

યશોદોહન

[ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય
શ્રીમદ્ યશોવિજયજીગણિનાં જીવન અને કવન]

: પ્રણેતા :

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ.એ.
[ભૂતપૂર્વ ગણિતાધ્યાપક અને અર્ધમાગધીના પ્રાધ્યાપક]

: સંપાદક :

પરમપૂજ્ય મુનિપ્રવર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ

યશોદોહન

[ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય
શ્રીમદ્ યશોવિજયજીગણિનાં જીવન અને કવન]

(વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત અને પાંચ પરિશિષ્ટો સહિત)

: પ્રણેતા :

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ.એ.
[ભૂતપૂર્વ ગણિતાધ્યાપક અને અર્ધમાગધીના પ્રાધ્યાપક]

: સંપાદક :

પરમપૂજ્ય મુનિપ્રવર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ

પ્રકાશક

શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા

અમદાવાદ-૧૪

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઈ. સ. ૧૯૬૬ (સં. ૨૦૨૨)

દ્વિતીય આવૃત્તિ : ઈ.સ. ૨૦૦૮ (સં. ૨૦૬૪)

પ્રત : ૩૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૩૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. જિતેન્દ્રભાઈ કાપડિયા
c/o અજન્તા પ્રિન્ટર્સ,
૧૪-બી, સત્તર તાલુકા સોસાયટી,
પોસ્ટ નવજીવન, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૪
ફોન : (ઓ.) ૦૭૯-૨૭૫૪૫૫૫૭
(રહે.) ૦૭૯-૨૬૬૦૦૮૨૬ | ૨. શરદભાઈ શાહ
૧૦૨, વી.ટી. એપાર્ટમેન્ટ,
દાદાસાહેબ પાસે, કાળાનાળા,
ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧
ફોન : ૦૨૭૮-૩૨૯૬૭૯૭ |
|---|---|

૩. વિજયભાઈ બી. દોશી

(મહુવાવાળા)

સી-૬૦૨, દત્તાણીનગર, બિલ્ડીંગ નં. ૩,
એસ. વી. રોડ, બોરીવલી (વેસ્ટ),
મુંબઈ ૪૦૦૦૮૨ (મો.) ૯૩૨૦૪-૭૫૨૨૨

મુદ્રક

શારદા મુદ્રણાલય

૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬
ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯

બે વાત

પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ પ્રત્યેની બહુમાનભરેલી ભક્તિના કારણે તેઓના રચિત સમગ્ર સાહિત્ય વિષે જિજ્ઞાસા રહેતી હતી તેમાં આ યશોદોહન પુસ્તક મળ્યું. વાંચ્યું. ગમ્યું.

ઘણી જહેમતના પરિણામે આનું નિર્માણ થયેલું લાગ્યું.

આમે પ્રો. હી. ર. કાપડિયા પૂરો શ્રમ કરીને પુસ્તકનું નિર્માણ કરવા શ્રીસંઘમાં વિદ્વજજનોમાં જાણીતા છે.

એ પ્રકાશન સુલભ ન હતું અને બીજા ઘણા સંયમધર અને વિદ્વાનો પણ આ પુસ્તકનું પુનઃપ્રકાશન થાય તેવું ઇચ્છતા હતા.

તેમાં આની રજા માટે તેઓશ્રીના સુપુત્ર વગેરે પરિવારજનોનો સંપર્ક કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેઓએ રજા તો આપી જ આપી, પણ આના પ્રકાશનનો લાભ પણ લેવા તત્પરતા દર્શાવી, જે બેવડા આનંદનો વિષય બન્યો.

આ પુસ્તકના પુનઃપ્રકાશનનું અઘરું કામ તથા આના પ્રૂફવાચન જેવું કડાકૂટવાળું કામ કરવામાં ઉત્સાહી પ્રો. કાન્તિભાઈ બી. શાહનું સ્મરણ સહજ થાય છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજના પ્રેમી વિરતિધરો તથા વિદ્વજનો આ ગ્રંથનો ભરપૂર પ્રયાસ કરે તેવું વીનવીને આ અલ્પ લખાણ પૂર્ણ કરું છું.

આષાઢ પૂર્ણિમા

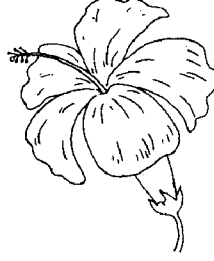
વિ.સ. ૨૦૬૪

સાન્તાક્રુઝ (વેસ્ટ)

મુંબઈ ૪૦૦૦૫૪

શ્રી નેમિ-અમૃત-દેવ-હેમચન્દ્રશિષ્ય

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

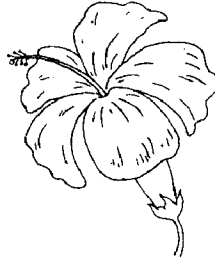
શ્રુતલાભ

શ્રીમતી પુષ્પાબહેન બિપિનચન્દ્ર

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

હં કાપડિયા પરિવાર

(૫૦૮, મંજુમહલ, ૩૫, પાલિહીલ, બાન્દ્રા, મુંબઈ-૫૦.)

પ્રકાશકીય નિવેદન

(પ્રથમ આવૃત્તિનું)

પુજ્યપાદ પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પૂજ્યપાદ પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીયશોવિજયજી મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલ, શ્રી યશોભારતી જૈન પ્રકાશન સમિતિના દ્વિતીય પુષ્પ તરીકે 'યશોદોહન' નામના ગ્રન્થનું પ્રકાશન કરતાં અમો આનંદની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આ ગ્રન્થના લેખક સુરતના જાણીતા વિદ્વાન પ્રોફેસર શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા છે. એમણે ખૂબ જ પરિશ્રમ લઈને સ્વ. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજશ્રીના ગ્રન્થોનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ માટે અમે એઓના હાર્દિક આભારી છીએ.

ઉપાધ્યાયજી ભગવંતના મુદ્રિત-અમુદ્રિત ગ્રન્થોનો પદ્ધતિસર પરિચય આપતું આ જાતનું પુસ્તક અમારી સમજ પ્રમાણે પહેલું જ છે. આ ગ્રન્થના વાચનથી વાચકોને ઉપાધ્યાયજી ભગવંતની સર્વતોમુખી પ્રતિભા, આધ્યાત્મિકતા અને વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ મળશે અને તેઓશ્રીના ગ્રન્થના અધ્યયન પ્રતિ ઉત્કંઠા જાગશે તો આ ગ્રન્થના પ્રકાશનનો શ્રમ સાર્થક લેખાશે.

આ ગ્રન્થનું સંપાદન પરમપૂજ્ય મુનિપ્રવર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે કર્યું છે તે માટે તેઓશ્રીના ઋણી છીએ. આ પ્રકાશનમાં જે કંઈ ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તે માટે ક્ષમા માગી, તે જણાવવા અથવા સુધારીને વાંચવા નમ્ર વિનંતી છે.

તા. ૧૬-૨-૧૯૬૬

૪૫, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ,
મુંબઈ

ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ

યશોભારતી જૈન પ્રકાશન સમિતિના
મંત્રી

સંપાદકીય નિવેદન

(પ્રથમ આવૃત્તિનું)

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં જન્મેલા, જૈન ધર્મના પરમ પ્રભાવક, જૈન દર્શનના મહાન દાર્શનિક, જૈન તર્કના મહાન તાર્કિક, ષડ્દર્શનવેત્તા અને ગુજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધર, શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ – જેઓ એક જૈન મુનિવર હતા. યોગ્ય સમયે અમદાવાદના જૈન શ્રીસંઘે સમર્પિત કરેલા, ઉપાધ્યાયપદના બિરુદથી ‘ઉપાધ્યાયજી’ બન્યા હતા. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ ‘વિશેષ’ નામથી જ ઓળખાય છે. પણ આમના માટે થોડીક નવાઈની વાત એ હતી કે જૈન સંઘમાં તેઓશ્રી વિશેષથી નહિ પણ ‘વિશેષણ’થી સવિશેષ ઓળખાતા હતા. “ઉપાધ્યાયજી આમ કહે છે, આ તો ઉપાધ્યાયજીનું વચન છે” આમ ‘ઉપાધ્યાયજી’થી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીનું જ પ્રહણ થતું હતું. વિશેષ પણ વિશેષણનું પર્યાયવાચક બની ગયું હતું. આવી ઘટનાઓ વિરલ વ્યક્તિઓ માટે બનતી હોય છે. એઓશ્રી માટે તો આ બાબત ખરેખર ગૌરવાસ્પદ હતી.

વળી એઓશ્રીનાં વચનો માટે પણ એને મળતી બીજી એક વિશિષ્ટ અને વિરલ બાબત છે. એમની વાણી, વચનો કે વિચારો ‘ટંકશાલી’ એવા વિશેષણથી ઓળખાય છે. વળી ઉપાધ્યાયજીની શાખ એટલે ‘આગમશાખ’ અર્થાત્ શાસ્ત્રવચન. એવી પણ પ્રસિદ્ધિ છે. વર્તમાનના એક વિદ્વાન આચાર્યે એમને ‘વર્તમાનના મહાવીર’ તરીકે પણ ઓળખાવ્યા હતા.

આજે પણ શ્રીસંઘમાં કોઈ પણ બાબતમાં વિવાદ જન્મે ત્યારે ઉપાધ્યાયજી વિરચિત શાસ્ત્ર કે ટીકાની ‘શહાદત’ને અન્તિમ પ્રમાણ ગણવામાં આવે છે. ઉપાધ્યાયજીનો ચુકાદો એટલે જાણે સર્વજનો ચુકાદો. એટલે જ એમના સમકાલિક મુનિવરોએ તેઓશ્રીને ‘શ્રુતકેવલી’ વિશેષણથી નવાજ્યા છે એટલે કે ‘શાસ્ત્રોના સર્વજ્ઞ’ અર્થાત્ શ્રુતના બળે કેવલી. એનો અર્થ એ કે સર્વજ્ઞ જેવું પદાર્થનું સ્વરૂપ

વર્ણવી શકનારા.

આવા ઉપાધ્યાયજી ભગવાને બાલ્યવયમાં (આઠેક વર્ષની આસપાસ) દીક્ષિત બનીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાનોના અભાવે કે ગમે તે કારણે ગુજરાત છોડીને દૂર - સુદૂર પોતાના ગુરુદેવ સાથે કાશીના વિદ્યાધામમાં જવું પડ્યું હતું અને ત્યાં છયે દર્શનનો તેમજ વિદ્યા-જ્ઞાનની વિવિધ શાખા-પ્રશાખાઓનો આમૂલચૂલ અભ્યાસ કર્યો. અને તેના ઉપર તેઓશ્રીએ અદ્ભુત પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું, અને વિદ્વાનોમાં 'ષડ્દર્શનવેત્તા' તરીકે પંકાયો હતા.

કાશીની રાજસભામાં એક મહાસમર્થ દિગ્ગજ વિદ્વાન - જે અજૈન હતો - તેની જોડે અનેક વિદ્વાનો અને અધિકારી આદિ સમક્ષ શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજયની વરમાળા પહેરી હતી. તેઓશ્રીના અગાધ પાણ્ડિત્યથી મુગ્ધ થઈને કાશીનરેશે તેઓશ્રીને 'ન્યાયવિશારદ' બિરુદથી અલંકૃત કર્યા હતા. તે વખતે જૈન સંસ્કૃતિના એક જ્યોતિર્ધર - જૈન પ્રજાના એક સપૂતે - જૈન ધર્મનો અને ગુજરાતની પુણ્યભૂમિનો જયજયકાર વર્તાવ્યો હતો અને જૈન શાસનની શાન બઢાવી હતી.

વિવિધ વાઙ્મયના પારંગત વિદ્વાન જોતાં આજની દષ્ટિએ કહીએ તો તેઓશ્રીને બેચાર નહિ પણ સંખ્યાબન્ધ વિષયોના પીએચ.ડી. કહીએ તો તે યથાર્થ જ છે.

ભાષાની દષ્ટિએ જોઈએ તો ઉપાધ્યાયજીએ અલ્પજ્ઞ કે વિશેષજ્ઞ, બાળ કે પંડિત, સાક્ષર કે નિરક્ષર, સાધુ કે સંસારી વ્યક્તિના જ્ઞાનાર્જનની સુલભતા માટે, જૈન ધર્મની મૂલભૂત પ્રાકૃત ભાષામાં, એ વખતની રાષ્ટ્રીય જેવી ગણાતી સંસ્કૃત ભાષામાં તેમજ હિન્દી ગુજરાતી ભાષાભાષી પ્રાન્તોની સામાન્ય પ્રજા માટે હિન્દી ગુજરાતીમાં વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૨). એઓશ્રીની વાણી સર્વનયસંમત ગણાય છે.

વિષયની દષ્ટિએ જોઈએ તો એમણે આગમ, તર્ક, ન્યાય, અનેકાંતવાદ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, અલંકાર, છંદ, યોગ, અધ્યાત્મ, આચાર, ચારિત્ર, ઉપદેશ આદિ અનેક વિષયો ઉપર માર્મિક અને મહત્ત્વપૂર્ણ રીતે લખ્યું છે.

સંખ્યાની દષ્ટિએ જોઈએ તો એમની કૃતિઓની સંખ્યા 'અનેક' શબ્દથી નહિ પણ 'સેંકડો' શબ્દોથી જણાવી શકાય તેવી છે. આ કૃતિઓ બહુધા આગમિક અને તાર્કિક બંને પ્રકારની છે. એમાં કેટલીક પૂર્ણ, અપૂર્ણ બંને જાતની છે અને અનેક કૃતિઓ અનુપલબ્ધ છે. પોતે શ્વેતામ્બર પરંપરાના હોવા છતાં દિગમ્બરાચાર્યકૃત ગ્રન્થ ઉપર ટીકા રચી છે. જૈન મુનિરાજ હોવા છતાં અજૈન ગ્રન્થો ઉપર ટીકા રચી

શક્યા છે. આ એમના સર્વગ્રાહી પાણ્ડિત્યનો પ્રખર પુરાવો છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમની કૃતિઓ ખણ્ડનાત્મક, પ્રતિપાદનાત્મક અને સમન્વયાત્મક છે. ઉપાધ્યાયજીની ઉપલબ્ધ કૃતિઓનું પૂર્ણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીને, પૂરા પરિશ્રમથી અધ્યયન કરવામાં આવે તો, જૈન આગમ કે જૈન તર્કનો લગભગ સંપૂર્ણ જ્ઞાતા બની શકે. અનેકવિધ વિષયો ઉપર મૂલ્યવાન, અતિમહત્ત્વપૂર્ણ સૈંકડો કૃતિઓના સર્જકો આ દેશમાં ગણ્યાગાંઠ્યા પાક્યા છે, તેમાં ઉપાધ્યાયજીનો નિઃશંક સમાવેશ થાય છે. આવી વિરલ શક્તિ અને પુણ્યાઈ કોઈના જ લલાટે લખાવેલી હોય છે. આ શક્તિ ખરેખર ! સદ્ગુરુકૃપા, જન્માન્તરનો તેજસ્વી જ્ઞાનસંસ્કાર અને સરસ્વતીનું સાક્ષાત્ મેળવેલું વરદાન, આ ત્રિવેણીસંગમને આભારી હતી.

તેઓશ્રી ‘અવધાન’કાર (એટલે બુદ્ધિની ધારણાશક્તિના ચમત્કારો) પણ હતા. અમદાવાદના શ્રીસંઘ વચ્ચે અને બીજી વાર અમદાવાદના મુસલમાન સૂબાની રાજસભામાં આ અવધાનના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. તે જોઈને સહુ આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યા હતા. માનવીની બુદ્ધિ-શક્તિનો અદ્ભુત પરચો બતાવી જૈન ધર્મ અને જૈન સાધુનું અસાધારણ ગૌરવ વધાર્યું હતું. તેઓશ્રીની શિષ્યસમ્પત્તિ અલ્પસંખ્યક હતી. અનેક વિષયોના તલસ્પર્શી વિદ્વાન છતાં ‘નવ્યન્યાય’ને એવો આત્મસાત્ કર્યો હતો કે, નવ્યન્યાયના ‘અવતાર’ લેખાયા હતા. આ કારણથી તેઓ ‘તાર્કિકશિરોમણિ’ તરીકે વિખ્યાત થયા હતા. જૈન સંઘમાં નવ્યન્યાયના આ આદ્ય વિદ્વાન હતા. જૈન સિદ્ધાન્તો અને તેના ત્યાગવૈરાગ્યપ્રધાન આચારોને નવ્યન્યાયના માધ્યમ દ્વારા તર્કબદ્ધ કરનાર માત્ર, અદ્વિતીય ઉપાધ્યાયજી જ હતા. એમનું અન્તિમ અવસાન ગુજરાતના વડોદરા શહેરથી ૧૯ માર્ચલ દૂર આવેલા પ્રાચીન દર્ભાવતી, વર્તમાનમાં ‘ડભોઈ’ શહેરમાં વિ. સં. ૧૭૪૩માં થયું હતું. આજે એમની દેહાન્તભૂમિ ઉપર એક ભવ્ય સ્મારક ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં એમની વિ. સં. ૧૭૪૫માં પ્રતિષ્ઠા કરેલી પાદુકા પધરાવવામાં આવી છે. ડભોઈ એ રીતે બડભાગી બન્યું છે.

ઉપાધ્યાયજીના જીવનની અને તેઓશ્રીને સ્પર્શતી બાબતોની અલ્પ ઝાંખી કરી. હવે પ્રસ્તુત પુસ્તક અંગે ‘કંઈક’ કહું.

પ્રસ્તુત પુસ્તક અંગે -

આવા એક અનોખા મહાપુરુષની શ્રુત કે સારસ્વત સેવા કે તેની સાધના કેવી ઊંડી અને વિશાળ હતી ? તેઓશ્રીની જન્મદત્ત નૈસર્ગિક પ્રતિભા કેવી હતી ? નાનીશી માનવ જિંદગી, ત્યાગી જીવન, અનેક ફરજો અને જવાબદારીઓથી સંકુલ જીવન છતાં, એવી એક જ વ્યક્તિ પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભા અને અગ્રાધ

વિદ્વત્તાના વિરલ યોગે, સ્વ-પર કલ્યાણાર્થે વિવિધલક્ષી સાહિત્યનું અભિનવ સર્જન, પ્રાચીન વિચારોનું સંવર્ધન અને પ્રમાર્જન વગેરે દ્વારા સાહિત્યરાશિનો કેવો ઉમદા અને સમૃદ્ધ વારસો શ્રીસંઘને સોંપતા ગયા છે; એ બધી બાબતોનો સામાન્ય ખ્યાલ જૈન-અજૈન વિદ્વાનને આવે તો સાદું ! એ માટે પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘હેમસમીક્ષા’ની જેમ ઉપાધ્યાયજીના ગ્રન્થોની પણ પરિચય સાથે ‘સમીક્ષા’ પ્રગટ થાય તેવું કાર્ય કરવું, એવું સ્વપ્નું લાંબા કાળથી સેવ્યું હતું. સેવેલું સ્વપ્નું સાકાર બનશે કે કેમ ? એ મારા જેવા કમનસીબ અને પ્રમાદી માટે અનિશ્ચિત હતું, એટલે વિચાર્યું કે ઉપાધ્યાયજીના વિપુલ સાહિત્યની સર્વાંગીણ સમીક્ષા તેના વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા વિવિધ રીતે થાય તો શું ખોટું છે ? ઊલટું સવિશેષ લાભપ્રદ જ છે. કારણ કે દરેકની બોદ્ધિક શક્તિ, વિચારધોરણ, રજૂઆતની કુશલતા અને સમીક્ષાની લઢણ સહુની નોખી નોખી હોય છે. એટલે આ સમીક્ષાનું કાર્ય માહિતીના સંગ્રહ માટે દેવી ‘અન્નપૂર્ણા’ જેવા ગણાતા સુરતનિવાસી જાણીતા વિદ્વાન પ્રો. શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાને સોંપવામાં આવ્યું. અને ‘સમીક્ષા’ના અનુકરણ રૂપે કરવાનું હોવાથી લેખકની ઇચ્છાનુસાર ‘યશોદોહન’ એવું અભિધાન રાખ્યું. પણ તૈયાર થયેલું લખાણ જોયા બાદ લાગ્યું કે તેઓએ તેમાં ‘સમીક્ષા’ને બદલે પ્રધાનતયા ‘ગ્રન્થપરિચય’ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. આથી સંભવ છે કે પ્રસ્તુત નામ તેના પૂર્ણાર્થમાં બંધબેસતું ન લાગે ! એમ છતાં તેઓએ પરિશિષ્ટાદિ વિવિધ અંગોને જોડવાપૂર્વક જે કાર્ય કર્યું છે તે પણ અતિ ઉપયોગી જ થયું છે. અને આ કાર્ય સારી રીતે પાર પડ્યું છે. એમ સાનંદ નોંધવું જોઈએ અને એથી લેખક મહાશય ધન્યવાદના અધિકારી બને તે પણ સ્વભાવિક જ છે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થના બે ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે. પુનઃ બીજા ખંડના ચાર ઉપખંડ પાડવામાં આવ્યા છે જેને દસ પેટાપ્રકરણો વડે શોભાવ્યા છે. પ્રથમ ખંડમાં ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીનું જીવનચરિત્ર અને તેને લગતી માહિતીઓ આપવામાં આવી છે. અને બીજા ખંડમાં તેમનું કવન એટલે કે તેમણે વિવિધ ભાષામાં જે કંઈ કહ્યું – લખ્યું તેનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ બંને ખંડો કાઉન ૧૬ પેજના ૨૨૧ ફોર્મ એટલે ૩૬૦ પૃષ્ઠમાં મુદ્રિત થયા છે. ૨૩ મા ફોર્મથી પાંચ પરિશિષ્ટો શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે. જે લગભગ ૧૦ ફોર્મ એટલે કે ૩૬૧થી ૫૧૫ એટલે ૧૫૫ પૃષ્ઠમાં પૂર્ણ થયાં છે. અન્તમાં જરૂરી શુદ્ધિપત્રક પણ આપવામાં આવ્યું છે. ગ્રન્થના પ્રારંભમાં અનેકવિધ માહિતી આપતો વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત અને વિસ્તૃત વિષયસૂચી વગેરે જોડવામાં આવ્યાં છે. આ રીતે આ ગ્રન્થને આધુનિક રૂપ આપી ઉપયોગી બનાવવામાં આવ્યો છે. આથી શ્રદ્ધા છે કે ઉપાધ્યાયજીની સાહિત્યસેવાની વિવિધતા અને વિશાળતા જાણવા માટે આ ગ્રન્થ વિવિધ રીતે ઉપયોગી થઈ પડશે

અને ઉપાધ્યાયજી પ્રત્યેના આદરમાનમાં વૃદ્ધિ કરાવશે અને એક વિરલ અને તેજસ્વી બુદ્ધિપ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ, અપ્રમત્ત ભાવના રાખી જ્ઞાનોપાસનાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરે, સાથે સાથે સામાજિક કે દુન્યવી વહેવારોનાં આકર્ષક પ્રલોભનોથી દૂર રહે તો શું સિદ્ધિ મેળવી શકે છે ? તે અંગેની જવલન્ત પ્રેરણા પણ આપણને સહુને આ ગ્રન્થ આપી જશે. આ ગ્રન્થના વાચન દ્વારા વાચકો તેઓશ્રીના ઉત્તમ સાહિત્યના સેવન, સર્જન અને વિવર્ધનના કાર્યમાં ન્યૂનાધિકપણે પણ પ્રગતિ કરશે તો, આ ગ્રન્થપ્રકાશનની વિશેષ સાર્થકતા લેખાશે. બાકી તો જૈન શ્રીસંઘના સહકારથી ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે કરેલા અગણ્ય મહાન ઉપકારોનું ઋણ સેંકડો વર્ષ બાદ પણ અંશે અદા કરવાનું કાર્ય આવા ગ્રન્થો દ્વારા થઈ રહ્યું છે. એ જ જૈન શ્રીસંઘ કે આ સંસ્થા માટે એક મોટી સંતોષાત્મક બાબત અને ગૌરવાસ્પદ ઘટના છે.

આ પ્રકાશન પણ સંજોગવશ ‘દ્રુતવિલમ્બિતવૃત્ત’ની જેમ થોડું વિલંબે પ્રકાશિત થયું છે. પણ ‘થયું’ છે એ જ આનંદજનક છે.

આ ગ્રન્થની કોઈ કોઈ હકીકતો, વધુ સંશોધન, વધુ વિચારણાઓ માગે તેવી પણ છે. પણ આવા પ્રયત્નો ચાલુ રહેશે તો, નવી સૂઝ, હકીકતો અને પુરાવાઓ મળતાં તેમાં સુધારા વધારા થતા રહેશે. પરિણામે સંપૂર્ણ સત્ય કાં તો સત્યની વધુ નજીક પહોંચવાનું થતું રહેશે.

વાચકો, વિદ્વાનો આ પુસ્તક જરૂર જોઈ જાય અને વાંચ્યા બાદ જે કંઈ જણાવવા જેવું લાગે તે સૂચિત કરે.

પ્રાચીન વિશેષનામોના અંતમાં બહુમાનાર્થે ‘શ્રી’ શબ્દનો ઉમેરો મેં સ્વેચ્છાથી કર્યો છે.

અન્તમાં સંપાદન કરતાં જે કંઈ ક્ષતિઓ મારાથી કે અન્યથી પણ રહી ગઈ હોય તો ક્ષમાર્થી છું અને ઉપાધ્યાયજી ભગવંતના શ્રુતની સેવા કરવાના સાનુકૂળ સંયોગો શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય તેવી શાસનદેવને પ્રાર્થના કરું છું.

સ્થળ

મુંબઈ

નમિનાથ જૈન ઉપાશ્રય,

પાયધુની

સં. ૨૦૨૨

મુનિ યશોવિજય

વિષયાનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠાંક
બે વાત	૩
પ્રકાશકીય નિવેદન	૫
સંપાદકીય નિવેદન	૬-૧૦
ઉપોદ્ઘાત	૧૩-૭૬
સંકેતસૂચી	૭૭-૭૮
વિસ્તૃત વિષયસૂચી	૭૯-૯૪
ખંડ ૧ : બાહ્ય જીવનની રૂપરેખા	૧-૨૧
પ્રકરણ ૧ ગૃહવાસ	૧-૪
પ્રકરણ ૨ દીક્ષા અને પ્રાથમિક શિક્ષણ	૫-૬
પ્રકરણ ૩ વિશિષ્ટ અભ્યાસ	૭-૮
પ્રકરણ ૪ સત્કાર અને સ્વર્ગવાસ	૧૦-૧૩
પ્રકરણ ૫ પ્રકીર્ણક બાબતો	૧૪-૨૧
ખંડ ૨ : યશઃકવન	૨૨-૨૫૬
ઉપખંડ ૧ : સાર્વજનીન યાને લાક્ષણિક સાહિત્ય	૨૨-૨૭
ઉપખંડ ૨-૪ ધાર્મિક સાહિત્ય	૨૮-૨૫૬
ઉપખંડ ૨ : લલિત સાહિત્ય	૨૮-૮૩
પ્રકરણ ૧ 'ભક્તિ' સાહિત્ય (સ્તુતિ, સ્તોત્રો, સ્તવનો, પદો અને ગીતો)	૨૮-૭૨
પ્રકરણ ૨ ચરિત્રો અને ધર્મકથા	૭૩-૮૬
પ્રકરણ ૩ ઔપદેશિક સાહિત્ય	૮૭-૮૩
ઉપખંડ ૩ : દાર્શનિક સાહિત્ય	૮૪-૨૪૮
પ્રકરણ ૧ જ્ઞાનમીમાંસા	૮૪-૮૮

પ્રકરણ ૨ ન્યાય અને તર્કશાસ્ત્ર	૧૦૦-૧૨૫
પ્રકરણ ૩ પદાર્થપરામર્શ યાને દ્રવ્યવિચારણા	૧૨૬-૧૪૪
પ્રકરણ ૪ પરમતસમીક્ષા	૧૪૫-૧૬૧
પ્રકરણ ૫ પરમતસમીક્ષા (ચાલુ)	૧૬૨-૧૮૬
પ્રકરણ ૬ અધ્યાત્મ	૧૮૭-૨૧૨
પ્રકરણ ૭ જીવનશોધન	૨૧૩-૨૪૮
ઉપખંડ ૪ : પ્રકીર્ણક યાને અવશિષ્ટ સાહિત્ય	૨૫૦-૨૫૬
પાંચ પરિશિષ્ટો	૨૫૭
પરિશિષ્ટ ૧ કૃતિકલાપ	
પરિશિષ્ટ ૨ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજીગણિના	
કૃતિકલાપનું ભાષાદીઠ વર્ગીકરણ	
નામોનાં સમીકરણો	
પરિશિષ્ટ ૩ ગ્રન્થકારોની સૂચી	
પરિશિષ્ટ ૪ ગ્રન્થો અને લેખોની સૂચી	
પરિશિષ્ટ ૫ પ્રકીર્ણક વિશેષનામો	

ઉપોદ્ઘાત

પ્રસ્તાવ - તા. ૫-૮-૧૯૫૬ના રોજ મારે 'પ્રસંગોપાત્ત વડોદરા જવાનું થયું. રાત્રે કોઠીપોળના ઉપાશ્રયે હું ગયો તો ત્યાં જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી અને એમના શિષ્યસમુદાય સમક્ષ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાની વાત નીકળી. એનો વિશેષ વિચાર કરવાનું કામ બીજા દિવસની સવાર ઉપર રખાયું. એ મુજબ હું મુનિશ્રી યશોવિજયજીને - શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીના શિષ્યવર્ચને મળ્યો એ વેળા એમણે કહ્યું : રાતની વાત આગળ ચલાવીએ તે પૂર્વે મારી એ ઉત્કટ ભાવના છે કે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજીગણિનાં જીવન અને કવનનો સામાન્ય જનતાને બોધ થાય તેવું પુસ્તક તમારે તૈયાર કરવું. મેં હા પાડી અને એનું પ્રકાશન ડભોઈની એક સંસ્થા કરે એવો પ્રબંધ લગભગ કરાયો પણ ખરો પરંતુ એ વાત સક્રિય બની ન શકી. કાલાન્તરે ઈ. સ. ૧૯૫૬ના માર્ચમાં મારે પ્રાથ્મિક અને પરીક્ષક તરીકે અમદાવાદ જવાનું અને ઉપર્યુક્ત મુનિશ્રીને મળવાનું થયું. એમની વિદાય લેતી વેળા એમણે મને કહ્યું : તમને કામ સોંપવાનું છે, કરશો ? મેં તરત જ હા પાડી. એ સમયે મને ખબર ન હતી કે એઓ મને પ્રસ્તુત પુસ્તક તૈયાર કરવાનું સૂચવે છે. હું અહીં (સુરત) પાછો આવ્યો ત્યાર બાદ એમણે આ બાબતની મારી સાથેની વાટાઘાટ એમના ગુરુદેવ વિજયધર્મસૂરિજી દ્વારા ચલાવી. એ સૂરિજી ચાતુર્માસાર્થે જેઠ સુદ દસમે તા. ૧૮-૬-૧૯૫૬ના રોજ અહીં પધાર્યા. એ જ દિવસે એમણે મને વધામણી આપી કે યશોવિજયજીએ તમને કામ સોંપાવવાનું નક્કી કર્યું છે.

યોગ્યતા - 'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયજી જેવા ધુરંધર સાક્ષરની અને તેમાંય નવ્યન્યાયથી જટિલ બનેલી કૃતિઓનું પણ તલસ્પર્શી પરિશીલન કરવાનું કાર્ય

૧. આકાશવાણી (All India Radio)ના વડોદરા કેન્દ્ર ઉપરથી "રક્ષાબંધનનું પર્વ" નામનું મારું વક્તવ્ય મારે રજૂ કરવાનું હોઈ હું ત્યાં ગયો હતો.

મહાદુષ્કર છે એમ જાણવા છતાં મેં એ તૈયાર કરવા હામ ભીડી, કેમકે આ દિશામાં મેં થોડુંક પણ કાર્ય કર્યું હતું.

યોજના - મારે કઈ પદ્ધતિએ આ પુસ્તક તૈયાર કરવું તેની ગડમથલ મારા મનમાં તા. ૭-૭-૫૬ને રોજ કરાર થયા બાદ થવા લાગી. મને નીચે મુજબનો પ્રશ્ન સ્ફુર્યો :

ન્યાયાચાર્યો સંસ્કૃત, પાઠ્ય (પ્રાકૃત), ગુજરાતી (કેટલીક વાર મારવાડીની છાંટવાળી) અને 'હિન્દી એમ ચચ્યાર ભાષામાં વિવિધ વિષયની કૃતિઓ રચી છે તો શું મારે એમની કૃતિઓના ભાષાદીક ચાર વર્ગ પાડવા કે ભાષાની બાબતને ગૌણ ગણી વિષયદીક કૃતિઓનો સર્ગ પરિચય આપવો ?

બીજો વિકલ્પ સ્વીકારું તો એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કે ભાષાઓ માટે કયો ક્રમ રાખવો ? શું સંસ્કૃત કૃતિઓને સ્થાન આપ્યા બાદ પાઠ્ય, ગુજરાતી અને હિન્દી એ ક્રમે કૃતિઓ વિચારવી ?

વિષયો માટે કયો ક્રમ રાખવો એ પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થયો. સાર્વજનિક અર્થાત્ અસાંપ્રદાયિક યાને લાક્ષણિક સાહિત્યને પ્રથમ સ્થાન આપવું કે ધાર્મિક સાહિત્યને ?

આ બધા પ્રશ્નોનો તોડ મેં એવો કાઢ્યો કે ભાષાની બાબતને ગૌણ ગણી લાક્ષણિક સાહિત્યને પ્રથમ સ્થાન આપી સંસ્કૃત, પાઠ્ય, ગુજરાતી અને હિન્દી એમ ભાષાના ક્રમે મારે આ પુસ્તક તૈયાર કરવું.^૧

ધાર્મિક સાહિત્યને મેં ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યું છે : (૧) લલિત સાહિત્ય, (૨) દાર્શનિક સાહિત્ય અને (૩) પ્રકીર્ણક કિંવા અવશિષ્ટ સાહિત્ય. લલિત સાહિત્યમાં દાર્શનિક સાહિત્યની અપેક્ષાએ સાંપ્રદાયિકતાની માત્રા ઓછી હોવાથી મેં એ સાહિત્યને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે અને એ જ વિવક્ષા અનુસાર મેં આ લલિત સાહિત્યમાં સ્તુતિ - સ્તોત્રાદિરૂપ ભક્તિ-સાહિત્યને સૌથી અગ્રસ્થાન આપી ત્યાર બાદ એ લલિત સાહિત્યના બાકીના નિમ્નલિખિત બે પેટાવર્ગની વાત હાથ ધરી છે :

૧. આ ભાષાનો ઉલ્લેખ ન કરતાં “બનારસીદાસને ઉત્તર આપતાં વ્રજભાષા”માં તેમ કર્યું હોવાનું પં. શ્રીધુરંધરવિજયગણિએ પોતાના લેખ (પૃ. ૨૮)માં કહ્યું છે અને પૃ. ૨૮-૩૦માં એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે “પદ્યમાં સ્થળે સ્થળે ‘રાજસ્થાની’ ભાષાની ઝલક આવે છે.” એમનો ઉપર્યુક્ત લેખ ન્યા. ય સ્મૃ.માં “પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના ગ્રન્થોનું અધ્યયન”ના નામથી છપાયો છે.

૨. આ બાબત મેં જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજી આગળ રજૂ કરી એમનો મત પૂછ્યો તો મેં કરેલા નિર્ણય સાથે એઓ સંમત થતા જણાયા અને એથી મને આનંદ થયો.

(૧) ચરિત્રો.

(૨) ઔપદેશિક સાહિત્ય.

દાર્શનિક સાહિત્યના મેં ૨૭ વર્ગ પાડ્યા છે. કોઈ પણ માનવી તો શું પણ કોઈ પણ જીવ - અધમમાં અધમ કોટિનો જીવ સુધ્ધાં જ્ઞાનથી સર્વથા રહિત નથી. પછી ભલેને એ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન હોય - સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોય. આ પ્રકારના જૈન મંતવ્યને લક્ષ્યમાં રાખી મેં જ્ઞાનમીમાંસાથી દાર્શનિક સાહિત્યની શરૂઆત કરી છે. જ્ઞાનીમાં વિવેકબુદ્ધિ હોવી ઘટે એટલે કે એણે ન્યાયપુરસ્સર વિચારણા કરવી ઘટે. આ માટે એને પ્રમાણાદિરૂપ ન્યાયનો બોધ આવશ્યક છે, એટલે મેં બીજા વર્ગ તરીકે ન્યાયનો પરિચય આપ્યો છે. ન્યાયનો ઉપયોગ તત્ત્વજ્ઞાન માટે કરાય એ સ્વાભાવિક છે, એટલે ન્યાય પછી મેં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કર્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું ફળ પરમતસમીક્ષા છે એટલે એની ચોથા વર્ગ તરીકે મેં રજૂઆત કરી છે, વાદવિવાદની જાળમાં સપડાઈ રહેતાં કોધાદિ કષાયના નિવારણાર્થે અધ્યાત્મની - યોગની દિશા પ્રહણ કરવી ઘટે. એના બોધથી - યથાર્થ પાલનથી જીવનશોધન માટે અવકાશ મળે. આથી મેં આ ક્રમે આ અધ્યાત્મ અને જીવનશોધન એ બે વર્ગની યોજના કરી છે.

લલિત સાહિત્યના ત્રણ પેટાવર્ગમાંના અને દાર્શનિક સાહિત્યના છ પેટાવર્ગમાંના ગ્રન્થોને કયા ક્રમે રજૂ કરવા એ પણ એક પ્રશ્ન નિમ્નલિખિત કારણોને લઈને ઉપસ્થિત થયો હતો :

(૧) યશોવિજયગણિએ રચેલા તમામ ગ્રન્થો મળતા નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે મળે છે તેમાં પણ કેટલાક અપૂર્ણ છે. આમ એમના ગ્રન્થોના ત્રણ પ્રકાર પડે છે : (૧) સર્વાંશે ઉપલબ્ધ, (૨) અંશતઃ ઉપલબ્ધ અને (૩) સર્વાંશે અનુપલબ્ધ.

(૨) કેટલાક ગ્રન્થોનો વિષય સર્વસાધારણ છે તો કેટલાકનો એના કરતાં ઓછો વ્યાપક અને એટલે અંશે વિશિષ્ટ છે.

(૩) સંસ્કૃત અને પાઇયમાં ગ્રન્થો રચાયા બાદ ઘણાખરા ગુજરાતી ગ્રન્થો રચાયા હોય એમ લાગે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં મેં નિમ્નલિખિત નિયમો યોજી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કર્યો છે :

(૧) ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોને સર્વાંશે અનુપલબ્ધ કરતાં પ્રથમ સ્થાન આપવું.

૩. (૧) જ્ઞાનમીમાંસા, (૨) ન્યાય, (૩) પદાર્થપરામર્શ (તત્ત્વજ્ઞાન), (૪) પરમતસમીક્ષા, (૫) અધ્યાત્મ અને (૬) જીવનશોધન.

(૨) સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોને અંશતઃ ઉપલબ્ધ ગ્રન્થો કરતાં પહેલું સ્થાન આપવું.

(૩) સર્વસાધારણ વિષયને લગતા ગ્રન્થોને વિશિષ્ટ વિષયના અર્થાત્ વ્યાપકતાની દૃષ્ટિએ ઊતરતી કોટિના ગ્રન્થો કરતાં અગ્રસ્થાન આપવું.

(૪) સંસ્કૃત અને પાઇયમાં રચાયેલા ગ્રન્થોને સ્થાન આપ્યા બાદ ગુજરાતી અને હિન્દી ગ્રન્થોનો પરિચય આપવો.

ન્યાયાચાર્યના ગ્રન્થોનું વિષયદીઠ વર્ગીકરણ કરતી વેળા કોઈ કોઈ ગ્રન્થનો વિષય શો ગણવો એ બાબત અંતિમ નિર્ણય કરવાનું કાર્ય મૂઝવણભર્યું થઈ પડ્યું હોવાથી એની મેં કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી છે. વિષયનો તો નિર્ણય થયો હોય પરંતુ એક જ વિષયના વિવિધ ગ્રન્થોને કયા ક્રમે રજૂ કરવા એ પણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. ખાસ કરીને ન્યાયવિષયક ગ્રન્થો માટે આ વિચારણા કરવી પડી છે. દા. ત. અનેકાન્તવ્યવસ્થાને સપ્તભંગીનયપ્રદીપની પૂર્વે સ્થાન આપવું કે સપ્તભંગીતરંગિણી પછી ?

વિભાજન – મેં સમગ્ર પુસ્તકને બે ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે. પ્રથમ ખંડમાં મેં ન્યાયાચાર્યનું બાહ્ય – સ્થૂળ જીવન આલેખ્યું છે અને તેમ કરવા માટે મેં એ ગણિના પોતાના ઉલ્લેખો તેમજ સુજસવેદિ અને ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે. દ્વિતીય ખંડમાં મેં આ ગણિવર્ચના આંતરિક – સૂક્ષ્મ જીવનને – એમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને સ્થાન આપ્યું છે અને એ જ વિષય આ પુસ્તકનો મહત્વનો અને મુખ્ય અંશ હોઈ એનો મોટો ભાગ રોકે છે.

આ ઉપરથી મેં પ્રથમ ખંડનું નામ “બાહ્ય જીવનની રૂપરેખા” અને દ્વિતીય ખંડનું નામ “ચરાકવન” રાખ્યું છે. વિશેષમાં મેં દ્વિતીય ખંડને નીચે મુજબના ચાર ઉપખંડોમાં વિભક્ત કર્યો છે :

(૧) સાર્વજનીન યાને લાક્ષણિક સાહિત્ય.

(૨) લલિત સાહિત્ય.

(૩) દાર્શનિક સાહિત્ય.

(૪) પ્રકીર્ણક કિંવા અવશિષ્ટ સાહિત્ય.

આ પૈકી પ્રથમ અને ચતુર્થ ઉપખંડ અખંડ છે જ્યારે એ સિવાયના બાકીના બેના ત્રણ પ્રકરણો અને સાત પ્રકરણો એમ અનુક્રમે અવાંતર વિભાગો છે.

પાંચ પરિશિષ્ટો - પ્રસ્તુત પુસ્તક જેવા માટે એમાં નોંધાયેલાં વિશેષનામોના ગ્રન્થકાર, ગ્રન્થ અને પ્રકીર્ણક એમ ત્રણ વર્ગ પાડી ત્રણ પરિશિષ્ટો અપાય એ સામાન્ય ઘટનાને તેમજ ભાષાને ગૌણ ગણી આ પુસ્તક રચાયું હોવાથી ઉપાધ્યાયજીએ કઈ ભાષામાં કેટલી અને કઈ કઈ કૃતિ રચી છે તે તારવવાનું બાકી રહેતું હોવાથી એ બાબત મેં એક સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટ દ્વારા રજૂ કરી છે. આમ આ પુસ્તકના અંતમાં ચાર પરિશિષ્ટો છે. એ ઉપરાંત ન્યાયાચાર્યના સમગ્ર કૃતિકલાપની મહત્ત્વની વિગતો તેમજ કેટલાંક વર્ગીકરણ સહિત એક સૂચી આપી છે. એને પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે મેં અહીં સ્થાન આપ્યું છે.

આ પાંચ પરિશિષ્ટ ઉપરાંત મુખ્ય મુખ્ય વિષયોમાંના પેટાવિષયોની - મુદ્દાઓની એક સૂચીરૂપ પરિશિષ્ટ યોજી શકાય તેમ હોવા છતાં પુસ્તકનાં પૃષ્ઠોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે માટે મેં એ વાત જતી કરી છે.

પરિચય - “યશોદોહન” એટલે યશોવિજયગણિની કૃતિઓનો નિષ્કર્ષ અને એ દ્વારા એનું મૂલ્યાંકન. આ કાર્ય થઈ શકે તે માટે એમની મૌલિક તેમજ વિવરણાત્મક કૃતિઓનાં બાહ્ય તેમજ આંતરિક સ્વરૂપનો પરિચય આવશ્યક હોઈ મેં એ યથામતિ આપ્યો છે. ગ્રન્થ સમજવામાં ગ્રન્થકારનો પરિચય સહાયક થઈ પડે તેમ હોવાથી મેં આ યશોવિજયગણિનો મૂળ લેખક તેમજ વિવરણકાર એમ ઉભય સ્વરૂપે પરિચય આપ્યો છે, જોકે એ એમની કૃતિઓના પરિચયની અપેક્ષાએ ગૌણ વસ્તુ છે. આ બે પ્રકારના પરિચય ઉપરાંત યશોવિજયગણિની કૃતિઓ ઉપર એમના સિવાય જે અન્ય મહાનુભાવોએ સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે તેમનો પરિચય તેમજ એ યશોવિજયગણિની કૃતિઓનું જે અન્ય જનોએ ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષામાં ભાષાન્તર કે વિવેચન કર્યું છે તેમનો પરિચય આપવાનું કાર્ય મેં કર્યું નથી; બાકી મેં એમનો નામોલ્લેખ તો કર્યો છે. એનાં કારણો નીચે મુજબ છે :

(૧) ન્યાયાચાર્યના ગ્રન્થોના વિવરણકારો, ભાષાંતરકર્તાઓ અને વિવેચકોનો પરિચય એ કઈ આ પુસ્તકનું મુખ્ય-મહત્ત્વનું અંગ નથી.

(૨) પ્રસ્તુત પુસ્તક માટે નક્કી કરાયેલા પરિમાણને વળગી રહી. વિવરણકાર, ભાષાંતરકર્તા અને વિવેચકનો પરિચય આપવાનું મારે માટે શક્ય ન હતું.

(૩) સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચનાર વિષે મેં એક યા બીજા સ્વરૂપે કેટલીક બાબતોનો ઉલ્લેખ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ નામના મારા પુસ્તકમાં કર્યો છે એટલે એનું પુનરાવર્તન જરૂરી ન ગણાય. એ પુસ્તકમાં મેં યશોવિજયગણિની અન્યાન્ય સંસ્કૃત કૃતિઓની રૂપરેખા આલેખી છે.

મૂલ્યાંકન

પ્રણયનના હેતુઓ - કોઈ પણ કાર્ય કોઈ ને કોઈ કારણને આભારી હોય છે. ગ્રન્થના પ્રણયનરૂપ કાર્યને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે. આમ હોઈ ન્યાયાચાર્યની કૃતિઓ આ દષ્ટિએ તપાસતાં એના પ્રણયનના વિવિધ હેતુઓ જણાય છે :

(૧) આત્માર્થીનું હિત - આ હેતુ ગુરુત્તરવિણિચ્છયના આદ્ય પદમાં દર્શાવાયો છે. પ્રસ્તુત પદ નીચે મુજબ છે :

“પણમિય પાસજિણં(ણિ)દં સંલેસરસંઠિયં મહામાણં ।
અત્તદ્વાણ હિઅદ્ધા ગુરુત્તરવિણિચ્છયં વુચ્છં ॥ ૧ ॥”

(૨) પરોપકાર - આ હેતુથી નયરહસ્યની રચના કરાઈ છે એમ એનો પ્રારંભિક ભાગ જોતાં જણાય છે. પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે :

“એન્દ્રશ્રેણિનતં નત્વા વીરં તત્ત્વાથવેશિનમ્ ।
પરોપકૃતયે બ્રૂમો રહસ્યં નયગોચરમ્ ॥ ૧ ॥”

આત્માર્થી ઉપર ઉપકાર કરવા માટે દ્રવ્ય-અનુયોગ-વિચાર રચાયો છે એમ એના નીચે મુજબના આદ્ય પદગત ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે :

“શ્રીગુરુ જીતવિજય મન ધરી, શ્રીનયવિજય સુગુરુ આદરી
આત્મઅરથી નઈ ઉપકાર કરું દ્રવ્ય-અનુયોગ-વિચાર - ૧”

(૩) વિનોદ - નયોપદેશ આ હેતુથી રચાયો છે એમ એનું નિમ્નલિખિત પદ જોતાં જણાય છે :

“એન્દ્રધામ હૃદિ સ્મૃત્વા નત્વા ગુરુપદામ્બુજમ્ ।
નયોપદેશઃ સુધિયાં વિનોદાય વિધીયતે ॥ ૧ ॥”

તિડ્ઞ્વયોક્તિની રચના એના આદ્ય પદમાં સુચવાયા મુજબ નૈયાયિકોના અને શાબ્દિકોના મતને વિનોદ મળે એ ઇરાદે કરાઈ છે. આ પદ નીચે પ્રમાણે છે :

“એન્દ્રવ્રજાભ્યર્ચિતપાદપદ્મં
સુમેરુધીરં પ્રણિપત્ય વીરમ્ ।
વદામિ નૈયાયિક-શાબ્દિકાનાં
મનોવિનોદાય તિડ્ઞ્વયોક્તિમ્ ॥ ૧ ॥”

(૪) કૌતુક - વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ નામની કૃતિ કૌતુકાર્થે રચ્યાનું કર્તાએ કહ્યું

છે. આના સમર્થનાર્થે હું આ કૃતિનું આદ્ય પદ્ય અત્ર રજૂ કરું છું :

“શ્રીનવખંડ અખંડ ગુણ નવમી પાસ ભગવંત
કરસ્યું કૌતુક કારણે વાહણ-સમુદ્ર-વૃત્તાન્ત. - ૧”

(૫) અભ્યર્થના - ગ્રન્થ રચવાનો એક હેતુ શિષ્ય જેવાની અમુક વિષયની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે તેની તરફથી કરાયેલી અભ્યર્થના છે. આવા હેતુને ન્યાય આપવા ન્યાયાચાર્યે કોઈ કૃતિ રચી છે ખરી ?

નામકરણ - આપણા આ દેશમાં - ‘ભારત’વર્ષમાં પ્રાચીન સમયમાં એવી કેટલીક કૃતિઓ રચાઈ છે કે જેનાં નામ એના પ્રણેતાઓએ દર્શાવ્યાં નથી. એ નામો તો આગળ ઉપર એ કૃતિઓના વિવરણકારોએ અથવા તો અવતરણ આપતી વેળા કે અન્ય કોઈ કારણસર એનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા તેમ કરનારે યોજ્યાં છે. કાલાંતરે કૃતિનું નામ કર્તા દર્શાવે એવી અનેક કૃતિઓ રચાઈ છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે યશોવિજયગણિની કૃતિઓનો વિચાર કરીશું તો એમની કેટલીક સંસ્કૃત તેમજ પાઇય કૃતિઓનો નામનિર્દેશ એમણે જાતે કર્યો છે.

યશોવિજયગણિની ઘણીખરી સંસ્કૃત અને પાઇય કૃતિનાં નામનો અંત્ય અંશ એમના પુરોગામી જૈન કે અજૈન કે બંને ધર્મના ગ્રન્થકારોના ગ્રન્થોમાં નજરે પડે છે. આ હકીકત હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :

અંત્ય અંશ	યશોવિજયગણિની કૃતિ	પુરોગામીની કૃતિ
૧. અર્ણવ	જ્ઞાનાર્ણવ, વાદાર્ણવ	જ્ઞાનાર્ણવ હિંવા યોગપ્રદીપ
૨. અષ્ટક	અષ્ટક	અષ્ટક (હારિભદ્રીય)
૩. આલોક	દ્રવ્યાલોક, ન્યાયાલોક	પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, ધ્વન્યાલોક (ભામહકૃત)
૪. ઉક્તિ	તિહન્વયોક્તિ	
૫. ઉપદેશ	અધ્યાત્મોપદેશ, નયોપદેશ	આચારોપદેશ
૬. ઉપનિષદ્	અધ્યાત્મોપનિષદ્	અધ્યાત્મોપનિષદ્ હિંવા યોગશાસ્ત્ર
૭. કલ્પલતા	વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્યાદ્વાદ- કલ્પલતા	કાવ્યકલ્પલતા
૮. ખણ્ડખાદ્ય	ન્યાયખણ્ડખાદ્ય	ખણ્ડનખણ્ડખાદ્ય (શ્રીહર્ષકૃત)

૯. ખ્યાતિ	આત્મખ્યાતિ	આત્મખ્યાતિ (સમયસાર- પાણ્ડુની અમૃતચન્દ્રસૂરિ- કૃત ટીકા)
૧૦. ચતુર્વિંશતિકા	ઐન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશતિકા	સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (શોભનમુનિકૃત)
૧૧. તરંગિણી	નયામૃતતરંગિણી, સપ્તભંગીતરંગિણી	શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી, ત્રિદશતરંગિણી
૧૨. તર્કભાષા	જૈનતર્કભાષા	તર્કભાષા (કેશવમિશ્રકૃત), તર્કભાષા (પ્રજાકરગુપ્તકૃત)
૧૩. દલન	આધ્યાત્મિકમતદલન	અંચલમતદલન
૧૪. દીપિકા	યોગદીપિકા	તર્કરહસ્યદીપિકા
૧૫. દ્વાત્રિંશિકા	દ્વાત્રિંશિદ્વત્રિંશિકા	દ્વાત્રિંશિદ્વત્રિંશિકા (સિદ્ધસેનીય)
૧૬. નિર્ણય	વેદાન્તનિર્ણય	ષડ્દર્શનનિર્ણય, લોકતત્ત્વનિર્ણય
૧૭. પંચવિંશતિકા	પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા, પરમાત્મપંચવિંશતિકા	રત્નાકરપંચવિંશતિકા
૧૮. પરિશુદ્ધિ	માર્ગપરિશુદ્ધિ	તાત્પર્યપરિશુદ્ધિ
૧૯. પરિષ્કાર	સિદ્ધાન્તતર્કપરિષ્કાર	
૨૦. પરીક્ષા	અધ્યાત્મમતપરીક્ષા દેવધર્મપરીક્ષા, ધર્મપરીક્ષા	આપ્તપરીક્ષા, ધર્મપરીક્ષા (અમિતગતિકૃત)
૨૧. પ્રકરણ	શઠપ્રકરણ સામાચારીપ્રકરણ	શૌચપ્રકરણ (ઉમાસ્વાતિકૃત)
૨૨. પ્રદીપ	નયપ્રદીપ	આચારપ્રદીપ
૨૩. પ્રવેશ	અનેકાન્તપ્રવેશ	અનેકાન્તવાદપ્રવેશ (હારિભદ્રીય)
૨૪. બિન્દુ	અધ્યાત્મબિન્દુ, જ્ઞાનબિન્દુ, ન્યાયબિન્દુ, વિચારબિન્દુ	ધર્મબિન્દુ, યોગબિન્દુ, તત્ત્વબિન્દુ (વાચસ્પતિ- મિશ્રકૃત), હેતુબિન્દુ, ન્યાયબિન્દુ, સિદ્ધાન્તબિન્દુ (મધુસૂદનકૃત)
૨૫. મંજૂષા	સ્યાદાદમંજૂષા	ન્યાયાર્થમંજૂષા

૨૬. માલા	પ્રમેયમાલા, વાદમાલા	ઉવએસમાલા, પુષ્કમાલા
૨૭. રતિ	વૈરાગ્યરતિ	પ્રશમરતિ (ઉમાસ્વાતિકૃત)
૨૮. રહસ્ય	ઉપદેશરહસ્ય, નયરહસ્ય, ભાષારહસ્ય, પ્રમારહસ્ય, સ્પાદાદરહસ્ય	સિદ્ધાન્તરહસ્ય, કિરણ- વલીપ્રકાશરહસ્ય (મથુરા- નાથકૃત)
૨૯. વાદ	મંગલવાદ, વિધિવાદ	વ્યુત્પત્તિવાદ, શક્તિવાદ (ગદાધરકૃત)
૩૦. વિનિશ્ચય	ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય	ન્યાયવિનિશ્ચય
૩૧. વિલાસ	જશવિલાસ	નલવિલાસ, યદુવિલાસ રઘુવિલાસ (રામચન્દ્રકૃત નાટકો)
૩૨. વ્યવસ્થા	અનેકાન્તવ્યવસ્થા	પદવ્યવસ્થા (વિમલકીર્તિકૃત)
૩૩. શતક	પ્રતિમાશતક, સમાધિશતક, સામ્યશતક	શતક, કાલશતક, નીતિશતક ઇત્યાદિ
૩૪. સમુચ્ચય	યતિલક્ષણસમુચ્ચય	શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, પ્રમાણ સમુચ્ચય (દિડ્ડનાગકૃત)
૩૫. સર્વસ્વ	વેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ	અલંકારસર્વસ્વ
૩૬. સાર	અધ્યાત્મસાર, જ્ઞાનસાર	સમયસાર, પવયજ્ઞસાર, નિયમસાર

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે 'રહસ્ય'થી અંકિત કૃતિઓ સૌથી વિશેષ છે. એવી ૧૦૮ કૃતિઓ રચવાની ઈચ્છા યશોવિજયગણિએ દર્શાવી છે. એ જોતાં બીજી પણ રહસ્યાંકિત કૃતિઓ એમણે રચી હોય તો ના નહિ. અહીં મને એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે યશોવિજયગણિએ ઉપર મુજબની અભિલાષા કેમ સેવી હશે ? આનો સચોટ ઉત્તર તો હું અત્યારે આપી શકું તેમ નથી પરંતુ એ સંબંધમાં હું એ કલ્પના કરું છું કે યશોવિજયગણિએ પોતાના કાશીના નિવાસ દરમ્યાન કે અન્યત્ર નિમ્નલિખિત અજૈન રહસ્યાંકિત કૃતિઓ જેવી કૃતિનાં કંઈ નહિ તો નામ પણ સાંભળ્યાં જ હોઈ એ ઉપરથી રહસ્યાંકિત પુષ્કળ કૃતિઓ રચવા એઓ પ્રેરાયા હશે :

કિરણાવલીપ્રકાશરહસ્ય, તત્ત્વચિંતામણિરહસ્ય, તત્ત્વચિંતામણ્યાલોકરહસ્ય, દીધિતિરહસ્ય, ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશરહસ્ય, બૌદ્ધધિક્કારરહસ્ય, ગુણરહસ્ય અને

ન્યાયરહસ્ય.

છેલ્લી બે કૃતિઓ રામભદ્ર સાર્વભૌમે લગભગ વિ. સં. ૧૭૩૦માં રચી છે જ્યારે બાકીની કૃતિ મથુરાનાથ તર્કવાગીશે લ. વિ. સં. ૧૬૨૫માં રચી છે.

વિવરણાત્મક સાહિત્ય – યશોવિજયગણિના ગ્રન્થોના બે વર્ગ પાડી શકાય : (૧) મૌલિક અને (૨) વિવરણાત્મક. આ ગણિએ પોતાના જ ગ્રન્થોના સ્પષ્ટીકરણાર્થે વૃત્તિ, વિવૃત્તિ, વિવરણ કે ટીકાના તેમજ વાર્તિક, ટબ્બા કે બાલાવબોધના નામે ઓળખાવાતું સાહિત્ય રચ્યું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ કેટલાયે અન્યકર્તૃક ગ્રન્થો માટે પણ તેમ કર્યું છે. આથી એમના વિવરણાત્મક સાહિત્યના બે વર્ગ પડે છે : (૧) સ્વોપજ વિવરણો અને (૨) અન્યકર્તૃક ગ્રન્થોનાં વિવરણો. પ્રથમ વર્ગના બે ઉપવર્ગ સૂચવાય તેમ છે : (અ) સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વિવરણો અને (આ) ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષામાં રચાયેલાં વિવરણો કે જેને સામાન્ય રીતે ‘બાલાવબોધ’ કે ‘ટબ્બો’ કહે છે. આમ ત્રણ પ્રકારનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય સર્જાયું છે.

(૧) સ્વોપજ સંસ્કૃત ઉપલબ્ધ સાહિત્ય

આ નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોને લગતું છે :

અજઞપ્તમયપરિક્ષા, આધ્યાત્મિકમતખંડન, આરાધક-વિરાધક-ચતુર્ભંગી, ઉવએસરહસ્ય, ઐન્દ્રસ્તુતિ, કૂવદિકિન્તવિસર્ધકરણ, ગુરુતત્તવિણિચ્છય, ‘જ્ઞાનસાર, જ્ઞાનાર્ણવ, દ્રવ્યાલોક, દ્વાત્રિશદ્દ્વાત્રિશિકા, ધમ્મપરિક્ષા, નયોપદેશ, પ્રતિમાશતક, ભાસારહસ્ય, વીરસ્તવ (ન્યાયખંડખાદ્ય) અને સામાયારીપયરણ.

(૨) સ્વોપજ ગુજરાતી ઉપલબ્ધ સાહિત્ય

આ અંગેની કૃતિઓ નીચે મુજબ છે :

અજઞપ્તમયપરિક્ષા, જ્ઞાનસાર, દોઢ સો ગાથાનું હૂંડીનું સ્તવન, દ્રવ્ય-અનુયોગ-વિચાર, સંયમશ્રેણિવિચાર(સજ્જાય), સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ, સવા સો ગાથાનું સ્તવન અને સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સ્તવન.

(૩) અન્યકર્તૃક ગ્રન્થોનાં સંસ્કૃત વિવરણો

આને લગતા અન્યકર્તૃક ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે :

અલંકારચૂડામણિ, અષ્ટસાહસ્રી, ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણ, 'કમ્મપયડિ, કાવ્યપ્રકાશ, છન્દચૂડામણિ, જોગવીસિયા, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તત્ત્વાલોક, ધર્મસંગ્રહ, યોગસૂત્ર, 'વીતરાગસ્તોત્ર, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, ષોડશક, સિદ્ધાન્તમંજરી અને સ્યાદ્વાદમંજરી.

(૪) અન્યકર્તૃક ગ્રન્થોનાં ગુજરાતી વિવરણો

અત્ર નિમ્નલિખિત ગ્રન્થો અભિપ્રેત છે :

આનંદઘનચોવીસી, તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને પંચનિયંત્રીસંગહણી

વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામો - યશોવિજયગણિએ પોતાના કેટલાક ગ્રન્થોનાં વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામો યોજ્યાં છે. આવાં નામો તેમજ એ કયા કયા ગ્રન્થને અંગે છે એ બાબત હું નીચે મુજબ સૂચવું છું :

વિવરણ	ગ્રન્થ
તત્ત્વવિવેક	કૂવદિકૃન્તવિસર્જકરણ
ન્યામૃતરંગિણી	નયોપદેશ
યોગદીપિકા	ષોડશક
વિચારબિન્દુ	ધર્મપરિક્ષા
સ્યાદ્વાદકલ્પલતા	શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય
સ્યાદ્વાદમંજૂષા	સ્યાદ્વાદમંજરી

કેટલાક ન્યાયખંડખાદ્યને મહાવીરસ્તવની ટીકા ગણે છે.

યશોવિજયગણિનાં ઉપલબ્ધ વિવરણાત્મક સાહિત્યના વિહંગાવલોકન ઉપરથી નીચે મુજબની બાબતો હું તારવું છું :

(૧) એમના એકેએક સંસ્કૃત કે પાઠ્ય, ગુજરાતી કે હિન્દી ગ્રન્થ ઉપર એક યા બીજી ભાષામાં સ્વોપજ વિવરણ નથી.

(૨) એમના નિમ્નલિખિત સંસ્કૃત ગ્રન્થો સ્વોપજ સંસ્કૃત વિવરણ વિનાના છે :

૧. આના ઉપર મોટી અને નાની એમ બે વૃત્તિ છે.

૨. આના ઉપર લઘુ, મધ્યમ અને બૃહત્ એમ ત્રણ ટીકા છે.

અધ્યાત્મબિન્દુ	નયરહસ્ય	વિજયપ્રભસૂરિક્ષામણક-
અધ્યાત્મસાર	ન્યાયબિન્દુ	વિજ્ઞાપિતપત્ર
અધ્યાત્મોપદેશ	ન્યાયાલોક	વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય
અધ્યાત્મોપનિષદ્	પરમજ્યોતિ :	વિધિવાદ
અનેકાન્તપ્રવેશ	પંચવિંશતિકા	વિષયતાવાદ
અનેકાન્તવ્યવસ્થા	પરમાત્મપંચવિંશતિકા	વેદાન્તનિર્ણય
આત્મખ્યાતિ	પ્રમારહસ્ય	વેદાન્તવિવેક
આર્ષભીયચરિત	પ્રમેયમાલા	વૈરાગ્યકલ્પલતા
આલોકહેતુતાવાદ	મંગલવાદ	વૈરાગ્યરતિ
જૈનતર્કભાષા	માર્ગપરિશુદ્ધિ	શઠપ્રકરણ
જ્ઞાનબિન્દુ	વાદમાલા (ત્રણ)	સપ્તભંગીતરંગિણી
તિઠન્વયોક્તિ	વાદરહસ્ય	શિદ્ધાંતતર્કપરિષ્કાર
દેવધર્મપરીક્ષા	વાદાર્ણવ	સ્તોત્રો (કેટલાંક)

જૈનતર્કભાષા ઉપર ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ હોવાનું મનાય છે.

(૩) યશોવિજયગણિએ નવ પાઇય કૃતિ રચી છે. એમાં જઇલકખણસમુચ્ચય અને સિરિપુજજલેહ નામની બે જ કૃતિ સ્વોપજ વિવરણથી વિભૂષિત નથી.

(૪) યશોવિજયગણિની નિમ્નલિખિત ગુજરાતી કૃતિઓ સ્વોપજ વિવરણથી અલંકૃત નથી :

કેટલીક સજ્જાઓ, કેટલાંક સ્તવનો, ગીતો અને પદો, શ્રીપાલ રાજાનો અને જંબૂસ્વામીનો રાસ, વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ અને હરિયાળી.

(૫) યશોવિજયગણિએ જે આઠ (?) હિન્દી કૃતિઓ રચી છે તે પૈકી એકે ઉપર કોઈ પણ ભાષામાં વિવરણ નથી.

(૬) સાત પાઇય કૃતિઓનાં સંસ્કૃતમાં વિવરણ છે પરંતુ કોઈ પણ કૃતિ ઉપર - ખુદ પાઇય કૃતિ ઉપર પણ પાઇયમાં વિવરણ નથી.

(૭) કોઈ પણ કૃતિ ઉપર હિન્દીમાં વિવરણ નથી.

(૮) એક પણ વિવરણ પદ્યાત્મક નથી.

સદીક ગ્રન્થોની ટીકા - યશોવિજયગણિએ નિમ્નલિખિત ગ્રન્થો ઉપર એમના પુરોગામીઓની - જૈન મુનિવરોની ટીકા હોવા છતાં ટીકા રચી છે :

(૧) 'અલંકારયૂગમણિ, (૨) ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણ, (૩) કમ્મપયડિ, (૪) કાવ્યપ્રકાશ, (૫) તત્ત્વાર્થસૂત્ર, (૬) વીતરાગસ્તોત્ર, (૭) શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને (૮) ષોડશકપ્રકરણ.

ત્રિસૂત્ર્યાલોક અને સિદ્ધાન્તમંજરી ઉપર યશોવિજયગણિની પૂર્વે કોઈએ ટીકા રચી છે કે નહિ તે જાણવું બાકી રહે છે એટલે એ બે નામ મેં ઉપર ગણાવ્યાં નથી. સ્વાદ્વાદમંજૂષા એ મુખ્યત્વે સ્વાદ્વાદમંજરીની ટીકા હોઈ એનો પણ હું ઉલ્લેખ કરતો નથી.

ટીકા હોવા છતાં ટીકા રચાય તો તે માટે કોઈ સબળ કારણ હોવું જોઈએ.

(અ) લાક્ષણિક સાહિત્યનો પરામર્શ

લાક્ષણિક સાહિત્યમાં ફાળો - લાક્ષણિક સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો છે. જેમકે (૧) વ્યાકરણ, (૨) કોશ, (૩) છન્દઃશાસ્ત્ર, (૪) અલંકારશાસ્ત્ર યાને કાવ્યશાસ્ત્ર, (૫) નાટ્યશાસ્ત્ર, (૬) સંગીત, (૭) કામશાસ્ત્ર, (૮) ચિત્રકળા, (૯) સ્થાપત્ય, (૧૦) મુદ્રાશાસ્ત્ર, (૧૧) ગણિત, (૧૨) નિમિત્તશાસ્ત્ર, (૧૩) વૈદ્યક, (૧૪) પાકશાસ્ત્ર, (૧૫) વિજ્ઞાન અને (૧૬) નીતિ. આ સોળ અંગો પૈકી પહેલા, ત્રીજા, ચોથા, બારમા અને સોળમા અંગને બાદ કરતાં બાકીનાં અગિયાર અંગને લગતી કોઈ મૌલિક કૃતિ કે કોઈ જૈન કે અજૈન કૃતિના વિવરણરૂપ કૃતિ ઉપાધ્યાયજીએ રચી હોય એમ જણાતું નથી.

એમણે એકે વ્યાકરણ રચ્યું નથી કે કોઈના પણ જૈન કે અજૈનના વ્યાકરણ ઉપર વૃત્તિ રચી નથી. બાકી વ્યાકરણ સંબંધી કેટલીક માહિતી પૂરી પાડતી તિડન્વયોક્તિ નામની એક કૃતિ રચી છે પણ એ પૂરેપૂરી હજી સુધી તો મળી આવી નથી. એ એક અજૈન કૃતિનું સ્મરણ કરાવે છે.

ઉપાધ્યાયજીએ કોઈ છન્દઃશાસ્ત્ર રચ્યું નથી પરંતુ હૈમ છન્દઃશ્રૂડામણિની ટીકા રચી હોય એમ લાગે છે એનો હજી સુધી તો પત્તો જ ક્યાં છે ?

ઉપાધ્યાયજીએ કાવ્યશાસ્ત્રને અંગે એકે સ્વતંત્ર કૃતિ રચી નથી. એમણે કાવ્યપ્રકાશ નામની એક અજૈન તેમજ બહુમાં બહુ બે જૈન કૃતિ ઉપર નામે અલંકારયૂગમણિ અને કાવ્યકલ્પલતા ઉપર વૃત્તિ રચી છે. આ ત્રણ વૃત્તિ પૈકી પહેલી પૂરેપૂરી અદ્યાપિ મળી આવી નથી. બીજી બે પૈકી હૈમ અલંકારયૂગમણિની વૃત્તિ

અનુપલબ્ધ છે જ્યારે અમરચન્દ્રસૂરિકૃત કાવ્યકલ્પલતાની વૃત્તિ એમણે રચી છે કે એમના કોઈ નામરાશિએ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. ગમે તેમ પણ યશોવિજયગણિના કાવ્યશાસ્ત્રને અંગેના અર્પણની ઝાંખી એ શાસ્ત્રના કેટલાક મુદ્દાઓ એમણે પ્રસંગોપાત્ત ચર્ચ્યા છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. એથી મેં આ બાબત “કાવ્યશાસ્ત્રી યશોવિજયગણિ” નામના મારા ‘લેખમાં વિચારી છે.

નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી એક કૃતિ નામે ફલાફલવિષયક પ્રશ્નપત્ર આ યશોવિજયગણિની જ રચના છે કે એ કોઈકની કૃતિની એમણે નકલ ઉતારી છે તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

વજ્રસેનના શિષ્ય હરિ (હરિષેણ)કૃત કર્પૂરપ્રકરની ટીકા પ્રસ્તુત યશોવિજયગણિની કૃતિ છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે.

આમ લાક્ષણિક સાહિત્યનાં બહુમાં બહુ પાંચ અંગ પરત્વે યશોવિજયગણિએ કેટલુંક સાહિત્ય રચ્યું છે. તેમાં વ્યાકરણવિષયક કૃતિ સ્વતંત્ર છે ખરી પણ તે અપૂર્ણ મળી છે એટલે વ્યાકરણ પૂરતું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે થાય ?

છંદને અંગે કોઈ મૌલિક રચના યશોવિજયગણિએ કરી નથી એટલું જ નહિ પણ એમણે છન્દશ્ચૂડામણિની જે વૃત્તિ રચ્યાનું મનાય છે તે વિવરણાત્મક કૃતિનો પત્તો જ નથી એટલે છન્દશાસ્ત્રના સંબંધમાં તો સર્વાંશે મૌન સેવવા જેવું છે. બાકી એમનું વિવિધ છંદો ઉપર – કેટલાક અપ્રચલિત છંદો ઉપર પણ પ્રભુત્વ છે એ તો ઐન્દ્રસ્તુતિ ઇત્યાદિ એમની કૃતિઓ જોતાં જણાય છે.

કાવ્યશાસ્ત્રને લગતી એકે મૌલિક રચના યશોવિજયગણિએ કરી નથી અને બહુમાં બહુ જે ત્રણ વિવરણાત્મક કૃતિ રચી છે તે પૈકી એકની અનુપલબ્ધિ બીજીની અપૂર્ણતા અને ત્રીજીને લગતી શંકાશીલતા વિચારતાં એનું મૂલ્યાંકન પણ અત્યારે તો માંડી જ વાળવાનું રહે છે.

નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી કૃતિ એમની છે કે નહિ એ પ્રશ્ન છે અને એ એમની જ હોય તો એ કાંઈ ખાસ મહત્ત્વની નથી.

નીતિશાસ્ત્ર પરત્વે યશોવિજયગણિની કોઈ મૌલિક રચના મળી આવી નથી. પ્રસંગોપાત્ત રચાયેલાં સુભાષિતો ઉપાધ્યાયજીની કેટલીક કૃતિમાં મળે છે ખરાં. કર્પૂરપ્રકરની ટીકા એમણે જ રચી હોય તોપણ એ અદ્યાપિ અમુદ્રિત છે એટલે એની હાથપોથી મને જોવા મળે તો હું આ વિષય ચર્ચી શકું.

૧. આ લેખ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૨, અં. ૩-૪)માં એક જ હપ્તે છપાયો છે.

સાહિત્યનાં સ્વરૂપો - સાહિત્યના ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક એમ જે બે વિભાગો પડાય છે તેમાંના પદ્યાત્મક સાહિત્યનો સાહિત્યનાં સ્વરૂપોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકાય એવી પુષ્કળ સામગ્રી લલિત સાહિત્ય પૂરી તો પાડે છે, કેમકે એમાં જે સ્તવન, સજ્જાયા, સ્તોત્ર, પદ, ગીત, મહાકાવ્ય, રૂપક કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિને લગતી કૃતિઓ છે. તે સાહિત્યનાં સ્વરૂપો છે. એનો વિચાર અહીં ન કરતાં મેં આગળ ઉપર કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે કે જેથી દાર્શનિકાદિ સાહિત્યમાં પણ એ પૈકી કોઈ કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપને લગતી કૃતિઓ છે તેનો એકસાથે વિચાર થઈ શકે.

(આ) લલિત સાહિત્યનો વિમર્શ

લલિત સાહિત્યની શરૂઆત મેં સ્તુતિ-સ્તોત્રોથી કરી છે. આ વિભાગનો પ્રારંભ પંચપરમેષ્ઠિ-ગીતાથી મેં કર્યો છે, કેમકે એમાં દાર્શનિક તત્ત્વ - અજૈન મંતવ્યોના નિરસન જેવો વિષય નથી એટલે એને લાક્ષણિક સાહિત્યના નિરૂપણ પછી સ્થાન આપી શકાય તેમ હતું. સ્તુતિ-સ્તોત્રોમાં વ્યાપકતાની દૃષ્ટિએ પંચપરમેષ્ઠિ-ગીતા સૌથી વિશેષ વ્યાપક હોવાથી - એમાં તીર્થંકર, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચે પરમેષ્ઠિઓનું ગુણોત્કર્ષન હોવાથી એને મેં અગ્રિમ સ્થાન આપ્યું છે. દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એમ જે ત્રણ તત્ત્વો કેટલાક જૈન ગ્રંથોમાં ગણાવાયાં છે તે પૈકી દેવ અને ગુરુ એ બે તત્ત્વો વિષે આ કૃતિમાં વિચાર કરાયો છે.

પાંચ પરમેષ્ઠિઓમાં તીર્થંકર એ સિદ્ધ પરમાત્માનો તેમજ જૈનદર્શનનો સ્વતંત્ર રીતે પરિચય કરાવનાર હોવાથી પ્રથમ પદે હોઈ આ કૃતિ પછી મેં ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિઓને - ચતુર્વિંશતિકાઓને - એમને લગતાં સ્તવનોને અર્થાત્ ચોવીસીઓને સ્થાન આપ્યું છે અને ત્યાર પછી એથી ઓછી સંખ્યાવાળા તીર્થંકરોના અધિકારવાળી અને આગળ જતાં એકજ તીર્થંકરની સ્તુતિરૂપ કૃતિને મેં સ્થાન આપ્યું છે. તીર્થંકર પછી સિદ્ધનો અધિકાર મેં હાથ ધર્યો છે કેમકે પાંચ પરમેષ્ઠિઓમાં એઓ બીજે પદે છે. એ પછી આચાર્યનો અને તેમાં પણ ગણધરો મુખ્ય હોવાથી એમનાથી મેં આ વિભાગ શરૂ કર્યો છે.

કઈ કઈ જાતનાં કેટલાં સ્તુતિ-સ્તોત્રો કે સ્તવનો છે તેનો હું નિર્દેશ કરું તે પૂર્વે એક શંકા કેટલાકને થવા સંભવ છે તે અને તેના નિરસન વિષે થોડુંક કહીશ. નવપદપૂજા એ યશોવિજયગણિની કૃતિ છે અને એમાં પાંચ પરમેષ્ઠિઓનાં પાંચ પદ ઉપરાંત દર્શનાદિ ચાર અધિક પદ છે એટલે વ્યાપકતાની અપેક્ષાએ પંચપરમેષ્ઠિ-ગીતા કરતાં ચડે. એથી એને કેમ આઠ સ્થાન અપાયું નથી એવો પ્રશ્ન કોઈ ઉઠાવે તો આનો ઉત્તર એ છે કે આ નવપદપૂજા કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી. એ તો

શ્રીપાલરાજાનો રાસમાંની ચોથા ખંડની બે ઢાલ, જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત કાવ્ય અને દેવચન્દ્રની પદ્યાત્મક રચના મળીને એક સંકલનાત્મક કૃતિ બનાવાઈ છે.

પંચપરમેષ્ઠિ-ગીતા - આ કાવ્યરસિકોને આનંદ આપે એમ છે કેમકે એમાં ઉત્કૃષ્ટતાનાં ત્રીસ ઉદાહરણો અપાયાં છે.

ચોવીસ ચોવીસ તીર્થકરોના ગુણગાનરૂપ કૃતિઓમાં ઐન્દ્ર-સ્તુતિ નામની ચતુર્વિંશતિકા એની ભાષા, એના છંદો, એના અલંકારો, એની તાત્ત્વિક - દાર્શનિક વિચારણા ઇત્યાદિને લઈને મોખરે છે. એક રીતે વિચારતાં તો અનેક સંસ્કૃત ચતુર્વિંશતિકાઓમાં પણ એ ઘણું ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે. શોભન-સ્તુતિ જેવી સ્તુતિના છંદ અને યમકના સર્વાંગીણ અનુકરણરૂપે ઐન્દ્ર-સ્તુતિ સિવાય બીજી એકે કૃતિ અદ્યાપિ રચાઈ નથી. એ એના મહત્ત્વનું દ્યોતન કરે છે.

યશોવિજયગણિએ ગુજરાતીમાં કેટલી ‘થોય’ રચી તે જાણવામાં નથી. અત્યારે તો એક જ થોય મળી આવી છે (જુઓ પૃ. ૩૩) અને એમાં આગમને સમુદ્ર કહી એનો જે તાદૃશ ચિતાર અપાયો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

એકેક જિનેશ્વરને લગતાં સાત સ્તવનો અને સ્તોત્રોમાં પાર્શ્વનાથને લગતી છ કૃતિ છે જ્યારે ઋષભદેવને અંગે એક જ છે.

આમ હોઈ એ યશોવિજયગણિનો પાર્શ્વનાથ પ્રત્યેનો અને તેમાંયે ‘શંખેશ્વર’ પાર્શ્વનાથ પ્રત્યેનો ઉત્કટ ભાવ સૂચવે છે.

ગુજરાતી સ્તવનોમાં આપણા દેશમાં આ ‘હુંડા’ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયેલા ઋષભદેવાદિ ચોવીસ તીર્થકરોને લગતી ભાવભરી ચોવીસીઓ, મહાવિદેહમાં આજે વિદ્યમાન એવા વીસ વિહરમાણ જિનવરોની વીસી અને મૌન એકાદશીનું સ્તવન નોંધપાત્ર છે.

સંસ્કૃત સ્તવનો અને સ્તોત્રો પૈકી આદિજિન-સ્તવન ‘ગેય’ હોવાથી તેમ જ શૃંગલાયમકથી અલંકૃત હોવાને લીધે, ગોડીપાર્શ્વનાથ-સ્તવન અને શંખેશ્વર-પાર્શ્વનાથ-સ્તોત્ર (પૃ. ૩૪-૩૮) એ બન્ને કૃતિઓ છંદના વૈવિધ્યને લઈને, આ પછીનું શંખેશ્વર-પાર્શ્વનાથ-સ્તોત્ર એમાં કરાયેલી દાર્શનિક ચર્ચાને કારણે અને પાર્શ્વજિન-સ્તોત્ર સમગ્રતયા એક જ છંદમાં - ‘સ્વાગતા’માં રચાયેલું હોવાથી આકર્ષક હોઈ ગણનાપાત્ર બન્યાં છે.

ગુજરાતી ત્રણ ચોવીસી પૈકી બીજી ચોવીસીમાંનું સોળમું સ્તવન વિરોધાભાસનાં વિવિધ દૃષ્ટાંતો રજૂ કરે છે એથી અને ચોવીસમું સ્તવન એ મનને

અપાયેલી મંદિરની ઉપમાની સાંગોપાંગતાને લઈને નોંધપાત્ર બન્યાં છે. ત્રીજી ચોવીસી ઋષભદેવાદિ ચોવીસ તીર્થકરો પૈકી પ્રત્યેકને લગતી ચૌદ ચૌદ બાબતો રજૂ કરી એ તીર્થકરોની બાહ્ય જીવનરેખા પૂરી પાડે છે. એની સાથે પંચપરમેષ્ઠિ-ગીતામાં તીર્થકરનું જે આંતરિક સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે તે ઉમેરતાં આપણા આ 'ભારત'વર્ષની આ અંતિમ ચોવીસી નાનકડા નિબંધની ગરજ સારે તેમ છે.

કેટલાંક સ્તવનોમાં ઉત્કટ પ્રીતિનાં ઉદાહરણો અપાયાં છે. કોઈ કોઈ સ્તવનમાં દેવાધિદેવ તીર્થકરની અન્ય દેવો સાથે તુલના કરાઈ છે.

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન દ્રવ્યપૂજા ઉપર અને શામળા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન ભાવપૂજા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. તેમાં ભાવપૂજા કરતી વેળા જે જે ભાવના ભાવવી જોઈએ તેનો તાદૃશ ચિતાર આ શામળા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન રજૂ કરે છે.

નવનિધાન નવ સ્તવનો પૈકી ચોથા સ્તવનમાં કમળ નેત્ર દ્વારા, હરણ ગતિ દ્વારા તેમજ ખંજન અંજન દ્વારા એમ કોણ અભિનન્દનનાથના કયા અવયવ વગેરેથી પરાજિત થયું તેનો ઉલ્લેખ છે.

યશોવિજયગણિએ આર્ષભીયચરિત નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. એમાં એમણે ઋષભદેવ વિષે કેટલીક વિશિષ્ટ માહિતી આપી છે. અન્ય કોઈ તીર્થકર માટે એમણે કોઈક ગ્રંથમાં તેમ કર્યું હોય એમ જણાતું નથી.

શ્રીપાલ રાજાનો રાસ એ કંઈ એમની સ્વેચ્છાએ રચાયેલી કૃતિ નથી. એ તો એક અપૂર્ણ કૃતિને પૂર્ણ કરવાની કબૂલાતના નિર્વાહાર્થે રચાયેલી છે. જંબૂસ્વામીને અંગે એમણે બે કૃતિ રચી છે અને એ બન્ને આહ્વાદજનક છે. મોટી કૃતિ પરિશિષ્ટપર્વમાંના જંબૂસ્વામીના પદ્યાત્મક ચરિત્રનો ભાવાનુવાદ હોય એમ ભાસે છે.^૧ દ્રૌપદીની કથા સંક્ષિપ્ત છે. એ ગંભીર ભૂલના પરિણામની દ્યોતક છે. આમ એકંદર ચાર વ્યક્તિનાં ચરિત્ર આલેખાયાં છે : એક તીર્થકર, એક નૃપતિ, એક મુનિવર્ધ અને એક જૈન તેમજ અજૈન જગતને સુપરિચિત અને પૌરુષતાને પોષતી પ્રમદા.

જૈન સાહિત્ય એના કથારૂપ અંગની વિપુલતા અને વિવિધતાને લઈને સમગ્ર કથાસાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન ભોગવે છે. જૈન કથાઓ મોટે ભાગે ઉપદેશાત્મક છે. એમાં વૈરાગ્યપ્રધાન કથા તરીકે સમરાઈચકહા અને ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા અદ્વિતીય છે. ઉપમિતિનાં ભાવ, પાત્ર ઇત્યાદિ રૂપ મસાલો લઈને એના અનુકરણ

૧. જુઓ અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણનું પ્રકાશકીય નિવેદન (પત્ર ૩૫).

રૂપે વૈરાગ્યકલ્પલતા રચાઈ છે. એ કેવળ અનુકરણ નથી; એમાં કેટલીક વિશેષતા પણ છે. ઉપમિતિ. અને વૈરાગ્યકલ્પલતા જેવી અન્ય કથા આજ દિન સુધી કોઈએ અનુકરણ રૂપે પણ રચી નથી. વૈરાગ્યરતિ પણ ઉપમિતિના અનુકરણરૂપ છે.

ઔપદેશિક સાહિત્ય તરીકે વૈરાગ્યકલ્પલતાનો નિર્દેશ જોકે થઈ શકે તેમ છતાં એમાં કાલ્પનિક પાત્રોની કથારૂપ સંભાર ભરેલો હોવાથી મેં એની ‘ધર્મકથા’ તરીકે ગણના કરી છે. એને બાદ કરતાં ઔપદેશિક કૃતિઓ ગણીગાંઠી છે. એ કૃતિઓમાં ઉવએસરહસ્ય પ્રૌઢ હોવાથી અને વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ એના કાવ્યતત્ત્વને લઈને આકર્ષક બનેલ છે.

(ઈ) દર્શનિક સાહિત્યનું પરિશીલન

(૧) જ્ઞાનમીમાંસા

જૈન દર્શન પ્રમાણે જ્ઞાનના મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ પ્રકારો છે. આના નિરૂપણાર્થે ઉપાધ્યાયજીએ સંસ્કૃતમાં ‘બે ગ્રંથો રચ્યા છે : જ્ઞાનાર્ણવ (પદ્યાત્મક) અને જ્ઞાનબિન્દુ (ગદ્યાત્મક). પ્રથમ ગ્રંથ પહેલાં રચાયો છે અને એ સ્વોપજ વિવરણથી વિભૂષિત છે. જ્ઞાનબિન્દુ એનું નામ વિચારતાં જ્ઞાનાર્ણવની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ હશે એમ લાગે છે જોકે એમાં પણ જ્ઞાનને અંગે પુષ્કળ – બલ્કે સર્વાંગીણ માહિતી અપાઈ છે. એ પૂર્વે આવી માહિતી નાણપ્પવાય, નન્દી અને વિસેસાવસ્સયભાસમાંથી અને નિમ્ન-લિખિત ચાર મુદ્દાઓને લગતી માહિતી સમ્મંઠપયરણ અને નિશ્ચયદ્વાત્રિંશિકામાંથી મળી રહે છે :

- (૧) મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની વાસ્તવિક એકતા.
- (૨) અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો તાત્ત્વિક અભેદ.
- (૩) કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો વાસ્તવિક અભેદ.
- (૪) શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન અને જ્ઞાનમાં અભેદ.

મહાવાદી અને કવિરત્ન સિદ્ધસેન દિવાકરે પ્રરૂપેલા આ ચાર મુદ્દાઓ ઉપર સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરનાર અને એનું સમર્થન કરનાર સિદ્ધસેન પછી હજાર વર્ષમાં કોઈ મહાનુભાવ થયા હોય તો તે યશોવિજયગણિ એકલા છે એમ પં.

૧. એક રીતે તર્કભાષાને પણ જ્ઞાનવિષયક ગ્રંથ ગણી શકાય. એ હિસાબે બે નહિ પણ ત્રણ ગણાય.

૨. જુઓ જ્ઞાનબિન્દુનો “પરિચય” (પૃ. ૬-૭).

સુખલાલનું માનવું છે.^૧

વેદાન્તીઓના બે પક્ષ અને એના નેતા - અજ્ઞાનના આશ્રય અને વિષય પરત્વે વેદાન્તીઓમાં બે પક્ષ છે. એ બેની માન્યતા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે :

(૧) બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનનો આશ્રય તેમ જ વિષય છે.

(૨) જીવ અજ્ઞાનનો આશ્રય છે અને બ્રહ્મ અજ્ઞાનનો વિષય છે.

પં. સુખલાલના મતે પ્રથમ પક્ષના નેતા - પ્રથમ મંતવ્યના આદ્ય પ્રરૂપક સુરેશ્વરાચાર્ય છે. એમણે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ (૧, ૭)માં આ મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે અને એનું વિસ્તૃત સ્પષ્ટીકરણ એમના શિષ્ય સર્વજ્ઞાત્મમુનિએ સંક્ષેપશારીરક-વાર્તિકમાં કર્યું છે. વિવરણાચાર્યે ઉર્ફે પ્રકાશાત્મયતિએ સુરેશ્વરાચાર્યના મતનું સમર્થન કર્યું છે.

પં. સુખલાલના મતે બીજા પક્ષના નેતા - દ્વિતીય મંતવ્યના આદ્ય પ્રરૂપક મંડનમિશ્ર છે. એમના મતનું સમર્થન વાયસ્પતિમિશ્રે કર્યું છે.^૨

આ પરિસ્થિતિમાં ઉપાધ્યાયજીએ ઉપર્યુક્ત બંને પક્ષના ખંડન વેળા વિવરણાચાર્યનો અને વાયસ્પતિમિશ્રનો અનુક્રમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિચારણીય ગણાય.

આ સંબંધમાં પં. સુખલાલનું કહેવું એ છે કે ઉપર્યુક્ત બંને મંતવ્યો વિવરણાચાર્ય અને વાયસ્પતિમિશ્રના પ્રસ્થાન રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં - વેદાન્ત દર્શનની એ રીતે પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ પ્રસિદ્ધિને અનુસરીને ઉપાધ્યાયજીએ ઉપર મુજબ કથન કર્યું છે.^૩

મારી નમ્ર સમજ પ્રમાણે આ બચાવ લૂલો છે. ઉપાધ્યાયજી જેવા પ્રસિદ્ધિને સ્થાન આપે તેના કરતાં વધુ ચોકસાઈપૂર્વક કથન કરે એવી આશા એમના જેવા બહુશ્રુત પાસે રખાય. તેમ છતાં એઓ એમ જે ન કરી શક્યા તે વધુ તપાસ માટેના સાધનના અભાવને લઈને હશે. ઉપર્યુક્ત બે પક્ષના આદ્ય પ્રરૂપક વિષે વિશેષ સંશોધન થતાં કોઈ નવાં જ નામ જણાય તો નવાઈ નહિ.

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને અંગે ત્રણ મત છે. એના પુરસ્કર્તાનાં નામ ભિન્ન ભિન્ન મળે છે. એ વાત હું નીચે મુજબ કોષ્ટક દ્વારા દર્શાવું છું :

૧. જ્ઞાનભિન્દુનો 'પરિચય' (પૃ. ૬).

૨. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ જ્ઞાનભિન્દુનાં ટિપ્પણો (પૃ. ૫૫-૬૧).

૩. જુઓ જ્ઞાનભિન્દુનો 'પરિચય' (પૃ. ૧૬).

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનરૂપ ઉપયોગ સંબંધી પક્ષ	ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિ	તર્કપંચાનન અભયદેવસૂરિ	વ્યાખ્યાવિશારદ મલયગિરિસૂરિ	ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિ
૧. કમ	અણે (અન્યે)	જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ
૨. યોગપદ્ય	કેઈ (કેવિત્)	સિદ્ધસેન	મલ્લવાદી	સિદ્ધસેન	મલ્લવાદી
૩. અભેદ	અણે (અન્યે)	વૃદ્ધાચાર્ય	સિદ્ધસેન	વૃદ્ધાચાર્ય	સિદ્ધસેન દિવાકર

૧. જુઓ વિસેસણવર્ણ (ગા. ૧૮૪-૧૮૫). ૨. જુઓ નન્દીની ટીકા. ૩. જુઓ સમ્મઉપપરણની ટીકા (પૃ. ૬૦૮) જ્ઞાનકાંડની ટીકામાંનાં કેટલાંક વિધાનોની સમાલોચના કરી તેમાં ત્રુટિઓ દર્શાવી નવેસરથી એની વ્યાખ્યા ઉપાધ્યાયજીએ કરી છે. જુઓ જ્ઞાનજિન્દુનો પરિચય (પૃ. ૬૨) ૪. જુઓ નન્દીની ટીકા (પત્ર ૧૩૪).

આ ક્રમ, યૌગપદ્ય અને અભેદ એ ત્રણ પક્ષો ઋજુસૂત્ર. વ્યવહાર અને સંગ્રહ એ ત્રણ નયને અનુક્રમે આભારી છે.

દ્વિગંબરો કેવળ 'યૌગપદ્ય'રૂપ પક્ષને જ સ્વીકારે છે એમ નિયમસાર (ગા. ૧૬૮), સર્વાર્થસિદ્ધિ, આત્મમીમાંસા, અષ્ટશતી અને તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક જોતાં જણાય છે. 'અહીં એ ઉમેરીશ કે વાયક ઉમાસ્વાતિ પણ 'યૌગપદ્ય' પક્ષ સ્વીકારે છે એમ ત. સૂ. (અ. ૧, સૂ. ૩૧)નું ભાષ્ય જોતાં લાગે છે એમ મને કેટલાંક વર્ષો ઉપર 'આગમોદ્ધારક' આનન્દસાગરસૂરિજીએ કહ્યું હતું.

(૨) ન્યાય

યશોવિજયગણિએ કેટલાક કાગળ લખ્યા છે. એમાંના બીજા કાગળ (પૃ. ૧૧૪)માં એમણે નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“ન્યાયપંથ ૨ લક્ષ કીધો છઈ.”

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે ઉપાધ્યાયજીની ન્યાયવિષયક રચનાઓનું પરિમાણ બે લાખ શ્લોક જેટલું તો છે જ કેમકે આ કાગળ લખાયા બાદ પણ એમણે આ વિષયને લગતી કોઈ રચના ન જ કરી હશે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. આ બે લાખ શ્લોકમાં કયા કયા ન્યાયગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે એ બાબતનો એમણે કે અન્ય કોઈએ સપ્રમાણ ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અરે ઉપર્યુક્ત કાગળ (પૃ. ૧૧૪)માં જણાવ્યા મુજબ ભટ્ટાચાર્યે એમની જે ન્યાયગ્રંથરચના જોઈને એમને 'ન્યાયાચાર્ય'નું ગૌરવશાળી બિરદ આપ્યું તે કઈ તે પણ જાણવામાં નથી. આ પરિસ્થિતિમાં ઉપલક દષ્ટિએ વિચારનારને જે ગ્રંથો ન્યાયવિષયક અને ન્યાયાચાર્યકૃત હોવાનું ભાસે એવા ગ્રંથોનાં નામ અને પરિમાણ (શ્લોકસંખ્યા) હું નીચે પ્રમાણે સૂચવું છું :

નામ	પરિમાણ
અનેકાન્તપ્રવેશ (અનુપલબ્ધ)	?
અનેકાન્તવ્યવસ્થા	૩૩૫૭
આલોકહેતુતાવાદ (અનુ.)	?
જૈનતર્કભાષા	૮૦૦
નયરહસ્ય	૫૮૧
નયામૃતતરંગિણી	૩૬૦૦

૧. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ જ્ઞાનબિન્દુનો “પરિચય” (પૃ. ૫૫).

નયોપદેશ	
ન્યાયબિન્દુ (અનુ.)	?
ન્યાયવાદાર્થ (અનુ.)	?
ન્યાયાલોક	૧૨૦૦
પ્રમારહસ્ય (અનુ.)	?
મંગલવાદ (અનુ.)	?
વાદમાલા	?
"	?
" (અપૂર્ણ)	?
વાદરહસ્ય (અનુ.)	?
વાદાર્ણવ (અનુ.)	?
વિધિવાદ (અનુ.)	?
વિષયતાવાદ	?
સપ્તભંગીતરંગિણી (અનુ.)	?
સપ્તભંગીનયપ્રદીપ	?
સિદ્ધાન્તતર્કપરિષ્કાર (અનુ.)	?
સિદ્ધાન્તમંજરીટીકા	
સ્યાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ)	૧૨૩૫
" (મધ્યમ) (અપૂર્ણ)	૧૧૭૫
" (બૃહત્) (અપૂર્ણ)	૨૩૦૦

આ પૈકી શુદ્ધ જૈન ન્યાયના ગ્રંથો કયા કયા છે તે તો એ જાતના ગ્રંથોનું વાસ્તવિક અને સર્વમાન્ય લક્ષણ કોઈએ આપ્યું હોય તો તે ઉપરથી તારવી શકાય. આવું કોઈ લક્ષણ કોઈએ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એથી હું એ નીચે મુજબ સૂચવું છું :

પ્રમાણ, નય, સપ્તભંગી અને સ્યાદ્વાદ પૈકી એક કે વધારે વિષયનું એને કેન્દ્રમાં રાખી કરાયેલું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ તે 'જૈન ન્યાયગ્રંથ' છે. આ હિસાબે મેં ૧૪ ગ્રંથોને ન્યાયવિષયક ગણ્યા છે. એ બધામાં જૈનતર્કભાષા પ્રમાણ અને નય ઉપર અને સાથે સાથે નિષેપ ઉપર રીતસરનો પ્રકાશ પાડનારી કૃતિ હોઈ એ જૈન ન્યાયના પ્રવેશદ્વારની પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ સારે છે. પ્રમાણના સ્વરૂપાદિનો વિચાર ઉપાધ્યાયજીએ એમની કોઈ ગુજરાતી કૃતિમાં કર્યો છે ખરો ? નય અને નિષેપ

૧. નયો અને સપ્તભંગી વિષે દ્રવ્ય-અનુયોગ-વિચારમાં નિરૂપણ છે.

વિષે તો થોડુંક પણ વક્તવ્ય ગુજરાતી કૃતિઓમાં નજરે પડે છે.

નયોને અંગે ઉપાધ્યાયજીએ સપ્તભંગી - નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય અને નયોપદેશ એમ ત્રણ કૃતિઓ રચી છે અને એ પૈકી છેલ્લી કૃતિને તો નયામૃતતરંગિણી નામની સ્વોપજા વૃત્તિથી વિભૂષિત પણ કરી છે. એની સ્વતંત્ર ગણના કરતાં નયવિષયક ચાર કૃતિઓ ગણાય. એમાં ઉપર્યુક્ત વૃત્તિ નયો સંબંધી સૌથી વધારે વિસ્તૃત અને તલસ્પર્શી છે. એ નવ્ય ન્યાયની પદ્ધતિએ રચાયેલી હોવાથી અતિશય ગહન છે. સપ્તભંગીનયપ્રદીપમાં નયોની સામાન્ય સમજણ અપાઈ છે જ્યારે નયરહસ્ય એના કરતાં વિશેષ માહિતી પૂરી પાડે છે. આમ હોઈ સપ્તભંગીનયપ્રદીપ નયના અભ્યાસ માટેની પ્રવેશિકાની ગરજ સારે છે.

નયને અંગે ઉપર્યુક્ત કૃતિઓમાં જેમ એકસામટું લખાણ છે તેમ ન્યાયાચાર્યની કેટલીક કૃતિઓમાં નય વિષે છૂટુંછવાયું - પ્રસંગોપાત્ત લખાણ છે. આવી કૃતિઓમાં અનેકાન્તવ્યવસ્થા ઇત્યાદિ નોંધપાત્ર છે.

નિશ્ચયનય અને વ્યવહાર-નય પરત્વે યશોવિજયગણિએ અનેક ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કર્યું છે ખરું^૧ પરંતુ એ વિષયની સ્વતંત્ર કૃતિ તો બે ગુજરાતી સ્તવનો છે : (૧) શાન્તિ જિનનું સ્તવન અને (૨) સીમંધર જિનને વિનતિ. એ બે કૃતિ ઉપરાંતની કૃતિ તરીકે કોઈ અન્ય કૃતિ કેટલેક અંશ પણ એવી ગણી શકાય તો તે સવા સો ગાથાનું સ્તવન છે.

જ્ઞાન-નય અને ક્રિયા-નયનું સ્વરૂપ જ્ઞાન-ક્રિયા-સજ્જાયામાં હશે પણ પ્રશ્ન એ છે કે એ નામની કૃતિ ઉપાધ્યાયજીએ જ કેટલાક પૂછે છે તેમ રચી છે ખરી ?

જૈન જ્ઞાનનો વિષય કંઠસ્થ કરનારને જ્ઞાનાર્ણવ નામનો ગ્રંથ પદ્યાત્મક હોવાથી ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે તેમ નયને માટે એવો ગ્રંથ તે નયોપદેશ છે.

ઠાણ, અણુઓગદાર વગેરે આગમો તથા કેટલાક આગમોનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય - ખાસ કરીને વિસેસા. તેમજ અનાગમિક સાહિત્યને અંગેના ગ્રંથો જેવા કે તત્ત્વાર્થસૂત્રનું ભાષ્ય, દ્વાદશારનયચક્ર, સમ્મઇપયરણ, વગેરે પ્રૌઢ ગ્રંથો તેમજ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક જેવી અન્ય કૃતિઓ નયના ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. એ બધાનું દોહન કરી યશોવિજયગણિએ નયોનું એવું મહત્ત્વપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કર્યું છે કે એમના પછી અત્યાર સુધીમાં કોઈએ કશી જ નવીન માહિતી પૂરી પાડી નથી. એ રીતે જેમ ન્યાયાચાર્ય અદ્વિતીય ગણાય તેમ કેવલજ્ઞાનાદિને લગતા ત્રણ મતોના સમન્વય કરનાર તરીકે પણ એઓ અદ્વિતીય છે - બલ્કે એમના કોઈ

૧. જુઓ મારો પૃ. ૧૦૮માં નોંધાયેલો લેખ.

પુરોગામીએ પણ આવો અભિનવ પ્રકાશ પાડ્યો નથી.

ન્યાયાચાર્યની નયમીમાંસા જેવા નામથી પીએચ.ડી. (Ph.D.) માટે નિબંધ લખી શકાય એટલી વિપુલ અને વ્યવસ્થિત સામગ્રી આ ન્યાયાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી મળી શકે તેમ છે. એ સામગ્રીનું ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક અવલોકન પણ સાથે સાથે કરાય તો નયમીમાંસાનો એક દળદાર ગ્રંથ તૈયાર થઈ શકે.

સપ્તભંગીને અંગે સપ્તભંગીતરંગિણી નામની એક કૃતિ યશોવિજયગણિએ રચી છે ખરી પરંતુ એ અદ્યપિ અનુપલબ્ધ છે. એને બાદ કરતાં આ વિષય એમણે પ્રસંગવશાત્ સપ્તભંગીનયપ્રદીપમાં તેમજ અનેકાન્તવ્યવસ્થામાં ચર્ચ્યો છે. આ બે કૃતિ પૈકી પહેલીમાં તો સપ્તભંગી નયોના નિરૂપણની પેઠે મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે કેમકે સપ્તભંગી-નયપ્રદીપ જે બે સર્ગમાં વિભક્ત છે તેમાંના આદ્ય સર્ગનું નામ ‘સપ્તભંગી’ છે. એમાં ‘સપ્તભંગી’ની આછી રૂપરેખા આલેખાઈ છે. એને અંગેની ઝીણવટભરી માહિતી તો અનેકાન્તવ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે.

સપ્તભંગીના મુખ્ય ત્રણ ભંગોનો નિર્દેશ વિવાહપણ્ણત્તિ નામના આગમમાં છે જ્યારે એના સાતે ભંગોનો ઉલ્લેખ તો સૌથી પ્રથમ સમન્તભદ્રકૃત આપ્તમીમાંસામાં છે. સપ્તભંગીના સંબંધમાં ચેતાંબરો અને દિગંબરોમાં કોઈ કોઈ બાબતમાં મતભેદ છે. એ જોતાં ઉપાધ્યાયજીએ દિગંબરોનાં મંતવ્યોની સમાલોચના સપ્તભંગીતરંગિણીમાં કરી હોય તો ના નહિ.

પ્રમાણોની માહિતી ન્યાયાચાર્યે કોઈ ગુજરાતી કૃતિમાં મુખ્ય કે આનુષંગિક વિષય તરીકે ન પણ આપી હોય પરંતુ સપ્તભંગી માટે તેમ કહી શકાય તેમ નથી કેમકે દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર (ઢાળ ૪)ની નવમી કડીમાં સપ્તભંગીનો ઉલ્લેખ છે અને એના સ્વોપજ ટબ્બામાં એ વિષે સામાન્ય માહિતી અપાઈ છે.

અનેકાન્તવાદ કહ્યો કે સ્યાદ્વાદ કહ્યો કે વિભજ્યવાદ કહ્યો એ બધું એક જ છે. અનેકાન્તવાદ એ જૈન દર્શનનો પ્રાણ છે. પ્રત્યેક જૈન મંતવ્ય એનાથી ઓતપ્રોત છે. અનેકાન્તવાદ પરત્વે યશોવિજયગણિએ પાંચ કૃતિઓ રચી છે : (૧) અનેકાન્ત-પ્રવેશ, (૨) અનેકાન્તવ્યવસ્થા અને (૩-૫) સ્યાદ્વાદરહસ્ય નામની ત્રણ વૃત્તિઓ. સિદ્ધાન્તતર્કપરિષ્કાર પણ સ્યાદ્વાદના નિરૂપણને કેન્દ્રમાં રાખી રચાયો હોય તો એકંદરે છ કૃતિઓ ગણાય. આમાં પહેલી અને આ છેલ્લી કૃતિ તો અનુપલબ્ધ છે. વિશેષમાં પહેલી કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ એ અનેકાન્તવાદમાં પ્રવેશ કરનારને ઉદ્દેશીને રચાઈ હોઈ એ સામાન્ય રચના હશે.

અનેકાન્તવ્યવસ્થાનો પ્રારંભ સ્યાદ્વાદના લક્ષણથી કરાયો છે અને એનો અંત

સ્યાદ્વાદને અન્ય દર્શનોમાં અપાયેલા સ્થાનના નિર્દેશથી કરાયો છે.

સ્યાદ્વાદરહસ્ય નામની ત્રણ કૃતિઓ તો વીતરાગસ્તોત્રના આઠમા પ્રકાશના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે. આમ જેમ ત્રણ કૃતિ છે તેમ વાદમાલાને અંગે પણ ત્રણ કૃતિ છે પરંતુ તે એક જ વિષયની નથી.

(૩) દ્રવ્યવિચારણા

દાર્શનિક સાહિત્યના “પદાર્થપરામર્શ” નામના ત્રીજા પ્રકરણમાં પ્રમેયમાલા પણ આ વિષયની કૃતિ હશે એમ માની એકંદર વીસેક કૃતિ વિષે મેં વિચાર કર્યો છે. આ પૈકી બહુમાં બહુ અડધોઅડધ કૃતિઓ મૌલિક છે અને બાકીની કૃતિઓ વિવરણાત્મક છે.

વિશેષમાં આ તમામ કૃતિઓ અદ્યપિ મળી આવી નથી તેમ જ જે ઉપલબ્ધ કૃતિઓ છે તે બધી જ સંપૂર્ણ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં ઉપલબ્ધ અને સાથે સાથે સંપૂર્ણ કૃતિઓનો જ વિચાર કરવાનો રહે છે. આવી કૃતિઓમાં દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર અને એનો સ્વોપજ ટબ્બો એ બે કૃતિઓ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયના ઝીણવટભર્યા – તલસ્પર્શી અને સમ્મથપયરણ જેવાના આધારે યોજાયેલું નિરૂપણ પૂરું પાડતી હોવાથી જૈનોના હાથે ગુજરાતીમાં રચાયેલી દાર્શનિક કૃતિઓમાં આદ્ય સ્થાન ભોગવે છે એટલું જ નહિ, પણ આ વિષયની સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં નિબદ્ધ કૃતિઓમાં પણ અગ્રગણ્ય છે. પ્રસ્તુત કૃતિ નિમ્નલિખિત બીજી બે રીતે પણ વિશિષ્ટ છે :

(૧) આ ઉપરથી પ્રેરણા મેળવી દ્રવ્યાનુયોગતર્કજ્ઞા રચાઈ છે.

(૨) સામાન્ય રીતે ચરિત્રાત્મક કૃતિનો, નહિ કે દાર્શનિક કૃતિનો ‘રાસ’ તરીકે ઉલ્લેખ કરાય છે જ્યારે આ દાર્શનિક કૃતિ હોવા છતાં તેમ કરાયું છે.

જૈન સાહિત્યમાં અહિંસા અને અનેકાન્તવાદનું જેમ વિશદ અને તલસ્પર્શી નિરૂપણ છે તેમ કર્મસિદ્ધાન્તનું પણ છે. આ સિદ્ધાન્તને લગતી કમ્મપયડિ નામની કૃતિ આઠ કરણો ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે છે. એના ઉપર ઉપાધ્યાયજીએ સંસ્કૃતમાં બે વૃત્તિ રચી છે. તેમાંની લઘુ વૃત્તિ અંશતઃ જ મળી આવી છે. આઠ કરણોનો વિષય એમણે કોઈ ગુજરાતી કૃતિમાં ઉતાર્યો જણાતો નથી.

સંયમશ્રેણિવિચારમાં કંડક અને સ્થાન વિષે ગુજરાતીમાં નિરૂપણ હોઈ એ દષ્ટિએ આ કૃતિ નોંધપાત્ર ગણાય.

વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય એ તર્કયુક્તિથી અલંકૃત નાનકડી પણ મહત્ત્વની

કૃતિ છે. એના અનુકરણરૂપે એક કૃતિ રચાઈ છે.

વેદાન્તનું નિરૂપણ - વેદાન્તને અંગે ઉપાધ્યાયજીએ નિમ્નલિખિત બે ગ્રન્થ રચ્યાનું મનાય છે :

(૧) વેદાન્તનિર્ણય અને (૨) વેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ

આ બેમાંથી એકે ગ્રંથ હજી સુધી તો મળી આવ્યો નથી એટલે એમાં વેદાન્ત-દર્શનનું સ્વરૂપ જ સમજાવાયું હશે કે સાથે સાથે એનાં કેટલાંક મંતવ્યોનું નિરસન પણ હશે તે વિષે ખાતરીથી શું કહેવાય ? આ પરિસ્થિતિમાં અનેકાન્તવ્યવસ્થામાં જે વેદાન્તનું નિરૂપણ છે તે સંક્ષિપ્ત પરંતુ વિશદ અને સાથે સાથે વેદાન્તીઓને પણ વેદાન્તનો યથાયોગ્ય પરિચય કરાવનારું ગણાય. કોઈ વેદાન્તીએ પણ વેદાન્ત વિષે ટૂંકમાં આવો સુંદર બોધ કરાવ્યો હોય એમ જાણવામાં નથી. વેદાન્ત દર્શનનાં મંતવ્યો સાચાં રજૂ કરી કેટલાંકનું ખંડન કરાયું છે.

અજૈન દર્શનો પૈકી જેમ વેદાન્તને અંગે બે કૃતિ ઉપાધ્યાયજીએ રચી છે તેવી અન્ય કોઈ અજૈન દર્શનને અંગે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ રચી જણાતી નથી બાકી પાતંજલ યોગદર્શનની વ્યાખ્યા તો એમણે રચી છે અને એ દ્વારા આ યોગદર્શનના ગુણદોષનું આપણને દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

ઉપનિષદોનું અને 'ભગવદ્ગીતા'નું દોહન - 'શ્રમણ ભગવાન' મહાવીર-સ્વામીના આદ્ય અગિયારે મુખ્ય શિષ્યો - ગણધરો, વેદો, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો ઇત્યાદિ વૈદિક ગ્રંથોમાં પારંગત હતા એટલે એમણે જે પ્રારંભમાં ચૌદ પુલ્વ (પૂર્વ) રચ્યાં તેમાં આ ગ્રંથોમાંથી કેટલુંક લખાણ ગૂંથી લીધું હશે પરંતુ આજે તો એ પુલ્વ લુપ્ત થયેલાં છે. એ બહુશ્રુત અને આત્માર્થી ગણધરો બ્રાહ્મણ હતા. એમના પછી પણ વૈદિક સાહિત્યથી સુપરિચિત એવા કેટલાક બ્રાહ્મણોએ જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી જૈન શાસનને દીપાવ્યું છે અને જૈન સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.^૧ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જૈન વણિક જ્ઞાતિમાં જન્મેલા ઉપાધ્યાયજીએ અનેક ઉપનિષદોનું અને ભગવદ્ગીતાનું પરિશીલન કરી એની વાનગી આપણને કોઈ કોઈ કૃતિ દ્વારા પીરસી છે. એમણે નિમ્નલિખિત ઉપનિષદોમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે :

૧. આનો ઉપયોગ અને ઉલ્લેખ જે જૈન ગ્રંથકારોને હાથે કરાયેલ છે તે બાબત મેં “જૈન સાહિત્યમાં ભગવદ્ગીતા” નામના મારા લેખમાં દર્શાવી છે. આ લેખ “જૈ. ધ. પ્ર.” (પુ. ૭૭, અં. ૧૦)માં છપાયો છે.

૨. ઉદાહરણાર્થે વિચારો શયંભવસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર અને એમની વેદદ્વાત્રિશિકા તેમજ હરિભદ્રસૂરિ અને એમની કૃતિઓ નામે લોકતત્ત્વનિર્ણય અને વીસવીસિયા.

કેન (૧૩૩), છાન્દોગ્ય (૧૩૩, ૧૬૧), તૈત્તિરીય (૧૩૩), પ્રશ્ન (), બૃહદારણ્યક (૧૩૩), મુણ્ડક (૧૩૩), શાટ્યાયનીય (૧૩૩) અને શ્વેતાશ્વતર (૧૩૩).

વિશેષમાં પોતાની એક કૃતિ નામે અધ્યાત્મોપનિષદના નામના અંતમાં 'ઉપનિષદ'નો ઉલ્લેખ છે.

ભગવદ્ગીતામાંથી પુષ્કળ અવતરણો અધ્યાત્મસારમાં કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક અપાયાં છે ખરાં પરંતુ ભગવદ્ગીતાનો એ નામથી કે અન્ય નામે અહીં તો નિર્દેશ નથી. એ અવતરણો પૈકી ઘણાં ખરાં સર્વાંશે મળતાં આવે છે. એના પ્રતીકાદિ નીચે મુજબ છે :

પ્રતીક	અધ્યાત્મસાર	ભગવદ્ગીતા
યસ્ત્વાત્મ	યોગાધિકાર શ્લો. ૮	અ. ૩, શ્લો. ૧૭
નૈવં તસ્ય	„ „ ૮	અ. ૩, શ્લો. ૧૮
શનૈઃ શનૈ	„ „ ૧૫	અ. ૬, „ ૨૫
યતો યતો	„ „ ૧૬	અ. ૬, „ ૨૬
આરુરુક્ષો	„ „ ૨૨	અ. ૬, „ ૩
યદા હિ	„ „ ૨૩	અ. ૬, „ ૪
કર્મષ્યકર્મ	„ „ ૩૩	અ. ૪, „ ૧૮
વિદ્યાવિનય	„ „ ૪૩	અ. ૫, „ ૧૮
ઈહૈવ તૈર્જિતઃ	„ „ ૪૪	અ. ૫, „ ૧૯
ન પ્રહષ્યેત્	„ „ ૪૫	અ. ૫, „ ૨૦
યોગિનામપિ	„ „ ૬૧	અ. ૬, „ ૪૭
જિજ્ઞાસુરપિ	„ „ ૭૬	અ. ૬, „ ૪૪
		(ઉત્તરાર્ધ)
આર્તો	„ „ ૭૭	અ. ૭, શ્લો. ૧૬
	(પૂર્વાર્ધ)	(ઉત્તરાર્ધ)
ચંચલં	ધ્યાનાધિકાર શ્લો. ૨૨	અ. ૬, શ્લો. ૩૪
અસંશયં	„ „ ૨૩	અ. ૬, „ ૩૫
અસંયતા	„ „ ૨૪	અ. ૬, „ ૩૬
પ્રજહાતિ	„ „ ૬૪	અ. ૨, „ ૫૫

૧. “આર્તો જિજ્ઞાસુર્યાર્થી જ્ઞાની ચેતિ ચતુર્વિધા:”

૨. “આર્તો જિજ્ઞાસુર્યાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ !”

દુઃખેષ્વનુ	„ „ ૬૫	અ. ૨, „ ૫૬
યઃ સર્વત્રા	„ „ ૬૬	અ. ૨, „ ૫૭
યદા સંહરતે	„ „ ૬૭	અ. ૨, „ ૫૮

આ ઉપરાંત યોગાધિકારના શ્લો. ૪૭નો ઉત્તરાર્ધ (છિદાતે.) ભ. ગી. (અ. ૨, શ્લો. ૨૩-૨૪)નું અને ધ્યાનસ્તુત્યધિકારનો શ્લો. ૩ ભ. ગી. (અ. ૨, શ્લો. ૬૮)નું સ્મરણ કરાવે છે.

વિશેષમાં જ્ઞાનબિંદુ (પૃ. ૨૯-૩૦)માં પાતંજલ યોગદર્શનની વ્યાખ્યામાં તેમ જ દ્રવ્ય અનુયોગ વિચારના (શ્લો. ૧૭)ના ટબ્બામાં પણ ભ. ગી.માંથી અવતરણ અપાયાં છે.

(૪) પરમતોની સમાલોચના

દાર્શનિક સાહિત્યમાં સ્વમતના સમર્થનપૂર્વકની પરમતની સમાલોચનાનું સ્થાન જેવું તેવું નથી. આ વાત સૂયગડના અભ્યાસીને કહેવી પડે તેમ નથી. એમાં પણ ખરી ખૂબી તો પરમતનાં મંતવ્યોનો સમન્વય સાધવામાં રહેલી છે અને એ કાર્ય સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિએ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને એની સ્વોપજ ટીકા દ્વારા હૃદયંગમ રીતે કરી બતાવ્યું છે. પ્રસ્તુત યશોવિજયગણિએ આ મહામૂલ્યશાળી કૃતિ ઉપર સ્યાદ્વાદકલ્પલતા રચી કમાલ કરી છે. એમણે અજૈન દર્શનોનાં કેટલાંક મંતવ્યોનું જેમ ખંડન કર્યું છે તેમ સ્વદર્શનના એક અંગરૂપ દ્વિગંબરોની પણ કેટલીક માન્યતાઓનું - ખાસ કરીને કેવલિભુક્તિ અને સ્ત્રીભુક્તિને અંગેનાં એમનાં શ્વેતાંબરોના કરતાં વિરુદ્ધ મંતવ્યોની ખબર લીધી છે. તેમ છતાં અજસહસીનું વિવરણ રચી પોતાની ગુણગ્રાહકતાનું જ્વલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. વળી પોતે શ્વેતાંબર છે તેમ છતાં એના એક ફાંટારૂપ અમૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયની તો એમણે ઝટકણી કાઢી છે. ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરગણિ જેવા પ્રખર વિદ્વાને સવ્વજ્ઞસયગ (સર્વજ્ઞશતક)માં પ્રરૂપેલી કેટલીક વિગતોનું એમણે ધમ્મપરિક્ષામાં ખંડન કર્યું છે.

સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ એ (૧) નાસ્તિક મત, (૨) બૌદ્ધ મત, (૩-૪) સંસારી જીવના અકર્તૃત્વ અને અભોક્તૃત્વરૂપ મંતવ્ય, (૫) અનિર્વાણવાદ તેમજ (૬) નિયતિવાદ યાને અનુપાયવાદ એમ મિથ્યામતિનાં છ સ્થાનકો વિષે ગુજરાતીમાં મહત્ત્વપૂર્ણ નિરૂપણ પૂરું પાડે છે. ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ (વિ. ૧, પૃ. ૫૫૪-૫૭૦)માં આ કૃતિને સ્થાન આપ્યા બાદ ત્રણ પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે. વિશેષમાં પ્રસંગોપાત્ત મુખ્યતથા સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણો છે તેથી આ કૃતિ વિશેષ આદરણીય બની છે.

(૫) અધ્યાત્મ

જેમ ન્યાય એ યશોવિજયગણિનો પ્રિય વિષય છે તેમ અધ્યાત્મ પણ છે એમ એને અંગેનું પુષ્કળ સાહિત્ય જે એમણે રચ્યું છે તે જોતાં જણાય છે.

જ્ઞાનસાર એ જોકે અધ્યાત્મસાર અને અધ્યાત્મોપનિષદની જેમ અધ્યાત્મની કૃતિ છે તેમ છતાં એ કૃતિ એ બે કરતાં સુગમ છે. વળી એમાં કોઈ વિવાદાસ્પદ વિષયને - દાર્શનિક ચર્ચાને સ્થાન અપાયું નથી. એ કૃતિ કોઈ શુષ્ક દર્શન કે ચિન્તન રજૂ ન કરતાં ઉચ્ચ કોટિનું કવિત્વ પણ પૂરું પાડે છે. આમ અહીં વિશદ દર્શન, ઊંડાં ચિન્તન અને સુકવિત્વની સુભગ ત્રિપુટીનાં દર્શન થાય છે. કવિની મનોરમ કલ્પના ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા ઇત્યાદિ દ્વારા ખીલી ઊઠે છે. આના થોડાક નમૂના હું અહીં રજૂ કરું છું :

સંકલ્પરૂપ દીપક એક ક્ષણ સુધી પ્રકાશ આપી વિકલ્પોરૂપ ધુમાડાઓ ઉત્પન્ન કરી આત્માને મલિન બનાવે છે.

ઊંટની પીઠ જેવી કર્મની રચના છે.

જે માનવી પાસે ક્ષમારૂપ પુષ્પમાળા, વ્યવહાર અને નિશ્ચયરૂપ વસ્ત્રો, ધ્યાનરૂપ અનુપમ અલંકાર, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ, શુભ સંકલ્પરૂપ ધૂપ અને સત્યરૂપ ઘંટ હોય તેના હાથમાં મોક્ષ છે.

હરિભદ્રસૂરિએ યોગબિન્દુ (શ્લો. ૩૫૮-૩૬૭)માં યોગનાં (૧) અધ્યાત્મ, (૨) ભાવના, (૩) ધ્યાન, (૪) સમતા અને (૫) વૃત્તિસંક્ષેપ એમ પાંચ સોપાન દર્શાવ્યાં છે અને પહેલાં ચારને પતંજલિએ નિર્દેશેલ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સાથે અને પાંચમાને - છેલ્લાને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સાથે સરખાવ્યાં છે. ન્યાયાચાર્યે પણ યોગાવતારદ્વાત્રિશિકા (શ્લો. ૨૦)માં તો આ જ પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે પરંતુ પાતંજલ યોગદર્શન (૧, ૧૮) ઉપરની વ્યાખ્યામાં સંપ્રજ્ઞાતનો પણ વૃત્તિસંક્ષેપમાં અન્તર્ભાવ કર્યો છે અને આ રીતે વૃત્તિસંક્ષેપના અર્થનો જાણે વિસ્તાર કર્યો છે અને તેમ કરીને એનું ક્ષેત્ર ચોથા ગુણસ્થાનથી ચૌદમા સુધીનું સૂચવ્યું છે.

(૬) જીવનશોધન

જીવનશોધનને અંગે જાતજાતની કૃતિઓ રચાઈ છે. આદેશપટ્ટકની એક જ પત્રની હાથપોથી ઉપલબ્ધ થયાનું જાણવા મળે છે પરંતુ એ નાનકડી કૃતિ નજરે જોયા વિના તો શું કહેવાય ? એના નામ ઉપરથી એમ ભાસે છે કે એમાં પોતાના

શિષ્યપરિવારને શિખામણ રૂપે કેટલીક સૂચનાઓ કરાઈ હશે.

અનુપમ જીવન જીવનાર મુક્તિરમણીને વરે - એ સિદ્ધ પરમાત્મા બને. એનું સ્વરૂપ સિદ્ધસહસ્રનામકોશ નામની અમુદ્રિત કૃતિમાં આલેખાયું હશે એમ એનું નામ વિચારતાં ભાસે છે. આની હાથપોથી મને જોવા મળ્યે હું વિશેષ કહી શકું.

અવશિષ્ટ સાહિત્યમાં દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા અને ષોડશકનું વિવરણ એમાં ચર્ચાયેલી અનેક બાબતોને લઈને અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે.

આગમોનો પરિચય - આજકાલ જે પિસ્તાળીસ આગમો ગણાવાય છે તેનાં નામ દર્શાવવા અને એ પૈકી અગિયાર અંગોની આછી રૂપરેખા આલેખવા ઉપરાંત આગમોને અંગે કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથ ઉપાધ્યાયજીએ રચ્યો નથી એટલું જ નહિ, પણ કોઈ આગમ ઉપર એમણે ટીકા રચ્યાનું પણ જણાતું નથી.

પ્રકરણો - ઉપાધ્યાયજીની કેટલીક કૃતિઓને 'પ્રકરણ' તરીકે એ કર્તાએ જાતે તેમજ અન્ય કોઈ કોઈ વ્યક્તિએ ઓળખાવી છે. પ્રકરણ રચવાનો પ્રારંભ વિદ્યાવારિષિ ઉમાસ્વાતિથી તો થયો જ છે એમ પાંચ સો પ્રકરણોના પ્રણેતા તરીકેની એમની પ્રસિદ્ધિ જોતાં જણાય છે. આગળ જતાં સિદ્ધસેન દિવાકરે અને ખાસ કરીને સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિએ અનેક પ્રકરણો રચ્યાં છે, પ્રકરણ દ્વારા વક્તવ્યને એકધારું અને સંક્ષિપ્ત રજૂ કરી શકાય એવું એનું સ્વરૂપ છે. એથી કેટલાંયે 'આગમિક પ્રકરણો રચાયાં છે. જેમકે જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, દંડગ, સંગહણી ઇત્યાદિ.

ઐતિહાસિક કૃતિઓ - 'ઇતિહાસ' એટલે 'ભૂતકાળનું સાલવારી વૃત્તાંત' એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. ઉપાધ્યાયજીએ આ લક્ષણને ચરિતાર્થ કરનારી કેટલી અને કઈ કઈ કૃતિ રચી છે તે તો એમની બધી જ કૃતિ ઉપલબ્ધ હોય તો કહી શકાય. આ પરિસ્થિતિમાં હું અત્યારે તો બે જ કૃતિ નોંધું છું :

(૧) જિનર્બિંબસ્થાપન સ્તવન - આમાં કોણે કોણે ક્યારે ક્યારે કેટકેટલાં જિનમંદિરો કરાવી જિનર્બિંબો સ્થાપ્યાં તે દર્શાવાયું છે. આમ આ નાનકડી કૃતિ કેટલીક સાલવારી પૂરી પાડે છે.

(૨) 'દસ મતનું સ્તવન - આ સ્તવન અમુક અમુક મત ક્યારે નીકળ્યો તેનાં વર્ષ નીચે મુજબ રજૂ કરે છે :

૧. જૈન સાહિત્યકા ઇતિહાસમાં આગમિક પ્રકરણોને અંગે મેં જે લખાણ ગુજરાતીમાં તૈયાર કર્યું હતું તેનો હિન્દી અનુવાદ કરાયો છે અને એ હવે છપાશે.
૨. કેટલાક આ કૃતિ ન્યાયાચાર્યની નથી એમ માને છે.

મત	વર્ષ
દિગંબર	વીરસંવત્ ૬૦૮
પૂનમિયા	વિ. સં. ૧૧૬૯
ખરતર	વિ. સં. ૧૨૦૪
કડવા	વિ. સં. ૧૫૬૪ ^૧
લું(લોં)કા	વિ. સં. ૧૫૦૮ ^૨
વિજ્યામતિ (વીજામતિ)	વિ. સં. ૧૫૭૦
પાયચંદ	વિ. સં. ૧૫૭૨ ^૩
શાંતિદાસીય	?
જ્ઞાનવિમલીય	?

આમ અહીં નવ મતનો ઉલ્લેખ છે. જિનપ્રતિમા પૂજનીય નથી એમ માનનારને લક્ષીને ત્રીજી ઢાલ રચાઈ છે. શું આ સ્થાનકવાસીઓને અંગે છે ? જો એમ જ હોય તો એ મત વિ. સં. ૧૭૦૮માં નીકળેલો ગણાય.

ગુજરાતી પદ્યાત્મક સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

સ્તવનો

‘સ્તવન’ એ ‘પ્રશંસા કરવી’ એ અર્થવાળા સ્તુ ધાતુ ઉપરથી બનાવાયેલો સંસ્કૃત શબ્દ છે. મુખ્યત્વે તીર્થંકરોના ગુણોત્કીર્તનરૂપે પદ્યમાં રચાયેલી કેટલીક જૈન કૃતિઓને અંગે લગભગ ચાર સો વર્ષથી એ શબ્દ વપરાય છે પરંતુ એ અર્થવાચક સ્તવનનું સર્વમાન્ય અને સમુચિત લક્ષણ કોઈએ અત્યાર સુધીમાં રજૂ કર્યું હોય એમ જણાતું નથી. ગમેતેમ પણ ઉપાધ્યાયજીની કેટલીક ગુજરાતી પદ્યાત્મક કૃતિઓને ‘સ્તવન’ કહેવામાં આવે છે. વિશેષમાં એમણે છ પદ્યમાં પુણ્ડરીકગિરિના મંડનરૂપ આદિજિનને અંગે સંસ્કૃતમાં રચેલા કાવ્યને પણ ‘સ્તવન’ કહે છે. એવી રીતે ‘ગોડી’ પાર્શ્વનાથને લગતી એક કૃતિને પણ ‘સ્તવન’ કહે છે. આ બે સંસ્કૃત રચનાને બાદ કરતાં જે ગુજરાતી અને હિન્દી કૃતિઓને ‘સ્તવન’ તરીકે ઓળખાવાય છે તે નીચે મુજબ છે :

૧. ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરગણિ કૃત ગુરુપરિવાડી (તપાપટ્ટાવલી)ની ગા. ૧૭ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ. ૬૮)માં વિ. સં. ૧૫૬૨નો ઉલ્લેખ તેનું કેમ ?
૨. જુઓ ઉપર્યુક્ત ગુરુપરિવાડી (ગા. ૧૬)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ. ૬૭).
૩. જુઓ ઉપર્યુક્ત ગુરુપરિવાડી (ગા. ૧૭)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ. ૬૮).

[અ] સામાન્ય-જિન-સ્તવનો (૯)
 ૧ સામાન્ય - જિન - સ્તવન (હિન્દી)
 ૨-૯ સામાન્ય - જિન - સ્તવનરૂપ
 આઠ પદો (હિન્દી)
 [આ] વિશિષ્ટ - જિન-સ્તવનો (૧૪૬)
 ૧ ચોવીસી (પહેલી) (ગુ.)
 ૨,, (બીજી) (૨૩ ગુ + ૧ હિન્દી)
 ૩,, (ત્રીજી) (ગુ.)
 ૪ નવ નિધાન નવ સ્તવનો (હિન્દી)
 મૌન એકાદશીનું દોઢ સો કલ્યાણકોનું
 સ્તવન (૧) (ગુ.)
 ઋષભદેવનાં સ્તવન (૪) (૩ હિન્દી+૧
 ગુ.)
 અજિતનાથનું સ્તવન (૧) (ગુ.)
 અભિનંદનનાથનું સ્તવન (૧) (ગુ.)
 સુપાર્શ્વનાથનાં સ્તવન (૨) (ગુ.)

શીતલનાથનું સ્તવન (૧) (ગુ.)
 શાન્તિનાથનાં સ્તવન (૫) (૩ હિન્દી
 + ૨ ગુ.)
 નેમિનાથનું સ્તવન (૧) (ગુ.)
 પાર્શ્વનાથનાં સ્તવન (૧૪) (૭ ગુ. +
 ૭ હિન્દી)
 મહાવીરસ્વામીનાં સ્તવન (૭) (૪ ગુ.
 + ૩ હિન્દી)
 વિહરમાણજિનવીસી (ગુ.)
 સીમંધરજિનસ્તવનો (૪) (ગુ.)
 [ઇ] પ્રકીર્ણક (૪)
 ગૌતમ પ્રભાતિ સ્તવન (હિન્દી)
 જિન-બિંબ-સ્થાપન સ્તવન (ગુ.)
 દસ મતનું સ્તવન (ગુ.)
 વિમળાયળનું સ્તવન (ગુ.)

આમ જે વિવિધ સ્તવનો - નાનાં કે મોટાં રચાયાં છે તે સંબંધમાં કેટલીક બાબતો હું અહીં નોંધું છું :

(૧) સ્તવનોના ભાષાદષ્ટિએ ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય : (અ) સંસ્કૃત, (આ) ગુજરાતી અને (ઇ) હિન્દી છે.

(૨) ઉપાધ્યાયજીએ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રચેલાં સ્તવનોમાં ૧૫૨ લઘુ સ્તવનો છે અને ૩ બૃહત્ છે.

(૩) ગુજરાતી સ્તવનોની સંખ્યા હિન્દી તેમ જ સંસ્કૃત સ્તવનોની અપેક્ષાએ ઘણી મોટી છે.

૧-૩. આ ત્રણેના સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ “વાચક યશોવિજયની ચોવીસીઓ.” આ લેખ “જૈન સત્ય પ્રકાશ” (વ. ૨૧, અં. ૧૦)માં છપાયો છે.

૪. આ ઋષભદેવથી માંડીને સુવિધિનાથ સુધીના નવ તીર્થંકરો પૈકી પ્રત્યેકને અંગે એકેક સ્તવન છે.

૫. આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે “ઉપાધ્યાયજીનાં ૧૫૨ લઘુ સ્તવનો.” આ લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પુ. ૫૫, અં. ૮)માં છપાયો છે.

(૪) ઘણાંખરાં સ્તવનો તીર્થકરોનાં ગુણોત્કીર્તનરૂપ છે, ત્રણ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયને લગતાં છે તેમજ એક સ્થાપનાનિષેપ અને એક શાસનના સ્વરૂપ વિષે છે.

(૫) ઋષભદેવથી માંડીને મહાવીરસ્વામી સુધીના ચોવીસ તીર્થકરો વિષે તેમજ સીમંધરસ્વામી વગેરે વીસ વિહરમાણ તીર્થકરો વિષે કેટલીક બીનાઓ આ સ્તવનો પૂરી પાડે છે.

(૬) તીર્થકર એટલે કોણ એ વિષય સામાન્ય જિનસ્તવનો વગેરેને લક્ષ્યમાં લેતાં સારી રીતે રજૂ થઈ શકે તેટલી માહિતી આ સ્તવનોમાંથી મળે છે.

સજ્જાઓ

‘સજ્જાઓ’ એ મૂળે પાઈય ભાષાનો શબ્દ છે અને એ આજે કેટલાક વખતથી ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ તરીકે વપરાતો આવ્યો છે. એને માટેનો સંસ્કૃત શબ્દ ‘સ્વાધ્યાય’ છે. જૈન દર્શનમાં તપશ્ચર્યાના આભ્યંતર અને બાહ્ય એમ બે ભેદ પાડી એ પ્રત્યેકના જે છ છ ઉપભેદો ગણાવાયા છે તેમાં આભ્યંતર તપશ્ચર્યાનો એક ઉપભેદ તે ‘સ્વાધ્યાય’ છે. આના પાંચ પ્રકારો છે : (૧) વાચના, (૨) પ્રચ્છના, (૩) અનુપ્રેક્ષા, (૪) આમ્નાય યાને પરાવર્તન અને (૫) ધર્મોપદેશ.

કેટલીક જૈન કૃતિઓનો ‘સજ્જાઓ’ તરીકે નિર્દેશ થતો જોવાય છે. આવી કૃતિઓમાં ‘ભરહસર-બાહુબલિ-સજ્જાઓ અને ‘મન્નહ જિજ્ઞાણ આણં’ સજ્જાઓ અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. એ બેમાંથી એકે કૃતિને એના કર્તાએ તો ‘સજ્જાઓ’ કહી નથી. આ પાઈય કૃતિઓને બાદ કરતાં સંસ્કૃતમાં કે હિન્દીમાં રચાયેલી કોઈ પ્રાચીન કૃતિનો ‘સજ્જાઓ’ તરીકે ઉલ્લેખ કરાયેલો જણાતો નથી. મુખ્યત્વે અમુક અમુક ગુજરાતી જૈન કૃતિને જ ‘સજ્જાઓ’ કહેવામાં આવે છે. એ કૃતિઓ જોતાં એમ લાગે છે કે સજ્જાઓનું કોઈ ચોક્કસ અને સર્વમાન્ય લક્ષણ આપવાનું – એની કોઈ યથાર્થ – વાસ્તવિક વ્યાખ્યા આપવાનું કાર્ય કોઈએ કર્યું નથી. વિશેષમાં સજ્જાઓનું ક્ષેત્ર પણ ધીરે ધીરે વ્યાપક બનતું ગયું હોય એમ એમાં નિરૂપાયેલા વિષયો જોતાં

૧. આ કૃતિ વિ.સં. ૧૧૪ પછી અને વિ. સં. ૧૫૦૮ પહેલાં રચાઈ છે. એ ૫૩ સંત અને ૪૭ સત્રીનાં એમ એકંદર સો પ્રાતઃસ્મરણીય મહાનુભાવોનાં નામ પૂરાં પાડે છે.
૨. આ કૃતિ વિ. સં. ૧૫૫૫ પહેલાં ક્યારેક રચાઈ છે. એ શ્રાવકોનાં છત્રીસ નિત્ય કૃત્યો ગણાવે છે. એમાં ‘સજ્જાઓ’ શબ્દ છે ખરો પણ કર્તાએ એથી એને ‘સજ્જાઓ’ કહી હોય એમ ફલિત થતું નથી.
૩. આ ભાષાનો ઉદ્ભવ વિ. સં. ૧૨૦૦ની આસપાસમાં થયો છે.

જજ્ઞાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં હું સજ્જાયનું લક્ષણ નીચે મુજબ સૂચવું છું :

ઉમદા વિચારને - ઉત્તમ ભાવનાને - આત્મકલ્યાણાર્થે ઉપયોગી ચિન્તનને પદ્યમાં રજૂ કરતી અને તીર્થકરના ગુણાનુવાદ સિવાયના ઔપદેશિક, દાર્શનિક વગેરે વિષયને આલેખતી કૃતિ તે 'સજ્જાય.'

ઉપાધ્યાયજીએ નિમ્નલિખિત સજ્જાયો રચ્યાનું મનાય છે :

નામ	પૃષ્ઠાંક ^૧	નામ	પૃષ્ઠાંક
(૧) અગિયાર અંગની	૨૫૦-૨	(૧૯) પાંચ કુગુરુની	૨૪૩
(૨) „ -અંગ-ઉપાંગની		(૨૦) પાંચ મહાવ્રતોની	
(૩) અઢાર પાપસ્થાનકની	૮૯-૯૧	ભાવનાની	૨૨૫
(૪) અમૃતવેલની નાની	૮૮	(૨૧) પિસ્તાળીસ આગમોનાં	
(૫) „ મોટી	„	નામની	૨૫૦
(૬) આઠ યોગદષ્ટિની	૨૦૪-૫	(૨૨) પ્રતિકમણ્ડેતુગર્ભિત	૨૧૬-૮
(૭) આત્મપ્રબોધની	„	(૨૩) પ્રતિમાસ્થાપનની	૧૮૪
(૮) ઉપશમ-શ્રેણિની	૧૩૮	(૨૪) યતિધર્મબત્રીસીની	૨૨૪
(૯) ગુરુસદ્ગુણની	૨૪૩	(૨૫) સંયમશ્રેણિની	૧૩૮
(૧૦) ચડ્યા-પડ્યાની	૨૪૪	(૨૬) સમકિતના સડસઠ બોલની	
(૧૧) ચાર આહાર અનાહારની	૨૪૯		૨૧૪-૫
(૧૨) ચૌદ ગુણસ્થાનકની	૧૩૮	(૨૭) સમકિત-સુખલડીની	૨૧૫
(૧૩) જિન-પ્રતિમા-સ્થાપનની	૧૮૪	(૨૮) સુગુરુની	૨૪૩
(૧૪) „ „ „	૧૮૪	(૨૯) સ્થાપનાકલ્પની	૨૫૨
(૧૫) જિન-પ્રતિમા-સ્થાપનની	૧૮૪	(૩૦) સ્થાપનાચાર્યની	
(૧૬) જ્ઞાન-ક્રિયાની	૧૧૨	(૩૧) હરિયાળીની	૨૧૦
(૧૭) 'તપ'ગચ્છપતિની	૬૯	(૩૨) હિતશિક્ષાની	૨૪૪
(૧૮) તુંબડાની	૭૮		

જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયપદ્મસૂરિએ પોતાના એક ^૨લેખમાં ૨૧ સજ્જાયોની સૂચી આપી છે. તેમાં નિમ્નલિખિત ક્રમાંકવાળી ઉપર ગણાવાયેલી સજ્જાયોનો ઉલ્લેખ

૧. આ પુસ્તકમાં જે પૃષ્ઠમાં પ્રસ્તુત સજ્જાયની રૂપરેખા મેં આલેખી છે તે પૃષ્ઠનો આ ક્રમાંક છે.

૨. આ લેખ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૮૯-૨૦૪)માં ફરીથી છપાયો છે. એમાં સજ્જાયોની સૂચી પૃ. ૨૦૩માં અપાઈ છે.

છે પરંતુ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧)માં જે સજ્જાઓ છપાયેલી છે તેમાં આ છ સજ્જાઓ પૈકી એકે એ નામથી નોંધાયેલી નથી :

૨, ૭, ૮, ૧૬, ૨૩ અને ૩૦.

એમ લાગે છે કે અગિયાર-અંગ-ઉપાંગની સજ્જાઓ, 'ઉપશમ'શ્રેણીની સજ્જાઓ, યતિધર્મબત્રીસીની સજ્જાઓ, સ્થાપનાચાર્યની સજ્જાઓ અને હરિયાળીની સજ્જાઓ તે પિસ્તાળીસ આગમની સજ્જાઓ, ચૌદ ગુણસ્થાનકની સજ્જાઓ, સંજમબત્રીસીની સજ્જાઓ, સ્થાપનાકલ્પની સજ્જાઓ અને હરિયાળી હશે. એમ જ હોય તો ૨ = ૨૧, ૮ = ૧૨ અને ૨૯ = ૩૦ એમ સમજવું જોઈએ.

શ્રીવિજયપદ્મસૂરિજીએ ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાઓ તેમજ હિતશિક્ષાની સજ્જાઓ એમ બે ભિન્ન ભિન્ન નોંધી છે ખરી પરંતુ ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાઓનો હિતશિક્ષાની સજ્જાઓ તરીકે ગૂ. સા. સં. (ભા. ૧)ની અનુક્રમણિકા (પૃ. ૩૮)માં ઉલ્લેખ છે. આ પરિસ્થિતિમાં નીચે મુજબની બે સજ્જાઓ ક્યાં છપાઈ છે તે જાણવું બાકી રહે છે :

આત્મપ્રબોધની સજ્જાઓ અને જ્ઞાન-ક્રિયાની સજ્જાઓ.

જો હિતશિક્ષાની સજ્જાઓ તે ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાઓ ન જ હોય તો એ પણ ક્યાં છપાઈ છે તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

ઉપાધ્યાયજીએ ઉપર નોંધેલી બત્રીસ સજ્જાઓ પૈકી કેટલીકને એમણે જાતે 'સજ્જાઓ' કહી છે જ્યારે બાકીનીનો 'સજ્જાઓ' તરીકે ઉલ્લેખ અન્ય મહાનુભાવોને આભારી છે.

મેં સજ્જાઓનું નીચે મુજબ વર્ગીકરણ કર્યું છે :

આગમિક (પ્રકીર્ણક) (૨)	અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાઓ
અગિયાર અંગની સજ્જાઓ	ધર્મકથાત્મક (૧)
પિસ્તાળીસ આગમોનાં નામની સજ્જાઓ	તુંબડાની સજ્જાઓ
ઔપદેશિક (૩)	ન્યાયવિષયક (૧)
અમૃતવેલની નાની સજ્જાઓ	જ્ઞાન-ક્રિયાની સજ્જાઓ
" " "	આધ્યાત્મિક (૨)

૧. આગમો અને એનાં વિવરણોનો 'આગમિક સાહિત્ય' તરીકે નિર્દેશ કરાય છે. અહીં એ આગમોના પરિચયરૂપ કૃતિ તે 'આગમિક' એવો 'આગમિક'નો અર્થ મેં કર્યો છે.

યોગની આઠ દષ્ટિની સજ્જાય
ચૌદ ગુણસ્થાનકની સજ્જાય
ખંડનાત્મક (૪)
ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાય

જિનપ્રતિમાસ્થાપનની સજ્જાય
જિનપ્રતિમાસ્થાપનની સજ્જાય
જિનપ્રતિમાસ્થાપનની સજ્જાય

ગીતો (૧૨)

નેમ-રાજુલનાં ગીતો તરીકે છ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૩૭-૧૪૫)માં છપાઈ છે. એ પૈકી પહેલી ચાર હિન્દીમાં અને બાકીની બે ગુજરાતીમાં છે. એ પૈકી આઠ ચાર કૃતિઓ જસવિલાસનો એક ભાગ છે.

ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૭૭)માં હોરી-ગીત અને પૃ. ૫૧૮માં જિન-ગીત છપાયેલ છે. એ પૈકી હોરી-ગીતને 'પદ' કહ્યું છે.

ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૨૫૫)માં આધ્યાત્મિક ગીત તરીકે એક કૃતિ અપાઈ છે. વિશેષમાં જસવિલાસના ત્રીજા પદનો "તત્ત્વાર્થગીત" તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. આ હિસાબે દસ ગીત છે. એમાંનાં બે ગુજરાતીમાં છે. આદિજિનસ્તવન અને વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય 'ગેય' હોઈ એ પણ 'ગીત' ગણાય તો ગીતની સંખ્યા બાર છે.

છંદ (૧) અને થોય (૨)

'સિદ્ધજિનનાં સહસ્ર નામ''નો 'છંદ' તરીકે ઉલ્લેખ જોવાય છે.

"આંતરોલીમંડન વાસુપૂજ્યસ્વામીની થોય" એ ગુજરાતીમાં રચાયેલી થોય છે. કેટલાક નિમ્નલિખિત પદનો પણ 'થોય' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે :

"સો કોડ સાધુ, સો કોડ સાધવી જાણ,
એસે પરિવારે, સીમંધર ભગવાન;
દસ લાખ કલ્યા કેવલી, પ્રભુજીનો પરિવાર;
વાચક જશ વંદે, નિત્ય નિત્ય વાર હજાર."

આ પદને સીમંધરસ્વામીની થોય તરીકે ઓળખાવાય છે.

રાસો (૪) અને સંવાદો (૨)

ઉપાધ્યાયજીએ જંબૂસ્વામીનો રાસ અને શ્રીપાલ રાજાનો રાસ એ બે ચરિત્રાત્મક રાસ રચ્યા છે. કેટલાક વાહણ સમુદ્ર સંવાદ નામની ઔપદેશિક કૃતિને

પણ 'રાસ' કહે છે. વિશેષમાં દ્રવ્ય અનુયોગ વિચારનો કર્તાએ જાતે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય રાસના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ ચાર રાસ છે. વાહણ સમુદ્ર સંવાદ તેમજ શાન્તિજિનસ્તવન એ બે સંવાદાત્મક કૃતિઓ છે. જંબૂસ્વામીનો રાસ સંવાદરૂપ સાહિત્યિક સર્જનમાં એક નવી ભાત પાડે છે. જેમ હોળીના દિવસોમાં અહીં (સુરતમાં) કેટલાંક વર્ષો ઉપર વેંગણોની સામસામી મારામારીરૂપે વેંગણબાજી ખેલાતી હતી અને વેજલપુર વગેરેમાં થોડાંક વર્ષો પૂર્વે (અને કદાચ આજે પણ) સળગતી કોઠીઓ લઈ એક પક્ષનો માણસ બીજા પક્ષ સામે ધસી જવાની ચડસાચડસીભરી રમત જેવી 'કોઠીબાજી ખેલાતી હતી તેમ આ રાસમાં સામસામી કથાબાજી ખેલાતી જોવાય છે. એક તરફ જંબૂસ્વામી છે તો બીજી બાજુ એમની આઠ પત્નીઓ છે. આમ જે બે પક્ષ છે તેમાંનો એક પક્ષ પોતાના મંતવ્યના સમર્થનાર્યે એક કથા કહે છે તો એની સામે દલીલ તરીકે અન્ય પક્ષ પણ કથા કહે છે.

(૫) પૂજા અને લાવણી

ઉપાધ્યાયજીએ કોઈ પૂજા કે લાવણી રચી હોય એમ જાણવામાં નથી. શ્રીપાલ રાજાનો રાસ (ખંડ ૪)ની ઢાલ ૧૧-૧૨ને નવપદપૂજામાં સ્થાન અપાયું છે. એથી જો કોઈ એમ કહે કે આ બે ઢાલો 'પૂજા' તરીકે કામ લાગે એવા ઇરાદાથી રચાઈ છે તો એ વાત વાજબી નથી કેમકે એ તો જે રાસ વૈયાકરણ વિનયવિજયગણિને હાથે અપૂર્ણ રહ્યો હતો તે પૂરો કરતી વેળા રચાઈ છે એટલે એ રચના પૂજાર્થે કરાઈ એમ માનવું યુક્તિવિહીન છે. બાકી એ વાત ખરી છે કે એ બે ઢાલ એવી રચાઈ કે કાલાંતરે નવપદપૂજામાં એને સ્થાન આપી શકાયું.

હિન્દી કૃતિકલાપનું પરિશીલન

ન્યાયાચાર્યે રચેલી વિવિધ કૃતિઓ પૈકી એકેનું સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ થયેલું જણાતું નથી.^૧ એથી એના સર્વાંગીણ અને તલસ્પર્શી પરિશીલનનું કાર્ય બાજુએ રાખી હું એમના હિન્દી કૃતિકલાપની સામાન્ય રૂપરેખા આલેખું છું.

૧. આમાં ભાગ લેનાર કોઠીને વાંસ વતી ખાલે છે અને ભીનાં કપડાં પહેરે છે કે જેથી કપડાં જલદી સળગી ન ઊઠે.
૨. જંબૂસ્વામીનો રાસ નામની કૃતિની કર્તાએ જાતે લખેલી હાથપોથી મળી આવતાં એનું સંપાદન સુગમ અને સમુચિત બન્યું છે. એ બાદ કરતાં બાકીની પ્રાયઃ બધી જ ગુજરાતી અને હિન્દી કૃતિઓનાં પ્રકાશનોની દશા શોચનીય છે. એ દુઃખદ સ્થિતિનો સત્તર અંત આણવા માટે ન્યાયાચાર્યના ઉત્કટ અને સાધનસંપન્ન અનુરાગીઓને સ્વલ્પ પણ વિલંબ વિના સબળ પ્રયાસો આદરવા મારી સાદર અભ્યર્થના છે.

હિન્દીકૃતિઓને હું બે વર્ગમાં વિભક્ત કરું છું : (૧) ખંડનાત્મક અને (૨) મંડનાત્મક. પ્રથમ વર્ગમાં એક જ કૃતિ છે અને તે 'દિક્પટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ' છે. એ સવૈયાના સંભારને લઈને છટાદાર બની છે. એમાંથી વાગ્યુદ્ધ જાણે ખેલાતું હોય એવો ધ્વનિ નીકળે છે. એ કૃતિ ખળખળ અને સપાટાભેર એકધારાં વહેતાં ઝરણાંઓની એકરસ બનેલી નાનકડી પરંતુ નોંધપાત્ર નદી છે. દ્વિતીય વર્ગમાંની કૃતિઓની સંખ્યા બહુ ઓછી નથી. એનો હું બે ઉપવર્ગોમાં નિર્દેશ કરું છું : (૧) કીર્તનાત્મક અને (૨) આધ્યાત્મિક. કીર્તનાત્મક કૃતિઓ તરીકે 'સ્તવનો, અષ્ટપદી અને ઘણાંખરાં ગીતો ગણાવી શકાય. જસવિલાસ એ અનેક આધ્યાત્મિક પદોના સમુદાયરૂપ છે. એ મંદ મંદ અને પ્રસન્ન સ્વરૂપે વહેતાં નાનાં નાનાં ઝરણાંઓનું સંગમસ્થાન છે. એમાંનાં કેટલાંક પદો આધ્યાત્મિક હોવા ઉપરાંત કીર્તનાત્મક પણ છે. આમ બે ઉભયસ્વરૂપી છે. કટલાંક પદો સુંદર ભજનોની ગરજ સારે તેવાં છે.

સમતાશતક કિંવા સામ્યશતક એ સિંહવિજયે કે વિજયસિંહે સંસ્કૃતમાં રચેલા સામ્યશતકનો સુબોધ હિન્દી ભાવાનુવાદ છે. એ એક આધ્યાત્મિક કૃતિ હોઈ એનો દ્વિતીય ઉપવર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

છંદો અને દેશીઓ - જેમ અનેક ગુજરાતી પદ્યાત્મક કૃતિઓ પૈકી કેટલીક જાતજાતની દેશીઓના આસ્વાદ માટેની મનોરમ સામગ્રી પૂરી પાડે છે તેમ હિન્દી કૃતિઓ પૈકી દિક્પટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ છંદો માટે અને જસવિલાસ, અષ્ટપદી અને કેટલાંક સ્તવનો તથા ગીતો દેશીઓ માટે રસિક વાનગીઓ રજૂ કરે છે.

ભાષાવિજ્ઞાન - ભાષાનું સ્વરૂપ, વ્યાકરણવિચારણા, શબ્દભંડોળ, વિશિષ્ટ શબ્દોનો પરામર્શ ઇત્યાદિ બાબતો વિચારવા માટે ગુજરાતીમાં તો એકાદ કૃતિનું સંસ્કરણ થોડેક અંશે પણ કામ લાગે તેમ છે જ્યારે હિન્દી માટે તો એટલું પણ સાધન જણાતું નથી એટલે આ ભાષાવિજ્ઞાનનો વિષય આ તબક્કે તો જતો કરવો પડે છે.

દ્વિભાષિક કૃતિઓ

ઉપાધ્યાયજીની કોઈ કોઈ કૃતિ સર્વાંશે એક જ ભાષામાં નથી. એમાં બબ્બે ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો છે. આવી કૃતિઓનાં નામ નીચે મુજબ છે :

નામ	ભાષાઓ
ફલાફલવિષયક પ્રશ્નપત્ર	સંસ્કૃત + ગુજરાતી
સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈનું વિવરણ	સંસ્કૃત + ગુજરાતી

૧-૨. હિન્દી સ્તવનો અને ગીતોની નોંધ મેં પૃ. ૪૪ અને ૪૮ (ઉપો.)માં લીધી છે.

પંચનિયંત્રીસંગહણીનો બાલબોધ	ગુજરાતી + સંસ્કૃત
સુગુરુની સજ્જાય	ગુજરાતી + પાઈય
વિશિષ્ટજિનસ્તવનો	૧૭ ગુજરાતી - ૩ હિન્દી
„ રૂપ પદો	૧૫ હિન્દી + ૨ ગુજરાતી
સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ	ગુજરાતી + સંસ્કૃત
જેસલમેર પત્ર	ગુજરાતી + મારવાડી

શૈલી - ઉપાધ્યાયજીની કૃતિઓ પૈકી કેટલીકની રચના ગદ્યમાં તો કેટલીકની પદ્યમાં કરાયેલી છે.^૧ આ સમસ્ત કૃતિઓને મેં જે ચાર ઉપખંડમાં વિભક્ત કરી છે એ પૈકી લાક્ષણિક સાહિત્ય તો સર્વાંશે ગદ્યમાં છે જ્યારે લલિત સાહિત્ય સર્વાંશે પદ્યમાં છે. દાર્શનિક સાહિત્યની વાત આ બંનેથી ન્યારી છે. એની પ્રકરણદીઠ વિચારણા કરાય તે પૂર્વે એ નોંધીશ કે એમાં જે પદો, સ્તવનો, સ્તુતિ અને સજ્જાયો ગુજરાતીમાં રચાયાં છે તે તો પદ્યાત્મક જ છે. વિવરણાત્મક કૃતિઓ તો સામાન્ય રીતે ગદ્યમાં જ હોય તેમ અહીં પણ છે. આ દાર્શનિક સાહિત્યમાંના જ્ઞાનમીમાંસારૂપ પ્રથમ પ્રકરણમાંની જ્ઞાનાર્ણવ નામની એક જ કૃતિ પદ્યમાં છે. 'ન્યાય' નામના બીજા પ્રકરણની છ ઉપલબ્ધ મૌલિક કૃતિઓ પૈકી કેવળ નયોપદેશ પદ્યમાં છે. તૃતીય પ્રકરણમાં દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર અને 'સંયમત્રેણિવિચાર પદ્યાત્મક રચનાઓ છે. એવી રીતે ચતુર્થ પ્રકરણમાં વીરસ્તોત્ર કિંવા ન્યાયખંડખાદ્ય, પાંચમા પ્રકરણમાં અજ્ઞપ્રમયપરિક્ષા, દિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ, આધ્યાત્મિકમતાખંડન, પ્રતિમાશતક અને ધમ્મપરિક્ષા, છઠ્ઠા પ્રકરણમાં અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, જ્ઞાનસાર, હરિયાળી, સમાધિશતક અને સમતાશતક અને સાતમા પ્રકરણમાં માર્ગપરિશુદ્ધિ, સામાયારીપચરણ, જઈલકખણસમુચ્ચય, યતિધર્મબત્રીસી, દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા, ગુરુતત્તવિશિષ્ટય, કૂવદિકૈતવિસર્ધકરણ, આરાધક-વિરાધક-ચતુર્ભંગી અને ભાસરહસ્સ પદ્યમાં છે. ચતુર્થ ઉપખંડમાં સજ્જાયો પદ્યમાં છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઉપાધ્યાયજીએ સંસ્કૃત અને પાઈય એ બે પ્રશિષ્ટ (classical) ભાષાઓમાં તેમજ ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષામાં પણ ગદ્યમાં તેમજ

૧. એમની એક પણ કૃતિ માણિક્યચન્દ્રસૂરિકૃત પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર કિંવા વાગ્વિલાસની 'બોલી' તરીકે ઓળખાવાતી શૈલીમાં કે કવિ ન્હાનાલાલની અપદ્યાગદ્ય યાને 'ડોલન' શૈલીમાં રચાયેલી નથી.

૨-૩. આને કેટલાક 'સજ્જાય' ગણે છે. તેમ કરવું સમુચિત જ હોય તો એનો ઉલ્લેખ જતો કરવો.

પદ્યમાં સુગમતાથી મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓ રચી છે. એમની જે 'હિન્દી કૃતિઓ મળે છે તે બધી પદ્યાત્મક જ છે એટલે હિન્દીમાં ગદ્યમાં એઓ કેવી રચના કરી શક્યા હશે અને ન જ કરી હોય તો કેવી કરી શકે તે તો કલ્પનાનો જ વિષય બને છે.

લાક્ષણિક સાહિત્યનાં વ્યાકરણાદિ અંગોની તેમજ ભારતીય દર્શનોને અંગેની કેટલીક કૃતિઓ 'મુખ્યત્વે સંસ્કૃતમાં સૂત્રાત્મક શૈલીમાં, રચાયેલી દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ ઉપાધ્યાયજીની તો એક પણ ઉપલબ્ધ કૃતિ તો સૂત્રરૂપે રજૂ કરાયેલી નથી.

વિચારણીય વક્તવ્યો - જ્યાં સુધી માનવી સર્વજ્ઞ બની ન શકે - જ્યાં સુધી એ છદ્મસ્થ દશામાં રહેલો છે ત્યાં સુધી એની કૃતિ સર્વથા દોષરહિત જ રચાય એવો બહુ ઓછો સંભવ છે. પૂરતાં સાધનોનો અભાવ, મતિમંદતા, સ્મૃતિભંશ, પરંપરાની વિચિત્રતા ઇત્યાદિ કારણોને લઈને ગ્રંથનિર્માણ કરનારને હાથે ભૂલ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. એથી તો નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ જેવાએ પણ પોતાની કૃતિમાં જે ક્ષતિ જણાય તે સુધારી લેવા સૂચવ્યું છે. ઉપાધ્યાયજી એ કોઈ સામાન્ય વિદ્વાન નથી પરંતુ એમના અનુપયોગાદિને લઈને તેમજ એક વાર જે ગ્રંથ રચ્યો હોય તે ફરીથી તપાસી જવાનું એમનાથી ન પણ બન્યું હોય તો તેથી કે પછી એમના ગ્રંથની નકલ કરનારને હાથે ભળતું લખાણ લખાયાથી એમનાં કોઈ કોઈ વિધાનો આજે સુલભ એવી સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરનારને વિચારણીય જણાય છે. આવાં વિધાનો નીચે મુજબ છે :

(૧) સિદ્ધસેન દિવાકર 'ગન્ધહસ્તી' છે.

(૨) જ્ઞાનબિન્દુમાં વિવરણાચાર્ય અને મધુસૂદનને અમુક અમુક મતના પ્રરૂપક (?) ગણ્યા છે.

(૩) પાંચે કલ્યાણકોને પ્રસંગે નરકમાં અજવાળું થાય છે.

(૪) સમન્તભદ્રકૃત આપ્તમીમાંસાગત એક પદ્ય અકલંકે રચ્યાનો જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૨૧)માં ઉલ્લેખ છે.

(૫) ન્યાયાચાર્યે કોઈ કોઈ કૃતિમાં એમણે પોતાને માટે આત્મપ્રશંસારૂપ ગણાય એવાં કથનો કર્યા છે. દા. ત. વાચકપુંગવ, ધીમાન્ અધ્યાત્મમતપરીક્ષાદીક્ષાદક્ષ

૧. જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

૨. આધુનિક સમયમાં ગુજરાતીમાં કોઈ કોઈ કૃતિ સૂત્રાત્મક રચાઈ છે. મેં “જૈન દર્શનનું તુલનાત્મક દિગ્દર્શન” નામની કૃતિ ૧૪૦ સૂત્રોમાં રચી છે અને એ “હિંદુ મિલન મંદિર” (વ. ૮, અ. ૨-૭)માં લેખાંક ૧-૬ તરીકે છપાઈ છે.

ઇત્યાદિ.

(૬) જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૮)માં નિમ્નલિખિત અવતરણના મૂળ તરીકે ન્યાયાચાર્યે કલ્પભાષ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જ્યારે સંપાદક પં. સુખલાલજી સંઘવીએ વિશેસા. (ગા. ૧૪૩)નો નિર્દેશ કર્યો છે :

“અક્ષરત્વમેન સમા ઋણહિયા હુંતિ મઙ્ગવિસેસેહિં ।

તે વિય મઙ્ગવિસેસા સુઅનાણબ્બન્તરે જાણ ॥”

પ્રથમ વિધાનનો વિચાર કરતાં જણાશે કે વીરસ્તોત્ર કિંવા ન્યાયખંડખાદ્ય (શ્લો. ૧૬)ની ટીકા (પત્ર ૧૬ આ)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“અનેનૈવામિપ્રાયેણાહ – ગન્ધહસ્તી સંપત્તૌ”

ઉપાધ્યાયજીના જે બે કાગળ છપાયા છે તેમાંના પ્રથમ કાગળ (પૃ. ૧૦૦)માં એમણે નીચે મુજબ કથન કર્યું છે :

“તથા ચ ગન્ધહસ્તી દ્વાત્રિંશિકાયામ્ – ‘આકાશમવગાહાય તદનન્યા દિગન્યથા’ ઇતિ”

આમ બે સ્થળે સિદ્ધસેન દિવાકરને બદલે ગન્ધહસ્તીનો ઉલ્લેખ છે. એ બતાવે છે કે ઉપાધ્યાયજીના મતે ગન્ધહસ્તી તે સિદ્ધસેન દિવાકર જ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર [ગૂજરાતી વ્યાખ્યાન સહિત]ના પં. સુખલાલે લખેલા પરિચય (પૃ. ૪૭)માં પ્રથમ ઉલ્લેખની નોંધ છે એટલું જ નહિ, પણ અહીં કહ્યું છે કે “ઉ. યશોવિજયજીનો એ ઉલ્લેખ ભ્રાંતિજનિત છે.” વિશેષમાં આની સાબિતી તરીકે નીચે મુજબની ચાર દલીલો રજૂ કરાઈ છે :

(૧) “ઉ. યશોવિજયજી પહેલાનાં કોઈ પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગ્રન્થકારોએ સિદ્ધસેન દિવાકર સાથે કે તેમની નિશ્ચિત મનાતી કૃતિ સાથે અગર તો એ કૃતિઓમાંથી ઉદ્દ્યુત કરાયેલાં અવતરણો સાથે એક પણ સ્થળે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપર્યું નથી. સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિના અવતરણ સાથે ગંધહસ્તી વિશેષણ વાપરનાર માત્ર યશોવિજયજી છે. એટલે એમનું એ કથન કોઈ પ્રાચીન આધાર વિનાનું છે.”^૧

(૨) સિદ્ધસેન દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતને અંગે જે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન પ્રબંધો મળે છે તેમાં કોઈ પણ સ્થળે એમને માટે ‘ગન્ધહસ્તી’ પદ વપરાયું નથી.

૧. જુઓ ઈ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત દ્વિતીય આવૃત્તિ (પૃ. ૪૭)

જ્યારે 'દિવાકર' પદની વાત એથી ન્યારી છે.^૧

(૩) ઉપાધ્યાયજીની પહેલાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં ગન્ધહસ્તીને નામે જે અવતરણો મળે છે તે પૈકી કેટલાંક સર્વાંશે તો કોઈ કોઈ થોડાક પરિવર્તનપૂર્વક તો કોઈક ભાવાનુવાદ રૂપે ત. સૂ.ની સિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકામાં જોવાય છે. એથી એ ફલિત થાય છે કે ગન્ધહસ્તી તે આ ટીકાકાર જ છે.^૨

(૪) ત. સૂ.ની હરિભદ્રીય ટીકાના પૂરક યશોભદ્રના શિષ્યે એ ટીકાની ટીકા (પત્ર ૫૨૧)માં ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસેનગણિનો 'ગન્ધહસ્તી' વિશેષણપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૩

ઉપાધ્યાયજીને ભાંતિ કેમ થઈ હશે એ વિષે 'પરિચય' (પૃ. ૫૦)માં બે કારણ દર્શાવાયાં છે :

(૧) નામની સમાનતા.

(૨) "પ્રકાંડ વાદી તરીકે અને કુશળ ગ્રંથકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ સિદ્ધસેન દિવાકર જ 'ગંધહસ્તી' સંભવી શકે એવી સંભાવના."

છઠ્ઠા વિધાનના સંબંધમાં જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૧૨૯)માં સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણ દ્વારા કહ્યું છે કે આ ગાથા બૃહત્કલ્પના મુદિત લઘુભાષ્યમાં નથી. એ તો આ લઘુભાષ્ય (ગા. ૮૬૫)ના વ્યાખ્યાપ્રસંગે અમુદિત બૃહદ્ભાષ્યમાં અપાઈ છે. તેમ છતાં પુણ્યવિજયજીના મતે એ વિસેસામાંથી જ ઉદ્દૃત કરાઈ છે કેમકે એમના મતે બૃહદ્ભાષ્યના પ્રણેતા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીના સમય પછી થયા છે.

જિનમૂર્તિની પૂજાના લુંપકો સામેની ઝુંબેશ

ન્યાયાચાર્યે જિનપ્રતિમાની પૂજાનો નિષેધ કરનાર સામે - 'લુંપક' સામે પ્રતિમાશતકમાં આકરા પ્રહાર કર્યા છે એટલું જ નહિ, પણ આ વિષયને અંગે વિવિધ કૃતિઓ રચી એ અમૂર્તિપૂજકો પ્રત્યે - લુંપકોને ઉદેશીને પોતાનું મંતવ્ય કડક શબ્દોમાં રજૂ કર્યું છે. જૈન શાસનમાં લોકશાહ (વિ. સં. ૧૫૦૮) અને એમના શિષ્ય લખમસી (વિ. સં. ૧૫૩૦) દ્વારા જિનપ્રતિમાની પૂજાના નિષેધનો પવન ફૂંકાયો અને વિ. સં. ૧૫૩૩માં ભાણાએ આંધી ચડાવી. એના પ્રતીકાર રૂપે લાવણ્યસમયે વિ. સં.

૧. એજન, પૃ. ૪૮.

૨. એજન, પૃ. ૫૦.

૩. એજન, પૃ. ૫૨.

૧૫૪૩માં સિદ્ધાન્તચોપાઈ રચી એ દ્વારા અને 'ખરતર' ગચ્છના કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે (વિ. સં. ૧૫૪૪) સિદ્ધાન્તસારોદ્ધારસમ્યક્ત્વોલ્લાસટિપ્પન રચી એ દ્વારા લોકાશાહના મતની ખબર લીધી.^૧ વિક્રમની સોળમી સદીમાં વિદ્યમાન દિ. શ્રુતસાગરે તીર્થંકરની પ્રતિમાને નહિ માનનારાને 'નાસ્તિક' કહ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ એવાને વિષ્ણુથી વિપ્ત જોડા મારે તોપણ હરકત નથી એવાં આકોશપૂર્ણ વચન ઉચ્ચાર્યા છે.^૨

આ ઉપરથી જણાશે કે ઉપાધ્યાયજીએ આ બાબતમાં કંઈ પહેલ કરી નથી તેમજ વિ. સં. ૧૭૦૮માં જે સંપ્રદાય 'સ્થાનકવાસી' તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો તેને જ ઉદ્દેશીને પ્રતિમાશતકની રચના કરી નથી પણ એ સ્થાનકવાસીઓના પુરોગામી જે જિનપ્રતિમાના ઉત્થાપકો હતા તેમને લક્ષીને આ તેમજ એવી બીજી કૃતિઓ રચી છે.

ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિ અને સાક્ષરરત્નો

યશોવિજયગણિ અને ઉમાસ્વાતિ - વિદ્યાવારિયિ ઉમાસ્વાતિના ત. સૂ. ઉપર યશોવિજયગણિએ ટીકા રચી છે. એ અપૂર્ણ મળે છે. એ પૂરેપૂરી રચાઈ હતી કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. આ ગણિવરે રચેલા જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૧૭)માં પ્રશમરતિનું ૨૨૩મું પદ ઉદ્દ્યુત કરાયું છે. અધ્યાત્મસારના યોગાધિકારનું ૧૮મું પદ પ્રશમરતિનું સ્મરણ કરાવે છે.

યશોવિજયગણિ અને દિગંબરાચાર્ય કુન્દકુન્દ - યશોવિજયગણિએ દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકામાંની વીસમી દ્વાત્રિંશિકા નામે 'યોગાવતાર'ના વીસમા પદમાં કુન્દકુન્દાચાર્યને 'મહર્ષિ' તરીકે સંબોધ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ એમ કયું હોવાથી કોઈ કટ્ટર શ્વેતામ્બરે ટકોર કરી હશે એથી કે કોઈ કટ્ટર શ્વેતામ્બર તેમ કરશે એમ લાગવાથી આને અંગેની તત્ત્વાર્થદીપિકા (પત્ર ૧૨૩અ)માં 'મહર્ષિ' કહેવાનું કારણ દર્શાવ્યું છે અને સાથે સાથે આ સંબંધમાં હરિભદ્રસૂરિએ પતંજલિને અંગે જે સદ્વર્તન દર્શાવ્યું છે તેનું ઉદાહરણ પણ આપી પોતાનો સાત્ત્વિક અનુરાગ વ્યક્ત કર્યો છે. આ પગલું કોઈ પક્ષપાત કે દાક્ષિણ્યને લઈને ભરાયું નથી. જો એમ હોત તો દિગંબરોનાં કેવલિભુક્તિ, સ્ત્રીમુક્તિ, દીક્ષા, અધ્યાત્મ ઇત્યાદિને અંગેનાં મંતવ્યોનું નિરસન કરવામાં કચ્ચાસ રખાઈ હોત.

આચાર્ય કુન્દકુન્દે પવયણસાર, સમયસાર અને નિયમસાર રચ્યા છે. એ પૈકી પહેલા બેનો યથાપ્રસંગ અવતરણ આપવા માટે ઉપાધ્યાયજીએ ઉપયોગ કર્યો છે.

૧. જુઓ જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૫૦૭-૫૦૮).

૨. જુઓ જૈ. સં. સા. ઈ. (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩).

યશોવિજયગણિ અને સિદ્ધસેન દિવાકર - સિદ્ધસેન દિવાકરને ન્યાયાચાર્યે 'ગન્ધહસ્તી' કહ્યા છે. એ સૂરીશ્વરે ૧૬૬ પદ્યમાં જ. મ.માં સમ્મઠપયરણ રચ્યું છે. એનાં પુષ્કળ પદ્યો ન્યાયાચાર્યે પોતાની કેટલીક કૃતિમાં ઉદ્ધૃત કર્યાં છે અને કેટલીક વે વાર એની સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા પણ કરી છે.^૧ આને લઈને સમ્મઠપયરણની યશોવિજય ગણિકૃતવ્યાખ્યા - ટીકા આપોઆપ જાણે સર્જાઈ ગઈ છે. ન્યાયાચાર્યની કઈ કઈ કૃતિમાં સ. પ.ની ગાથા અપાઈ છે તેની મોટા ભાગની સૂચી સ. પ. (ભા. ૧૫, પરિશિષ્ટ ૩માં) અપાઈ છે. આમાં વિ. સં. ૧૯૮૭ પછી પ્રકાશિત અનેકાન્તવ્યવસ્થા વગેરે ગ્રંથોમાં તેમજ અમુદ્રિત આત્મખ્યાતિમાં સ. પ.ની ગાથાઓની જે વ્યાખ્યા મળે છે તે પણ એકસામટી એકત્રિત કરાય તો સ. પ. ઉપર એક નાનકડી પણ મહત્ત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યા તૈયાર થાય

યશોવિજયગણિની એક કૃતિનું નામ જે દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા છે તે સિદ્ધસેનની એ નામથી ઓળખાતી કૃતિને આભારી હોવાનું મનાય છે.

યશોવિજયગણિ અને દિ. તાર્કિક સમન્તભદ્ર - સમન્તભદ્રકૃત આપ્ત-મીમાંસાનો ઉપયોગ દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકામાંની ચોથી "જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકા"ની રચનામાં કરાયો છે. વિશેષમાં આપ્તમીમાંસાને અંગેની અષ્ટસહસ્રી ઉપર યશોવિજયગણિનું વિવરણ છે.

યશોવિજયગણિ અને મલ્લવાદી - ક્ષમાશ્રમણ મલ્લવાદીએ કયા કયા ગ્રન્થો રચ્યા હતા તે કહેવા માટે પૂરતાં સાધન પ્રાપ્ત થયાં નથી. અત્યારે તો એમની ચાર જ કૃતિ જાણવામાં છે :

(૧) સમ્મઠપયરણની ટીકા - આનો ઉલ્લેખ હરિભદ્રસૂરિએ અનેકાન્ત-જયપતાકા (અધિકાર ૧ અને ૨)ની સ્વોપજ વૃત્તિમાં અનુક્રમે પૃ. ૫૮ અને ૧૧૬માં કર્યો છે ખરો, પરંતુ મલ્લવાદીની એ ટીકા આજે તો મળતી નથી.

(૨) નયચક્રને લગતું એક પદ્ય આનો પ્રારંભ "વિધિનિયમમહંગ"થી કરાયો છે.

(૩) એ પદ્ય ઉપરનું સ્વોપજ. ભાષ્ય. નયચક્રને નામે ઓળખાવાતું આ ભાષ્ય

૧. કોઈ કોઈ વાર એમણે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. જુઓ દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર (ઢાલ ૨, કડી ૧૧)નો સ્વોપજ ટબ્બો, પ્રથમ કાગળ (પૃ. ૮૭ અને ૯૭-૯૮), સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચારરહસ્યગર્ભિત સ્તવન (ઢાલ ૧, કડી ૧૪) અને શ્રીપાલ રાજાનો રાસ (ખંડ ૪, ઢાલ ૧૩, કડી ૯).

૨. આ તેમ જ એની પહેલાંના ચાર ભાગ અમદાવાદના "ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ" તરફથી પ્રસિદ્ધ કરાયા છે. પાંચમો ભાગ વિ. સં. ૧૯૮૭માં છપાવાયો છે.

મળતું નથી પણ એનાં પ્રતીકો એ ભાષ્ય ઉપરની સિંહસૂરિગણિ વાદિક્ષમાશ્રમણે રચેલી ન્યાયાગમાનુસારિણી નામની ટીકામાં જોવાય છે. એ પ્રતીકોને આધારે ભાષ્ય તૈયાર કરવાનું કાર્ય શ્રીવિજયલબ્ધિસૂરિએ કર્યું છે અને હાલમાં મુનિશ્રી જંબૂવિજયજી કરે છે.

(૪) પદ્યમચરિત. પ્રભાવકચરિતમાંના ‘મલ્લવાદિ-પ્રબન્ધ’માં ૨૪૦૦૦ શ્લોક જેવડું આ રામાયણ મલ્લવાદીએ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

મલ્લવાદીની ઉપર્યુક્ત ચાર કૃતિઓ પૈકી પ્રથમનો ઉપયોગ યશોવિજયગણિએ કોઈ સ્થળે કર્યાનું જણાતું નથી. એમને પણ એ ટીકા કદાચ મળી નહિ હશે.

નયચક્રનો ઉપયોગ યશોવિજયગણિએ બે સ્થળે તો કર્યો છે : (૧) સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સ્તવન (ઢાલ ૧૬, કડી ૨) અને દ્રવ્ય અનુયોગ વિચારનો સ્વોપજ ટબ્બો (પૃ. ૭૭). વિશેષમાં આ ટબ્બા (પૃ. ૭૩-૭૪)માં કહ્યું છે કે મલ્લવાદી નૈગમાદિ ત્રણ નયોને ‘દ્રવ્યાર્થિક નય’ ગણે છે.

યશોવિજયગણિ અને હરિભદ્રસૂરિ – યશોવિજયગણિએ હરિભદ્રસૂરિનો કેટલીક કૃતિમાં નિર્દેશ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ હરિભદ્રસૂરિકૃત ઉવએસપયનો ઉપયોગ ઉવએસરહસ્સ રચવામાં કર્યો છે જ્યારે પંચવત્થુગની તો જાણે સંસ્કૃત ભાવાનુવાદ જ ન હોય તેમ એ ઉપરથી માર્ગપરિશુદ્ધિ રચી છે. આ ઉપરાંત આ પંચવત્થુગમાંથી ‘થયપરિણ્ણા’ ઉદ્ધૃત કરી એની સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા કરી છે. હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટકપ્રકરણ વગેરેમાંથી પ્રસંગવશાત્ અવતરણો આપ્યાં છે. વિશેષમાં આ ગણિવરે હરિભદ્રસૂરિકૃત નિમ્નલિખિત ગ્રન્થો ઉપર ટીકા રચી છે :

વીસવીસિયાગત જોગવીસિયા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને ષોડશક. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગબિન્દુ ઉપર એકેક અવચૂરિ રચ્યાનું કોઈ કોઈ કહે છે. આ સૌમાં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયને અંગેની ટીકા પરિમાણ અને મહત્ત્વની દષ્ટિએ અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે.

યશોવિજયગણિ અને હેમચન્દ્રસૂરિ – ‘હેમચન્દ્ર’ નામના જે વિવિધ મુનિવરો થઈ ગયા છે તે પૈકી અહીં ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ તરીકે ઓળખાવાતા હેમચન્દ્રસૂરિ પ્રસ્તુત છે. યશોવિજયગણિએ હેમચન્દ્રસૂરિની નીચે મુજબની કૃતિઓ ઉપર વૃત્તિ રચી છે :

અલંકારચૂડામણિ, છન્દશ્ચૂડામણિ અને વીતરાગસ્તોત્ર (પ્ર. ૮).

આ પૈકી છેલ્લી કૃતિના આઠમા પ્રકાશ ઉપર તો એમણે ત્રણ ત્રણ વૃત્તિ

રચી છે અને એ પ્રત્યેકનું સ્યાદાદરહસ્ય એવું વિશિષ્ટ નામ પણ યોજ્યું છે.

અધ્યાત્મોપનિષદ્ (અધિ. ૧)માં વી. સ્તો.નાં ચાર પદો છે. તેમ છતાં અહીં આ વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી.

હેમચન્દ્રસૂરિકૃત યોગશાસ્ત્રના પહેલા ચાર પ્રકાશમાંના કોઈ કોઈ પદનો ભાવાર્થ અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જત્રયની કોઈ કોઈ કડીમાં યશોવિજયગણિએ ગૂંથી લીધો છે.

યશોવિજયગણિ અને અભિનવ ધર્મભૂષણ યતિ - ન્યાયદીપિકાના દ્વિતીય પ્રકાશની પુષ્પિકામાં 'યતિ'નો અને તૃતીય (અંતિમ) પ્રકાશની પુષ્પિકામાં 'અભિનવ'નો ઉલ્લેખ 'ધર્મભૂષણ' નામની સાથે કરાયો છે. એ આધારે મેં 'અભિનવ ધર્મભૂષણ યતિ' નામ યોજ્યું છે.

પ્રસ્તુત ધર્મભૂષણ વર્ધમાન ભટ્ટારકના શિષ્ય અને પટ્ટધર થાય છે. એઓ કુન્દકુન્દાચાર્યની આમ્નાયમાં થયા છે. આમ એઓ દિગંબર છે. એમને 'ભટ્ટારક' તરીકે ઓળખાવાય છે. એમની ગુરુપરંપરા 'નીચે મુજબ છે :

ધર્મભૂષણ
|
અમરકીર્તિ
|
ધર્મભૂષણ
|
વર્ધમાન
|
ધર્મભૂષણ

ધર્મભૂષણ ત્રીજા, શકસંવત ૧૨૯૭થી ૧૩૦૭ના ગાળામાં પટ્ટધર બન્યાનું પં. દરબારીલાલે કહ્યું છે.^૧ એમણે એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૩૫૮ની ^૨આસપાસમાં થયાનું અને અવસાન ઈ. સ. ૧૪૧૮ના ^૩અરસામાં થયાનું અનુમાન દોર્યું છે. વિજયનગરના રાજા દેવરાય પહેલા અને એમની પત્ની ભીમાદેવી પ્રસ્તુત

૧. જુઓ "વીરસેવામંદિર" તરફથી સરસાવાથી ઈ. સ. ૧૯૪૫માં પં. દરબારીલાલ જૈન કોઠિયાના પ્રકાશ નામના સંસ્કૃત ટિપ્પણ, હિન્દી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના સહિત પ્રકાશિત ન્યાયદીપિકાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૪-૮૫).

૨. એજન, પૃ. ૮૭. ૩. એજન, પૃ. ૮૭. ૪. એજન પૃ. ૮૮.

ધર્મભૂષણનાં ભક્ત હતાં. ન્યાયદીપિકા ઉપરાંત કારુણ્યકલિકા ધર્મભૂષણની રચના હોવાનો સંભવ છે એમ પં. દરબારીલાલે સૂચવ્યું છે.

તર્કભાષા (પૃ. ૧૧)માં ધર્મભૂષણનો ઉલ્લેખ છે.

યશોવિજયગણિ અને પતંજલિ - યોગદર્શનના પ્રણેતા પતંજલિ પ્રત્યે સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિ જેવા બહુશ્રુત મુનિવર્યે જે સદ્દેયતાપૂર્વક આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો તેમજ આ યોગદર્શન અને આને અંગે વ્યાસે રચેલા ભાષ્યના અમુક અમુક અંશનો જૈન પ્રક્રિયા સાથે સમન્વય સાધવાનો જે ઉત્તમ પ્રયાસ એમણે કર્યો તેને લક્ષીને યશોવિજયગણિએ એમના કરતાં પણ એક પગલું આગળ આ દિશામાં ભર્યું છે.

(૧) પાતંજલ યોગદર્શનનો 'યોગાનુશાસન' તરીકે ઉલ્લેખ યશોવિજયગણિએ દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકાની "પાતંજલયોગલક્ષણવિચાર" નામની અગિયારમી દ્વાત્રિંશિકાના ૨૧મા પદની સ્વોપજ વિવૃત્તિ નામે તત્ત્વાર્થદીપિકા (પત્ર ૬૯ અ)માં કર્યો છે, જ્યારે આ ૨૧મા પદમાંએ કૃતિના ચતુર્થ પાદનો 'કૈવલ્યવાદ' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં આ ગણિવર્યે પતંજલિનો નામોલ્લેખ પણ કેટલેક સ્થળે કર્યો છે.

(૨) પાતંજલ યોગદર્શન ઉપરના એકેએક સૂત્ર ઉપર કોઈ પણ જૈન મુનિવરે સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આ પરિસ્થિતિમાં ન્યાયાચાર્યે યોગદર્શનનાં કેટલાંક સૂત્રો ઉપર વૃત્તિ રચી છે અને કેટલાંક સૂત્ર સમુચિત નહિ હોવાનું તેમજ કેટલાંક સૂત્રનો જૈન દર્શન સાથે સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે સ્તુત્ય ગણાય.

(૩) યોગદર્શનગત કેટલાક વિષયોને અંગે ન્યાયાચાર્યે દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકાના અંશરૂપ નિમ્નલિખિત પાંચ દ્વાત્રિંશિકાઓ રચી છે :

(અ) પાતંજલયોગલક્ષણવિચાર '૧૧), (આ) ઈશાનુગ્રહવિચાર (૧૬), (ઇ) યોગાવત્તાર (૨૦), (ઈ) કલેશહાનોપાય (૨૫) અને (ઈ) યોગમાહાત્મ્ય (૨૬).

આ પાંચેય અંગેની તત્ત્વાર્થદીપિકા નામની સ્વોપજ વિવૃત્તિમાં પ્રસંગવશાત્ પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી સૂત્રો અવતરણરૂપે અપાયાં છે. આવાં કાર્ય થોડેક અંશે નિમ્નલિખિત ત્રણ દ્વાત્રિંશિકાને લગતી તત્ત્વાર્થદીપિકામાં પણ કરાયું છે :

(અ) મિત્રાદ્વાત્રિંશિકા (૨૧), (આ) તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા (૨૨) અને

(૯) સદ્દષ્ટિદ્વાત્રિશિકા (૨૪).

(૪) યોગની આઠ દષ્ટિનું જે નિરૂપણ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં હરિભદ્રસૂરિએ કર્યું છે. તેનો સંબંધ યમાદિ આઠ યોગાંગ સાથે અનુક્રમે દર્શાવવાનું કાર્ય ન્યાયાચાર્યે આઠ દષ્ટિને લગતી દ્વાત્રિશિકાઓમાં કર્યું છે.

(૫) અધ્યાત્મસારમાં યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકાર છે. એની રચનામાં ભ. ગી. તેમજ પાતંજલ યોગદર્શનનો ઉપયોગ કરી ન્યાયાચાર્યે ધ્યાન સંબંધી જૈન પ્રક્રિયાઓનો સુમેળ એ બે અજૈન ગ્રંથો સાથે સાધ્યો છે.^૧

યશોવિજયગણિ અને પંચદશીકાર - જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૨૮ અને ૨૯)માં પંચદશીના ઉલ્લેખ વિના એમાંથી ધ્યાન. શ્લો. ૯૨-૯૬ તેમજ ૭, ૯૦ અને ૯૨ અવતરણરૂપે અપાયા છે એમ આ અવતરણોનાં મૂળના નિર્દેશ ઉપરથી જણાય છે. આ પંચદશી એ સ્વતંત્ર વેદાન્તના નિબંધરૂપ છે. એના તત્ત્વવિવેકમાં જીવ અને ઈશ્વરના ભેદ વિષે નિરૂપણ છે^૨ અને એના ચિત્રદીપમાં ચૈતન્યની શુદ્ધ બ્રહ્મ, ઈશ્વર અને જીવ એ ત્રિપુટીને બદલે એનાં ચાર રૂપોનું પ્રતિપાદન છે.^૩ એ ગ્રન્થના પ્રણેતાનાં બે નામ છે : માધવાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય. એઓ (ઈ. સ. ૧૩૩૧ - ઈ. સ. ૧૩૮૭) 'શૃંગેરી' મઠના અધીશ હતા. એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ પણ રચી છે :

ઉપનિષદોની દીપિકાઓ, જીવનમુક્તિવિવેક, જૈમિનીયન્યાયમાલાવિસ્તર, પંચપાદિકાવિવરણપ્રમેયસંગ્રહ (ઈ. સ. ૧૩૫૦), બૃહદારણ્યકવાર્તિકસાર અને શંકરદિગ્વિજય^૪.

આ વિદ્યારણ્યે પોતાના ભાઈ સાયણાચાર્યને સમગ્ર વેદ ઉપરનાં ભાષ્યો રચવામાં સહાય કરી છે.

યશોવિજયગણિ અને 'તપસ્વી' મધુસૂદન - જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૨૪)માં એક સ્થળે 'મધુસૂદન તપસ્વી' તરીકે અને એ જ પૃષ્ઠમાં અન્યત્ર 'તપસ્વી અને સિદ્ધાન્તબિન્દુના પ્રણેતા' તરીકે તેમજ પૃ. ૩૨માં 'તપસ્વી' તરીકે ઉલ્લેખ છે.^૫ પૃ. ૨૪માં સિદ્ધાન્તબિન્દુ (પૃ. ૨૯૧)માંથી એક અવતરણ અપાયું છે. પૃ. ૨૮માં

૧. જુઓ યોગદર્શન તથા યોગવિશિકાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૩).

૨. જુઓ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ) (પૃ. ૨૫૨).

૩. એજન, પૃ. ૨૫૩.

૪. એજન, પૃ. ૧૧૫, ૨૧૭ અને ૨૨૦.

૫. ન્યાયાચાર્યે મધુસૂદનનો 'તપસ્વી' એવા સાંકેતિક નામથી કેમ ઉલ્લેખ કર્યો તે જાણવું બાકી રહે છે.

આ મધુસૂદનના એક મંતવ્યનું નિરસન છે. પૃ. ૭૮માં સિદ્ધાન્તબિન્દુને અંગે કૌંસમાં 'મધુસૂદન સરસ્વતી'નો ઉલ્લેખ છે. હિં.ત. ઇ. (ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૩, ૭૭, ૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૨ અને ૨૮૧)માં મધુસૂદન સરસ્વતી વિષે નીચે મુજબ માહિતી અપાઈ છે :

એમણે પ્રસ્થાનભેદ રચ્યો છે. - પૃ. ૩ અને ૭૭

એમણે (ઈ. સ. ૧૬૦૦) અદ્વૈતસિદ્ધિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે - પૃ. ૨૧૮

એમની કૃતિઓ તરીકે ભ. ગી. ઉપર ગૂઢાર્થદીપિકા, મહિમ્નસ્તોત્ર ઉપર ટીકા અને ઈશ્વરપ્રતિપત્તિપ્રકાશ નામના નિબંધનો નિર્દેશ છે. - પૃ. ૨૨૧

એઓ વિષ્ણુ અને શિવના ભક્ત હતા. - પૃ. ૨૨૨

મધુસૂદન 'સિદ્ધાન્તમાં છેવટે શાંકરમતાવર્લંબી છે, તોપણ સગુણ પરમેશ્વરના વિચારમાં વિશિષ્ટાદ્વૈતી જણાય છે.' - પૃ. ૨૮૧

સિદ્ધાન્તબિન્દુનો ઉલ્લેખ ગ્રંથસૂચીમાં તો નથી.

ન્યાયાચાર્ય અને નવ્ય નૈયાયિકો

નવ્ય નૈયાયિકોનો વિસ્તૃત પરિચય ડૉ. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણે A History of Indian Logic (પૃ. ૪૦૫-૪૮૭)માં આપ્યો છે. આ સંબંધમાં હિ. ત. ઇ. (પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૨૩૦-૨૩૧)માં અતિસંક્ષિપ્ત માહિતી અપાઈ છે. આ બે પુસ્તકના આધારે અહીં તો હું ન્યાયાચાર્ય જે નવ્ય નૈયાયિકોનો અને એમની કૃતિઓનો નિર્દેશ કર્યો છે તે વિષે થોડુંક કહીશ :

(૧) ઉપાધ્યાય ગંગેશ (લ. ઈ. સ. ૧૧૭૫-લ. ઈ. સ. ૧૨૦૦)

ગંગેશ ઉર્ફે ગંગેશ્વર એ મૈથિલી બ્રાહ્મણ હતા એમનો જન્મ પૂર્વ બંગાળમાં દરભંગાથી 'અગ્નિ' વિદિશામાં બાર માઇલને અંતરે આવેલા અને 'કમલા' નદી ઉપરના કરીઓન (Kariön) ગામમાં થયો હતો. એમ કહેવાય છે કે એઓ જ્યારે નાના હતા ત્યારે અભણ હતા પરંતુ કડલી દેવીની આરાધના કરી એમણે વરદાન મેળવ્યું ત્યારથી એઓ પંડિત બન્યા. એ ગંગેશને વર્ધમાન નામના પુત્ર હતા. એ પિતા અને પુત્રને અનુક્રમે 'ઉપાધ્યાય' અને 'મહોપાધ્યાય' તરીકે ઓળખાવાય છે.

ગંગેશ સપ્તપદાર્થીના કર્તા શિવાદિત્યનો ઉલ્લેખ તત્ત્વચિન્તામણિ (પ્રત્યક્ષ ખંડ, પૃ. ૮૩૦)માં કર્યો છે તેમજ વૈશેષિક દર્શનને લગતા રત્નકોશમાંથી પુષ્કળ અવતરણો આપ્યાં છે. ગૌડ મીમાંસક યાને શ્રીકરનો પણ એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વળી એમણે આનન્દસૂરિ (ઈ. સ. ૧૦૮૩ ઈ. સ. ૧૧૫૦) યાને વ્યાઘ્રશિશુકના તેમજ અમરચન્દ્રસૂરિ યાને સિંહશિશુકના અભિપ્રાયની નોંધ લીધી છે. ગંગેશે શ્રીહર્ષે (ઈ. સ. ૧૧૮૬) રચેલા ખંડન^૧ ખંડખાદ્યની આલોચના કરી છે. આ બધું લક્ષ્યમાં લેતાં ગંગેશનો સમય ઈ. સ. ૧૧૭૫થી ઈ. સ. ૧૨૦૦ની આસપાસનો ગણાય.

શિષ્યપરંપરા – ઉપા. ગંગેશ અને એમની શિષ્યપરંપરા HIL (પૃ. ૪૦૬)માં નીચે મુજબ દર્શાવાઈ છે :

(૧) ગંગેશ, (૨) વર્ધમાન, (૩) યજ્ઞપતિ, (૪) હરિમિશ્ર (૫) પક્ષધર, (૬ અ) વાસુદેવ, (૬ આ) રુચિદત્ત, (૬ ઇ) ચન્દ્રપતિ (?) (૭ અ) મહેશ ઠક્કુર, (૭ આ) ભગીરથ ઠક્કુર, (૮) અજ્ઞાત નામના કોઈ શિષ્ય, (૯) ભવનાથ અને (૧૦) શંકરમિશ્ર.

^૨તત્ત્વચિન્તામણિ યાને પ્રમાણચિન્તામણિ કિંવા ચિન્તામણિ

આ તર્કશાસ્ત્રને લગતો ઘણો મહત્ત્વનો ગ્રંથ ઉપર્યુક્ત ગંગેશે રચ્યો છે. શરૂઆતમાં આ નવ્ય ન્યાયના ગ્રંથનો અભ્યાસ મિથિલાના પંડિતો કરતા હતા. ઈ. સ.ની પંદરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં મિથિલામાં ભણેલા વાસુદેવ સાર્વભૌમે એનો અભ્યાસ બંગાળમાં દાખલ કર્યો. નવદ્વીપની વિદ્યાપીઠ ઈ. સ. ૧૫૦૩માં સ્થપાઈ ત્યાર બાદ બંગાળમાં આના અભ્યાસને રઘુનાથ શિરોમણિ વગેરે દ્વારા વેગ મળ્યો. આગળ જતાં મદ્રાસ, મહારાષ્ટ્ર અને કાશ્મીરમાં પણ આ તત્ત્વચિન્તામણિનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો અને બે સૈકામાં તો સમગ્ર ‘ભારત’ વર્ષમાં આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો.^૩

^૪તત્ત્વચિન્તામણિમાં સૂત્રના વિવાદગ્રસ્ત ભાગને જતો કરી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચાર પ્રમાણોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરાયું છે. આ પ્રત્યેક પ્રમાણને અંગે એકેક ખંડ યોજાયો છે. આ ગ્રંથમાં જ્ઞાનની નિષ્પત્તિને અંગે એવી રચના કરાઈ છે કે નૈયાયિકો બૌદ્ધ અને જૈન આક્ષેપોનો સામનો કરી શકે.^૫

તત્ત્વચિન્તામણિનો પ્રભાવ એટલો બધો પડ્યો કે સૂત્રગ્રંથનું અધ્યયન પ્રાયઃ અટકી પડ્યું અને ગંગેશના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરતી અનેક ટીકા અંગેની પરંપરા

૧. ‘ખંડ’ એટલે ખાંડ અને ‘ખાદ્ય’ એટલે ખાવાનું. ખંડખાદ્ય=ખાંડની વાનગી.
૨. આ ગ્રંથ બંગાળની “રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી” તરફથી છપાવાયો છે.
૩. જુઓ H I L (પૃ. ૪૦૫).
૪. પ્રારંભમાં શિવને નમસ્કાર કરાયો છે.
૫. જુઓ હિં. ત. ઇ. (પૂર્વાર્ધ પૃ. ૨૩૦).

ઉદ્ભવી.

‘પ્રત્યક્ષ’ ખંડમાં નિમ્નલિખિત વિષયોને સ્થાન અપાયું છે :

મંગલવાદ, પ્રામાણ્યવાદ, અન્યથાપ્ર્યાપ્તિ, સન્નિકર્ષ, લૌકિક પ્રત્યક્ષ, અલૌકિક પ્રત્યક્ષ, સમવાયવાદ, અનુપલબ્ધ્યપ્રામાણ્યવાદ, અભાવવાદ, પ્રત્યક્ષકારણવાદ, મનોહ્યુત્ત્વવાદ, અનુવ્યવસાયવાદ, નિર્વિકલ્પકવાદ અને સવિકલ્પકવાદ.^૧

‘અનુમાન’ ખંડમાં નીચે મુજબનાં પ્રકરણો છે :

વ્યાપ્તિવાદ, વ્યાપ્તિપંચક, સિંહવ્યાઘ્રોક્તવ્યાપ્તિલક્ષણ, વ્યધીકરણ, વ્યાપ્તિ-પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્તલક્ષણ, સામાન્યાભાવ, વિશેષવ્યાપ્તિ, વ્યાપ્તિગ્રહોપાય, સામાન્ય-લક્ષણ, ઉપાધિવાદ, પક્ષતા, પરામર્શ, કેવલાન્વયનુમાન, કેવલવ્યતિરેક્યનુમાન, અન્વયવ્યતિરેક્યનુમાન, ન્યાય (પંચાવયવી), ‘હેત્વાભાસ અને ઈશ્વરાનુમાન.

ત્રીજો ‘ઉપમાન’ ખંડ છે.

ચોથા ‘શબ્દ’ખંડના વિષયો નીચે પ્રમાણે છે :

શબ્દપ્રામાણ્યવાદ, આકાંક્ષાવાદ, યોગ્યતા, આસત્તિ, તાત્પર્ય, શબ્દાનિત્યતાવાદ, ઉચ્ચન્નપ્રચ્ચન્નવાદ, વિધિવાદ, અપૂર્વવાદ, શક્તિવાદ, લક્ષણા, સમાસવાદ, આપ્યાતવાદ, ધાતુવાદ, ઉપસર્ગવાદ અને પ્રમાણચતુષ્ટયપ્રામાણ્યવાદ

અનુમાનખંડમાં અવચ્છેદકાવચ્છિન્નમય જટિલ ચર્ચાઓ છે. એ બુદ્ધિને સતેજ કરે છે - ઝીણવટભર્યા વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ આ ખંડમાં અન્ય ખંડો કરતાં પદાર્થોનું નિરૂપણ ઘણું ઓછું છે.

ઉપાધ્યાયજીએ પોતે દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર (ઢાલ ૧૭, કડી ૧૦)માં કહ્યું છે તેમ એઓ કાશીમાં (તત્ત્વ)ચિન્તામણિ ભણ્યા હતા.^૩ આ ગ્રંથમાંથી એમણે કોઈ કોઈ કૃતિમાં અવતરણ આપ્યાં છે.

૧. આ દરેક વિષયની સમજણ HAILમાં અપાઈ છે એવી રીતે અનુમાનખંડાદિ માટે પણ કરાયું છે.
૨. આના સવ્યભિચાર, વિરુદ્ધ, સત્પ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ અને બાધિત એમ પાંચ પ્રકારો દર્શાવાયા છે.
૩. આજકાલ કોઈ કોઈ જૈન મુનિ અનુમાનખંડમાંના વ્યાપ્તિપંચક, સિંહવ્યાઘ્રલક્ષણ, સિદ્ધાન્તલક્ષણ ઇત્યાદિ પ્રકરણો પૈકી એક કે વધારેનો કાશી અને કલકત્તા તરફથી લેવાતી પરીક્ષા માટે ભણે છે. સમયસુન્દરગણિના શિષ્ય હર્ષનન્દને તત્ત્વચિન્તામણિનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

તત્ત્વચિન્તામણિની ટીકાઓ - મૂળ ગ્રંથ તો લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠનો છે જ્યારે એનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય દસ લાખ પૃષ્ઠ જેટલું એટલે કે લગભગ ૩૩૩૩ ગણું છે અહીં હું આની યથાસ્થાન નોંધ લઈશ :

(૨) 'વર્ધમાન' (ઈ. સ. ૧૨૫૦)

ન્યાયનો 'મિથિલા' શાખા (School)નો પ્રભાવ ઈ. સ.ના બારમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધી રહ્યો.^૧ એ પ્રભાવ ગંગેશ, વર્ધમાન અને પક્ષધરમિશ્ર જેવા ધુરંધર વિદ્વાનોને - એમના ગ્રંથનિર્માણને આભારી છે.

વર્ધમાન એ ગંગેશના પુત્ર થાય છે. એમણે ત. ચિં. ઉપર તત્ત્વચિન્તામણિ-પ્રકાશ નામની સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. આ ઉપરાંતના એમના ગ્રંથો નીચે મુજબ છે :

^૨ન્યાયનિબન્ધપ્રકાશ, ન્યાયપરિશિષ્ટપ્રકાશ, પ્રમેયનિબન્ધપ્રકાશ, કિરણાવલી-પ્રકાશ, ન્યાયકુસુમાંજલિપ્રકાશ, ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશ અને ખંડનખંડપ્રકાશ.

(૩) પક્ષધરમિશ્ર ઉર્ફે જયદેવ (ઈ. સ. ૧૨૭૫)

પક્ષધરમિશ્રનું અસલી નામ જયદેવ છે. એમનાં માતા અને પિતાનાં નામ અનુક્રમે સુમિત્રા અને મહાદેવમિશ્ર છે. પક્ષધરમિશ્રનો જન્મ દરભંગાથી સોળ માઇલ પૂર્વે આવેલા અને 'કમલા' નદી ઉપરના સૈસવ (Saisava)માં થયો હતો. એઓ એમના પોતાના કાકા હરિમિશ્રના શિષ્ય થતા હતા. આ પક્ષધરમિશ્રે એક પક્ષ યાને પખવાડિયા સુધી વાદવિવાદ ચલાવી એમાં વિજય મેળવ્યો તે ઉપરથી એમનું નામ 'પક્ષધર'મિશ્ર પડ્યું. એમના ગ્રંથો નીચે મુજબ છે :

તત્ત્વચિન્તામણ્યાલોક, દ્રવ્યપદાર્થ, લીલાવતીવિવેક, પ્રસન્નરાઘવ અને ચન્દ્રાલોક.^૩

૧. એમને કેટલાકે 'મહામહોપાધ્યાય' તરીકે પણ સંબોધ્યા છે.

૨. ઈ. સ.ની સોળમી સદીમાં મિથિલામાં ન્યાયના અભ્યાસનો અસ્ત થયો અને નદિયામાં એનો ઉદય - વિકાસ થયો.

૩. હિં. ત. ઈ. (પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૨૩૧)માં ન્યાયપ્રકાશનિબન્ધ નામ છે. એ ઉદયનાચાર્યકૃત ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યપરિશુદ્ધિ ઉપરની ટીકા છે. એમાં એ વર્ધમાને પોતાના પિતાના વિચારોને ઉદયનાચાર્યથી ચડિયાતા હોવાનું કહ્યું છે.

૪. છેલ્લા બે ગ્રંથો તો નાટક છે.

શિષ્યો - પક્ષધરમિશ્રને બે શિષ્યો હતા : 'વાસુદેવમિશ્ર અને રુચિદત્તમિશ્ર.

(૪) વાસુદેવ સાર્વભૌમ (લ. ઈ. સ. ૧૪૫૦ - લ. ઈ. સ. ૧૫૨૫)

વાસુદેવનો જન્મ નડિયાદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મહેશ્વરવિશારદ હતું. એમની પાસે વાસુદેવે સંસ્કૃત વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ન્યાયના વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે એઓ 'મિથિલા' ગયા હતા. ત્યાં એઓ પક્ષધરમિશ્રની 'એકેડેમી' (academy)માં દાખલ થયા હતા. શલાકાપરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતાં એમના શિક્ષકે એમને 'સાર્વભૌમ'નો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. એમણે સમગ્ર ત. ચિં. અને કુસુમાંજલિનો પદ્ધતિભાગ કંઠસ્થ કર્યો હતો અને આગળ ઉપર એ ઉતારી લીધો હતો. એમણે નદિયામાં ન્યાયની 'એકેડેમી' સ્થાપી હતી. એમને બે મુખ્ય શિષ્ય હતા : રઘુનાથ શિરોમણિ અને બંગાળમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સ્થાપનારા ચૈતન્ય.

આ સાર્વભૌમે ગંગેશના ગ્રન્થ ઉપર સાર્વભૌમનિરુક્તિ નામની ન્યાયવિષયક કૃતિ રચી છે. એવી રીતે એમના એક શિષ્ય હરિદાસ ન્યાયાલંકાર ભટ્ટાચાર્યે પણ ત. ચિં. ઉપર પ્રકાશ નામની ટીકા રચી છે.

(૫) રઘુનાથ શિરોમણિ (લ. ઈ. સ. ૧૪૭૭ - લ. ઈ. સ. ૧૫૪૭)

રઘુનાથ શિરોમણિનું જન્મસ્થાન નદિયા અને જન્મવર્ષ લ. ઈ. સ. ૧૪૭૭ છે. એમણે વાસુદેવ સાર્વભૌમ પાસે વ્યાકરણ, સાહિત્ય, કોશ, ધર્મશાસ્ત્ર અને ન્યાય ઇત્યાદિનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એઓ 'મિથિલા' જઈ ત્યાંના ન્યાયના શિક્ષકને પરાજિત કરી આવ્યા હોવાની દંતકથા છે. એઓ કાણા હતા એમ ન્યાયાચાર્યે પણ કહ્યું છે.^૧

રઘુનાથે ત. ચિં. ઉપર 'દીધિતિ' નામની ટીકા રચી છે અને એના ઉપર

૧. એઓ પક્ષધરમિશ્રના ભાઈના પુત્ર થાય. એમણે ત. ચિં. ઉપર ટીકા રચી છે.

૨. જુઓ વીરસ્તોત્ર યાને ન્યાયખંડખાદની ટીકા.

૩. અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (પૃ. ૧૩૮) આમાં આની દુર્ગમતાનો નિર્દેશ છે. પ્રસ્તુત પદ નીચે મુજબ છે :

“ન્યાયામ્બુધિર્દીધિતિકારયુક્તિ-કક્લોલકોલાહલદુર્વિગાહ: ।

તસ્યાપિ પાતું ન પયઃ સમર્થઃ કિં નામ ધીમત્ પ્રતિભામ્બુવાહઃ ? ॥”

કહેવાની મતલબ એ છે કે ન્યાયના સાગરનું દીધિતિકારની યુક્તિરૂપ મોજાંના કોલાહલને લઈને અવગાહન દુઃશક્ય છે પરંતુ અમારો પ્રતિભારૂપ મેઘ શું એનું પણ જળ પીવા સમર્થ નથી ?

લગભગ વીસેક ટીકાઓ 'અન્ય વિદ્વાનોએ રચી છે. દીધિતિમાં રઘુનાથે પોતાનો 'તાર્કિકશિરોમણિ' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. કોઈકે એમને અન્યત્ર 'શિરોમણિ' કહ્યા છે.

રઘુનાથના અન્ય ગ્રંથો નીચે મુજબ છે :

અવચ્છેદકત્વનિરુક્તિ, 'આખ્યાતવાદ, કિરણાવલીપ્રકાશદીધિતિ, ખંડનખંડ-ખાદ્યદીધિતિ, 'નગ્નવાદ ન્યાયલીલાવતી પ્રકાશદીધિતિ, પદાર્થતત્ત્વનિરૂપણ યાને પદાર્થખંડ અને બૌદ્ધધિક્કારશિરોમણિ.

હોલ (Hall)ના કથન મુજબ રામકૃષ્ણ ભટ્ટાચાર્ય ચક્રવર્તી એ રઘુનાથના પુત્ર થાય છે. શ્રીરામ તીર્થલંકાર એ રઘુનાથના શિષ્ય થાય છે.

(૬) મથુરાનાથ તર્કવાગ્ગીશ (લ. ઈ. સ. ૧૫૭૦)

એમના પિતાનું નામ શ્રીરામ તર્કલંકાર છે. એમની પાસે મથુરાનાથે અભ્યાસ કર્યો હતો. આ મથુરાનાથે ન્યાયવિષયક અનેક ટીકાઓ રચી છે અને એ 'માથુરી' તરીકે ઓળખાવાય છે. એમણે નિમ્નલિખિત ગ્રંથો રચ્યા છે :

'અયુર્દયબાવના, આદિક્રિયાવિવેક (?), કિરણાવલીપ્રકાશરહસ્ય, 'તત્ત્વચિન્તા-મણિરહસ્ય, તત્ત્વચિન્તામણ્યાલોકરહસ્ય, દીધિતિરહસ્ય, ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશ-દીધિતિરહસ્ય, ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશરહસ્ય, બૌદ્ધધિક્કારરહસ્ય અને સિદ્ધાન્ત-રહસ્ય.^૬

(૭) ગુણાનન્દ વિદ્યાવાગ્ગીશ (લ. ઈ. સ. ૧૫૭૦)

ન્યાયાચાર્ય ન્યાયખંડખાદ્યની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં^૭ પાંચ સ્થળે એમનો ઉલ્લેખ

૧. આમાંના ઘણાખરા બંગાળની બહારના છે.

૨. આ Bibliotheca Indica Seriesમાં છપાયેલ છે.

૩. આ ચૌખંબા સિરીઝમાં છપાયેલ છે.

૪. H. I L (પૃ. ૪૬૭)માં આ નામ છે જ્યારે એની ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૫૮૦)માં 'આયુર્દય-બાવની' નામ છે.

૫. બંગાળમાં આને 'ફક્કિકા' અથવા 'માથુરી' તરીકે ઓળખાવાય છે.

૬. પં. સુખલાલે કહ્યું છે કે આ "રહસ્ય શબ્દથી અંકિત કરવાની સ્ફુરણા પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક મથુરાનાથના તત્ત્વરહસ્ય અને તત્ત્વાલોકરહસ્ય નામની ટીકા ગ્રંથો પરથી થઈ લાગે છે."

— જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૬૩૬)

૭. જુઓ શ્લો. ૪ અને ૬૧ની ટીકા. એના પત્રાંક અનુક્રમે ૨ અ અને ૧૧ અ છે.

કરી એમના વિચારોનું ખંડન કર્યું છે. આ ગુણાનન્દે રઘુનાથ શિરોમણિના કેટલાક ગ્રંથો ઉપર ટીકા રચી છે. એમના ગ્રંથો નીચે મુજબ છે :

અનુમાનદીધિતિવિવેક, આત્મતત્ત્વવિવેકદીધિતિટીકા, ગુણવિવૃત્તિવિવેક, ન્યાયકુસુમાંજલિવિવેક, ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશદીધિતિવિવેક અને શબ્દાલોકવિવેક.

(૮) રામભદ્ર સાર્વભૌમ (લ. ઈ. સ. ૧૫૮૦)

એમનાં માતાનું અને પિતાનું નામ અનુક્રમે ભવનાથ અને ભવાની છે. એમણે કહ્યું છે કે પ્રકાશ અને મકરન્દમાંના નિરૂપણ કરતાં મારા પિતાનું વક્તવ્ય ચડિયાતું છે.

આ રામભદ્રે નિમ્નલિખિત ગ્રંથો રચ્યા છે :

ગુણરહસ્ય દીધિતિટીકા, ન્યાયકુસુમાંજલિકારિકાવ્યાખ્યા. ન્યાયરહસ્ય, પદાર્થવિવેકપ્રકાશ અને સત્યકકમદીપિકા.

જયરામ ન્યાયપંચાનન રામભદ્ર સાર્વભૌમના શિષ્ય થાય છે. એમણે ન્યાય તેમજ કાવ્યશાસ્ત્ર પરત્વે ગ્રંથો રચ્યા છે.

(૯) જગદીશ તર્કાલંકાર (લ. ઈ. સ. ૧૬૨૫)

જગદીશ પણ ઉપર્યુક્ત રામભદ્રના શિષ્ય થાય છે. ‘જાગદીશી’ તરીકે ઓળખાવાતી તત્ત્વચિન્તામણિદીધિતિપ્રકાશિકા એમણે રચી છે.

(૧૦) રઘુદેવ ન્યાયાલંકાર (લ. ઈ. સ. ૧૬૫૦)

રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્ય તે જ આ છે ? આ ન્યાયાલંકાર હરિરામ તર્કવાગ્ગીશના શિષ્ય થાય છે અને ગદાધરના સહાધ્યાયી થાય છે. અ. સ. વિ. (પત્ર ૪ અને ૨૨)માં આ રઘુદેવ વિષે ન્યાયાચાર્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ રઘુદેવે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચી છે :

(૧) તત્ત્વચિન્તામણિગૂઢાર્થદીપિકા, (૨) દીધિતિટીકા, (૩) દ્રવ્યસારસંગ્રહ, (૪)

૧. શ્રી મોહનલાલ ઝવેરીનો નિમ્નલિખિત અભિપ્રાય જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૬૩૬)માં નોંધાયો છે :

“હેમચન્દ્રાચાર્ય જેમ પોતાના સમકાલીન મલયાગિરિ અને વાદીદેવસૂરિનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો તેમ યશોવિજયે પોતાના સમકાલીન જગદીશનો નથી કર્યો પરંતુ જગદીશના ગ્રંથથી તેઓ જાણીતા હતા એમ અનુમાન થાય છે.”

નવીનનિર્માણ, (૫) ન્યાયકુસુમાંજલિકારિકાવ્યાખ્યા અને (૬) પદાર્થખંડનવ્યાખ્યા.

અ. સ. વિ.માં 'બે સ્થળે રઘુદેવ ભટ્ટાર્યાયનો ઉલ્લેખ છે એમ HIL (પૃ. ૨૨૦)માં ઉલ્લેખ છે. આ પુસ્તક (પૃ. ૪૮૧)માં રઘુદેવે ન્યાયાલંકાર વિષે અ. સ. વિ.માં ઉલ્લેખ હોવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરથી આ બંને વ્યક્તિ એક છે એમ કહી શકાય ખરું ?

પક્ષીઓ અને પ્રાદેશિક કૃતિઓ - પક્ષીઓના પરિચયાર્થે સ્વતંત્ર પુસ્તકો વિવિધ ભાષામાં રચાયાં છે. અંગ્રેજીમાં તો આ સંબંધે પુષ્કળ અને મહત્ત્વપૂર્ણ સાહિત્ય છે. એ હિસાબે ગુજરાતી સાહિત્ય મોળું છે. સાહિત્યિક કૃતિઓમાં ઉપમા વગેરેનાં ઉદાહરણ તરીકે પક્ષીઓનો નિર્દેશ જોવાય છે. જૈન કૃતિઓ એમાં અપવાદરૂપ નથી. આની પ્રતીતિ મારો 'લેખ નામે "The Jaina Records about Birds" જોવાથી થઈ શકશે. પ્રસ્તુતમાં હું ન્યાયાચાર્ય પોતાની ગુજરાતી અને હિન્દી કૃતિઓમાં મુખ્યત્વે ઉપમાદિને અર્થે જે પક્ષીઓનાં નામ નોંધ્યાં છે તે દર્શાવું છું:

ગુજરાતી - કોકિલ (૩૪, ૧૦૯, ૧૪૨) કૌંચ (૩૮, ૫૨૨), ખગપતિ (૫૪૫), ગરુડ (૧૯), ચકોર (૨૪, ૫૮), ચકોરા (૮૪), ચાતક (૪, ૯, ૬૦), પારેવો (૧૨૯), પિક (૨૭, ૬૪, ૧૪૧), બપઠો (૨૯), મયૂરી (૮૭, ૧૨૬), મોર (૨૪, ૧૨૮, ૧૪૨), મોરા (૮૪), સારસ (૫૨૨), સિંચાણો (૪૫), હંસ (૫૨૨, ૫૨૬) અને હંસા (૬૦).

હિન્દી - કાગ (૭૯), કોકિલ (૭૮), ખગપતિ (૮૬), ખંજન (૭૫), ગરુડ (૭૯), ચકોર (૭૫, ૭૮, ૮૬, ૯૭), ચકવાક (૮૬), મોર (૭૮), મોરા (૭૪), રાજહંસ (૭૭, ૭૯), શિખિ (૮૬) અને હંસ (૮૮).

પૌર્વાપર્ય - ઉપાધ્યાયજીની ગ્રન્થપ્રણયનની પ્રવૃત્તિ લગભગ પોણો સો વર્ષ સુધી ચાલુ રહી હોય એમ લાગે છે એટલે એમના ગ્રન્થોનું પૌર્વાપર્ય વિચારવું ઉચિત જણાય છે પણ એ કાર્ય કરવું સહેલું નથી. એનાં કારણ નીચે મુજબ છે :

(૧) ઉપાધ્યાયજીએ ચાર ભાષામાં ગ્રન્થો રચ્યા છે તે પૈકી નિમ્નલિખિત ૯ ગુજરાતી ગ્રન્થો અને એક સંસ્કૃત ગ્રન્થ નામે "લઘુસ્થાદ્વાદરહસ્ય" સિવાયના કોઈ ઉપલબ્ધ ગ્રન્થનો રચનાસમય દર્શાવાયો હોય એમ જણાતું નથી :

૧. જુઓ પત્ર ૬ અ.

૨. આ લેખ "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute" (Vol. XLIII & Vol. XLV)માં એમ બે કટકે છપાયો છે.

૩. આ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧)નો પૃષ્ઠાંક છે.

નામ	રચનાવર્ષ
અગિયાર અંગની સજ્જાય	વિ. સં. ૧૭૨૨, ૧૭૨૪ કે ૧૭૪૪
જંબૂસ્વામીનો રાસ	વિ. સં. ૧૭૩૮
પ્રતિક્રમણહેતુગર્ભિત સજ્જાય	વિ. સં. ૧૭૨૨
બ્રહ્મગીતા	વિ. સં. ૧૭૩૮
મૌન એકાદશીનું દોઢ સો	
કલ્યાણકનું સ્તવન	વિ. સં. ૧૭૩૨
લઘુરૂપાદ્વાદરહસ્ય	વિ. સં. ૧૭૦૧
વાહણ સમુદ્ર સંવાદ	વિ. સં. ૧૭૧૭
વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન	વિ. સં. ૧૭૩૩
શાન્તિજિનસ્તવન	વિ. સં. ૧૭૩૨ કે ૧૭૩૪
સાધુવંદના	વિ. સં. ૧૭૨૧

(૨) ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથોની જે હાથપોથીઓ મળે છે તેમાંથી એમના જીવન દરમ્યાન લખાયેલી કઈ કઈ હાથપોથીમાં લિપિકાળ દર્શાવાયો છે તેની કોઈ સળંગ નોંધ છપાયેલી જોવાજણવામાં નથી. એથી અત્યારે તો નિમ્નલિખિત ગ્રંથોની હાથ-પોથીઓની નોંધ લઉં છું :

ગ્રન્થ	લિપિકાળ
ઉન્નતપુરસ્તવન (?)	વિ. સં. ૧૬૬૮
જ્ઞાનબિન્દુ	વિ. સં. ૧૭૩૧
દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર	વિ. સં. ૧૭૨૮
ધર્મપરિક્રમાનું વિવરણ	વિ. સં. ૧૭૨૬
પ્રતિમાશતકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ	વિ. સં. ૧૭૧૩
યોગની આઠ દષ્ટિની સજ્જાય	વિ. સં. ૧૭૩૬
વિચારબિન્દુ	વિ. સં. ૧૭૨૬
વૈરાગ્યકલ્પલતા	વિ. સં. ૧૭૧૬

(૩) ઉપાધ્યાયજીના ઉપલબ્ધ તમામ ગ્રન્થો અદ્યપિ પ્રકાશિત થયા નથી

૧. આ તમામ હાથપોથીઓનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર તૈયાર કરાય અને એ સત્વર પ્રસિદ્ધ થાય તેવો પ્રબંધ થવો ઘટે.

એટલું જ નહિ, પણ જે પ્રસિદ્ધ થયા છે તે પૈકી બહુ થોડા અદ્યતન પદ્ધતિએ સંપાદિત થયેલા છે. આથી એમાં નિર્દેશાયેલા ઇતર ગ્રન્થાદિની 'સૂચી' તૈયાર કરવી પડે તેમ છે.

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં અત્યારે તો અહીં હું એટલું જ કહીશ કે મેં જે નીચે મુજબની ત્રિવિધ સામગ્રી રજૂ કરી છે તે આ પૌર્વાપર્ય ઉપર છૂટોછવાયો અને આછો પ્રકાશ તો પાડે જ છે એટલે એની એકધારી રજૂઆત મારું સમગ્ર લખાણ મુદ્રિત થયા બાદ એને અંગે “પુરવણી” લખવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયે કરાશે :

(૧) કેટલીક કૃતિઓના પરસ્પર પૌર્વાપર્ય પરત્વે અસંગોપાત્ત કરાયેલ ઉલ્લેખો અને સૂચનો.

(૨) કેટલીક કૃતિઓના રચનાવર્ષનો નિર્દેશ.^૩

(૩) કેટલીક કૃતિઓના લિપિકાળની નોંધ.^૪

અલભ્ય કૃતિઓ અને એ અંગેના સંવાદી ઉલ્લેખો

ન્યાયાચાર્ય કેટલી અને કઈ કઈ કૃતિઓ રચી છે તે જાણવામાં નથી. એ પરિસ્થિતિમાં એમની તમામ અલભ્ય કૃતિઓનો નામનિર્દેશ અશક્ય છે. વિશેષમાં એમણે રહસ્યાંકિત ગ્રંથો ૧૦૮ રચ્યા હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. વળી વીસવીસિયાની પ્રત્યેક વીસિયા ઉપર એમણે વિવરણ રચ્યું હશે એવી જે કલ્પના કરાય છે તેનું અત્યાર સુધી તો સમર્થન કરનાર કોઈ પ્રમાણ મળી આવ્યું નથી. આથી આ બંને બાબતોને બાજુએ રાખી હું એમની રચેલી મનાતી અને સર્વાંશે અલભ્ય તરીકે નિર્દેશાતી કૃતિઓ મૂળ અને વિવરણ એવા બે વિભાગો પાડી એ બંનેનાં નામ તથા ન્યાયાચાર્યના કૃતિકલાપના આધારે પ્રાપ્ત થતા સંવાદી ઉલ્લેખો નોંધું છું :

મૂળ કૃતિ	સંવાદી ઉલ્લેખ	પૃષ્ઠાંક
૧. અધ્યાત્મબિન્દુ		
૨. અધ્યાત્મોપદેશ		

૧. આવી સૂચી મેં પ્રતિમાશતકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિને અંગે તૈયાર કરી છે.

૨. આ સંબંધમાં જુઓ પૃ. ૮૮ (ટિ.૧), ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૭, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૭૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૬, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૮.

૩. જુઓ પૃ. ૬૧ તેમજ પ્રથમ પરિશિષ્ટ

૪. જુઓ પૃ. ૬૧

૩. અનેકાન્તપ્રવેશ	અષ્ટસહસ્રીવિવરણ	૧૧૮
૪. આપર્ણશિકપ્રબન્ધ	અનેકાન્તવ્યવસ્થા	૧૧૬
૫. આલોકહેતુતાવાદ		
૬. દ્રવ્યાલોક		
૭. ન્યાયબિન્દુ	ઉત્પાદાદિસિદ્ધિનું વિવરણ	૧૩૧
	અષ્ટસહસ્રીવિવરણ	૧૩૮
૮. ન્યાયવાદાર્થ	સ્યાદ્વાદરહસ્ય	૧૧૮, ૧૬૦
	(લઘુ અને બૃહદ્)	
૯. ન્યાયાલોક	નયરહસ્ય	પુરવણી
	કાગળ બીજો	૧૨૪
૧૦. પ્રમારહસ્ય	ઉવએસરહસ્યનું વિવરણ	૧૨૪
૧૧. મંગલવાદ	ભાસરહસ્યનું વિવરણ	૧૬૧
૧૨. વાદરહસ્ય		
૧૩. વાદાર્થવ		
૧૪. વિધિવાદ		
૧૫. વેદાન્તનિર્ણય		
૧૬. વેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ		
૧૭. શઠપ્રકરણ		
૧૮. સપ્તભંગીતરંગિણી	સ્યાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ)	૧૧૮
૧૯. સિદ્ધાન્તતર્કપરિષ્કાર	કાગળ, બીજો	૧૨૪
૨૦. સિરિપુજ્જલેહ	સ્યાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ)	૧૧૮
૨૧. આનન્દધનચોવીસીનો બાલાવબોધ		
૨૨. અલંકારચૂડામણિની ટીકા	પ્રતિમાશતકની વૃત્તિ	૨૫, ૧૭૭
૨૩. છન્દશ્ચૂડામણિની ટીકા		
૨૪. જ્ઞાનસારની અવચૂરિ		
૨૫. તત્વાલોકનું વિવરણ		
૨૬. તર્કભાષાનો બાલાવબોધ	કાગળ પહેલો	૧૦૧
૨૭. ત્રિસૂત્ર્યાલોકનું વિવરણ	નયરહસ્ય	૧૦૬
૨૮. દ્રવ્યાલોકની ટીકા		

ગચ્છાન્તરીઓનો સદ્ભાવ - ન્યાયાચાર્ય પ્રત્યે અન્ય ગચ્છવાળા કોઈ કોઈ મુનિવર સદ્ભાવ રાખતા હતા એમ આ ન્યાયાચાર્યની કૃતિઓનાં તેમજ રચેલાં સ્પષ્ટીકરણો ઉપરથી જણાય છે. દા. ત. ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના ભાવપ્રભસૂરિએ

પ્રતિમાશતકની વૃત્તિ રચી છે અને 'ખરતર' ગચ્છના દેવચન્દ્રે જ્ઞાનસારને અંગે જ્ઞાનમંજરી રચી છે.

અર્પણ - ન્યાયાચાર્યના પુરોગામી મુનિવરોને તેમજ કોઈ કોઈ ગૃહસ્થને હાથે જૈન ધર્મ અને જૈન સાહિત્યનું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું એકેએક અંગ ઓછાવતા પ્રમાણમાં આલેખાયું હોવાથી આ ન્યાયાચાર્ય પાસેથી ખાસ નવીન અને સંગીન અર્પણની ભાગ્યે જ આશા રાખી શકાય. આમ હોવા છતાં નિમ્નવિખિત બાબતો નોંધપાત્ર ગણાય :

(૧) એમણે પોતાની પહેલાં રચાયેલા પ્રૌઢ ગ્રન્થોના મુખ્ય મુદ્દાઓને ભિન્ન ભિન્ન કૃતિમાં યથાયોગ્ય સ્થાન આપવા પૂરતી જ કુશળતા ન દર્શાવતાં જૈન સાહિત્ય-રૂપ પટાંગણમાં નવ્ય ન્યાયના શ્રીગણેશ માંડવાનું પ્રાયઃ અદ્વિતીય કાર્ય કર્યું છે.

(૨) એમણે દુઃખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત એમ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્ય વિષે એમના સમય પૂર્વે જે લખાયું હતું તેમાં આ વિષયના વિશિષ્ટ નિરૂપણ દ્વારા એમણે સબળ ઉમેરો કર્યો છે.

(૩) યોગની આઠ દષ્ટિ વગેરે દાર્શનિક બાબતોને સરળ અને હૃદયંગમ રીતે ગુજરાતીમાં પદ્યમાં એમણે પીરસી છે.

(૪) કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે ઉપયોગ સમકાલે હોય કે કેમ તેમજ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બે ભિન્ન છે કે કેમ એ ચર્ચાના સંબંધમાં ચેતાંબરોમાં જે ત્રણ પક્ષ જણાય છે તેનો એમણે નયના નિર્દેશપૂર્વક સમન્વય સાધ્યો છે.

(૫) મંગલવાદને અંગે કેટલીક નવીન યુક્તિઓ સ્પષ્ટાદકલ્પલતામાં એમણે આપી છે.

(૬) ત્રણ સો વર્ષ ઉપર પાંચે પ્રતિક્રમણોની વિધિ શી હતી અને એ સમયે પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રોનો કયા નામથી વ્યવહાર થતો હતો તે બાબત એ ન્યાયાચાર્ય દ્વારા આપણને જાણવા મળે છે.

પ્રતિક્રમણની પ્રાચીન વિધિ સંબંધી સાહિત્ય

આવસ્સયની શિષ્યહિતા (પત્ર ૭૮૫આ - ૭૮૪આ)માં આવસ્સયની ચુજ્જિણના સમય પૂર્વેની આવશ્યક ક્રિયાની - પ્રતિક્રમણની વિધિ સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિએ દર્શાવી છે. મધ્યવર્તી પ્રયાસ તરીકે 'કલિ.' હેમચન્દ્રસૂરિએ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૩, શ્લો. ૧૩૦)ના સ્વોપજ વિવરણ (પત્ર ૨૪૭આ - ૨૫૦આ)માં

કોઈ ચિરંતન મુનિવરે પ્રતિક્રમણોની વિધિ દર્શાવતી રચેલી ૩૩ પાઈય ગાથાઓ રજૂ કરી છે. તે ગણાવી શકાય. એમાં ગા. ૧-૧૮ દૈવસિક પ્રતિક્રમણની, ગા. ૧૯-૨૭ રાત્રિકની, ગા. ૨૮-૩૧ પાક્ષિકની અને ગા. ૩૨-૩૩ ચાતુર્માસિક તેમ જ સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણની વિધિને લગતી છે.

અત્યારે જે દૈવસિક પ્રતિક્રમણની વિધિ છે તેમાં સજ્જાય પછી કાયોત્સર્ગાદિને સ્થાન છે પરંતુ પ્રતિક્રમણ-ગર્ભ-હેતુમાં આ સજ્જાય પછીની વિધિ નથી.^૩ જયચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૦૬માં પ્રતિક્રમણવિધિ રચી છે. ક્ષમાકલ્યાણે વિ. સં. ૧૮૩૮માં પાક્ષિકાદિ પ્રતિક્રમણની વિધિ ગદ્યમાં સંગ્રહિત કરી છે.^૪

પ્રયાસ - ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય યશોવિજયગણિનાં જીવન અને કવનને અંગે ઓછેવત્તે અંશે માહિતી પૂરી પાડનારા છૂટાછવાયા કેટલાક પ્રયાસો થયા છે. તેમાં એમનો સમગ્ર કૃતિકલાપનો સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગીણ પરિચય આપવાનું કાર્ય તો કોઈએ કર્યું હોય એમ જોવાજાણવામાં નથી. એથી આ દિશામાં સમય અને સાધન-સામગ્રી અનુસાર બને તેટલો પ્રકાશ પાડવા હું પ્રેરાયો અને એના ફળરૂપે મેં આ પુસ્તકની યોજના કરી છે. એમ કરવા માટે મેં મુખ્યત્વે નિમ્નલિખિત સાધનોનું અવલોકન કર્યું છે :

નામ	કર્તા	પ્રકાશનવર્ષ
જૈન ગ્રન્થાવલી		ઈ. સ. ૧૯૦૯
પ્રતિમાશતકની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના	પ્રતાપવિજયજી	ઈ. સ. ૧૯૭૬
યોગદર્શન તથા		
યોગવિશિકાની પ્રસ્તાવના	સુખલાલ સંઘવી	ઈ. સ. ૧૯૨૨
હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (પૂર્વાર્ધ)	નર્મદાશંકર	
	દેવશંકર મહેતા	ઈ. સ. ૧૯૨૪
હિં. ત. ઈ. (ઉત્તરાર્ધ)	" " "	ઈ. સ. ૧૯૨૫
મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી		
જીવન (નિબંધ)	બુદ્ધિસાગરસૂરિજી	ઈ. સ. ૧૯૨૫

૧. આની સંસ્કૃત છાયા “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં સ્વોપજીવિવરણ સહિત પ્રકાશિત યોગશાસ્ત્રમાં અપાઈ છે.

૨. આ તમામ ગાથાઓ એના ગુજરાતી ભાવાર્થ સહિત “શ્રી પ્રતિક્રમણસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા” (ભા. ૩, પૃ. ૮૨૪-૮૩૨)માં અપાઈ છે.

૩. એજન (ભા. ૩, પૃ. ૮૧૪).

૪. જુઓ જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૬૮૦).

ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચયને અંગે

ગ્રન્થપરિચય ઇત્યાદિ	ચતુરવિજયજી	ઈ. સ. ૧૯૨૫
‘જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ	સુખલાલ સંઘવી	ઈ. સ. ૧૯૨૫ (?)
સુજસવેલી ભાસ	કાન્તિ (વિજય ?)	વિ. સં. ૧૯૮૪
સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (સટીક)ની		
સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૯૬-૧૧૧)	હી. ર. કાપડિયા	ઈ. સ. ૧૯૩૦
જૈનસ્તોત્રસન્દોહ (ભા. ૧)ની		
પ્રસ્તાવના (પૃ. ૯૦-૧૦૩)	ચતુરવિજયજી	ઈ. સ. ૧૯૩૨
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ)		
(પૃ. ૬૨૪-૬૪૬)	મો. દ. દેસાઈ	ઈ. સ. ૧૯૩૩
ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ (વિ. ૧,		ઈ. સ. ૧૯૩૬
પૃ. ૩૧-૧૭)		
‘શ્રીયશોદ્ધાત્રિંશિકા’	વિજયપદ્મસૂરિજી	ઈ. સ. ૧૯૩૭
(ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીનું		
જીવનચરિત્ર)		
જૈનતર્કભાષાનો પરિચય	સુખલાલ સંઘવી	ઈ. સ. ૧૯૩૮
દ્વાત્રિંશદ્ધાત્રિંશિકાની પ્રસ્તાવના		
‘અઢારમી સદીના મહાન	વિજયપદ્મસૂરિજી	ઈ. સ. ૧૯૪૧
જ્યોર્તિધર મહોપાધ્યાય		
શ્રીયશોવિજયજી (ટૂંક પરિચય)		
‘શ્રીયશોવિજયજીકૃત ગ્રંથો	વિજયપદ્મસૂરિજી	ઈ. સ. ૧૯૪૧
(સંક્ષિપ્ત પરિચય)		

૧. આ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મારેનો નિબંધ છે. આને દર્શન અને ચિંતન (પુ. ૨, પૃ. ૧૦૭૭-૧૦૮૯)માં સ્થાન અપાયું છે.

૨. આ વીરસંવત્ ૨૪૫૪માં લખાઈ છે.

૩. આમાં જીવનરેખા, કૃતિકલાપ અને હસ્તાક્ષરને સ્થાન અપાયું છે.

૪. આ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨, અં. ૯)માં છપાયેલ છે.

૫. આ જ. મ. માં ૩૫ પદોમાં આર્યામાં છે.

૬. જુઓ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૬, અં. ૭).

૭. જુઓ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૬, અં. ૮-૯ ભેગા)

‘અધ્યાત્મી શ્રીઆનંદઘન અને શ્રીયશોવિજય	મો. દ. દેશાઈ	ઈ. સ. ૧૯૪૧
જ્ઞાનબિન્દુનો પરિચય	સુખલાલ સંઘવી	ઈ. સ. ૧૯૪૨
ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય સ્મૃતિગ્રન્થ		ઈ. સ. ૧૯૫૭
A History of Indian Logic	ડૉ. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ	ઈ. સ. ૧૯૨૧

ઋણસ્વીકાર - ન્યાયાચાર્યનાં જીવન કે કવન કે બન્નેને અંગે જે પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત સામગ્રી મને મળી શકી તેનો મેં અહીં ઉપયોગ કર્યો છે.

ન્યાયાચાર્યની કેટલીક પ્રકાશિત કૃતિઓ યશોદોહનનું કાર્ય લગભગ અડધું થવા આવ્યું હતું તેવામાં શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીએ એમના શિષ્યવર્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજીને પત્ર લખી મેળવી આપી હતી એ બદલ હું એમનો ઋણી છું.

યશોદોહનનું કાર્ય લગભગ પૂર્ણ થતાં એ હું તપાસી જતો હતો તેવામાં મને મુનિશ્રી યશોવિજયજી તરફથી જે નિમ્નલિખિત અપ્રકાશિત સામગ્રી મળી હતી તે બદલ હું એમનો આભારી છું :

(અ) આર્ષભીયચરિત, વિચારબિન્દુ, વીતરાગસ્તોત્ર (પ્ર. ૮)ની સ્યાદ્વાદરહસ્ય નામની મધ્યમ વૃત્તિ અને સિદ્ધાન્તમંજરીની ટીકા એમ ચાર ગ્રંથની હાથપોથીઓની એકેક નકલ.

(આ) આત્મપ્ર્યાપ્તિ, વાદમાલા, વિષયતાવાદ તેમજ વીતરાગસ્તોત્ર (પ્ર. ૮)ની સ્યાદ્વાદરહસ્ય નામની લઘુ તથા બૃહદ્ વૃત્તિ એમ પાંચે ગ્રન્થોની એક પ્રતિકૃતિ (photo-stat)

મારી આંખ ઉત્તરાવસ્થાને લઈને પૂરતું કામ આપી શકે તેમ નહિ હોવાથી આ અપ્રકાશિત સામગ્રીનો હું યથેષ્ટ લાભ લઈ શક્યો નથી.

અંતમાં મેં ઉપયોગમાં લીધેલી સામગ્રી તૈયાર કરનારા લેખક મહાશયોનો અને એના પીરસનારા પ્રકાશક મહાનુભાવોનો વ્યક્તિગત ઉપકાર માનવો મારે માટે શક્ય નહિ હોવાથી હું એમનો સામુદાયિક સ્વરૂપે ઉપકાર માનું છું.

વિજ્ઞાપ્તિ - ‘યશોદોહન’ જેવું મહાભારતકાર્ય વિવિધ દષ્ટિબિન્દુથી થવું ઘટે. બહિરંગ મૂલ્યાંકનમાં તો વિશેષ ફેર સામાન્ય રીતે ન પડે પરંતુ અંતરંગ મૂલ્યાંકન

૧. આ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના રજત મહોત્સવ ગ્રન્થમાં છપાયો છે.

– પરીક્ષણની વાત જુદી છે. આથી મારી તજજ્ઞોને સાદર અને સાથે સાથે સામ્રાહ વિજ્ઞાપ્તિ છે કે મારા કાર્યમાં જે સ્ખલનાઓ જણાતી હોય તે દૂર કરવા અને ન્યૂનતાઓ હોય તે પરિપૂર્ણ કરવા તેઓ કૃપા કરે કે જેથી ગુજરાતના આ જ્યોતિર્ધરની જ્ઞાન અને ચરિત્રને લગતી અખંડ જ્યોતિ દશે દિશામાં સમુચિત સ્વરૂપે સતત ઝળહળતી રહે.

સાંકડી શેરી, ગોપીપરું, સુરત
તા. ૭-૧૧-'૫૭

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

સંકેત-સૂચી

અભિ. ચિ. = અભિધાનચિન્તામણિ

અ. સ. વિ. = અષ્ટસહસ્રીવિવરણ

આત્માનંદ જૈ. પુ. પ્ર. મં. = આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ

આ. પ્ર. = આત્માનંદ પ્રકાશ

આ. સ. = આત્માનંદ સભા

આ. સમિતિ = આગમોદય સમિતિ

ઉત્પાદાદિ. ચતુષ્ટયી = ઉત્પાદાદિ સિદ્ધિપ્રકરણવિવરણ વાદમાલા - અસ્પૃશદ્વતિવાદઃ

વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાયશ્ચેતિ ગ્રન્થચતુષ્ટયી

ગુ. = ગુજ. = ગુજરાતી

ગૂ. સા. સં. = ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ

જ. મ. = જઈણ મરહડી

જિ. ર. કો. = જિનરત્નકોશ

જૈ. આ. સ. = જૈન આત્માનંદ સભા

જૈ. ગ્રં. = જૈન ગ્રન્થાવલી

જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ. = જૈન ગ્રન્થ પ્રસારક સભા

જૈ. ધ. પ્ર. = જૈન ધર્મ પ્રકાશ

જૈ. ધ. પ્ર. સ. = જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

જૈ. સં. સા. ઇ. = જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

જૈ. સ. પ્ર. = જૈન સત્ય પ્રકાશ

જૈ. સા. સં. = જૈન સાહિત્ય સંશોધક

જૈ. સા. સં. ઇ. = જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

જૈ. સ્તો. સં. = જૈનસ્તોત્રસન્દોહ

ત. ચિં. = તત્ત્વચિન્તામણિ

ત. દી. = તત્ત્વાર્થદીપિકા

ત. સૂ. = તત્ત્વાર્થસૂત્ર

દે. લા. જૈ. પુ. = દેવચંદ લાલજીભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

દ્ર. અ. વિ. = દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર

ન્યા. ય. ગ્રં. = ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજીકૃત ગ્રંથમાલા

ન્યા. ય. સ્ત. = ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિનાં ત્રણ બૃહત્ સ્તવનો

ન્યા. ય. સ્ત. સા. = ન્યાયાચાર્યશ્રીયશોવિજયકૃતાનિ સ્તવનાનિ સાક્ષિધૃતપાઠયુતાનિ

- સવાસો દોઢસો ને સાડી ત્રણસો ગાથાનાં સ્તવનો સાક્ષિપાઠસહિત
 ન્યા. ય. સ્મૃ. = ન્યાયવિશ્વારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય સ્મૃતિગ્રન્થ
 ન્યા. વિ. = ન્યાયવિશ્વારદ
 પ. સ. = પટ્ટાવલીસમુચ્ચય
 પા. = પાઇય
 પ્ર. ન. ત. = પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક
 પ્ર. ર. = પ્રકરણરત્નાકર
 ભ. ગી. = ભગવદ્ગીતા
 મ. યા. હ. = મહત્તરા યાકિનીના ધર્મસૂત્ર સમભાવભાવી શ્રીહરિભદ્રસૂરિ : જીવન
 અને કવન
 મુ. ક. જૈ. મો. = મુક્તિ - કમલ - જૈન - મોહન-માલા
 મૌન. સ્તવન = મૌન એકાદશીનું દોઢસો કલ્યાણકનું સ્તવન
 ય. પ્ર. સ. = યશોભારતી પ્રકાશન સમિતિ
 ય. વા. ગ્રં. = યશોવિજયવાચકગ્રન્થસંગ્રહ,
 ય. વા. ગ્રંથસંગ્રહ = „
 લ. = લગભગ
 વિ. સં. = વિક્રમસંવત્
 વી. સ્તો. = વીતરાગસ્તોત્ર
 સં. = સંસ્કૃત
 સ. પ. = સમ્મઇપયરણ
 સ. સ. = સજ્જન સન્મિત્ર
 સિં. જૈ. ગ્રં. = સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા
 સુ. વે. = સુજસ(શ)વેલી
 સુ. વેલિ = સુજસવેલિ
 સ્તુ. ત. = સ્તુતિતરંગિણી
 હિં. ત. ઇ. = હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ
 A His. of Ind. Logic = A History of Indian Logic
 D C G C M = Descriptive Catalogue of the Government
 Collections of Manuscripts
 H I L = History of Indian Logic, A
 I L D = Illustrations of Letter - Diagrams
 J U B = Journal of the University of Bombay

વિસ્તૃત વિષયસૂચિ

પૃષ્ઠાંક ૧૩-૭૬ ઉપોદ્ઘાત

૧૩ ^૧ પ્રસ્તાવના	૨૭ સાહિત્યનાં સ્વરૂપો
૧૩ યોગ્યતા	૨૭-૩૦ (આ) લલિત સાહિત્યનો
૧૪-૬ યોજના	વિમર્શ
૧૬ વિભાજન	૨૭ નવપદપૂજાનું
૧૭ પાંચ વિશિષ્ટો	સંકલનાત્મક સ્વરૂપ
૧૭ પરિચય	૨૮ પંચપરમેષ્ઠિ-ગીતા
૧૮-૫૫ મૂલ્યાંકન	૨૮ ચતુર્વિંશતિકાઓ : ઐન્દ્ર-
૧૮ પ્રજાયનના હેતુઓ	સ્તુતિ
૧૯-૨૨ નામકરણ અને એ	૨૮ થોય
માટેની પ્રેરણા	૨૮ સંસ્કૃત સ્તવનો અને
૨૨ વિવરણાત્મક સાહિત્ય :	સ્તોત્રો
૨૨ (૧) સ્વોપજ સંસ્કૃત	૨૮ ત્રણ ચોવીસી અને
ઉપલબ્ધ સાહિત્ય	અન્ય સ્તવનો
૨૨ (૨) સ્વોપજ ગુજરાતી	૨૯ ચાર ચરિત્ર :
ઉપલબ્ધ સાહિત્ય	૨૯ આર્ષભીય ચરિત અને
૨૨-૩ (૩) અન્યકર્તૃક ગ્રન્થોનાં	રાસો
સંસ્કૃત વિવરણો	૩૦ ઔપદેશિક કૃતિઓ
૨૩ (૪) અન્યકર્તૃક ગ્રન્થોનાં	૩૦ વૈરાગ્યકલ્પલતા
ગુજરાતી વિવરણો	૩૦-૪૮ (ઇ) દાર્શનિક સાહિત્યનું
૨૩ વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામો	પરિશીલન
૨૪ સ્વોપજ વિવરણો વિનાના	૩૦-૩૩ (૧) જ્ઞાનમીમાંસા
સંસ્કૃત, પાઇય, ગુજરાતી	૩૧ વેદાન્તીઓના બે પક્ષ
અને હિન્દી ગ્રન્થો	અને એના નેતા
૨૪-૫ જૈન પુરોગામીઓના-	૩૨-૩ કેવલજ્ઞાન અને કેવલ-
સટીક ગ્રન્થોની ટીકા	દર્શનને અંગે ત્રણ મત
૨૫-૬ લાક્ષણિક સાહિત્યમાં ફાળો	૩૩-૭ (૨) ન્યાય

- ૩૩-૪ ન્યાયવિષયક કૃતિઓ :
નામ અને પરિમાણ ૪૮ બાર ગીતો
૪૮ (ઈ) છંદ અને થોય ૪૮ (ઈ) છંદ અને થોય (૨)
- ૩૪-૫ 'જૈન ન્યાયગ્રન્થ' તે શું ? ૪૮ છંદ (૧) અને થોય (૨)
૩૬ સપ્તભંગી ૪૮-૯ (ઉ) રાસો અને સંવાદો
૩૬-૭ અનેકાન્તવાદને અંગે ૪૮-૯ રાસો (૪) અને સંવાદો (૨)
પાંચ કૃતિઓ ૪૯ પૂજા અને લાવણી
- ૩૭-૪૦ (૩) દ્રવ્યવિચારણા ૪૯-૫૦ હિન્દી કૃતિકલાપનું
૩૮ વેદાન્તનિર્ણય અને પરિશીલન
વેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ ૫૦ છંદો અને દેશીઓ
૩૮-૩૯ ઉપનિષદો અને ૫૦ ભાષાવિજ્ઞાન
ભગવદ્ગીતાનું દોહન ૫૦-૧ દ્વૈભાષિક કૃતિઓ
૩૯-૪૦ ઉપનિષદો અને ૫૧ શૈલી
ભગવદ્ગીતામાંથી ૫૧ પદાત્મક કૃતિઓનો
અવતરણો નિર્દેશ
- ૪૦ (૪) પરમતોની ૫૨-૪ વિચારણીય વસ્તુઓ : છ
સમાલોચના વિધાનો અને એ પૈકી
૪૧ (૫) અધ્યાત્મ પ્રથમ અને અંતિમની
આલોચના
- ૪૨-૪૮ (૬) જીવનશોધન ૫૪-૫ જિનમૂર્તિની પૂજાના
૪૨ આગમોનો પરિચય લુંપકો સામેની ઝુંબેશ
૪૨ પ્રકરણો ૫૫-૬૭ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજય
૪૨ ઐતિહાસિક કૃતિઓ ગણિ અને સાક્ષરરત્નો
- ૪૨-૩ નવ મતો ૫૫ યશોવિજયગણિ અને
ગુજરાતી પદાત્મક વાચકવર્ચ ઉમાસ્વાતિ
- ૪૩-૫૦ સાહિત્યનાં સ્વરૂપો ૫૫ યશોવિજયગણિ અને
સાહિત્યનાં સ્વરૂપો દિગંબરાચાર્ય કુન્દુકુન્દ
- ૪૩-૫ (અ) સ્તવનો : નામો ૫૬ યશોવિજયગણિ અને
અને નોંધપાત્ર બાબતો સિદ્ધસેન દિવાકર
- ૪૫-૮ (આ) સજ્જાઓ ૫૬ યશોવિજયગણિ અને
૪૫-૮ લક્ષણ, નામો અને સિદ્ધસેન દિવાકર
વર્ગીકરણ ૫૬-૭ યશોવિજયગણિ અને
૪૮ (ઇ) ગીતો મલ્લવાદી

- ૫૭ યશોવિજયગણિ અને
હરિભદ્રસૂરિ
- ૫૭-૮ યશોવિજયગણિ અને
કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્ર-
સૂરિ
- ૫૮-૧ યશોવિજયગણિ અને
અભિનવ ધર્મભૂષણ યત્તિ
- ૫૯-૬૦ યશોવિજયગણિ અને
પતંજલિ
- ૬૦ યશોવિજયગણિ અને
પંચદશીકાર
- ૬૦-૧ યશોવિજયગણિ અને
તપસ્વી મધુસૂદન
- ૬૧-૬૭ ન્યાયાચાર્ય અને નવ્ય
નૈયાયિકો
- ૬૧-૨ (૧) ઉપાધ્યાયગંગેશ
- ૬૨-૪ તત્ત્વચિન્તામણિ યાને
પ્રમાણચિન્તામણિ કિંવા
ચિન્તામણિ તેમજ એની
ટીકાઓ
- ૬૪ (૨) વર્ધમાન
- ૬૪ (૩) પક્ષધરમિશ્ર ઉર્ફે
જયદેવ
- ૬૫ (૪) વસુદેવ સાર્વભૌમ
- ૬૫-૬૬ (૫) રઘુનાથ શિરોમણિ
- ૬૬ (૬) મથુરાનાથ
તર્કવાગીશ
- ૬૬-૭ (૭) ગુણાનન્દ
વિદ્યાવાગીશ
- ૬૭ (૮) રામચન્દ્ર સાર્વભૌમ
- ૬૭ (૯) જગદીશ તર્કલંકાર
- ૬૭ (૧૦) રઘુદેવ
ન્યાયાલંકાર
- ૬૮ પક્ષીઓ અને પ્રાદેશિક
કૃતિઓ
- ૬૮-૭૦ પૌર્વાપર્ય
- ૭૦-૧ અલભ્ય કૃતિઓ અને
સંવાદી ઉલ્લેખો
- ૭૧-૨ ગચ્છાન્તરીયોનો સદ્ભાવ
- ૭૨ અર્પણ
- ૭૨-૩ પ્રતિકમણની પ્રાચીન
વિધિ સંબંધી સાહિત્ય
- ૭૩-૫ પ્રયાસ
- ૭૫ ઋણસ્વીકાર
- ૭૫-૬ વિજ્ઞપ્તિ

પૃ. ૧-૨૧ ખંડ : ૧ બાહ્ય જીવનની રૂપરેખા

૧-૪ પ્રકરણ ૧ : ગૃહવાસ

- ૧ નિવાસભૂમિ : કન્હોડું
- ૧ જન્મદાતા : માતા
- સોભાગદે અને પિતા
- નારાયણ
- ૨ સ્થળનિર્ણય : કનોડાનો
- પરિચય
- ૩ જન્મસમય
- ૪ પદ્મવિજય નામના બાંધવ
- ૪ વિબુધ નયવિજયનું
ચાતુર્માસ અને
યશોવિજયે એમનો
સાધેલો સમાગમ

૫-૬ પ્રકરણ ૨ : દીક્ષા અને પ્રાથમિક કેળવણી

૫ પાટણમાં દીક્ષા	૬ આઠ મોટાં અવધાનં
૫ ભૌગોલિક અભ્યાસ	૬ અન્ય વિશિષ્ટ
માટેનો વસ્ત્રપટ	અવધાનકારો
૫ વડી દીક્ષા વિ. સં.	૬ ધનજી સૂરાની વિનતિ
૧૬૮૮(?)માં	અને એનો સ્વીકાર
૬ વિદ્યાભ્યાસ	

૭-૯ પ્રકરણ ૩ : વિશિષ્ટ અભ્યાસ

૭ કાશી (વારાણસી) તરફ	૭ ન્યાયવિશારદની પદવી
પ્રયાણ	૮ શારદા દેવીનું વરદાન
૭ કાશીમાં ત્રણ વર્ષનો	૮ આગ્રામાં ચાર વર્ષ
અભ્યાસ	૮ સાત સો રૂપિયાની ભેટ

૧૦-૧૩ પ્રકરણ ૪ : સત્કાર અને સ્વર્ગવાસ

૧૦ અમદાવાદમાં આગમન	૧૧-૧૨ ઉપહાર
૧૦ મહોબતખાનનું આમંત્રણ	૧૨ સ્વર્ગવાસ
અને અઢાર અવધાન	૧૨ જ્ઞાનભંડાર
૧૦ 'વાચક' પદવી	૧૨-૧૩ સ્તૂપ
૧૦-૧૧ માફીપત્ર	૧૩ બે પાદુકા

૧૪-૨૧ પ્રકરણ ૫ : પ્રકીર્ણિક બાબતો

૧૪ ચાતુર્માસો	કોષ્ટક
૧૫ બિરુદો : ન્યાયવિશારદ,	૧૮ હસ્તાક્ષરના નમૂનાઓ
ન્યાયાચાર્ય, કવિ,	૧૮-૧૯ પત્રો
લઘુહરિભદ્ર અને કૂચાલી	૧૯ સમાનનામક મુનિઓ
શારદ	૧૯-૨૦ સમકાલીન મુખ્ય
૧૫-૧૬ ગુરુપરંપરા અને એનું	વ્યક્તિઓ
કોષ્ટક	૨૧ શાસનપત્ર
૧૭ શિષ્યપરંપરા અને એનું	

૨૨-૫૬ ખંડ ૨ : યશ : કવન

૨૨-૨૭ ઉપખંડ ૧ : સાર્વજનીન યાને લાક્ષણિક સાહિત્ય

૨૨ ગ્રન્થરાશિ	૨૫ કાવ્યપ્રકાશની ટીકા (સં.)
૨૨-૨૩ 'રહસ્ય'પદથી અંકિત ૧૦૮ ગ્રંથો	૨૫-૨૬ અલંકારચૂડામણિની વૃત્તિ (સં.)
૨૩-૨૪ (અ) વ્યાકરણ (૧)	૨૬ કાવ્યકલ્પલતાની વૃત્તિ (સં.)
૨૩ તિડન્વયોક્તિ (સં.)	
૨૪ (આ) છન્દશાસ્ત્ર (૧)	૨૬ (ઈ) નીતિશાસ્ત્ર (૧)
૨૪ છન્દશૂડામણિની ટીકા (સં.)	૨૬ કર્પૂરપ્રકરની ટીકા (સં.)
	૨૬ (ઉ) નિમિત્તશાસ્ત્ર (૧)
૨૪ (ઈ) કાવ્યશાસ્ત્ર (૩)	૨૬-૨૭ ફલાફલવિષયક મશ્રપત્ર

૨૮-૯૩ ઉપખંડ ૨ : લલિત સાહિત્ય

૨૮-૭૨ પ્રકરણ ૧ : ભક્તિસાહિત્ય

(સ્તુતિ, સ્તોત્રો, સ્તવનો, પદો અને ગીતો)

૨૮-૨૯ પંચપરમેષ્ઠિગીતા (ગુ.)	૩૩-૩૪ પુંડરીકગિરિમંડન
પરિમાણ, વિષય અને	આદિજિન-સ્તવન (સં.)
ઉત્કૃષ્ટતાનાં ત્રીસ	શૃંખલાયમક, રચના-
ઉદાહરણો	સમય, સંતુલન અને
૨૯-૩૩ ઐન્દ્રસ્તુતિ (સં.) વિષય,	અનુવાદ
છંદ, યમક, સન્તુલન,	૩૪-૩૫ ગોડી-પાર્શ્વ-સ્તવન (સં.)
સ્વોપજીવિવરણ (સં.)	૩૫-૩૬ (૧) શંખેશ્વર-પાર્શ્વ
અને અન્યકર્તૃક	જિનસ્તોત્ર (સં.)
અવચૂરિઓ (સં.)	૩૬-૩૭ (૨) શંખેશ્વર-પાર્શ્વજિન
૩૩ 'આન્તરોલી'મંડન વાસુ-	સ્તોત્ર (સં.)
પૂજ્યસ્વામીની થોય	૩૭ (૩) શંખેશ્વર-પાર્શ્વજિન
(સ્તુતિ) (ગુ.) દેવી અને	સ્તોત્ર (સં.)
નામનિર્દેશ	૩૭ (૪) પાર્શ્વજિન-સ્તોત્ર (સં.)
૩૩-૩૮ સંસ્કૃત સ્તવનો અને	૩૭-૩૮ (૫) શ(સ)મીન-પાર્શ્વનાથ
પાંચ સંસ્કૃત સ્તોત્રો	સ્તોત્ર (સં.)

- ૩૮ સામાન્ય જિનસ્તવન
(હિન્દી)
- ૩૮-૪૦ સામાન્યજિનસ્તવનરૂપ
આઠ પદો
- ૩૮ પદોનું વર્ગીકરણ
- ૩૮ પ્રભુ પ્રત્યે પૂર્ણ રાગ
(હિન્દી) : ૫૬ ૯
- ૩૮ પ્રભુનું પ્રવચન (હિન્દી)
૫૬ ૧૨
- ૩૮ પ્રભુનું શરણ (હિન્દી) :
૫૬ ૧૯
- ૩૮ પ્રભુના દર્શનથી આનન્દ
(હિન્દી) : ૫૬ ૫૪
- ૩૮ પ્રભુ સાથે તન્મયતા
(હિન્દી) : ૫૬ ૫૫
- ૩૮ પ્રભુના ગુણનું ધ્યાન
(હિન્દી) : ૫૬ ૬૦
- ૩૮-૪૦ પરમાત્માનું સ્વરૂપ
(હિન્દી) : ૫૬ ૬૧
- ૪૦ પ્રભુની જ યાચના
(હિન્દી) : ૫૬ ૭૦
- ૪૦ જિન-ભિંબ સ્થાપન
સ્તવન (ગુ.)
- ૪૦-૬૪ વિશિષ્ટ જિનસ્તવનો
- ૪૦-૪૪ ત્રણ ચોવીસીઓ
- ૪૦-૪૨ ચોવીસી (પહેલી) (ગુ.)
- ૪૧ ઉત્કૃષ્ટતાનાં સત્તર
ઉદાહરણો
- ૪૨-૪૩ ચોવીસી (બીજી) (ગુ.)
- ૪૩-૪૪ „ (ત્રીજી) (ચૌદ બોલની)
- (ગુ.) દેશી, રાગ અને
વૈશિષ્ટ્ય
- ૪૪-૪૫ મૌન એકાદશીનું દોઢ
સો કલ્યાણકોનું સ્તવન
(ગુ.) રચનાવર્ષ,
રચનાસ્થળ અને સંતુલન
- ૪૬ આદિનાથનું સ્તવન
(હિન્દી)
- ૪૬ ઋષભદેવનું સ્તવન (ગુ.)
- ૪૬ અજિતનાથનું સ્તવન
(ગુ.) કુમરવિહાર
- ૪૭ અભિનન્દનનાથનું સ્તવન
(ગુ.)
- ૪૭ સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન
(ગુ.) કાયનું નિવારણ
- ૪૭ 'મલકાપુર'મંડન
સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન
(ગુ.+મા.)
- ૪૭ 'ઉન્નતપુર' મંડન
શાન્તિનાથનું સ્તવન (ગુ.)
- ૪૮ નેમિનાથનું સ્તવન (ગુ.)
ઉત્કટ પ્રીતિનાં ઉદાહરણો
- ૪૮ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (ગુ.)
+ હિન્દી)
- ૪૮ ભાવપૂજાના રહસ્યથી
ગર્ભિત શામળા
પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (ગુ.)
ભાવપૂજા કરતી વેળા
ભાવવાની ભાવનાઓ
- ૪૮ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (ગુ.)
- ૫૦ 'અંતરીક્ષ' પાર્શ્વનાથનું

- સ્તવન (હિન્દી)
 ૫૦ 'ગોડી' પાર્શ્વનાથનું
 સ્તવન (ગુ.)
 ૫૦ 'ગોડી' પાર્શ્વનાથનું
 સ્તવન (ગુ.)
 ૫૦-૫૧ 'ચિન્તામણિ' પાર્શ્વનાથનું
 સ્તવન (ગુ.)
 ૫૧ રાજનગરમંડન મહાવીર
 સ્વામીનું સ્તવન (ગુ.)
 ૫૧ 'રાજનગર'મંડન
 મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન
 (ગુ.)
 ૫૨ 'રાજનગર'મંડન
 મહાવીર- સ્વામીનું
 સ્તવન (ગુ.)
 ૫૨ વર્ધમાનજિનસ્તવન (ગુ.)
 ૫૩ મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન
 (ગુ.)
 ૫૩ સમવસરણનું વિસ્તૃત
 વર્ણન
 ૫૪-૫૭ નવનિધાન નવસ્તવનો :
 (હિન્દી)
 ૫૫ ઋષભદેવનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૨૨
 ૫૫ અજિતનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૪૩
 ૫૫ સંભવનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૪૪
 ૫૫ અભિનન્દનનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૪૫
 ૫૬ સુમતિનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૪૬
 ૫૬ પદ્મપ્રભસ્વામીનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૪૭
 ૫૬ સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૪૮
 ૫૬ ચન્દ્રપ્રભસ્વામીનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૭, ૪૮ ને
 ૬૯
 ૫૬-૫૭ સુવિધિનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૫૦
 ૫૭ આનંદધનચોવીસીનો
 બાલાવબોધ (ગુ.)
 ૫૭-૬૧ વિશિષ્ટજિનસ્તવનોરૂપ
 પંદર પદો (હિન્દી+ગુ.)
 ૫૭ આદિનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૧૦
 ૫૭ ઋષભદેવનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૬૩
 ૫૭-૫૮ શીતલનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૧૧
 ૫૮ શાન્તિનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૧૬
 ૫૮ નેમિનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૧૭
 ૫૮ નેમિનાથનું સ્તવન
 (હિન્દી) : ૫૬ ૩૨
 ૫૮ 'અંતરીક્ષ' પાર્શ્વનાથનું
 સ્તવન (હિન્દી) : ૫૬ ૧૮
 ૫૮ 'કલ્હારા' પાર્શ્વનાથનું
 સ્તવન (ગુ.) : ૫૬ ૩૧

- ૫૮ દાદા (?) પાર્શ્વનાથનું
સ્તવન (હિન્દી) : ૫૬ ૮
- ૫૯ દાદા (?) પાર્શ્વનાથનું
સ્તવન (હિન્દી) : ૫૬
૨૪
- ૫૯ શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું
સ્તવન (હિન્દી) : ૫૬ ૩૦
- ૫૯-૬૦ સૂરતિમંડન પાર્શ્વનાથનું
સ્તવન (ગુ.) : ૫૬ ૬૬
- ૬૦ મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન
(હિન્દી) : ૫૬ ૨૬
- ૬૦ મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન
(હિન્દી) : ૫૬ ૨૮
- ૬૧ મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન
(હિન્દી) : ૫૬ ૨૯
- ૬૧-૬૪ વિહરમાણ-જિન-વીસી
(ગુ.)
- ૬૪ નામનિર્દેશ અને સન્તુલન
- ૬૪ સીમન્ધરસ્વામીનું સ્તવન
(ગુ.)
- ૬૪-૬૫ સિદ્ધજિનનાં સહસ્ર નામ
(ગુ.)
- ૬૫ પરમાત્મપંચવિંશતિકા
(સં.)
- ૬૫ અનુવાદ
- ૬૫ પરમજ્યોતિઃપંચવિંશતિકા
(સં.)
- ૬૬ અનુવાદ
- ૬૬ ગણધરગુણગાન (ગુ.)
- ૬૬ ગણધરભાસ (ગુ.)
- ૬૭ કોષ્ટક
- ૬૮ ક્ષયનું નિવારણ
- ૬૮ સાધુના ગુણગાનની
સજ્જાય (સાધુવન્દના
(ગુ.)
- ૬૯ 'તપ'ગચ્છપતિની
સજ્જાય (ગુ.)
- ૬૯ વિજયધર્મસૂરિ તે કોણ ?
- ૬૯ ગૌતમ પ્રભાતિસ્તવન
(હિન્દી)
- ૬૯-૭૦ અષ્ટપદી (હિન્દી)
- ૭૦ રાગ અને તાલ
- ૭૦ વિમલાચળનું સ્તવન
(ગુ.)
- ૭૦-૭૨ હિન્દી અને ગુજરાતી
ગીતો
- ૭૦ જિનગીત (હિન્દી)
- ૭૦-૭૧ નેમ-રાજુલનાં છ ગીત
(હિન્દી)
- ૭૧ નેમ પ્રભુને મનામણાં
(હિન્દી) : ૫૬ ૪૦
- ૭૧ નેમ પ્રભુનું મૌન
(હિન્દી) : ૫૬ ૩૩
- ૭૧ સખી પ્રત્યે રાજુલ
(હિન્દી) : ૫૬ ૨૬
- ૭૧ રાજુલ પ્રત્યે સખી
(હિન્દી) : ૫૬ ૧૫
- ૭૧-૭૨ સખી પ્રત્યે રાજુલ (ગુ.)
- ૭૨ રાજુલના ઉદ્ગાર (ગુ.)

૭૩-૮૬ પ્રકરણ ૨ : ચરિત્રો અને ધર્મકથા

૭૩-૭૪ આર્ષભીયચરિત (સં.)	૭૮ તુંબડાની સજ્જાય (ગુ.)
૭૪-૭૭ શ્રીપાલ રાજાનો રાસ (ગુ.)	૭૯-૮૨ જંબૂસ્વામીનો રાસ (ગુ.)
૭૭ સમજૂતી, ભાવાર્થ અને કડખાની દેશી	૮૨-૮૩ બ્રહ્મગીતા (ગુ.)
૭૭-૭૮ નવપદપૂજા : સંકલનાત્મક કૃતિ	૮૩-૮૬ વૈરાગ્યકલ્પલતા (સં.)
	૮૬ મુક્તિશુક્તિસંવાદ
	૮૬ ભાષાંતર

૮૭-૯૩ પ્રકરણ ૩ : ઔપદેશિક સાહિત્ય

૮૭-૮૮ વૈરાગ્યરતિ (સં.)	૯૧ અર્થ, રહસ્ય અને વિવેચન
૮૮-૮૯ અમૃતવેલની સજ્જાય (નાની) (ગુ.)	૯૧ ઉવએસરહસસ (પા.)
૮૮-૮૯ (મોટી) અમૃતવેલની સજ્જાય (ગુ.)	૯૧-૯૨ સ્વોપજ વિવરણ (સં.)
૮૯ વિવેચન (ગુ.)	૯૨-૯૩ વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ (ગુ.)
૮૯-૯૧ અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાય (ગુ.)	૯૨-૯૩ નામકરણ, પરિમાણ, પ્રયોજન અને વિષય

૯૪-૨૪૯ ઉપખંડ ૩ : દાર્શનિક સાહિત્ય

૯૪-૯૯ પ્રકરણ ૧ : જ્ઞાનમીમાંસા

૯૪-૯૮ જ્ઞાનખિન્દુ (સં.)	૯૮ અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા
૯૪-૯૮ વિષય, વિશેષતા, ઉલ્લેખો અને અવતરણો	૯૮ સંસ્કૃત ટિપ્પણો અને ગુજરાતી અનુવાદ
૯૮ પ્રાચીન હાથપોથી	૯૮ જ્ઞાનાર્ણવ (અપૂર્ણ) (સં.)
	૯૮ સ્વોપજ ટીકા (સં.)

૧૦૦-૧૨૫ પ્રકરણ ૨ : ન્યાય અને તર્કશાસ્ત્ર

૧૦૦-૦૧ તર્કભાષા (સં.)	સામાયિક અને સંતુલન
૧૦૦-૦૧ નામાંતર, ત્રણ વિભાગો (પરિચ્છેદો), વિષય અને પ્રેરણા	૧૦૮-૧૧ શાન્તિજિનનું સ્તવન (નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય ગર્ભિત)
૧૦૧ ઉલ્લેખ, અવતરણો, તાત્પર્યસંગ્રહ અને બાલાવબોધ	(ગુ.) ૧૦૯-૧૦ સંવાદરૂપે વિષયની રૂપરેખા
૧૦૧-૪ ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી (શબ્દખંડ) (સં.)	૧૧૧ સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો
૧૦૨-૩ ટીકાકારો (અજૈન)	૧૧૧-૧૨ સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિ (ગુ.)
૧૦૩-૪ ન્યાયાચાર્યકૃત ટીકા(સં.)	૧૧૩ સીમન્ધરસ્વામીને
૧૦૪-૬ સપ્તભંગીનયપ્રદીપ (સં.)	વિનતિરૂપ સ્તવન યાને
૧૦૪-૫ બે વિભાગ (સર્ગ), વિષય અને અવતરણો	સવાસો ગાથાનું નયરહસ્ય ગર્ભિત સ્તવન (ગુ.)
૧૦૫ બાલબોધિની તેમજ ગુજરાતી અનુવાદ અને વિવેચન	૧૧૩-૧૪ કુગુરુની ઝટકણી અને માફીપત્ર
૧૦૫-૬ નયરહસ્ય (સં.)	૧૧૪ સાક્ષીરૂપ પાઠો
૧૦૬ વિષય, ઉલ્લેખ, અવતરણો અને પૌર્વાપર્ય	૧૧૪ સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ અને વાર્તિક (ગુ.)
૧૦૬ પ્રમોદા	૧૧૫ સપ્તભંગીતરંગિણી (સં.)
૧૦૬-૭ નયોપદેશ (સં.)	૧૧૫-૧૭ અનેકાન્તવ્યવસ્થા (સં.)
૧૦૭ વિષય, નિર્દિષ્ટ ગ્રન્થો, અને પૌર્વાપર્ય	૧૧૭ તત્ત્વબોધિની (સં.)
૧૦૭-૮ ૧૪૮ ન્યામૃતતરંગિણી (સં.)	૧૧૭-૧૮ પૌર્વાપર્ય અને હાથપોથી
૧૦૮ તરંગિણીતરણી અને ભાવપ્રભસૂરિકૃત પર્યાય	૧૧૮-૧૯ વીતરાગસ્તોત્રનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય
૧૦૮ નયની અપેક્ષાએ	૧૧૮-૧૯ સ્યાદાદરહસ્ય યાને વીતરાગસ્તોત્ર (પ્રકાશ ૮)ની ત્રણ વૃત્તિઓ

૧૧૯ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ) (સં.)	૧૨૪ પ્રમારહસ્ય (સં.)
૧૨૧ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (૭ મધ્યમ)	૧૨૪ સિદ્ધાન્તતર્કપરિષ્કાર(સં.)
૧૨૨-૨૩ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (બૃહત્) (સં.)	૧૨૫ વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય (સં.)

૧૨૬-૧૪૪ પ્રકરણ ૩ : પદાર્થપરામર્શ યાને દ્રવ્યવિચારણા

૧૨૬-૨૮ તત્ત્વાર્થસૂત્રની અને એના બાધ્યની ટીકા	૧૩૭-૩૮ કમ્મપચડિની બૃહત્ અને લઘુ વૃત્તિ (સં.)
૧૨૮-૨૯ તત્ત્વાર્થસૂત્રનો બાલાવ- બોધ અને એના કર્તા	૧૩૮ ચૌદ ગુણસ્થાનકની સજ્જાય (ગુ.)
૧૨૯-૩૦ દ્રવ્યાલોક (સં.)	૧૩૮ 'ઉપશમ' શ્રેણિની સજ્જાય (ગુ.)
૧૩૦ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (સં.)	૧૩૮ સંયમશ્રેણિવિચાર (સજ્જાય) (ગુ.)
૧૩૦ તત્ત્વાલોક અને એનું વિવરણ	૧૩૮ સ્વોપજ્ઞ ટબ્બો (ગુ.)
૧૩૦ ત્રિસૂત્ર્યાલોક (સં.)	૧૩૯ ઉલ્લેખ
૧૩૦ વિવરણ	૧૩૯ સંયમશ્રેણિપ્રરૂપણા (ગુ.)
૧૩૧ ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણ	૧૩૯ કાયસ્થિતિસ્તવન (ગુ.)
૧૩૧ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ	૧૩૯ કાયથિઈથોત
૧૩૧-૩૨ યશોવિજયગણિકૃત વિવરણ (સં.)	૧૩૯ ટીકાઓ
૧૩૨-૩૬ દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર યાને દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ (ગુ.)	૧૩૯-૪૦ અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (સં.)
૧૩૬ સ્વોપજ્ઞ ટબ્બો (ગુ.)	૧૪૦-૪૧ ઉલ્લેખ અને પૌર્વાપર્ય
૧૩૬-૩૭ નવ્ય ન્યાયની છાંટ	૧૪૧-૪૨ સ્યાદ્વાદરહસ્યપત્ર (સં.)
૧૩૭ દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા અને દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય રાસ	૧૪૨ વિવૃત્તિ
૧૩૭-૩૮ કમ્મપચડિની ટીકાઓ	૧૪૨ પાતંજલ યોગદર્શન
	૧૪૨ વ્યાખ્યા (સં.)
	૧૪૪ વેદાન્તનિર્ણય
	૧૪૪ વેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ

૧૪૫-૧૬૧ પ્રકરણ ૪ : પરમતસમીક્ષા

૧૪૫-૪૬ શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્યય	૧૫૨ કલ્પલતિકા
૧૪૬ દિક્પ્રદા	૧૫૩-૫૪ પ્રમેયમાલા (સં.)
૧૪૬-૪૭ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (સં.)	૧૫૪-૫૫ વાદમાલા (સં.)
૧૪૮ સ્યાદ્વાદવાટિકા	૧૫૬ „ (સં.)
૧૪૮ કલ્પલતાવતારિકા	૧૫૬ „ (સં.)
૧૪૮ લતા (સં.)	૧૫૭ અસ્પૃશદ્ગતિવાદ (સં.)
૧૪૮ લતાદ્વય (સં.)	૧૫૮ વિષયતાવાદ (સં.)
૧૪૮ સ્યાદ્વાદમંજૂષા (સં.)	૧૫૮-૬૦ આત્મખ્યાતિ (સં.)
૧૪૮-૫૧ ન્યાયાલોક (સં.)	૧૬૦ ચિત્રરૂપપ્રકાશ (સં.)
૧૫૧ તત્ત્વપ્રભા	૧૬૦ ન્યાયવાદાર્થ (સં.)
૧૫૧ ન્યાયબિન્દુ (સં.)	૧૬૦ વાદરહસ્ય
૧૫૧-૫૨ વીરસ્તોત્ર કિંવા	૧૬૦ વાદાર્ણવ
ન્યાયખણ્ડખાદ્ય (સં.)	૧૬૧ આલોકહેતુતાવાદ
૧૫૨ સ્વોપજ વિવરણ (સં.)	૧૬૧ મંગલવાદ (સં.)
૧૫૨ ન્યાયપ્રભા	૧૬૧ વિધિવાદ

૧૬૨-૧૮૬ પ્રકરણ ૫ : પરમતસમીક્ષા (ચાલુ)

૧૬૨ સમીક્ષા માટેની	૧૬૫-૮ દિક્ષપટ ચૌર્યાસી બોલ
પરમતાવલંબીની કૃતિઓ	પ્રત્યુક્તિ યાને ચૌરાસી
૧૬૨-૪ વર્ધમાન જિનેશ્વરનું	બોલ વિચાર (હિન્દી)
સ્તવન યાને દસ મતનું	૧૬૮-૭૩ બે કાગળ (ગુ.)
સ્તવન (ગુ.)	૧૬૮-૭૩ પહેલો કાગળ (ગુ.)
૧૬૪-૫ અજઞપ્રમયપરિક્ષા	૧૬૮-૭૩ બીજો કાગળ (ગુ.)
(અધ્યાત્મમતપરીક્ષા)	૧૭૩-૫ આધ્યાત્મિકમતખંડન
(પા.)	યાને આધ્યાત્મિકમત
૧૬૪ વૃત્તિ (સં.)	પરીક્ષા (સં.)
૧૬૫ અવતરણો	૧૭૫ સ્વોપજ ટીકા (સં.)
૧૬૫ સ્વોપજ બાલાવબોધ (ગુ.)	૧૭૫-૬ પ્રતિભાશતક (સં.)
૧૬૫ ભાષાન્તર	૧૭૭ સ્વોપજ વૃત્તિ (સં.)

૧૭૭-૮ સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો	૧૮૪-૫ જિનપ્રતિમાસ્થાપન
૧૭૯ ગ્રન્થકારોનો ઉલ્લેખ	સજ્જાય (ગુ.)
૧૮૦ ઉદ્ધરણ	૧૮૫ જિનપ્રતિમાસ્થાપન
૧૮૦ ભાષાંતર	સ્તવન (ગુ.)
૧૮૦ ભાવપ્રભસૂરિકૃત વૃત્તિ	૧૮૫-૬ ધમ્મપરિક્ષા (ધર્મ- પરીક્ષા) (પા.)
૧૮૦ પ્રભાવ	૧૮૬-૭ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (સં.)
૧૮૦-૦૨ વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું	૧૮૭ સત્ત્વણ્ણસયગનું ખંડન
સ્તવન યાને દોઢસો	૧૮૭-૮૦ ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ
ગાથાનું કુમતિમદગાલન	૧૮૦ પૂર્તિ
સ્તવન (ગુ.)	૧૮૦-૧ વિચારબિન્દુ (ગુ.)
૧૮૨ વિચારણીય સાક્ષી,	૧૮૧-૪ દેવધર્મપરીક્ષા (સં.)
મૂલ્યાંકન અને સંતુલન	૧૮૪-૫ એક સો આઠ (? એક)
૧૮૩ સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ	બોલ (ગુ.)
(ગુ.)	૧૮૫ સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો અને
૧૮૩ વાર્તિક યાને બાલાવબોધ	કર્તૃત્વ
૧૮૩ સાક્ષીરૂપ પાઠ	૧૮૬ સિરિપુજ્જલેહ (શ્રી- પૂજ્ય- લેખ) (પા.)
૧૮૩-૪ પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય (સં.)	
૧૮૪ જિનપ્રતિમાસ્થાપન	
સજ્જાય (ગુ.)	

૧૮૭-૨૧૨ પ્રકરણ ૬ : અધ્યાત્મ

૧૮૭-૮ અધ્યાત્મસાર (સં.)	૨૦૦ સન્તુલન
૧૮૮ વીસ વર્ગ	૨૦૧-૨ જ્ઞાનસાર, અષ્ટકપ્રકરણ
૧૮૮ સન્તુલન	કિંવા અષ્ટક દ્વાત્રિંશત્
૧૮૮ ટીકા અને એમાં સખલન	(સં.)
૧૮૮ ટબો	૨૦૨ બત્રીસ અષ્ટકોનાં નામ
૧૮૮ ભાષાંતર	૨૦૨ રચનાસ્થળ ઇત્યાદિ
૧૮૮ અધ્યાત્મોપનિષદ્ધ (સં.)	૨૦૩ સ્વોપજ્ઞ ટીકા (દીપિકા)
૧૮૮-૨૦૦ અધિકારનાં નામ અને	(સં.)
એનો વિષય	૨૦૩ અવચૂર્ણિ (સં.)

૨૦૩ જ્ઞાનમંજરી	૨૦૭ જશવિલાસ (હિન્દી)
૨૦૩ અન્ય બે ટીકા	૨૦૭-૮ ચોવીસ આધ્યાત્મિક પદો (ગુ.)
૨૦૩ સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ (ગુ.)	૨૦૮ બાલાવબોધ
૨૦૪ રહસ્યાર્થ (વિવેચન)	૨૦૮ વિવેચન
૨૦૪ પદો અને સારાંશ	૨૧૦ મૂલ્યાંકન
૨૦૪ જ્ઞાનગીતા	૨૧૦ હરિયાળી (ગુ.)
૨૦૪ અધ્યાત્મોપદેશ (સં.)	૨૧૦ (સ્વોપજ્ઞ ?) (ગુ.)
૨૦૪ અધ્યાત્મબિન્દુ (સં.)	૨૧૦ ઉકેલ
૨૦૪-૫ યોગની આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાય	૨૧૧ સમાધિશતક (ગુ.)
૨૦૫ જોગવિહાજવીસિયા (યોગવિધાનવિશિક્ષા)	૨૧૧-૨ વિષય, ઉદ્ધરણ, સંતુલન અને વિવેચન
૨૦૫ વિવરણ (સં.)	૨૧૨ સમતાશતક યાને સામ્યશતક (હિન્દી)
૨૦૬ ઉલ્લેખ	૨૧૨ ઉદ્ધરણ
૨૦૬ અવતરણો	
૨૦૬-૭ વીરસ્તવન (સં.)	

૨૧૩-૨૪૮ પ્રકરણ ૭ : જીવનશોધન

૨૧૩ તેર કાઠિયાનો નિબંધ	૨૧૮ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ
૨૧૩ ષોડશકપ્રકરણ	૨૨૦ દિપ્પણ (સં.)
૨૧૪ વિવરણ	૨૨૦ માર્ગપરિશુદ્ધિ (સં.)
૨૧૪ યોગદીપિકા (સં.)	૨૨૦-૧ સન્તુલન
૨૧૪ ભાષાન્તર	૨૨૧-૨ સામાયારીપયરણ (સામાયારીપ્રકરણ) (પા.)
૨૧૪-૫ સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય (ગુ.)	૨૨૨ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (સં.)
૨૧૫-૬ સમકિત સુખલડીની સજ્જાય (ગુ.)	૨૨૨ સન્તુલન અને મૂલ્યાંકન
૨૧૬-૮ હેતુગર્ભિત પડિક્કમણની સજ્જાય (ગુ.)	૨૨૨-૩ જઈલક્ષણસમુચ્ચય (યતિલક્ષણસમુચ્ચય (પા.)
૨૧૮-૮ ધર્મસંગ્રહ	૨૨૪ ઉલ્લેખ અને સન્તુલન

- ૨૨૪ છાયા અને વિવરણ
 ૨૨૪ યતિધર્મબત્રીસી (ગુ.)
 ૨૨૪-૫ સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો
 ૨૨૫ યતિદિનચર્યા
 ૨૨૫ પાંચ મહાવ્રતોની
 ભાવનાની સજ્જાય (ગુ.)
 ૨૨૫ દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા
 ૨૨૫-૩૪ બત્રીસ દ્વાત્રિંશિકાઓનો
 સંક્ષિપ્ત પરિચય
 ૨૩૪ તત્ત્વાર્થદીપિકા (સં.)
 ૨૩૫ ક્રમની સકારણતા
 ૨૩૫ ટિપ્પણ
 ૨૩૫ અનુવાદ
 ૨૩૫-૬ ગુરુતત્ત્વવિજિજ્ઞય
 (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય) (પા.)
 ૨૩૬ સ્વોપજ્ઞ ટીકા (સં.)
 ૨૩૭-૮ ગ્રંથોના ઉલ્લેખો
 ૨૩૮-૯ સીમન્ધરસ્વામીનું સ્તવન
 યાને સાડી ત્રણસો ગાથાનું
 શિદ્ધાન્તવિચાર-
 રહસ્યગર્ભિત સ્તવન (ગુ.)
 ૨૩૯-૪૨ દેશી, રાગ, વિષય,
 સન્તુલન, ઉદ્ધરણ અને
 સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો
 ૨૪૨ સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ (ગુ.)
 ૨૪૨ ટબ્બો
 ૨૪૨ વાર્તિક
 ૨૪૩ સુગુરુની સજ્જાય (ગુ.)
 ૨૪૩ ગુરુસદ્ગુણ સજ્જાય
 (? ગુ.)
 ૨૪૩-૪ કુગુરુની સજ્જાય (ગુ.)
 ૨૪૪ ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાય,
 હિતશિક્ષાની સજ્જાય
 કિંવા સંવિગ્નપક્ષીય
 વદનચપેટા (ગુ.)
 ૨૪૪ દેશી, વિષય અને
 ઉલ્લેખ
 ૨૪૫ શઠપ્રકરણ
 ૨૪૫ પંચનિયંઠસંગહણી
 (પંચનિર્ગ્ન્યસંગહણી)
 ૨૪૫ અવચૂરિ
 ૨૪૫-૬ વ્યાખ્યા યાને બાલબોધ
 ૨૪૬ કૂવદિકૃન્તવિસર્ઠકરણ
 (કૂપદષ્ટાન્તવિશદીકરણ)
 (પા.)
 ૨૪૬ તત્ત્વવિવેક (સં.)
 ૨૪૭ આરાધક-વિરાધક-
 ચતુર્ભગી (સં.)
 ૨૪૭ સન્તુલન
 ૨૪૭ સ્વોપજ્ઞ ટીકા (સં.)
 ૨૪૭ ભાસરહસ્ય (ભાષા-
 રહસ્ય) (પા.)
 ૨૪૭-૮ વિષય
 ૨૪૮-૯ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (સં.)
 ૨૪૮ નિશાભક્તદુષ્ટત્વ-વિચાર
 (સં.)
 ૨૪૮ વિજયપ્રભસૂરિક્ષા-
 મણકવિજ્ઞાપ્તિપત્ર (સં.)
 ૨૪૮ આહાર-અનાહારની
 સજ્જાય યાને ચતુર્વિધ
 આહારની સજ્જાય (ગુ.)

૨૫૦-૨૫૬ ઉપખંડ ૪ : પ્રકીર્ણક કિંવા અવશિષ્ટ સાહિત્ય

૨૫૦ પિસ્તાળીસ આગમોનાં નામની સજ્જાય	૨૫૩-૪ બીજો કાગળ (ગુ.)
૨૫૦ અગિયાર અંગની સજ્જાય (ગુ.)	૨૫૪ અન્યકર્તૃક ગ્રન્થોનું સંશોધન
૨૫૧-૨ દેશી, વિષય, રચનાસમય ઇત્યાદિ	૨૫૪-૫ સટીક નયચકના આદર્શની રચના યાને શ્રુતભક્તિનો નમૂનો
૨૫૨-૩ સ્થાપનાકલ્પની સજ્જાય (ગુ.)	૨૫૫ સંશોધનાર્થે વિજ્ઞપ્તિ ૨૫૫-૬ ઉપસંહાર

બાહ્ય જીવનની રૂપરેખા

પ્રકરણ ૧

ગૃહવાસ

નિવાસભૂમિ અને જન્મદાતા - આપણો આ દેશ - ‘ભારતવર્ષ’ હૃદયંગમ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય, વરેણ્ય કળાકૌશલ્ય, વ્યાપક વાણિજ્ય, અનેકમુખી વૈવિધ્ય, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી સાહિત્ય, આધ્યાત્મિક સંપત્તિ, અનાકમણકારી રાજનીતિ ઇત્યાદિને લઈને આજે સમગ્ર જગતમાં સુવિખ્યાત છે. એના વિવિધ પ્રદેશોમાં ‘ગુજરાત’ ગૌરવશાળી અને મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. એના ઉત્તર અને દક્ષિણ બે વિભાગ પડાય છે. તેમાં ઉત્તર વિભાગમાં ‘ચાણસ્મા’ નામનો તાલુકો આવેલો છે. એમાં ‘ધીણોજ’થી બે ગાઉ યાને ત્રણ માઈલ દૂર અને ‘કુન્હોર’ ગામથી બાર ગાઉને અંતરે ‘કન્હોડું’ ગામ છે. એમાં એક વેળા નારાયણ વ્યવહારી (વેપારી) અને એમનાં પત્ની સોભાગદે (સૌભાગ્યદેવી) વસતાં હતાં.^૧ એ સોભાગદેએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો અને એનું નામ ‘જશવંત’ રખાયું. એ જસવંત તેજ કાલાંતરે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીગણિના નામે દેશવિદેશમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યા. એઓ આપણા ચરિત્રનાયક છે.

૧. આ ગામ પાટણની આગગાડીની સડકની વચમાં આવેલું છે.
૨. યશોવિજયજીગણિની જે કૃતિઓ અત્યાર સુધીમાં મળી આવી છે તે પૈકી કોઈ પણ કૃતિમાં એમણે પોતાની જન્મભૂમિનો કે શૈશવકાળની નિવાસભૂમિનો કે પોતાનાં માતાપિતાનાં નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ વિષેની માહિતી તો આપણને વિ. સં. ૧૭૪૫માં કે ત્યાર બાદ દોઢસો-બસો વર્ષે કાન્તિ કે જેમને કેટલાક કાન્તિવિજય તરીકે ઓળખાવે છે તેમના દ્વારા ચાર ઢાલમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલી જસવેલડી યાને સુજસવેલી (ઢાલ ૧, કડી ૭-૮)માંથી જાણવા મળે છે. અહીં કન્હોડું એ જન્મભૂમિ જ છે એવો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે તેવો ઉલ્લેખ નથી. નારાયણ, કન્હોડુ એ એમનું વતન હોવાથી કે એમનો ત્યાં વેપાર હોવાથી કે અન્ય કોઈ કારણસર એઓ ત્યાં રહેતા હતા એ એક પ્રશ્ન છે.

સ્થળ-નિર્ણય - સાહિત્યરસિક મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નામના પોતાના પુસ્તક (પૃ. ૬૨૫)માં યશોવિજયજીગણિની જન્મભૂમિ તરીકે “કન્હોડુ-કમ્હોડુ” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે સુજશ-વેલી-ભાસ”નું વિ. સં. ૧૯૮૦માં સંપાદન કર્યું છે અને એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮)માં આ ગામ વિષે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“ગૂજરાતના કલોલ અને પાટણ વચ્ચે આવેલ કનોડુ ગામમાં વણિક જ્ઞાતિના પિતા નારાયણ અને માતા સોભાગદેને ત્યાં તેમણે જન્મ લીધો.”

આને આધારે કેટલાક^૧ વિદ્વાનોએ ‘કનોડુ’ ગામ ‘કલોલ’ પાસે આવ્યાનું લખ્યું છે, પરંતુ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયપ્રતાપસૂરિજીના પ્રશિષ્ય અને શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીના આદ્યશિષ્ય સાહિત્યપ્રેમી મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ જાતે તપાસ કરી એવો નિર્ણય જાહેર કર્યો છે કે ‘કનોડુ’ ગામ કલોલ પાસે નહિ, પણ ‘ધીણોજ’ પાસે આવેલું છે અને એ ‘કનોડુ’ ગામમાં અત્યારે તો એક પણ જૈનનું ઘર નથી.^૨

વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ‘કનોડુ’ વિષે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“પાટણથી મેસાણા તરફ જતી રેલ્વે લાઈનમાં અને લગભગ બન્નેયની અધવચમાં ધીણુજ સ્ટેશન આવેલું છે. ત્યાંથી ધીણુજ ગામ પોણા માઈલના અંતરે આવેલું છે. ત્યાંથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં પક્કા બે ગાઉના અંતરે પુણ્યતીર્થ કનોડા આવેલું છે.^૩ કનોડામાં જે શિવાલય અને ‘સ્મરણા’ દેવીનું મંદિર છે, એ ચૌલુક્યયુગીન શિલ્પકળાથી વિભૂષિત છે.”^૪

શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ કનોડા વિષે નીચે મુજબ વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે :

“.... ગંભૂતા અર્થાત્ ગાંભૂ અને કનોડા બંને નજીકમાં જ આવેલાં હોઈ ગાંભૂથી પૂર્વમાં કનોડા આશરે ચાર માઈલ દૂર આવેલું છે. મહેસાણાથી પાટણ જતી રેલવે લાઈનમાં બીજું સ્ટેશન ધીણોજ આવે છે. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં આશરે ચાર

૧. દા. ત. પં. સુખલાલ સંઘવી, જુઓ જૈન તર્કભાષાનો એમનો હિન્દી પરિચય (પૃ. ૧)

૨. જુઓ વિ.સં. ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત સુજસવેલી ભાસ - સાર્થનું આદિવાચ્ય (પૃ. ૨).

૩. જુઓ “ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય સ્મૃતિગ્રન્થ”માં છપાયેલો પુણ્યવિજયજીનો લેખ “વાચકવર શ્રીયશોવિજયજીની જન્મભૂમિ કનોડુ” (પૃ. ૧૭).

૪. એજન, પૃ. ૧૮

૫. અહીં શીલાંકસૂરિજીએ આચારની ટીકા રચી હતી.

માઇલ દૂર કનોડા ગામ રૂપેશ નદીના કિનારા ઉપર વસેલું છે. ‘શ્રીસ્થળપ્રકાશ’માં તેનું કનકાવતી નામ આપેલ હોઈ, યાજ્ઞિક (જૂની) સંજ્ઞાવાળા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણને મૂળરાજે દાનમાં આપ્યાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે.”^૧

જન્મસમય – યશોવિજયજીગણિનો કયા વર્ષમાં જન્મ થયો એ વિષે કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવાતો નથી. સુ. વેલિ (ઢાલ ૧, કડી ૧૩) પ્રમાણે એ ગણિની વડી દીક્ષા વિ. સં. ૧૬૮૮માં થઈ હતી. એ હિસાબે એમનો જન્મ વિ.સં. ૧૬૮૦થી અર્વાચીન હોઈ ન શકે.

ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટમાં વિ. સં. ૧૬૬૬ના ઉલ્લેખપૂર્વક યશોવિજયજીગણિનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં આ ગણિએ વિ.સં. ૧૬૬૫માં લખેલી હૈમધાતુપાઠની હાથપોથી અને વિ. સં. ૧૬૬૮માં લખેલી ઉન્નતપુરસ્તવનની હાથપોથી આજે મળે છે.^૨ આ ઉલ્લેખો વિચારતાં યશોવિજયજીગણિનો જન્મ વિ.સં. ૧૬૫૦ની આસપાસમાં થયાનું મનાય.

મુનિશ્રી યશોવિજયજીનું કહેવું એ છે કે વિ.સં. ૧૬૬૬માં યશોવિજયજી ‘ગણિ’ પદવીથી વિભૂષિત હતા તે વાત તેમજ તર્કભાષા, દશાર્ણભદ્ર સજ્જાય વગેરેની હાથપોથીઓના અંતમાંના ઉલ્લેખો વિચારતાં યશોવિજયજીગણિનો જન્મસમય વિ. સં. ૧૬૪૦થી ૧૬૫૦ વચ્ચેનો કલ્પી શકાય.^૩

બાન્ધવ – સુજશવેલિ. (ઢાળ ૧, કડી ૧૨) પ્રમાણે યશોવિજયજી ગણિ – આપણા ચરિત્રનાયકને પદમસિંહ (પદ્મસિંહ) નામે બાન્ધવ હતા. સુજશવેલી ભાસની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮) માં મો. દ. દેશાઈએ એમને યશોવિજયજીગણિના નાના ભાઈ કહ્યા છે. તો યશોવિજયજીગણિએ પોતાની કેટલીક^૪ કૃતિમાં પદ્મવિજયજીને પોતાના ‘સોદર’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એ પદ્મવિજયજી તે જ ઉપર્યુક્ત પદ્મસિંહ છે.

કમ્પયડિની બૃહદ્વૃત્તિના અંતમાં જે પ્રશસ્તિ છે તેના ચોથા પદમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

“તત્પાદામ્બુજમૃદ્ગાપદ્મવિજયપ્રાજ્ઞાનુજન્મા બુધ-

સ્તત્ત્વં કિઞ્ચિદિદં યશોવિજય ઇત્યાખ્યામૃદાખ્યાતવાન્ ॥૪૧॥”

૧. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ.માં છપાયેલો એમનો લેખ નામે “શ્રીયશોવિજયજી મહારાજની જન્મભૂમિ કનોડા” (પૃ. ૭૫).

૨. ન્યા. ય. સ્મૃ.નો પુણ્યવિજયજીનો આમુખ (પૃ. ૧૨).

૩. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ.નું “સંપાદકીય નિવેદન” (પૃ. ૧૯).

૪. જુઓ ન્યાયલંઘાલની પ્રશસ્તિનું અંતિમ પદ.

અર્થે અનુજન્મનું 'તત્પુરુષ'ના ભાગ તરીકે ગણતાં યશોવિજયજી પદ્મવિજયજીના અનુજ ગણાય, પરંતુ એને 'બહુવીહિ'નો અંશ ગણાય. તો પદ્મવિજયજી યશોવિજયજીના અનુજ ગણાય.^૧

વિબુધ નયવિજયજીનું ચાતુર્માસ - વિ. સં. ૧૬૮૮માં વિબુધ નયવિજયજીએ 'કુણગિરિ'માં ચાતુર્માસ કર્યું. આ ગામને 'કુણગેર' કહે છે. અને એ અણહિલપુર પાટણની નજીક આવેલું છે.^૨ સંસ્કૃત કૃતિઓમાં જે 'કુમારગિરિ'નો ઉલ્લેખ આવે છે તે જ આ 'કુણગિરિ' હોવાનું મનાય છે.^૩

સમાગમ - ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં નયવિજયજી 'કનોડું' ગામમાં પધાર્યા. સોભાગદેએ જસવંત સાથે એમને વંદન કર્યું. એ કુમારને નયવિજયજીનો ઉપદેશ સાંભળતાં દૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો.

૧. અનેકાન્ત વ્યવસ્થાની પ્રશસ્તિના અંતિમ પદ્યમાં શ્રીપદ્મવિજયાનુજ: એવો ઉલ્લેખ છે. એ પણ બન્ને અર્થ સૂચવે છે. આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે "વાચક યશોવિજય ગણિ મોટા કે એમના સોદર પદ્મવિજય ?" આ લેખ "જૈન ધર્મપ્રકાશ" (પૃ. ૭૩ અં. ૧૧)માં છપાયો છે.

૨-૩. જુઓ સુજસવેલી સાર્થ (પૃ. ૪, ટિ. ૧૨).

દીક્ષા અને પ્રાથમિક શિક્ષણ

પાટણમાં દીક્ષા - ‘કનોડુ’થી નયવિજયજી ‘અણહિલપુર પાટણ’ ગયા ત્યારે ત્યાં જઈને જસવંતે એમની પાસે દીક્ષા લીધી. એ પ્રસંગે એમના બાંધવ પદ્મસિંહને પ્રેરણા થવાથી તેમણે પણ દીક્ષા લીધી. ‘જસવંતનું નામ યશોવિજય’^૨ અને પદ્મસિંહનું નામ પદ્મવિજય રખાયાં.

ભૌગોલિક અભ્યાસ માટેનો વસ્ત્રપટ - “આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રન્થ” (પૃ. ૧૭૫)ની સામે ૧૦" x ૧૦" જેવડા અને ‘મેરુ’ પર્વતને લગતા એક વસ્ત્રપટની પ્રતિકૃતિ અપાઈ છે. એને “ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ” તરીકે ઓળખાવાયો છે. એમાં નીચે મુજબનું લખાણ જોવાય છે :-

૧. મેરુ વર્તુલાકારલક્ષયોજનોચ્ચ શ્રીમત્તપગછ
૨. ગારહારજગદ્ગુરુ શ્રી ૫ શ્રી હીરવિજયસૂરિપટ્ટપ્રભાકર
૩. શ્રી ૫ શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરવિજયરાજ્યે
૪. મહોપાધ્યાયશ્રી ૫ શ્રી કલ્યાણવિજયગણિ
૫. શિષ્યેણ પં. નયવિજયગણિના
૬. સંવત ૧૬૬૩ વર્ષે કળસાગરગ્રામે લિપીકૃતઃ
૭. ગણિજસવિજયયોગ્યં ॥ શ્રીઃ ॥
૮. સવિસ્તર વિચાર ક્ષેત્રવિચારથી જાણવું ॥

વિ. સં. ૧૬૮૮માં વડી દીક્ષા - યશોવિજયજીએ તેમજ પદ્મવિજયજીએ યોગનો અભ્યાસ કર્યો એટલે એ બન્નેને હીરવિજયસૂરિજીના પ્રશિષ્ય અને વિજયસેનસૂરિજીના શિષ્ય વિજયદેવસૂરિજીએ વિ.સં. ૧૬૮૮માં વડી દીક્ષા આપી. એ બનાવ કયા નગર કે ગામમાં બન્યો તે જાણવા માટે કોઈ સાધન મળે છે ખરું ?

‘ગણિ’ પદવી - લઘુસ્પાદ્વાદરહસ્ય વિ. સં. ૧૭૦૧માં યશોવિજયજીગણિએ

-
૧. આ નામની રાશિ મકર છે.
 ૨. આ નામની રાશિ વૃશ્ચિક છે.
 ૩. વિજયપ્રભસૂરિજી અને વિજયસિંહસૂરિજી એમના શિષ્ય થાય અને ક્રિયોદ્ધારક પન્યાસ સત્યવિજયજી વિજયસિંહસૂરિજીના શિષ્ય થાય.

રચ્યું હતું. એમાં એમણે પોતાને ‘ગણિ’ કહ્યા છે. એથી એમની દીક્ષા મોડામાં મોડી વિ. સં. ૧૬૮૧માં થયાનું અને ‘વાચક’ પદવી વિ. સં. ૧૭૦૦ કે ૧૭૦૧ પછી મળ્યાનું ફક્ત થાય છે.

વિદ્યાભ્યાસ – વડી દીક્ષા થયા બાદ યશોવિજયજીએ પોતાના દીક્ષાગુરુ નયવિજયજી પાસે આવસ્સયના એક વિભાગરૂપ ‘સામાઈય’ (સામાયિક) વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. એથી જેમ સાકરમાં મીઠાશ સર્વત્ર વ્યાપીને રહે છે તેમ એમની બુદ્ધિ શ્રુતમાં – શાસ્ત્રોમાં વ્યાપી ગઈ. આમ જે સુજસવેલી (ઢાલ ૧, કડી ૧૪)માં કહ્યું છે. એ ઉપરથી નયવિજયજી યશોવિજયજીના વિદ્યાગુરુ પણ થાય એ વાત ફક્ત થાય છે અને તર્કભાષાની ‘પ્રશસ્તિ એનું સમર્થન કરે છે.

આઠ મોટાં અવધાન – યશોવિજયજીએ રાજનગરમાં અર્થાત્ અમદાવાદમાં વિ. સં. ૧૬૮૮માં (જૈન) સંઘ સમક્ષ ‘આઠ મોટાં અવધાન કર્યાં હતાં.

અવધાન એ સ્મરણશક્તિની સતેજતા સૂચવે છે. વિવિધ બાબતો યાદ રાખી એને ક્રમશઃ બરાબર કહી બતાવવી એને ‘અવધાનના પ્રયોગ’ કહે છે. મુનિસુન્દરસૂરિજી ‘સહસ્રાવધાની’ તરીકે અને સિદ્ધિચંદ્રગણિજી વગેરે ‘શતાવધાની’ તરીકે જૈન જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. યશોવિજયજીએ કઈ જાતનાં અવધાન કરી બતાવ્યાં, તે વિષે હજુ સુધી તો મને માહિતી મળી નથી.

ધનજી સૂરાની વિજ્ઞપ્તિ અને એનો સ્વીકાર – યશોવિજયજીએ કરેલાં અવધાનથી પ્રભાવિત થયેલા ધનજી સૂરાએ નયવિજયજી ગણિને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે મુનિ શ્રી યશોવિજયજી વિદ્યા મેળવવા માટે લાયક છે. એમને ભણાવશો તો તેઓ બીજા હેમચંદ્રજી થશે. જો એઓ ‘કાશી’ જાય અને ત્યાં છ દર્શનોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરશે તો કામ પડશે જિનેશ્વરના માર્ગને ઉજજવલ કરી દેખાડે તેવા છે. એ સાંભળી નયવિજયજીએ ઉત્તર આપ્યો કે “આ કાર્ય ધનને આધીન છે. અજૈનો સ્વાર્થ વિના નવીન શાસ્ત્રનો બોધ કરાવે નહિ.” ધનજી સૂરાએ જવાબ આપ્યો કે “હું બે હજાર ચાંદીના દીનાર ખર્ચીશ. અને યશોવિજયજીને ભણાવનાર પંડિતનો વારંવાર યથાયોગ્ય સત્કાર કરીશ. વાસ્તે આપ યશોવિજયજીને ભણાવો.”

૧. અહીં નયવિજયજીને “વિદ્યાપ્રદા:” કહ્યા છે.

૨. “આઠ અવધાન”નો ઉલ્લેખ યશોવિજયજીગણિએ હિન્દીમાં રચેલા આધ્યાત્મિક ગીતમાં કર્યો છે. એ ગીત ન્યાં ૫૦ સ્મૃં (૫૦ ૨૫૫)માં આપ્યું છે.

પ્રકરણ ૩

વિશિષ્ટ અભ્યાસ

કાશી (વારાણસી) તરફ પ્રયાણ - નયવિજયજીગણિ યશોવિજયજીને સાથે લઈને કાશી (વારાણસી) જવા ઊપડ્યા અને ધનજી સૂરાએ હૂંકી લાખી અને 'કાશી' મોકલી આપી.

કાશીમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ - ગુરુ-શિષ્ય 'કાશી' પહોંચ્યા. ત્યાં છ દર્શનના પ્રકાંડ અભ્યાસી કોઈ ભટ્ટાચાર્ય હતા. એમની પાસે સાતસો (૭૦૦) શિષ્યો મીમાંસા વગેરે (દર્શનો)નો અભ્યાસ કરતા હતા. એ જ ભટ્ટાચાર્યની પાસે યશોવિજયજી ઘણાં પ્રકરણો ભણવા લાગ્યા. ન્યાય, બૌદ્ધ અને વૈશેષિક દર્શનોનો તેમજ સાંખ્ય જૈમિનિ અને પ્રભાકર ભટ્ટનાં મંતવ્યોનો યશોવિજયજીએ અભ્યાસ કર્યો. (અને આગળ જતાં એનો જૈન દર્શન સાથે સુમેળ સાધ્યો.) વળી એઓ ચિન્તામણિ ગ્રન્થને પણ ભણ્યા. એઓ ભટ્ટાચાર્યને દરરોજ એક રૂપિયો દક્ષિણા તરીકે આપતા હતા. એમણે ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો.

'ન્યાયવિશારદ'ની પદવી - યશોવિજયજી કાશીમાં હતા એવામાં કોઈ એક સંન્યાસી ઠાઠમાઠપૂર્વક ત્યાં ધસી આવ્યો. બધા લોકોનાં દેખતાં યશોવિજયજીએ એની સાથે વાદવિવાદ કર્યો. એમાં એ સંન્યાસી પરાજિત થતાં ત્યાંથી ભાગી ગયો. આ વિજયની ખુશાલીમાં યશોવિજયજીને વાજતેગાજતે એમના નિવાસસ્થાને લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં આવી એમણે વારાણસી - પાર્શ્વનાથની 'સ્તુતિ કરી. અને એમની 'ન્યાય-વિશારદ' તરીકે મહાકીર્તિ પ્રસરી. એમને એ પદવી મળી.

કાશીમાં પોતાને 'ન્યાય-વિશારદ'ની પદવી વિદ્વાનો તરફથી મળ્યાની હકીકત યશોવિજયજીએ જાતે પોતાની 'કેટલીક કૃતિઓની પ્રશસ્તિમાં કહી છે. માનવિજયજી ગણિએ વિ.સં. ૧૭૩૧માં રચેલ ધર્મ-સંગ્રહની સ્વોપજવૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૦)માં કહ્યું છે કે કાશીમાં યશોવિજયજીએ અજૈન પર્યદાઓ ઉપર વિજય મેળવી જૈન-

૧. યશોવિજયજીએ વારાણસીમાં પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર રચ્યું છે. એ “યશોવિજય વાચક ગ્રંથસંગ્રહ” (પૃ. ૪૩ અ-૪૪ અ)માં છપાયું છે.

૨. તર્કભાષા, ઐન્દ્ર-સ્તુતિ, ન્યાયખંડનખાદ્ય, સામાચારી પયરણ, દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રસ) ઇત્યાદિ.

દર્શનનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો હતો. દ્ર. અ. વિ. (ઢાલ ૧૭, કડી ૯)માં યશોવિજયજી ગણિએ જાતે એ મતલબનું કહ્યું છે કે 'સ્વસમયના તેમજ પરસમયના અભ્યાસાર્થે, બહુ ઉપાય કરીને જે ગુરુએ (નયવિજયે) સ્વશિષ્યને કાશીમાં મૂક્યા. અહીં સ્વશિષ્યથી એમણે પોતાને વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે, આ રાસ ઉપરના સ્વોપજ્ઞ ટબ્બા (પૃ. ૧૭)માં એમણે કહ્યું છે કે “પરસમય એટલે વેદાંત, તર્ક, પ્રમુખ” વિશેષમાં અહીં એમણે એમ પણ કહ્યું છે કે – ઉપર્યુક્ત ઢાલની દસમી કડીમાં કહ્યું છે કે ગુરુના પ્રસાદથી સહજમાં (૨) ‘ચિન્તામણિ પામ્યો. સ્વોપજ્ઞ ટબ્બા (પૃ. ૧૭૮)માં ચિન્તામણિ શિરોમણિ નામે મહાન્યાય શાસ્ત્ર’ એવો ઉલ્લેખ છે. ‘તિહાં ‘ન્યાય વિશારદ’ એહવું બિરુદ પામ્યા.”

શારદા દેવીનું વરદાન – ગંગા નદીના કિનારે જાપ જપવાથી યશોવિજયજી ગણિ ઉપર શારદા દેવી તુષ્ટ થઈ અને એ દેવીએ એમને તર્ક અને કાવ્યને લગતું વરદાન આપ્યું અને એમની ભાષા પણ કલ્પવૃક્ષની શાખા સમાન બની, એમ આ ગણિએ જાતે વિ. સં. ૧૭૩૯માં રચેલા જંબૂસ્વામીના રાસની આદ્ય પંક્તિઓમાં કહ્યું છે. એ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે :

“શારદ સાર દયા કરો, આપો વચન સુરંગ,
તૂં તૂઠી મુજ ઉપરે, જાપ કરંત ઉપગંગ. – ૧
તર્ક કાવ્યનો તેં તદા, દીધો વર અભિરામ,
ભાષા પણ કરી કલ્પતરુ, શાખા સમ પરિણામ.” ૨

યશોવિજયજીએ ઐકારનો જાપ જપ્યો હતો. તે વાતનો તેમજ ઉપર્યુક્ત હકીકતને સમર્પિત કરતો ઉલ્લેખ મહાવીર સ્તુતિ (શ્લો. ૧)માં જોવાય છે.

સરસ્વતીની ઉપાસનાથી પોતાની વાણી સ્ફારતર બની એમ આ ગણિએ અજ્ઞાપ્યમયપરિક્રાની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૩)માં કહ્યું છે.

આ ઉપરથી એ વાત ચોક્કસ થાય છે કે ‘ગંગા’ નદીના કિનારે (કાશીમાં) યશોવિજયજી ગણિએ સરસ્વતી દેવીની ઐકારના જાપ દ્વારા ઉપાસના કરી હતી.

૧. સ્વસમય એટલે જૈનદર્શન. શું આ દર્શનનો યથેષ્ટ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરાવનાર કોઈ જૈન મુનિવર એ સમયમાં નહિ હશે કે એવાની પાસે અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા યશોવિજયજીને મળે તેમ નહિ હશે ? જેથી જૈનદર્શનનો ઉચ્ચ કોટિનો અભ્યાસ કાશીના એક અજૈન પંડિત પાસે એમને કરવો પડ્યો ?

૨. આનો કેટલોક પરિચય મેં “ચિન્તામણિ અને યશોવિજય ગણિ” નામના મારા લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ અત્યારે તો અપ્રકાશિત છે.

અને તર્ક અને કાવ્યને અંગે વરદાન મેળવ્યું હતું. આમ છતાં સુજશવેલીમાં આ બાબતનો ઈસારો સરખો પણ નથી તો એ નવાઈ જેવું ન ગણાય ?

આગ્રામાં ચાર વર્ષ - ત્રણ વર્ષ કાશીમાં રહી 'તાર્કિક' તરીકેની નામના મેળવી યશોવિજયજી આગ્રા આવ્યા. ત્યાં એમણે કોઈ 'ન્યાયાચાર્ય' પાસે ચાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો અને એઓ કર્કશ તર્કના સિદ્ધાન્તોમાં પારંગત બન્યા.

યશોવિજયજીએ 'મલકાપુરમંડન' સુપાર્શ્વનાથ સ્તવન રચ્યું છે. એ એમણે 'મલકાપુરમાં રચ્યું હોય અને એ 'મલકાપુર' આગ્રાની નજીકમાં હોય તો કોઈક કારણસર એઓ આગ્રામાં રહ્યા હતા એમ અનુમાનાય.

સાતસો રૂપિયાની ભેટ - યશોવિજયજીની વિદ્વત્તાથી આકર્ષાયેલા આગ્રાના સંઘે એ મુનિરત્નને સાતસો રૂપિયા ભેટ ધર્યા. એમણે એ રૂપિયા પુસ્તકો ખરીદવામાં અને લખાવવામાં તેમજ પાઠા બનાવરાવવામાં વપરાવ્યા. અને પછી એ પુસ્તકો અને પાઠા વિદ્યાર્થીઓને આપી દીધા.

૧. એમનું નામ જાણવામાં નથી.

૨. આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે "મલકાપુર તે કયું ? ભૂગોલશોને પ્રશ્ન" આ લેખ "જૈ. સ. પ્ર." (વ. ૨૨ અ. ૮)માં છપાયો છે.

સત્કાર અને સ્વર્ગવાસ

અમદાવાદમાં આગમન - આગ્રાથી વિહાર કરી માર્ગમાં દુર્દમવાદીઓને વાદમાં જીતતાં જીતતાં યશોવિજયજી ‘અમદાવાદ’ આવ્યા. એ વેળા એમનો વાજતેગાજતે સત્કાર કરાયો અને એઓ નગરની રતનપોળને નાકે આવેલી “નાગપુરીય સરાહ”માં ઊતર્યા.^૧

મહોબતખાનનું આમંત્રણ અને અઢાર અવધાન - જોતજોતામાં યશોવિજયજી ગણિની વિદ્વત્તાની વાત પસરતી પસરતી ઔરંગઝેબના ગુજરાતના સૂબા મહોબતખાનને કાને પહોંચી અને એમણે આ ગણિજીને આમંત્રણ આપ્યું. પછી એ ગણિએ એ સૂબાની વિનંતીથી ૧૮ અવધાન કરી બતાવ્યાં. સૂબો રાજી થઈ ગયો અને ઠાઠમાઠપૂર્વક એ ગણિ પોતાના સ્થાને પાછા ફર્યા. જિનશાસનની ઉન્નતિ થઈ અને ‘તપા’ગચ્છની તારીફ કરાઈ.^૨

વિ. સં. ૧૭૧૮માં ‘વાચક’ પદવી - સકળ સંઘે વિજયદેવસૂરિજીને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે આ યશોવિજયજી બહુશ્રુત છે. એઓશ્રી ‘ઉપાધ્યાય’ પદને લાયક છે. માટે એમને એ પદવી આપો. વિજયદેવસૂરિજીને ગળે એ વાત ઊતરી. એવામાં યશોવિજયજીએ (વીસ) સ્થાનકનું તપ આદર્યું અને સંયમને નિર્મળ બનાવ્યો. એ વેળા જયસોમ વગેરે પંડિત મુનિઓ એમની સેવા કરવા લાગ્યા. યશોવિજયજીએ આદરેલા તપની પૂર્ણાહુતિ થતાં જાણે એ તપનું ફળ જ ન હોય, તેમ વિજયદેવસૂરિજીએ વિ.સં. ૧૭૧૮માં એમને ‘વાચક’ અર્થાત્ ઉપાધ્યાયની પદવી આપી.^૩

માફીપત્ર - ‘પ્રવર્તક’ શ્રી કાન્તિવિજયજી પાસે ચારથી પાંચ ઇંચ લાંબા-પહોળા કાગળ ઉપર વિ. સં. ૧૭૧૭માં લખાવેલું માફીપત્ર છે એમ સ્વ. મોહનલાલ દ.

૧. અત્યારે એને “નાગોરી સરાહ” તરીકે ઓળખાવાય છે. સરાહનો અર્થ ધર્મશાળા થાય છે. આ સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું હોવાથી યશોવિજયજીના સ્મારકરૂપ હોવાથી જૈન સંઘે પોતાની માલિકીનું એ બનાવવું ઘટે.

૨. જુઓ સુ. વે. (૩, ૧-૪)

૩. એજન (૩, ૫-૮)

૪. એજન. (૩, ૯-૧૨)

દેસાઈએ એમના 'એક લેખમાં કહ્યું છે. સાથે સાથે એની અક્ષરશઃ નકલ એમણે એ લેખમાં આપ્યાનું પણ કહ્યું છે. આ માફીપત્ર લખી આપનાર તરીકે પં. નયવિજયજી ગણિ શિષ્ય જસવિજયજી છે, એવો અહીં ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં આ દ્વારા એમણે વિજયપ્રભસૂરિજીની આ પૂર્વે જે અવજ્ઞા કરી હોય તેની માફી માગી છે. અને ભવિષ્યમાં એમના વિરોધી સાથે નહિ મળવાનું વચન આપ્યું છે. તેમજ મણિચન્દ્ર વગેરેના કથનથી એ સૂરિ ઉપર તેમજ ગચ્છવાસી યતિ ઉપર જે અવિશ્વાસ ઉદ્ભવ્યો હતો, તે દૂર કરવા અને પ્રીતિ વધારવા પ્રયાસ કરવાની બાંહેધરી આપી છે. વળી આ કાર્ય ન કરાય તો 'શત્રુંજય' તીર્થ લોપ્યાનું પાપ, જિન-શાસન ઉઠાવ્યાનું પાપ અને ચૌદ રાજલોકમાં વર્તતાં પાપ પોતાને માથે. એવી એ ગણિએ ઉદ્દઘોષણ કરી છે.

આ માફીપત્ર સાચું હોવા વિષે મને શંકા છે. કેમકે આ માફીપત્રને અંગે મેં જે બાર પ્રશ્નો "વિક્રમ સંવત ૧૭૧૭નું માફીપત્ર" નામના મારા લેખમાં પૂછ્યા હતા, તે પૈકી એકેયનો જવાબ અત્યાર સુધી તો મને મળ્યો નથી. મને તો એમ ભાસે છે કે યશોવિજયજી ગણિની વિદ્વત્તાદિથી અસંતુષ્ટ રહેનારે માફીપત્ર જેવું તર્કટ ઊભું કર્યું હશે. એથી સૂર્યની સામે ધૂળ ઉડાડનારના જેવી એ દુર્ભાગિની દશા થઈ હોય તો ના નહિ.

ઉપહાર - ન્યાયાચાર્ય પોતાની કૃતિની હાથપોથીઓ વિદ્વાનોને ભેટ આપતા હશે. એમ "ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય"ને અંગેનું સંપાદકીય નિવેદન (પત્ર ૪ આ) જોતાં જણાય છે. સવૃત્તિક ગુરુતત્ત્વવિજિચ્છયની એક હાથપોથીના છેલ્લા પત્ર ઉપર પં. પુણ્યવિજય ગ. એવો ઉલ્લેખ છે. ઉપર્યુક્ત નિવેદનમાં આ અક્ષરો અને લખાણ ઉપાધ્યાયજીનાં છે એમ કહ્યું છે. વિશેષમાં આ જ હકીકત ખંભાતમાંના નગીનદાસના ભંડારમાંની જ્ઞાનજિન્દુની હાથપોથીના અંતમાંના ઉલ્લેખને પણ લાગુ પડે છે એમ કહેવાયું છે. નિવેદન (પત્ર ૪ આ)માં નીચે મુજબનું નિધાન કરાયું છે :

“પ્રતિઓ લખાયા પછી ગ્રંથકાર જ્યારે જ્યારે જેને તે પ્રતિ ભેટ આપવા ઇચ્છે ત્યારે તેનું નામ પ્રતિના અંતે પોતે જ લખે.

પં. પુણ્યવિજય ગ. કોણ હતા તેની ગવેષણા કરવી બાકી રહે છે. પણ જ્યારે

૧. આ લેખ તે 'અધ્યાત્મી શ્રી આનંદઘન અને શ્રી યશોવિજય' આ નામથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના રજત મહોત્સવગ્રંથમાં છપાયો છે.

૨. આ લેખ ઉપર્યુક્ત માફીપત્ર સહિત "આત્માનંદ પ્રકાશ" પુ. ૫૪ (અં. ૧-૩)માં એક જ હપ્તો છપાયો છે.

ઉપાધ્યાયજી તેઓને પોતાની કૃતિઓ ભેટ આપે છે ત્યારે તે કોઈ યોગ્ય અને ખાસ કરીને વિદ્યારસિક હોઈ ઉપાધ્યાયજીના પ્રીતિપાત્ર તો હોવા જ જોઈએ.

કોને કોને હાથપોથીઓ ભેટ અપાઈ છે અને એ આપનાર કોણ છે ? તેમજ એ બાબત કેવો ઉલ્લેખ થયો છે એની સંપૂર્ણ સૂચિ તો તૈયાર કરવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ અંશતઃ આ કાર્ય મેં કર્યું છે. જુઓ D C G C M (vol. XVII, Pt. 5, pp 212-213)

સ્વર્ગવાસ - વિ. સં. ૧૭૪૩માં યશોવિજયજી ડભોઈમાં ચાતુર્માસાર્થે રહ્યા અને ત્યાં જ કાલાંતરે અનશન કરી એઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. એમની એક પાદુકા ઉપર વિ. સં. ૧૭૪૫ના માગસર સુદ અગિયારસનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી એવો વિ. સં. ૧૭૪૩ અને ૧૭૪૫ના કાર્તિક માસની વચ્ચેના ગાળામાં કાળધર્મ પામ્યા હશે એમ અનુમાન્ય છે. જો એઓ વિ. સં. ૧૭૪૩માં સ્વર્ગે ગયા હોય તો વિ. સં. ૧૭૪૪માં એમણે સુરતમાં ચાતુર્માસ કર્યાનું કેટલાક એમની બે^૧ સજ્જાચ ગત “યુગ યુગ મુનિ વિધુ” વર્ષના ઉલ્લેખ ઉપરથી માને છે તે વાત સંભવી શકે નહિ. જો આ વર્ષથી ૧૭૪૨ મનાય તો વાંધો આવે નહિ, પરંતુ શું કોઈ ગ્રન્થકાર એક જ વાક્યમાં શબ્દાંકથી વર્ષ સૂચવતી વેળા અનેકાર્થી શબ્દ વાપરી બે સ્થળે બે ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરે ખરા ? આથી ઉપર્યુક્ત બે સજ્જાચની રચના માટે ૧૭૨૪ અને ૧૭૪૨ પૈકી એકે વર્ષ યોગ્ય જણાતું નથી. આથી કાં તો એ રચના ૧૭૨૨ની કે કાં તો ૧૭૪૪ની ગણાવી જોઈએ. જેમને વિ. સં. ૧૭૪૩નું વર્ષ સ્વર્ગવાસ તરીકે અભિપ્રેત હોય તેઓ તો ૧૭૨૨ જ માની શકે, આ પરિસ્થિતિમાં મોડામાં મોડો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૭૪૫ના લગભગ પ્રારંભમાં થયાનું માનવા લલચાઉં છું.

જ્ઞાનભંડાર - યશોવિજયજીગણિનો ચિત્કોશ યાને ^૨જ્ઞાનભંડાર હતો એમ અમદાવાદના દેવશાળા પાડાના ભંડારની અલંકાર ચૂડામણિ, ઉણાદિગણવિવરણ વગેરેની હાથપોથીના અંતમાના નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે -

“સંવત ૧૭૪૫ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ ૫ શ્રીયશોવિજયજીગણિચિત્કોશે ઇયં પ્રતિ: પં. શ્રીમાનવિજયગણિના નિજગુરુણાં ચિત્કોશે મુક્તા પુણ્યાર્થમ્ ॥”

સ્તૂપ - ડભોઈમાં જે સ્થળે યશોવિજયજીગણિનો અગ્નિસંસ્કાર કરાયો તે

૧. પ્રતિક્રમણ હેતુગર્ભિત સજ્જાચ અને અગિયાર અંગની સજ્જાચ.

૨. આ જ્ઞાનભંડારનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી. યશોવિજયજીએ જાતે લખેલી કેટલીક હાથપોથીઓ અન્યાન્યસ્થળના ભંડારમાં આજે મળે છે. એટલો એમનો ભંડાર છિન્નભિન્ન કરાયો હોય એમ લાગે છે.

સ્થળે એમના સ્મારક તરીકે તેજોમય સ્તૂપ કરાવાયો છે. એની પાસે 'શીતલલાઈ' છે અને એ સ્તૂપમાંથી એમના સ્વર્ગારોહણની તિથિએ ન્યાયનો ધ્વનિ પ્રગટે છે એમ સુ. વે. (ઢાલ ૪, કડી ૫-૬)માં કહ્યું છે.

બે પાદુકા - અત્યારે પણ ડભોઈમાં જે સ્તૂપ નજરે પડે છે એમાં એમની પવિત્ર પાદુકા સ્થાપન કરાવેલી છે. એના ઉપર વિ. સં. ૧૭૪૫ની માગસર સુદ અગિયારસનો લેખ છે. એ લેખમાં કલ્યાણવિજય, લાભવિજય, જીતવિજય અને એના સહોદર સતીર્થ નયવિજય અને યશોવિજયનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં આ પાંચેને અહીં 'ગણિ' કહ્યા છે. આ પાદુકા યશોવિજયજીના કોઈ શિષ્યે કોતરાવી વિ. સં. ૧૭૪૫માં અમદાવાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. તે ડભોઈમાં લઈ જઈ સ્થાપિત કરાઈ હોય એમ લાગે છે. યશોવિજયજીના શિષ્ય હેમવિજયજીએ તેમજ તત્ત્વવિજયજીએ મળીને પોતાના ગુરુની કરાવેલી પાદુકા 'શત્રુંજય' ગિરિ ઉપર સ્થાપિત કરેલી જોવાય છે. એ વિ. સં. ૧૭૪૫ના ફાગણ સુદ પાંચમ ને ગુરુવારની છે.

૧. આજે પ્રસ્તુત સ્તૂપથી લગભગ ૨૦૭ ડગલાં દૂર "શીત તલાઈ" નામનું તળાવ આવેલું છે. એ તળાવને ત્યાંના લોકો "શીતલાઈ" તરીકે ઓળખાવે છે.
૨. એ પાદુકાની પ્રતિકૃતિ ન્યા. ય. સ્મૃ.માં પ્રથમ પૃષ્ઠની સામે અપાઈ છે.
૩. આની નકલ સુજશવેલીભાસની મો. દ. દેસાઈની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૯)માં છપાવાઈ છે.

પ્રકીર્ણક બાબતો

‘ચાતુર્માસો –આજકાલ જૈન શ્રમણ-શ્રમણીઓ અષાડ-ચોમાસાના ચાર મહિના (અષાડ સુદ ચૌદસથી કાર્તિક ચૌદસ સુધી) એક જ નગરમાં કે ગામમાં ઠરીકામ રહેતાં જોવાય છે. એ દરમ્યાન એઓ વિહાર કરતાં નથી. આવી પ્રથા યશોવિજયજીગણિના સમયમાં હશે તો એને અનુસરીને એ ગણિએ એમની દીક્ષા બાદ ચાતુર્માસો કર્યા હશે. એમણે ક્યાં ક્યાં અને ક્યારે ક્યારે ચાતુર્માસ કર્યા. એની સળંગ સૂચી તો આપી શકાય તેમ નથી. આથી આ સંબંધમાં જે કંઈ માહિતી મને મળી છે તે હું અહીં નોંધું છું :

વિ. સં. ૧૭૨૨માં (કે ૫૯૧ ૧૭૨૪, ૧૭૪૨ કે ૧૭૪૪માં) સુરતમાં ચાતુર્માસ. આ દરમ્યાન યશોવિજયજીગણિએ નિમ્નલિખિત બે સજ્જાય રચી હતી –

(૧) અગિયાર અંગની સજ્જાય.

(૨) પ્રતિકમણ-હેતુ-ગર્ભિત સજ્જાય.

વિ. સં. ૧૭૩૨માં ખંભાતમાં ચાતુર્માસ. આ દરમ્યાન મૌન એકાદશીનું દોઢસો કલ્યાણકનું સ્તવન રચાયું છે.

વિ. સં. ૧૭૩૩માં ઈંદલપુરમાં એટલે કે અમદાવાદના એક પરામાં ચાતુર્માસ. એ દરમ્યાન વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન રચાયું છે.

વિ. સં. ૧૭૩૯માં ખંભાતમાં ચાતુર્માસ આ સમય દરમ્યાન જંબુસ્વામીનો રાસ રચાયો છે.

વિ. સં. ૧૭૪૩માં ડભોઈમાં ચાતુર્માસ આ દરમ્યાન કોઈ કૃતિ રચાઈ છે ખરી ?

સિદ્ધપુરમાં ચાતુર્માસ. આને અંગેનું વર્ષ જાણવામાં નથી. બાકી એ ચાતુર્માસ દરમ્યાન જ્ઞાનસાર રચાયો છે.

૧. ‘ચાતુર્માસ’ માટે ગુજરાતીમાં ‘ચોમાસું’ શબ્દ વપરાય છે.

આ ઉપરથી આપણે નીચે મુજબ તારવણી કરી શકીએ -

સ્થળ	વિક્રમસંવત	સ્થળ	વિક્રમસંવત
ઈદલપુર	૧૭૩૩	સિદ્ધપુર	?
ખંભાત	૧૭૩૨, ૧૭૩૮	સુરત	૧૭૨૨ (? ૧૭૪૪)
ડભોઈ	૧૭૪૩		

બિરુદો - યશોવિજયજીગણિએ પોતાની કેટલીક કૃતિઓમાં પોતાનાં બિરુદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે સૌથી વિશ્વાસપાત્ર હકીકત હોવાથી એની હું પ્રારંભમાં જ નોંધ લઉં છું :

ન્યાયવિશારદ - આ બિરુદ એમને કાશીમાં પંડિતો તરફથી મળ્યું હતું. આ બિરુદ શા માટે અપાયું તે વાત એમની કોઈ ઉપલબ્ધ કૃતિમાં દર્શાવાઈ નથી.

ન્યાયાચાર્ય - યશોવિજયજીગણિએ પોતાની 'કેટલીક કૃતિમાં પોતાને ન્યાયાચાર્યનું પદ (બિરુદ) મળ્યાનું કહ્યું છે. 'એ કોણે શા માટે આપ્યું તે વિષે એમણે જેસલમેરથી લાખેલા પત્રમાં કહ્યું છે કે "ન્યાયાચાર્ય બિરુદ તો ભટ્ટાચાર્યઈ ન્યાયગ્રંથ રચના કરી દેખી પ્રસન્ન હુઈ દિઉં છઈ." આ બિરુદ એમને કાશીમાં મળ્યું હશે.

કવિ - યશોવિજયજીગણિએ કેટલીક ગુજરાતી 'કૃતિઓમાં પોતાને 'કવિ' કહ્યા છે. તે મને એમ લાગે છે કે એમને કોઈ તરફથી એ બિરુદ મળ્યું હશે. નહિ તો પોતે જાતે પોતાનો એ રીતે નિર્દેશ કરે ખરા ?

લઘુહરિભદ્ર - સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિજીના લઘુ બાંધવ તરીકે યશોવિજયજીગણિનો ઉલ્લેખ સુ. વે. (ઢાલ ૪, કડી ૪)માં કરાયો છે.

કૂચાલી શારદ - સુ. વે. (ઢાલ ૧, કડી ૬)માં આ ગણિને 'કૂચાલી શારદ'નું અર્થાત્ મુછાળી સરસ્વતીનું બિરુદ હોવાનું કહ્યું છે.

તાર્કિક - યશોવિજયજીને માટે આ સંબોધન સુ. વે. (૨, ૮)માં વપરાયું છે.

ગુરુ-પરંપરા - 'તપ(પા)' ગચ્છના મંડનરૂપ વાચક યશોવિજયજીગણિ મોગલ સમ્રાટ અકબર દ્વારા સન્માનિત 'જગદ્ગુરુ' હીરવિજયસૂરિજીના સંતાનીય થાય છે. એમની ચોથી પેઢીએ એઓ થયા છે. આ સૂરિવર્યને અનેક શિષ્યો હતા. આ પૈકી અહીં ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયજીગણિ અને ઉપાધ્યાય કીર્તિવિજયજીગણિ પ્રસ્તુત છે. એ કલ્યાણવિજયજીગણિને લાભવિજયગણિ નામે શિષ્ય હતા, જ્યારે

૧. તર્કભાષા (પ્રશસ્તિ શ્લો. ૪) તેમજ તત્ત્વવિવેક (પ્રારંભનો શ્લો. ૨)

૨. સુ. વે. માં આ બિરુદ મળ્યાની વાત નથી એ નવાઈ જેવી વાત છે.

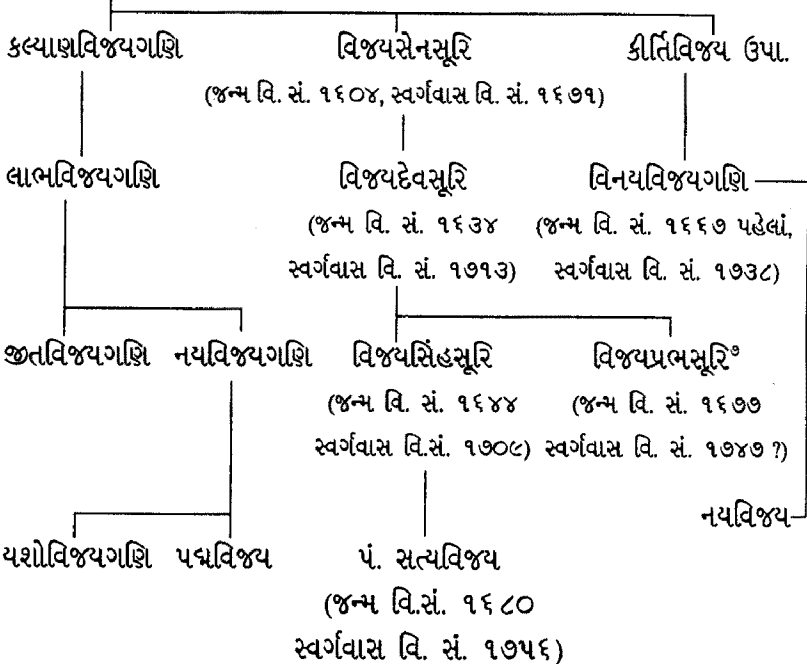
૩. દા. ત. ત્રીજી ચોવીસીનાં કેટલાંક સ્તવનો.

કીર્તિવિજયગણિને વિનયવિજયગણિ નામના શિષ્ય હતા. લાભવિજયગણિને જીતવિજયગણિ અને નયવિજયગણિ એમ બે શિષ્યો હતા. નયવિજયજીગણિને આપણા ચરિત્રનાયક યશોવિજયજીગણિ અને પદ્મવિજયજી એમ બે શિષ્ય હતા.

યશોવિજયજીગણિએ પોતાના ગુરુ, પ્રગુરુ અને પ્રગુરુના ગુરુને અમુક અમુક વિશેષણોથી વિભૂષિત કર્યા છે. જેમકે નયવિજયજીને એમણે વિબુધ અને પ્રાજ્ઞ, જીતવિજયજીને 'બુધ', લાભવિજયજીને હેમચન્દ્રસૂરિજીની જેમ વ્યાકરણ 'વિશારદ' અને કલ્યાણવિજયજીને 'વાચક' તેમજ 'વાદિ-ગજ-કેસરી' કહ્યા છે.

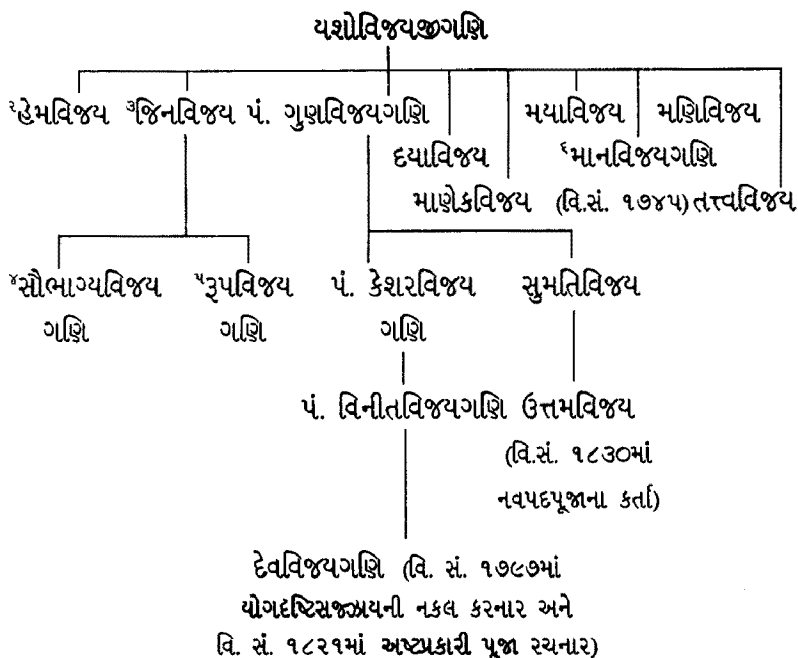
યશોવિજયજીગણિની ગુરુપરંપરા હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :

હીરવિજયસૂરિજી (જન્મ વિ. સં. ૧૮૮૩, સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૬૫૨)

૧. જુઓ મૌન. સ્તવન (ઢાલ ૧૨, કડી ૫, પૃ. ૧૮૫).
૨. એમણે પ્રમેયરત્નમંજૂષાનું સંશોધન કર્યું છે.
૩. જુઓ સીમંધર જિન વિનતિરૂપ ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન (ઢાલ ૧૭, કડી ૧૧)
૪. જુઓ જંબૂસ્વામીનો રાસ (અંતિમ ઢાલ) તેમજ મૌન. સ્તવન (ઢાલ ૧૨, કડી ૪)
૫. જુઓ પ્રમેયરત્નમંજૂષા (પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૮).
૬. જુઓ મૌન. સ્તવન (ઢાલ, ૧૨, કડી ૪)
૭. એમણે વિ. સં. ૧૭૩૮માં પાટણમાં ચોમાસું કર્યું હતું.

શિષ્ય-પરંપરા - યશોવિજયજીગણિને કોઈ એક શિષ્ય તો હતા જ એ વાત તર્કભાષાની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૪) ઉપરથી જાણી શકાય છે, કેમકે એ ગ્રન્થ એમણે શિષ્યની પ્રાર્થનાથી રચ્યાનું કહ્યું છે આ શિષ્યનું નામ એમણે આપ્યું નથી. યોગદષ્ટિસજ્જઞ્યની ટબા સહિતની એક હાથપોથી દેવવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૭૮૭માં લખી છે. એના ટબાના અંતમાં એમણે પોતાની ગુરુપરંપરા 'પુષ્પિકા રૂપે આપી છે. એ ઉપરથી તેમજ પ. સ. (ભા. ૧) ગત ગુરુમાલા (પૃ. ૧૦૬, ટિ.) ઇત્યાદિ ઉપરથી યશોવિજયજીગણિની શિષ્યપરંપરા નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

૧. આ પુષ્પિકા મુ. ક. જૈ. મો.માં પ્રકાશિત પ્રતિમાશતકના “કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક” (પત્ર ૧૬)માં અપાઈ છે. આ પુષ્પિકામાં યશોવિજયજીગણિને “સકલતાર્કિકચક્ર્યૂડામણિ-મહોપાધ્યાય” કહ્યા છે.
૨. આ મુનિને માટે સામ્યશતકનો ઉદ્ધાર કરી સમતાશતક યશોવિજયજીગણિએ રચ્યું હતું. એ ઉપરથી હું એઓ આ ગણિના શિષ્ય હોવાની કલ્પના કરું છું.
૩. ૪. પ. જુઓ જ્ઞાનસારના બાલાવબોધની વિ. સં. ૧૭૬૮માં લખાયેલી હાથપોથીની પુસ્તિકા. આ. વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત જ્ઞાનસારની આવૃત્તિ (પૃ. ૧૮૮)માં છે.
૬. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ.નું આમુખ (પૃ. ૧૦)

હસ્તાક્ષરના નમૂનાઓ - યશોવિજયજીગણિએ કેટલીક 'હાથપોથીઓ લખી છે. તેમાંથી કોઈ કોઈ હાથપોથીના પત્રની પ્રતિકૃતિ અન્યાન્ય સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આની હું એક કામચલાઉ યાદી આપું છું :

વિ. સં. ૧૮૩૮માં રચાયેલા જંબૂસ્વામીનો રાસનાં આદ્ય અને અંતિમ પત્ર - ગૂર્જર સાહિત્યસંગ્રહ (પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૧૪ અને ૧૬ની વચ્ચે).

વિચારબિન્દુ (ધમ્મપરિક્ષાના વાર્તિક)નાં આદ્ય અને અંતિમ પત્ર - ગુ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૦ અને ૪૧ની વચ્ચે).

ફલ્લોલવિષયક પ્રશ્નપત્ર - જૈં સાં સં.

સમકિતનાં ૬૭ બોલની સજ્જાયનાં બે પત્ર - ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૩૧૬ અને ૩૧૭ની વચ્ચે)

દ્વાદશારનયચક્રની (સિંહવાદિગણિ કામાશ્રમણકૃત) ટીકા - ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૨૬૧)

સુરતિમંડન પાર્શ્વનાથનું સ્તવન.

પત્રો - યશોવિજયજીગણિનાં ત્રણ પત્રો (કાગળો) પૈકી એક સંસ્કૃતમાં છે અને બીજા બે ગુજરાતીમાં છે એ બે કાગળ ગૂ. સા. સં. (ભીજા વિભાગ)ના અંતમાં

૧. સ્વરચિત અને કેટલાક અન્યકર્તૃક ગ્રંથોની હાથપોથીઓની સૂચી ન્યા. ય. સ્મૃ. (આમુખ, પૃ. ૮-૯)માં નીચે મુજબ અપાઈ છે :

અધ્યાત્મસાર, અષ્ટસહસ્રી વિવરણ, અસ્પૃશદ્ગતિવાદ (પ્રથમ પત્ર), આત્માખ્યાતિ, આરાધક - વિરાધક - ચતુર્ભંગી અને એની ટીકા. આર્ષભીય ચરિત (અપૂર્ણ), ઉત્પાદાદિ-સિદ્ધિ પ્રકરણની ટીકા (અપૂર્ણ), ઉવએસરહસ્સ, કમ્મપયડિની વૃત્તિ, કાવ્યપ્રકાશની ટીકા (અપૂર્ણ), ગુરુતત્તવિણિચ્છવ (અંતિમ ભાગ), જંબૂસ્વામીનો રાસ, જોગવીસિયાની વૃત્તિ, તત્ત્વાર્થસૂત્રની સં. ટીકા (અપૂર્ણ), તિડન્વયોક્તિ, (અપૂર્ણ), દ્રવ્ય અનુયોગ વિચારનો ટબ્બો, ધમ્મપરિક્ષાની રવોપજ ટીકામાં ઉમેરો, ધર્મસંગ્રહનું સંશોધન. નયરહસ્ય, નિશાભુક્તિ-પ્રકરણ, ન્યાયખંડન ખાદ્ય, ન્યાયાલોક, પ્રમેયમાલા (અપૂર્ણ), ભાસારહસ્સ, માર્ગ પરિશુદ્ધિ યોગદષ્ટિની અવચૂરિ (અપૂર્ણ), યોગબિંદુ અવચૂરિ, વાદમાલા વિજયપ્રભક્ષામણ-કવિજ્ઞપ્તિપત્ર, વિષયતાવાદ, વીરસ્તુતિ અને એની ટીકા વૈરાગ્યકલ્પલતા, વૈરાગ્યરતિ (લગભગ પૂર્ણ), સિદ્ધાન્તમંજરી (શબ્દખંડ)ની ટીકા (અપૂર્ણ), સ્તોત્રત્રિક, સ્પાદવદહસ્ય (લઘુ અને બૃહત્)

યશોવિજયજીગણિએ જે ગ્રંથોની હાથપોથી જાતે લખી છે તેમાં નામ DCGCM (Vol. XVIII. p. I. ff 38)માં મેં ઈ.સ. ૧૮૩૬માં પ્રકાશિત ચિત્રકલ્પદુમગત મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનાં "ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા" (પૃ. ૫૩-૫૪)ના આધારે દર્શાવ્યાં છે.

૨. આ કૃતિ ઉપાધ્યાયજીએ રચી છે ખરી ? સંપા.

છપાયા છે. પૃ. ૮૪માં એવો ઉલ્લેખ છે કે આ પહેલો કાગળ કર્તાના હસ્તાક્ષરવાળી હાથપોથીને આધારે અપાયો છે.

સમાનનામક મુનિઓ - વિ. સં. ૧૬૬૫માં લોકનાલિયા (લોકનાલિકા)નો પોતાને માટે બાલાવબોધ રચનારા જસવિજય (યશોવિજય) વાચક વિમલહર્ષના શિષ્ય થાય છે. એમણે રચેલા આ બાલાવબોધની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૦૭માં લખાયેલી મળે છે આ જસવિજયને આપણા ચરિત્રનાયક માની લેવાની ભૂલ પં. શિવલાલે 'મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીએ અને એમના આધારે પ્રો. જેલણકરે કરી છે.

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર અને પંચપરમેષ્ઠિસ્તવની એક હાથપોથીમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“સંવત્ ૧૬૭૧ વર્ષ વૈશાખ વદિ ૩ શુક્રે ॥ પં. વિનયવિજય ગ. શિષ્ય ગ. શિષ્ય જસવિજય *લખીતં ॥

જો વિનયવિજય ગ. નામ સાચું હોય તો આ જસવિજય આપણા ચરિત્રનાયક ન હોઈ શકે.

કર્પૂરપ્રકરની ટીકા, કાવ્યકલ્પલતાની ટીકા, રત્નશેખરસૂરિકૃત સંબોધસત્તરિની ટીકા અને “તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર એમ ચાર ઉપર ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચનારાનાં નામ પણ યશોવિજયજીગણિ છે, એ ચાર લેખકો પૈકી એક, બે કે બધા જ પ્રસ્તુત યશોવિજયજીગણિથી ભિન્ન છે કે કેમ તેનો અંતિમ નિર્ણય કરવાનો બાકી રહે છે.

સમકાલીન મુખ્ય વ્યક્તિઓ - યશોવિજયજીગણિના ગુરુ નયવિજયજીગણિ, ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિજી, વિજયપ્રભસૂરિજી, વિજયસિંહસૂરિજી, અધ્યાત્મરસિક આનંદધનજી, કિયોદ્ધારક પંત્યાસ સત્યવિજયજીગણિ, ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીગણિ, પં. જયસોમજી, લાભવિજયજીગણિ, માનવિજયજીગણિ, પં. પુણ્યવિજયજીગણિ, રવિવિજયજી, કીર્તિરત્નગણિજી, તત્ત્વવિજયજી, ‘મણિચન્દ્રજી, મૂલાનો પુત્ર મેઘા,

૧. જુઓ એમનો “જૈ. ધ. પ્ર.”ના વિ. સં. ૧૯૮૩ના વૈશાખના અંકમાં (પૃ. ૬૫-૬૮)માં છપાયેલ લેખ નામે “શ્રીમદ્ યશોવિજયજીની જીવનરેખા.”

૨. જુઓ એમની જૈનસ્તોત્ર સન્દોહની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૦)

૩. જુઓ જિનરત્નકોશ (વિભાગ ૧, પૃ. ૩૩૮)

૪. જુઓ સુજસવેલી ભાસની મો. દ. દેશાઈની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧).

૫. આના પરિચય માટે જુઓ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ખંડ ૨, ઉપખંડ ૨-૪)

૬. જુઓ માફીપત્ર

હેમરાજ પાંડે, 'હરરાજ (શ્રાવક), 'દેવરાજ (શ્રાવક), સૂરજ અને એના પુત્ર શાન્તિદાસ, માણેક (શ્રાવિકા), શાન્તિદાસ શેઠ, વિજયતિલકસૂરિજી (સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૬૭૬) અને ધર્મસાગરજી એ જૈન વ્યક્તિઓ છે. ભારત વર્ષની સમકાલીન અજૈન મુખ્ય વ્યક્તિઓ તરીકે હું નિમ્નલિખિત ગણાવું છું :

ગુરુ ગોવિન્દસિંહ, ગોપાલ, તુકારામ ('અભંગ'ના પ્રણેતા), તુલસીદાસ (તુલસી-રામાયણના કર્તા), તેગબહાદુર (શીખોના ગુરુ), પ્રેમાનંદ (કવિ), રામદાસ (શિવાજીના ગુરુ) અને 'સરસ્વતી.

'હેમરાજ પાંડે (લ. વિ. સં. ૧૬૭૫થી લ. વિ. સં. ૧૭૨૫) - આ દિગમ્બર પંડિતની પત્નીનું નામ ઉપગીતા અને એમની પુત્રીનું નામ જૈની હતાં. જૈનીને એના પિતાએ ભણાવી વિદુષી બનાવી હતી. એનાં લગ્ન આગ્રાના રહીશ બુલાખીદાસના પુત્ર નંદલાલ સાથે કરાયાં હતાં. એ નંદલાલે પોતાની પત્નીની પ્રશંસા કરી છે.

રૂપચંદ એ હેમરાજ પાંડેના ગુરુ થાય. એ હેમરાજે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચી છે.

ગોમ્મટસાર અને નયચકની વચનિકા વિ. સં. ૧૭૨૪, પંચત્થિકાય અને પવચણસારની હિન્દી ટીકા વિ. સં. ૧૭૦૮ પછી, ભાષાભક્તામર, સિતપટ ચૌરાસી બોલ.

હેમરાજ પાંડેનો સમય લ. વિ. સં. ૧૬૭૫થી લ. વિ. સં. ૧૭૨૫નો છે.

ગદાધર મહારાજ - આં યશોવિજયગણિના લહિયાનું નામ છે. એવું અનુમાન એ ગણિના એક કાગળમાંના નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી હું દોરું છું :

“હવે તે યુગતિ જાણ્યારી ઈચ્છા છઈં સા ગદાધર મહારાજ હસ્તે અધ્યાત્મમત પરીક્ષારો બાલાવબોધ લિખાવી આપસ્યા તેથી સર્વ પ્રીદ્યો.”

આ ગદાધર મહારાજ બ્રાહ્મણ હશે એમ લાગે છે. એ લહિયા વિષે વિશેષ માહિતી મને મળી શકી નથી.

૧-૨. જુઓ બીજો કાગળ

૩. જુઓ અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (પરિચ્છેદ ૩)

૪. જુઓ „ (પરિચ્છેદ ૩)

૫. એમનો પરિચય શ્રીકામતાપ્રસાદ જૈને 'હિન્દી જૈન સાહિત્યકા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (પૃ.

૧૩૧ અને ૧૭૦-૧૭૧)માં આપ્યો છે.

શાસન પત્ર - યશોવિજયજીગણિએ શાસન-પત્ર કાઢ્યું હતું. એના ઉપર મિતિ તરીકે “૧૭૩૮ વૈશાખ સુદ ૭ ગુરુવાર”નો ઉલ્લેખ હતો. આ શાસન-પત્ર મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.’

૧. આ હકીકત તેમજ એ શાસનપત્ર “આ. પ્ર.” વિ. સં. ૧૯૭૨ના પોષ માસના અંકમાં છપાયાની બાબત ન્યા. ય. ગ્રં. (પૃ. ૧૦૫)માં જોવાય છે.

યશોદોહન : खंड २

યશઃકવન

ઉપખંડ ૧

સાર્વજનીન યાને લાક્ષણિક સાહિત્ય

ગ્રન્થરાશિ - યશોવિજયજીગણિએ ઓછામાં ઓછા સો ગ્રંથ રચ્યા છે, એમ તર્કભાષાની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૪)માં પોતાને માટે “કૃત શતગ્રન્થસ્ય” એવું જે વિશેષણ વાપર્યું છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. વિશેષમાં દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકામાંની “સજજન-સ્તુતિદ્વાત્રિંશિકા” નામની બત્રીસમી ‘દ્વાત્રિંશિકાનું ૧૮મું પદ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. એમણે ન્યાયના ગ્રન્થો બે લાખ શ્લોક જેવડા પરિમાણવાળા રચ્યા હતા. એ હકીકત, એમણે હરરાજ શ્રાવક ઉપર લખેલા એમના કાગળ ઉપરથી જાણી શકાય છે, કેમકે ‘અહીં એમણે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“ન્યાયગ્રન્થ બે લક્ષ કીધો છઉં”

‘રહસ્ય’ પદથી અંકિત ૧૦૮ ગ્રન્થો - ભાસારહસ્ય (ભા. ૧)ના સ્વોપજ વિવરણ (પત્ર ૧ આ)માં એમણે જે નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરથી એમની ઇચ્છા ‘રહસ્ય’ પદથી અંકિત ૧૦૮ ગ્રન્થો રચવાની હતી અને એવા ત્રણ ગ્રન્થ નામે નયરહસ્ય, પ્રમારહસ્ય અને ‘શ્યાદ્વાદરહસ્ય રચ્યા બાદ એમણે ભાસારહસ્યનું સ્વોપજ વિવરણ રચ્યું હતું એમ ફલિત થાય છે :

“તતો ભાષાવિશુદ્ધયર્થ રહસ્યપદાદિકતતયા ચિકીર્ષિતાઽષ્ટોત્તરશત-ગ્રન્થાન્તર્ગતપ્રમારહસ્ય-નયરહસ્ય-શ્યાદ્વાદરહસ્યાદિસજાતીયં પ્રકરણમિદમારખ્યતે”

એમણે ઉવએસરહસ્ય (ઉપદેશરહસ્ય) રચ્યો છે. અને એ પ્રકાશિત છે.

આમ જે વિવિધ ગ્રંથો યશોવિજયજીગણિએ રચ્યા છે, તેમાંના કેટલાક

૧. “ન્યાયતન્ત્રશતપત્રમાનવે” એવો અહીં ઉલ્લેખ છે.

* લેખકનું આ કથન બરાબર નથી. “ન્યાયતન્ત્રશતપત્રમાનવે” આનો અર્થ તો ‘ન્યાયશાસ્ત્રરૂપી કમળને વિકસાવવામાં સૂર્યસરખા’ આવો થાય છે. સંપા.

૨. ગૂ. સા. સં. (ભા. ૨, પૃ. ૧૧૪)

૩. આ નામની ત્રણ કૃતિ છે. એ ત્રણે અહીં અભિપ્રેત છે ?

સંસ્કૃતમાં, કેટલાક પાઇયમાં, કેટલાક ગુજરાતીમાં અને કેટલાક હિંદીમાં છે. એમના તમામ ગ્રન્થો હજુ સુધી તો મળી આવ્યા નથી. જે સંસ્કૃત ગ્રન્થો મળ્યા છે તેમાંના ઘણાખરા “એન્દ્ર”થી શરૂ કરાયા છે. એ શું ઐકારના જાપનું - મંત્રનું ઘોતન કરવા માટે હશે ?

હવે આપણે સાર્વજનીન યાને લાક્ષણિક સાહિત્યનો વિચાર કરીશું.

[અ] વ્યાકરણ

તિડન્વયોક્તિ - યશોવિજયજીગણિએ કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચ્યું હોય અથવા તો કોઈ જૈન કે અજૈન વ્યાકરણની વૃત્તિ રચી હોય એમ જણાતું નથી. બાકી એઓ વ્યાકરણમાં નિષ્ણાત હતા અને નૈયાયિકોને અને સાથે સાથે શાબ્દિકોને વિનોદનું સાધન પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી એમણે તિડન્વયોક્તિ રચી છે. આ કૃતિ પૂરેપૂરી આજ દિન સુધીમાં મળી આવી નથી. એની બે પત્ર પૂરતી એક ‘હાથપોથી મળે છે. એ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે પ્રારંભમાં નીચે મુજબનું એક પદ સંસ્કૃતમાં છે અને ત્યારબાદનું લખાણ સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં છે :

“એન્દ્રવ્રજામ્યર્ચિતપાદપદં

‘સુમેરુ’ધીરં પ્રણિપત્ય વીરમ્ ।

વદામિ નૈયાયિક-શાબ્દિકાનાં

મનોવિનોદાય તિડન્વયોક્તિમ્ ॥૧॥

આ પદમાં સૂચવાયા મુજબ આ કૃતિનો વિષય “તિડ્”ના અન્વયનું કથન છે. ‘તિડ્’ એ પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્ર ૩ । ૪ । ૮ અને ૧ । ૧ । ૭૧ મળીને ઉદ્ભવતી સંજ્ઞા છે. એ તિપ્ ઇત્યાદિ ૧૮ પ્રત્યયોની - પરસ્મૈપદના નવ પ્રત્યયો તેમજ આત્મનેપદના નવ પ્રત્યયો માટેની સંજ્ઞા છે. આ કૃતિમાં ક્રિયાપદ (આખ્યાત)ના અર્થ, અન્વય અને શાબ્દ-બોધને લગતા વૈયાકરણો, મીમાંસકો અને નૈયાયિકોના મત દર્શાવાયા છે. પ્રારંભમાં નવ્ય વૈયાકરણોના મત મુજબ ધાતુના વ્યાપાર અને ફળ એમ બે અર્થ કરાયા છે. ત્યારબાદ આ બેનો આશ્રય તે તિડ્નો અર્થ છે એમ કહી વ્યાપારનું લક્ષણ આપી એ લક્ષણ ઘટાવાયું છે. વ્યાપારના ફૂટકાર ઇત્યાદિ પ્રકારો જણાવી એ વ્યાપારની સાથે ફળનો અન્વય બતાવાયો છે.

આખ્યાતના ચાર અર્થ દર્શાવી કયો અર્થ ક્યાં સંગત થાય છે તે દર્શાવાયું છે. આને અંગે નૈયાયિકોનો અભિપ્રાય જણાવી એ અભિપ્રાયમાં દોષ દર્શાવાયા

છે. આ સંબંધમાં મીમાંસકોનું મંતવ્ય રજૂ કરી એનું પણ ખંડન કરાયું છે.

પવતિ ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં વૈયાકરણોના મત અનુસાર શાબ્દ-બોધ શો છે તે જણાવી, નૈયાયિકોના મતને કર્તાએ અનુસરી વૈયાકરણોના મતનું ખંડન કર્યું છે.

[આ] છન્દ:શાસ્ત્ર

છન્દશ્લોકમણિની ટીકા - યશોવિજયજીગણિએ છન્દ:શાસ્ત્રને લગતી કોઈ મૌલિક કૃતિ રચ્યાનું જણાતું નથી. એમણે 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિએ 'છન્દોઙ્ગુશાસન રચી એને જે 'છન્દશ્લોકમણિ નામની વૃત્તિથી વિભૂષિત કર્યું છે તેના ઉપર ટીકા રચી છે. એમ જૈન ગ્રન્થાવલી (પૃ. ૧૦૭) જોતાં જણાય છે. આના સમર્થનરૂપ કોઈ ઉલ્લેખ યશોવિજયજીગણિની કોઈ કૃતિમાં કે જે. ગ્રં. જેવા સાધનને બાદ કરતાં અન્ય કોઈ પ્રાચીન અને વિશ્વસનીય કૃતિમાં છે ખરો ? ગમે તેમ પણ છન્દશ્લોકમણિની ટીકા રચાઈ હોય તો તે અદ્યપિ મળી આવી નથી.

[ઇ] કાવ્યશાસ્ત્ર

યશોવિજયજીગણિને સરસ્વતી દેવીએ વરદાન આપ્યું હતું એ વાત એ ગણિએ જાતે કહી છે. એટલે તેમજ એમણે પોતાનો 'કવિ' તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે એ ઉપરથી એઓ કવિ બન્યા હશે એવું અનુમાન કરવા કરતાં એ હકીકત એમની સંસ્કૃત, પાઠ્ય, ગુજરાતી અને હિન્દી કૃતિઓમાંથી કોઈ પણ ભાષાની કૃતિ કહી આપે છે કે એઓ સમર્થ કવિ છે, એવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણને મળી રહે છે. કવિ અલંકાર શાસ્ત્રના જાણકાર હોવા જોઈએ અને હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ દરેક કવિ કંઈ અલંકાર શાસ્ત્ર-કાવ્ય શાસ્ત્રને અંગે કોઈ કૃતિ રચે જ એવો નિયમ નથી, કેમકે કાવ્ય રચવું અને કાવ્યશાસ્ત્ર રચવું એ બે કાર્ય એક જ પ્રકારની પ્રતિભા માટે શક્ય નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં યશોવિજયજીગણિએ કવિ તરીકેની તેમની 'અલંકારશાસ્ત્રી તરીકેની એમ ઉભય પ્રકારની જે કીર્તિ સંપાદિત કરી છે તે આનંદ તેમજ આશ્ચર્યનો વિષય છે. કેમકે એમની પૂર્વે ઘણી થોડી વ્યક્તિઓએ આવું દ્વિવિધ કાર્ય કર્યું છે. યશોવિજયજીગણિએ અલંકારશાસ્ત્રની કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ રચ્યાનું જાણવામાં નથી. બાકી એમણે અન્યકર્તૃક અલંકારશાસ્ત્રની ટીકાઓ રચી છે અને તેમાંની એક તો અલ્પાંશે પણ હજી મળી આવી નથી. આવી ટીકાઓ કઈ કઈ છે તે હવે આપણે વિચારીશું.

૧-૨. આના પરિચય માટે જુઓ જે. સં. સા. ઈ. (ખંડ ૧, પૃ. ૧૪૪-૧૪૮)

૩. આ રીતનો એમનો પરિચય મેં "કાવ્યશાસ્ત્રી યશોવિજયગણિ" નામના મારા લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ "જૈ. સ. પ્ર." (પૃ. ૨૨, અં. ૩-૪)માં એક જ હપ્તે છપાયો છે.

કાવ્યપ્રકાશની ટીકા - મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશ નામની કૃતિ દસ ઉલ્લાસોમાં ૧૪૩ કારિકાઓમાં રચી છે. એમણે જ એને વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે, એમ વિશ્વનાથનું માનવું છે. આના ઉપર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. તેમાંની સંકેત વગેરે જૈન 'ટીકાઓ છે. આ કાવ્યપ્રકાશ ઉપર યશોવિજયજીગણિએ વૃત્તિ રચી છે અને એની એક હાથપોથીમાં એનો થોડોક ભાગ બીજા અને ત્રીજા ઉલ્લાસને લગતો મળી આવ્યો છે. એમાં એમણે કેટલાકના મત દર્શાવી પોતાનો અભિપ્રાય પણ જણાવ્યો છે.

યશોવિજયજીગણિએ કાવ્યપ્રકાશનો અભ્યાસ કર્યો હતો એ વાત આ કૃતિનો એમણે પોતાના કેટલાક ગ્રન્થોમાં ઉપયોગ કર્યો છે એ ઉપરથી ફલિત થાય છે. દા. ત. ગુરુતત્તવિશિષ્ટયની નિમ્ન લિખિત ૮૩મી ગાથાની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૧૫૨ આ)માં એમણે કહ્યું છે કે

“તદદોષૌ શબ્દાર્યૌ”ઇત્યત્ર કાવ્યપ્રકાશે”

“જહ ઉક્કિક્કુણેણં કવ્વમ્મિ અદુકુયા ણ હુ સહાવા ।

તહ છહમત્થો ણેઓ ચરણદદત્તા અપાસત્થો ॥૮૩॥”

આના પૂર્વાર્ધને અંગેની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે - ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા - વિશિષ્ટ વક્તા વડે કાવ્યમાં - સામાજિક પ્રતિભાને વિષે દોષના તિરોધાનથી અદુષ્ટતા છે, નહિ કે સ્વભાવથી. કેમકે સમસ્ત દોષો દૂર કરવાનું કાર્ય તો બૃહસ્પતિ માટે પણ અશક્ય છે. અંતે અવિમૃષ્ટવિધેયાંશનો સંભવ છે અને કંઈક દોષના અભાવનો અતિપ્રસંગ છે.

અલંકારચૂડામણિની વૃત્તિ - (ઉ. વિ. સં. ૧૭૧૦) યશોવિજયજીગણિએ પ્રતિમાશતક (શ્લો. ૮)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પત્ર ૩૦)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“પ્રપઞ્ચિત ચત્તદલક્રુત્ત્વમણિવૃત્તાવસામિ:”

૧. જુઓ જૈ. સં. સા. ઇ. (ખંડ ૧, પૃ. ૨૮૭-૨૮૮) અજૈન ટીકાઓ માટે જુઓ History of Sanskrit Poetics તેમજ મહામહોપાધ્યાય કાણેનું સાહિત્યદર્પણ (પરિ. ૧, ૨ ને ૧૦)નું સંપાદન.
૨. આની નોંધ મેં “Illustrations of Letter diagrams” નામના મારા લેખના લેખાંક ૨, પૃ. ૧૨૮માં લીધી છે અને એ લેખાંક મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઈ. સ. ૧૯૫૫ના સામયિક (JUB. Arts No ૩૦)માં પ્રકાશિત થયો છે. જૈ. સં. સા. ઇ. (ખંડ ૧, પૃ. ૨૮૮ અને ૩૧૪)માં પણ મેં આ ટીકા વિષે નિર્દેશ કર્યો છે.
૩. આની એક હાથપોથી યશોવિજયજીગણિના હાથે લખાયેલી મળે છે. એના પરિચય માટે જુઓ જૈ. સં. સા. ઇ. (ખંડ ૧, પૃ. ૨૨૧).

વિશેષમાં સિદ્ધાન્ત મંજરીના શબ્દખંડ ઉપર યશોવિજયજીગણિએ ટીકા રચી છે. એની ચોવીસ પત્રની એક હાથપોથી (પત્ર આ.)માં પોતે રચેલ અલંકાર ચૂડામણિ વિવરણ જોવાની ભલામણ કરાઈ છે.

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે યશોવિજયજીગણિએ અલંકાર ચૂડામણિ ઉપર ટીકા રચી હતી. એ ટીકાની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

ઉપર્યુક્ત અલંકાર ચૂડામણિ એ ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રસૂરિજીએ પોતાના કાવ્યાનુશાસન નામના અલંકારશાસ્ત્ર – કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર રચેલી વૃત્તિનું નામ છે.

કાવ્યકલ્પલતાની વૃત્તિ – પદ્માનંદ મહાકાવ્ય વગેરે રચનારા અમરચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યકલ્પલતા રચી છે. એના ઉપર યશોવિજયજીએ ૩૨૫૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચ્યાનો અને એની એક હાથપોથી અમદાવાદના વિમલગચ્છના ઉપાશ્રયના ભંડારની પાંચમા દાબડાની બીજી પોથી તરીકે હોવાનો ઉલ્લેખ જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૮૮)માં કરાયો છે. શું આ યશોવિજયજી તે આપણા ચરિત્રનાયક છે ?

[ઈ] નીતિશાસ્ત્ર

કર્પૂરપ્રકરની ટીકા – “કર્પૂર પ્રકર”થી શરૂ થતી અને એથી કર્પૂરપ્રકર તરીકે ઓળખાવાતી તેમજ સૂક્તાવલી અને સુભાષિતકોશ એ નામાંતરવાળી કૃતિ વજ્રસેનજીના શિષ્ય હરિ (હરિષેણ)ની વિ. સં. ૧૫૫૦ જેટલી તો પ્રાચીન રચના છે. એ સુભાષિતોની કૃતિ ઉપર યશોવિજયજીની ટીકા છે. એની એક હાથપોથી અમદાવાદના હડેલાના ઉપાશ્રયના ભંડાર (દાબડો ૧૦૩, પોથી ૫, ૬)માં છે અને બીજી એ જ ઉપાશ્રયના પહેલા માળના ભંડાર (દાબડો ૨૩, પોથી ૫૮)માં છે. શું આ હાથપોથીગત ટીકાના કર્તા પ્રસ્તુત યશોવિજયજીગણિ છે ?

[ઉ] નિમિત્તશાસ્ત્ર

ફલાફલવિષયક પ્રશ્નપત્ર^૧ (લ. વિ. સં. ૧૭૩૦) – આ કૃતિમાં ચાર ચક્ર છે અને એ દરેકમાં સાત સાત કોઠા છે. વચલા કોઠામાં “ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હનમઃ” એવું લખાણ છે. આસપાસના છ કોઠા ગણતાં એકંદરે ૨૪ કોઠા થાય છે. અને તે અનુક્રમે ઋષભદેવથી માંડીને મહાવીરસ્વામી સુધીના ૨૪ તીર્થકરોનાં નામથી અંકિત છે. આસપાસના ૨૪ કોઠા નિમ્નલિખિત ૨૪ પ્રશ્નો – ૨૪ બાબતની પૃચ્છા રજૂ કરે છે :

૧. આ કૃતિ ઉપાધ્યાયજીરચિત હોય તેમ સંભવતું નથી. એનો વિશેષ નિર્ણય કરવો જોઈએ.
સંપા.

(૧) કાર્યની સિદ્ધિ, (૨) મેઘની વૃષ્ટિ, (૩) દેશનું સૌખ્ય, (૪) સ્થાનનું સુખ, (૫) ગ્રામાંતર, (૬) વ્યવહાર, (૭) વેપાર, (૮) વ્યાજદાન, (૯) ભય, (૧૦) ચતુષ્પદ, (૧૧) સેવા, (૧૨) સેવક, (૧૩) ધારણા, (૧૪) બાધારુધા, (૧૫) નગરનો ઘેરો, (૧૬) કન્યાદાન, (૧૭) વર, (૧૮) જ્યાજ્ય, (૧૯) મંત્રૌષધિ, (૨૦) રાજ્યની પ્રાપ્તિ, (૨૧) અર્થચિન્તન, (૨૨) સંતાન, (૨૩) આગંતુક અને (૨૪) ગયેલી વસ્તુ.

ઉપર્યુક્ત ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી પ્રત્યેકનાં નામ ઉપર ફલાફલને લગતા છ છ ઉત્તરો છે.

૨૪ પ્રશ્નો અને ૧૪૪ ઉત્તરો સંસ્કૃતમાં છે. બાકી પ્રશ્નો કેમ કાઢવા અને તેનું ફલાફલ કેમ જાણવું એ બાબત એ સમયની ગુજરાતીમાં છે^૧

ઉપખંડ ૨

લલિત સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧ ભક્તિસાહિત્ય

(સ્તુતિ, સ્તોત્રો, સ્તવનો, પદો અને ગીતો)

પંચમપરમેષ્ઠિ - ગીતા (પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮) - યશોવિજયજીગણિએ આ નામ આ કૃતિના અંતમાં આપ્યું છે. એટલે મેં આ નામથી આ કૃતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રારંભમાં “પંચ પરમેષ્ઠિ (ષ્ઠિ) ગુણ યુગ્મગણ કીજે” એવો ઉલ્લેખ છે અને અંતમાં “પંચ પરમેષ્ઠિ (ષ્ઠિ) ગુણ ગણ પ્રતીતા” એવો ઉલ્લેખ છે. એ જોતાં ‘પંચપરમેષ્ઠિ-ગીતા’ એવું કૃતિનું નામ રખાય તો તે ખોટું નથી.

પરિમાણ - આ ગુજરાતી કૃતિમાં ઓછીવત્તી પંક્તિવાળાં ૧૩૧ પદો છે. પ્રથમ પદ બે પંક્તિવાળા ‘દુહા’માં છે અને ત્યાર બાદ ચાર પંક્તિ ‘ચાલિ’માં છે. એના પછી ઉપર પ્રમાણે ‘દુહા’ અને ત્યાર પછી ઉપર પ્રમાણેની ‘ચાલિ’ યોજાઈ છે. આમ અહીં ૬૬ ‘દુહા’ છે અને ૬૫ ‘ચાલિ’ છે. ‘દુહા’ની રચના પ્રચલિત દુહાથી ભિન્ન છે.

વિષય - આ કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ આ કૃતિમાં નિમ્ન લિખિત પાંચ પરમેષ્ઠિઓના ગુણોનું વર્ણન છે :

(૧) અરિહંત (તીર્થંકર) (શ્લો. ૧-૩૪), (૨) સિદ્ધ (શ્લો. ૩૫-૭૦), (૩) આચાર્ય (શ્લો. ૭૧-૮૪), (૪) ઉપાધ્યાય (શ્લો. ૮૫-૯૮) અને (૫) સાધુ (શ્લો. ૯૯-૧૧૯). આના પછી મહાનિશીથમાં નવકાર મંત્રને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે એવા ઉલ્લેખ પૂર્વક એનો મહિમા વર્ણવાયો છે, અને અરિહંતના ચ્યવન, જન્મ, બાલ્ય-અવસ્થા, તારુણ્ય, દીક્ષા અને સર્વજ્ઞતાના નિરૂપણ બાદ એના ૪ મૂલાતિશય, ૩૪ અતિશયો, વાણીના ૩૫ ગુણો, ૮ પ્રાતિહાર્ય, મહામાહુણ વગેરે પાંચ બિરુદો અને તીર્થંકરનાં ૬૯ નામો ગણાવાયાં છે. અંતમાં અરિહંતને નમસ્કાર કરવાનું ફળ દર્શાવાયું છે.

સિદ્ધના અધિકારનો પ્રારંભ એમના આઠ ગુણોના ઉલ્લેખપૂર્વક કરાયો છે.

સિદ્ધનું સુખ કેટલું છે એ બાબત ભીલ્લનું ઉદાહરણ વિસ્તારથી અપાયું છે. ત્યારબાદ સિદ્ધનાં ૧૧૦૮ નામો ગણાવાયાં છે.

આચાર્યના ગુણો વર્ણવતાં એમને સૂત્રમાં જિનરાજ (તીર્થંકર) સરખા કહ્યા છે એ વાતનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. ત્યારબાદ પ્રતિરૂપ વગેરે ચૌદ, ક્ષાન્તિ વગેરે ૧૦ પ્રકાર અને ભાવનાના ૧૨ ગુણ એમ બાંધે ભારે ઉલ્લેખ કરી આચાર્યના ૩૬ ગુણોનો નિર્દેશ કરાયો છે. આચાર્યના ૨૬ નામ ગણાવી આ અધિકાર પૂર્ણ કરાયો છે.

૧૧ અંગ અને ૧૨ ઉપાગનો બાંધે ભારે ઉલ્લેખ કરી ઉપાધ્યાયના ૨૫ ગુણોનું સૂચન કરાયું છે. અહીં કહ્યું છે કે ભગવતીની વૃત્તિ પ્રમાણે નિશ્ચયથી આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય એકજ ધર્મી છે, પરંતુ વ્યવહારથી બે ભિન્ન છે. ઉપાધ્યાયનાં ૨૭ નામ ગણાવી એમના ગુણગાનનું કાર્ય પૂરું કરાયું છે. તે પૂર્વે એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરાયો છે કે સિદ્ધસેન (દિવાકર)ના મતે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ નિશ્ચયથી ગુણ પૂરતા ભિન્ન નથી. સાધુને અંગે એમનાં ૮૦ નામ ગણાવાયાં છે.

સ્તુતિ અને થોય

‘ઐન્દ્રસ્તુતિ’^૩ - આ ૮૯ કે પછી ૮૮ કે ૯૬ પદોની સંસ્કૃત રચના છે. એની પ્રશસ્તિનાં ત્રણ (કે બે) પદો બાદ કરતાં ૨૪ વિભાગ પાડી ચાર ચાર પદોનો એકેક જૂમખો ગણતાં એમાં એવા ૨૪ જૂમખા છે. પ્રત્યેક જૂમખાનું આઘ પદ

૧. સરખાવો સિદ્ધ-જિનના સહસ્રનામવર્ણન છે.

૨. આ કૃતિ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાની મારી ઈ.સ. ૧૯૩૦ની આવૃત્તિમાં પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે હંદોના હેમ છન્દોન્નુશાસન અનુસારનાં લક્ષણ સહિત છપાઈ છે. ત્યારબાદ અજ્ઞાતકર્તૃક અવચૂરિને સ્થાન અપાયું છે. આ મૂળ કૃતિ ઐન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશતિકાના નામથી સ્વોપજ વિવરણ સહિત “જૈન આત્માનંદ સભા” તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૪માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એ આવૃત્તિમાં મૂળ કૃતિની પ્રશસ્તિરૂપે પહેલાં બે જ પદો છે; ત્રીજું પદ તો સ્વોપજ વિવરણની પ્રશસ્તિના અન્તિમ પદરૂપ છે. વિશેષમાં અંતમાં પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા, પરમાત્મપંચવિંશતિકા, વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય અને ‘શત્રુંજયમંડન’ શ્રી ઋષભદેવસ્તવન એ યશોવિજયજીગ્ઞિકૃત ચાર કૃતિઓને સ્થાન અપાયું છે. વિશેષમાં કેવળ મૂળ કૃતિ (શ્લો. ૧-૯૬) સ્તુતિતરંગિણી (પૃ. ૩૫૪-૩૭૨)માં “શ્રી લઘ્વિસૂરીશ્વર જૈન ગ્રન્થમાળા”માં ૩૬મા ગ્રન્થાંક તરીકે ઈ. સ. ૧૯૫૪માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. મૂળ કૃતિ મુનિશ્રી હેમચન્દ્રવિજયજીના ગુ. અનુવાદ સહિત કટકે કટકે “જૈ. ધ. પ્ર.”માં છપાઈ છે.
૩. આ નામની એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ જિ. ર. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૬૨)માં છે. પરંતુ એ ખોટો છે. કેમકે આ તો સ્વોપજ વૃત્તિ સહિતની પ્રસ્તુત ઐન્દ્રસ્તુતિ જ છે.

આપણા આ ભારતવર્ષમાં આ ચાલુ ‘હુંડા’ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયેલા નિમ્નલિખિત નામવાળા ચોવીસ તીર્થકરો પૈકી અનુક્રમે એકેકની સાથે સંબદ્ધ છે.

ઋષભ, અજિત, સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વ, ચન્દ્રપ્રભ, સુવિધિ, શીતલ, શ્રેયાંસ, વાસુપૂજ્ય, વિમલ, અનન્ત, ધર્મ, શાન્તિ, કુન્થુ, અર, મલ્લિ, મુનિસુવ્રત, નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને મહાવીર.^૧

દરેક ઝૂમખાનું બીજું બીજું પદ્ય સમસ્ત તીર્થકરોની અને ત્રીજું ત્રીજું પદ્ય જૈન આગમની સ્તુતિરૂપ છે. ચોથા ચોથા પદ્ય દ્વારા જેમની સ્તુતિ કરાઈ છે તેમનાં નામ નીચે મુજબ છે.

વાગ્દેવી (શ્રુતદેવતા), માનસી, વજ્રશૃંખલા, રોહિણી, કાલી, ગાન્ધારી, મહામાનસી, વજ્રાંકુશી, જ્વલનાયુધા, માનવી, મહાકાલી, વાગ્દેવી, રોહિણી, અચ્યુતા, પ્રજ્ઞપ્તિ, નિર્વાણી (શાન્તિનાથની શાસનદેવી), પુરુષદત્તા, ચક્રધરા, વાગ્દેવી (સરસ્વતી), ગૌરી, કાલી, અંબા (અંબિકા), ધરણેન્દ્રની પત્ની અને વાઙ્મયસ્વામિની.

છન્દ - આ ઐન્દ્રસ્તુતિ ૧૮ જાતના છન્દમાં રચાયેલી છે. એનાં નામ તેમજ એને લગતા પદ્યના અંક નીચે મુજબ છે :

અનુષ્ટુભ	૫૭-૬૦ [૪]	પૃથ્વી	૪૯-૫૨ [૪]
અર્ણવ-દંડક	૯૩-૯૬ [૪]	મન્દાકાન્તા	૨૯-૩૨ [૪]
આર્યાગીતિ યાને સ્કન્ધક	૯-૧૨, ૧૭-૨૦ [૮]	માલિની	૨૫-૨૮, ૬૫-૬૮ [૮]
ઉપજાતિ	૩૩-૩૬ [૪]	રુચિરા	૭૩-૭૬ [૪]
દ્રુતવિલમ્બિત	૧૩-૧૬, ૩૭-૪૦, ૫૩-૫૬ [૧૨]	વસન્તતિલકા	૨૧-૨૪ [૪]
દ્વિપદી	૬૯-૭૨ [૪]	શાર્દૂલવિકીડિત	૧-૪, ૬૧-૬૪, ૮૫-૮૮ [૧૨]
નર્ફટક	૭૭-૮૦ [૪]	શિખરિણી	૮૧-૮૪ [૪]
પુષ્પિતાગ્રા	૫-૮ [૭]	સ્રગ્ધરા	૪૫-૪૮, ૮૯-૯૨ [૮]
		હરિણી	૪૧-૪૪ [૪]

૧. આ નામો સાથે નાથ કે એવા અર્થસૂચક શબ્દ જોડીને વ્યવહાર કરાય છે.

૨. આને ‘અવિતથ’ અને ‘નર્દટક’ અને યતિની દષ્ટિએ ‘કોકિલક’ પણ કહે છે. એ વૃત્તનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે :

“યદિ ભવતો નજી ભજજલા ગુરુ નર્દટકમ્ ।

મુનિગુહકાર્ણવૈઃ કૃતયતિં વદ કોકિલકમ્ ॥”

આને અંગેની વિશિષ્ટ માહિતી “પ્રાચીન ભારતવર્ષના વિરલ અને વિશિષ્ટ છંદો”ના લેખાંક ૨ નામે “નર્ફટક, નર્દટક અને અવિતથ તથા કોકિલક” નામના મારા લેખમાં

યમક - અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ બે વર્ગ સંસ્કૃત - કાવ્યશાસ્ત્રોમાં પડાયા છે. તેમાં શબ્દાલંકારના અનુપ્રાસ, યમક, ચિત્ર, શ્લેષ, વકોક્તિ અને પુનરુક્તિભાસ એમ છ ઉપપ્રકારો ગણાવાયા છે. આ યમકના પ્રકારો કાવ્યાદર્શમાં દર્શાવાયા છે. ઐન્દ્રસ્તુતિમાં દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણની સમાનતાવાળાં પદો ૧-૧૬, ૨૧-૪૮, ૫૭-૮૮ અને ૯૨-૯૬ એમ ૮૦ પદ છે. પદ ૫૩-૫૬માં પ્રથમ અને ચતુર્થ ચરણની સમાનતા છે. પદ ૪૯-૫૨માં તો પ્રથમ અને તૃતીય તેમજ દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણની સમાનતા છે. અર્થાત્ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ સમાન છે.

પદ ૧૭-૨૦નાં ચારે ચરણો બબ્બે, ત્રણ ત્રણ કે ચરચાર અક્ષરોની પુનરાવૃત્તિરૂપ યમકથી અલંકૃત છે. એવી હકીકત પદ ૮૯-૯૨માં પણ જોવાય છે.

સન્તુલન - ઐન્દ્રસ્તુતિ એ વિષય, છંદ અને યમકની બાબતમાં મોટે ભાગે શોભન મુનિકૃત સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાને અનુસરે છે. એ એના અનુકરણરૂપે રચાયેલી મહામૂલ્યશાળી કૃતિ છે. ચોવીસ ઝૂમખાવાળી આ કૃતિના ચોથા ચોથા પદમાં જેની જેની સ્તુતિ કરાઈ છે તેમાં અને ઉપર્યુક્ત સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા યાને શોભનસ્તુતિમાં ફક્ત ત્રણ બાબતમાં ફેર છે : (૧) શોભનસ્તુતિના ૪૮મા પદમાં શાન્તિદેવીની સ્તુતિ છે, તો ઐન્દ્રસ્તુતિમાં વાગ્દેવીની છે. (૨-૩) એવી રીતે ૬૪મા પદમાં બ્રહ્મશાન્તિ યક્ષને બદલે શાન્તિનાથની શાસનસ્વામિનીની અને ૭૬મા પદમાં કપર્દિયક્ષને બદલે વાગ્દેવીની સ્તુતિ ઐન્દ્રસ્તુતિમાં છે.

છંદને અંગે તો વિષય જેટલું પણ વૈષમ્ય નથી, કેમકે શોભનસ્તુતિમાં ૩૪મું અને ૩૬મું પદ ઇન્દ્રવજ્રમાં છે તો અહીં ઐન્દ્રસ્તુતિમાં એ ઉપજાતિમાં છે. આ સિવાય બન્નેમાં સર્વથા સામ્ય છે.

યમકની બાબતમાં ઐન્દ્રસ્તુતિ અને શોભનસ્તુતિ સર્વાંશે મળતી આવે છે.

ઐન્દ્રસ્તુતિ જે શોભનસ્તુતિ ઉપરથી યોજાઈ છે તે, બપ્પભટ્ટિસૂરિજીકૃત પાદાન્ત - યમકથી વિભૂષિત ચતુર્વિંશતિકા ઉપરથી પ્રેરણા મળતાં રચાઈ હશે. ગમેતેમ આ પ્રકારની ૯૬ પદોની આઘ સ્તુતિ તે ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્યની અપેક્ષાએ

છે. આ લેખ “આ. પ્ર.” (પૃ. ૫૪ અં. ૮)માં છપાયો છે. આ લેખમાં મેં ઐન્દ્રસ્તુતિના ૭૭માથી ૮૦મા સુધીનાં પદો મારા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત આપ્યાં છે.

૧. “નમ નમ દમરસ દમરસ સુમતિં સુમતિં સદસદરમુદારમુદા” આ ૧૭મા પદનો પૂર્વાર્ધ છે.
૨. “સૌધે સૌધે રસે સ્વે રુચિરરુચિરયા હારિલેખારિલેખા” આ ૮૯મા પદનું પ્રથમ ચરણ છે.

ચતુર્વિંશતિકા છે. આથી ઐન્દ્રસ્તુતિની પૂર્વે બે સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા તો રચાઈ જ છે એમ ફલિત થાય છે. આવી બીજી કૃતિઓ નીચે મુજબ છે :

૧. ‘વિશ સુખમખિલં’થી શરૂ થતી અને હેમવિજયજીગણિએ રચેલી સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા^૧

૨. ‘આનન્દમન્દિર’થી શરૂ થતી અને મેરુવિજયજીએ રચેલી સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા આ બન્ને કૃતિઓ યમકથી અલંકૃત છે. જ્યારે આ અલંકારથી અનલંકૃત ૧૦૦ પદોની સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા આધુનિક સમયમાં શ્રી વિજયલબ્ધિસૂરિજીએ રચી છે.

મોટે ભાગે ૮૭થી ૮૯ પદોની કેટલીક સ્તુતિઓ છે. તેમાંનાં પહેલાં ૨૪ પદો તો ૨૪ જિનેશ્વરો પૈકી એકેકની સ્તુતિરૂપ છે, જ્યારે ત્યાર પછીનાં ત્રણ પદો સમસ્ત જિનેશ્વરોની, આગમની અને શાસનભક્ત દેવી કે દેવની સ્તુતિરૂપ છે.

સ્વોપજા વિવરણ – ઐન્દ્રસ્તુતિ ઉપર કર્તાએ જાતે વિવરણ રચ્યું છે. એના પ્રારંભિક પદમાં આ મૂળ કૃતિનું નામ અર્હતસ્તુતિ અને વિવરણની પ્રશસ્તિના આદ્ય પદમાં જિનસ્તુતિ સુચવાયેલ છે. એ વિવરણ સંક્ષિપ્ત છે પરંતુ અર્થ સમજવા માટે પૂરતું છે. એના અંતમાં તેર પદોની પ્રશસ્તિ છે. આ વિવરણમાં અનેક ગંભીર બાબતોને સ્થાન અપાયું છે અને એ રીતે વિષયની સમાનતા હોવા છતાં નવીનતા નજરે પડે છે. આ બાબતો ઝટ જણાઈ આવે તે માટે એ સ્થૂલ અક્ષરમાં છપાવાઈ છે. વિવરણમાં વિવિધ અવતરણો છે.

^૩અવચૂરિ – આ અજ્ઞાતકર્તૃક છે અને એ મેં સંપાદિત કરી છે. એના અંતમાં પૃ. ૩૨માં નીચે મુજબનું પદ છે :

“અભિપ્રાયનભિજ્ઞત્વાત્ કર્તુષ્ટોકામૃતે મયા ।

કિઞ્ચિદ્યત્રોક્તમુત્સૂત્રં તન્મે મિથ્યાઽસ્તુ દુષ્કૃતમ્ ॥”

એ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે સ્વોપજા વિવરણ જેવું કોઈ સાધન એ

૧. આ સ્તુતિતરંગિણી (ભાગ ૧, પૃ. ૩૧૪-૩૩૪)માં છપાયેલી છે.

૨. આવી ૧૯ કૃતિઓ સ્તુ. ત. (ભાગ ૧, પૃ. ૩૮૯-૪૬૫)માં અપાયેલી છે.

૩. આ છપાયેલી છે. આમાં મૂળ કૃતિનાં ૮૯ પદો છે. છેલ્લાં ત્રણ પદો સ્વોપજા વિવરણની પ્રશસ્તિનાં છે એમ માની સ્તુ. ત.માં એને સ્થાન અપાયું નથી.

૪. કાપડિયાનો આ ઉલ્લેખ બાન્ત છે. અવચૂરિને અંતે પદ છે જ નહિ, અહીં જે શ્લોક આપ્યો છે તે તો રવિસાગર રચિત વીરસ્તુતિની મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજીએ કરેલી અવચૂરિના અન્તનો છે. – સંપા.

અવચૂરિકારને મળ્યું નથી.

વિવરણને આધારે બે અવચૂરિ રચાઈ છે. એક અજ્ઞાતકર્તૃક છે અને તેની એક હાથપોથી પ્રવર્તક કીર્તિવિજયજીના છાણીના ભંડારમાં છે. બીજી 'અવચૂરિ આગમોદ્ધારકે રચી છે.

‘આંતરોલી’ મંડન વાસુપૂજ્યસ્વામીની થોય (સ્તુતિ) – આ છ છ પંક્તિનાં ચાર પદોમાં ગુજરાતીમાં રચાયલી કૃતિ છે. પ્રથમ પદમાં ‘આંતરોલી’ નગરના વાસુપૂજ્યસ્વામીની – એમની પ્રતિમાની, દ્વિતીય પદમાં સર્વ તીર્થકરોની, તૃતીયમાં જૈન આગમની અને ચતુર્થમાં સરસ્વતીદેવીની સ્તુતિ કરાઈ છે.* એ ચારે પદોમાં તૃતીય પદ કાવ્યદષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વનું છે, કેમકે એમાં જૈન આગમનો સમુદ્ર અર્થાત્ રત્નાકર તરીકે ઉલ્લેખ કરી કર્તાએ જીવદયાને લહરી, યુક્તિઓને (?) જલપૂર, ત્રિપદીને ગંગા, અંગ અને ઉપાંગ (ઉવંગ)ને ગંગાના તરંગ, સેવાને વિભંગતા અને આલાપકને મનોહર મુક્તાફળ (મોતી) કહેલ છે.

દેશી – આ કૃતિની દેશી તરીકે “શ્રી શત્રુંજય તીરથ સાર”નો ઉલ્લેખ જોવાય છે. આને લઈને આ કૃતિની પ્રત્યેક પંક્તિના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધના બબે અંતિમ અક્ષરો પ્રાસથી યુક્ત જોવાય છે.

નામનિર્દેશ – કર્તાએ આ કૃતિમાં વિજયસિંહસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિના નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં “વિજયસિંહસૂરિ ચિત્ત આણી” કહ્યું છે એટલે આ વિ. સં. ૧૭૦૯ પછી રચાઈ હશે એમ લાગે છે. વિજયદેવસૂરિએ આ વખાણી છે એવો અહીં ઉલ્લેખ છે.

સંસ્કૃત સ્તવનો અને સ્તોત્રો

‘આદિજિન સ્તવન – આ સ્તવન સંસ્કૃતમાં છ પદોમાં રચાયું છે. એ દ્વારા

૧. આ અવચૂરિ મૂળ કૃતિ તેમજ હિંસાષ્ટક (સાવચૂરિ) અને સર્વજ્ઞસિદ્ધિ સહિત “ઋષભદેવજી કેશરીમલજી ચેતામ્બર સંસ્થા” તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૦માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.
૨. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ-૧, પૃ. ૧૩૧-૧૩૨)માં છપાઈ છે એમાં પ્રથમ પદ આઠ પંક્તિમાં રજૂ કરાયું છે.
૩. આ કપડવંજથી ચારેક માઇલ દૂર છે.
૪. સ્તુતિતરંગિણી (ભા. ૧)માં આ જાતની અનેક ગુજરાતી કૃતિઓ-થોયો અપાઈ છે. એમાં આ કૃતિ (પૃ. ૩૧-૩૨માં) છે.
૫. આ સ્તવન મારા ગુજરાતી અનુવાદસહિત ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૮૨-૮૩)માં આ. સમિતિ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં છપાયું છે. વળી આ સ્તવન પુંડરીક ગિરિરાજ સ્તોત્રના નામથી ‘શ્રી યશોવિજય વાયક ગ્રંથ સંગ્રહ’ (પત્ર ૪૯ અ)માં છપાયું છે. વિશેષમાં આ સ્તવન

‘પુંડરીક’ગિરિ ઉપરના ઋષભદેવનું ગુણોત્કીર્તન કરાયું છે. તેમ કરતી વેળા એમની વાણી, યોગ, ઉદારતા, પ્રભા, ચાલ ઇત્યાદિની પ્રશંસા કરાઈ છે. પહેલાં પાંચ પદો મળીને ‘કુલક’ બને છે. એ પાંચે પદોના પ્રથમ ચરણમાં ૧૬ માત્રા, બીજામાં ૧૨, ત્રીજામાં ૧૬ અને ચોથામાં ૧૨ માત્રા છે. દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણમાં ‘રે’ ઉમેરતાં ચૌદ ચૌદ માત્રા થાય છે. છઠ્ઠું પદ ‘વસન્તતિલકા’માં છે.

યમક – પહેલાં પાંચ પદો ‘અંતકડીનું સ્મરણ કરાવનારા શૃંગલા – યમકથી વિભૂષિત છે. આ શબ્દાલંકારથી અલંકૃત એવી સૌથી પ્રથમ ઉપલબ્ધ કોઈ જૈન કૃતિ હોય તો તે સૂચગડ (સુચ. ૧)નું પંદરમું ‘જમર્દય’ અજઝયણ (અધ્યયન) છે. સમરાઇચ્યચરિય (ભવ ૬, પૃ. ૨૦-૨૧ અને ૪૩, મોદીની આવૃત્તિ) અને બખ્ખભટ્ટિ-સૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિકા (શ્લોક ૪૫-૪૮) પણ આ યમકનાં ઉદાહરણ પૂરાં પાડે છે.

રચના સમય – અંતિમ પદમાં ‘યશોવિજયવાચકપુંગવ’ એવો ઉલ્લેખ છે એટલે આ કૃતિ ‘વાચક’ પદ મળ્યું ત્યાર પછીની છે.

સન્તુલન – મહોપાધ્યાય વિનયવિજયગણિએ સંસ્કૃતમાં છ પદનું ‘વૃષભ-સ્તવન રચ્યું છે. તેનાં પહેલાં પાંચ પદો તો ઉપર્યુક્ત આદિજિન-સ્તવનનાં પાંચ પદોની જેમ ‘શાર્દૂલવિકીડિત’માં છે. પહેલાં પાંચ પદો મળી અહીં પણ ‘કુલક’ બને છે. આ સમાનતા ઉપરાંત આ સ્તવન પણ શૃંગલા-યમકથી અલંકૃત છે.

અનુવાદ – મેં ઉપર્યુક્ત યશોવિજયકૃત સ્તવનનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે અને એ છપાયો છે.*

(“ગોડી) પાર્શ્વસ્તવન – આ ૧૦૮ પદનું સ્તોત્ર છે, પરંતુ એનાં પહેલાં છ પદો, ૫૮માંથી ૬ રમા પદ સુધીનાં પાંચ પદો તેમજ ૬૮માંથી ૮૩મા સુધીનાં

ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૭-૪૨૮)માં ‘શ્રી શત્રુંજયમંડન શ્રી ઋષભદેવ સ્તવનમ્’ના નામથી છપાવાયું છે.

૧. જુઓ વાત્સ્યાયનકૃત કામસૂત્રનો વિદ્યાસમુદ્દેશ.

૨. સુચગડની નિજજુતિનું નિમ્નલિખિત પદ આનો અને એક રીતે શૃંગલા-યમકનો પાઇય પર્યાય પૂરો પાડે છે :

“અં પદમસ્સન્તિમણ, વિદ્યયસ્સ ઉ તં હવેજ્જ આદિમ્મિ ।

एण्णायणिज्जं, एसो अन्नो वि पज्जाओ” ॥ ૧૩૩ ॥

૩. આ કૃતિ મારા ગુજરાતી અનુવાદપૂર્વક ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૮૩-૮૪)માં છપાઈ છે.

૪. જુઓ પેજ ૪૨નું પ્રથમ ટિપ્પણ.

૫. આ સ્તોત્ર જૈન સ્તોત્ર-સન્દોહ ભા. ૧, પૃ. (૩૮૩-૪૦૬)માં ઈ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયું છે. એમાં એનું નામ “‘શ્રી ગોડીજિનપાર્શ્વસ્તવનમ્” રખાયું છે.

૨૬ પદ્યો એટલે કે એકંદર ૩૭ પદ્યો અનુપલબ્ધ છે. આથી આ સ્તોત્રની કોઈ અન્ય સંપૂર્ણ હાથપોથી મળી આવે તે માટે તપાસ કરવી ઘટે જેથી એ મળતાં ખૂટતાં પદ્યો રજૂ થઈ શકે. આ સ્તોત્રનું સાતમું પદ્ય નીચે મુજબ છે :

“સ્મરઃ સ્મારં સ્મારં ભવદવથુમુશ્ચૈર્ભવરિપોઃ,
પુરસ્તે ચેવાસ્તે તદપિ લભતે તાં બત ? દશામ્ ।
રિપુર્વા મિત્રં વા દ્વયમપિ સમં હન્ત ? સુકૃતો-
જ્ઞિતાનાં કિં બ્રમો જગતિ ગતિરેષાઽસ્તિ વિદિતા ॥૭૥”

આ સ્તોત્ર દ્વારા ‘ગોડી’ પાર્શ્વનાથનાં ગુણગાન કરાયાં છે. આ સ્તોત્ર ભિન્ન ભિન્ન છંદમાં રચાયું છે. એ છંદોનાં નામ તેમજ એને લગતાં પદ્યોના ક્રમાંક નીચે મુજબ છે :

ઉપજાતિ	૧૦૪
તોટક	૧૦૭
દ્રુતવિલમ્બિત	૯૯-૧૦૨
પૃથ્વી	૧૦૮
ભુજંગપ્રયાત	૧૦૬
વૈતાલીય	૧૦૫
શિખરિણી	૭-૯૮
સગ્ધરા	૧૦૩

‘શંખેશ્વર-પાર્શ્વજિન-સ્તોત્ર’ - આ સંસ્કૃત સ્તોત્રમાં ૧૧૩ પદ્યો છે. એ ભિન્નભિન્ન છંદોમાં રચાયેલું છે. એ છંદોનાં નામ અને એને લગતાં પદ્યોના ક્રમાંક નીચે મુજબ છે :

ઇન્દ્રવજ્રા	૨૧
ઉપજાતિ	૧, ૧૨-૨૦, ૨૨, ૧૦૦-૧૦૫, ૧૦૭, ૧૦૮
ઉપેન્દ્રવજ્રા	૨૩, ૯૯, ૧૦૬, ૧૦૯
દ્રુતવિલમ્બિત	૧૧૧
પૃથ્વી	૧૧૨

૧. આનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે :

“ષડ્ વિષમેઽષ્ટૌ સમે કલાસ્તાશ્ચ સમે સ્યુર્નો નિરન્તરાઃ ।

ન સમાઽત્ર પરાશ્રિતા કલા વૈતાલીયેઽન્તે રલૌ ગુરુઃ ॥”

૨. આ સ્તોત્ર જૈન-સ્તોત્ર-સન્દોહ (ભા. ૧, પૃ. ૩૮૦-૩૮૨)માં છપાયું છે.

વંશસ્થ	૨-૧૧
વસન્તતિલકા	૧૧૦
હરિણી	૧૧૩

૧૧૩મું અંતિમ પદ હરિણીમાં છે અને એ પદમાં એ શબ્દ વપરાયો પણ છે.

આ સ્તોત્રનું આદ્ય પદ નીચે પ્રમાણે છે :

“‘અનન્તવિજ્ઞાનમપાસ્તદોષં,
મહેન્દ્રમાન્યં મહ્નીયવાચમ્ ।
ગૃહં મહિમાં મહસાં નિધાનં,
શંખેશ્વરં પાર્શ્વજિનં સ્તવીમિ ॥ ૧ ॥”

આ સ્તોત્રમાં એની પછીનાં બે સ્તોત્રોની પેઠે ‘શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરાઈ છે.

‘શંખેશ્વર-પાર્શ્વજિન-સ્તોત્ર’ આ સંસ્કૃત સ્તોત્રમાં ૮૮ પદો છે. તેમાંના ૮૭માંથી ૮૮મા સુધીનાં એટલે કે બાર પદો ‘સંગ્ધરા’માં છે.

આ સ્તોત્રનું આદ્ય પદ નીચે મુજબ છે :

ऐङ्काररूपस्मरणोपनीतां, कृतार्थभावं धियमानयामि ।
समूलमुन्मूलयितुं रुजः स्वाः, संस्तूय ‘शंखेश्वर’ पार्श्वनाथम् ॥१॥”

આ પણ ‘શંખેશ્વર’ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિરૂપ સંસ્કૃત કાવ્ય છે. એમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયો રજૂ કરાયા છે. જેમકે ‘જગત્કર્તૃત્વવાદનું નિરસન, પ્રભુના દેહનું માહાત્મ્ય, જન્મથી તીર્થંકરના સહોત્થ ચાર અતિશયો, “સ્વાદ્વાદના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને પ્રભુના ગુણોનો મહિમા. આ સ્તોત્રનું નિમ્નલિખિત ૩૧મું પદ ભક્તામર સ્તોત્ર

૧. સરખાવો “અનન્તવિજ્ઞાનમતીતદોષં”થી શરૂ થતું અન્યયોગવ્યવસ્થેદ-દ્વાત્રિંશિકાનું આદ્ય પદ.

૨. આ યશોવિજય ગણિના મનગમતા તીર્થંકર છે. જુઓ “આત્માનંદ પ્રકાશ.” (પૃ. ૫૪, અં. ૯)માં છપાયેલો મારો લેખ નામે “ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિના મનગમતા (Favourite) તીર્થંકર.”

૩. આ સ્તોત્ર જૈન ગ્રં. પ્ર. સભા તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૯૮માં પ્રકાશિત ય. વા. ગ્રંથસંગ્રહ (પત્ર ૪૫ અ-૪૯ અ)માં છપાયું છે.

૪-૫. આ બે વિષયો દાર્શનિક સાહિત્યને લગતા છે. એટલે અંશે આ સ્તોત્ર દાર્શનિક છે - તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું છે.

(શ્લો ૨૫)નું સ્મરણ કરાવે છે :

“ત્વં શઙ્કરો ભાસિ મહાવ્રતિત્વાદ્,
 બ્રહ્માઽસિ લોકસ્ય પિતામહત્વાત્ ।
 વિષ્ણુર્વિનેતઃ પુરુષોત્તમત્વા-
 જ્ઞિનોઽસિ રાગાદિજયાજ્ઞનાર્ચ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

‘શંખેશ્વર પાર્શ્વજિન-સ્તોત્ર - આ સંસ્કૃત સ્તોત્રમાં ૩૩ પદો છે. અને એ પણ ઉપર્યુક્ત બે સ્તોત્રની પેઠે ‘શંખેશ્વર’ - પાર્શ્વનાથના ગુણોત્કીર્તનરૂપ છે.

આ સ્તોત્રનું પ્રથમ પદ નીચે મુજબ છે :

“‘એઙ્કારરૂપાં પ્રણિપત્ય વાચં, વાચંયમવ્રાતકૃતાંહિસેવમ્ ।
 જનુઃ પુષ્પર્ધુરિતં જિહાસુઃ, ‘શઙ્કેશ્વરં’ પાર્શ્વજિનં સ્તવીમિ ॥ ૧ ॥”

‘પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર - આમાં ૨૧ પદો સંસ્કૃતમાં છે. એ તમામ પદો ‘સ્વાગતા’ નામના એક જ છંદમાં છે. આ સંસ્કૃત સ્તોત્ર દ્વારા પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરાઈ છે.

આ સ્તોત્રનો પ્રારંભ નીચે પ્રમાણેના પદથી કરાયો છે :

“‘એન્દ્રમીલિમણિવીધિતિમાલા-પાટલે જિનપદે પ્રણિપત્ય ।
 સંસ્તવીમિ દુરિતદ્રુમપાર્શ્વ, ભક્તિભાસુરમના જિનપાર્શ્વમ્ ॥ ૧ ॥”

‘શમીન-પાર્શ્વનાથ-સ્તોત્ર - આ સંસ્કૃત સ્તોત્રમાં નવ પદો છે. આનું પ્રથમ પદ મળ્યું નથી. બાકીનાં પદો ‘અનુષ્ટુભ્’માં છે. અંતિમ પદ નીચે પ્રમાણે છે :

“શ્રીશમીનાભિધઃ પાર્શ્વઃ, પાર્શ્વયક્ષનિષેવિતઃ ।
 ઇતિ સ્તુતો વિતનુતાં, યશોવિજયસમ્પદમ્ ॥ ૧ ॥”

જૈન ગ્રન્થાવલી (પૃ. ૨૮૪)માં નવ પદના સમીન પાર્શ્વનાથ સ્તોત્રનો ઉલ્લેખ છે અને એની નોંધ (એ પ્રમાણેની) જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૧)માં લેવાઈ છે. વિશેષમાં

૧. આ સ્તોત્ર “ય. વા. ગ્રંથસંગ્રહ” (પત્ર ૪૪-૪૫)માં છપાયું છે.
૨. આ સ્તોત્ર ય. વા. ગ્રંથસંગ્રહ (પત્ર ૪૩થી ૪૪ અ)માં છપાયું છે. પત્ર ૪૩ અ માં આ સ્તોત્ર “વાણારસ્યાં કૃતાં” એવો ઉલ્લેખ છે, પણ એ માટે કોઈ પ્રમાણ રજૂ કરાયું નથી તેમ-કોઈ પ્રમાણ મારા પણ જાણવામાં નથી. ગમે તેમ પણ આ જ સ્તોત્રને કેટલાક વારાણસી-પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર તરીકે નિર્દેશે છે.
૩. “સ્વાગતા રત્નમૈર્ગુરુણા ચ”
૪. આ સ્તોત્ર જૈન-સ્તોત્ર-સંદોહ (ભા. ૧, પૃ. ૩૯૨-૩૯૩)માં છપાયું છે.

જૈન ગ્રં. (પૃ. ૧૦૬)માં યશોવિજયગણિકૃત નવ પદ્યના સમીકાપાર્શ્વસ્તોત્રનો ઉલ્લેખ છે અને એની અંશતઃ નોંધ જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૧)માં છે. શું શમીન-પાર્શ્વનાથ-સ્તોત્ર તે જ સમીકા-પાર્શ્વનાથ-સ્તોત્ર છે ?

સામાન્ય - જિન-સ્તવન - આ ચાર કડીના 'હિન્દી' સ્તવન દ્વારા કર્તાએ પોતાની મનોવ્યથા દર્શાવી છે - પોતે ખૂબ દુઃખ ભોગવે છે એમ કહ્યું છે. અંતમાં એમણે અવિચળ સંપત્તિ આપવા પ્રભુને વિજ્ઞાપ્તિ કરી છે.

સામાન્ય-જિન-સ્તવનરૂપ પદો

પદોનું વર્ગીકરણ - યશોવિજયગણિકે કેટલાં પદ રચ્યાં છે તેનો અંતિમ નિર્ણય આપવા માટે પૂરતાં સાધન નથી. ઉપલબ્ધ સાધનો જોતાં એની સંખ્યા આશરે ૭૫ની છે. ગૂ. સા. સં.માં આ પદો નીચે મુજબ વિભક્ત કરાયાં છે અને ક્રમાંક નીચે પ્રમાણે રખાયા છે :

(૧) સામાન્ય-જિન-સ્તવનરૂપ પદો : ૮, ૧૨, ૧૮, ૫૪, ૫૫, ૬૦, ૬૧ ને ૭૦ [૮].

(૨) વિશિષ્ટ-જિન-સ્તવન પદો : ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૬-૧૮, ૨૪, ૨૮-૩૨, ૪૧, ૪૨, ૬૩ ને ૬૬ [૧૬].

(૩) ગીતરૂપ પદો : ૧૫, ૨૬, ૩૩ ને ૪૦ [૪]. આ ઉપરાંત ત્રણ ગીતરૂપ પદ છે પણ તેના ક્રમાંક નથી.

(૪) આધ્યાત્મિક પદો : ૧-૭, ૧૩, ૧૪, ૨૦, ૨૧, ૨૫, ૩૪-૩૯, ૫૩, ૫૬, ૫૮, ૫૯, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૬૮, ૭૧-૭૩ [૩૧]. આ ઉપરાંત એક ક્રમાંક વિનાનું પદ છે.

(૫) નવનિધાન નવ સ્તવનો : ૨૨, ૨૭, ૪૩-૫૦ ને ૬૯ [૧૧].

(૬) ગૌતમ પ્રભાતિ સ્તવન : ૨૩ [૧].

પદોનું પદ ભગવતીદાસકૃત બ્રહ્મવિલાસ (પૃ. ૧૧૬)માં કંઈક રૂપાન્તરપૂર્વક છપાયાનું શ્રી અગરચંદ નાહટાનું કહેવું છે.

પ્રભુપ્રત્યે પૂર્ણ રાગ (૫૬-૯) - આ પાંચ કડીની હિન્દી કૃતિમાં પ્રભુ પ્રત્યે પૂર્ણ રાગ પ્રદર્શિત કરાયો છે. એમાં ચન્દ્રનાં કિરણ જોઈ સમુદ્ર ઊછળે એ બાબત તેમજ પગે ચાલનાર પગરખાં પહેરે તો એને કાંટા ન વાગે એ બાબત રજૂ કરાઈ છે. ધ્યાતા અને ધ્યેયની એકતા થતાં ભેદ મટી જાય એમ અહીં કહ્યું છે અને એ

માટે નિમ્નલિખિત ઉદાહરણ અપાયું છે -

“કુલ વિદારી છલે જબ સરિતા, તબ નહિ રહત તડાગ”

આ નવમું પદ ‘સામેરી’ રાગમાં છે.

પ્રભુનું પ્રવચન (૫૬-૧૨) - આ પાંચ કડીની હિન્દી કૃતિમાં પ્રભુનું વચન સાંભળતાં તત્ત્વ સમજાયું, એમ કહી કર્તાએ શ્રુતજ્ઞાન અને ચિન્તાજ્ઞાનનો ‘ખીર-નિરવાણ’ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી જે જ્ઞાન વિષયની તૃષ્ણા ઓલવે તે સાચું જ્ઞાન એમ તેમણે કહ્યું છે. હરણ કાન ધરીને નાદ સાંભળે છે તેમ સંત ગુણનું ધ્યાન ધરે છે. ભેદાભેદ સ્યાદ્વાદમાં છે એમ અહીં પ્રતિપાદન કરાયું છે. આ બારમું પદ ‘વેરાવલ’ રાગમાં છે.

પ્રભુનું શરણ (૫૬-૧૮) - આ ત્રણ કડીની હિન્દી કૃતિ દ્વારા કર્તા પ્રભુનાં ચરણનું શરણ લે છે, હૃદય-કમળમાં એ પ્રભુનું ધ્યાન ધરે છે મસ્તકે એની આજ્ઞા ધારણ કરે છે તેમજ એના ગુણની જપમાલા જપે છે. કર્તા પ્રભુને અદ્વિતીય ગણે છે.

આ ઓગણીસમા પદ માટે બે રાગનો ઉલ્લેખ કરાયો છે : ધન્યાશ્રી અને ગુર્જરી.

પ્રભુના દર્શનથી આનંદ (૫૬-૫૪) - આ ચારે કડીની હિન્દી કૃતિનો વિષય પ્રભુના દર્શનથી કર્તાને થયેલો આનંદ એ છે. કર્તાએ પ્રભુને અકળ, અરૂપી, અમૂર્ત અને સુમતિ સ્વરૂપી કહ્યા છે. આ ચોપનમા પદ માટે રાગનો ઉલ્લેખ નથી.

પ્રભુ સાથે તન્મયતા (૫૬-૫૫) - આ ત્રણ કડીની હિન્દી કૃતિ છે. એમાં પ્રભુના ગુણ તરીકે અનંતજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. તારું જ્ઞાન, તારું ધ્યાન અને તારું નામ એ મારા પ્રાણ છે એમ કર્તાએ કહ્યું છે.

આ પંચાવનમા પદ માટે રાગનો નિર્દેશ નથી.

પ્રભુના ગુણનું ધ્યાન (૫૬-૬૦) - આ ચાર કડીની હિન્દી કૃતિમાં કહ્યું છે કે પ્રભુના જ્ઞાનરૂપ ગુણનું મુનિઓ અહર્નિશ ધ્યાન ધરે છે.

આ સાઠમા પદ માટે રાગનો ઉલ્લેખ નથી.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ (૫૬-૬૧) - આ ચાર કડીની હિન્દી કૃતિ છે. પહેલી બે કડીમાં ત્રણ ત્રણ અને બાકીની બેમાં ચારચાર પંક્તિ છે. પરમાત્માને પરમ બ્રહ્મ, પરમાનંદમય, અનંત સુખવાળા તથા અકળ કહ્યા છે. અહીં મનને મંજરી કહી છે

અને ભમરને અનુભવ કહ્યો છે. અને એણે પ્રભુના ગુણની સુવાસ લીધી છે એમ કહ્યું છે. આ પદના રાગ તરીકે 'કાનડો' એવો ઉલ્લેખ છે.

પ્રભુની જ યાચના (પદ-૭૦) - આ ત્રણ કડીની હિન્દી કૃતિમાં કર્તાએ કહ્યું છે કે હે જિનેન્દ્ર ! તારા સિવાય અન્યની યાચના નહિ કરું એમ મેં પાકો નિશ્ચય કર્યો છે. પ્રભુનાં ચરણને કમળ અને અનુભવને રસ કહ્યા છે. તારા ગુણરૂપ રસમાં હું રાયું છું એમ કર્તાએ કહ્યું છે.

આ સિત્તેરમા પદનો રાગ 'કાફી' છે.

જિન-બિમ્બ-સ્થાપન-સ્તવન - આ દસ કડીની ગુજરાતી કૃતિ છે. એમાં જિનપ્રતિમા જિનેશ્વરની સમાન છે અને એ ઉઠાપવી ન જોઈએ એમ કર્તાએ કહ્યું છે. એના સમર્થનાર્થે સંપ્રતિએ વીર સંવત્ ૨૮૦માં સવા લાખ જિનમંદિર બનાવ્યાં અને સવા કરોડ જિનપ્રતિમા સ્થાપી. દ્રૌપદીએ જિન-પૂજા કરી. વિમલમંત્રીએ વિ. સં. ૯૮૩માં આબુ ઉપર જિનમંદિર કરાવ્યાં, વિ. સં. ૧૧૮૯માં કુમારપાલે અને વિ. સં. ૧૨૯૫માં વસ્તુપાલે પાંચ પાંચ હજાર જિનમંદિર બનાવ્યાં. વિ. સં. ૧૩૭૧માં સમરશાહે શત્રુંજયનો પંદરમો ઉદ્ધાર અને વિ. સં. ૧૬૭૬માં કર્માશાહે સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો.

વિશિષ્ટ - જિન-સ્તવનો

'ત્રણ ચોવીસીઓ - કૌશલિક ઋષભદેવથી માંડીને આસન્નોપકારી મહાવીરસ્વામી સુધીના ૨૪ તીર્થકરોને અંગે ગુજરાતીમાં એકેક તીર્થકરના ગુણગાનરૂપે એકેક સ્તવન છે. એના સમૂહને 'ચોવીસી' કહે છે. આવી યશોવિજય-ગણિએ એકંદર ત્રણ ચોવીસીઓ રચી છે. પહેલી ચોવીસીનો પ્રારંભ "જગજીવન જગવાલહો" રૂપ આદિપદથી અલંકૃત ઋષભદેવના સ્તવનથી કરાયો છે. જ્યારે એનો અંત "ગિરૂઆ રે ગુણ તુમ તણા"થી શરૂ થતા મહાવીરસ્તવનથી કરાયો છે.

૧. આ ત્રણે કૃતિઓ ગૂ.સા.સં.ના પ્રથમ વિભાગમાં અનુક્રમે પૂ. ૧-૨૦, પૂ. ૨૧-૩૪ અને પૂ. ૩૫-૫૪માં છપાઈ છે. વિશેષમાં પહેલી ચોવીસીની દુર્લભદાસ કાલિદાસ શાહના ગુજરાતી ભાવાર્થ અને વિવેચન સહિતની બે આવૃત્તિઓ "જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ" મહેસાણાથી વિ. સં. ૧૯૭૩-૭૪માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. પ્રથમ આવૃત્તિમાં યશોવિજયગણિનું જીવનચરિત્રાદિ આપેલ છે.

૨. આ સ્તવન આમ તો સામાન્ય લાગે છે, પણ એમાં ગંભીર અર્થ રહેલો છે એમ મુનિશ્રી ભાનુવિજયજીએ ન્યા. ય. સ્મૃ.માં છપાયેલા એમના લેખ નામે "પૂ. ઉપાધ્યાયજીશ્રી યશોવિજયજી મહારાજનાં વચનનાં રહસ્યો અને વિશેષતાઓ" (પૃ. ૪૨)માં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

પરિમાણ - અભિનન્દનનાથ, વિમલનાથ અને નેમિનાથનાં સ્તવનો છ છ કડીનાં, પાર્શ્વનાથનું ત્રણ કડીનું અને બાકીના વીસ તીર્થંકરનાં સ્તવનો પાંચ પાંચ કડીનાં છે. આમ આ પહેલી ચોવીસીમાં એકદર ૧૨૧ કડી છે.

દેશી અને રાગ - પહેલાં ૨૨ સ્તવનોને અંગે દેશીનો ઉલ્લેખ છે. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીનાં સ્તવનો અનુક્રમે મલ્હાર અને ધનાશ્રી રાગમાં છે.

વિશેષતા - સુપાર્શ્વનાથના સ્તવનમાં એ તીર્થંકરનું ઐશ્વર્ય વર્ણવતાં ૩૪ અતિશયો, વાણીના ૩૫ ગુણો અને ૮ પ્રાતિહાર્યોનો નિર્દેશ કરાયો છે.

ધર્મનાથના સ્તવનમાં 'થાશું' અને 'થેં' એમ બે 'મારવાડી' પ્રયોગો છે.

કુન્થુનાથના સ્તવનમાં એમનો 'રત્નદીપક' તરીકે ઉલ્લેખ છે. એનું વર્ણન ભક્તપ્રભરસ્તોત્રના સોળમા પદનું સ્મરણ કરાવે છે.

નમિનાથના સ્તવનમાં એમની ઉપાસના કરવાથી આઠ મહાસિદ્ધિ અને નવનિધિની પ્રાપ્તિ થાય એમ કહ્યું છે. વળી એમાં હાથી, ઘોડા, પુત્ર, પુત્રી અને બાન્ધવની પ્રાપ્તિ, ઇષ્ટનો સંયોગ અને અનિષ્ટ જનોનો અભાવ ઇત્યાદિ સાંસારિક લાભો પણ ગણાવાયા છે.

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન ઉત્કૃષ્ટતાનાં નીચે મુજબનાં સત્તર ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે :

દેવ - ઇન્દ્ર	રૂપ - કામદેવ	વખાણ - જિનકથા (વ્યાખ્યાન)
પર્વત - મેરુ	પુષ્પ - અરવિન્દ	મન્ત્ર - નવકાર
પશુ - સિંહ	ભૂપતિ - ભરત	રત્ન - સુરમણિ
વૃક્ષ - ચન્દન	હાથી - ઐરાવત	સાગર - સ્વયંભૂરમણ
સુભટ - મુરારિ(કૃષ્ણ)	પક્ષી - ગરુડ	ધ્યાન - શુકલ
નદી - ગંગા	તેજસ્વી - સૂર્ય	

આના સન્તુલનાર્યે પંચપરમેષ્ઠિગીતા તેમજ કવિ ઋષભદાસે રચેલી અને નીચે મુજબની પંક્તિથી શરૂ થતી 'શત્રુંજયગિરિ-સ્તુતિ પણ જોવી ઘટે :

“શ્રી શત્રુંજય તીરથ સાર, ગિરિવરમાં જેમ 'મેરુ' ઉદાર”

રચના-સમય - આ ચોવીસી તેમજ બીજી બે પણ ક્યારે રચાઈ તેનો એમાં

૧. આ સ્તુતિ (થોય) કેટલાંક પુસ્તકોમાં છપાવાઈ છે. દા. ત. આત્મ-કલ્યાણ-માળા (પૃ. ૧૪૪-૧૪૫, દ્વિતીય આવૃત્તિ)

કે યશોવિજયગણિની અન્ય કોઈ કૃતિમાં ઉલ્લેખ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યેક ચોવીસીનાં સ્તવનો પૈકી રોજ એકેક રચાયું કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. કર્તાએ ઘણાંખરાં સ્તવનોમાં પોતાને ‘વાચક’ કહ્યા છે. એ હિસાબે તો આ કૃતિ ‘વાચક’ બન્યા પછીની ગણાય.

પૌર્વાપર્ય – પ્રસ્તુત ત્રણ ચોવીસીનું પૌર્વાપર્ય નક્કી કરવા માટે કોઈ સાધન જણાતું નથી.

નામનિર્દેશ – કર્તાએ પ્રાયઃ પ્રત્યેક સ્તવનના અંતમાં ‘જશ’ શબ્દ વડે પોતાનું નામ દર્શાવ્યું છે. એમનું સંસારી નામ ‘જશવંત’ હતું તેનું આ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. બીજી રીતે વિચારીએ તો યશોવિજયમાંના ‘યશસ્વ’નો ગુજરાતી પર્યાય ‘જશ’ છે.

કર્તાએ પોતાના ગુરુનું ‘નયવિજય’ નામ ઘણીખરીવાર આપી પોતાની ગુરુભક્તિનું ઘોતન કર્યું છે અને સાથે સાથે એ દ્વારા પોતાનો અલ્પ પરિચય આપ્યો છે.

બીજી ચોવીસી – આમાં પણ ૨૪ સ્તવનો છે. પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે બાવીસમું સ્તવન આ ચોવીસીમાંનાં બીજા સ્તવનોની જેમ ગુજરાતીમાં નહિ પણ હિન્દીમાં છે. શું મૂળ ગુજરાતી સ્તવન લુપ્ત થતાં એને સ્થાને આ સ્તવન ગોઠવી દેવાયું હશે ?

પરિમાણ – કુન્થુનાથનું સ્તવન ચાર કડીનું, શાંતિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીનાં સ્તવનો પાંચ પાંચ કડીનાં, નેમિનાથનું બાર કડીનું અને બાકીનાં ૧૯ સ્તવનો ત્રણ ત્રણ કડીનાં છે. આમ આ ચોવીસી ૮૮ કડીની છે.

દેશી, ઢાળ અને રાગ – સોળ સ્તવનો માટે દેશીનો, છ માટે ઢાળનો અને બે માટે રાગનો ઉલ્લેખ છે. પાર્શ્વનાથના સ્તવન માટે “ઢાળ ફાગની” એમ કહ્યું છે. નવમું અને પંદરમું સ્તવન ‘મલ્હાર’ રાગમાં છે.

વિશિષ્ટતા – પદ્યપ્રભસ્વામીના સ્તવનમાં મુક્તિને મોદક (લાડુ)ની ઉપમા અપાઈ છે. એમાં જિનશાસનને પાંતિ (પંગત) કહી છે અને સમ્યક્ત્વને થાળ (મોટી થાળી) કહેલ છે.

૧. આ પદવી એમને વિ. સં. ૧૭૧૮માં અપાઈ હતી એમ સુ. વે. (ઢાળ ૩, કડી ૧૨)માં કહ્યું છે.

૨. આ પ્રકાશિત છે.

૩. ત્રીજી ચોવીસીના બાવીસમા સ્તવન માટે પણ આ જ ઉલ્લેખ છે.

શાંતિનાથનું સ્તવન વિરોધાભાસનાં સુંદર દષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે :

રાગ અને દ્વેષથી રહિત હોવા છતાં એ તીર્થંકર ચિત્તને આંજે છે, એમને શિરે છત્ર છે ઇત્યાદિના નિર્દેશપૂર્વક એમનું ઐશ્વર્ય વર્ણવી એમને ‘અર્કિચન’ કહ્યા છે. એ તીર્થંકરને સમતારૂપી પત્ની છે, છતાં એમને પદચચારીઓમાં શિરોમણિ કહ્યા છે. ભવના રંગથી અને દોષના સંગથી એ તીર્થંકર મુક્ત છે પરંતુ હરણરૂપ લાંછનથી યુક્ત છે.

મહાવીર-સ્તવનમાં મનને મંદિર કહી પીઠબંધ તરીકે સમ્યક્ત્વનો, ચંદરવા તરીકે ચારિત્રનો, ભીંત તરીકે સંવરનો, ગોખ તરીકે કર્મના વિવર(છિદ્ર)નો, મોતીના ઝૂમખા તરીકે બુદ્ધિના આઠ ગુણોનો, પંચાલી (પૂતળી) તરીકે બાર ભાવનાનો, રાણી તરીકે સમતાનો અને શય્યા તરીકે સ્થિરતાનો ઉલ્લેખ છે. આમ આ સ્તવન આલંકારિક છે.

કુન્થુનાથ-સ્તવનમાં ઉંબર-ફૂલનો ઉલ્લેખ છે.

‘ત્રીજી ચોવીસી - આનું વિશિષ્ટ નામ છે. એને ચૌદ બોલની ચોવીસી કહે છે.

પરિમાણ - મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન સાત કડીનું, નેમિનાથનું સ્તવન નવ કડીનું અને બાકીનાં બાવીસ સ્તવનો પાંચ પાંચ કડીનાં છે. આમ એકંદરે ૧૨૬ કડી છે.

દેશી ઢાળ અને રાગ - ૧, ૫, ૭, ૧૬, ૧૮, ૧૯ અને ૨૧ કમાંકવાળાં સ્તવનોને અંગે દેશીનો, જ્યારે ૬, ૧૭, ૨૦ અને ૨૨ કમાંકવાળાં સ્તવનો માટે દેશીને બદલે ઢાળનો ઉલ્લેખ છે. બાવીસમા સ્તવન માટે “ઢાળ ફાગની” એમ કહ્યું છે. ચોવીસમા સ્તવન માટે કેવળ રાગનો-ધનાશ્રીનો ઉલ્લેખ છે. ત્રેવીસમા સ્તવન માટે તો દેશી, ઢાળ, અને રાગ પૈકી કશાનો ઉલ્લેખ નથી.

વૈશિષ્ટ્ય - આ ચોવીસીનું પ્રત્યેક સ્તવન તે તે તીર્થંકરને અંગેની નિમ્નલિખિત ચૌદ ચૌદ બાબતો વિષે માહિતી પૂરી પાડે છે :

(૧) તીર્થંકરનું નામ (૨) તીર્થંકરના પિતાનું નામ (૨) તીર્થંકરની માતાનું નામ (૪) જન્મભૂમિ (૫) લાંછન (૬) વર્ણ (૭) દેહનું માન (ઝિંચાઈ) (૮) સહદીક્ષિતની સંખ્યા (૯) આયુષ્ય (૧૦) સાધુઓની સંખ્યા (૧૧) સાધ્વીઓની સંખ્યા

૧. આ છપાયેલી છે.

૨. સરખાવો બીજી ચોવીસીનું ત્રેવીસમું સ્તવન.

(૧૨) નિર્વાણભૂમિ (૧૩) શાસનયક્ષનું નામ (૧૪) શાસન-ચક્ષિણીનું નામ

સંતુલન - જેમ આ ચોવીસીમાં ચૌદ ચૌદ બોલ છે તેમ યશોવિજયજીગણિએ રચેલી વિહરમાણ-જિન-વીસીમાં નીચે મુજબના છ છ બોલ છે :

(૧) તીર્થંકરનું નામ (૨-૪) એમનાં માતા, પિતા અને પત્નીનાં નામ (૫) જન્મભૂમિ અને (૬) લાંછન.

નામ-નિર્દેશ - આ ચોવીસીનાં કેટલાંક સ્તવનોમાં ‘જશ’ શબ્દનો શ્લેષ કરી એને અર્થ-સંદર્ભમાં ખૂબીથી ગોઠવી દઈ કર્તાએ પોતાનું નામ દર્શાવ્યું છે. કોઈ કોઈ સ્તવનમાં “કવિ જશવિજય” એવો પણ ઉલ્લેખ છે. કોઈકમાં નામ ન આપતાં કર્તાએ પોતાને “નયવિજયજીના શિષ્ય” તરીકે ઓળખાવ્યા છે. બાકીનાં સ્તવનોમાં પહેલી બે ચોવીસીના સ્તવનોની જેમ ‘જશ’ એવો પણ ઉલ્લેખ છે.

ઉપસંહાર - ત્રણે ચોવીસીની કડી ૧૨૧ + ૮૮ + ૧૨૬ = ૩૩૫ છે. ૭૨ સ્તવનો પૈકી બીજી ચોવીસીનું ૨૨મું સ્તવન હિન્દીમાં છે; બાકીનાં ૭૧ ગુજરાતીમાં છે.

મૌન એકાદશીનું દોઢસો કલ્યાણકનું સ્તવન (વિ. સં. ૧૭૩૨) - આ સ્તવન બાર ઢાળમાં રચાયું છે. અંતે કળશ રૂપે એક પદ્ય છે. પહેલી ઢાળ સિવાયની બાકીની ઢાળો માટે દેશીનો ઉલ્લેખ છે, બાર ઢાળોમાં કડીની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે :

૫, ૫, ૫, ૫, ૫, ૫, ૬, ૫, ૫, ૫, ૬ અને ૫. આમ એકંદરે ૬૨ કડી છે.

પહેલી ઢાળમાં કહ્યું છે કે હરિએ (કૃષ્ણ) જિનને (નેમિનાથને) પૂછ્યું એટલે એ જિને મૌન એકાદશીનું પર્વ ઉપદેશ્યું. એ દિવસ એટલે કે માગસર સુદ અગિયારસ

૧. જૈન તત્ત્વાદર્શ (પૃ. ૩૫-૭૦, પાંચમી આવૃત્તિ)માં ૫૨ બોલની નોંધ છે. પૃષ્ઠ ૬૯માં વર્ણવેલ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન પાર્શ્વનાથને અંગે દરેક બાબતો પૂરી પાડે છે.

૨. સત્તરિસપઠાણ જેવી પાઈયકૃતિનું આ સ્મરણ કરાવે છે.

૩. આ સ્તવન ગૂંસા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૮૬-૧૮૬)માં છપાયું છે. એના પૃ. ૧૮૬માં ટિપ્પણરૂપે કહ્યું છે કે “પાઠકોની સરળતા ખાતર કેટલીક જગ્યાએ જૂની ભાષાને ચાલુ “વર્તમાન ભાષામાં રાખી છે.” આમ જે ફેરફાર કરાયો છે તેથી ભાષાના અભ્યાસને ધક્કો પહોંચ્યો છે અને એ કંઈ નાનીસૂની હાનિ ન કહેવાય એટલે એટલા ખાતર પણ આ સ્તવન મૂળભાષામાં યોગ્ય રીતે પ્રકાશિત થવું ઘટે.

૧૫૦ કલ્યાણકોથી અલંકૃત છે. એ 'પર્વની આરાધના માટે પૌષ્ઠ કરવો જોઈએ.

બીજી ઢાળમાં કહ્યું છે કે પાડે પાડે 'સર્વજ્ઞાય નમઃ', 'નમો અર્હતે', 'નમો નાથાય', એમ કહેવું. ચોથી કડીમાં આગળની ઢાળના વિષયની યોજનાનો નિર્દેશ કરાયો છે. એ યોજના મુજબ બાકીની દસ ઢાળમાં અતીત, વર્તમાન અને અનાગત ચોવીસીના ત્રણ ત્રણ તીર્થકરોનાં નામ દસ ક્ષેત્રો પૈકી એકેકને લક્ષીને અપાયાં છે. તેમાં પાંચ ભરતક્ષેત્રનો ક્રમ નીચે મુજબ રખાયો છે :

જંબૂદ્વીપનું ભરતક્ષેત્ર, ધાતકીખંડનું પૂર્વ ભરતક્ષેત્ર, પુષ્કરાર્ધનું પૂર્વ ભરતક્ષેત્ર, ધાતકીખંડનું પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્ર અને પુષ્કરાર્ધનું પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્ર આ જ ક્રમે પાંચ એરાવત ક્ષેત્રો પાંચ ભરતક્ષેત્ર પછી વિચારાયાં છે.

આમ દસે ક્ષેત્રોમાં ત્રણેચોવીસીના ત્રણ ત્રણ તીર્થકરોનાં પાંચ પાંચ કલ્યાણકો ગણતાં $10^2 \times 3^2 \times 4^2 = 1440$ કલ્યાણકો થાય છે. ત્રણ ત્રણ તીર્થકરો પૈકી એકનાં ત્રણ કલ્યાણકો અને બાકીના બબેનાં એકેક કલ્યાણક મૌન એકાદશીએ છે.

દરેક તીર્થકરનાં પાંચ કલ્યાણક હોય છે. ત્રણ ચોવીસીનો દસે ક્ષેત્ર આથી વિચાર કરતાં $4 \times 32 \times 10 = 12800$ કલ્યાણકો થાય. એ પૈકી ૧૫૦ મૌન એકાદશીઓ છે.

કળશમાં બાર ઢાળનો બાર ભાવના રૂપી વૃક્ષની મંજરી તરીકે, બાર અંગરૂપી વિવેકના પલ્લવ તરીકે, બાર વ્રતની શોભારૂપે અને બાર તપની વિધિના સાધન તરીકે ઉલ્લેખ છે.

રચના-સ્થળ અને રચના-સમય - બારમી ઢાળમાં આ સ્તવન વિ. સં. ૧૭૩રમાં ખંભાતના ચાતુર્માસ દરમિયાન રચ્યાનો કર્તાએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે આ સ્તવનમાં પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી છે. તેમ કરતી વેળા એમણે કલ્યાણવિજયને વરવાચક (મહોપાધ્યાય) અને વાદીઓરૂપ હાથીઓને વિષે સિંહ સમાન કહ્યા છે.

આ ઢાળમાં 'ગણાણું' શબ્દ બે વાર જ્યારે બીજી ઢાળમાં એક વાર વપરાયેલ છે. પહેલી ઢાળમાં 'ગુણાણું' શબ્દ છે.

સંતુલન - આ સ્તવન સાથે અરસ્ય પ્રવ્રજ્યા થી શરૂ થતી મૌન-એકાદશીની સ્તુતિ સરખાવી શકાય.

૧. આ સંબંધમાં મેં 'મૌન એકાદશીનું પર્વ અને એને અંગેનું સાહિત્ય' નામના મારા "આ.

પ્ર." (પૃ. ૫૬, અંક ૩)માં છપાયેલા લેખમાં વિચાર કર્યો છે.

૨-૩-૪. આ અનુક્રમે ક્ષેત્ર, ચોવીસી અને કલ્યાણકની સંખ્યા છે.

આદિનાથ-સ્તવન - આ પાંચ કડીનું હિન્દીમાં રચાયેલું સ્તવન છે. પ્રભુને તારક કહી, સેવકને ભવનો પાર પ્રથમ પમાડી - એને તારી તારક બનવું ઘટે એમ અહીં કહ્યું છે.

ઋષભદેવનું સ્તવન - આ નવ કડીનું ગુજરાતીમાં રચાયેલું સ્તવન છે. એમાં ઋષભદેવની મૂર્તિના દર્શનથી અપૂર્વ લાભ થયાનું કર્તાએ કહ્યું છે. જેમકે સુકૃતનો સંચય થયો, કલ્પવૃક્ષ ફળ્યું, કામઘટ મળ્યો, અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ અને કુમતિરૂપ અંધકારનો નાશ થયો.

વિશેષમાં ઋષભદેવની અન્ય સુર સાથે તુલના કરતાં એ બેને નીચે મુજબ ઉપમા અપાઈ છે :

ઋષભદેવ	અન્ય સુર
કનક, મણિ	તૃણ
કુંજર	કરહ (ગિંટ)
કલ્પતરુ	બાવળનું ઝાડ ^૧

આ સ્તવનમાં ચમક-પાષાણ લોઢાને ખેંચે છે એ વાત કહી છે.

શરીર, જીભ, હૃદય, રાત અને દિવસની ધન્યતા શેમાં છે તે આ સ્તવનમાં દર્શાવાયું છે.

ઋષભદેવને ગુણના રત્નાકર કહી એક ગુણરૂપ રત્ન આપવામાં શી ખોટ આવશે એમ અહીં કહ્યું છે. આ વાતનો વિહરમાણ-જિન-વીસીગત બારમા સ્તવનમાં પણ ઉલ્લેખ છે.

અજિતનાથનું સ્તવન - આ સ્તવન બે ઢાળમાં ગુજરાતીમાં રચાયું છે. પહેલી ઢાળમાં અગિયાર અને બીજીમાં ત્રણ કડી છે. બંને ઢાળની દેશી દર્શાવાઈ છે. પહેલી ઢાળમાં 'તારંગ'ગિરિનો તેમજ કોટિશિલાનો ઉલ્લેખ છે. પરમ શ્રાવક કુમારપાલ નૃપતિએ 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી કુમરવિહાર નામનો જૈન પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો.^૨ અને એ પ્રાસાદ-જિનમંદિર દંડ, કળશ અને ધજા તેમજ તોરણ અને ગિંચા સ્તંભ તથા પુતળી વડે શોભે છે એમ અહીં કહ્યું છે. એમાં અજિતનાથની પ્રતિમા છે. તારણદેવી એ રક્ષપાલિકા (રખવાળી) છે. આ 'તારંગગિરિ આશંદપુર

૧. સરખાવો નેમિનાથનું સ્તવન.

૨. આબુની કોરણી, રાણકપુરની બાંધણી અને તારંગાની ઊભણી એવી લોકોક્તિ છે. એ દ્વારા તારંગાના જિનમંદિરની ઊભરણીની પ્રશંસા કરાઈ છે.

(વડનગર) પાસે આવ્યું છે એમ કર્તાએ કહ્યું છે.

બીજી ઢાળમાં 'તારણ'ગિરિના મંડનરૂપ અજિતનાથની પાસે એક (ગુણરૂપ) રત્નની યાચના કરાઈ છે.

અભિનન્દનનાથનું સ્તવન - આ છ કડીનું ગુજરાતીમાં રચાયેલું સ્તવન છે. એમાં તીર્થંકરના ૩૪ અતિશય, એમની વાણીના ૩૫ ગુણો અને ૧૨ પર્ષદાનો બાંધે ભારે ઉલ્લેખ કરાયો છે. કાર્ય, કારણ, નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ આ જિનેશ્વરે પર્ષદાઓને સમજાવ્યાનો, ગણધરને ત્રિપદી દર્શાવ્યાનો અને 'સમેતશિખર' ઉપર આ તીર્થંકરનું નિર્વાણ થયાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન - આ ગુજરાતી સ્તવનમાં આઠ કડી છે. આમાં બાવના-ચંદન છ માસનો ક્ષય દૂર કરે એમ કહ્યું છે. મોર જોઈને સર્પ નાસે એ વાતનો અહીં ઉલ્લેખ છે. એ કલ્યાણમન્દિર સ્તોત્ર (શ્લો. ૮)નું સ્મરણ કરાવે છે. પાર્શ્વનાથના એક સ્તવનમાં પણ આ હકીકત અપાઈ છે.

'મલકાપુર'મંડન સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન - આ મારવાડી ભાષાની છાંટવાળા ગુજરાતી સ્તવનમાં પાંચ કડી છે. એ દ્વારા મલકાપુરમાંની સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની સ્તુતિ કરાઈ છે. આ 'મલકાપુર તે કયું તે નક્કી કરવું બાકી રહે છે. એ નગર આગ્રાની પાસે હોવાનું કહેવાય છે.

'ઉન્નતપુર'મંડન શાન્તિનાથનું સ્તવન - આ ગુજરાતી કૃતિમાં સોળ કડી છે. આ સ્તવનમાં ઉન્નતપુરમાં (હાલ 'ઉના' તરીકે ઓળખાવાતા નગરમાં) આવેલા શાન્તિનાથનો પ્રાસાદ પોઢા વ્યવહારિયાએ બનાવાયોનો ઉલ્લેખ છે. અહીં કર્તાએ શાન્તિનાથને ભવસાગરમાંના 'અંતરદ્વીપ' કહ્યા છે. વળી જે 'કલિ'કાલમાં તારાં (શાન્તિનાથનાં) દર્શન થયાં તે ધન્ય છે. પરંતુ એ દર્શન વિનાનો 'કૃત'યુગ નકામો છે એમ શાન્તિનાથની સ્તુતિરૂપે કર્તાએ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કર્તાએ પોતાના મનને ગિરિ, શાન્તિનાથને સિંહ, પાપને હાથી અને કુમતિને હરણી કહેલ છે. જ્યાં લગી ગ્રહો ગગનમાં ભમશે અને સમુદ્ર ગંભીર રહેશે ત્યાં સુધી મેરુના જેવા ધીર શાન્તિનાથ ચિરંજયો હો એમ પંદરમી કડીમાં ઉલ્લેખ છે. અંતમાં વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિનાં નામનો નિર્દેશ છે.

૧. આ ગૂ. સા. સં. વિ. ૧, પૃ. ૧૨૭)માં છપાયું છે.

૨. આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે "મલકાપુર તે કયું ? ભૂગોલજ્ઞોને પ્રશ્ન" આ લેખ

"જૈ. સ. પ્ર." (વ. ૨૨, અંક ૮)માં છપાયો છે.

પ્રશ્ન - કર્તાએ જે ઉન્નતપુરસ્તવન રચ્યાનું વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ન્યા. ય. સ્મૃ.માંના આમુખ (પૃ. ૧૨)માં કહ્યું છે તે જ આ સ્તવન છે ?

નેમિનાથનું સ્તવન - આ ચચ્યાર પંક્તિની પાંચ કડીમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલું સ્તવન છે. એમાં નેમિનાથને સુરમણિ અને સાકર કહ્યા છે. જ્યારે અન્ય દેવને કાચ અને લવણ કહ્યા છે.^૧ જેમ ભરમર કમળને, શંકર ગંગાને, ચક્રોર ચન્દ્રને અને મોર મેઘને ચાહે છે તેમ હું તને - નેમિનાથને ચાહું છું એમ કર્તાએ કહ્યું છે અને એ દ્વારા એમણે પ્રીતિનાં કેટલાંક ઉદાહરણ રજૂ કર્યાં છે. કર્તાએ નેમિનાથને દાતા, ત્રાતા, બ્રાતા, માતા અને તાત કહ્યા છે.

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન - આ સ્તવન 'ધમાલ' રાગમાં પચ્ચીસ કડીમાં હિન્દીમિશ્રિત ગુજરાતીમાં રચાયેલું છે. આમાં કહ્યું છે કે કેસર અને ચંદન વડે પ્રભુની પૂજા કરવી અને ત્યાર પછી નિમ્નલિખિત નામવાળાં પુષ્પો પ્રભુને ચડાવવાં :

કુન્દ(મોગરો), કેતકી(કેવડો), ચંપક(ચંપો), જાઈ, જુઈ, દમણો, પિયંગ અને મચકુંદ, મનોહર આંગી રચવી, અલંકારો ધારણ કરવા અને દ્રવ્યસ્તવની વિધિ પૂર્ણ કરવી અને પછી ભાવ-સ્તવ કરવો એમ અહીં કહ્યું છે.

મનને વન, ભક્તિને મયૂરી (ઢેલ) અને પાપને સર્પ કહ્યાં છે.^૨ વિશેષમાં પ્રભુની આજ્ઞાને કલ્પવેલી, મનને નંદનવન અને કુમતિ તથા કદામ્રહને કાંટાનું વૃક્ષ કહ્યાં છે. ૧૮૦૦૦ શીલાંગરથનાં બે ચક્ર તરીકે પ્રભુની ભક્તિનો રાગ અને એની આજ્ઞાના આરાધનનો ઉલ્લેખ છે.

અપરિણીત કન્યા પતિના સંયોગનું સુખ ન જાણે^૩ એમ કહી અનુભવનું મહત્ત્વ દર્શાવાયું છે. નિશ્ચય-નયનો નિર્દેશ તેરમી કડીમાં છે. હંસ ક્ષીર અને નીર જુદા પાડે અને કસ્તૂરી માટે મૂઢ (કસ્તૂરી મૃગ) બહાર ફરે એ બે ઉદાહરણ અપાયાં છે.

પ્રભુની સિદ્ધ તરીકેની દશા વર્ણવાઈ છે. એને માતા, ત્રાતા, બ્રાતા, પિતા, બંધુ અને મિત્ર કહ્યાં છે. આવી હકીકત નેમિનાથનું સ્તવનમાં^૪ પણ જોવાય છે.

૧. સરખાવો ઋષભદેવનું સ્તવન (પૃ. ૪૬)

૨. સરખાવો કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર (શ્લો. ૮) તેમજ સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન.

૩. આ હકીકત હરિભદ્રસૂરિએ એક કૃતિમાં દર્શાવી છે. યશોવિજયે આ વાત સિદ્ધજિનનાં સહસ્રનામમાં કહી છે.

૪. આ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૮૮-૮૯)માં છપાયું છે.

ભાવ-પૂજાના રહસ્યથી ગર્ભિત^૧ શામળા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન - આ સત્તર કડીનું ગુજરાતી સ્તવન છે. ભાવ-પૂજા કરતી વેળા ભાવવાના ભાવો અહીં વર્ણવાયા છે. જેમકે દાતણ કરતી વેળા પ્રભુના ગુણરૂપ જળ વડે મુખની શુદ્ધિ વિચારવી. વિશેષમાં પ્રથમ સ્તંભમાંની વસ્તુનો બીજા સ્તંભ તરીકે વિચાર કરવો :

ઉલ	પ્રમત્તા	પખાલ	ચિત્તની	સુગંધ	અનુભવનો
			સમાધિ		યોગ
સ્નાન	યત્ના	અંગલૂછણાં	ધર્મના બે પ્રકાર	અષ્ટમંગલિક	આઠ પ્રકારના મદનો ત્યાગ
મેલ	મિથ્યાત્વ	આભરણ (પહેરાવવાનાં)	સ્વભાવ	નૈવેદ્ય	મનની નિશ્ચલતા
અંગુછો	અંગનું શોષણ (?)	નવઅંગે પૂજા	વિશુદ્ધિની નવવાડ	લવણ મંગળદીવો	કૃત્રિમ ધર્મ શુદ્ધધર્મ
ક્ષીરોદકનાં					
ધોતિયાં	સંતોષ	પંચરંગી	પાંચ	ગીત, નૃત્ય	અનાહત
આઠપડો	આઠ કર્મનો			અને વાદિત્રનો નાદ	નાદ (?)
મુખકોશ	સંવર	ફૂલ	આચારની		
ઓરસિયો	એકાગ્રતા		વિશુદ્ધિ		
કેસર	ભક્તિ				
ચંદન	શ્રદ્ધા	દીવો	જ્ઞાન	થેઈકાર	શમ રતિ-
ઘોલરંગરોલ	ધ્યાન				રમણી
તિલક	આજ્ઞા	ઘી	નય	ઘંટ	સત્ય
આભરણ	પરભાવ	પાત્ર	તત્ત્વ		
(ઉતારવાનાં)		ધૂપ	અતિ		
નિર્માલ્ય	ઉપાધિ	(કૃષ્ણાગરનો)	કાર્યતા (?)		

સંતુલન - યશોવિજયગણિકૃત જ્ઞાનસારમાંનું ભાવ-પૂજાષ્ટક આ સ્તવન સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન - આ પાંચ કડીનું ‘ધમાલ’ રાગમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલું સ્તવન છે. એમાં પાર્શ્વનાથની જન્મભૂમિ તરીકે વાજપારસીનો ઉલ્લેખ છે. એમનાં

૧. સત્તરમી કડીમાં “પરમપુરુષ સામળાજી” એવો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી મેં આ વિશેષજ્ઞ યોજ્યું છે.

૨. ગૂ. સા. સં.માં એના શીર્ષક તરીકે ‘પ્રભુ ગુણગાન મહિમા’ રખાયું છે.

માતાપિતાનાં નામ, લાંછન, ઊંચાઈ, સહદીક્ષિતની સંખ્યા, આયુષ્ય, નિર્વાણસ્થળ તેમજ શ્રમજ્ઞ અને શ્રમજ્ઞીનો પરિવાર દર્શાવી શાસનના રક્ષક તરીકે ધરણ ઇન્દ્ર અને પદ્માવતીનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

‘અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન – આ છ કડીનું હિન્દી સ્તવન છે. એમાં કહ્યું છે કે કરોડ દેવો મળીને પણ પાર્શ્વનાથના અંગૂઠા જેવો અંગૂઠો બનાવી ન શકે.^૧ આમ એના અદ્ભુત રૂપની પ્રશંસા કરાઈ છે.

ત્રીજી કડીમાં કેવલજ્ઞાનને કમળા અને પાર્શ્વનાથને ગોવિન્દ, પાંચમી કડીમાં મનને મધુકર અને પાર્શ્વનાથને અરવિન્દ તેમજ નયનને ચકોર અને પાર્શ્વનાથના મુખને ચન્દ્ર કહ્યાં છે.

‘ગોડી’ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન – આ નવ કડીનું ગુજરાતી સ્તવન છે. એ ‘હિતકારી તે હિતકારી’થી શરૂ થાય છે. એમાં ‘ગોડી’ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિની મનોહરતા, એમની સેવા માટેનો અનુરાગ, દેવ તરીકેની એમની શ્રેષ્ઠતા અને એમની વાણીની પ્રશંસા વર્ણવાયાં છે. અંતમાં કર્તાએ “વાચક જશ” દ્વારા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે.

‘ગોડી’ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન – આ ગુજરાતીમાં બાર કડીમાં રચાયેલું સ્તવન અંતર્થમકથી અલંકૃત છે. એ અલંકારનો ખ્યાલ આવે એ માટે હું એની પહેલી કડી રજૂ કરું છું :

“ગોડી પ્રભુ ગાજઈ રે, ઠકુરાઈ છાજઈ રે;

અતિ તાજઈ દિમાજઈ, રાજઈ રાજિઓ રે. –૧”

‘ગોડી’ પાર્શ્વનાથને આ સ્તવનમાં શરણાગતના ત્રાતા, દોલતના દાતા, સહજ નિઃસંગી, વલ્લભ અને અદ્વિતીય કહ્યા છે. કર્તાએ પ્રભુજીને વિજ્ઞાપ્તિ કરી છે કે મને શિવનારી પરણાવો.

‘ચિન્તામણિ’ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન – આ દસ કડીના ગુજરાતીમાં રચાયેલા

૧. આ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૯૭)માં “પ્રભુ-મહિમા” એ નામથી છપાયું છે.

૨. આવી હકીકત પ્રત્યેક તીર્થકરને અંગે ઘટે છે.

૩. આ સ્તવન ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૨૫૬)માં છપાયું છે. એ પૂર્વે એ અપ્રસિદ્ધ હોવાનું “અનુક્રમણિકા”માં કહ્યું છે. ત્યાં આનો ‘ગીત’ તરીકે ઉલ્લેખ છે તે વિચારણીય છે.

૪. કર્તાએ જાતે આ સ્તવન જે પ્રતમાં લખ્યું હતું તે જ પ્રત ઉપરથી ગૂ. સા. સં.માં છપાવાયું છે.

૫. આ ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (વિ. ૧, પૃ. ૯૯-૧૦૦)માં જોવાય છે. ત્યાં એનું શીર્ષક “મુક્તિયાચના” રખાયું છે.

સ્તવનમાં ચિન્તામણિ અને ચમક-પાષાણ એમ બેને 'પત્થર' કહ્યા છે. વળી કાળ, સ્વભાવ અને ભવિતવ્યતાને 'ચિન્તામણિ' પાર્શ્વનાથના દાસ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. બાળક જેમ તેમ બોલે અને પિતા આગળ લાડ કરે એમ જે નવમી કડીમાં કહ્યું છે તે રત્નાકર પંચવિંશતિકા (શ્લો. ૩)નું સ્મરણ કરાવે છે. ત્રીજી કડીમાં સાંવત્સરિક દાન દઈ સમસ્ત પૃથ્વીને ઉરણ કરી એમ કહી, મુક્તિરૂપ દાન પોતાને દેવા કર્તાએ પાચના કરી છે.

'રાજનગર'મંડન મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન - આ ગુજરાતીમાં ચૌદ કડીમાં રચાયેલું સ્તવન છે. એ દ્વારા રાજનગરના એટલે કે અમદાવાદના મહાવીરસ્વામીને વિજ્ઞાપ્તિ કરાઈ છે. જેમ માતા વિના બાળક ન રહી શકે તેમ હું તારા વિના રહી ન શકું એમ કર્તાએ મહાવીરસ્વામીને ઉદ્દેશીને કહી એમને પોતાના મનરૂપ મંદિરમાં પધારવા વિજ્ઞાપ્તિ કરી છે. મનને મંદિર કહી મંદિરમાં જે જે વસ્તુ વગેરે હોય તેને સ્થાને રૂપક દ્વારા અન્યનો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ કરાયો છે.

કંટક	માયા	બિછાનાં	ક્રિયાની	મણિનાં	સુવિવેક
			શુદ્ધિ	તોરણ	
ધૂળ	ક્રોધ	તકિયા	પાંચ	ઓરડા	ગમા (?)
કસ્તૂરીકપૂર	સુરુચિ		આચાર	મણિની પેટી	નય
ધૂપઘટી	શાસનની	દીવો	જ્ઞાન	કુસુમ	ધ્યાન
	શ્રદ્ધા	ધજા	અધ્યાત્મ	શય્યા	સમતા

પ્રભુએ કર્તાની અરજી સ્વીકારી એઓ પધારતાં કર્તાને આનંદ થયો. એમણે કહ્યું કે અર્ધપાદ તરીકે કરુણા-ક્ષમા અને તંબોલ તરીકે સત્યવચન રાખશું.

'રાજનગર'મંડન મહાવીરસ્વામીનો સ્તવ^૧ - આ ચચ્ચાર પંક્તિની અગિયાર કડીનો સ્તવ ગુજરાતીમાં છે. જો હું તારાં દર્શન પામ્યો તો મારે આંગણે મેં કલ્પતરુ રોપ્યો એમ હું માનીશ એમ કર્તાએ મહાવીરસ્વામીને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે. ચમક-પાષાણ જેમ લોઢાને ખેંચે તેમ તારી ભક્તિ મુક્તિને ખેંચશે એમ જાણી કર્તાએ ભક્તિ કરી છે. કર્તાએ મહાવીરસ્વામીને સુરતરુ અને અન્ય દેવોને બાવળ કહ્યા છે. વળી એમણે કહ્યું છે કે જેમ કમળની સુવાસ વિના ભ્રમર રહી ન શકે અને મધુમાસના વિલાસ વિના કોયલ રહી ન શકે તેમ તારા ગુણના રસના પાન વિના મારું કાર્ય સરે નહિ. વિશેષમાં આંબાની શાખ (શાખિયું) ચાખ્યા બાદ આંબલીને કોણ ચાખે એવો પણ

૧. આ કૃતિ સ્તવન તરીકે ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૦૮-૧૧૧)માં છપાઈ છે. એમાં નવમી કડીની અંતિમ પંક્તિ ખૂટતી હતી તે સંપાદકે (?) ઉમેરી છે.

૨. કર્તાએ આ કૃતિને ૧૧મી કડીમાં 'સ્તવ' કહેલ છે.

અહીં ઉલ્લેખ છે.

કર્તાએ કીર્તિને વેલ, પોતાના ચિત્તને વૃક્ષ, ભક્તિ અને રાગને પલ્લવ અને સમ્યક્ત્વને પુષ્પ અને (ઉમેરાયેલી પંક્તિ અનુસાર) મુક્તિના સુખને ફળ કહ્યાં છે. પ્રભુની વાણીની મીઠાશ સાકર, દ્રાક્ષ અને અમૃતથી ચડિયાતી કહી છે.

‘રાજનગર’મંડન મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન – આ ગુજરાતી સ્તવન બાર કડીમાં રચાયેલું છે. એ દ્વારા ત્રિશલા-નન્દન (મહાવીરસ્વામી)ને વિજ્ઞપ્તિ કરાઈ છે. એમાં મોઢે પોતાને કેવો સતાવ્યો તે વર્ણવી એ દૂર કરવા કર્તાએ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી છે. હું પોતે નિર્ગુણ છું પણ સગુણ પ્રભુની સંગતિથી ગુણવાળો બનીશ એમ કહી કર્તાએ એના સમર્થનાર્થે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“હુએ ચંદન પર સંગથી, વિંબાદિક ચંદન માન રે. સુણ-૫”

હું પોતે હે પ્રભુ ! તારી આજ્ઞા પાળતો નથી એટલે પતિત છું, પણ તારું નામ “પતિતપાવન” છે એથી તારે મને તારવો જોઈએ અને એમાં તને કંઈ ખર્ચ નહિ આવે. આમ આઠમી કડીમાં કહ્યું છે.

નવમી કડીમાં સમકિત (સમ્યક્ત્વ)ને “સુખડી” કહી છે.^૧

ચિન્તામણિ પત્થર હોવા છતાં એની આરાધના કરવાથી વાંછિત ફળે એમ ૧૧મી કડીમાં કહ્યું છે.

આમ અહીં જે “રાજનગર”ના શણગાર રૂપ મહાવીરસ્વામીનાં ત્રણ સ્તવન યશોવિજયગણિએ રચ્યાં છે તે અમદાવાદના કયા જિનમંદિરની કઈ પ્રતિમાને ઉદ્દેશીને છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

વર્ધમાન-જિન-સ્તવન – આ સાત કડીનું ગુજરાતી સ્તવન છે. એનો પ્રારંભ સરસ્વતીને અને પોતાના ગુરુને પ્રણામ કરી કર્તાએ કર્યો છે. વર્ધમાનને અર્થાત્ મહાવીરને સ્વામી તેમ જ સોભાગી, વૈરાગી અને અરૂપી જિન કહી એનાં ચરણ ઝાડણ કરવાનું – એનું શરણ લેવાનું કર્તાએ કહ્યું છે. હે વર્ધમાન ! તે ભારેકર્મીને ઉગાર્યા છે તો મને કેમ નહિ ? એમ કર્તાએ એ જિનેશ્વરને પૂછ્યું છે. કોઈ તીર્થના પ્રભાવે પત્થર જળમાં તરે તેમ હું તરીશ એમ કર્તાએ કહ્યું છે. વર્ધમાન ! તારું નામ તરણ-તારણ છે, જ્યારે હું તારો સેવક છું એટલે હું બીજાની યાચના નહિ કરું. આમ વિજ્ઞપ્તિ કરવાથી જિનેશ્વર તુષ્ટ થયા એમ કર્તાએ કહ્યું છે. સમ્યક્ત્વ-

૧. સરખાવો સમકિત-સુખલડીની સજ્જાય.

રત્ન આપવા જિનેશ્વરને કર્તાએ કહ્યું છે. વીર પ્રભુની બરાબર કોઈ નથી એમ અંતમાં ઉલ્લેખ છે.

‘મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન - આ ૧૭ કડીનું ગુજરાતી સ્તવતન મહાવીરસ્વામીના સમવસરણનું નીચે મુજબ વિસ્તૃત વર્ણન પૂરું પાડે છે.

સમવસરણમાં સુરો અને અસુરોના સમૂહ મહાવીરસ્વામીની સેવા કરે છે. વાયુ એક યોજનની ઈષ્ટિ કરે છે. ઘૂંટણ સુધી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરાવે છે. મણિ અને રત્નો વડે ભૂતળ વ્યંતરના ઇન્દ્ર રચે છે.

ભવનપતિના ઇન્દ્ર રૂપાનો ગઢ રચી એના ઉપર સોનાનાં કોશીશાં (કપિશીર્ષક) રચે છે. એવી રીતે જ્યોતિષ્ક સોનાનો ગઢ બનાવી એના ઉપર રત્નનાં કોશીશાં અને સુરેન્દ્ર રત્નના ગઢ ઉપર મણિનાં કોશીશાં રચે છે.

ભીંતની જાડાઈ ૩૩ ધનુષ્ય, ૧ હાથ અને ૮ આંગળની દર્શાવાઈ છે. વૃત્ત સમવસરણમાં ભીંતોનું અંતર ૧૩૦૦ ધનુષ્યનું છે. એ ભીંતો ૫૦૦ ધનુષ્ય ઊંચી છે.

જમીનથી પીઠબંધ ઉપર આવવા માટે ૧૦૦૦૦ પગથિયાં અને પહેલા ગઢથી બીજે ગઢે જવા માટે ૫૦૦૦ પગથિયાં અને બીજા ગઢથી ત્રીજે ગઢે જવા માટે ૫૦૦૦ પગથિયાં ચડવાં પડે છે. દરેક પગથિયું એક હાથ પહોળું અને એકેકથી એક હાથ ઊંચું હોય છે.

પ્રતર પચાસ ધનુષ્યનું છે. ચાર દ્વાર અને ત્રણ તોરણ છે. સમવસરણની મધ્યમાં મણિમય પીઠિકા છે. એ જમીનથી અઢી ગાઉ ઊંચી છે. અને એ લાંબી અને પહોળી બસો બસો ધનુષ્યની છે. અને એ જિનેશ્વરના દેહ જેટલી ઊંચી છે.

ચૈત્યસહિત અશોકવૃક્ષ જિનેશ્વરથી બાર ગણું ઊંચું છે. ચારે દિશામાં એકેક સિંહાસન છે. આઠ ચામર અને બાર છત્ર છે, સ્ફટિક રત્નનું ધર્મચક્ર છે અને હજાર યોજન ઊંચાં ચાર ધ્વજ છે.

ઈશાન ખૂણામાં પ્રભુને વિશ્રામ કરવા માટે દેવચ્છન્દ છે. પ્રભુ ચાર મુખે દેશના દે છે. એમનું ભામંડળ મનોહર છે.

બાર પર્ષદા ક્યાં ક્યાં હોય તેનો અહીં નિર્દેશ કરાયો છે.

તિર્યંચો બીજા ગઢમાં છે અને ત્રીજા ગઢમાં વાહનો છે.

૧. આ ‘‘સમવસરણ જિન-સ્તવન’’ના નામથી ગૂ. સા. સં. (વિ.૧, પૃ. ૧૧૬-૭)માં છપાયું છે.

ચાર વાવડી ગોળ અને આઠ વાવડી ચોરસ છે.

અભ્યંતર ગઢની બહાર દીવાલ અને મધ્ય ગઢની અંદરની દીવાલ વચ્ચે ૧૫૦૦ ધનુષ્યનું અને મધ્યમ ગઢની બહારની દીવાલ અને સૌથી બહારના ગઢની અંદરની દીવાલ વચ્ચે ૧૦૦૦ ધનુષ્યનું અંતર હોય છે. રત્નની ભીંત અને ગઢની વચ્ચે વૃત્ત સમવસરણમાં ૨૬૦૦ ધનુષ્યનું અને ચોરસ સમવસરણમાં ૩૦૦ ધનુષ્યનું હોય છે.

એ સમવસરણમાં તુંબરુ વગેરે પોળિયા છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે ધૂપઘટી છે. દ્વાર ઉપર મંગળ-પૂતળી છે અને દુન્દુભિ વાગે છે. દિવ્યધ્વનિ સૌ સમજે છે અને વાણી એક યોજનના વિસ્તારવાળી છે. ત્યાં કોઈ વૈર-વિરોધ નથી. પ્રભુ ચોત્રીસ અતિશયથી વિરાજે છે.

‘નવનિધાન નવ સ્તવનો – આ સ્તવનોનો એક’ હાથપોથીમાં ‘નવ નિધાન નવ સ્તવન સંપૂર્ણ’ એવો અંતમાં ઉલ્લેખ છે. એને અનુસરીને મેં આ શીર્ષક યોજ્યું છે.

આ નવે સ્તવનો ‘હિન્દી’^૧ ભાષામાં છે. એ જશવિલાસનો એક ભાગ ગણાય છે. એ સ્તવનોના પ્રારંભિક ભાગ અને પદાંક નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ઋષભદેવ હિતકારી જગદ્ગુરુ	(૫૬ ૨૨)
(૨) અજિતદેવ મુજ બાલહા	(,, ૪૩)
(૩) સંભવજિન જબ નયન મિલ્યો હો	(,, ૪૪)
(૪) પ્રભુ તેરે નયનકી હું બલિહારી	(,, ૪૫)
(૫) સુમતિનાથ સાચા હો	(,, ૪૬)
(૬) ઘડી ઘડી સાંભરે સાંઢ સલૂના	(,, ૪૭)
(૭) એસે સામી સુપાર્થસે દિલ લગા	(,, ૪૮)
(૮) શ્રી ચન્દ્રપ્રભ જિનરાજ રાજે	(,, ૭, ૪૯ અને ૬૯)

૧. આ સ્તવનો ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૭૩-૭૯)માં છપાયાં છે. પૃ. ૭૩માં આ સ્તવનોનો ‘નવ નિધાન સ્તવનો’ના નામથી નિર્દેશ કરાયો છે.

૨. આનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૭૯)માં અપાયો છે.

૩. કોઈ કોઈ વાર ગુજરાતીની છાંટ જોવાય છે, એ લહિયાને આભારી હશે ?

(૯) મૈં કીનો નહીં તો દિન ઓર શું રાગ („ ૫૦)

પરિમાણ - આ નવ સ્તવનોમાં અનુક્રમે ૬, ૫, ૪, ૫, ૫, ૫, ૫ અને ૫ કડી છે. આમ એકંદર ૪૫ કડી છે.

રાગ - આ નવે સ્તવનો પૈકી એકે માટે દેશીનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ રાગોનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

(૧) રામકલી (૨) કાશી (૩) ગોડી (૪) નટ (૫) મારુ (૬) પૂરવી (૭)યમન-કલ્યાણ (૮) રામગ્રી અને (૯) કેદારો.

વિષય - આ સ્તવનોનો વિષય અનુક્રમે ઋષભદેવથી શરૂ કરીને સુવિધિનાથ સુધીના નવ તીર્થકરોનું ગુણોત્કીર્તન છે.

પહેલા સ્તવનમાં ઋષભદેવને આદ્ય તીર્થંકર, આદ્ય નરેશ્વર અને આદ્ય યતિબ્રહ્મચારી કહ્યા છે. વિશેષમાં કર્તાએ અહીં કોઈ સાંસારિક વસ્તુનો લાભ નહિ માગતાં ચરણકમળની સેવાની યાચના કરી છે.

બીજા સ્તવનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જેમ મધુકરને માલતી અને મુસાફરને ઘર ગમે છે તેમ મને તું અજિતનાથ ગમે છે, નહિ કે હરિ, હર, બ્રહ્મા કે ઇન્દ્ર. આ સ્તવનમાં ભરત, ઐરાવત અને વિદેહકેત્રનો ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા સ્તવનમાં સંભવનાથના દર્શનથી કર્તાને થયેલા લાભોનો કર્તાએ નિર્દેશ કર્યો છે. એમાં “નવનિધિ”નો ઉલ્લેખ છે.

જેવી ભક્તિ તેવી કરુણા એ વાત સૂચવતી વેળા કર્તાએ સફેદ શંખમાં દૂધ ભળ્યું એમ કહ્યું છે. વિશેષમાં અહીં સમ્યક્ત્વનો રત્ન તરીકે ઉલ્લેખ છે.

ચોથું સ્તવન કાવ્યરસિકોને આનંદદાયક છે. એમાં અભિનન્દન જિનનાં નેત્રને અપ્રતિમ કહ્યાં છે. એ નેત્રની શોભાથી કમળ જિતાતાં જળમાં રહે છે, હરણ હારી જતાં વનમાંથી ગગનમાં ચન્દ્રને શરણે ગયું છે; સ્વાભાવિક અને મનોરમ ખંજન જોઈ અંજન પક્ષીનો સર્વ ગળી ગયો છે, ચકોરની શોભા છિનવી લેવાઈ છે. દુઃખનો માર્યો અગ્નિ ભક્ષ્ય કરે છે અને મત્સ્યનો ચંચળતારૂપ ગુણ લેવાયો છે. એ પ્રભુના નેત્રની કીકી ભ્રમર જેવી કાળી છે. જેમ હાથી મદના જળમાં ધૂમે તેમ એમનાં નેત્ર સમતારસમાં ધૂમે છે.

સન્તુલન - આ વર્ણન કવિ પ્રેમાનન્દે વિ. સં. ૧૭૭૬ માં રચેલા નળાખ્યાનમાં અપાયેલાં નળ અને દમયન્તીનાં વર્ણનોનું સ્મરણ કરાવે છે.

પાંચમા સ્તવનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સુમતિનાથ સાચા દેવ ઉત્તમ હીરા જેવા છે, કેમકે એમની વાણી અને વર્તન એકરૂપ છે, જ્યારે ઇતર દેવો તેમ ન હોવાથી કાચા છે - કાચ જેવા છે.

‘છઠ્ઠા સ્તવનમાંની નિમ્નલિખિત પંક્તિ મનોરમ છે :

‘પ્રભુ ગુનજ્ઞાન ધ્યાન વિધિ રચના
પાન સુપારી કાથા ચૂના;
રાગ ભયો દિલમેં આયોગેં,
રહે છિપાયા ના છાનાછૂના.’’

સાતમું સ્તવન ઉત્કટ પ્રીતિનાં ઉદાહરણો દ્વારા કોને શું પ્રીતિકર છે તે નીચે મુજબ દર્શાવે છે :

રાજહંસ	માનસરોવર	મોર	મેઘ
હાથી	રેવા (નર્મદાનું જળ)	ચકોર	ચન્દ્ર
હરિ	ક્ષીરસમુદ્ર	કામદેવ	વસંત
ભ્રમર	અમૂલ્ય પુષ્પ	દાની(દાતા)	ત્યાગ
કોયલ	આંબો	બ્રાહ્મણ	યાગ-યજ્ઞ
સીતા	રામ	યોગી	સંયમ
રત્તિ	કામ	દેવ	નન્દનવન
મુસાફર	ઘરનું આંગણું	ન્યાયી	ન્યાય ^૨
જ્ઞાની	તત્ત્વની વિચારણા		

આઠમા સ્તવનમાં ચન્દ્રપ્રભસ્વામીના વદનને પૂર્ણિમાના ચન્દ્રની, ભવ્યજનોને ચકોરની, કવિઓને ભ્રમરની અને સુખને મકરન્દની ઉપમા અપાઈ છે. એ તીર્થંકરનાં હૃદય અને હાથને વિશાળ કહ્યાં છે અને એમની ચાલને હાથી જેવી કહી છે.^૧

નવમા સ્તવનમાં સુવિધિનાથરૂપ સુદેવ અને કષાયની કૃષ્ણતાથી કલુષિત કુદેવ વચ્ચેનું અંતર નિમ્નલિખિત દ્વંદ્વો દ્વારા દર્શાવાયું છે :

૧. આ સ્તવનની આઠ પંક્તિ ઉપરથી પ્રેરણા મેળવી શુભવિજયજીના શિષ્ય વીરવિજયજીએ “ક્ષણ ક્ષણ સાંભરે શાન્તિ સલૂણ”થી શરૂ થતું સ્તવન યોજ્યુંહોય એમ મનાય છે. જુઓ ન્યા. પ. સ્મૃ. (પૃ. ૧૬૪).
૨. આ પૈકી ઘણાંખરાં ઉદાહરણો યશોવિજયજીગણિકૃત અનન્તવીર્ય-જિન-સ્તવનમાં જોવાય છે.
૩. સ્ત્રીને ગજગામિની કહેવાય છે. શું પુરુષને માટે એવું વિશેષજ્ઞ વપરાય ખરું ?

માનસરોવરનો રસિયો રાજહંસ	અશુચિમાં રાચનારો કાગડો
વિષયરૂપ સર્પ પ્રત્યે ગરુડ	વિષયરૂપ વિષવાળો સર્પ
સમુદ્ર	છીલર જળ
સુરતરુ (કલ્પવૃક્ષ)	સુકાઈ ગયેલું સાગનું ઝાડ

અંતિમ ભાગમાં કહ્યું છે કે સુવિધિનાથ જ પુરુષોત્તમ, નિરંજન શંકર, બ્રહ્મા અને બુદ્ધ છે. આ હકીકત ભક્તામર સ્તોત્રના ૨૫મા પદનું સ્મરણ કરાવે છે.

અંતમાં કર્તાએ પોતાના દિલને ભાગ, સુવિધિનાથના ગુણોને પુષ્પ અને ભક્તિને પરાગ કહ્યાં છે.

નામ-નિર્દેશ – કર્તાએ આ નવ સ્તવનોમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. જેમકે નામોલ્લેખ વિના, નયવિજયજ્ઞના શિષ્ય તરીકે અને નામોલ્લેખપૂર્વક જશ અને વાચક જશવિજય તરીકે.

આનંદઘન – ચોવીસીનો બાલાવબોધ – મુનિવર આનંદઘનજીએ ગુજરાતીમાં ઋષભદેવાદિ ૨૪ તીર્થંકરોને અંગે એકેક સ્તવન રચ્યું છે. એનો ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ યશોવિજયજી ગણિએ રચ્યાનું કેટલાક કહે છે.

વિશિષ્ટ-જિન-સ્તવનો રૂપ પંદર પદો

આદિનાથનું સ્તવન (૫૬ ૧૦) – આ ચાર કડીની હિન્દી કૃતિ દ્વારા શ્રેયાંસકુમારે ઋષભદેવને જે શેરડીનો રસ વહોરાવ્યો હતો તેનું કર્તાએ ઉપમા દ્વારા વર્ણન કર્યું છે. ઉદાહરણાર્થે હું બીજી કડી નોંધું છું :

“મેં પુરુષોત્તમ કરાકે ગંગા, તું તો ચરન નિદાન ।
ઇત ગંગા અંબર તરજનકું, માનું ચલી અસમાન ॥ ૨ ॥”

આ દસમા પદ માટે રાગ તરીકે “ગૌડ સારંગ તથા પૂર્વી” એવો ઉલ્લેખ છે.

ઋષભદેવનું સ્તવન (૫૬ ૬૩) – આ ત્રણ કડીની હિન્દી કૃતિમાં ઋષભદેવની જટાનું આલંકારિક વર્ણન ઉત્પ્રેક્ષાદિદ્વારા કરાયું છે. ઇન્દ્રે પ્રભુને એમની કેશાવલી રાખી મૂકવા વિશ્વપ્તિ કરી એમ અંતમાં કર્તાએ કહ્યું છે. આ ત્રેસઠમા પદ માટે “ગૌડ સારંગ” રાગનો ઉલ્લેખ છે.

શીતલનાથનું સ્તવન (૫૬ ૧૧) – આ હિન્દી કૃતિ છ કડીમાં રચાઈ છે. જ્યોતિથી જ્યોતિ મળી એમ ધ્યાન ધરે ત્યારે ભેદ ન રહે. પ્રભુ પાસે હોય તો બધું

પાસે, પ્રભુના ગુણના અનુભવની ધારા વિષયોની લગનીરૂપ અગ્નિને બુઝાવે તેમજ પ્રભુ ચંદન કરતાં અધિક શીતળ છે. એમ વિવિધ બાબતોનો આ અગિયારમા પદમાં ઉલ્લેખ છે. આ અગિયારમા પદ માટે “રાગ અડાણો” એવો ઉલ્લેખ છે.

શાન્તિનાથનું સ્તવન (પદ ૧૬) - આ છ કડીની હિન્દી કૃતિ છે. આમાં અચિરાના પુત્ર શાન્તિનાથનું ગુણોત્કર્તન છે. હરિ અને હર વગેરેની ઋદ્ધિ કંઈ હિસાબમાં નથી, પ્રભુના ગુણનો અનુભવરૂપ રસ અદ્વિતીય છે, અનુભવ વિના સાચું સ્વરૂપ સમજાય નહિ, પ્રભુના ગુણના અનુભવરૂપ ચન્દ્રહાસ ખડ્ગ મ્યાનમાં ન રહે ઇત્યાદિ બાબતો આ સોળમા પદમાં રજૂ કરાઈ છે. આ સોળમું પદ “સારંગ”માં છે.

નેમિનાથનું સ્તવન (પદ ૧૭) - આ ત્રણ કડીની હિન્દી કૃતિ છે. એમાં રાજુલ (રાજમતી) નેમિનાથને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તમને જોતાં જ તમે મારું ચિત્ત ચોરી લીધું, મને તમારું નામ અહર્નિશ રુચે છે, સિદ્ધિવધૂની ખાતર તમે મને છોડી અને પશુઓને દોષ દીધો. અહીં કર્તા કહે છે કે નેમિનાથ મળતાં રાજુલનું દુઃખ દૂર થયું અને એણે મુક્તિના સુખરૂપ અમૃતનું પાન કર્યું. આ સત્તરમા પદનો રાગ “કાફી” છે.

નેમિનાથનું સ્તવન (પદ ૩૨) - આ બે કડીની હિન્દી કૃતિમાં નેમિનાથનું રૂપ અજબ છે અને એમનાં નેત્ર કરુણારૂપ અમૃતના કચોલા છે એમ કહ્યું છે. આ બત્રીસમા પદનો રાગ “દેવગંધાર” છે.

અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (પદ ૧૮) - આ ત્રણ કડીની નાનકડી હિન્દી કૃતિમાં ‘અંતરીક્ષ’ પાર્શ્વનાથને સાચા મિત્ર કહ્યા છે. “ભામણડે ભૂખ ન ભાંગે” પરંતુ પેટમાં ભોજન જાય તો ભૂખ ભાંગે એ વાત કહી ભગવાનની ભક્તિ વિના બધું નિષ્ફળ છે એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે, આ અઢારમા પદનો રાગ કયાણ (? કલ્યાણ) છે.

કલ્હારા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (પદ ૩૧) - આ ચચ્યાર પંક્તિની ચાર કડીની ગુજરાતી કૃતિમાં કર્તાએ ‘કલ્હારા’ પાર્શ્વનાથને વિજ્ઞાપ્તિ કરી છે. એમણે કહ્યું છે કે તમારા સિવાય મારે કોઈ દેવ નથી. જેણે અમૃતનો રસ ચાખ્યો તેને બાકસ ભાવે નહિ તેમજ અગ્નિના પ્રલય સમયે ‘કંચનગિરિ’ (મેરુ) ગળે નહિ એમ બે બાબત અહીં દર્શાવાઈ છે. અંતમાં કર્તા વિષે સીધો કે આડકતરી રીતે ઉલ્લેખ નથી તો આ એમની કૃતિ ગણાય ? આ એકત્રીસમા પદ માટે રાગનો પણ નિર્દેશ નથી.

દાદા (?) પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (પદ ૮) - આ પાંચ કડીની હિન્દી કૃતિમાં કર્તા પોતે પાર્શ્વનાથની કેવી રીતે સેવા કરશે - પ્રભુને સેવ્ય અને પોતાને સેવક

ગણશે તે હૃદયંગમ રીતે દર્શાવાયું છે :

સેવક	સેવ્ય	સેવક	સેવ્ય
ચકોર	ચન્દ્ર	ખગપતિ	ગોવિન્દ (કૃષ્ણ)
ચકવાક	સૂર્ય	મોર	ગર્જિત ધન
મધુકર	અરવિન્દ	સુરસરિતા	સાગર

પાંચમી (છેલ્લી) કડીમાં “દૂર કરો દાદા પાસજી” એવો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી આ સ્તવન દાદા-પાર્શ્વનાથનું હશે એમ લાગે છે. આઠમા પદનો રાગ “બિલાઉલ” છે.

દાદા (૭) પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (પદ ૨૪) - આ ચાર કડીની હિન્દી કૃતિ છે. એમાં પહેલી કડીમાં “દાદો પાસજી સુખદાઈ” એમ જે કહ્યું છે તેથી શું દાદા-પાર્શ્વનાથ સૂચિત છે ? પાર્શ્વનાથના ગુણોત્કર્તનરૂપે કર્તાએ કહ્યું છે કે ક્રિકરને શંકર બનાવે અને પોતાનું ઐશ્વર્ય આપે એવા તમે છો. ત્યાર બાદ પ્રભુના ધ્યાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે. પ્રભુની સેવા સુરતરુ અને ચિન્તામણિ કરતાં ચડિયાતી છે એમ અહીં કહ્યું છે. અંતમાં નવ નિધિનો ઉલ્લેખ છે. આ ચોવીસમું પદ ‘નટ’ રાગમાં છે.

‘શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (પદ ૩૦) - આ છ કડીની હિન્દી કૃતિ છે. કર્તાએ ‘શંખેશ્વર’ પાર્શ્વનાથને પોતાના અદ્વિતીય સ્વામી કહ્યા છે. જેમ કમળ ઉપર ભ્રમર હેત ધરાવે છે તેમ હું તારો રસિયો છું એમ કહી પ્રભુના નામનો પ્રભાવ કર્તાએ વર્ણવ્યો છે. જેમ અરણી ઘસવાથી અગ્નિ પ્રકટે છે તેમ દુર્જન ક્રોધરૂપ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે અને એને શાંત કરવા તારા નામરૂપ જળ સમર્થ છે એમ કર્તાએ કહ્યું છે. વિશેષમાં પ્રભુની ભક્તિ કરનારને કશો ભય નહિ એવો અહીં ઉલ્લેખ છે. અંતિમ કડી આલંકારિક હોઈ નીચે મુજબ રજૂ કરું છું :

“સજન-નયન-સુધારસ-અંજન દુર્જન રવિ ભરની ।

તુજ મૂર્તિ નિરખે સો પાવે સુખ જસ લીલ ઘની ॥ ૬ ॥”

આ ત્રીસમા પદનો રાગ “શ્રીરાગ” છે.

‘સૂરતિર્મંડન પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (પદ ૬૬) - આ ચૌદ કડીની ગુજરાતી કૃતિ છે. એ દ્વારા કર્તાએ અહીંના (સુરતના) પાર્શ્વનાથને વિજ્ઞાપ્તિ કરી છે. ધનથી

૧. આ સ્તવન “મારી દશા”ના નામથી ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૦૦-૧૦૧)માં છપાયું છે.

૨. આ કૃતિનું નામ “મુક્તિદાનની યાચના” રખાયું છે. એ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૦૧-૧૦૨માં કર્તાના પોતાના હાથની નકલ ઉપરથી છપાવાયું છે.

જાત્ય (સાચો) હીરો ભાંગે નહિ એ વાત તેમજ માગ્યા વિના મા પણ ન પીરસે એ ઉખાણો(જું) અહીં રજૂ કરાયેલ છે. તારી પાસે અખૂટ ખજાનો છે છતાં દાન કેમ દેતો નથી ? સેવામાં કચ્ચાસ જણાતી હોય તોપણ મને તારો ગણી મારું હિત કર એમ કર્તાએ પ્રભુને કહ્યું છે.

વિશેષમાં અહીં એવો ઉલ્લેખ છે કે ગાય, કૂવો અને બાગ જેમ આપવાથી સમૃદ્ધ બને છે તેમ જો તમે ગુણ આપશો તો તમારી કીર્તિ વધશે. અંતમાં કર્તાએ મુક્તિના સુખની માગણી કરી છે. આ છાસઠમા પદ માટે રાગનો ઉલ્લેખ નથી.

આ સ્તવન જે પાર્શ્વનાથને ઉદ્દેશીને રચાયું છે તે અહીંના ગોપીપુરાના વકીલના ખાંચામાં આવેલા ધર્મનાથના દહેરાસરમાંના ભોંયરામાંના પાર્શ્વનાથ કે જેની 'વિ. સં. ૧૬૭૯માં ગોપીદાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે તેને અંગે હોય એમ લાગે છે. આ પ્રતિમા ચમત્કારી ગણાતી હોવાથી મૂળનાયક ધર્મનાથને બદલે એનું સ્તવન રચાયું છે એમ કેટલાક માને છે.

કવિ લાધાશાએ રચેલી ચૈત્યપરિપાટીમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“ત્રીજે શ્રી ધર્મનાથને દેહરામાંહે સૂણો સંતો રે,
‘સૂરજમંડણ’ પાસજી ભૂંયરામાંહે ભગવંતો રે;
ચોવીસ બિંબ પાષાણમેં સાત રતનમેં દીપે રે;
એકશો સિત્તેર ધાતુમેં નિરખંતાં નયન છીપે રે.”

ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિએ પણ આ ધર્મનાથના મંદિરમાં ‘સૂરતિ મંડન’ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હોવાનું કહ્યું છે.

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (પદ ૨૬) આ સાત કડીની હિન્દી કૃતિ છે. એમાં મહાવીરસ્વામીની કેટલીક જીવન-ઘટના વર્ણવાઈ છે. જેમકે ચોસઠ ઇન્દ્ર દ્વારા એમનું પૂજન, ઇન્દ્રાણી દ્વારા ગુણગાન, જન્મમહોત્સવ માટે ‘મેરુ’ના શિખર ઉપર ઇન્દ્રનું પ્રભુને લાવવું, હરિ (સૌધર્મ ઇન્દ્ર)નો સંદેહ દૂર કરવા પ્રભુએ ‘મેરુ’ ચલાવવો, દેવે ધારણ કરેલ સર્પ અને વેતાલરૂપથી મહાવીરસ્વામીનું નિર્ભય રહેવું અને એ દેવ દ્વારા મહાવીરસ્વામીનું ‘વીર’ એવું નામકરણ, ઇન્દ્રના પૂછવાથી વીરે જે કહ્યું તે ઉપરથી વ્યાકરણની રચના, વાર્ષિકદાન તેમજ શાલવૃક્ષ નીચે કેવળજ્ઞાન. આ છબ્વીસમા પદના બે રાગ દર્શાવાયા છે : (૧) કાફી હુસેની અને (૨) કાનડો.

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (પદ ૨૮) – આ ચાર કડીની હિન્દી કૃતિમાં

મહાવીરસ્વામીએ ચરણના અંગૂઠા વડે ‘મેરુ’ કંપાવ્યો તે વેળાનો પ્રસંગ વર્ણવાયો છે. આ અઠ્ઠાવીસમા પદનો રાગ “કેદારો દરબારી” છે.

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (૫૬ ૨૮) – આ ચાર કડીની હિન્દી કૃતિ છે. આમાં એક વેતાલે મહાવીરસ્વામીને પીઠ ઉપર ધારણ કરી સાત તાડ જેટલું પોતાનું શરીર ઊંચું અને વિકરાળ બનાવ્યું પણ મહાવીરસ્વામીને તલના ત્રીજા ભાગ જેટલો પણ ક્ષોભ ન થયો, અને એમણે એ વેતાલ ઉપર મુષ્ટિપ્રહર કર્યો એટલે એણે શરીરનો સંકોચ કર્યો અને ઇન્દ્રે જેવી પ્રભુની પ્રશંસા કરી હતી તેવા તમે છો એમ એમણે મહાવીરસ્વામીને કહ્યું.

આ ઓગણત્રીસમા પદનો રાગ “કેદારો દરબારી” છે.

વિહરમાણ-જિન-વીસી – આજે આપણા આ દેશમાં – ‘ભરત’ ક્ષેત્રમાં એકે જૈન તીર્થંકર નથી. જૈન મંતવ્ય પ્રમાણે અન્ય ચાર ‘ભરત’ ક્ષેત્રમાં અને પાંચે ‘ઐરાવત’ ક્ષેત્રમાં પણ આજે આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, પરંતુ ‘મહાવિદેહ’ની વાત જુદી છે, કેમકે ત્યાં તો આ કાળમાંયે અત્યારે વીસ તીર્થંકરો વિદ્યમાન છે – એઓ વિહરે છે – વિચરે છે એમને ઉદેશીને કેટલીક કૃતિઓ રચાઈ છે. એવી ગુજરાતીમાં રચાયેલી એક કૃતિ તે આ પ્રસ્તુત “વીસી” છે. એમાં નીચે મુજબનાં નામવાળા વીસ તીર્થંકરો પૈકી એકેકને અંગે એકેક સ્તવન છે :

(૧) ‘સીમન્ધર, (૨) યુગમન્ધર, (૩) બાહુ (૪) સુબાહુ (૫) સુજાત, (૬) સ્વયંપ્રભ, (૭) ઋષભાનન, (૮) અનન્તવીર્ય, (૯) સુરપ્રભ, (૧૦) વિશાલ, (૧૧) વજ્રધર, (૧૨) ચન્દ્રાનન, (૧૩) ચન્દ્રબાહુ (૧૪) ભુજંગ, (૧૫) ઈશ્વર, (૧૬) નેમિ, (૧૭) વીરસેન, (૧૮) મહાભદ્ર, (૧૯) ચન્દ્રયશસ્ અને (૨૦) ‘અજિતવીર્ય’

પરિમાણ – આ કૃતિમાંના સ્તવનોમાંની કડીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :

૭, ૬, ૫, ૫, ૬, ૭, ૭, ૬, ૫, ૫, ૬, ૭, ૭, ૬, ૫, ૫, ૬, ૭, ૭ અને ૭. આમ એકંદર ૧૨૨ કડી છે.

દેશી – ૧૮મા સ્તવન સિવાયનાં બાકીનાં માટે ‘દેશી’નો ઉલ્લેખ છે.

વિશેષતા – પ્રત્યેક તીર્થંકરનું ગુણોત્કીર્તન એ આ વીસીનો સામાન્ય વિષય છે. વિશેષમાં વીસે વીસ સ્તવનોમાં તીર્થંકર અંગે નિમ્નલિખિત છ છ બોલનો

૧. અહીં (સુરતમાં) સીમન્ધરસ્વામીનું દહેરાસર તાળાવાળાની પોળમાં છે.

૨. એમની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે અહીં (સુરતમાં) નાજાવટમાં હનમાનની પોળના જૈન દહેરાસરમાં છે.

ઉલ્લેખ છે :

(૧) તીર્થંકરનું નામ, (૨) એમની જન્મભૂમિ, (૩-૫) એમનાં માતા, પિતા અને પત્નીનાં નામ અને (૬) તીર્થંકરનું લાંછન.

પ્રથમ સ્તવનમાં મોટા અને નાના વચ્ચે ભેદભાવ ગિરુઆ (મોટા) દાખવતા નથી એમ કહી એ અંગે ચન્દ્ર, વરસાદ, છાયા, સૂર્ય અને ગંગાજળનાં ઉદાહરણ અપાયાં છે. જેમકે ચન્દ્રના દર્શનથી જેમ સાગર વધે છે તેમ કુમુદ (કૈરવ)નું વન પણ વિકસે છે.

દ્વિતીય સ્તવનમાં કહ્યું છે કે હે પ્રભુ ! તારી સાથેનો સ્નેહ(રંગ) મજ્જાના જેવો અચળ અને અભંગ છે. વિશેષમાં અહીં એવો ઉલ્લેખ છે કે ભવ્યજનોના મનરૂપ તાંબાનું વેધક સોનું બનાવે ત્યાર બાદ એનું પાછું તાંબું બનતું નથી.

તૃતીય સ્તવનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જે વનમાં મોર વિચરે ત્યાં સર્પનો ભય ન હોય, સૂર્ય પ્રકાશે ત્યાં અંધકાર ન રહે અને સિંહ જ્યાં કીડા કરે ત્યાં હાથી ફરકે નહિ. આ પૈકી પહેલી બાબત કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્રના આઠમા પદમાં જોવાય છે.

ચતુર્થ સ્તવનમાં ભક્તિને દૂતિકા અને અનુભવને મિત્ર કહ્યાં છે.

પાંચમા સ્તવનમાં કહ્યું છે કે જેમ સૂર્ય અને કમળ એકબીજાથી ઘણા દૂર હોવા છતાં કમળ વિકસે છે અને ચકોર અમૃતનું પાન કરવા ગગનમાં રહેલા ચન્દ્ર સામે ધસે છે તેમ પ્રભુ દૂર હોવા છતાં મારું મન હે પ્રભુ ! તારી સાથે મળ્યું છે.

છઠ્ઠા સ્તવનમાં સમ્યક્ત્વને 'સુખડી' કહી છે.

સાતમા સ્તવનમાં એવો ઉલ્લેખ છે તારા ગુણોના ધ્યાનરૂપ નિમિત્તથી તપ, જપ અને ક્રિયા ફળે છે.

આઠમું સ્તવન ઉત્કટ પ્રીતિનાં નીચે મુજબનાં અગિયાર ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે :

મધુકર	માલતી	ચાતક	મેઘ	સીતા	રામ
કુમુદિની	ચન્દ્ર	મુસાફર	ઘર	ધર્મી	સંવર
હાથી	નર્મદા(નદી)	હંસ	માનસરોવર	વેપારી	પૈસો
કમળા	ગોવિન્દ	ઇન્દ્ર	'નન્દન'વન		

આ પૈકી ઘણાંખરાં ઉદાહરણો “નવનિધાન નવ સ્તવનો”માંના સુપાર્શ્વનાથના સ્તવનમાં જોવાય છે.

નવમા સ્તવનમાં મુખ-મટકે, લોચન-લટકે, ચારિત્ર-ચટકે અને અટકે એવા પ્રયોગ દ્વારા શબ્દોની રમઝટ જમાવાઈ છે. આ અંતર્યમક ઉપરનું કર્તાનું પ્રભુત્વ દર્શાવે છે.

દસમા સ્તવનની નિમ્નલિખિત પંક્તિ નોંધપાત્ર જણાય છે :

“અતિ ઘણું રાહી હો કે, અગ્નિ મજ્જક સહે;
ઘણ શું હણીએ હો કે દેશ વિયોગ લહે.”

અગિયારમા સ્તવનમાં દેવોને ‘સ્વપ્નથી રહિત’ કહ્યા છે.

બારમા સ્તવનમાં કહ્યું છે કે હે પ્રભુ ! તારી પાસે કેવલજ્ઞાનરૂપ શુભ અનન્ત ખજાનો છે તો તેમાંથી અંશ આપતાં તને શી ખોટ જવાની છે ? આના સમર્થનાર્થે રત્નથી પરિપૂર્ણ સમુદ્રનું, કમળના વનનું, આંબાની લૂંબનું અને ચન્દ્રનાં કિરણનું ઉદાહરણ અપાયેલ છે. સમુદ્ર (રત્નાકર)માંથી એક રત્ન અપાય અને પરિમલના અર્થાં ભ્રમરને કમળ પરિમલ આપે તો શી ન્યૂનતા આવે ? એવી રીતે કોયલ અને આંબાની લૂંબનો અને ચન્દ્રનાં કિરણ અને અમૃતના બિન્દુનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

તેરમા સ્તવનમાં અંતરંગ ગુણગોઠડીને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ કહી છે.

ચૌદમા સ્તવનમાંની નીચે મુજબની પંક્તિ મનનીય જણાય છે :

“આસંગો મોટા તણો કુંજર ગ્રહવો કાન લાલ રે”

પંદરમા સ્તવનમાં તન, મન, જીભ અને સમયની ધન્યતા શેમાં છે તે દર્શાવાયું છે.

સોળમા સ્તવનમાં સુરતરુ, સુરમણિ અને પંડૂરનો ઉલ્લેખ છે.

સત્તરમા સ્તવનમાં કહ્યું છે કે શાહી વિના, તારા ગુણે કરી જે પ્રેમના અક્ષર લખાયા તેને ભક્તિરૂપ જળવડે જેમ જેમ ધોઈએ તેમ તેમ તે ઊઘડે છે.

અઠારમા સ્તવનમાં મુક્તિનો ‘લાખેણી લાડી’ તરીકે અને ચારિત્રનો એના પિતા તરીકે નિર્દેશ છે.

ઓગણીસમા સ્તવનમાં કહ્યું છે કે હે પ્રભુ ! તારી કટિથી સિંહ હારતાં એ વનમાં ગયો, તારા વદનથી ચન્દ્ર હાર્યો અને એનું વાન હજીયે વળતું નથી, તારા નેત્ર જોઈ શરમાઈ ગયેલાં કમળ જળમાં રહે છે, તારી લલિત ભુજાથી શેષનાગ

જીતાતાં એ પાતાળમાં ગયો છે, અને તારા તેજથી પરાજિત થયેલો સૂર્ય આકાશમાં ફર્યા કરે છે.

આ વર્ણન પ્રેમાનંદ કૃત નળાખ્યાનનું સ્મરણ કરાવે છે.

વીસમા સ્તવનમાં પ્રભુના ગુણના સમૂહને ગંગાજળ કહ્યો છે. આ સ્તવનમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“જે સંસર્ગ અભેદા રોપે સમાપત્તિ મુનિ માને”

નામનિર્દેશ - પ્રસ્તુત કૃતિમાં કર્તાએ પોતાને માટે નયવિજયજીના સુશિષ્ય, નયવિજયજીના શિષ્ય, વાચક જશ, જંશ અને જસ એમ વિવિધ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાં “વાચક જશ”ની બહુલતા છે.

સન્તુલન - બિમાવિજયના શિષ્ય જિનવિજયજીએ તેમ જ દેવચન્દ્રજીએ પણ એકેક વિહરમાણ-જિન-વીસી રચી છે.

‘સીમંધરસ્વામીનું સ્તવન - આ છ કડીની ગુજરાતી કૃતિમાં કર્તાએ સીમંધરસ્વામીને ‘ભરત’ક્ષેત્રમાં પધારવા - દર્શન દેવા વિજ્ઞાપ્તિ કરી છે. સાથે સાથે પોતાનું મન માને તો એમની પાસે સંયમ લેવાની વાત કર્તાએ કહી છે.

‘સિદ્ધ-જિનનાં સહસ્ર નામ - આ ૨૧ પદ્યોની કૃતિ ‘ભુજંગ પ્રયાત’ છંદમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલી છે. એના અંતિમ પદ્ય ઉપરથી મેં આ કૃતિનું આ નામ યોજ્યું છે. એમાં કર્તાએ નયવિજયજીના ચરણસેવક તરીકે પોતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. એમાં ‘જશ’ જેવો કોઈ શબ્દ નથી. તો શું એટલા જ ઉપરથી આ પ્રસ્તુત યશોવિજયજીની કૃતિ નથી. એમ કેમ કહેવાય ?

૧. આ સ્તવન ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૧૨)માં છપાયું છે.

૨. આ કૃતિ “સિદ્ધ-સહસ્રનામ વર્ણન છંદ”ના નામે ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૩૩-૧૩૬)માં વિ. સં. ૧૯૮૨માં છપાવાઈ છે. વળી એ જ નામથી આ કૃતિ “અર્હનનામસહસ્ર સમુચ્ચય” નામના પુસ્તક (પૃ. ૫૫-૫૮)માં “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે અને તેમ કરતી વેળા ભાષામાં પરિવર્તન કરાયું છે. વિશેષમાં અહીં પૃ. ૫૮માં કહ્યું છે કે “કર્તા તરીકે ઉ. શ્રી યશોવિજયજીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે પરંતુ કૃતિ જોતાં તે નામ સંભવતું નથી. વળી સહસ્ર નામની સંજ્ઞાનું કારણ પણ સમજાતું નથી.”

૩. આ નીચે મુજબ છે :

“ઇરયાં સિદ્ધજિનનાં કહ્યાં સહસ્ર નામ, રહ્યો શબ્દ ઝગડો લહ્યો શુદ્ધ ધામ;
ગુરુ શ્રીનયવિજય-બુધ-ચરણ સેવી, કહઈ શુદ્ધ પદમાંહિ નિજ દષ્ટિ દેવી. - ૨૧”

આ કૃતિનો વિષય તીર્થંકર તરીકેનું જીવન પૂર્ણ કરી સિદ્ધ થયેલા મુક્ત બનેલા પરમાત્માનાં વિવિધ નામોની સૂચિ છે. એ નામો આ કૃતિના અંતિમ પદ પ્રમાણે એક હજાર હોવાં જોઈએ.

આ કૃતિમાં તથાગત (શ્લો. ૧), ત્રયીગીત (શ્લો. ૫), વેદાંત કૃત અખિલ ઊહ (શ્લો. ૫), સ્વયંભૂ (શ્લો. ૨૦) અને શંભુ (શ્લો. ૨૦) એ નામો નોંધપાત્ર જણાય છે.

શ્લો. ૮માં કુમારી પતિના સમાગમનું સુખ ન જાણે' એ બાબતનો ઉલ્લેખ છે. વાણીની પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એમ ચાર કોટિ ગણાવાય છે તે પૈકી છેલ્લી ત્રણનો ઉલ્લેખ શ્લો. ૧૩માં કરાયો છે. શ્લો. ૧૭માં કહ્યું છે કે જગન્નાથનો યોગમહિમા અદ્ભુત છે. એમનાં પાંચે કલ્યાણકોને પ્રસંગે જગતનો અંધકાર ટળે છે.^૨ શ્લો. ૧૦માં કહ્યું છે કે સિદ્ધના અનંત ગુણ હોવાથી હું અનંત નામો વખાણું છું.

પરમાત્મ-પંચવિંશતિકા^૩ - આ 'અનુષ્ટુભ્'માં પચ્ચીસ પદોમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલી કૃતિ છે. એ દ્વારા કર્તાએ પરમાત્માના સ્વરૂપ અને એમના ગુણો તેમજ સિદ્ધ પરમાત્માઓના સુખ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. એની શરૂઆત ‘‘પરમાત્મા’’થી કરાઈ છે.

અનુવાદ - ઉપર્યુક્ત કૃતિનો ગુજરાતીમાં પં. લાલને અનુવાદ કર્યો છે અને એ છપાવાયો છે.

‘‘પરમજ્યોતિ - પંચવિંશતિકા^૪ - આ પણ ‘અનુષ્ટુભ્’માં રચાયેલાં પચ્ચીસ પદોની સંસ્કૃત કૃતિ છે. એમાં આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન છે. આ પચ્ચીસીનો પ્રારંભ ‘‘એન્દ્રં તત્ પરમં’’થી કરાયો છે. ઐન્દ્ર-સ્તુતિ - ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૮૭, ટિ.)માં ‘આત્મજ્યોતિ:સ્વરૂપ-પંચવિંશતિકા’ એવું આ કૃતિનું નામાંતર અપાયું છે.

૧. આ હકીકત યશોવિજયજી ગણિએ ૨૫ કડીના હિન્દીમિશ્રિત ગુજરાતીમાં રચાયેલા પાર્શ્વનાથ-સ્તવનમાં પણ કહી છે.

૨. આ હકીકત ઠાણ (ઠા., ઉ.)ના ઉલ્લેખ સાથે બંધબેસતો નથી.

૩. આ કૃતિ મુ. ક. જૈ. મો.માં પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય અને પરમજ્યોતિ: પંચવિંશતિકા સહિત વીર સંવત્ ૨૪૪૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ઐન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશતિકાના અંતમાં પણ આ કૃતિ છપાવાઈ છે.

૪. આને જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૨૩૭)માં પરમાત્મજ્યોતિ: પંચવિંશતિકા કહી છે.

૫. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૧.

૬. આ કૃતિ જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૨૩૬)માં આ નામથી નોંધાયેલી છે.

અનુવાદ - આ કૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ થયેલ છે.

^૧ગણધર-ગુણગાન (પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮) - આ છ છ પંક્તિની એકેક કડી ગણતાં અગ્યાર કડીમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલી અને દેશીના ઉલ્લેખ વિનાની કૃતિ છે. એમાં મહાવીર સ્વામીના ઇન્દ્રભૂતિથી માંડીને પ્રભાસ સુધીના ^૨અગિયારે ગણધરોનાં ગુણગાન ગવાયાં છે. અને તેમ કરતી વેળા પ્રત્યેક ગણધરને અંગે નિમ્નલિખિત છ છ બાબતની માહિતી અપાઈ છે.

(૧) ગણધરનું નામ, (૨-૩) એમનાં માતાપિતાનાં નામ, (૪) ગણધરની જન્મભૂમિ, (૫) એમની સંશય અને (૬) એમનું આયુષ્ય.

કર્તાએ પોતાનો “વાચક જસ” તરીકે મોટે ભાગે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રથમ કડીના અંતમાં “ઉવઝાય”નો પ્રયોગ કર્યો છે.

ગણધરભાસ^૩ (પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮) - આ ગુજરાતી કૃતિ અનુક્રમે ૭, ૭, ૭, ૬ અને ૭ કડીની પાંચ ઢાલમાં વિભક્ત છે. આમ એકંદર ચોત્રીસ કડી છે. આ ઢાલોમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ઇન્દ્રભૂતિથી માંડીને સુધર્મા સુધીના આઠ પાંચ ગણધરો અંગે નીચે મુજબની બાર બાર વિગતો અપાઈ છે :

(૧) પ્રસ્તુત ગણધરનું નામ, (૨-૬) એમની જન્મભૂમિ, એમનાં માતા પિતા અને ગોત્રનાં તેમજ એમનાં જન્મનક્ષત્રનાં નામ, (૭) એમનો સંદેહ, (૮-૧૦) એમના ગૃહસ્થ-પર્યાય, છગસ્થ-પર્યાય અને કેવલિ-પર્યાય, (૧૧) એમનું સમગ્ર આયુષ્ય અને (૧૨) એમના શિષ્યની સંખ્યા.^૪

૧. આ કૃતિ “ગણધર નમસ્કાર”ના નામથી ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૫૧૬-૫૧૮)માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એમાં પ્રથમ કડીની બીજી, ચોથી અને છઠ્ઠી પંક્તિમાં થોડા થોડા અક્ષરો ખૂટે છે. જ્યારે પાંચમી પંક્તિમાં તમામ અક્ષરો ખૂટે છે. વળી બીજી કડીની બીજી પંક્તિમાં પણ થોડાક અક્ષરો ખૂટે છે. આમ આ અપૂર્ણ કૃતિ છે તો એની અન્ય હાથપોથી મેળવી ખૂટતા ભાગ પૂર્ણ કરાવા ઘટે.

૨. એમનાં નામ નીચે મુજબ છે :

ઇન્દ્રભૂતિ, અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મા, મંડિત, મૌર્યપુત્ર, અકંપિત, અચલબ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસ.

૩. કર્તાએ ‘ભાસ’ શબ્દ વાપર્યો નથી.

૪. અગિયારે ગણધરોનાં નામ અને આયુષ્ય વિષે સમવાયમાંથી છૂટીછવાઈ માહિતી મળે છે. જુઓ સમવાય ૧૧, ૭૪, ૭૮, ૮૨ ઇત્યાદિ. પજ્જોસવણાકખમાંની થેરાવલી (સુત્ત ૩)માં અગિયારે ગણધરોનાં નામ, ગોત્ર અને શિષ્યોની સંખ્યાની નોંધ છે. આવસ્સયની નિજજુત્તિ (ગા. ૫૮૬)માં અગિયારે ગણધરના સંદેહનો ઉલ્લેખ છે.

“અહ્કારોઽપિ બોધાય, રાગોઽપિ ગુરુભક્તયે ।

વિષાદઃ કેવલાયામ્ભૂત, ચિત્રં શ્રીગૌતમપ્રભોઃ ॥”

પહેલી ઢાલમાં અઠાવીસ લબ્ધિનો બાંધેભારે ઉલ્લેખ છે.

ચોથી ઢાલમાં કહ્યું છે કે મહાવીર જેવા ગુરુના ગુણનો પ્રેમ તે બાવન અક્ષરોનો સાર છે. બાવનાચંદન જગતના ચિત્તને ઠારે છે અને એ છ મહિનાના ક્ષર (ક્ષય)ને દૂર કરે છે, પણ જન્મના રોગને તો ગુરુ દૂર કરે છે એથી હું ગુરુના સમાગમને બાવનાચંદનથી અધિક ગણું છું. આ મુદ્રિત ભાસમાં અગિયાર ગણધરો પૈકી પહેલા પાંચનો જ અધિકાર છે તો એને અંગે એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે શું બાકીના છ ગણધરોને લગતું લખાણ હજી સુધી મળી આવ્યું નથી કે આ ભાસ આટલો જ રચાયો છે ?

સાધુના ગુણગાનની ‘સજ્જાયા’ કિંવા સાધુવંદના (વિ. સં. ૧૭૨૧) – પ્રસ્તુત કૃતિમાં અનેક સાધુઓને – મુનિવરોને વંદન કરાવું હોવાથી એનું કોઈકે સાધુવંદના નામ પાડ્યું હોય એમ જણાય છે. કર્તાએ આ કૃતિનું નામ આમાં તો દર્શાવ્યું નથી.

પરિમાણ – આ ગુજરાતી પદ્યાત્મક કૃતિ આઠ ઢાલમાં વિભક્ત છે. એમાંની કડીઓની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે :

૧૦, ૮, ૧૭, ૧૪, ૧૭, ૮, ૧૮ અને ૫.

આમ એકંદરે સો કડી છે. અંતમાં એક કડીનો “કલશ” છે.

દેશી – આઠ ઢાલ પૈકી ફક્ત ચોથી અને છઠ્ઠી માટે દેશીનો ઉલ્લેખ છે.

વિષય – પહેલી ઢાલમાં નિમ્નલિખિત મુનીશ્વરોને વંદન કરાવું છે :-

ઋષભદેવાદિ તીર્થંકરો, પુંડરીક વગેરે ગણધરો, ભરત તેમ જ આદિત્યપશુસ વગેરે આઠ મહાનુભાવો કે જેઓ દર્પણમાં મુખ જોતાં કેવલી બન્યા. બાહુબલિ, સગર, સનત્કુમાર વગેરે ચક્રવર્તી, સુદર્શન શેઠ, બલરામ, મલ્લિનાથ દ્વારા પ્રતિબોધિત નૃપતિઓ તેમજ સ્કન્દક મુનિના શિષ્યો.

બીજી ઢાલમાં દેવકીના સાત પુત્રોને, ત્રીજી ઢાલમાં આઠમા અંગમાં નિર્દેશેલા મુનિવરોને તથા શ્રેણિકની ‘તેવીસ પત્નીઓને’, ચોથી ઢાલમાં નવમા અંગમાં ઉલ્લેખાયેલા શ્રેણિકના પુત્રોને અને પિસ્તાળીસ પ્રત્યેક બુદ્ધોને, પાંચમી ઢાલમાં

૧. આઠમી ઢાલની ત્રીજી કડીમાં ‘સજ્જાયા’ એવો પ્રયોગ છે.

૨. આ નામ મેં યોજ્યું છે. એ માટે મેં આઠમી ઢાલની ત્રીજી કડીનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૩. ૧૩ + ૧૦.

૪. કાલીએ ‘રત્નાવલી’ નામની તપશ્ચર્યા અને બીજી ત્રણે અન્ય ત્રણ તપશ્ચર્યા કર્યાનો અને બાકીની છએ એક એક પ્રતિમા વહન કર્યાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

દમદંત, કૂલવાલૂક, પ્રદેશી રાજા તેમજ ઉત્તરજ્ઞયણ અને ભગવઈમાં નિર્દિષ્ટ મુનિવરોને, છઠ્ઠી ઢાલમાં સૂયગડમાં નિર્દેશાયેલા આર્દ્રકુમારાદિકને, અણિકાસુતને તથા દઢપ્રહારીને, સાતમી ઢાલમાં ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે અગિયાર ગણધરોને, જંબૂકુમારથી માંડીને દેવર્દિ ક્ષમાશ્રમણને અને આઠમી ઢાલમાં દુઃપ્રસહને તેમજ બ્રાહ્મી વગેરે શ્રમણીઓને નમસ્કાર કરાવ્યો છે.

રચનાવર્ષ અને રચનાસ્થળ - પ્રસ્તુત કૃતિ વિ. સં. ૧૭૨૧માં ખંભાતમાં રચાયેલો આઠમી ઢાલમાં ઉલ્લેખ છે. સાથે સાથે આ ઢાલમાં કર્તાએ પોતાની ગુરુપરંપરાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સાક્ષીરૂપ ગ્રંથો - આ કૃતિમાં નિમ્નલિખિત આગમોનો ઉલ્લેખ છે :

અંતગડ (૧, ૧૦.) આઠમું અંગ (૩, ૧.), ઉત્તરાધ્યયન (૫, ૮.), છઠ્ઠું અંગ (૪, ૧૪.), જંબુપન્નતી (૧, ૩.) નવમું અંગ (૪, ૧.), ભગવઈ (૧, ૬, ૫, ૧૭.), રાયપ્રસેણી (૫, ૨.) અને સિદ્ધિદંડિકા (૧, ૪.).

તપગચ્છપતિની સજ્જત્રય (પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮) - આ છ કડીની ગુજરાતી કૃતિ છે. એની દેશી તરીકે ‘નિંદરડી વેરણ હુઈ’નો ઉલ્લેખ છે. આ કૃતિમાં ‘તપ’ગચ્છના આચાર્ય વિજયધર્મના ગુણગાન ગવાયાં છે. એમને કામ નૃપતિ જેવા રૂપવાળા, કરુણાસાગર, સુધા સમાન દેશના દેનારા અને નિષ્કારણ જગદ્બંધુ કહ્યા છે. એવા ગુરુ સાથેની થોડી પણ ગોષ્ઠી સારી એમ કહેતી વેળા થોડું ચંદન અને બીજા લાકડાનો ભારો એ ઉદાહરણ અપાયું છે. અંતમાં કર્તાએ પોતાનો ઉલ્લેખ ‘કવિ વાચક જસ’ તરીકે કર્યો છે.

પ્રશ્ન - અહીં એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે વિજયધર્મસૂરિ તે કોણ છે ? શું વિજયદેવ કે વિજયપ્રભને બદલે ‘વિજયધર્મ’ નામ લખાઈ ગયું છે ? વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય નામની સંસ્કૃત કૃતિ યશોવિજયે રચી છે. એ દાર્શનિક હોઈ એનો આગળ ઉપર મેં વિચાર કર્યો છે.

ગૌતમ-પ્રભાતિ-સ્તવન (પદ ૨૩) - આ ચાર કડીની ‘ગૌતમ’ ઇન્દ્રભૂતિના ગુણગાનરૂપ હિન્દી કૃતિ છે. એમાં કહ્યું છે કે એમનું નામ જપવાથી નવ નિધિ પ્રાપ્ત થાય. વિશેષમાં અહીં કહ્યું છે કે ઘરને આંગણે સુરતરુ ફળ્યો હોય તો પછી વનમાં શા માટે ભ્રમવું ? વળી ઘરમાં જો સુંદર ગાયનું ઘી ખાવા મળતું હોય તો તેલથી કોણ જમે ? એ રીતે વિચારતાં ગૌતમસ્વામીની સેવા મળે તો બીજાની શી જરૂર ? આ ૨૩મું પદ ‘વેલાવલ’ રાગમાં છે.

અષ્ટપદી - આ હિન્દી કૃતિ બબ્બે કડીનાં આઠ પદમાં વિભક્ત છે. એ દ્વારા

યશોવિજયગણિએ અધ્યાતમરસિક આનંદઘનની સ્તુતિ કરી છે એમ મનાય છે. પહેલા પદમાં સુમતિને આનંદઘનની સખી કહી છે. એ મુનિવર રતિ અને અરતિના સંગથી વર્જિત છે એમ ચોથા પદમાં કહ્યું છે. અહીં એ પણ વાત કહી છે કે કોઈક આ મુનિવરનાં છિદ્ર જુએ છે. આનંદઘનને મળવાથી પોતે આનંદઘન જેવા બન્યા એમ આઠમા પદમાં કહ્યું છે અને એ માટે એમણે લોઢાને પારસ(મણિ)નો સ્પર્શ થતાં એ સુવર્ણ બને છે એ ઉદાહરણ આપ્યું છે.

રાગ અને તાલ - પ્રસ્તુત અષ્ટપદી ગેય છે. એનાં બીજા અને સાતમા પદ સિવાયનાં પદોના રાગનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

કાનડો, નાયકી, નાયકી, નાયકી, કાનડો અને કાનડો છે.

ત્રીજા, ચોથા અને છઠ્ઠા એ ત્રણ પદના તાલ તરીકે એનાં નામ અનુક્રમે ચંપક, ચંપક અને રૂપક અપાયાં છે.

પ્રસ્તુત કૃતિની રચના જ્યદેવકૃત અષ્ટપદીને આભારી હશે.

‘વિમલાચળનું સ્તવન - આ પાંચ કડીનું ‘પ્રભાત’ અથવા ‘કાફી’ રાગમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલું સ્તવન વિમલગિરિનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે. મોક્ષવૃક્ષનું ફળ લેવા માટે એ ગિરિ જાણે ધર્મનો હાથ હોય એમ પહેલી કડીમાં ઉત્પ્રેક્ષા કરાઈ છે. બીજી કડી પણ ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારથી વિભૂષિત છે. એમાં કહ્યું છે કે એ ગિરિ ઉપરની જિનગૃહની ઉજ્જવળ અને ઉન્નત મંડળી એવી શોભે છે કે જાણે એને ‘હિમાલય’ માની આકાશ-ગંગા અહીં આવી છે. ત્રીજી કડીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સીમન્ધરસ્વામીએ આ તીર્થ અદ્વિતીય છે એમ હરિને કહ્યું છે. અંતમાં આ ગિરિને વંદન કરનારનો જન્મ સફળ થાય એવો ઉલ્લેખ છે.

હિન્દી અને ગુજરાતી ગીતો

જિન-ગીત - આ પાંચ કડીની હિન્દી કૃતિ છે. એને માટે ‘વેલાઉલ’ રાગનો ઉલ્લેખ છે. અહીં કહ્યું છે કે હે પ્રભુ ! તારા ગુણનો રસ મારા ગુણને સુવર્ણ બનાવે. એ સારું સુવર્ણ થયા પછી તાંબું કેમ થાય ?

નેમ-રાજુલનાં છ ગીત - આ પૈકી પહેલાં ચાર ગીત તે અનુક્રમે નિમ્નલિખિત ક્રમાંકવાળાં પદ છે -

૪૦, ૩૩, ૨૬ અને ૧૫.

૧. આ કૃતિ “શ્રી વિમલાચલ જિન-સ્તવન”ના નામથી ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩)માં છપાઈ છે.

છેલ્લાં બે ગીતરૂપ પદ પહેલી વાર ગૂ.સા.સં. (ભા. ૧)માં અનુક્રમે પૃ. ૧૪૦-૧૪૧માં અને પૃ. ૧૪૪-૧૪૫માં છપાવાયાં છે.

પહેલાં ચાર ગીત હિન્દીમાં છે અને બાકીનાં બે ગુજરાતીમાં છે.

‘હોરી’ રાગમાંના પહેલા ગીતમાં નવ કડી છે. એમાં વાસુદેવ કૃષ્ણની પત્નીઓ એમના દિયેર નેમિનાથને લગ્ન કરવા મનાવે છે એ વાત છે. આ માટે એ સ્ત્રીઓ એમની સાથે હોળી નિર્ભયપણે અને અમુક અંશે લાજશરમ મૂકીને ખેલે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ તાલ, કંસાલ, મૃદંગ અને ચંગ વગાડે છે, કેટલીક ગુલાલથી આંખો ભરી દે છે, કેટલીક ભરીભરીને પિચકારી છાંટે છે, કેટલીક ગીત ગાય છે, કેટલીક નાચે છે, કેટલીક સ્તન અને ભુજાનું મૂળ દેખાડે છે. કોઈક ગળે હાથ લગાવે છે અને પરણવા માટે નેમિનાથને વિનવે છે, પણ એઓ તો મૌન સેવે છે.

આ ગીતમાંની ત્રીજી અને પાંચમી કડી ‘ઉત્ત્રેક્ષા’ અલંકારથી વિભૂષિત છે.

બીજા ગીતમાં આઠ પંક્તિની એક જ કડી છે. એના રાગ તરીકે “ગુર્જરી, પૂર્વીનો નિર્દેશ છે. અહીં કહ્યું છે કે જાણે કામદેવની સેના ન હોય તેમ સ્ત્રીઓ એમના દિયેર નેમિનાથને ઘેરી વળે છે, ગળામાં મોતીની માળા વડે શોભતી કોઈ રૂપાળી બાલા નૃત્ય કરે છે, કોઈ દિયેરના ગુણ ગાય છે, કોઈ સ્ત્રીએ દબિણ ફાલી પહેરી છે, કોઈ વાંકું જુએ છે અને કોઈ લાજ મૂકી વર્તે છે, તો પણ નેમિનાથ મૌન જ સેવે છે.

ત્રીજા ગીતમાં અંતર્ધ્રમકથી અલંકૃત ચચ્ચાર પંક્તિની બે કડી છે. એનો રાગ ‘ભૂપકલ્યાણ’ છે. એમાં રાજુલ સખીને કહે છે કે શિવાદેવીના નંદન નેમિનાથને મનાવો, કેમકે એમના વિના મને કશું ચેન પડતું નથી.

ચોથા ગીતમાં ત્રણ કડી છે. એનો રાગ ‘નાયકી કાનડો’ છે. એમાં રાજમતીને એની સખી કહે છે કે આમ ગાંડા જેવી તું શું ફરે છે ? વિરહાગ્નિને બુઝાવવા નયન-જળ સિંચ અને ‘ગિરનાર’ ચાલ તો તારા પતિ બતાવું. કર્તાએ અંતમાં કહ્યું છે કે નેમિનાથ અને રાજમતી હળીમળીને મુક્તિ-મહેલમાં ખેલે છે.

સન્તુલન – આ જાતનો ભાવ વિનયવિજયજી ગણિએ રચેલા પદમાં જોવાય છે.^૧

પાંચમું ગીત ત્રણ કડીનું છે એ માટે કોઈ રાગનો ઉલ્લેખ નથી એમાં રાજુલ પોતાની સખીને કહે છે કે મારા નાથને તું મારી એ વિનતિ કહેજે કે યૌવનવતી

૧. પ્રસ્તુત પંક્તિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૪૦)માં અપાઈ છે.

યુવતીને જે છોડી તે ખંતને ખાર દીધો, જે ચૌદ જાણે તે ચારને ન ભૂલે, કર્મનો દોષ અન્યને ન દેવો. એ મંત્ર-તંત્રને સાધ્ય નથી.

છઠ્ઠા ગીતમાં ચચ્યાર પંક્તિની એકવીસ કડી છે. આ ગીત માટે કોઈ રાગનો ઉલ્લેખ નથી. આ ગીતમાં રાજુલની વિરહવેદના કાવ્યરસિકોને આનંદ અર્પે તેવી રીતે વર્ણવાઈ છે. એમાં રાજુલ નેમિનાથ પાસે જવા ઉત્સુક છે એમ કહ્યું છે. રાજુલ કહે છે કે મને એક તો યૌવન અને બીજો મદન સંતાપે છે, વળી ત્રીજો વિરહ કાળજું કાપે છે અને ચોથો દુઃખદાયી કોયલ છે કે જે ‘પિઉ પિઉ’ પોકારે છે. જે ભોગીને સુખનાં સાધન છે તે વિરહીને દુઃખ દે છે એમ કહી શય્યા, મોટો મહેલ અને ઋદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. રાજુલ કહે છે કે પ્રિયતમના વિરહને લઈને ભૂખ અને ઊંઘ બંને નાઠાં છે. કોયલ કયા પાપે કાળી થઈ અને ચન્દ્રમાં લાંછન કેમ છે તે વિષે કવિએ મનોરમ કલ્પના કરી છે. ઉત્તેક્ષાનાં વિવિધ ઉદાહરણો આ ગીતની ગુણવત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે. અંતમાં કવિ કહે છે કે રાજુલ વિવિધ વિલાપ કરતી ‘ગિરનાર’ ગઈ અને એના પતિ નેમિનાથને મળી અને હવે એ બંને જણ શિવમંદિરમાં રમે છે.

ચરિત્રો અને ધર્મકથા

‘આર્ષભીય-ચરિત - આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક કૃતિ સંપૂર્ણ રચાઈ હોય તોપણ હજી સુધી તો પૂરેપૂરી મળી આવી નથી. આ કૃતિમાં ઋષભદેવનું ચરિત્ર વિસ્તારથી અને મહાકાવ્યના લક્ષણને ચરિતાર્થ કરે તેવું યોજાયું છે. આજે મળી આવેલા અંશમાં પ્રથમના ત્રણ સર્ગ સંપૂર્ણ અને ચોથા સર્ગનો અમુક ભાગ છે. આમ જે આ હાથપોથીમાં ચાર સર્ગ છે તેમાં પદ્યની સંખ્યા ઇત્યાદિ નીચે મુજબ છે :

સર્ગ	પદ્યસંખ્યા	પત્ર
૧	૧૩૫	૧ અ - ૬ આ
૨	૧૩૬	૬ અ - ૧૦ આ
૩	૧૨૧	૧૦ આ - ૧૪ આ
૪	૬૬	૧૪ આ - ૧૮ અ

પ્રથમ સર્ગમાં ઋષભદેવને ધર્મવિધિના પ્રવર્તક કહ્યા છે. પ્રથમ સર્ગમાં ભરતને કળા શિખવવાનું અને પુત્રોમાં રાજ્ય વહેંચી આપવાનું કાર્ય કરી ઋષભદેવે દીક્ષા લીધી એ વૃત્તાન્ત છે. દ્વિતીય સર્ગમાં ભરતના ૯૮ ભાઈઓએ દીક્ષા લીધાની વાત છે. તૃતીય સર્ગમાં ભરતને ‘સિન્ધુ’ દેશમાંથી નવ નિધિ પ્રાપ્ત થયાની હકીકત અપાઈ છે અને ચક્ર આયુધશાળામાં નહીં પેસતું હોવાથી બાહુબલિ સાથે યુદ્ધ કરવાની ભરતને એના મંત્રીએ સલાહ આપ્યાનું કથન છે. ચોથા સર્ગમાં ભરતનો સુવેગ નામનો દૂત અપશુકન થવા છતાં બાહુબલિની રાજધાની ‘તક્ષશિલા’માં જાય છે. એ ‘તક્ષશિલા’નું - ત્યાંની લેખશાળા (નિશાળ) વગેરેનું હૃદયંગમ વર્ણન છે. એ દૂતને લોકો પૂછે છે કે તું કોણ છે ? એ કહે છે : હું ભરતનો દૂત છું. ભરત તે કોણ એમ લોકો પૂછે છે અને દૂત જવાબ આપે છે.

૧. આની સત્તર પત્રની એક હાથપોથી મળે છે. એ કર્તાએ જાતે લખ્યાનું ન્યા. ય. સ્મૃ.ના આમુખ (પૃ. ૮)માં ઉલ્લેખ છે. શરૂઆતનાં પત્ર ૫ અ સુધીનાં તેમજ ત્યાર પછીનાં પત્રોમાં એકસરખા અક્ષર નથી એથી મને આ બાબત શંકા રહે છે.

પ્રારંભમાં “ऐं नमः । श्री जिनाय नमः ।” એવો ઉલ્લેખ છે. આ હાથપોથી એકંદર શુદ્ધ હોઈ હડતાલ દ્વારા અશુદ્ધિ વગેરે દૂર કરાઈ હોઈ એ સંપાદન માટે પૂરતી છે. એમાં પત્ર ૧૬ આ અને ૧૭ આ કોરા છે.

આ અપૂર્ણ અંશ જોતાં એમ લાગે છે કે આ મહાકાવ્યમાં^૧ જો એ સંપૂર્ણ રચાયું હોય તો આઠેક સર્ગ હશે અને એકદર હજારેક પદો હશે. પ્રથમ સર્ગનાં આદ્ય અને અંતિમ પદ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

“શુભસ્થિતેર્યઃ કમલાલયો યશ,
પુપોષ વિશ્વે વૃષભાસનોચિતઃ ।
તમઃપ્રમાયી પુરુષોત્તમઃ શુચિ-
મહિશ્વરઃ પાતુ સ નામિનન્દનઃ ॥૧૧॥”

“અધિકકમલોલ્લાસં કુર્વન્ નિરસ્તતમોભરઃ
પ્રસુમરદશાં માર્ગામાર્ગપ્રદર્શનતત્પરમ્ ।
અકલિતતપસ્તેજોરાશિર્દિનેશ ઇવોદિતો,
ભુવનવિજયસ્ફીતાં મેજે તતઃ ^૩શ્રીયશઃશ્રિયમ્ ॥૧૩૫॥”

૨યોથા સર્ગનું ૬૬મું પદ નીચે મુજબ છે :

“યાઽપરોક્ષપદસમ્ભવવૃત્તિ-
વ્યાપ્યતાવિદલિતભ્રમમલા ।
બ્રહ્મવત્ સકલસારચરિત્રા
શુદ્ધબુદ્ધિભિરભૂત સ્પૃહણીયા ॥ ૬૬ ॥

^૧શ્રીપાલ રાજાનો રાસ (ઉત્તરાર્ધ) - (લ. વિ. સં. ૧૭૩૮) સિદ્ધચક્રનો પ્રભાવ વર્ણવનારી આ ગુજરાતી પદ્યાત્મક કૃતિની શરૂઆત મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિએ સુરતની પાસે આવેલા રાંદેરમાં વિ. સં. ૧૭૩૮માં કરી હતી, પરંતુ તેઓ

૧. પ્રથમ સર્ગના અંતની પુષ્પિકામાં આ શબ્દ વપરાયો છે. આ રહી પ્રસ્તુત પંક્તિ :

“इत्यार्षभीय चरिते महाकाव्ये प्रथमः सर्गः”

૨. આ દ્વારા કર્તાએ પોતાના નામનું સૂચન કર્યું છે.

૩. આનું પ્રારંભિક પદ તો અનુષ્ટુપમાં છે. એ નીચે મુજબ છે :

ऐन्द्रस्तोमनतायोग्र - प्रत्यूहव्यूहनाशिने ।

નમઃ શ્રીપાર્થનાથાય, શ્રીશંખેશ્વરમૌલયે ॥ ૧ ॥

૪. આ રાસ ખીમજી ભીમસિંહ માણકે ઈ.સ. ૧૮૮૪માં ‘દેવનાગરી’ લિપિમાં ગુજરાતી સમજૂતી સહિત છપાવ્યો છે. આ રાસ ઘણે સ્થલેથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. વર્ષમાં આંબેલની બંને ઓળીના દિવસોમાં મારાં સ્વર્ગસ્થ પિતા અને માતા આ રાસ અમારા ઘરમાં વાચતાં હતાં અને બાળપણથી મને એ સાંભળવાનો અને આગળ જતાં માતાપિતા સાથે વાંચવાનો સુયોગ મળ્યો હતો.

આ રાસ પૂરો કરી શક્યા નહિ. એમના વિશ્વાસપાત્ર યશોવિજયજી ગણિએ - પ્રસ્તુત ચરિત્રનાયકે આ રાસ પૂર્ણ કર્યો. એ પૂર્ણાહુતિ વિ. સં. ૧૭૩૮ પછી ટૂંક સમયમાં - મોડામાં મોડા વિ. સં. ૧૭૪૫ના પ્રારંભમાં કરાઈ હશે.

આ રાસ શ્રીપાલ રાજાનું સવિસ્તર જીવન-ચરિત્ર પૂરું પાડે છે. એમાં ૧૨૫૧ ગાથા છે. તેમાંની છેલ્લી ૫૦૧ ગાથા યશોવિજયજીએ રચી છે. વિનયવિજયજીએ પહેલા ખંડમાં ૧૧ ઢાલ અને બીજામાં ૪ રચી. ત્યાર બાદ ત્રીજામાં પાંચમી ઢાલનો થોડોક ભાગ રચાતાં એ કાર્ય અટક્યું અને એ ઢાલ યશોવિજયજીએ પૂર્ણ કરી કે પછી આખી જ રચી હોય એમ એ ઢાલની અંતિમ (૩૧મી) કડીમાંના “તે વિનય સુજસ ઘણો” દ્વારા વપરાયેલ ‘સુજસ’ ઉપરથી જાણી શકાય છે. ત્રીજા ખંડમાં એકંદર આઠ ઢાલ છે. એમાંની છેલ્લી ત્રણ અને પાંચમી ઢાલ (થોડી કે પૂરેપૂરી) યશોવિજયજીએ રચી છે. ચોથા ખંડમાં ચૌદ ઢાલ છે. એ પણ એમની રચના છે. એ દ્વારા એમણે શ્રીપાલ નરેશ્વરના જીવનને લગતી નિમ્નલિખિત ઘટનાઓ વર્ણવી છે અને તેમ કરીને વિનયવિજયજીગણિના કાર્યને પૂર્ણ કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ એને દીપાવ્યું છે અને પોતાની ઉત્તમ કાવ્યકળાનો પરિચય પૂરો પાડ્યો છે :

વીજાવાદન દ્વારા ગુણસુંદરી સાથે લગ્ન, વામનરૂપે સ્વયંવરમાં ત્રૈલોક્યસુંદરી ઉર્ફે તિલકસુંદરી સાથેનું પાણિગ્રહણ (ઢા. ૬), શૃંગારસુંદરી અને એની પાંચ સખીની સમસ્યા પૂતળાના મુખે પૂર્ણ કરાવી શ્રીપાલે શૃંગારસુંદરી અને એની પાંચ સખી સાથે કરેલાં લગ્ન, (ઢા. ૭) રાધાવેદ સાધી જયસુંદરી સાથે લગ્ન, સર્પદંશથી મૂર્છિત તિલકસુંદરીને સારી કરી તેની સાથે લગ્ન (‘ઢા. ૮’), મયણાના પિતાને કહેણ, અજિતસેનનો પરાજય, એમની દીક્ષા, શ્રીપાલે એમની (દાર્શનિક તત્ત્વથી મંડિત) કરેલી સ્તુતિ (ઢા. ૫), અવધિજ્ઞાની અજિતસેનની દેશના (મનુષ્યભવ વગેરેની દુર્લભતા, દશવિધ ધર્મ, ચાર અનુષ્ઠાન તેમજ વિષ-ક્રિયા વગેરે પાંચ જાતની ક્રિયા). શ્રીપાલનો પૂર્વભવ, ઉદ્ધાપન (ઢા. ૧૦), અરિહંતાદિ નવ પદોનું નિરૂપણ (ઢા. ૧૧), અને શ્રીપાલાદિનો સ્વર્ગવાસ.

૧. ‘તટ તટ તુટે તાંત ગમ્મા જાયે ખસી હો લાલ’ થી શરૂ થતી વીસમી કડી રચાતાં રાસનું કાર્ય બંધ પડ્યું એમ અનુમાન્ય છે.
૨. આ શ્રીપાલ રાજાની પાંચમી પત્ની છે. એ પહેલાની ચાર પત્નીનાં નામ મયણા (મદન) સુંદરી, મદનસેના, મદનમંજૂષા અને મદનમંજરી છે.
૩. આના વર્ણનાદિ માટે જુઓ મારો લેખ નામે “રાધાવેદ”. આ લેખ અહીંનાં (સુરતના) “પ્રભાકર” (દીપોત્સવી અંક વિ. સં. ૨૦૦૫)માં છપાયો છે.
૪. અહીં ૨૧મી કડીમાં આઠ દષ્ટિ વિષે બાંધેભારે ઉલ્લેખ છે.
૫. અહીંથી ચોથા ખંડનો પ્રારંભ થાય છે.

ચોથા ખંડની પહેલી ઢાલની સાતમી કડીમાં અમૃતક્રિયાનાં લક્ષણ દર્શાવાયાં છે. ત્રીજા ખંડની છઠ્ઠી ઢાલની નિમ્નલિખિત ૨૧મી કડી એક સંસ્કૃત સુભાષિતનું સ્મરણ કરાવે છે :

“છે મધુર યથોચિત શેલડી, દધિ, મધુ સાકર ને દ્રાખ રે;
પણ જેહનું મન જિહાં વેધિયું, તે મધુર ન બીજા લાખ રે, જૂ. ૨૧”

ઉપર્યુક્ત સુભાષિત નીચે પ્રમાણે છે :

“દધિ મધુરં મધુ મધુરં દ્રાક્ષા મધુરા સુધાઽપિ મધુરૈવ ।
તસ્ય તદેવ હિ મધુરં યસ્ય મનો યત્ર સંતનમ્ ॥”

— સુભાષિત રત્નભાંડાગાર પૃ. ૧૭૭, શ્લો. ૭૬૬

‘બારમી ઢાલમાં જાણે મહાવીરસ્વામી શ્રેણિકને ઉદેશીને નિશ્ચયનયપૂર્વકની દેશના દે છે અને અરિહંતાદિ નવ પદનું એ રીતે નિરૂપણ કરી નવપદનો મહિમા વર્ણવે છે. તેરમી ઢાલમાં કવિ અનુભવજ્ઞાનની મહત્તા દર્શાવે છે. આના પછી કલશરૂપ ચૌદમી ઢાલ છે. એમાં યશોવિજયજી ગણિએ હીરવિજયસૂરિ વગેરેનું ગુણોત્કર્તન કર્યું છે. વિશેષમાં એમણે વિનયવિજયજી ગણિ સાતસો ગાથા રચી સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને આ રાસનો પ્રારંભ એમણે (વિનયવિજયજી ગણિએ) ક્યાં અને ક્યારે કર્યો એ બાબતો રજૂ કરી છે.

યશોવિજયજીની રચનાની વિશેષતા એ છે કે એમાં એમણે વિનયવિજયજી ગણિની જેમ એકલો કાવ્યરસ પીરસ્યો નથી, પણ કેટલીક દાર્શનિક માહિતી પણ એમણે પૂરી પાડી છે.

જે કડીઓ રચ્યા બદલ વિ. સં. ૧૭૧૮માં યશોવિજયજીને માફીપત્ર લખી આપવું પડ્યાનું કેટલાક કહે છે તેમાંની એક કડી તે નીચે મુજબની ચોથા ખંડની તેરમી ઢાલની નવમી કડી છે :

“જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજન સમ્મત, બહુલ શિષ્યનો શેઠ;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ અનુભવ નેહી રે. મુ. ૮”

આ સમ્મતિપયરણના ત્રીજા કાંડની ૬૬મી ગાથાના અનુવાદરૂપ છે.

૧. આ ઢાલની ચૌદમી (અંતિમ) કડીના અંતમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે.

‘વાણી વાયક જશ તણી કોઈ નયે ન અધૂરી”

૨. “જહ જહ बहुसुओ सम्मओ य, सिस्सगणसम्परिवुडो य ।

अविणिच्छिओ य समए, तह तह सिद्धन्तपडिणीओ ॥ ६६ ॥”

યશોવિજયજી ગણિએ ‘બૃહદ્’ ગરુડના રત્નશેખરસૂરિએ વિ.સં. ૧૪૨૮માં રચેલા સિરિવાલકહાનો ઓછેવત્તે અંશે ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે, ગા. ૧૨૧૮થી ૧૨૮૮નો સારાંશ ચોથા ખંડની અગિયારમી ઢાલ તરીકે અને ગા. ૧૩૨૭-૧૩૩૫નો સારાંશ આ ખંડની બારમી ઢાલની પહેલી દસ કડીરૂપે જોવાય છે.

ચોથા ખંડની અગિયારમી ઢાલમાં તીર્થંકરનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરાયો છે :

‘જેહને હોય કલ્યાણક દિવસે, નરકે પણ અજઆળું;

સકલ અધિક ગુણ અતિશયધારી, તે જિન નમી અઘ ટાળું રે. ભ.સિ. ૨”

અહીં કલ્યાણકોથી પાંચે અભિપ્રેત હોય એમ જણાય છે. જો તેમ જ હોય તો ઠાણ (ઠા. ૩, ઉ. ૧, સુ. ૧૩૪)માંના નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ સાથે એ સંગત થઈ શકે નહિ :

‘તિહિં ટાળેહિં લોગન્ધયારે સિયા તં. અરિહંતેહિં વોચ્છિજ્જમાણેહિં... તિહિં ટાળેહિં લોગોજ્જોતે સિયા તં. અરહંતેહિં જાયમાણેહિં, અરહંતેસુ પવ્વયમાણેસુ અરહંતાણં જાણપ્પાયમહિમાસુ’

સમજૂતી - પ્રસ્તુત રાસની ગુજરાતી સમજૂતી કોઈકે આપી છે.

‘ભાવાર્થ - ઉપર્યુક્ત રાસની ઢાલ ૧૧ અને ૧૨નો ગુજરાતીમાં ભાવાર્થ કોઈકે તૈયાર કર્યો છે.

કડખાની દેશી - ચોથા ખંડની ચોથી ઢાલ કડખાની દેશીમાં છે, તેમ કેટલાકના મતે વિજયપ્રભસૂરિ-સ્વાધ્યાય પણ આ જ દેશીમાં છે.

‘નવપદપૂજા - આ સંકલનાત્મક કૃતિમાં અરિહંતાદિ નવ પદને અંગે એકેક પૂજા છે. પહેલી પૂજાનો પ્રારંભ ઉપ્પન્નસન્નાણથી શરૂ થતા એક જ. મ. માં રચાયેલા પદથી થાય છે. ત્યાર બાદ નમોઽનન્તથી શરૂ થતા એક પદનો આદ્ય ભાગ સંસ્કૃતમાં

૧. આ ભાવાર્થ “શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયકૃત નવપદજી પૂજા” નામના પુસ્તકમાં કટકે કટકે અપાયો છે. આ પુસ્તક “જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૧માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

૨. આ કૃતિ “ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયાદિ વિરચિત શ્રીનવપદની પૂજા અર્થ સહિત તથા નવપદની ઓળીની વિધિ”ના નામથી જે પુસ્તક “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૦ (પ્રથમ આવૃત્તિ) છપાઈ છે તેમાં છે.

હોય એવો ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારબાદ ચાર પદ્યો ગુજરાતીમાં છે અને એ જ્ઞાનવિમલસૂરિની રચના છે. એના પછી દેવચન્દ્રકૃત બે ગુજરાતી પદ્યો છે. એના પછી “શ્રીપાલરાજાનો રાસ”ના ચોથા ખંડની અગિયારમી ઢાલની પહેલી પાંચ કડી છે. આગળ જતાં સિદ્ધથી માંડીને ચારિત્ર સુધીની પૂજામાં આ જ ઢાલની પાંચ પાંચ કડી અને ‘તપ’ની પૂજામાં છ કડી ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. એ રીતે સમગ્ર અગિયારમી ઢાલ ગૂંથી લેવાઈ છે.

અગિયારમી ઢાલની પહેલી પાંચ કડી પછી એ જ રાસના ચોથા ખંડની બારમી ઢાલની બે કડી અપાઈ છે. જ્યારે સિદ્ધથી માંડીને ચારિત્ર સુધીની પૂજામાં એ રીતે એકેક કડી અને તપની પૂજામાં પાંચ કડી ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. આમ આ બારમી ઢાલ પણ સંપૂર્ણ ગૂંથી લેવાઈ છે.

આ નવપદની પૂજામાં ઉપર્યુક્ત રાસની બે ઢાલ છે. એ ઉપરાંત ઉપર સુચવાયા મુજબ જ્ઞાનવિમળસૂરિ અને દેવચન્દ્રની રચનાઓ છે. વિશેષમાં નવમી પૂજાના અંતમાં ચાર પદ્યો અનુક્રમે જ. મ., સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને ગુજરાતીમાં છે. એ કોઈ એક જ કર્તાના હોય તોપણ આ સમગ્ર પૂજા ચારેક કર્તાની કૃતિઓની સંકલના રૂપ છે. એ સંકલના કોણે ક્યારે કરી તે જાણવું બાકી રહે છે.^૧

તુંબડાની^૨ સજ્જાય - આ દસ કડીની ગુજરાતી કૃતિ છે. એમાં દ્રૌપદીના પૂર્વભવોનું વર્ણન છે. દ્રૌપદીના જીવે બ્રાહ્મણી તરીકેના અવતારમાં કોઈ એક ભવમાં અબજો વર્ષ ઉપર એક સાધુ (નામે ધર્મરુચિ)ને કડવા તુંબડાનું શાક વહોરાવ્યું (ભિક્ષા તરીકે આપ્યું). ગુરુને એ આહાર બતાવાતાં તેમણે એ સાધુને આહાર વાપરવાની ના પાડી અને એને પરઠવવા અર્થાત્ યોગ્ય ભૂમિમાં દાટવા માટે કહ્યું. એ સાંભળી વનમાં જઈ એ શાકનું એક જ બિન્દુ એમણે જમીન પર મૂક્યું તો અનેક જીવોનો સંહાર થતો જોયો. જીવો ઉપર દયા આવતાં એક માસના ઉપવાસી એ સાધુએ એ શાક ખાઈ લીધું અને એઓ કાળધર્મ પામી સર્વાર્થસિદ્ધમાં ઉત્પન્ન થયા.

આ તરફ પેલી બ્રાહ્મણી સંસારમાં રખડી - સાતે નરકોમાં ભમી અને આગળ જતાં દીક્ષા લઈ એણે નિદાન કર્યું - નિયાણું બાંધ્યું અને તે મુજબ પછીના ભવમાં દ્રૌપદી તરીકે પાંચ પાંડવોને પરણી. એ કાળાંતરે મોક્ષે જશે.

અહીં કર્તાએ પોતાનું “જશ” એવું નામ રજૂ કર્યું છે.

સંતુલન - દ્રૌપદીનો આ વૃત્તાન્ત નાયાધર્મકહાના પ્રથમ સુયકખંધ (શ્રુત-

૧. આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે “નવપદપૂજાનું કર્તૃત્વ”

૨. કર્તાએ આ શબ્દ વાપર્યો નથી.

સ્કંધ)ના સોળમા અજ્ઞયજ્ઞ (અધ્યયન)માં વિસ્તારથી લગભગ શરૂઆતમાં આપ્યો છે. આમ આ સજ્ઞાયનો આધાર જૈન આગમ - છઠ્ઠું અંગ છે.

‘જંબૂસ્વામીનો રાસ (વિ. સં. ૧૭૩૯) - આ રાસનો પ્રારંભ યશોવિજયજ્ઞ ગણિએ સાત “દૂહા”થી કર્યો છે. ત્યારબાદ એમણે ૩૭ ઢાલરૂપે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે. તેરમી, બાવીસમી અને ઓગણત્રીસમી ઢાલ પછી બબે વાર દૂહા છે. સાતમી, પાંત્રીસમી, છત્રીસમી અને સાડત્રીસમી ઢાલ પછી દૂહા નથી, પાંચમી ઢાલ અને એના દૂહા પછી પ્રથમ અધિકાર, તેરમી ઢાલના પહેલા દૂહા પછી દ્વિતીય અધિકાર, બાવીસમી ઢાલના પહેલા દૂહા પછી તૃતીય અધિકાર, ૨૯મી ઢાલના પહેલા દૂહા પછી ચતુર્થ સર્ગ અને સાડત્રીસમી ઢાલના અંતમાં પાંચમો સર્ગ એમ ઉલ્લેખ જોવાય છે.

આમ જે પાંચ વિભાગ પુષ્પિકા દ્વારા દર્શાવાયા છે. તેમાંની પહેલા, બીજા અને પાંચમાની પુષ્પિકામાં “પ્રાકૃત પ્રબંધ” એવો ઉલ્લેખ છે.

રાસની શરૂઆત શારદાદેવીની સ્તુતિ દ્વારા અને પોતાના ગુરુ વિબુધ નયવિજયજ્ઞના નામોલ્લેખપૂર્વક યશોવિજયજ્ઞ ગણિએ કરી છે. એમણે પહેલા જ દૂહામાં કહ્યું છે કે ગંગાકિનારે જાપ જપતાં શારદાદેવી મારા ઉપર તુષ્ટ થઈ. બીજા દૂહામાં એમ કહ્યું છે કે શારદાદેવીએ તુષ્ટ થતાં મને તર્ક અને કાવ્યનું તે સમયે વરદાન આપ્યું.

પ્રારંભમાં જંબૂસ્વામીના ચાર ભવ નીચે મુજબ વર્ણવાયા છે :

બીજી ઢાલમાં રાષ્ટ્રકૂટની પત્ની રેવતીના બે પુત્ર નામે ભવદેવ અને ભવદત્તનો અધિકાર છે. ભવદેવ નાગિલાને પરણે છે. પછી એ નાગિલાને કુળાચાર પ્રમાણે મંડિત કરે છે - શણગારે છે. શરીરે ચંદન લગાડવું, કેશપાશ બાંધવો, કેસરનું તિલક કરવું, કપોલ ઉપર કસ્તૂરીની પત્રલતા કરવી અને ઉરોજનું મંડન કરવું એ કાર્ય એ કરે છે. એવામાં એમના ભાઈ ભવદત્ત આવે છે. એમનું વચન સાચું કરવા ભવદેવ દીક્ષા લે છે. ભવદત્તનો સ્વર્ગવાસ થતાં ભવદેવ અર્ધમંડિત નાગિલાને મળવા ઉપડે છે. અને સંસાર માંડવાની વાત કરે છે, પણ નાગિલા એમને પ્રતિબોધ પમાડી મુનિપણમાં સ્થિર કરે છે અને પોતે પણ દીક્ષા લે છે. પછી ભવદેવ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સૌધર્મમાં સામાનિક દેવ બને છે. ત્યાંથી ચ્યવી પદ્મરથ રાજાની રાણી વનલતાને

૧. આ રાસ ગૂ. સા. સં. ના દ્વિતીય વિભાગના લગભગ અંતમાં પૃ. ૧-૮૩માં છપાયો છે.

૨. ભવદેવ, સૌધર્મમાં સામાનિક દેવ, શિવકુમાર અને બ્રહ્મલોકમાં વિદ્યુન્માલી નામનો સામાનિક દેવ.

પેટે પુત્ર તરીકે અવતરે છે. એનું નામ શિવકુમાર રખાય છે. એના ભાઈ ભવદત્ત સ્વર્ગમાંથી ચ્યવી મનુષ્ય તરીકે અવતરી સાગરદત્ત નામે સાધુ બને છે એઓ પોતાના એક વેળાના ભાઈ શિવકુમારને વૈરાગ્યવાસિત કરે છે. શિવકુમાર દીક્ષા માટે અનુજ્ઞા આપવા માતાપિતાને વિનવે છે, પણ એ ન મળતાં ભાવયતિ તરીકે જીવન વ્યતીત કરે છે. અંતમાં એઓ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી બ્રહ્મલોકમાં સામાનિક દેવ તરીકે જન્મે છે. ત્યાં એનું નામ વિદ્યુન્માલી રખાય છે. એને ચાર પત્ની હોય છે. એ પાંચે જણ મનુષ્ય તરીકે જન્મે છે. વિદ્યુન્માલી તે જંબૂસ્વામી તરીકે ઓળખાય છે. એનાં લગ્ન એ પૂર્વભવની ચાર પત્ની તેમજ બીજી ચાર કન્યા સાથે થાય છે. એઓ પહેલાં નક્કી કર્યા મુજબ લગ્ન થતાં તરત જ દીક્ષા લેવા તૈયાર થાય છે એવામાં ‘અવસ્થાપિની’ અને ‘તાલોદ્ઘાટિની’ વિદ્યા વડે વિભૂષિત પ્રભવ નામનો ચોર ત્યાં આવે છે. એની વિદ્યા નામે ‘અવસ્થાપિની’ની જંબૂસ્વામી ઉપર અસર થતી નથી. એથી એ પ્રભાવિત થઈ એમની સાથે વાતચીતમાં ઊતરે છે. પ્રભવચોરને જંબૂસ્વામી મધુબિન્દુનું દષ્ટાંત કહી એનો ઉપનય સમજાવે છે. પછી કુબેરદત્તના કથાનક દ્વારા અઢાર નાતરાંનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રભવચોર કહે છે કે પુત્ર હોય તો પિતાને તારે. એ સાંભળી જંબૂસ્વામી મહેશ્વરદત્તની કથા કહે છે. ત્યાર બાદ જંબૂસ્વામીની એક પત્ની નામે સમુદ્રશ્રી બક નામના ખેડૂતની કથા કહે છે. એના પ્રત્યુત્તરરૂપે જંબૂસ્વામી કાગડાની કથા કહે છે. પછી પદ્મશ્રી વાનર-વાનરીની કથા કહે છે. એના જવાબમાં જંબૂસ્વામી અંગારકારકની કથા કહે છે. ત્યારબાદ પદ્મસેના નૂપુરમંડિતા દુમિલાની કથા કહે છે. એના ઉત્તરરૂપે જંબૂસ્વામી વિદ્યુન્માલીનું વૃત્તાંત વર્ણવે છે. ત્યારબાદ વારાફરતી જંબૂસ્વામીની બાકીની ‘પાંચ પત્નીઓ પૈકી એકેક કથા અને જંબૂસ્વામી એના પ્રત્યુત્તરરૂપે એકેક કથા કહે છે. એ દસ કથાઓ નીચે મુજબ છે :

શંખધમકની કથા, વાનરની, સ્થવિરાની, ઘોડાની, ગ્રામકૂટસુતની, સોલ્લાકની, ‘આ-સાહસની, ત્રણ મિત્રની, નાગશ્રીની અને લલિતાંગકુમારની.

જંબૂસ્વામીનો દીક્ષા લેવા માટેનો દઢ નિયમ જાણીને એની આઠે પત્નીઓ દીક્ષા લેવા તૈયાર થાય છે. જંબૂસ્વામીનાં માતાપિતા અને સાસરા પણ દીક્ષાર્થી બને છે. પ્રભવચોર પણ પ્રતિબોધ પામે છે. સવાર પડતાં જંબૂસ્વામી વગેરે દીક્ષા

૧. એનાં નામ અનુક્રમે કનકસેના, નભસેના, કનકશ્રી, કમલવતી અને જયસિરિ (જયશ્રી) છે.

૨. આ પક્ષીનો પરિચય મેં ‘આ-સાહસ પક્ષી’ નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ ‘ભારતી’ (વાર્ષિક, વિ. સં. ૨૦૦૫)માં છપાયો છે.

માટે સુધર્મસ્વામી પાસે જાય છે અને દીક્ષા લે છે. એવામાં પ્રભવચોર પોતાનાં માતાપિતાની દીક્ષા માટે અનુજ્ઞા મેળવી આવી પહોંચે છે અને એઓ પણ દીક્ષા લે છે.

સુધર્મસ્વામી સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મોક્ષે સંચર્યા એટલે જંબૂસ્વામી પટ્ટધર બન્યા. એઓ વીર સંવત ૬૪માં પ્રભવસ્વામીને પટ્ટધર બનાવી મોક્ષે ગયા.

૭૭મી ઢાલના અંતમાં કર્તાએ પોતાની ગુરુપરંપરાનો તેમજ આ રાસને અંગેના રચનાસ્થલનો અને રચનાવર્ષનો નિર્દેશ કર્યો છે.

છઠ્ઠી ઢાલમાં કેટલાંક વૃક્ષ અને પુષ્પનો ઉલ્લેખ છે. આઠમી ઢાલમાં જંબૂસ્વામીના લગ્નને અંગે રચાયેલા મંડપનું અને એમના લગ્નનું વર્ણન છે.

૧૮મી ઢાલમાં નૂપુરપંડિતાની જલકીડા, ૨૬મી ઢાલમાં ઘોડાનાં લક્ષણ અને ૩૧મી ઢાલમાં લલિતાંગના દેહાદિનું વર્ણન છે.

મારવાડી ભાષાની છાંટવાળી ૩૨મી ઢાલમાં જંબૂસ્વામી અને એની આઠ પત્નીઓને અંગે કર્તાએ વિવિધ સરખામણી કરી છે. એ હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :

જંબૂસ્વામી	એમની પત્ની		
સિદ્ધ	સિદ્ધિ	ક્ષેત્ર	વાડ
મહાદેવ	આઠ મૂર્તિ	પુણ્ય	વાસના
આકાશ	દિશા	ભાગ્ય	રેખા
સુવાસ	ચંદનનું કાષ્ઠ	સાગર	નદી
ચંદ્ર	ચાંદણી	વડ	બીજ
તરુવર	વેલ	મેઘ	વીજળી
વન	કેતકી	સુવર્ણ	વર્ણિકા (?)
દીપક	જ્યોતિ	નંગ	મુદ્રા (વીંટી)
યોગી	ભૂતિ	ચંપક	પાંખડી જોહાર ?
અધિકારી	દોતી (?)	પ્રાસાદ	વેદિકા
આંબો	મંજરી	મહેલ	ધજા
પંકજ	બાગ	દીપ	જગતી
સૂર્ય	પચિની	સંયમ	ધારણા
રસ	રાગ	રૂપી	રૂપ
ધરણીધર	ધરા		

૩૫મી ઢાલમાં જંબૂસ્વામીની દીક્ષાના વરઘોડાનું અને એમના દર્શનાર્થે આતુર બનેલી નારીઓના સંબ્રમનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

આ રાસ કેવળ કથાનકની દૃષ્ટિએ જ મહત્ત્વનો નથી, પરંતુ કાવ્યરસિકોને પણ આનંદ અર્પે તેવો છે. એ અંતર્યમકાદિ શબ્દાલંકાર તેમજ 'ઉત્પ્રેક્ષાદિ અર્થાલંકારથી અલંકૃત છે. એમાં 'શૃંગાર' રસ પણ ભરપૂર છે.^૨ કોઈ કોઈ સ્થળે પાઈય વગેરેમાં અવતરણ અપાયાં છે.^૩

ભાવાનુવાદ - પ્રસ્તુત રાસ પરિશિષ્ટ પર્વ (સ. ૧ શ્લો. ૨૮૬-૪૭૪; સ. ૨-૩)માંના જંબૂસ્વામિચરિત્રના ભાવાનુવાદની ગરજ સારે છે.

બ્રહ્મગીતા (વિ. સં. ૧૭૩૮) - આ ગુજરાતી પદ્યાત્મક કૃતિનો પ્રારંભ દુહાથી કરાયો છે. એના પછી 'ફાગ' છે. એના પછી દુહા છે. આવો ક્રમ લગભગ અંત સુધી જોવાય છે. અંતિમ ભાગમાં દુહા, ફાગ, દુહા, વેલી અને દુહા છે.^૪ આ ૨૯ કડીનું કાવ્ય ખંભા(ખંભાત)નગરમાં વિ. સં. ૧૭૩૮માં રચાયું છે. એ દ્વારા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી જંબૂસ્વામીના ગુણગાન કરાયાં છે - એમના બ્રહ્મચર્યની પ્રશંસા કરાઈ છે. પૃ. ૫૪૯માં કહ્યું છે કે શીલ અને સમ્યક્ત્વરૂપ તુંબડા વડે જંબૂસ્વામી ભવ(સાગર) તરી ગયા તો પછી સ્ત્રીરૂપ નદી તરવામાં એમને શી વાર ?

આ રાગમાંની મુખ્ય મુખ્ય હકીકતો એ છે કે સુધર્મસ્વામીના ઉપદેશથી જંબૂસ્વામી પ્રતિબોધ પામ્યા, એમણે પોતાનાં માતાપિતાને તેમજ આઠ^૫ પત્નીને પ્રતિબોધ પમાડ્યો, પ્રભવસ્વામી અનેબીજા ચોરોએ પણ જંબૂસ્વામીનો એમની પત્નીઓ સાથેનો વાદવિવાદ સાંભળી દીક્ષા લીધી, જંબૂસ્વામી ચતુર્દશ પૂર્વધર અને સુધર્મસ્વામીના પટ્ટધર બન્યા અને આગળ જતાં કેવલજ્ઞાની બની મોક્ષે સિધાવ્યા.

સુધર્મસ્વામીએ જંબૂસ્વામીને એક વાર કહ્યું હતું કે જિનેશ્વરની આજ્ઞા વિનાના

૧. જુઓ - ઢાલ ૨, કડી ૧૬ અને ૧૭; ઢાલ ૬, કડી ૧૮ ને ૧૯.

૨. કોઈ કોઈ સ્થળે અતિરેક છે.

૩. જુઓ ગૂ. સા. સં. (વિ.૨)માં પૃ. ૧૩, ૧૯, ૩૨, ૩૩, ૭૨, ૭૪.

૪. આમ જે આ કૃતિમાં અનેકવાર 'ફાગ' છે એથી એને "ફાગુ-કાવ્ય" ગણવા કોઈ પ્રેરાય. પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩ અને ૧૯)માં પ્રસ્તુત કૃતિનો ઉલ્લેખ છે, પણ આ કૃતિને એમાં સ્થાન અપાયું નથી. બાકી આ સંગ્રહમાં ચતુર્ભુજ કૃત ભમરગીતા (? વિ. સં. ૧૫૭૬), વિનયવિજયજી ગણિકૃત નેમિનાથ ભમરગીતા (વિ. સં. ૧૭૦૬), વૃદ્ધિવિજયજીકૃત જ્ઞાનગીતા (વિ. સં. ૧૭૦૬) અને ઉદયવિજયજીકૃત પાર્શ્વનાથ-રાજગીતા (લ. વિ. સં. ૧૭૨૮) એમ ચાર 'ગીતા' તો અપાઈ છે.

૫. એ આઠેના મનોમોહક સૌન્દર્યનું વર્ણન કરાયું છે.

આચારમાં અનાચાર છે એમ આચાર(આચાર)અંગમાં ઉલ્લેખ છે.

અંતમાં પાંચ યોગનો ઉલ્લેખ છે. ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર તેમજ પ્રીતિ, ભક્તિ અને અસંગ વચન.

કલ્પનાનાં ઉક્રયનો - શીલનો મહિમા વર્ણવનારું આ અંતર્યમકથી અલંકૃત કાવ્ય કેટલીક હૃદયંગમ કલ્પના વડે શોભે છે. જેમકે વદનમાં એક લાખ જીભ હોય અને આયુષ્ય અસંખ્યાત દિવસનું હોય તોપણ જંબૂસ્વામીના ગુણ ગવાઈ નહિ શકે.

જંબૂસ્વામીની આઠ તરુણ અને સ્વરૂપવતી પત્નીઓ તે આઠ મદની રાજધાની છે. એ મદનની સેના છે. એ સ્ત્રીઓને જોવા સૂર્ય અને ચન્દ્ર થંભી જાય તેમ જ બ્રહ્મા, હરિ અને મહાદેવ આશ્ચર્યચકિત બને. પરંતુ જંબૂસ્વામીનું મન એ સ્ત્રીઓથી ચલિત ન બને. મદન જે બાણ જંબૂસ્વામીને મારે છે તેને એઓ ધૈર્યરૂપી બખ્તર વડે ઝીલે છે. એ બાણના બે ભાગ થયા તે ભવાં છે, અને ધૈર્યની પ્રશંસા તરીકે પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. વેણીને તરવાર કહી છે. કાનની ઝબૂકતી ઝાલને સુદર્શનચક્ર કહ્યું છે. નાકે મોતીને ‘બંધૂક’ કહી છે. કામની ઉત્પત્તિનું મૂળ સંકલ્પ છે. કામદેવ અંગ વગરનો થયો તે ઠીક થયું. જો એને શરીર હોત તો એ શું ન કરત ?

અમારી સ્વામિની સમાન સીતા વગેરે અબલાથી મદન ભાગ્યો તો જંબૂસ્વામી સમા પુરુષથી તો એ નાસે જ.

એક વર્ષની દીક્ષા પળાય તો અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થવાય. પુદ્ગલના સંયોગ ઇન્દ્રજાળ જેવા છે. ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથ કોણ તે વિષે અહીં નિર્દેશ છે.

‘વૈરાગ્ય કલ્પલતા (૧૭. વિ. સં. ૧૭૧૬) - આ ૬૦૫૦ શ્લોક જેવડી મહા-મૂલ્યશાળી કૃતિ નવ સ્તબકમાં વિભક્ત છે. એ સ્તબકોની પદ્યસંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૨૬૮, ૨૮૧, ૨૩૦, ૭૫૩, ૧૫૦૧, ૭૬૧, ૫૬૨, ૮૮૫ અને ૧૧૪૦.

આમ અહીં ૪૫૮૨ પદ્યો છે. પાંચમો સ્તબક સૌથી મોટો છે.

૧. આ કૃતિનો પાંચમા સ્તબકના ૧૪૮૧મા પદ્ય સુધીનો અર્થાત્ લગભગ અર્ધો ભાગ ગુજરાતી ભાષાંતર અને ગુજરાતી વિષયાનુક્રમ સહિત “પૂર્વાર્ધ” તરીકે ભીમસિંહ માણેકે ઈ. સ. ૧૯૦૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. ત્યારબાદ પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ દ્વારા સંપાદિત કરાયેલી સંપૂર્ણ કૃતિ હીરાલાલ દેવચંદ શાહે ઈ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રકાશિત કરી છે. એ સંપાદનાર્થે યશોવિજયજી ગણિના ગુરુ નયવિજયજી ગણિએ વિ. સં. ૧૭૧૬માં સ્વર્ણગિરિમાં લખેલી પ્રસ્તુત વૈરાગ્યકલ્પલતાની હાથપોથીનો ઉપયોગ કરાયો છે.

૨. જુઓ દિ. ૧.

આ કૃતિ સિદ્ધર્ષિએ રચેલી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ઉપરથી પ્રેરણા મેળવીને એ કથાની જેમ રૂપક-પદ્ધતિએ રચાઈ છે, અને અમુક અંશે તો એ એને ટપી જાય એવી બની છે. આ કૃતિમાં વૈરાગ્યરસ છલોછલ ભરેલો છે. એ ભવના સ્વરૂપનો આબેહૂબ ચિતાર રજૂ કરે છે. એની રચના કાવ્યરસિકોને આનંદ અર્પે એવી છે. એ મહાકાવ્યની ઝાંખી કરાવે છે. એમાં 'સૂર્યોદય, 'સૂર્યાસ્ત, 'ચન્દ્રોદય, 'રણસંગ્રામ અને વિવિધ 'ઋતુઓનાં આકર્ષક વર્ણનો છે. પ્રથમ સ્તબકમાં વૈરાગ્યનો મહિમા વર્ણવાયો છે. એનો મહેલ તરીકે ઉલ્લેખ કરી એનું નિરૂપણ કરાયું છે. ધર્મનું યૌવન, ગુરુનું માહાત્મ્ય, મોહના જાસૂસો, ચારિત્રરાજાની સેના, સમાધિ, સમતા અને સત્તર પ્રકારના સંયમને પ્રથમ સ્તબકમાં સ્થાન અપાયું છે. આ સ્તવનના શ્લો. ૧૨૪-૨૬૮માં વૈરાગ્યના હેતુરૂપે જે સમાધિનું સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે તે ઉપમિતિમાં જણાતું નથી. એ સમાધિશતક સાથે સરખાવવું ઘટે.

બીજા સ્તબકમાં ભવરૂપી નગર અને સંસારી જીવરૂપ દ્રમકનું વર્ણન છે. દ્રમકની ભિક્ષા, એના રોગો, એને અપાયેલ દેશવિરતિરૂપ અન્ન, એનો સદ્બુદ્ધિ સાથેનો સમાગમ, દ્રમકની રોગી અવસ્થા અને એનો ક્રિયોદ્ધાર તેમજ ગુરુકૃપાનો પ્રભાવ એમ વિવિધ બાબતો આલેખાઈ છે.

ત્રીજા સ્તબકમાં અનુસુન્દર રાજા, સમંતભદ્ર, મહાભદ્રા, સુલલિતા, શ્રીગર્ભરાજા, નલિની રાણી, પુંડરીક, કર્મ-પરિણામ નામના રાજા અને કાલપરિણતિ નામની રાણી, સુમતિ અને સદાગમ નામના આચાર્યની કથા અપાઈ છે. વળી અહીં નૃગતિ અને અવ્યવહારરાશિ એ બે નગરોનું વર્ણન છે. અંતમાં લોકસ્થિતિ અને નિગોદનું નિરૂપણ છે અને સંસારી જીવને પુણ્યોદય નામના મિત્રના સમાગમનું કથન છે.

ચોથા સ્તબકમાં વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે. જેમ કે પદ્મરાજા અને નંદારાણી, નંદિવર્ધન, વૈશ્વાનર, વિદ્યુર, રિપુમર્દન રાજા અને મન્મથ-કંદલી રાણી, બાલ્ય અને મધ્યમ બુદ્ધિ, વિભાકર, મલયમંજરી, તેતલિ, કર્પિજલા, મણિમંજરી, કનકમંજરી અને કનકશેખરની કથા, ચિત્તસૌન્દર્ય અને રૌદ્રચિત્ત નગરનાં વર્ણન અને વિવેકાચાર્યનું આગમન.

૧. જુઓ સ્તબક ૫.

૨. જુઓ સ્તબક ૫ શ્લો. ૮૦૧-૮૧૦.

૩. જુઓ સ્તબક ૫ શ્લો. ૮૧૧-૮૧૭.

૪. જુઓ સ્તબક ૪ શ્લો. ૩૮૭-૪૧૨ તેમજ સ્તબક ૫ શ્લોક ૮૩૩-૮૩૬.

૫. જુઓ સ્તબક ૫.

પાંચમા સ્તબકમાં નરવાહન રાજા, રિપુદારણ, કલાચાર્ય, નરસુંદરી, મહામોહ રાજા, ભૌતાચાર્ય, વેલ્લહલ્લ, મકરધ્વજ, ચંદ્ર અને રમણની કથા અપાઈ છે. વિશેષમાં રાજસચિત્ત, ભવચક્ર ઇત્યાદિ નગરોનું વર્ણન છે. અંતમાં છ દર્શનોનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે.

છઠ્ઠા સ્તબકમાં સંસારી જીવનો વામદેવ તરીકેના જન્મમાં. માયા અને ચોરી સાથેનો સમાગમ, વામદેવની વિમલ સાથે મૈત્રી, રત્નચૂડનો વૃત્તાંત, વામદેવને ઉદ્ભવેલ રોગ, વિમલે કરેલી જિનની સ્તુતિ, બુધસૂરિનું આગમન અને એમણે નિરૂપેલું સંસારી જીવનું સ્વરૂપ, બઠર ગુરુની કથા, વિમલ અને ધવલરાજની દીક્ષા અને વામદેવનો વધ એમ વિવિધ બાબતોને સ્થાન અપાયું છે.

સાતમા સ્તબકમાં સંસારી જીવનો ધનશેખર તરીકે જન્મ, એનાં બકુલશેઠની પુત્રી સાથે લગ્ન, હરિકુમાર સાથે મૈત્રી, પ્રશ્નોત્તર દ્વારા વિનોદ (શ્લો. ૧૧૧-૧૨૮), વાત વગેરે દોષોનો વિચાર, હરિકુમારનાં મયૂરમંજરી સાથે લગ્ન, ધનશેખરનું સમુદ્રમાં પતન, છ પુરુષોનું સ્વરૂપ, હરિની દીક્ષા અને ધનશેખરનું મૃત્યુ એ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

આઠમા સ્તબકમાં સંસારીજીવનો ધનવાહન તરીકે જન્મ, અકલંક સાથે મૈત્રી, સંસારને અપાયેલી વિવિધ ઉપમાઓ, ચાર વણિક-મિત્રોની કથા, ચિત્ત-વાનરની રક્ષાનો ઉપાય, શ્રુતિ-સંગનો વૃત્તાન્ત, સંસારીજીવનો વિરોચનના ભવમાં સમ્યગ્દર્શનનો સમાગમ ઇત્યાદિ વિષયો હાથ ધરાયા છે.

નવમા સ્તબકમાં સંસારીજીવનો ગુણધારણ તરીકે જન્મ, કુલંધર સાથે મૈત્રી, મદનમંજરીનો વૃત્તાંત, ગુણધારણ સાથે એનાં લગ્ન, નિર્મલાચાર્યની દેશના, કર્મ-પરિણામના પાપોદય અને પુણ્યોદય નામના બે સેનાપતિ, દશ કન્યાનું પાણિગ્રહણ, સદ્બોધનો જ્ઞાનસંવરણ સાથેના યુદ્ધમાં વિજય, ગુણધારણની દીક્ષા, સંસારીજીવનાં સિંહકુમાર તરીકે જન્મ, દીક્ષા અને આચાર્ય-પદવી, મોહનું સામર્થ્ય, અનુસુન્દરનો વૃત્તાન્ત, સુલલિતાની કથા, જિનશાસનનો સાર, અજૈનોના ધ્યાન-યોગો, સદ્વૈદ્ય અને કૂટવૈદ્યની કથા, જૈનદર્શનની વ્યાપકતા, પુણ્ડરીક મુનિ અને ધનેશ્વરસૂરિના વૃત્તાંત તેમજ સાત પદ્યોની પ્રશસ્તિ એમ વિવિધ બાબતો વર્ણવાઈ છે.

ચોથા અને નવમા સ્તબક સિવાયનાં સ્તબકનાં નામ નીચે મુજબ છે :

પ્રસ્તાવના, ગુરુ-પ્રભાવ-વર્ણન, તિર્યગ્-ગતિ-વિપાક-વર્ણન, માન-મૃષાવાદ - જિહ્વેન્દ્રિય-વર્ણન, માયા-સ્તેય-દ્વાજેન્દ્રિય-વિપાક-વર્ણન, લોભ-મૈથુન-ચક્ષુરિન્દ્રિય-વિપાક-વર્ણન અને મહામોહ-પરિગ્રહ-શ્રવણેન્દ્રિય-વિપાક-વર્ણન.

સ્ત. ૧, શ્લો. ૧૮૫૦-૧૮૨માં મદના પ્રકારોનો ઉલ્લેખ છે. એ પ્રશમરતિ (શ્લો. ૧)નું સ્મરણ કરાવે છે.

સ્ત. ૧ શ્લો. ૧૮૭માં એવું કથન છે કે વણોંએ - અક્ષરોએ પદો બનાવ્યાં છે, પદોએ વાક્યો બનાવ્યાં છે અને વાક્યોએ સમગ્ર પ્રબંધ-ગ્રંથ બનાવ્યો છે એ જાતના નિશ્ચયને સમાધિપૂર્વક ધારણ કરનાર કોણ 'હું ગ્રંથ કરું છું - રચું છું' એવું અભિમાન કરે ?

મુક્તા-શુક્તિ-સંવાદ - વૈરાગ્યકલ્પલતામાં આ સંવાદ છે એમ જિ. ર. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૩૧૦)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૧૦૫)માં મુક્તાશુક્તિ નામની એક કૃતિની નોંધ છે તે શું આ સંવાદ જ છે ?

ભાષાન્તર - આ વૈરાગ્યકલ્પલતા નામની સંસ્કૃતભાષાની અને સાથે સાથે જૈનદર્શનનો બોધ કરાવનારી હૃદયંગમ કૃતિનું પાંચમા સ્તબકના શ્લો. ૧૪૮૧ સુધીનું ભાષાન્તર હીરાલાલ વિ. હંસરાજે કર્યું છે.

પ્રકરણ ૩

ઔપદેશિક સાહિત્ય

વૈરાગ્યરતિ - આની ૭૭ પત્રની એક હાથપોથી મળે છે. એની પ્રતિકૃતિ જોતાં એમાં ૬૧મું પત્ર ખૂટે છે તેમ જ એ હાથપોથી અપૂર્ણ છે. આ આશરે ૪૮૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એમાં પદ્યાંકોમાં ક્વચિત્ સ્ખલન જણાય છે. એ વાત બાજુએ રાખતાં આ કૃતિમાં ઓછામાં ઓછા આઠ સર્ગ છે અને એ મુખ્યત્વે અનુષ્ટુભ્ છંદમાં રચાયેલા છે. આ સર્ગોના અંતમાંના પદ્યાંક પ્રમાણે એનાં પરિમાણાદિ નીચે મુજબ છે :

સર્ગ	પત્રાંક	પદ્યાંક
૧	૧ અ - ૪ અ	૧-૨૭૫
૨	૪ આ - ૭ આ	૧-૨૧૩
૩	૭ આ - ૧૮ અ	૧-૭૧૪
૪	૧૮ અ - ૪૨ આ	૧-૧૨૬૮
૫	૪૨ આ - ૫૪ અ	૧-૭૫૦
૬	૫૪ અ - ૬૩ અ	૧-૫૨૫
૭	૬૩ અ - ૭૭ આ	૧-૬૭૮
૮	૭૭ અ	૧-૬; સાતમું પદ્ય અપૂર્ણ છે.

આ કૃતિ “યશ:શ્રી” મુદ્રાથી અંકિત છે અને એનો વિષય વૈરાગ્યકલ્પલતા સાથે મળતો આવે છે એમ પ્રથમ સર્ગમાંના દ્રમકનું ચરિત્ર જોતાં ભાસે છે.

આ કૃતિનું આદ્ય પદ્ય નીચે મુજબ છે :

“ऐन्द्रश्रेणिनतपदान्, नत्वा तीर्थङ्करान् परमभक्त्या ।
शमगुण 'मौक्तिकशुक्तिं, वक्ष्ये वैराग्यरतियुक्तिम् ॥ ૧ ॥”

મુખ્યત્વે આર્યામાં રચાયેલા પ્રથમ સર્ગના અંતમાં નીચે મુજબ પુષ્પિકા છે અને એ ઉપરથી આ કૃતિનું નામ વૈરાગ્યરતિ છે એમ જાણી શકાય છે :

“वैराग्यरतौ प्रथमः सर्गः”

૧. શું આ ઉપરથી આ કૃતિને મુક્તાશુક્તિ તરીકે કેટલાક ઓળખાવે છે ?

સાતમા સર્ગનાં અંતિમ પદો નીચે પ્રમાણે છે :

“દ્વાદશાપિ મયા સ્વર્ગા, બાન્ધવત્રયસંયુતા ।
પ્રત્યેકં પ્રેક્ષિતા મદ્રે !, ક્વચિત્ પ્રકૃષ્ટ બાન્ધવૈઃ ॥ ૮૬૭ ॥

તયાઽથ દ્વાદશ સ્વર્ગાન્મનુજા વાસ તન્મુખમ્ ।
પ્રસ્યાપિતો વિશાલાક્ષિ ‘પુણ્યોદય’સુહૃદ્યુતઃ ॥ ૮૬૮ ॥

ભવતિ વિગતસ્વાન્તધ્વાન્તઃ પરિગ્રહમોહયોઃ,
પરિણતિમિમાં કૃત્વા દુષ્ટાંશ્ચ તૈરપિ યઃ સુધીઃ ।

સ इह લભતે ધર્મધ્યાનપ્રથાપ્રસરજ્જિન—

પ્રવ(ચ)નકથાનીતસ્વાત્માઽનુભૂતિયશઃશ્રિયમ્ ॥ ૮૬૯ ॥”

આઠમા સર્ગનું છઠ્ઠું પદ અને અપૂર્ણ સાતમું પદ નીચે પ્રમાણે છે :

“તસ્ય ચાસ્તિ મહાદેવી લાવણ્યગુણશાલિની ।
કૃતરમ્ભા મનઃસ્તમ્ભા ધાન્ના નાન્ની સુમાલિની ॥ ૬ ॥
નિવેશિતોઽહં તત્કુક્ષી, પુણ્યોદયયુતસ્તયા”

અમૃતવેલની ‘સજ્જાય - આ નામની બે ગુજરાતી કૃતિ છે : મોટી અને નાની. પહેલામાં ૨૮ કડી છે તો બીજામાં ૧૮. બંનેની પ્રારંભિક તેમજ ઉપાન્ત્ય પંક્તિ પણ પ્રાયઃ સરખી છે. બંનેનો વિષય પણ હિતશિક્ષા છે. એ રીતે પણ આ બેમાં સમાનતા છે. કર્તાએ બંને કૃતિને અંતમાં “સી(શી)ખડી અમૃતવેલ” કહી છે. નાની કૃતિમાં જે હિતોપદેશ અપાયો છે તે કોઈ પણ ધર્મના માનવીને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. એ દાનવ મટીને માનવ થવાનો માર્ગ દર્શાવે છે. એમાં સમક્રિત, ગારવ, દર્શન અને ચરણ એમ જૈન-દર્શનના પારિભાષિક શબ્દો વપરાયા છે. મોટી કૃતિ ખાસ કરીને જૈનોને ઉદ્દેશીને રચાયેલી છે. જો કે એમાં હરકોઈને ઉપયોગી થઈ પડે એવા પણ શિખામણના બોલ છે. આ કૃતિમાં અરિહંત (જૈન તીર્થંકર), સિદ્ધ (પર-મુક્ત), સાધુ અને ધર્મનાં ચાર શરણ સ્વીકારવાનો, દુષ્ટતની-વિવિધ પાપાચરણની નિંદા કરવાનો અને સુકૃતની - પાંચ પરમેષ્ઠીની, શ્રાવકની અને સમ્યક્ત્વધારીની, તેમજ અન્ય મતના ગુણીની અનુમોદના કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. આગળ જતાં આત્માનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે. અને અંતમાં કર્તાએ પોતાનું નામ ‘સુજસ’ દ્વારા સૂચવ્યું છે.^૧

૧. કર્તાએ “સજ્જાય” શબ્દ વાપર્યો નથી.

૨. નાની કૃતિમાં ‘જસ’ એવો ઉલ્લેખ છે.

‘વિવેચન - અમૃતવેલની નાની સજ્જાય ઉપર શ્રી ધીરજલાલ ટો. શાહે ગુજરાતીમાં વિવેચન લખ્યું છે.

‘અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાય (પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮) - જૈનદર્શનમાં નીચે મુજબનાં ૧૮ પાપસ્થાનકો ગણાવાયાં છે :

(૧) હિંસા, (૨) મૃષાવાદ (અસત્ય), (૩) ચોરી, (૪) અબ્રહ્મ, (૫) પરિબ્રહ્મ, (૬) ક્રોધ, (૭) અભિમાન, (૮) માયા, (૯) લોભ, (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વેષ, (૧૨) કલહ, (૧૩) અભ્યાપ્ચાન યાને આળ, (૧૪) પૈશુન્ય યાને ચાડીચૂગલી, (૧૫) રતિ-અરતિ, (૧૬) પરનિન્દા, (૧૭) માયા-મૃષાવાદ અને (૧૮) મિથ્યાત્વ.

આ ૧૮ પાપસ્થાનકો પૈકી પ્રત્યેકને અંગે એકેક ઢાલ ભિન્ન ભિન્ન દેશીમાં રચાઈ છે. આમ આ કૃતિ ૧૮ ઢાલમાં વિભક્ત છે. એ ઢાલોની કડીની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :

૬, ૬, ૬, ૧૧, ૮, ૮, ૬, ૮, ૮, ૮, ૭, ૫, ૫, ૭, ૮, ૧૨ અને ૮.

આમ એકંદર ૧૩૮ કડીયાળી આ ગુજરાતી રચના એકેક ઢાલ દ્વારા તે તે પાપસ્થાનકના સેવનથી થતી હાનિ અને એના ત્યાગથી થતા લાભ વિષે પ્રકાશ પાડે છે. તેમ કરતી વેળા ‘તેર ઢાલમાં કોઈ કોઈ વ્યક્તિનો ઉદાહરણાર્થે ઉલ્લેખ પણ કરાયો છે. આ હકીકત હું એ વ્યક્તિનાં નામ અને ઢાલના ક્રમાંક નીચે મુજબ રજૂ કરું છું :

અંગજ	૧૫	નંદ	૫	વીરસેન	૧૮
આષાઢભૂતિ	૧૦	નંદિષેણ	૧૦	શુ(શૂ)રસેન	૧૮
કાલિ(લ)કસૂરિ	૨	નારદ	૧૨	સગર	૫

૧. આ વિવેચન મૂળ કૃતિ સહિત ‘‘ધર્મબોધ ગ્રન્થમાલા’’ના સોળમા પુષ્પમાં પૃ. ૧૩-૨૩માં વિ. સં. ૨૦૦૮માં પ્રકાશિત થયું છે. આ પુષ્પનું નામ ‘‘મનનું મારણ’’ છે.

૨. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૩૪૧-૩૬૬)માં છપાવાઈ છે. વિશેષમાં આ કૃતિની પહેલી આવૃત્તિ કર્પૂરવિજયજીના ગુજરાતી અર્થ અને રહસ્ય સહિત ‘‘જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા’’ તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એમાં છેલ્લી નવ ઢાલ ઉપર કુંવરજી આણંદજીનું થોડુંક વિવેચન પણ અપાયું છે. આ પુસ્તકનું નામ અઢાર પાપસ્થાનક તથા બાર ભાવનાની સજ્જાય રખાયું છે. આની બીજી આવૃત્તિ આ જ સભા તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૯માં છપાવાઈ છે. આ પૂર્વે આ કૃતિ ગુજરાતી લિપિમાં મોટા ટાઈપમાં ‘‘અઢાર પાપસ્થાનક સજ્જાયોની ચોપડી’’ના નામથી શેઠ દલસુખભાઈ ભગુભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૬૭માં છપાવી હતી.

૩. ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૧૬ અને ૧૭ એ ક્રમાંકવાળી ઢાલ સિવાયની ઢાલો.

કુરગડુ	૬	બાહુબલિ	૭	સીતા	૪
કુસુમપુરનો શેઠ	૮	બલદત્ત	૧	સુદર્શન શેઠ	૪
કૂચીકર્ણ	૫	રામ	૪	સુભૂમ	૧
ચકવર્તી	૮	રાવણ	૪-૭	સ્થૂલિ(લ)ભદ્ર	૭
તિલક શેઠ	૫	રૌહિણીયો		હરિ ()	૭
તીર્થંકરો		(રૌહિણેય) ચોર	૩	હરિ ()	૮
(મલ્લિનાથ અને					
નેમિનાથ સિવાયના		વલ્લભ	૧૫		
બાવીસ)	૧૦	વસુનૃપ	૨		

આ સજ્જાયમાં નિમ્નલિખિત આગમોની સાક્ષી અપાઈ છે. ઉત્તરજ્ઞયણ (ઢાલ ૮, કડી ૫), દસવેયાલિય (ઢાલ ૧૬, કડી ૬) અને સૂયગડ (ઢાલ ૧૬, કડી ૫).

ચોથી ઢાલની સાતમી કડીમાં “દશ શિર રજમાંહે રોળીયાં, રાવણ વિવશ અબંભ” દ્વારા જે રાવણને દસ મસ્તકવાળો કહ્યો છે તે વૈદિક હિન્દુઓની માન્યતા અનુસારનું કથન છે.

સંતુલન - પ્રસ્તુત કૃતિની કેટલીક કડીઓમાં દર્શાવાયેલ વિગતોભાવને અંગે ગૂ. સા. સં. (ભાગ ૧, પૃ. ૩૪૩-)માં ટિપ્પણ રૂપે કોઈ કોઈનો સંતુલનાર્થે ઉલ્લેખ કરાયો છે. એને લક્ષીને હું નીચે મુજબ સંતુલન રજૂ કરું છું :

ઢાલ	કડી	ગ્રંથ	ઢાલ	કડી	ગ્રંથ
૧	૬	વૈરાગ્યકલ્પલતા (સ્ત. ૩, શ્લો. ૪૧ ઈ.)	૭	૧	સમતાશતક (શ્લો. ૨૮)
૩	૫	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૭૫)	૭	૩	જ્ઞાનસાર (અનાત્મ-શંસાષ્ટક, શ્લો. ૪)
૪	૬	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૦૨)	૭	૫	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૪, શ્લો. ૧૨)
૫	૨	જ્ઞાનસાર (પરિગ્રહાષ્ટક, શ્લો. ૧)	૮	૩	અધ્યાત્મસાર (દંભત્યાગ અધિકાર, શ્લો. ૫)
૫	૩	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૦૭)	૮	૪	જ્ઞાનસાર (સ્થૈર્યાષ્ટક, શ્લો. ૩)
૫	૪	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૧૩)	૮	૩	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૪, શ્લો. ૧૮)
			૮	૪	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૪,

		જ્ઞાનસાર (પરિગ્રહાષ્ટક, શ્લો. ૨)			શ્લો. ૨૦)
૫	૫	સીમંધરજિનસ્તવન (ઢા. ૬, કડી ૭૧)	૮	૫	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૪, શ્લો. ૨૧)
૫	૭	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૧૨)	૧૫	૨	વૈરાગ્યકલ્પલતા (સ્ત. ૧, શ્લો. ૧૪૬-૭)
૫	૮	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૧૪)			અને અધ્યાત્મોપનિષદ્ધ (શ્લો.)
૬	૪	યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૪, શ્લો. ૧૦)	૧૫	૭	વૈરાગ્યકલ્પલતા (સ્ત. ૧, શ્લો. ૧૪૪)

અર્થ, રહસ્ય અને વિવેચન - ‘સદ્ગુણાનુરાગી’ કર્પૂરવિજયજીએ અર્થ અને રહસ્ય ગુજરાતીમાં લખ્યાં છે, જ્યારે કુંવરજી આણંદજીએ ગુજરાતીમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે.

‘ઉવએસરહસ્ય (ઉપદેશ રહસ્ય) - આ ૨૦૩ પદ્યની જ. મ.માં રચાયેલી કૃતિ છે. ૨૦૨ માં પદ્યમાં આનો ‘પયરણ’ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આનું નામ જ કહી આપે છે તેમ આનો વિષય ઉપદેશ છે. એની રચનાનો મુખ્ય આધાર હરિભદ્રસૂરિ કૃત ઉવએસપયનો ઉત્તરાર્ધ છે. ઉવએસરહસ્યમાંના મુખ્ય વિષયો નીચે મુજબ છે :

સ્વરૂપ-હિંસા અને અનુબંધ-હિંસા (ગા. ૪), અપુનર્બંધક (ગા. ૨૨-૨૬), સ્યાદ્વાદ (ગા. ૧૦૦-૧૦૨), દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા (ગા. ૧૧૮), ઉત્સર્ગ અને અપવાદ (ગા. ૧૪૨), સદ્ગુરુનું લક્ષણ (ગા. ૧૫૦) તેમ જ પદાર્થ, વાક્યાર્થ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ (ગા. ૧૫૫-૧૬૪).

ગા. ૧૦૦ અને ૧૦૧માં ‘વિભજજવાદ’ પદ વપરાયેલું છે. એનો અર્થ ‘સ્યાદ્વાદ’ થાય છે.

સ્વોપણવિવરણ - આદિ અને અંતમાં એકેક પદાથી વિભૂષિત આ વિવરણ

૧. આ કૃતિ સ્વોપણ વિવરણ સહિત મનસુખભાઈ ભગુભાઈએ અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૬૭માં પ્રકાશિત કરી છે. એમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં વિષયસૂચિ છે અને ત્યાર પછી મૂળ કૃતિનાં પદ્યોની અકારાદિ કમે અનુક્રમણિકા છે. અંતમાં સાક્ષીરૂપ અવતરણોની સૂચિ છે.
૨. આ નામની અને ૫૦૦ શ્લોક જેવડી એક અજ્ઞાતકર્તૃક સંસ્કૃત વૃત્તિની નોંધ જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૧૭૩ અને ૨૬૫)માં છે.
૩. આ પ્રકાશિત છે.

સંસ્કૃતમાં છે અને એનું પરિમાણ ૩૭૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એમાં વિવિધ ગ્રંથોની સાક્ષી અપાઈ છે.

‘વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ - (વિ. સં. ૧૭૧૭) - આ નામ મેં આ કૃતિના નિમ્નાવિખિત પ્રારંભિક ભાગને તેમજ એના અંતમાંના ઉલ્લેખને લક્ષ્યમાં રાખી યોજ્યું છે :

“કરસ્યું કૌતક કારણે, વાહણ-સમુદ્ર વૃત્તાન્ત”

“इति यानपत्र-यादस्पत्योः परस्परं प्रशस्यसंवादात्तापः समाप्तः श्रीघोषाबंदिरे”

એક હાથપોથીમાં “સમુદ્ર વાહણ વિવાદ રાસ” એવો અંતમાં ઉલ્લેખ છે.

પરિમાણ - શરૂઆતમાં દૂહામાં ચાર કડી છે. ત્યારપછી એક ઢાલ અને એને અંતે દૂહાની ઓછીવત્તી કડી એમ પંદર ઢાલ છે. એના પછી સોળમી ઢાલ અને ચોપાઈમાં ૧૪ કડી અને એના પછી ૧૭મી ઢાલ છે અને એ રીતે આ કૃતિ પૂર્ણ કરાઈ છે.

અહીં ૧કડીઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૪; ૧૦, ૪; ૧૦, ૬; ૧૦, ૬; ૮, ૨; ૧૦, ૨; ૮, ૮; ૮, ૭; ૧૩, ૬; ૧૫, ૪; ૧૪, ૭; ૮, ૨; ૧૪, ૧૦; ૧૦, ૩; ૮, ૩; ૧૧, ૫; ૧૩, ૧૪; અને ૧૮ આમ એકંદરે ૨૮૬ કડી છે અને એ ૧૭ ઢાલમાં વિભક્ત છે.

ઢાલો વિવિધ દેશીમાં રચાયેલી છે.

પ્રયોજન - આ કૃતિ કૌતુકાર્થે રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે કોઈએ ગર્વ ન કરવો. રત્નાકરે (સમુદ્રે) ગર્વ કર્યો અને વહાણે એ ટાળ્યો. એ બેની વચ્ચે કેવો વાદ થયો તેનો ચિતાર અહીં અપાયો છે. આ ઉપદેશાત્મક કૃતિ છે અને ગર્વનો ત્યાગ કરવામાં કલ્યાણ છે એ સૂચવવા આ કૃતિ રચાઈ છે એમ અંતમાં કહ્યું છે.

વિષય - ઘોઘામાંના ‘નવખંડા’ પાર્શ્વનાથને વંદન કરી વેપારીઓ વહાણોમાં ઊપડે છે. એમ કરતાં કરતાં એ વહાણો ભરદરિયે આવી પહોંચે છે. ત્યાં સમુદ્રને

૧. આ કૃતિ સમુદ્ર-વહાણ સંવાદના નામથી ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૂ. ૪૭૯-૫૧૫)માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એનો પં. ધુરંધરવિજયજી ગણિએ તૈયાર કરેલો સારાંશ “જૈ. ધ. પ્ર.” (પુ. ૭૨, અં. ૩-૪, ૫, ૬, ૮ અને ૯)માં પાંચ (૫) કટકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૨. બધી કડીઓનું માપ સરખું નથી.

ગર્વ કરતો જોઈ એક વહાણ એની સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરે છે. સમુદ્ર કોપાયમાન થઈ વહાણની અવદશા કરે છે' એ સમયે ઉદયિકુમાર દેવ સમુદ્રને મોટા ગણી એને નમવા વહાણને કહે છે. પણ વહાણ તેમ ન કરતાં 'નવખંડા' પાર્શ્વનાથને ભજે છે અને બધો ઉત્પાત શમી જાય છે. પછી વહાણો સજજ કરી વેપારીઓ ઇચ્છિત બંદરે પહોંચે છે અને ત્યાં પુષ્કળ વેપાર કરી કરિયાણાં વગેરેથી વહાણો ભરી સ્વદેશ (ઘોઘા) પાછા ફરે છે. એઓ 'નવખંડા' પાર્શ્વનાથનું કેસર અને ચંદનથી પૂજન કરે છે, મોતીના સાથિયા પૂરે છે અને રત્નની આંગી કરે છે.

ગુજરાતીમાં જાતજાતના 'સંવાદો જૈન મુનિવરોએ રચ્યા છે. પરંતુ એમાં વહાણ અને સમુદ્ર વચ્ચેનો સંવાદ આ યશોવિજયજીગણિ સિવાય કોઈએ રચ્યો હોય એમ જાણવામાં નથી.

એથી તથા રોચક શૈલીએ ઉત્ત્રેક્ષાદિથી અલંકૃત રસમય વાણીમાં એ ગૂંથાયેલી હોવાથી તેમ જ લૌકિકાદિ મંતવ્યો રજૂ કરાયાં હોવાથી આ કૃતિ મૂલ્યશાળી બની છે. એનો વિશેષ પ્રચાર થાય તે માટે એ સ્વતંત્ર છપાવાવી જોઈએ.

રચના-વર્ષ ઇત્યાદિ - આ સંવાદ ઘોઘામાં વિ. સં. ૧૭૧૭માં રચાયો છે.

-
૧. સમુદ્ર કોપાયમાન થતાં એણે મચાવેલા ઉત્પાતનું સચોટ વર્ણન તેરમી ઢાલમાં કરાયું છે.
 ૨. આની નોંધ મેં મારા લેખ નામે "સંવાદો સંબંધી જૈન સાહિત્ય"માં લીધી છે. આ લેખ જૈન(સાપ્તાહિક)ના તા. ૨૩-૩-૪૭ અને તા. ૩૦-૩-૪૭ના અંકમાં બે કટકે છપાયો છે.

ઉપખંડ ૩

દર્શનિક સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧

જ્ઞાનમીમાંસા

‘જ્ઞાનબિન્દુ’ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૩૧) આ સંસ્કૃત પ્રકરણ ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડું છે. એના પ્રારંભમાં એક પદ્ય અને અંતમાં પ્રશસ્તિરૂપે નવ પદ્યો છે. એ બાદ કરતાં બાકીનો ભાગ ગદ્યમાં છે. આના મુખ્ય વિષયો આઠ છે : (૧) સામાન્ય ચર્ચા દ્વારા જ્ઞાનનો પીઠિકાબન્ધ, (૨) મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વિષે ચર્ચા, (૩) અવધિજ્ઞાનની ચર્ચા, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાનની ચર્ચા, (૫) કેવલજ્ઞાનની ચર્ચા, (૬) બ્રહ્મજ્ઞાનની સમીક્ષા, (૭) કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના ભેદાભેદની ચર્ચા અને પ્રશસ્તિ. ઉવે આ બાબત હું થોડાક વિસ્તારથી દર્શાવું છું :

‘જ્ઞાનનું લક્ષણ, સંપૂર્ણ જ્ઞાનના પ્રતિબન્ધક તરીકે અને સાથે સાથે મતિજ્ઞાનાદિ ચાર પ્રકારના અપૂર્ણ જ્ઞાનના જનક તરીકે કેવલજ્ઞાનાવરણનો ઉલ્લેખ, બ્રહ્મને જ અજ્ઞાનનો આશ્રય તેમજ અજ્ઞાનનો વિષય માનનારા વિવરણાચાર્યના મતનું ખંડન,

૧. આ કૃતિ “ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી કૃત ગ્રન્થમાલા”માં પત્ર ૧૩૩ અ-૧૬૪ આ રૂપે જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૫માં છપાવાઈ છે. ત્યાર બાદ “જ્ઞાનબિન્દુ પ્રકરણ”ના નામથી આ કૃતિ “સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલા”માં સોળમા મણિ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એનું સંપાદન પં. સુખલાલજી સંઘવી, પં. દલસુખ માલવણિયા અને પંડિતા હીરાકુમારી દેવી એ ત્રણે મળીને કર્યું છે. આ પ્રકાશન સંપાદકકૃત સંસ્કૃત ટિપ્પણો, પં. સુખલાલે હિન્દીમાં લખેલો વિસ્તૃત અને મનનીય “જ્ઞાનબિન્દુપરિચય” તેમજ નિમ્નલિખિત પાંચ પરિશિષ્ટોને લઈને અધ્યયન અને અધ્યાપન માટે ઉપયોગી સાધનની ગરજ સારે તેમ છે :

જ્ઞાનબિન્દુગત (૧) પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ, (૨) વિશેષ નામોની સૂચિ, (૩) ન્યાયોની સૂચિ (૪) અવતરણોની સૂચિ તેમજ (૫) ટિપ્પણગત પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિ.

કેટલાંક અવતરણોનાં મૂળ સ્થળ જાણવાં બાકી રહે છે. વિષયાનુક્રમ સંસ્કૃતમાં અપાયો છે.

૨. જ્ઞાન એટલે આત્માનો સ્વપરપ્રકાશક અસાધારણગુણ.

જીવને અજ્ઞાનનો આશ્રય અને બ્રહ્મને અજ્ઞાનનો વિષય માનનારા વાયસ્પતિમિશ્રના મંતવ્યનું નિરસન, મન્દ્રપ્રકાશના ક્ષયોપશમના ભેદને લઈને વૈવિધ્ય, રસસ્પર્ધકોનું નિરૂપણ, મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ, મતિજ્ઞાનના શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત એવા બે પ્રકારો અને એ બંનેનાં લક્ષણ, વાક્યાર્થજ્ઞાનના પદાર્થ, વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થ એમ ચાર પ્રકારોનું નિરૂપણ, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદ, ભેદની સીમા તેમજ એ બે જ્ઞાન વચ્ચેના અભેદની ચર્ચા, મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈંછા, અપાય અને ધારણા એ ચાર પ્રકારો અને એનો પરસ્પર કાર્યકારણ ભાવ, અપાયગત પ્રામાણ્યના નિર્ણય સંબંધી મલયગિરિસૂરિના મતની સમાલોચના, પ્રામાણ્યના સ્વતસ્ત્વ અને પરતસ્ત્વને અંગે મીમાંસક અને નૈયાયિક મંતવ્યોનું નિરસન અને અનેકાન્ત દષ્ટિનું અવલંબન, પ્રામાણ્યના વિવિધ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ, અહિંસાને અંગે ઉત્સર્ગ અને અપવાદની વિચારણા, ષટ્સ્થાનની ચર્ચા, વ્યંજનાવગ્રહનો કારણાંશ તરીકે, અર્થાવગ્રહ અને ઈંછાનો વ્યાપારાંશ તરીકે, અપાયનો ફલાંશ તરીકે અને ધારણાનો પરિપાકાંશ તરીકે નિર્દેશ, અન્ય મત પ્રમાણે શ્રુતનું લક્ષણ, અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ, એના પ્રકાર, પરમાવધિનું સ્વરૂપ, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં અભેદ, પરિમાણની તરતમતા દ્વારા કેવલજ્ઞાનની 'સિદ્ધિ, કેવલજ્ઞાનનું પરિષ્કૃત લક્ષણ, કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં કારણોમાં કર્મક્ષયરૂપ કારણનો સ્વીકાર, રાગ, દ્વેષ અને મોહની ઉત્પત્તિને લગતા ત્રણ મતનું સૂચન અને તેનું નિરસન, નૈરાત્મ્યવાદનું ક્ષણભંગવાદનું દલન, અખંડ એકરસ બ્રહ્મજ્ઞાનને કેવલજ્ઞાન માનનારનું ખંડન, અજ્ઞાનગત ત્રણ શક્તિઓની સમાલોચના, દષ્ટિસૃષ્ટિવાદનું તેમજ બ્રહ્માકાર અને

૧. આ યુક્તિનો ઉપયોગ દ્વાદશારનયચક્રમાં મલ્લવાદીએ કે પછી સિંહવાદિગણે ક્ષમાશ્રમણજીએ તેમજ હરિભદ્રસૂરિજી વગેરેએ કર્યો છે.
૨. (અ) રાગની ઉત્પત્તિ કફથી, દ્વેષની પિત્તથી અને મોહની વાતથી થાય છે. આ બાર્હસ્પત્યમત છે. એ મતમાં રાગાદિ દોષનું નિવારણ વાતાદિ ત્રણ ધાતુનું સામ્ય સંપાદિત કરવાથી થાય એમ કહ્યું છે.
(આ) રાગ શુક્રના ઉપચયથી ઉદ્ભવે છે, ઇત્યાદિ. જેમ પહેલા મતને ચિકિત્સાશાસ્ત્રે અપનાવ્યો છે તેમ બીજા મતને કામશાસ્ત્રે. બીજા મતના પુરસ્કર્તા સમુચિત કામસેવનથી રાગ દૂર થાય એમ કહે છે.
(ઇ) શરીરગત પૃથ્વી અને જળ એ બે તત્ત્વોની વૃદ્ધિ થતાં રાગ, તેજસ્ અને વાયુની વૃદ્ધિ થતાં દ્વેષ અને જળ અને વાયુની વૃદ્ધિ થતાં મોહ ઉદ્ભવે છે. આ ત્રીજો મત હઠયોગના પુરસ્કર્તાનો સંભવે છે એમ પં. સુખલાલનું માનવું છે. (જુઓ પૃ. ૪૮)
૩. મધુસૂદનકૃત વેદાન્તકલ્પલતિકામાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું જે પરિભાષામાં અને જે વિસ્તારથી વર્ણન છે તે જ પરિભાષામાં અને તેવા જ વિસ્તારથી એનું ખંડન ઉપાધ્યાયજીએ જ્ઞાનબિન્દુમાં કર્યું છે એમ “પરિચય” (પૃ. ૫૦)માં કહ્યું છે.

બ્રહ્મવિષયાવૃત્તિનું ખંડન, શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વાક્યોની જૈન મતને અનુકૂળ વ્યાખ્યા તેમજ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ કેટલીક વિચારણા.

વિશેષતા - હવે પ્રશસ્તિગત વિષય વિષે હું થોડુંક કહું તે પૂર્વે જ્ઞાનબિન્દુની એક વિશેષતા હું નોંધું છું. એ એ છે કે સમ્મર્થ-પરણના જ્ઞાનકાંડમાંની ગા. ૩, ૪, ૨૨ અને ૩૦ની વ્યાખ્યા અભયદેવસૂરિજીએ આ ગ્રન્થ ઉપરની પોતાની ટીકા નામે વાદ મહાર્જવમાં આપી છે. તે વ્યાખ્યાઓની સમાલોચના કરી એમાં ત્રુટિ દર્શાવી એની નવીન વ્યાખ્યા ઉપાધ્યાયજીએ આપી છે.^૧

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે ઉપયોગને અંગે ત્રણ પક્ષ જોવાય છે :

(૧) કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે ભિન્ન છે અને પ્રથમ સમયે કેવલજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ હોય છે તો દ્વિતીય સમયે કેવલદર્શનરૂપ ઉપયોગ હોય છે. આમ આ ‘કમ’ પક્ષ છે અને એના પુરસ્કર્તા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે.

(૨) કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એક સાથે યુગપત્ હોયછે, નહિ કે એક સમયના અંતરે. આ ‘યૌગપદ્ય’ પક્ષના પુરસ્કર્તા મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણ છે.

(૩) કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે ઉપયોગ વચ્ચે કશો તાત્ત્વિક ભેદ નથી. આ ‘અભેદ’ પક્ષના પુરસ્કર્તા વાદિમુખ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર છે.

મલયગિરિસૂરિએ નંદીની ટીકા (પત્ર ૧૩૪)માં સિદ્ધસેન દિવાકરને ‘યૌગપદ્ય’ પક્ષના પુરસ્કર્તા કહ્યા છે તે અભ્યુપગમને આભારી છે એમ ઉપાધ્યાયજીએ આ ભિન્નતાનો તોડ કાઢ્યો છે. વિશેષમાં એમણે ઉપર્યુક્ત ત્રણ પક્ષ પૈકી ‘અભેદ’ પક્ષનું સમર્થન કર્યું છે અને બીજા બેનું નિરસન કર્યું છે. આગળ જતાં રુચિરૂપ દર્શન તે સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે એમ એમણે પ્રતિપાદન કરી નવ પદ્યની પ્રશસ્તિ આપી છે. એનાં બીજા અને ચોથા પદ્ય ખાસ મહત્ત્વનાં છે. બીજા પદ્યમાં એમણે ઉપયોગ અંગેના ત્રણ પક્ષના પુરસ્કર્તાઓનાં કથનનો સમન્વય સાધ્યો છે. એમણે કહ્યું છે કે મલ્લવાદીઓ ભેદને સ્વીકારનારા ‘વ્યવહાર’નયનો, જિનભદ્રગણિએ કારણ અને ફળની સીમામાં શુદ્ધ ‘ઋજુસૂત્ર’નો અને સિદ્ધસેન દિવાકરે ભેદનો ઉચ્છેદ માનનાર ‘સંગ્રહ’નો આશ્રય લીધો છે. આમ નયભેદને લઈને ત્રણે આચાર્યનાં કથનમાં ભિન્નતા છે એટલે કે એ અસંગત નથી. પાંચમા પદ્યમાં નીચે મુજબના ત્રણ વિકલ્પોનું સૂચન છે :

૧. જુઓ “પરિચય” (પૃ. ૬૨) અને જ્ઞાનબિન્દુની કડિકા ૧૦૪-૧૦૬, ૧૧૦, ૧૪૮ અને ૧૬૫.

(૧) અજ્ઞાનનો નાશ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ બંને ભિન્ન છે અને બંનેની ઉત્પત્તિ એક જ સમયમાં નથી.

(૨) ઉપર્યુક્ત નાશ અને ઉત્પત્તિ ભિન્ન છે ખરાં પણ બંનેની ઉત્પત્તિ એક સાથે છે.

(૩) અજ્ઞાનનો નાશ તે જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે. એ બે અભિન્ન છે. પ્રથમ કથન નિષેધાત્મક યાને અભાવપરક છે તો દ્વિતીય કથન વિધેયાત્મક યાને ભાવપરક છે.

ઉલ્લેખો - જ્ઞાનબિન્દુમાં કેટલાક ગ્રંથો અને ગ્રંથકારો વિષે ઉલ્લેખ છે. એ પૈકી ગ્રંથોનાં નામ તરીકે ઉપાધ્યાયજી કૃત અધ્યાત્મસાર (પૃ. ૧૩), અનેકાન્તવ્યવસ્થા, (પૃ. ૪૦) અને જ્ઞાનાર્ણવ (પૃ. ૧૬) તેમજ અન્યકર્તૃક કલ્પભાષ્ય, 'ચિન્તામણિ ગ્રન્થ, નિશ્ચયદ્વાત્રિશિકા અને સિદ્ધાન્તબિન્દુની તેમજ ગ્રંથકારો પૈકી અકલંક (પૃ. ૨૧) મધુસૂદન અને વિવરણાચાર્યની હું અહીં નોંધ લઉં છું. અકલંકને બદલે સમન્તભદ્ર જોઈએ, કેમકે અહીં આપ્તમીમાંસાની ચોથી કારિકા ઉદ્ધૃત કરાઈ છે અને એના પ્રણેતા સમન્તભદ્ર છે.

અવતરણો - જ્ઞાનબિન્દુમાં જે ગ્રંથોમાંથી અવતરણો અપાયાં છે તે પૈકી જૈન ગ્રંથોનાં નામ નીચે મુજબ છે :

અધ્યાત્મસાર, આપ્તમીમાંસા, આચાર, આવસ્સયની નિજજુતિ, કપ્પભાસ (કલ્પભાષ્ય), સિદ્ધસેનકૃત દ્વાત્રિશદ્દદ્વાત્રિશિકા, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, નન્દી, નિશ્ચયદ્વાત્રિશિકા, પંચસંગ્રહ, પાણ્ડવજ્ઞા, પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, પ્રશમરતિ, વિવાહપણજીતિ, વિસેસાવસ્સયભાસ, ષોડશક અને સમ્મઈપયરણ.

અજૈન ગ્રંથોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

અષ્ટાધ્યાયી (પાણિનિ કૃત), ઋગ્વેદ, 'કેનોપનિષદ્, 'છાન્દોગ્યોપનિષદ્, તત્ત્વચિંતામણિ, 'તૈત્તિરીયોપનિષદ્, પંચદશી, પ્રમાણવાર્તિક, 'બૃહદારણ્યકોપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા, 'મુણ્ડકોપનિષદ્, શાટ્યાયનીયોપનિષદ્, (કુમારિલભટ્ટ કૃત) શ્લોકવાર્તિક, 'શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ અને સિદ્ધાન્તબિન્દુ.

૧. સંપૂર્ણ નામ તત્ત્વચિંતામણિ છે.

૨. આનું નામ ઉપાધ્યાયજીએ ગુરુતત્ત્વવિજિજ્ઞય (ગા. ૫૨)ની સ્વોપજ ટીકા (૫૩ ૧૫૫)માં પ્રમાણનયતત્ત્વલોકાલંકાર આપ્યું છે.

૩-૮. આ છ ઉપનિષદ છે.

નિન્નલિખિત અવતરણોનાં મૂળ સ્થળ જાણવાં બાકી રહે છે :

અન્યદ્યુષ્ઠાકમન્તરમ્ (પૃ. ૩૦), અર્થાપત્તૌ નેહ દેવદત્તઃ (પૃ. ૧૪), કેવલનાળમણંતં જીવસર્લ્વં (પૃ. ૧), તદેવ સત્યં નિઃશઙ્કં (પૃ. ૧૨), તરત્યવિદ્યાં વિતતાં (પૃ. ૩૦) પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યયો (પૃ. ૧૪), ભવેદ્ વા સમયમેકકાલં (પૃ. ૩૮) વેદેનૈવ યદ્ વેદિતવ્યમ્ (પૃ. ૨૮), સર્વે વેદા યત્રૈકં ભવન્તિ (પૃ. ૩૧), સ્વ્વાઓ લઙ્કીઓ સાગારો (પૃ. ૩૭), અને સર્વે પાળા સર્વે ભૂઆ (પૃ. ૭).

‘કલ્પભાષ્યમાં કહ્યું છે’ એવા ઉલ્લેખપૂર્વક જે અવતરણ અપાયું છે એને અંગે જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૧૨૮)માં નીચે મુજબની મતલબનું સંપાદકીય ટિપ્પણ છે :

જોકે આ ગાથા મુદ્રિત બૃહત્કલ્પસૂત્રના લઘુભાષ્યમાં નથી અને બૃહદ્ભાષ્યમાં જં ચંદસપુલ્વધરા (બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય ગા. ૮૬૫)ની વ્યાખ્યા પ્રસંગે એ અપાઈ છે પણ એ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાંથી જ ત્યાં ઉદ્ધૃત કરાઈ છે એમ શ્રી પુણ્યવિજયજીનું કહેવું છે, કેમકે બૃહદ્ભાષ્યના પ્રણેતા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજીની પછી થયા છે એવો એમનો અભિપ્રાય છે.

હાથપોથી - જ્ઞાનબિન્દુની વિ. સં. ૧૭૩૧માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે એમ જિ. ર. કોશ (વિ. ૧, પૃ. ૧૪૮) જોતાં જણાય છે. આટલી પ્રાચીન હાથપોથીનો ઉપયોગ એકે સંસ્કરણમાં કરાયો નથી.

ટીકા - કોઈકે જ્ઞાનબિન્દુ ઉપર ટીકા રચી છે. અને એની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) મોહનલાલજીના ભંડારમાં છે એમ જિ. ર. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૧૪૮)માં ઉલ્લેખ છે પણ એ ભ્રાન્ત જણાય છે. આ બાબત મેં “જ્ઞાનબિન્દુની અન્યકર્તૃક અને જ્ઞાનસારની સ્વોપજ ટીકા” નામના મારા ‘લેખમાં ચર્ચી છે.

ટિપ્પણ - જ્ઞાનબિન્દુ ઉપર સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણો છે અને એ સંપાદક કૃત છે.^૧

અનુવાદ - જ્ઞાનબિન્દુની પ્રશસ્તિગત શ્લો. ૧-૭નો મેં ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો હતો અને એ ‘આર્હતદર્શનદીપિકા નામના મારા વિસ્તૃત વિવેચન (પૃ. ૫૪-૫૫)માં છપાયો છે. ‘પરિચય” (પૃ. ૬૨-૬૪)માં પ્રશસ્તિના પહેલા આઠ શ્લોકોનો હિન્દીમાં સાર અપાયો છે.

૧. આ લેખ “જૈ. ધ. પ્ર.” (પૃ. ૭૪, અં. ૭-૮)માં એક જ કટકે છપાયો છે.

૨. જુઓ પૃ. ૮૪

૩. આ જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું વિસ્તૃત વિવેચન છે. એ મૂળ સહિત “પશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા” તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૮માં છપાવાયું છે.

‘જ્ઞાનાર્ણવ’ - આ જ્ઞાનબિન્દુ અને સ્યાદ્વાદકલ્પલતા તેમજ ન્યાયાલોક કરતાં પહેલી રચાયેલી સંસ્કૃત કૃતિ છે. એ ‘પદ્યાત્મક કૃતિ હજી સુધી તો પૂરેપૂરી મળી આવી નથી. અત્યારે તો એના ચાર જ તરંગો અને તેમાં પણ છેલ્લા ત્રણ તો ખંડિત ઉપલબ્ધ છે. પ્રથમ તરંગમાં ૫૮ + ૩ પદ્યો છે. બીજામાં ૮૩ છે, પરંતુ પદ્ય ૧૮-૨૪ અને ૪૧-૮૩ અનુપલબ્ધ છે. ત્રીજા તરંગમાં પહેલાં ચાર પદ્યો તેમજ પદ્ય ૨૧-૫૮ ખૂટે છે. ચોથા તરંગમાં પહેલા ૨૯ પદ્યો અને ૩૧મું પદ્ય ખૂટે છે; એનાં પદ્ય ૩૦, ૩૨ અને ૩૩ એ ત્રણ જ ઉપલબ્ધ છે.

આ જ્ઞાનાર્ણવમાં મતિ વગેરે પાંચ જ્ઞાનો વિષે વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા - જ્ઞાનાર્ણવની ગહનતા જોઈને કર્તાએ એના ઉપર ટીકા રચી હશે. એ ટીકા પૂરી મળે છે કે અંશતઃ કે સર્વથા અનુપલબ્ધ છે તે જાણવું બાકી રહે છે. ગમે તેમ એ ટીકા અમુદ્રિત છે.

૧. આ મૂળ કૃતિ “જૈ. પ્ર. પ્ર. સભા” તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૭માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનબિન્દુ (પૃ. ૧૬), સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (પૃ. ૨૦ અ) અને ન્યાયાલોકમાં જ્ઞાનાર્ણવ જોવાની ભલામણ કરાઈ છે.

ન્યાય યાને તર્કશાસ્ત્ર

ન્યાય યાને તર્કશાસ્ત્ર કિંવા આન્વીક્ષિકી વિદ્યા-બુદ્ધિનો વિકાસ કરે છે, પ્રજ્ઞાના નવનવા ઉન્નેષમાં વૃદ્ધિ કરે છે, વસ્તુના યથાર્થ રહસ્ય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને સત્યનું માર્ગદર્શન કરાવે છે.

જૈન ન્યાય એટલે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ, સપ્તભંગી, સકલાદેશ, વિકલાદેશ અને સ્યાદ્વાદ પૈકી એક કે એથી વધારેની વિચારણા.

‘તર્ક’ભાષા – આ સંસ્કૃત કૃતિનો પ્રારંભ એક પદ્યથી અને એનો અંત ચાર પદ્યની પ્રશસ્તિથી કરાયેલ છે, જ્યારે બાકીનું લખાણ ગદ્યમાં છે. સમગ્ર કૃતિ ત્રણ પરિચ્છેદોમાં વિભક્ત છે. એ પરિચ્છેદો અનુક્રમે પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપને લગતા છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું લક્ષણ, પ્રમાણ અને ફળમાં અભેદ, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એવા બે ભેદો, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં તફાવત, મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકાર, મન અને નેત્રની અપ્રાપ્યકારિતાનું સમર્થન, મતિજ્ઞાનના બહુ, બહુવિધ ઇત્યાદિ પ્રકારો, શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદ, સંજ્ઞાક્ષરાદિ ત્રણ ભેદ, પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન નામના ત્રણ પ્રકારોનું નિરૂપણ, યોગધર્મજન્ય જ્ઞાનમાં અને કેવળજ્ઞાનમાં તફાવત, પરોક્ષ પ્રમાણનાં લક્ષણ અને સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને

૧. આ કૃતિ જૈનતર્કભાષાના “ન્યા. ય. ગ્રં.માં” પત્ર ૧૧૪ અ-૧૩૨ આ માં છપાવાઈ છે. ત્યાર બાદ આ જ નામથી આ કૃતિ “શિ. જૈ. ગ્રં.”માં ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એ સંસ્કરણમાં પં. સુખલાલ કૃત ‘તાત્પર્ય સંગ્રહ’ નામની સંસ્કૃત વૃત્તિ, મૂળ કૃતિગત વિશેષનામોની, પારિભાષિક શબ્દોની અને અવતરણોની એકેક સૂચિરૂપ ત્રણ પરિશિષ્ટો તેમજ ઉપર્યુક્ત વૃત્તિગત વિશેષનામોની સૂચિરૂપ ચોથું પરિશિષ્ટ તથા પ્રારંભમાં હિન્દી પરિચય અને યશોવિજય ગણિકૃત ગ્રંથોની સૂચિ અપાયાં છે.

૨. ગ્રંથકારે આ નામ શરૂઆતમાં સૂચવ્યું છે ખરું, પરંતુ એમના એક કાગળમાં (જુઓ ગૂ. સા. સં.ના દ્વિતીય વિભાગનું પૃ. ૧૦૩) જૈન તર્કભાષા નામ દર્શાવ્યું છે. જૈન તર્કપરિભાષા એવું નામ કેટલાક દર્શાવે છે તે બાન્ત જણાય છે.

૩. આને અંગેના ૩૫ પ્રશ્નો માટે જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૯૩).

આગમ એ પાંચ પ્રકારોનું સ્વરૂપ, સ્મરણનું પ્રામાણ્ય, પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં અનુમાનાદિનો અંતર્ભાવ, હેતુ અને સાધ્યના સ્વરૂપ સંબંધી ચર્ચા, દષ્ટાન્તની આવશ્યકતા, ત્રણ હેત્વાભાસો, સપ્તભંગીનું તેમજ સકલાદેશ, વિકલાદેશ અને એનાં કારણરૂપ કાલાદિનું નિરૂપણ એમ વિવિધ બાબતો આલેખાઈ છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં નયનું લક્ષણ તેમજ સાત નયો અને નયાભાસોની સમજણ અપાઈ છે. વિસ્તારથી કહું તો અર્પિત, અનર્પિત, વ્યવહાર, નિશ્ચય અને જ્ઞાન-ક્રિયાને લગતા નયોની વિચારણા છે.

તૃતીય પરિચ્છેદમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપોનાં સ્વરૂપ અને પ્રયોજનનું નિરૂપણ છે. વળી એમાં નિક્ષેપોનો નયોમાં અવતાર કરાયો છે અને અંતમાં જીવને અંગે નિક્ષેપો વિચારાયા છે.

પ્રેરણા - કેશવમિશ્રે અને પ્રજ્ઞાકરગુપ્તે તર્કભાષા નામની એકેક કૃતિ રચી છે. એ ઉપરથી પ્રેરણા મેળવી યશોવિજયજી ગણિએ તર્કભાષા રચી એમ લાગે છે.

ઉલ્લેખ - તર્કભાષામાં કેટલાક ગ્રન્થો અને ગ્રન્થકારોનો ઉલ્લેખ છે. એમાં યશોવિજયજી ગણિ કૃત નયરહસ્યનો ઉલ્લેખ પૃ. ૨૮માં છે. ન્યાયદીપિકાના કર્તા દિ. ધર્મભૂષણનો નામોલ્લેખ પૃ. ૧૧માં છે. એમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેં ઉપોદ્ઘાતમાં આપ્યો છે.

અવતરણો - તર્કભાષામાં તેર અવતરણો અપાયાં છે. એનાં મૂળ તરીકે નિમ્નલિખિત ગ્રન્થો છે.

અણુઓગદાર, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક, પરીક્ષામુખ, પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, પ્રમાણવાર્તિક, લઘીયસ્ત્રયની સ્વોપજ વિવૃત્તિ, વિસેસા. તેમજ શ્લોકવાર્તિક (કુમારિલનું). નિમ્નલિખિત બે અવતરણોનાં મૂળ જાણવામાં નથી :

ધૂમાધીર્વહ્નિવિજ્ઞાનં અને પયોઽમ્બુમેદી હંસઃ સ્યાત્ ।

તાત્પર્યસંગ્રહા - આ વિસ્તૃત વૃત્તિ સંસ્કૃતમાં પં. સુખલાલે રચી છે.

બાલાવબોધ - પ્રથમ કાગળ (પૃ. ૧૦૫) વિચારતાં અને ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૭૫)માંનો ઉલ્લેખ જોતાં આ રચાયો હોય એમ લાગે છે એ મળે છે ખરો ?

‘ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી અને એની ટીકા - ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરીને

૧. આ કૃતિ એના ઉપર યાદવાચાર્યે રચેલી ન્યાયમંજરીસાર નામની સંસ્કૃત ટીકા સહિત E. J. Lazarus & Co. માટે ભગવતીપ્રસાદે વિ.સં. ૧૯૭૨ (ઈ.સ. ૧૯૧૬)માં છપાવી છે.

સિદ્ધાન્તમંજરી પણ કહે છે. એ અજૈન કૃતિ છે અને એના કર્તા જાનકીનાથ શર્મા છે. એમણે આ કૃતિને ચાર પરિચ્છેદમાં – ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરી છે : (૧) પ્રત્યક્ષ-ખંડ, (૨) અનુમાન-ખંડ (૩) ઉપમાન ખંડ અને (૪) શબ્દ-ખંડ.

ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરીનું આદ્ય પદ નીચે મુજબ છે :

“પ્રણમ્ય પરમાત્માનં, જાનકીનાથશર્મણા ।

ક્રિયતે યુક્તિમુક્તાભિન્યાયસિદ્ધાન્તમજ્જરી ॥ ૧ ॥”^૧

આ ઉપરથી બે બાબત તારવી શકાય છે :

(૧) આ કૃતિનું નામ ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી છે.

(૨) આ કૃતિના પ્રણેતાનું નામ જાનકીનાથ શર્મા છે.

પ્રથમ ખંડના અંતમાં (પૃ. ૬૦માં) નીચે મુજબ પુષ્પિકા છે :

“इति श्रीचूडामणिभट्टाचार्यविरचितायां न्यायसिद्धान्तमज्जर्या प्रत्यक्ष-परिच्छेदः ।”

એવી રીતે બાકીના ખંડો માટે પણ આ જાતની પુષ્પિકા છે. એમાં પ્રત્યક્ષને બદલે અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એમ અનુક્રમે ઉલ્લેખ છે.^૨

જાનકીનાથ શર્માનો સંક્ષિપ્ત પરિચય A His. of Ind. Logic (પૃ. ૪૬૬)માં નીચે મુજબ અપાયો છે :

એમણે ચાર પ્રકારનાં પ્રમાણોને અંગે ‘ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી’ નામનું પુસ્તક રચ્યું છે. એનો રચનાસમય ઈ. સ. ૧૫૫૦ હોવાનો ઘણો સંભવ છે. આ પુસ્તકમાં એમણે શિવાદિત્યમિશ્ર, મુરારિમિશ્ર અને ચિન્તામણિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમના આ પુસ્તક ઉપર બારેક ટીકા છે. એમને ‘ભટ્ટાચાર્ય ચૂડામણિ’ કિંવા ‘ન્યાયચૂડામણિ’ તરીકે ઓળખાવાય છે.

ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરીના બધા ટીકાકારનાં નામ તો ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં અપાયાં નથી, પણ બે નામ એમાં નોંધાયેલાં છે :

(૧) નૃસિંહપંચાનન (લ. ઈ. સ. ૧૬૭૫).^૩ એમણે ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી ઉપર

૧. આ મંગલાચરણરૂપ પદને બાદ કરતાં સમગ્ર કૃતિ ગદ્યમાં છે.

૨. જુઓ પૃ. ૧૧૮, ૧૨૮ અને ૨૮૪. પૃ. ૨૮૪માં “ઇતિ” પછી ‘મહામહોપાધ્યાય’ એટલો શબ્દગુચ્છ વધારે છે.

૩. જુઓ પૃ. ૪૮૨.

ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરીભૂષા નામની ટીકા રચી છે.

(૨) શ્રીકૃષ્ણન્યાયાલંકાર (લ. ઈ. સ. ૧૬૫૦)^૧ એમણે ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી ઉપર ભાવદીપિકા નામની ટીકા રચી છે.

આ ઉપરાંત બે ટીકાકારનાં નામ હું નોંધું છું : (૧) નૃસિંહ વ્યાસના પુત્ર યાદવ અને (૨) ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજીગણિ. યાદવે પોતાની ટીકાને પ્રારંભમાં મંજરીકૌતુક કહી છે. મુદ્રિત પુસ્તકમાં એનો ન્યાયમંજરીસાર તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ સંસ્કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં છ પદો છે.

ઉપર્યુક્ત ચારે ખંડો ઉપર યશોવિજયજી ગણિએ ટીકા રચી હતી કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. અત્યારે તો શબ્દ-ખંડ પૂરતી અને અપૂર્ણ જણાતી ટીકાની એક 'હાથપોથી' મળે છે. એમાં "ऐं नमः" એવા ઉલ્લેખપૂર્વક આ ટીકાનું આદ્ય પદ નીચે મુજબ અપાયું છે :

“तात्पर्यव्यपदेशपेशलनयस्याद्वादमीमांसया,
विक्षेपण्यभिधानविश्रुतकथाप्रामाण्यमुद्राङ्किता ।
सन्देहव्यपनोदनाय सुधियामेकादशानामपि,
श्रीवीरेण पटुस्वरं प्रकटितो वेदध्वनिः पातु वः ॥ १ ॥”

આ લગભગ^૨ ૧૨૦૦ શ્લોક જેવડી ટીકામાં સિદ્ધાન્તમંજરીના પ્રતીક આપી એનું સ્પષ્ટીકરણ કરાયું છે. તેમ કરતી વેળા 'વિવિધ મતો દર્શાવાયા છે અને કેટલાકનું ખંડન કરાયું છે. શરૂઆતમાં ઉપર્યુક્ત મંગલાચરણ બાદ ઉપમાનરૂપ પ્રમાણની ચર્ચા થઈ ગયા પછી શબ્દરૂપ પ્રમાણની ચર્ચા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાય છે એમ કહી 'અર્થ'ના અર્થની વિચારણા કરાઈ છે. ત્યાર પછી નિરૂપણ, શબ્દ, જન્ય, અસંભવ, આપ્ત, સંકેત વગેરે શબ્દો સમજાવાયા છે. અમુક ચર્ચા પૂરી થતાં "इति दिक्" એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

પ્રસ્તુત ટીકામાં નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ છે :

૧. જુઓ પૃ. ૪૮૩.

૨. આમાં ચોવીસ પત્રો છે અને અક્ષર મોટા અને વિશદ છે.

૩. $\frac{૨૪ \times ૨ \times ૧૬ \times ૫૦}{૩૨} = ૧૨૦૦.$

૪. દા.ત. અર્થવાદ વાક્ય, લૌકિક વાક્ય, વૈદિક વાક્ય અને વિધિવાક્ય સંબંધી મીમાંસકોનું મંતવ્ય, વૈયાકરણોનો સમાસશક્તિવાદ (પત્ર ૨૦ આ-૨૧ આ) અને વિશિષ્ટ લક્ષણવાદ (પત્ર ૨૨ અ).

(યશોવિજયજી ગણિકૃત) અલંકાર-ચૂડામણિ વિવરણ (પત્ર ૮ આ), અષ્ટસહસ્રી વિવરણ (પત્ર ૬ આ અને ૨૨ આ), (ઉદયનાચાર્યકૃત) કુસુમાંજલિ (પત્ર ૫ અ), (યશોવિજયજી ગણિકૃત) નયામૃતતરંગિણી (પત્ર ૨૧ આ) અને વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (પત્ર ૧૨ અ).

સિદ્ધાન્તમંજરીની ઉપર્યુક્ત ટીકામાં કેટલાક ગ્રંથકારોનો ઉલ્લેખ છે. દા. ત. ઉદયનાચાર્ય (પત્ર ૫ અ અને ૧૦ અ), ચિન્તામણિકૃત (પત્ર ૭ આ, ૧૩ અ), પક્ષધર મિશ્ર (પત્ર ૨ આ), પ્રભાકર (પત્ર ૧૧ અ), ભટ્ટ (પત્ર ૮ આ), ભટ્ટાચાર્ય (પત્ર ૮ અ, ૨૪ અ), ભૂષણકાર (પત્ર ૭ અ, ૨૧ આ), મણિકૃત (પૃ. ૧૮ અ), મનુ (પત્ર ૪ આ), મિશ્ર (પત્ર ૭ આ, ૧૪ અ) અને હેમસૂરિ (પત્ર ૧૫ અ).

‘સપ્તભંગી-’નયપ્રદીપ – આ સંસ્કૃત કૃતિનો પ્રારંભ એક પદ્યથી કરાયો છે. બાકીનું લખાણ ગદ્યમાં છે. આ સમગ્ર કૃતિ બે સર્ગમાં વિભક્ત કરાઈ છે. પ્રથમ સર્ગનું નામ ‘સપ્તભંગી-સમર્થન’ છે.^૧ બીજાનું નામ ‘નયપ્રદીપ’ હોય એમ લાગે છે.^૨ પ્રથમ સર્ગમાં સપ્તભંગી જાણવાની આવશ્યકતા, સપ્તભંગીનું લક્ષણ, સાત ભંગ (ભાંગા)નું સ્વરૂપ, સપ્તભંગીના પ્રત્યેક ભંગના સકલાદેશ અને વિકલાદેશ એવા બે પ્રકારો તેમજ કાલાદિ આઠનો નિર્દેશ એમ વિવિધ બાબતોનું નિરૂપણ છે.

દ્વિતીય સર્ગમાં નયનાં છ ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો, જિનમતમાં કથનની સાપેક્ષતા, નયાભાસનું લક્ષણ, નયના દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવા બે પ્રકારો, દ્રવ્યનાં લક્ષણ, સ્વભાવ-પર્યાય અને વિભાવ-પર્યાય, પર્યાયનું લક્ષણ અને એના બાર પ્રકારો, દ્રવ્યના સામાન્ય દસ ગુણ અને વિશેષ સોળ ગુણ, દ્રવ્યાર્થિક નયના દસ ભેદ, પર્યાયના ચાર પ્રકાર, પર્યાયાર્થિક નયના છ પ્રકારો, ગુણાર્થિક નયનો અસંભવ, સામાન્યના બે પ્રકાર અને એનાં લક્ષણ, નયોની અપેક્ષા અનુસાર વિવિધ સંખ્યા,

૧. આમાંથી એક અવતરણ અપાયું છે.

૨. એમના નામોલ્લેખપૂર્વક નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયું છે :

“‘રસોદ્બોધપ્રૌઢોક્તિર્નિર્મિતવૈજ્ઞાનિકસમ્બન્ધેન ઉચ્ચારયિતૃત્વમેવ પ્રયોજકમ્” – પત્ર ૧૫ અ.

૩. આ કૃતિ નયપ્રદીપ નામથી ન્યા. ય. ગ્રં.માં પત્ર ૮૫ અ-૧૦૫ આ, માં છપાઈ છે. ત્યારબાદ આ કૃતિ સપ્તભંગી-નયપ્રદીપ-પ્રકરણના નામથી શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજીએ રચેલી બાલબોધિની નામની વિવૃત્તિ અમદાવાદની “જૈન પ્રકાશક સભા” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૪. નયપ્રદીપના નામથી આ કૃતિ જિ. ર. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૨૦૪)માં નોંધાઈ છે. અહીં એનો રચનાસમય વિ. સં. ૧૬૬૫નો દર્શાવાયો છે તે મને તો ભ્રાન્ત જણાય છે.

૫. જુઓ દ્વિતીય પ્રકાશન (પૃ. ૨૩)

૬. એજન, (પૃ. ૧૧૧).

નૈગમાદિ નયોનું નિરૂપણ, નૈગમાભાસાદિ અને અજૈન દર્શનો, વ્યવહારના ચૌદ અને ઉપચારના નવ પ્રકારો, કાલાદિ છ ભેદનાં ઉદાહરણો તેમજ નયના સાતસો ભેદનું સૂચન એમ જાતજાતના મુદ્દાઓ ચર્ચાયા છે. અંતમાં કહ્યું છે કે પરસ્પર વિરોધી નયો વચ્ચે મેળ જૈન સાધુ સાધે છે. વિષના ઘણા કણો પણ પ્રૌઢ મંત્રવાદીના પ્રયોગથી નિર્વિષ બને અને એ કોઢ વગેરેથી પીડિત જનને આપતાં અમૃતરૂપે પરિણમે એ વાત અહીં સમર્થનાર્થે રજૂ કરાઈ છે.

અવતરણો - પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંનાં કેટલાંક^૧ અવતરણોનાં મૂળ નીચે મુજબ છે :

અણુઓગદારની વૃત્તિ, અષ્ટાધ્યાયી (પાણિનીય), ઉત્તરજ્ઞાપણ, પંચાશત્, પવયણસારુદ્ધારની વૃત્તિ, પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, રત્નાકરાવતારિકા, રાયપ્પસેજાઈજજની વૃત્તિ, વિસેસા. અને એની વૃત્તિ, સમવાયની વૃત્તિ અને સ્તુતિદ્વાત્રિશિકા.

^૨બાલબોધિની - આ સંસ્કૃત વિવૃત્તિ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજીએ વિ. સં. ૨૦૦૩માં રચી છે.

^૩અનુવાદ અને વિવેચન - સપ્તભંગીનયપ્રદીપનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ તેમજ એનું ગુજરાતીમાં વિવેચન શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરત્ચંદ મહેતાએ કર્યા છે.

^૪નય-રહસ્ય - આ સંસ્કૃત કૃતિને ગ્રન્થકારે અંતમાં 'પ્રકરણ' કહી છે. આનાં પ્રારંભમાં એક પદ્ય અને અંતમાં પ્રશસ્તિરૂપે ત્રણ પદ્યો છે, જ્યારે બાકીનો ભાગ ગદ્યમાં છે. નયનું લક્ષણ, નયનાં છ નામાંતર અને તેની સમજણ, ગોળ અને

૧. બધાં જ અવતરણોનાં સ્થળો કોઈ મુદ્રિત પુસ્તકમાં દર્શાવાયાં નથી.

૨. આ પ્રકાશિત છે.

૩-૪. આ બંનેને નયપ્રદીપ અને મયચક્રસ્વરૂપ નામના પુસ્તકમાં સ્થાન અપાયું છે. એ પુસ્તક ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ કિ. મહેતાએ ઈ.સ. ૧૯૫૦માં છપાવ્યું છે.

૫. આ કૃતિ "ન્યા. ય. શ્રં."માં પત્ર ૭૯અ-૯૪ આ માં છપાવાઈ છે. વળી આ કૃતિ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજી કૃત પ્રમોદા નામની સંસ્કૃત વિવૃત્તિ, એ વિવૃત્તિ અને મૂળ કૃતિની ભેગી વિષયાનુક્રમણિકા તેમજ એ બંનેમાં આવતાં અવતરણોનાં મૂળ સ્થળનાં નિર્દેશપૂર્વકની સૂચિ, પદ્યોની અનુક્રમણિકા વગેરે સહિત નયરહસ્ય પ્રકરણના નામથી "જૈ. શ્રં. પ્ર. સ." તરફથી વિ. સ. ૨૦૦૩માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. અવતરણની સૂચિમાં નિમ્નલિખિત અવતરણની નોંધ નથી તો એના મૂળ વિષે તો ઉલ્લેખ ક્યાંથી જ હોય ?

"વસ્તુન એવ સમાનઃ પરિણામોઽયં સ એવ સામાન્યમ્ ।

અસમાનસ્તુ વિશેષો વસ્ત્વેકમનેકરૂપં તુ ॥"

સૂંઠ(શુષ્કી)નું ઉદાહરણ, દ્રવ્યાર્થિક નયના જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના મતે નૈગમાદિ ચાર પ્રકાર અને વાદી સિદ્ધસેનના મતે નૈગમાદિ ત્રણ પ્રકાર, નૈગમાદિ નયોની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ દર્શાવનારાં પ્રદેશ, 'પ્રસ્થક અને વસતિ એ ત્રણ દષ્ટાંતોનું નિરૂપણ, નામાદિ ચાર નિક્ષેપ, નૈગમાદિ નયોનાં લક્ષણ ઇત્યાદિ વિવિધ મુદ્દાઓ વિચારાયા છે.

ઉલ્લેખ - પૃ. ૩૧માં ત્રિસૂત્ર્યાલોક નામના ગ્રન્થનો અને પૃ. ૧૦૮માં શ્રીહર્ષનો ઉલ્લેખ છે.

અવતરણો - “પલાલં ન”થી શરૂ થતું પદ નયોપદેશના ૩૧મા પદ તરીકે જોવાય છે. કેટલાંક અવતરણોનાં મૂળ નીચે મુજબ છે :

અણુઓગદાર (પૃ. ૮૨), આવસ્સયની નિજજુતિ (પૃ. ૮૪), આવસ્સયનું મૂળ ભાસ (પૃ. ૮૭), ‘ખંડનખંડખાદ્ય (પૃ. ૧૦૮), ચરકસંહિતા (પૃ. ૨૦), તત્ત્વાર્થસૂત્ર (પૃ. ૩૦), તત્ત્વાર્થસૂત્રની સિદ્ધસેનીય ટીકા (પૃ. ૮૬), ત. સૂનું ભાષ્ય (પૃ. ૧૦), દવ્વસંગહ (પૃ. ૧૩૫) અને વિસેસા. (પૃ. ૮૪).^૩

પૌર્વાપર્ય - તર્કભાષા (પૃ. ૨૮)માં નયરહસ્યનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રમોદ - આ સંસ્કૃત વિવૃત્તિ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજીએ વિ. સં. ૨૦૦૧માં રચી છે. એની પ્રશસ્તિમાં પૃ. ૧૮૨માં રચનાવર્ષ તરીકે “આશાકાશદશા” એવો જે ઉલ્લેખ છે એથી તો રચનાવર્ષ વિ. સં. ૨૦૧૦ ગણાય એટલે આ શબ્દાંક ખોટો છે.

‘નયોપદેશ - આ ૧૪૪ પદની કૃતિ છે. એમાં નીચે મુજબની બાબતોને સ્થાન અપાયું છે :

૧. મગધદેશમાંનું અનાજ માપવાનું એક માપ.

૨. આના કર્તા શ્રીહર્ષ (ઈ. સ. ૧૧૮૭ ૧) છે. એમણે આ વાદગ્રન્થમાં અનેક વાદીઓના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરી અનિર્વચનીયતા-વાદનું મંડન કર્યું છે. જુઓ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૨૨૦).

૩. નિમ્નલિખિત અવતરણનું મૂળ સ્થળ જાણવું બાકી રહે છે :

“અર્થાભિધાનપ્રત્યયાસ્તુલ્યનામધેયાઃ” (પૃ. ૭૫)

૪. આ કૃતિ “ન્યા. ય. ગ્રં.”માં પત્ર ૧૦૧ અ-૧૧૩ આ માં ભાવપ્રભસૂરિકૃત પર્યાય સહિત છપાવાઈ છે. વળી આ કૃતિ નયામૃતતરંગિણી અને તેના ઉપરની શ્રી વિજયલાવણ્ય-સૂરિજીએ રચેલી તરંગિણીતરણિ સહિત “શ્રી વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજ્ઞાનમંદિર” તરફથી, બોટદથી બે ભાગ (પ્રથમ ભાગ વિ. સં. ૨૦૦૮ અને દ્વિતીય ભાગ વિ. સં. ૨૦૧૨)માં છપાવાઈ છે.

નયનું લક્ષણ, શાબ્દબોધની સાપેક્ષતા, નયવાક્ય, અને પ્રમાણવાક્યમાં તફાવત, નયજ્ઞાનની સંશય, સમુચ્ચય, વિભમ અને પ્રમાથી વિલક્ષણતા, નયની પ્રમાણાંશતા, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતાઓ અને એ બંનેના પ્રકારોની સંખ્યા પરત્વે મતભેદ, નૈગમાદિ સાત નયો અને એનાં લક્ષણ, જીવ, અજીવ, નોજીવ અને નોઅજીવની વિચારણા, સિદ્ધ નિશ્ચયથી જીવ જ છે એ દિગંબર મતનું ખંડન (શ્લો. ૪૮), પ્રદેશાદિ ત્રણ ઉદાહરણો સંબંધી નૈગમાદિ નયોનું વક્તવ્ય, નયોના^૧ અધિકારી કોણ ?, દિગંબરોનો 'નગન' તરીકે ઉલ્લેખ (૭૯), ચાર નિક્ષેપોની સમજણ, પ્રતિષ્ઠા, 'શાશ્વત અને અશાશ્વત પ્રતિમાનું પૂજન, અજૈન દર્શનોની ઉત્પત્તિ, ઋજુસૂત્રાદિકમાંથી સૌત્રાન્તિક, વૈભાષિક, યોગચાર અને માધ્યમિક એમ બૌદ્ધોના ચાર સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ, ધર્મશમાં નાસ્તિક કેવળ બાઈસ્પત્ય અને ધર્માશમાં સર્વે અન્યતીર્થિકો, જ્ઞાનનય અને ક્રિયા-નયનાં મંતવ્યો અને ગ્રન્થકારનો પરિચય.

ઉલ્લેખ - નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોનો અહીં ઉલ્લેખ છે :

સમ્મતિ (શ્લો. ૧૦), મહાભાષ્ય (શ્લો. ૪૦ અને ૮૬), તત્ત્વાર્થભાષ્ય (શ્લો. ૪૦), અનુયોગદ્વાર (શ્લો. ૭૩ અને ૮૮), આવશ્યક (શ્લો. ૮૩) તેમ જ ભાષ્ય (શ્લો. ૯૫ અને ૧૦૮).

પૌર્વાપર્ય - નયોપદેશનું ૩૧મું પદ નયરહસ્ય (પૃ. ૧૨૭)માં જોવાય છે. એ ઉપરથી નયોપદેશ નયરહસ્ય કરતાં પહેલાં રચાયો છે એમ ફલિત થાય છે. વળી નયોપદેશનો ઉલ્લેખ ત. સૂ.ની ટીકા (પત્ર ૭૨ અ)માં છે. એ હિસાબે આ એ ટીકા કરતાં પહેલાંની કૃતિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૩નયામૃતતરંગિણી - આ વિસ્તૃત અને મનનીય સ્વોપજ્ઞ સ્પષ્ટીકરણની શરૂઆત સર્વજની વાણીના વિજયોલ્લેખસૂચક પદ દ્વારા કરાઈ છે. એમાં અનેક ગ્રન્થોમાંથી *અવતરણ અપાયાં છે. દા.ત. દસવેયાલિય, વીસવીસિયા, સમ્મઈ-પયરણ, વિસેસા, ખંડનખંડખાદ્ય, અણુઓગદાર, ષોડશ પ્રકરણ, આચાર, ત. સૂ.નું ભાષ્ય, વાક્યપદીય, *દીપિતિ, અને પ્રમાજનયતત્ત્વાલોક.

૧. પરિણામ, અપરિણામ અને અતિપરિણામ એમ અહીં ત્રણ પ્રકાર દર્શાવાયા છે.

૨. જુઓ શ્લો. ૧૦૫.

૩. આ પ્રકાશિત છે.

૪. નયામૃતતરંગિણીગત અવતરણોની સૂચિ બે ભાગમાં બોટાદથી પ્રકાશિત આવૃત્તિમાં અપાઈ છે. કેટલાકનાં મૂળ દર્શાવાયાં નથી.

૫. આના કર્તા રઘુનાથ શિરોમણિ છે. એમણે તત્ત્વચિન્તામણિ ઉપર ટીકા રચી છે.

આ સ્પષ્ટીકરણમાં 'નવ્ય ન્યાયની ઝલક છે. વળી મથુરાનાથના મતનું નિરસન છે (પૃ. ૮૫). પૃ. ૧૪૭માં અનેકાન્ત વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. ન્યાયસિદ્ધાન્ત-મંજરી ગત શબ્દખંડની યશોવિજયજી ગણિએ રચેલી 'ટીકામાં નયામૃતતરંગિણીનો ઉલ્લેખ છે.

તરંગિણીતરણી - આ નયામૃતતરંગિણીના સ્પષ્ટીકરણરૂપ સંસ્કૃત વૃત્તિ છે. એ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજીએ રચી છે.

અર્પાય - આ નયોપદેશની સંક્ષિપ્ત ટીકા છે. એ ભાવપ્રભસૂરિની રચના છે.

'નયની અપેક્ષાએ સામાયિક - જસવિલાસના ઉપમા પદ માટે આ પ્રમાણેનું શીર્ષક ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૬૮)માં અપાયું છે. આ પાઠ કડીના આધ્યાત્મિક પદમાં નૈગમાદિ સાત નયોની અપેક્ષાએ સામાયિક કોને કહેવાય એ વાત ટૂંકમાં દર્શાવાઈ છે.

સંતુલન - વિવાહપણ્ણતિ (સયગ ૧, ઉદેસગ ૮, સુત ૧) માં આત્મા એ જ સામાયિક છે એમ કહ્યું છે.

'શાંતિજિનસ્તવન' (વિ. સં. ૧૭૩૨ કે ૧૭૩૪) - આ ગુજરાતી કૃતિ ભિન્ન ભિન્ન દેશીમાં રચાયેલી છ ઢાલમાં વિભક્ત છે અને અંતે એક પદનો 'કલશ' છે. છ ઢાલમાં અનુક્રમે ૫, ૬, ૮, ૭, ૧૦ અને ૮ કડી છે. કલશની એક કડી ગણતાં આ સ્તવનમાં ૪૭ કડી છે. એનું રચનાવર્ષ યુગ-ભુવન-સંયમ એવા શબ્દાંક દ્વારા 'કલશ'માં દર્શાવાયું છે. યુગના બે તેમ જ ચાર એમ બંને અર્થ થાય છે એટલે રચનાવર્ષ વિ. સં. ૧૭૩૨ કે ૧૭૩૪ ગણાય.

૧. આમાં અવચ્છેદકાવચ્છિન્નની અવિચ્છિન્ન પરંપરા જોવાય છે, જ્યારે પ્રાચીન ન્યાયવિષયક લખાણમાં વિકલ્પોની સતત પરંપરા નજરે પડે છે. નવ્ય ન્યાયના શ્રીગણેશ ઉપાધ્યાય ગંગેશે વિક્રમની બારમી સદીમાં તત્ત્વચિન્તામણિ ગ્રંથ રચીને માંડ્યા. આગળ જતાં પક્ષધર મિશ્રે અને રઘુનાથ શિરોમણિએ તેનો વિશેષ પ્રચાર કર્યો અને ભટ્ટાચાર્ય જગદીશ અને ગદાધરના સમયમાં આ નવીન પદ્ધતિ ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત બની.

૨. જુઓ આની પૃ. ૭માં નિર્દેશાયેલી હાથપોથી (પત્ર ૨૧ આ).

૩-૪. બંને કૃતિઓ પ્રકાશિત છે.

૫. આ સ્તવન ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૮૭-૨૦૫)માં છપાવાયું છે.

૬. આ સ્તવનની રૂપરેખા મેં સીમન્ધર-જિન-વિનતિની વિચારણાની સાથે ભેગી મારા લેખ નામે 'વાચક જશનાં નિશ્ચય અને વ્યવહારને અંગેનાં સ્તવનો'માં આલેખી છે. આ લેખ "આ. પ્ર." (પૃ. ૫૫, અં. ૪)માં છપાયો છે.

વિષય - આ સ્તવનનો પ્રારંભ શાન્તિનાથના ગુણોત્કીર્તનથી કરાયો છે તેમ અંત પણ એ રીતે રજૂ થયો છે. આ સ્તવનની પહેલી ઢાલમાં કહ્યું છે કે વાણીરૂપ ગંગાના તરંગ ઊછળે છે. વળી નય, ગમ, ભંગ અને પ્રમાણના પુષ્કળ પ્રવાહ વહે છે અને નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય ત્યાં ભમરી ભમે છે. આ ઢાલમાં આ બે નયોનો સ્પષ્ટતાદનના ઘરના બે ઘોડા તરીકે નિર્દેશ છે.

બીજીથી પાંચમી ઢાલ પૈકી પ્રત્યેક ઢાલમાં નિશ્ચય-નય-વાદી પોતાનો પક્ષ રજૂ કરે છે જ્યારે વ્યવહાર-નય-વાદી એનો ઉત્તર આપે છે. પછી એ બંને વાદી શાન્તિનાથના સમવસરણમાં જાય છે અને એ તીર્થંકર દ્વારા એમના ઝઘડાનો અંત આવતાં બંને વચ્ચે સુમેળ સધાય છે.

આ સ્તવનમાં ઉપર્યુક્ત બે વાદીઓ વચ્ચે સંવાદ થયો તેમાં સામસામી દલીલો જે કરાય તે હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :

નિશ્ચય-નય-વાદી

ભાવ એ જ ખરી વસ્તુ છે.

જે ક્રિયા અનંતવાર મળી તેથી રાચવું નહિ.

ભરત અને મરુદેવા ભાવથી ભવસાગર તર્યાં. દ્રવ્ય-ક્રિયાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ શ્રૈવેયક છે.

ગુરુ કોણ અને ચેલો કોણ ? આત્મા પોતે એકલો સ્વભાવમાં રમે છે. જે કર્મની વિભાવશક્તિને તોડે તે આત્માને સ્વભાવ-શક્તિમાં જોડે.

કર્તા થનાર હાથીની પેટે ઝૂઝે જ્યારે સાક્ષી થનાર નિજ ગુણમાં સલૂઝે.

કર્તાને ક્રિયાનું દુઃખ હોય જ્યારે સાક્ષી ભવવૃક્ષનો ઉચ્છેદ કરે.

જ્ઞાનીને ક્રિયા ન હોય, એ કર્મસ્થિતિ પાકવાથી નરમ થયો છે.

વ્યવહાર-નય-વાદી

ક્રિયા વિના ભાવ આવે નહિ.

રત્નને શુદ્ધ કરવા ખારના સો પુટ અપાય.

ક્રિયા અને પરિણામનાં ફળ ભિન્ન છે. ગણિયા બળદ જેવા જનો કોણિયા કરીને કેમ ખાય છે ? વ્યવહાર વિના ભાવ ક્ષણમાં તોલો અને ક્ષણમાં માસો છે.

ગુરુકુળમાં રહી વ્યવહારમાં સ્થિર પરિણામ રાખનારો ત્રિવિધ અવંચક યોગથી મહોદયને પામે.

જે અભિમાનથી રહિત હોય તે સાક્ષી છે.

સમગ્ર શક્તિ ક્રિયામાં રહેલી છે. સાધન ક્રિયા વિના કામ ન આપે.

પુદ્ગલના જે અશુદ્ધ ભાવો છે તે આત્માથી ભિન્ન છે.

અમે મોક્ષરૂપ નિજ ગુણને વર્યા એટલે મોક્ષ માટે કોણ ક્રિયા કરે ?

ભાવ વિના ક્રિયા લેખે લાગે નહિ. ભાવ હોય તો ક્રિયાની જરૂર ન રહે.

ધરાયેલી વ્યક્તિને ભોજન ન ભાવે.

લિંગનું પ્રયોજન મનુષ્યના મનનું રંજન છે.

ભાવ એટલે પોતાનો જ પરિણામ. આત્મા એ સામાયિક છે.

સમતા એ છ દર્શનોનો સાર છે. સમતા મોક્ષનું સાધન છે.

સિદ્ધના પંદર ભેદોમાં ભાવલિંગ એક જ છે અને તે સમતા છે.

દ્રવ્યલિંગથી મોક્ષ મળે કે ન પણ મળે. પાંચ લઘુ અક્ષર ઉચ્ચારતાં જેટલો વખત લાગે એટલા વખતમાં મોક્ષ મળે.

સ્થવિરકલ્પની અને જિનકલ્પની ક્રિયા અનેક જાતની છે.

સામાચારીઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. ક્રિયામાં હકરૂપી ફૂલો છે અને મોહરાજા ફાંસો દે છે.

ભોજન જોવાથી ભૂખ ન ભાંગે, ડાંગરનાં છોતરાં ખંડાયા વિના ન નીકળે, અને પાત્ર મંજાયા વિના ઊજળું ન બને.

તીર્થંકર અને ગણધર પોતાને મુક્ત માનવા છતાં ક્રિયા ચાલુ રાખે છે.

ભાવ એ ક્રિયાથી ઉત્તમ બને. એના વિના એ કાચો રહે. વળી નવો ભાવ ક્રિયા કરવાથી ઉદ્ભવે અને આવેલો ભાવ ક્રિયાથી વધે.

મુનિ ક્રિયા કરે છે તેનું કારણ ગુણ-શ્રેણિથી પડાય નહિ પણ ચડાય તે છે.

ક્રિયા ન પાળનાર નિશ્ચયને જાણતો નથી.

સમતા અમને પણ પ્રિય છે. સમતા મળે એ માટે તો ક્રિયા કરાય છે.

ભાવલિંગરૂપ રાજમાર્ગને અનુસરનારી ક્રિયા પ્રત્યે સ્નેહ રાખો. એને છોડો નહિ અને આળસુ ન બનો.

ભરતાદિના દષ્ટાંત દ્વારા ભાવને ગણાવનાર એકાંતે પાસત્યા છે, અને પ્રવચનના નાશક છે.

ક્રિયા એ કર્મના પ્રતિકારરૂપ છે. રોગ ઘણા એટલે ઔષધ ઘણાં. માટે ક્રિયા અનેક પ્રકારની હોય તેમાં વાંધો નહિ.

વિનયાદિક મુદ્રાવિધિ અનેક જાતની હોવા છતાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ નહિ.

સાક્ષીરૂપ ગ્રંથો - આ સ્તવનમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોની સાક્ષી અપાઈ છે :

આચાર (ઢા. ૫), આવશ્યક (ઢા. ૫), ઉત્તરાધ્યયન (ઢા. ૪), ઓઘ (ઢા. ૪), ઓઘનિર્વૃત્તિ (ઢા. ૪) અને ભગવઈ (ઢા. ૪).

'સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિ - આ ગુજરાતી સ્તવન ચાર ઢાલમાં રચાયું છે અને અંતમાં એક પદનો 'કલશ' છે. ચાર ઢાલમાં અનુક્રમે ૧૨, ૧૨, ૧૦ અને ૬ કડી છે. આમ આ સ્તવનમાં કુલ ૪૧ (૪૦ + ૧) કડી છે. આ સ્તવન વિજયપ્રભસૂરિના રાજ્યમાં એટલે કે વિ. સં. ૧૭૧૦થી ૧૭૪૭ના ગાળામાં રચાયું છે. અંતમાં કર્તાએ પોતાને માટે 'વાચક'નો પ્રયોગ કર્યો છે તે તેમજ એમના સ્વર્ગગમનનું વર્ષ વિચારતાં આ સ્તવન વિ. સં. ૧૭૧૮થી ૧૭૪૫ દરમિયાન રચાયેલું ગણાય.

આ સ્તવન દ્વારા કર્તાએ પ્રારંભમાં સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિ કરી છે અને અંતમાં એમના પ્રત્યે પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો છે. આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નયનું સ્વરૂપ દર્શાવવાનો છે. પહેલી ઢાલમાં કહ્યું છે કે આ બંને નયોનું સેવન કરાય તો તે ઉપકારી નીવડે. એના સમર્થનાર્થે (૧) શિબિકા ઊંચકનારનું તેમજ (૨) અનેક રત્નો જે છૂટાંછવાયાં હોય તે એક દોરડામાં સાંકળી લેવાય તો એથી બનનારી માળાનું દૃષ્ટાંત અપાયેલ છે. એકેક નય ભિન્ન ભિન્ન હોય તો તે મિથ્યાત્વ છે, જ્યારે એ ભેગા હોય તો સમ્યક્ત્વ છે. પંખીને ઊડવા માટે જેમ બે પાંખની અને રથ ચાલે તે માટે બે પૈડાંની જરૂરિયાત છે તેમ જૈન શાસનને ઉપર્યુક્ત બંને નય જોઈએ.

આ બંને નય સરખા શુદ્ધ તેમજ અશુદ્ધ છે. એ નયો પોતપોતાને વિષે શુદ્ધ અને અન્યને વિષે અશુદ્ધ છે.

નિશ્ચય-નય પરિણામની અપેક્ષાએ મોટી નથી.

નિશ્ચય-નય એ કાર્ય છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય કારણ છે.

નિશ્ચય-નય પ્રમાણે કોઈ ગુરુ, શિષ્ય, કર્તા કે ભોક્તા નથી. એથી એ નય મુજબની દેશના ઉન્માર્ગ છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે ગુરુ વગેરે સંભવે છે એટલે એ નય અનુસારની દેશના સન્માર્ગ છે.

વિધિને જોઈએ વ્યવહાર ત્યજાય તે ઉચિત નથી. એ તો દ્રવ્યાદિક પ્રમાણે હોય. પાઠ, ગીત અને નૃત્યની કળા પહેલેથી જ શુદ્ધ હોતી નથી; એ તો અભ્યાસથી

૧. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૨૦૬-૨૧૧)માં છપાવાઈ છે.

એવી બને. મણિ શોધવા માટે સો પુટ અપાય છે અને એ દરેક પુટ સાચું છે.

વિષ વગેરે પાંચ પ્રકારની ક્રિયાઓમાં પહેલી ત્રણ ત્યાજ્ય છે, જ્યારે છેલ્લી બે બ્રાહ્મ છે. અમૃત-ક્રિયા સર્વથા દોષથી મુક્ત છે.

જેમ ચક્રવર્તીનું ભોજન ન મળે ત્યાં સુધી પોતાનું સામાન્ય ભોજન ન છોડવું ઘટે તેમ નિશ્ચય-નયના ફળરૂપ કેવલજ્ઞાન મળે નહિ ત્યાં સુધી વ્યવહાર ત્યજવો ન જોઈએ.

વ્યવહાર પુણ્યનો હેતુ છે. એ પુણ્ય પાપને બાળે.

ભવ્ય જીવ જો ક્રિયાવાદી હોય તો એ જ એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં મોક્ષે જાય. કેવળ સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ ન મળે, વિરતિ જોઈએ. શ્રેણિકનું દષ્ટાંત આપનારે યાદ રાખવું ઘટે કે એ વિરતિથી રહિત હોવાથી નરકગતિ દૂર ન કરી શક્યા. જો કે એઓ સમ્યક્ત્વના બળે મોક્ષે જનાર છે.

સમ્યક્ત્વ વિરતિને તાણી લાવે. વધુમાં વધુ બેથી નવ પલ્લોપમ જેટલી વાર લાગે. આનંદ જેવાને તો સમ્યક્ત્વની સાથે જ વિરતિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લીધા વિનાના લવસત્તમ દેવો વ્રતી ન ગણાય.

અવિરત દશા હોય તો પાપ ન કરાય તો યે પાપ લાગે.

વ્યવહાર-નય પ્રમાણે સેવક-સેવ્યભાવ છે. શુદ્ધ આત્માની દષ્ટિએ સીમંધરસ્વામી અને કર્તા સમાન છે.

જેને સર્વે નદીઓનાં જળ સમુદ્રમાં ભળી જાય તેમ અખંડ બ્રહ્મ અને સખંડ બ્રહ્મ ધ્યાનમાં ભેગા થઈ જાય.

ઉલ્લેખ - આ સ્તવનમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :

આવશ્યકભાષ(ષ્ય) (ઢા. ૩), ઉપદેશમાલા (ઢા. ૩), દશાયૂર્ણિ (ઢા. ૨), ધર્મસંગ્રહણી (ઢા. ૨), પંચવસ્તુ (ઢા. ૨), યોગબિન્દુ (ઢા. ૨) અને વ્યવહારભાષ્ય (ઢા. ૧).

જ્ઞાનક્રિયાની સજાગ્રય - આ નામની એક કૃતિ ઉપાધ્યાયજીએ રચ્યાનું કેટલાક કહે છે. એ જોયા વિના શું કહી શકાય ? એમાં ગુજરાતીમાં જ્ઞાન-નય અને ક્રિયા-નયનું સ્વરૂપ સમજાવાયું હશે. જો એમ જ હોય તો જસવિલાસનું ૩૬મું પદ સંતુલનાર્થે વિચારવું ઘટે.

‘શ્રીમન્ધરસ્વામીને વિનતિરૂપ સ્તવન યાને સવાસો ગાથાનું નયરહસ્યગર્ભિત સ્તવન’ – આ ગુજરાતી સ્તવનમાં અગિયાર ઢાલ છે અને અંતમાં ચાર પંક્તિના એક પદરૂપ “કલશ” છે. અગિયાર ઢાલની કડીઓની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

૧૦, ૧૧, ૧૫, ૧૫, ૧૨, ૧૫, ૫, ૧૦, ૧૧, ૮ અને ૧૧.

આમ એકંદર ૧૨૪ કડી છે. એમાં “કલશ”ની એક કડી ઉમેરતાં ૧૨૫ થાય છે. એને ‘ગાથા’ ગણી આ સ્તવનને સવાસો ગાથાનું સ્તવન કહે છે.

દેશી – અગિયારે ઢાલની દેશી ભિન્ન ભિન્ન છે. આઠમી ઢાલની દેશી “ચોપાઈ” છે.

રાગ – બીજી ઢાલના રાગનું નામ ‘ગોડી’ અને પાંચમી ઢાલના રાગનું નામ ‘કેદારો’ છે.

વિષય – ઢાલ દીઠ વિષય નીચે મુજબ છે :

(૧) કુગુરુનું અને શુદ્ધ દેશનાનું સ્વરૂપ, (૨) આત્માની ઓળખાણ, (૩) આત્મતત્ત્વનો પરામર્શ, (૪) શુદ્ધ નય અર્થાત્ નિશ્ચય-નય પ્રમાણેની પ્રરૂપણા, (૫-૬) વ્યવહાર-નયની સિદ્ધિ, (૭) મોક્ષમાર્ગની અને ભવમાર્ગની સમજણ, (૮-૯) દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવ-સ્તવનું નિરૂપણ, (૧૦) નિશ્ચય-ધર્મ અને વ્યવહાર-ધર્મ અને (૧૧) પ્રભુ પ્રત્યે વાસ્તવિક રાગ.

કુગુરુની ઝટકણી અને માફીપત્ર – પહેલી ઢાલમાં કુગુરુની ઝટકણી કઢાઈ છે. તેમ કરતી વેળા જે નિમ્નલિખિત ત્રણ કડીઓ રચાઈ તેને અંગે વિ. સં. ૧૭૧૭માં

૧. આ સ્તવન પ્રકરણ રત્નાકર (ભા. ૩, પૃ. ૭૩૦-૭૫૯)માં ઈ. સ. ૧૮૭૮માં, સજ્જન સન્મિત્ર (પૃ. ૨૯૯-૩૦૯)માં ઈ. સ. ૧૯૧૩માં, “મહાવીર જૈન સભા” તરફથી પ્રકાશિત શ્રીમદ્ યશોવિજયજી વિરચિત પ્રાચીન સ્તવનો (પૃ. ૧-૩૦)માં, પદ્મવિજય (૭)ના બાલાવબોધ સહિત વિ. સં. ૧૯૭૫માં ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૨૧૨-૨૨૮)માં વિ. સં. ૧૯૮૨માં, જૈ. ગ્રં. પ્ર. સં.” તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૮૬માં પ્રકાશિત પ્રાચીન સ્તવનાદિસંગ્રહમાં છપાવાયું છે. વિશેષમાં આ સ્તવન સાક્ષીપાઠ સહિત નિમ્નલિખિત નામથી “ઋ. કે. શ્વે. સં.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત પુસ્તકમાં છપાયું છે :

“ન્યાયાચાર્યશ્રીયશોવિજયકૃતાનિ સ્તવનાનિ સાક્ષિધૃતપાઠવૃતાનિ સવાસો દોઢસો ને સાઢી ત્રણસો ગાથાનાં સ્તવનો સાક્ષિપાઠ સહિત”

૨. આનો પરિચય મેં “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૨, અં. ૭)માં પ્રકાશિત “ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિનાં ત્રણ બહત સ્તવનો” નામના મારા લેખમાં આપ્યો છે.

“માફી પત્ર” યશોવિજયગણિને લખી આપવું પડ્યું એમ કેટલાકનું માનવું છે, પણ મને તો એ વાત યથાર્થ જણાતી નથી :

“કામકુંભાદિક અધિકનું ધર્મનું કો નવિ મૂલ રે;

દોકડે કુગુરુ તે દાખવે, શું થયું એહ જગસૂલ રે ? સ્વામિ. ૫

અર્થની દેશના જે દીએ, ઓળવે ધર્મના ગ્રંથ રે;

પરમ પદનો પ્રગટ ચોર તે, તેહથી કિમ વહે પંથ રે ? સ્વામિ. ૬

વિષયરસમાં ગૃહી માચિયા, નાચિયા કુગુરુ મદપૂર રે;

ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે.” સ્વામિ. ૭

સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો - આ સ્તવનમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો સાક્ષી તરીકે ઉલ્લેખ છે :

આવશ્યક (૫)^૧, ઉપદેશમાલા (૬), કલ્પસૂત્ર (૮), જીવાભિગમ (૮), પંચાશક (૬), ^૨પહેલું અંગ (૨, ૩, ૮), ^૩પ્રથમ અંગ (૪, ૭), ભગવર્ધ (૩), મહાનિશીથ (૭, ૮), રાયપસેણી (૮), ^૪લોકસાર (૩) અને શકસ્તવ (૮).

વિશેષમાં આ સ્તવનમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઓહનિજજુતિ, યોગશાસ્ત્ર અને ષોડશકની છાયા જોવાય છે.

ત્રીજી ઢાલની પહેલી કડી પછી “યત્તઃ” એવા ઉલ્લેખપૂર્વક “એ પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે.

સાક્ષીરૂપ પાઠ - સાક્ષીરૂપ પાઠો ઇત્યાદિ ન્યા. ય. સ્ત. સા.માં. અપાયા છે.

સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ - આ સ્તવન ઉપર કર્તાએ ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચ્યાનું મનાય છે.

વાર્તિક - ઉત્તમવિજયના શિષ્ય ^૫પદ્મવિજયે પ્રસ્તુત સ્તવન ઉપર વાર્તિક રચ્યું

૧. આ ઢાલનો ક્રમાંક છે. ૨-૩. આ આધાર અભિપ્રેત છે.

૪. આ આધાર (સુય. ૧)નું પાંચમું અજ્ઞયણ (અધ્યયન) છે.

૫. “આત્મૈવ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યથવા યતઃ ।

યત્ તદાત્મક એવૈષ શરીરમધિત્તિષ્ઠતિ ॥

આત્માનામાત્મના વેતિ મોહત્યાગાદ્ ય આત્મનિ ।

તદેવ તસ્ય ચારિત્રં તદ્જ્ઞાનં તત્ત્વ દર્શનમ્ ॥”

૬. એમની ગુરુપરંપરા માટે જુઓ “ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિનાં ત્રણ બૃહત્ સ્તવનો” નામનો મારો લેખ (પ. ૧૨૮)

છે એમ કેટલાક કહે છે.

‘સપ્તભંગી તરંગિણી - આ જ નામની એક કૃતિ દિ. અનન્તદેવસ્વામીના શિષ્ય વિમલદાસે રચી છે. એ જોઈને પ્રસ્તુત કૃતિ રચાઈ હશે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. ‘તપ’ગચ્છના વિજયરાજસૂરિજીના શિષ્ય દાનવિજયજી ગણિએ સપ્તભંગી પ્રકરણ રચ્યું છે. યશોવિજયજી ગણિની પ્રસ્તુત કૃતિ હજી સુધી તો મળી આવી નથી પરંતુ એનો ઉલ્લેખ લઘુ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (પત્ર ૬ અ) અને બૃહદ્ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (પત્ર ૧૮ આ)માં જોવાય છે.

‘અનેકાન્તવ્યવસ્થા યાને જૈનતર્ક - આના પ્રારંભમાં ત્રણ અને અંતમાં સત્તર પદો છે; બાકીનું લખાણ ગદ્યમાં છે. આ ગ્રંથમાં પ્રાચીન ન્યાયની તેમજ નવ્ય ન્યાયની એમ બંનેની પદ્ધતિને સ્થાન અપાયું છે. એમાં ‘અનેકાન્તનું લક્ષણ આપી ‘જૈન તેમજ વિવિધ ‘અજૈન દર્શનોનું પણ સંક્ષિપ્ત પરંતુ સચોટ નિરૂપણ કરાયું છે. પ્રસંગવશાત્ કેટલીયે કૃતિઓમાંથી અવતરણો આપી આ નિરૂપણને સમર્પિત કરાયું છે. અજૈન દર્શનકારોએ પણ અનેકાન્તવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે એ વાત નૈગમાદિ નયોના સવિસ્તર આલેખન પ્રસંગે દર્શાવાઈ છે.’ પત્ર ૫૪ ‘અ’મા કહ્યું છે કે “ઋજુ

૧. આ કૃતિ “રાયચંદ જૈન શાસ્ત્રમાળા”માં વીર સંવત્ ૨૪૩૧માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. વળી એ “શાસ્ત્ર મુક્તાવલી”માં ગ્રંથાંક ૮ તરીકે કાંજીવરમથી ઈ. સ. ૧૯૦૧માં છપાવાઈ છે.

૨. આ કૃતિ અનેકાન્ત વ્યવસ્થા પ્રકરણના નામથી “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૯માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાં અવતરણોની સૂચિ અપાઈ છે પણ તે અકારાદિ ક્રમે નથી. વળી એના જે મૂળ દર્શાવાયાં છે તે અમુક અંશે અપૂર્ણ છે. ગુજરાતી પ્રકાશકીય નિવેદનમાં વિષયોનું વિહંગાવલોકન છે. પૃ. ૮૭ અ માં જે સમાપ્તિસૂચક પંક્તિ છે તેમાં આ કૃતિના નામાંતર તરીકે જૈનતર્કનો ઉલ્લેખ છે. તો શું એ કર્તાનો પોતાનો છે ? “અનેકાન્તવ્યવસ્થા પ્રકરણ”ના નામથી. આ કૃતિનો ‘સંગ્રહ નય’ સુધીનો (પત્ર ૨૭ આ સુધીનો) પ્રથમ વિભાગ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજીએ રચેલી તત્ત્વબોધિની વિવૃત્તિ, એમાંનાં તેમજ મૂળ કૃતિમાંનાં અવતરણોની સ્થળના નિર્દેશપૂર્વકની ભેગી સૂચિ તેમજ સંસ્કૃતમાં બંનેનાં વિષયાનુક્રમ સહિત “વિ. લા. જ્ઞા.” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૮માં પ્રકાશિત કરાયો છે. આ પ્રકાશનમાં મુખપૃષ્ઠાદિ ઉપર જૈનતર્ક પરિભાષા એવું નામાંતર છે તે સાચું છે ? દ્વિતીય વિભાગ પણ ઉપર્યુક્ત વિવૃત્તિ વગેરે સહિત વિ. સં. ૨૦૧૩ (૭)માં છપાવાયો છે.

૩. “તત્ત્વેષુ ભાવાભાવાદિશબ્દલૈકરૂપત્વમ્” - પત્ર ૧ અ.

૪. જૈનદર્શન અતિશય ગંભીર છે અને એ અનન્ત નયથી ઓતપ્રોત છે. એથી હરણ જેમ વાઘના વદનને સૂઘી નહિ શકે તેમ નયનો અંશ જાણનારાઓ એને સૂઘી શકે નહિ.

- પત્ર ૧ અ.

૫. વૈશેષિક, નૈયાયિક, વેદાન્ત, સાંખ્ય....

સૂત્ર” નય એ પર્યાયનયરૂપ વૃક્ષનું મૂળ છે. જ્યારે ‘શબ્દ’નય એની શાખા છે, ‘સમભિરૂઢ’ નય એની પ્રશાખા છે અને ‘એવંભૂત’નય તો પ્રશાખાની પ્રતિશાખા છે. કેટલાક દિગંબરો નય નવ ગણાવે છે તે બાબતનું અહીં નિરસન કરાયું છે અને વિશેષ માહિતી માટે પોતે રચેલા આપભંશિક પ્રબંધની ભલામણ કરાઈ છે. આ ગ્રંથની એક વિશેષતા એ છે કે અધ્યાત્મસાર વગેરેમાં સાંખ્ય દર્શનની ઉત્પત્તિ સંગ્રહ-નયના એકાન્ત સેવનને આભારી જણાવી છે પરંતુ અહીં તેમજ અન્યત્ર અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયરૂપ વ્યવહાર-નયમાંથી એ જણાવી છે.

આ ગ્રંથમાં સપ્તભંગીનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. એના “સ્યાદવક્તવ્ય એવ” નામના ત્રીજા ભંગના સોળ વિકલ્પ દર્શાવાયા છે (જુઓ પત્ર ૬૭ અ-૬૮ અ). વિશેષમાં સાત ભંગોના અનુક્રમે ૩, ૩, ૧૦, ૧૦, ૧૩૦, ૧૩૦ અને ૧૩૦ પ્રતિભંગો સૂચવાયા છે. આમ એકંદર ૪૧૬ પ્રતિભંગોનો ઉલ્લેખ છે (જુઓ પત્ર ૭૧ આ). એના અર્વાંતર ભંગો વિચારતાં તેની સંખ્યા ૧૪૩૬ની અને સાંયોગિક ભંગાદિ ગણતાં કરોડની દર્શાવાઈ છે (જુઓ પત્ર ૭૧ આ), ગુણાર્થિક નયની અનુપપત્તિ, દિગંબર માન્યતા અનુસાર ગુણનું લક્ષણ તેમજ દસ સામાન્ય ગુણોનું અને સોળ વિશેષ ગુણોનું નિરૂપણ, દ્રવ્યાર્થિક નયના ૧૦, પર્યાયાર્થિક નયના ૬, નૈગમના ૩, સંગ્રહના ૨, વ્યવહારના ૨, ઋજુસૂત્રના ૨ અને શબ્દાદિનો એકેક ભેદ એ ૨૮ ભેદોનું નિરૂપણ, તેમજ દિ. અમૃતચન્દ્ર કૃત પ્રવચનસારવૃત્તિગત પર્યાયવિચારોનું ખંડન, અનેકાન્તવાદમાં અનેકાન્તવાદનો સ્વીકાર તેમજ ઘટાભાવનો અભાવ જેમ ઘટસ્વરૂપ છે, તેમ ‘એકાન્તપક્ષાપત્તિ’ દોષનો અને પ્રમેયત્વાદિનાં ઉદાહરણો દ્વારા અનવસ્થાદોષોનો પરિહાર અને ઉપસંહારરૂપે અનેકાન્તવાદનો મહિમા અને અજૈન દર્શનો દ્વારા એનો સત્કાર.

અવતરણોની સંખ્યા – સમર્થક, સંવાદપાઠોની યાને અવતરણોની સંખ્યા લગભગ ૧૩૮૫ની છે. તેમાં લગભગ ૭૫ વિશેષા. નામના મહાભાષ્યમાંનાં અને લગભગ ૬૦ સમરાઈચક્રાનાં છે.

મૂળ – પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અપાયેલાં અવતરણોનાં મૂળ તરીકે હું નિમ્નલિખિત ગ્રંથો જૈન તેમજ અજૈન એમ બે વિભાગમાં ગણાવું છું :

૬. સરખાવો :

“દર્શિતિયં યથાશાસ્ત્રં નૈગમસ્ય નયસ્ય દિક્ ।

કળાદદૃષ્ટિહેતુઃ શ્રી યશોવિજયવાચકૈઃ ॥” પત્ર ૧૮ આ.

૧. ધમ્મપરિકખાની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં આશરે ૫૫૦ અવતરણો છે.

[અ] જૈન

અણુઓગદાર, અધ્યાત્મોપનિષદ, અન્યયોગવ્યવસ્થેદ્વાત્રિશિકા, 'આકર, આગમ, આયારની ટીકા, આવસ્સયની નિજજુતિ, ઉત્તરજીવજ્ઞ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ત. સૂ.નું ભાષ્ય, દવ્યસંગહ, નવતત્ત્વ, પંચાસગ, પવયજ્ઞસારુદ્ધાર, પ્રશમરતિ, ભાસારહસ્સ, વિવાહપણ્ણતિ, 'વિસેસા., સમ્મઈપયરણ અને સૂત્ર.

આ પૈકી અધ્યાત્મોપનિષદ અને ભાસારહસ્સ એ બે યશોવિજયગણિની પોતાની કૃતિ છે.

[આ] અજૈન^૩

ગૌતમસૂત્ર, છાન્દોગ્યોપનિષદ, યોગદર્શન, વસિષ્ઠવાક્ય (?), વાક્યપદીય, વાર્તિક (?), શ્રુતિ અને સાંખ્યકારિકા.

ઉલ્લેખ - આપભંશિક પ્રબન્ધ (પત્ર ૫૪ આ) અને સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (પત્ર ૫૫ અ) એ બે ગ્રન્થો જોવાની અહીં ભલામણ કરાઈ છે.

ઉદ્ધરણ - જેમ શ્રીપાલ રાજાનો રાસના ચતુર્થ ખંડની ઢાલ ૧૧ અને ૧૨ નવપદપૂજારૂપ સંકલનાત્મક કૃતિમાં ઉદ્ધૃત કરાઈ છે - ગૂંથી લેવાઈ છે તેમ આ અનેકાન્તવ્યવસ્થાનાં આદ્ય ત્રણ પદો અને અંતમાંના સત્તર પદો એકત્રિત કરી 'અનેકાન્તવાદમાહાત્મ્યવિશિકા' તરીકે કોઈકે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ આ એક સંકલના છે, નહિ કે સ્વતંત્ર કૃતિ.

'તત્ત્વબોધિની - આ સંસ્કૃત વિવૃત્તિ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજીએ રચી છે.

પૌર્વાપર્ય - અનેકાન્તવ્યવસ્થામાં ઉપર્યુક્ત ઉલ્લિખિત ગ્રન્થો તેમજ ભાસારહસ્સ કે જેમાંથી એની ૩૦મી ગાથા અવતરણરૂપે અપાઈ છે એ ગ્રન્થોના પ્રજાયન બાદ પ્રસ્તુત ગ્રન્થ રચાયો છે, જ્યારે નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોમાં આ ગ્રન્થનો

૧. આથી પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક અભિપ્રેત છે.

૨. આનો પત્ર ૪ અમાં મહાભાષ્ય તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૩. 'શ્રુતિ' એવા બાંધેભારે નિર્દેશ કરી પત્રાકાર પ્રકાશનમાં નોંધ છે, જ્યારે ત્યાર પછીના પ્રકાશનમાં એથી અભિપ્રેત કૃતિનો ઉલ્લેખ છે.

૪. આ સંકલનાત્મક રચના શ્રી યશોવિજયવાચક ગ્રંથસંગ્રહમાં "ઉદ્ધૃતા" એવા ઉલ્લેખપૂર્વક અંતમાં છપાવાઈ છે.

૫. આનો 'સંગ્રહ'નય સુધીના નિરૂપણ પૂરતો પ્રથમ અંશ તેમજ અવશિષ્ટ અંશ પ્રકાશિત છે.

ઉલ્લેખ હોવાથી એ ગ્રન્થો કરતાં તો આ પહેલાં રચાયો છે :

અધ્યાત્મોપનિષદ્ (૧), જ્ઞાનખિન્દુ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી અને પ્રતિમાશતકની સ્વોપજા વૃત્તિ.

હાથપોથી - પ્રસ્તુત ગ્રન્થનું^૧ પ્રથમ પ્રકાશન કઈ કઈ હાથપોથીને આધારે કરાયું તેનો નિર્દેશ નથી. મેં 'પંજાબકેસરી' શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી દ્વારા પંજાબના એક ભંડારની અનેકાન્તવ્યવસ્થાની એક હાથપોથી મેળવી જે મુદ્રણાલયપુસ્તિકા તૈયાર કરી હતી તેનો ઉપયોગ આ પ્રકાશનમાં કરાયો છે.

અનેકાન્ત પ્રવેશ - આ કૃતિ યશોવિજયગણિએ રચી છે એમ અષ્ટસહસ્ત્રીવિવરણ (પત્ર ૧૮ આ) જોતાં જણાય છે. એ અનુપલબ્ધ કૃતિના વિષય માટે હું એવી અટકળ કરું છું કે એ અનેકાન્તવાદના ગહન ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરવા માટે જે બોધ આવશ્યક ગણાય તે મેળવવા માટેના મુદ્દાઓ એમાં વિચારાયા હશે.

સ્વાદ્વાદરહસ્ય અને વીતરાગસ્તોત્ર (પ્ર. ૮)ની વૃત્તિ - 'કલિ.' હેમચન્દ્રસૂરિએ વીતરાગસ્તોત્ર રચ્યું છે. એના ઉપર વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં થયેલા પ્રભાનન્દસૂરિએ 'દુર્ગપદ્મપ્રકાશ' નામની વૃત્તિ, સોમોદયગણિએ વિ. સં. ૧૫૧૨માં એક ટીકા, રાજશેખર અને માણિક્યસાગરની એકેક ટીકા, મેઘરાજે વિ. સં. ૧૫૧૦માં અને નયસાગર (? નંદિસાગર)ગણિએ વિ. સં. ૧૫૨૫માં રચેલી અવચૂરિ ઇત્યાદિ વિવરણાત્મક સાહિત્ય યશોવિજયગણિની પૂર્વે રચાયું છે.

વીતરાગસ્તોત્રના બાર પદમાં રચાયેલા આઠમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ નિત્યાનિત્ય છે, બે વિરુદ્ધ ધર્મ સાથે હોઈ શકે તેમજ ખરી રીતે અનેકાંતવાદ યાને સ્વાદ્વાદનો અજૈન દર્શનકારો તિરસ્કાર કરી શકે તેમ નથી, કેમકે બૌદ્ધ, નૈયાયિક, વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શનોમાં પણ એક રીતે વિચારતાં સ્વાદ્વાદનો આશ્રય લેવાયો છે. આ બાબત યશોવિજયગણિએ આ પ્રકાશ ઉપરની પોતાની ત્રણ વૃત્તિમાં સ્પષ્ટ કરી છે. એ ત્રણે વૃત્તિનો સ્વાદ્વાદરહસ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરાય છે.

આમ સ્વાદ્વાદરહસ્ય નામની 'ત્રણ કૃતિ છે : (૧) લઘુ, (૨) મધ્યમ અને (૩) બૃહદ્. તેમાં પ્રથમ કૃતિ સંપૂર્ણ મળે છે, જ્યારે બીજી બે હજી સુધી તો પૂરેપૂરી

૧. દ્વિતીય પ્રકાશનમાંથી મૂળ કૃતિ તો પ્રથમ પ્રકાશનને જ આભારી છે.

૨. અનેકાન્તવાદ પ્રવેશ નામની એક કૃતિ હરિભદ્રસૂરિએ રચી છે અને એ છપાયેલી છે.

૩. આની પ્રશસ્તિમાં પ્રભાનંદનો 'પ્રતિભાસમુદ્ર' અને 'મુનીશ્વર' તરીકે ઉલ્લેખ છે તો શું આ એમનું પોતાનું કથન છે ?

૪. આ ત્રણે અપ્રકાશિત છે.

પ્રાપ્ત થઈ નથી. આ કૃતિઓનાં નામ વિચારતાં એમાં સ્યાદ્વાદનું તલસ્પર્શી અને ઝીણવટભર્યું વિવેચન હશે એમ લાગે. લઘુ (?) - સ્યાદ્વાદ-૨હસ્યની રચના વિ. સં. ૧૭૦૧માં કપડવંજ (કપડવણજ, સં. કર્પટવાણિજય)ની પાસે આવેલા આંતરોલી ગામમાં કરાઈ હતી.^૧

આ કે બીજાં બે સ્યાદ્વાદ૨હસ્યમાંથી કોઈ એકનો ઉલ્લેખ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (પત્ર ૧)માં છે.

‘સ્યાદ્વાદ૨હસ્ય (લઘુ) વિ. સં. ૧૭૦૧) - આની તેર પત્રની એક સંપૂર્ણ હાથપોથી મળે છે. એમાં પ્રસ્તુત કૃતિનો પ્રારંભ નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા કરાયો છે :

“એંકારસ્ફારમન્ત્રસ્મરણકરણતો યાઃ સ્ફુરન્તિ સ્વવાચઃ
સ્વચ્છાસ્તાઃ કતુમિચ્છુઃ સકલસુખકરં પાર્થનાથં પ્રણમ્ય ।
વાચાટાનાં પરેષાં પ્રલપિતરચનોન્મૂલને બદ્ધકક્ષો
વાચાં શ્રીહેમસૂરેર્વિવૃત્તિમતિરસોલ્લાસમાજાં તનોમિ ॥ ૧ ॥”

અંતમાં પ્રશસ્તિનાં નવ પદ્યો છે. નવમું પદ્ય નીચે મુજબ છે :

“સ્યાદ્વાદરહસ્યમિદં વ્યધાયિ તત્પાદપદ્યમૃદ્ધોણ ।
જસવિજયાભિધગણિના શિષ્યેણ નવીનતર્કધિયૈ ॥ ૧ ॥”

એના પછી નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

“इति श्रीस्याद्वादरहस्यग्रंथः संपूर्णः संवत् १७०१ वर्षे गणि-
जसविजयेनान्तरपल्यां कृत इति श्रेयः ।”

એ પછી બે પદ્યો નીચે મુજબ છે :

“अंतरपल्यां प्रकरणमेतदनुस्मृत्य तर्कशास्त्राणि ।
अध्यात्ममतपरीक्षादीक्षादक्षो यतिर्व्यतनोत् ॥ १ ॥

स्वैरमिदमुपादातुं कृतत्त्वरा एव सज्जना जगति ।
परहितमात्रैकफला गुणगृह्यानां यतो वृत्तिः ॥ २ ॥”

૧. ન્યા. ય. સ્મૃ.ના આમુખ (પૃ. ૧૨)માં આ નોંધ છે તે વાસ્તવિક છે.

૨. આ નામ પ્રશસ્તિના નવમા પદ્યમાં તેમજ હાથપોથીના પ્રારંભગત ભાગમાં દર્શાવાયું છે.

‘લગભગ ૧૨૩૫ શ્લોક જેવડી આ વૃત્તિમાં મૂળના તેમજ કેટલીક વાર અવતરણનાં પણ પ્રતીક અપાય છે. મુદ્દો પૂર્ણ થતાં “ઈતિ દિક્” એવો ઉલ્લેખ છે.

રચનાસમય અને રચનાસ્થળ – પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૧ વિ. સં. ૧૭૦૧માં અંતરપલ્લી યાને આંતરોલીમાં રચાઈ છે.

ઉલ્લેખ – આમાં નિમ્નલિખિત ગ્રન્થકારનાં નામ છે :

ઉદયન, દીધિતિકૃત્ અને મણિકૃત્

ગ્રન્થો તરીકે નીચે મુજબનાં નામ જોવાય છે :

અધ્યાત્મમતપરીક્ષા (પત્ર ૪ આ), ન્યાયવાદ્યર્થ (પત્ર ૩ અ), ^૩બૃહત્કલ્પવૃત્તિ (પત્ર ૮ આ), શ્રીપૂજ્યલેખ (પત્ર ૨ અ) અને સપ્તભંગીતરંગિણી (પત્ર ૬ અ).

આ પૈકી ન્યાયવાદ્યર્થ, શ્રીપૂજ્યલેખ અને સપ્તભંગી તરંગિણી એ ઉપાધ્યાયજીની પોતાની અનુપલબ્ધ કૃતિઓ છે.

ખંડન – પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં દીધિતિકૃત્ના મતનું ખંડન છે. વળી અંધકાર એ તેજનો અભાવ છે^૨ એ માન્યતાનું પણ જે ખંડન કરાયું છે એ સ્યાદ્વાદકલ્પલતાનું સ્મરણ કરાવે છે. વિશેષમાં નોતાતિક, સ્વતંત્રો અને નવ્ય ચાર્વાકોના મત દર્શાવાયા છે.

પત્ર ૧૩ અ-માં બૌદ્ધાદિકે સ્યાદ્વાદના કરેલા સ્વીકારની વાત પૂર્ણ થાય છે.

પત્ર ૧૩ આ-માં પયો વ્રતો ન દધ્યતિ વાળું પદ્ય અવતરણરૂપે અપાયું છે તે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં તેમજ આપ્તમીમાંસાના પદ્ય તરીકે જોવાય છે.

પ્રશસ્તિમાં સૌથી પ્રથમ નયવિજયગણિની પ્રશંસા છે અને ત્યાર બાદ હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ, વિજયસિંહસૂરિ, કલ્યાણવિજય, લાભવિજય, જીતવિજય અને નયવિજય વિષે ઉલ્લેખ છે.

$$૧. \frac{૧૩ \times ૨ \times ૨૦ \times ૫૬}{૩૨} = ૧૨૩૫$$

૨. પ્રશસ્તિમાં વિજયદેવસૂરિના સામ્રાજ્યમાં રચાયાનો ઉલ્લેખ છે.

૩. આમાં “પણવણિજ્ઞા” વાળી ગાથા હોવાનું કહ્યું છે. એ ગાથા કપ્પના ભાસની છે એટલે ખરી રીતે મૂળ તરીકે એ ભાસનો ઉલ્લેખ થવો જોઈતો હતો.

૪. આના ખંડન માટે એક પદ્ય અપાયું છે (પત્ર ૬ અ). એ પદ્યનો પ્રારંભ “તેજસઃ કિલ નિવૃત્તિરૂપતા”થી કરાયો છે.

આ હાથપોથીમાં મૂળનાં પ્રતીક અપાયાં છે.

આ વૃત્તિમાં નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ છે :

આ પૈકી અધ્યાત્મમતપરીક્ષા સ્વકૃત છે.

૧. જુઓ પત્ર ૨ અ, ૮ અ, ૮ આ (અવતરણ છે).

૨. આ પદ્ય પૂરેપૂરું નીચે મુજબ અપાયું છે :

“एकत्र वृत्तौ हि विरोधभाजोर्येषामवच्छेदकभेदयाज्वा ।

द्रव्यत्वपर्यायतयोर्विभेदं विज्ञानतां सा कथमस्तु वस्त्विति ॥”

३. “अण्णं घडाउ रुवं ण पढो ति विसारदा ण ववहारो ।

भेदो उ णो पधत्तं भेज्जदि व्यवहारबाधेणं ति ॥”

૪. આથી આવસ્થાની નિજજૂતિ અભિપ્રેત છે.

પત્ર ૨૧ અ માં આદ્ય પદની વૃત્તિ પૂરી થાય છે અને બીજાની શરૂ થાય છે.

પત્ર ૨૩ આ માં બીજા પદની વૃત્તિ પૂર્ણ થાય છે અને ત્રીજાની શરૂ થાય છે.

પત્ર ૨૪ આ માં ચોથા પદની વૃત્તિનો પ્રારંભ કરાયો છે.

‘પત્ર ૨૫ અ માં નીચે મુજબના ઉલ્લેખપૂર્વક આ વૃત્તિ અપૂર્ણ રહે છે :

‘‘સુષુપ્તિકાલે જ્ઞાનાનુત્પત્તિર્નિર્વાહાયોપયોગરૂપવ્યાપારસાચિવ્યેનૈવ જીવસ્ય જ્ઞાનજનકત્વસ્વીકારાત્’’

સ્યાદ્વાદરહસ્ય (બૃહત્ ?) – આની ૪૯ પત્રની હાથપોથીમાં મધ્યમ સ્યાદ્વાદરહસ્યની હાથપોથીની જેમ કલ્યાણવિજયગણિ વગેરે ચારનો ઉલ્લેખ કરી નવવિજયગણિને નમસ્કાર કરી શરૂ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ મધ્યમ સ્યાદ્વાદરહસ્યમાં અપાયેલું પદ છે. નવ્ય ન્યાયની શૈલીમાં રચાયેલી આ ૨૩૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિમાં નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ છે :

અધ્યાત્મમતપરીક્ષા (પત્ર ૧૩ આ અને ૩૦ અ), અષ્ટસહસ્ત્રી (પત્ર ૪૩ આ), આગમ (પત્ર ૫ અ), ગુણસ્થાનકમારોહ (પત્ર ૧૩ અ), ચિત્રરૂપપ્રકાશ (પત્ર ૩૩ અ), ન્યાયવાદ્યર્થ (પત્ર ૩૨ અ), વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ (પત્ર ૪ અ), શ્રીપૂજ્યલેખ (પત્ર ૬ અ, ૧૮ આ), સપ્તભંગીતરંગિણી (પત્ર ૧૮ આ) અને ‘સ્તુતિ (પત્ર ૬ અ).

આ પૈકી અષ્ટસહસ્ત્રી, આગમ, ગુણસ્થાનકમારોહ અને વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ

૧. પત્ર ૨૫ આ કોરું છે. આ હાથપોથીમાં લગભગ ૧૧૭૫ શ્લોક છે. એમાં પ્રતિપત્ર ૧૫ પંક્તિ અને પ્રતિ પંક્તિ પચાસેક અક્ષર છે.

$$\frac{૨૫ \times ૨ \times ૧૫ \times ૫૦}{૩૨} = ૧૧૭૧ \frac{૧}{૮}.$$

$$૨. \frac{૪૯ \times ૨ \times ૧૮ \times ૪૨}{૩૨} = ૨૩૧૫ \frac{૧}{૪}$$

૩. આથી આવસસયની નિજજુતિ અભિપ્રેત છે.

૪. આમાં ચિત્રરૂપ સંબંધી વિચારણા હોવાનું કહ્યું છે.

૫. પત્ર ૧૮માં કાલાદિ આઠને અંગે આ ગ્રન્થ અને એની વિશેષ માહિતી માટે સપ્તભંગીતરંગિણી જોવા ભલામણ કરાઈ છે.

૬. એકત્ર વૃત્તૌ થી શરૂ થતું પદ પૂરું અપાયું છે.

સિવાયના ગ્રન્થો ઉપાધ્યાયજીએ જાતે રચેલા છે.

ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા વિષે પત્ર ૩ આ માં ચર્ચા શરૂ કરતી વેળા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરાયો છે :

“ચક્ષુરપ્રાપ્યકારિત્વં વ્રતે ન્યાયવિશારદઃ”

આ વાદને અંગે પત્ર ૪ આ માં યોગ્યા ચેદયોગ્યતા થી શરૂ થતાં પાંચ પદો અપાયાં છે. પત્ર ૫ અ થી અંધકારવાદનું પ્રતિવિધાન શરૂ કરાયું છે.

શક્તિ વિના સ્વભાવથી જ કાર્ય થાય એ વાદનું નિરસન ‘પત્ર ૩૭ આ માં કરાયું છે. આગળ જતાં શબ્દની પૌદ્ગલિકતા સિદ્ધ કરાઈ છે. વિશેષમાં પ્ર. ન. ત. માંથી સૂત્ર આપી ૮૧ પદો અપાયાં છે. અંતિમ પદ પત્ર ૪૬ આ માં છે. એ પૈકી પ્રારંભિક પદ નીચે મુજબ છે :

ભાષિતેઽત્ર ભગવન્મતસ્પૃશાં

કર્ણકોટરકુટુમ્બિનિ સ્ફુરામ્ ।

આઃ કિમેતદિતિ ભૂરિસમ્પ્રમા—

દાહ ગૌતમિકુટુમ્બમુચ્ચકૈઃ ॥ ૧ ॥ — પત્ર ૪૪ અ.

ગ્રંથકારો તરીકે ઉદયન, દીધિતિકૃત, પ્રાભાકર, અજિતકૃત અને વર્ધમાનનો ઉલ્લેખ છે.

પત્ર ૬ અ માં પવિભત્તપદે સત્તંથી શરૂ થતું પદ અવતરણ રૂપે અપાયું છે.

પત્ર ૧૭ અ માં સહ્ગીતા સપ્તભદ્રગી થી શરૂ થતું પદ અને અત્ર બ્રૂમઃ પ્રમાણ થી શરૂ થતું બીજું પદ છે.

પત્ર ૨૭ અ માં ‘શંખેશ્વર’ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરાઈ છે.

પત્ર ૪૩ અ માં પ્ર. ન. ત. (પરિચ્છેદ ૭, સૂત્ર ૫૬)માંથી નિમ્નલિખિત સૂત્ર અપાયું છે :

૧. અહીં ત્રણ પદો અપાયાં છે તેમ જ નીચે મુજબનું સૂત્ર અપાયું છે :

“વીતરાગજન્માદર્શનાત્”

૨. એ અંત્ય પદ નીચે મુજબ છે :

“તદ્ગોલાઙ્ગૂલલાઙ્ગૂલા ચાપલવ્યાપભાગિદમ્ ।

કથજિવ્દ ભેદપક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષાદર્શદર્શનાત્ ॥ ૮૧ ॥”

૩. એમણે અનુમાનખંડમાં કહ્યું છે એવો ઉલ્લેખ છે.

“चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद् भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिकेत्रं भिन्नः पौद्गलिकाः दृष्ट्वांश्च”

પત્ર ૯ અ માં પહેલા પદના પૂર્વાર્ધની વૃત્તિ પૂરી થાય છે અને પત્ર ૧૧ અ માં ઉત્તરાર્ધની વૃત્તિ પૂર્ણ કરી મંગલાચરણરૂપે એક પદ અપાયું છે. પત્ર ૩૬ અ માં ઉપાંત્ય (અગિયારમા) પદની વૃત્તિનો પ્રારંભ કરાયો છે.^૧

પ્રમારહસ્ય-ઉવએસરહસ્ય (ગા. ૧) ના સ્વોપજીવિવરણ (પત્ર ૧ આ)માં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ છે પણ એ કૃતિ અનુપલબ્ધ છે એટલે એના વિષય વિષે ચોકસાઈથી કહેવાનું કેમ બને ? પ્રમાનો અર્થ “યથાર્થ યાને સંશય વિનાનું જ્ઞાન” એમ થાય છે તો શું આ પ્રમાણવિષયક કૃતિ છે ?

સિદ્ધાન્તતર્ક પરિષ્કાર – આ યશોવિજયગણિની કૃતિ છે, કેમકે એમણે પોતાના એક (દ્વિતીય) કાગળમાં કે જે ગૂ. સા. સં. (વિ. ૨, પૃ. ૧૦૦)માં છપાયો છે તેમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“કાલ તે જીવાજીવ પર્યાય જ યુક્ત. એ અસ્મત્કૃત સિદ્ધાન્તતર્ક પરિષ્કાર-ન્યાયલોકાદિ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છઈ.”

આ કૃતિનો અન્યત્ર પણ ઉલ્લેખ છે.

સિદ્ધાન્તતર્ક પરિષ્કાર અદ્યાપિ અનુપલબ્ધ છે અને એના વિષય ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે એવું એમાંથી એક પણ અવતરણ મારા જોવા જાણવામાં નથી. આથી આ કૃતિ શુદ્ધ ન્યાયની હશે કે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલી વિસેસણવર્ણ જેવી હશે કે કોઈ સ્વયૂથિક કે પરયૂથિક દાર્શનિક મંતવ્યોની ચર્ચારૂપ હશે તે નક્કી કરવું બાકી રહે છે.

મુનિશ્રી ભાનુવિજયજીએ પોતાના એક લેખમાં ‘સિદ્ધાન્તમત પરિષ્કાર નામની કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ હશે. ગમે તેમ પણ એમણે નિર્દેશેલી કૃતિના વિષયની નીચે મુજબ સંભાવના કરી છે :

“એક સિદ્ધાન્તમતપરિષ્કારનું નામ જ એવું છે કે જેમાં લાગે છે કે જૈન

૧. પત્ર ૪૯માં નીચે મુજબની પંક્તિ દ્વારા વૃત્તિ અપૂર્ણ રખાઈ છે :

$$\frac{૪૯ \times ૨ \times ૧૮ \times ૪૨}{૩૨} = ૨૩૧૫ \frac{૧}{૪}$$

૨. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૩૯-૫૦).

૩. આ નામ દર્શાવવા માટે શો આધાર છે તે શ્રી ભાનુવિજયજી જણાવવા કૃપા કરશે ?

આગમશાસ્ત્રોમાં આવતા વિવિધ મતાંતરો મળે છે તેના પરસ્પરના અવિસંવાદી સમન્વય તે પણ જૈન શાસનના ખાસ વિશિષ્ટ નયવાદના બળ ઉપર કેવા સુંદર કરેલા હશે."

‘વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય – આ સાત પદ્યની સંસ્કૃત કૃતિ દ્વારા યશોવિજયજી ગણિએ પોતાના ગચ્છના નાયક ‘વિજયપ્રભસૂરિજીની ભક્તિપૂર્વક તર્કયુક્તિ દ્વારા સ્તુતિ કરી છે. એઓ વિજયદેવસૂરિના પટ્ટરૂપ ગગનમાં સૂર્ય સમાન છે એમ અહીં કહ્યું છે. વિશેષમાં અહીં એમની બુદ્ધિની અને વાણીની પ્રશંસા કરાઈ છે. આ કૃતિમાં સમવાય, અપોહની અને જાતિની શક્તિ, જગત્કર્તૃત્વવાદ, પ્રકૃતિ, સ્ફોટ અને બ્રહ્મ એ અજૈન દાર્શનિક મંતવ્યોનો તેમજ સંમતિ (પ્રકરણ)નો ઉલ્લેખ છે. આ કૃતિ કડખાની દેશીમાં રચાયાનું મનાય છે. ગમે તેમ પણ એ ‘ગેય’ કાવ્ય છે.

અનુકરણ – આ કૃતિના અનુકરણ રૂપે મુનિ (હાલ પં.) ધુરંધરવિજયજીએ ‘વિજયનેમિસૂરિસ્વાધ્યાય નામની નવ પદ્યની સંસ્કૃત કૃતિ પ્રભાતિયાના રાગમાં ગવાય તેવી રચી છે.

૧. આ કૃતિ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧૦૫)માં ઈ. સ. ૧૯૩૦માં, જૈનસ્તોત્રસન્દોહ (ભા. ૧)ની મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૮-૮૯)માં ઈ. સ. ૧૯૩૨માં તેમજ ગૂ. સા. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૪૨૪-૪૨૭)માં પાઠાન્તરપૂર્વક એમ ત્રણ સ્થળેથી છપાઈ છે.
૨. આ વિજયપ્રભસૂરિએ દેવપત્તનના જિનાલયમાં એક તીર્થંકરને ઉદ્દેશીને જિનસ્તવન રચ્યું છે અને એ જૈન સ્તો. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૩૬)માં છપાયું છે.
૩. આ ઈ. સ. ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત સદીક ઇન્દુદ્ધતના પ્રારંભમાં છપાયેલ છે.

પદ્યાર્થપરામર્શ યાને દ્રવ્યવિચારણા

તત્ત્વાર્થસૂત્રની અને એના ભાષ્યની ટીકા - વિદ્યાવારિધિ 'ઉમાસ્વાતિજીએ સંસ્કૃત ભાષામાં સૂત્રાત્મક શૈલીએ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર નામની નાનકડી પરંતુ મનનીય કૃતિ રચી છે. એને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર તેમજ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પણ કહે છે. એના સૂત્રપાઠ બે પ્રકારના છે : (૧) 'સ્વોપજ્ઞભાષ્યમાં સ્વીકારાયેલા યાને ભાષ્યમાન્ય અને (૨) દિ. પૂજ્યપાદકૃત સર્વાર્થસિદ્ધિમાં અપનાવાયેલાં યાને સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય. પ્રથમ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ શ્વેતાંબરોને રુચિકર છે અને એમાં ૩૪૪ સૂત્રો છે જ્યારે બીજા પ્રકારનો સૂત્રપાઠ દિગંબરોને અભિપ્રેત છે અને એમાં ૩૫૭ સૂત્રો છે.

આ દસ અધ્યાયોમાં વિભક્ત ત. સૂત્રો મુખ્ય વિષય જૈનોને માન્ય નિમ્નલિખિત સાત તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે :

(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) આસ્રવ, (૪) બન્ધ, (૫) સંવર, (૬) નિર્જરા અને (૭) મોક્ષ.

અન્ય રીતે વિચારતાં પ્રથમ અધ્યાય જ્ઞાનને અંગે, ત્યાર પછીના ચાર અધ્યાયો જ્ઞેય પરત્વે અને બાકીના પાંચ અધ્યાયો ચારિત્ર વિષે માહિતી પૂરી પાડે છે. અવાંતર વિષયો તરીકે ન્યાય, ભૂગોળ, છ દ્રવ્યોની મીમાંસા, કર્મસિદ્ધાન્ત, તેમજ શ્રાવક અને શ્રમણનાં વ્રતો ગણાવી શકાય.

ત. સૂ. એ શ્વેતાંબરોને તેમજ દિગંબરોને એટલે કે જૈનોના મુખ્ય બંને ફિરકાના તમામ અનુયાયીઓને ખૂબ આદરણીય છે. આને લઈને બંને ફિરકાના કેટલાક વિદ્વાનોએ એના ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. શ્વેતાંબરોને મતે ભાષ્ય સ્વોપજ્ઞ હોવાથી શ્વેતાંબર ટીકાકારોએ ભાષ્યાનુસારિણી ટીકાઓ રચી છે. આવી ટીકાઓ નીચે મુજબ છે :

(૧) સિદ્ધસેનગણિજીએ રચેલી.

૧. પં. નાથુરામ પ્રેમી એમને 'યાપનીય' માને છે.

૨. ઘણાખરા દિગંબરો ભાષ્યને સ્વોપજ્ઞ માનતા નથી, જ્યારે શ્વેતાંબરો તેમજ કેટલાક દિગંબર અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સુધ્ધાં એથી વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે.

(૨) હરિભદ્રસૂરિજીએ શરૂ કરેલી અને યશોભદ્રે અને એમના શિષ્યે પૂર્ણ કરેલી.

(૩) દેવગુપ્તની સંબંધકારિકા પૂરતી ઉપલબ્ધ.

(૪) મલયાગિરિસૂરિની અનુપલબ્ધ.

(૫) ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિકૃત.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે મલયાગિરિસૂરિ પછી લગભગ પાંચસો વર્ષના ગાળામાં થયેલા કોઈ શ્વેતાંબર મુનિએ કે ગૃહસ્થે સંસ્કૃતમાં 'ટીકા' રચેલી જણાતી નથી. આ પરંપરાને આગળ ચલાવવાનું કાર્ય આપણા ચરિત્રનાયકે કર્યું છે. એમણે જે ભાષ્યાનુસારિણી 'ટીકા' રચી છે તે પ્રથમ અધ્યાય પૂરતી જ હજી સુધી તો મળી આવી છે. તેમાં પણ આદ્ય પાંચ સંબંધકારિકાને લગતો અંશ ખૂટે છે. એની પૂર્તિ શ્રી વિજયનેમિસૂરિજીના શિષ્યરત્ન શ્રી વિજયોદયસૂરિજીએ કરી છે (જુઓ પત્ર ૧ અ - ૮ આ.)

યશોવિજયગણિએ 'અવદામ' એવા ઉલ્લેખપૂર્વક પત્ર ૭૧ અ અને ૭૬ આ માં અવતરણ આપ્યાં છે. જેમકે માવત્વે વર્તમાનત્વ. (પત્ર ૭૧ અ), અયં ન સંશયઃ કૌટૈરેક (પત્ર ૭૬ આ), ન સમુદ્રો સમુદ્રો (પત્ર ૭૬ આ).

વિશેષમાં નિમ્નલિખિત નામોનો નિર્દેશ છે :

ભાષ્યકાર (પત્ર ૧૦ અ), હરિભદ્રાચાર્ય (પત્ર ૧૬ અ), સમ્મતિ (પત્ર ૧૭ અ), ભદ્રબાહુ (પત્ર ૨૬ અ), સિદ્ધસેન (પત્ર ૩૮ અ, ૪૦ આ), નન્દી (પત્ર ૩૯ આ), દેવસૂરિ (પત્ર ૪૦ આ), ભાષ્યસુધાંભોનિધિ (પત્ર ૪૬ આ), ઉદયનકારિકા (પત્ર ૫૨ અ), વાક્યપદીય (પત્ર ૭૦ અ) અને નયોપદેશ (પત્ર ૭૨ અ).

ત. સૂ. (અ. ૧, સૂ. ૫)ની ટીકા (પત્ર ૨૪ અ)માં યશોવિજયગણિએ કહ્યું છે કે નૈયાયિકાદિ અજૈનોએ પણ નામાંતરથી નામાદિ નિક્ષેપોનો સ્વીકાર કર્યો છે. એમણે વ્યક્તિ, આકૃતિ અને જાતિનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જૈન નિક્ષેપો પૈકી દ્રવ્ય

૧. કોઈ ચિરંતન મુનિએ - શ્વેતાંબર સાધુએ શક સંવત્ ૧૨૧૪માં રચાયેલી સ્યાદ્વાદમંજરીના ઉલ્લેખપૂર્વકનું ટિપ્પણ રચ્યું છે.

૨. આ ટીકાનો ઉપલબ્ધ અંશ માણેકલાલ મનસુખભાઈએ અમદાવાદથી ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રકાશિત કર્યો છે. એના પ્રારંભમાં શ્રી વિજયોદયસૂરિજીએ સંબંધકારિકા (૧-૫) ને અંગે રચેલા વિવરણને સ્થાન અપાયું છે.

સ્થાપના અને ભાવનું સ્મરણ' કરાવે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણેની હોવાથી સન્મતિતર્ક (પૃ. ૪)ના ટિપ્પણમાં પં. સુખલાલે અને પં. બેચરદાસે જે નીચે મુજબ વિધાન કર્યું છે તે સમુચિત ગણાય ખરું ?

“અનેકાર્થક શબ્દ આવે ત્યાં વિવક્ષિત અર્થનો નિર્ણય કરવાના ઘણા ઉપાયો અલંકારશાસ્ત્રમાં બતાવેલા છે, પણ જૈન નિર્યુક્તિગ્રંથો સિવાય કોઈ પણ વૈદિક કે બૌદ્ધ ગ્રંથમાં નિક્ષેપ જેવી વિચારસરણી જોવામાં આવી નથી.”

તત્ત્વાર્થસૂત્રનો બાલાવબોધ અને એના કર્તા - ત. સૂ. ઉપરના ગુજરાતીમાં રચાયેલા બાલાવબોધની એક હાથપોથી પ્રવર્તકશ્રી કાન્તિવિજયજીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે અને તેમાં નીચે મુજબની પુષ્ટિકા છે :

“इति श्वेतांबरार्चायश्रीउमास्वामिगण(णि)कृततत्त्वार्थसूत्रं तस्य बालावबोधः श्रीयशोविजयगणिकृतः समाप्तः”

આ પુષ્ટિકા બાલાવબોધકારે જાતે રચી હોય એમ જણાતું નથી. કેમકે એ રચનાર યશોવિજયગણિ પોતાના નામ આગળ ‘શ્રી’નો પ્રયોગ કરે ખરા ? વળી બાલાવબોધમાં ઉમાસ્વામિ નામને બદલે ‘ઉમાસ્વામિ’ એ નામ છે તે શું કોઈ શ્વેતાંબર લેખકને માન્ય હોય ખરું ?

બાલાવબોધકાર યશોવિજયજી ગણિ તે પ્રસ્તુત યશોવિજયજી ગણિ જ છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. પં. સુખલાલને મતે તો એ બંને ભિન્ન જ છે^૧. આ મતના સમર્થનાર્થે એમણે કોઈ પ્રમાણ આપ્યું નથી, અને મારી પાસે પણ કોઈ નથી, પરંતુ નીચે મુજબની વિગતોને લક્ષ્યમાં લેતાં હું આ બેને અભિન્ન માનવા લલચાઉં છું:

(૧) બાલાવબોધ માટે મોટે ભાગે સર્વાર્થસિદ્ધિમાન્ય એટલે કે દિગંબરોને માન્ય

૧ “व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थाः” इति तावन्नैयायिकादिभिरपि प्रतिपन्नमेव । तत्र व्यक्तिद्रव्यम् आकृतिः स्थापना, जातिर्भाव इति निक्षेपत्रयमागतम् । नाम च वैयाकरणैः पदार्थ इष्यते ।”

૨. આ બાબત મેં The Jaina Religion and Literature (Vol. I, p. 141, Fn)માં દર્શાવી છે.

૩. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે બાલાવબોધ રચ્યો છે એવો ઉલ્લેખ ઉપાધ્યાયજીકૃત ગ્રંથોની અઢારમી સદીની પ્રાચ્યગ્રંથસૂચીમાં છે - સંપાદક

૪. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ગુજરાતી વ્યાખ્યા સહિત)નો પં. સુખલાલનો પરિચય (પૃ. ૬૮, દ્વિતીય આવૃત્તિ.)

સૂત્રપાઠ સ્વીકારાયો છે^૧ અને તેમ છતાં એનો બાલાવબોધ રચાયો છે. આવું કાર્ય ગુણગ્રાહી પ્રસ્તુત યશોવિજયગણિ જેવા જ કરી શકે, એમ અષ્ટસહસ્રી નામની દિગંબરીય કૃતિ ઉપરનું એમનું વિવરણ જોતાં જણાય છે.

(૨) દિગંબરોને માન્ય પાઠ લઈ શ્વેતાંબરોને સર્વથા સ્વીકાર્ય અર્થ અહીં કરાયો છે.^૨ એ કાર્ય કંઈ બાળકનો ખેલ નથી. એ તો પ્રસ્તુત યશોવિજયગણિ જેવા વિદ્વાન જ કરી શકે.

(૩) બાલાવબોધની ભાષા અને શૈલી વિચારતાં એ વિક્રમની સત્તરમી-અઢારમી સદીની રચના હોય એમ લાગે છે^૩ અને પ્રસ્તુત યશોવિજયગણિનો જીવનકાળ પણ આ જ છે.

(૪) આ બાલાવબોધ એક બાજુથી દિગંબરોને ત. સૂ.નાં સૂત્રોના સાચા અર્થથી વાકેફગાર કરે છે તો બીજી બાજુથી પક્ષભેદને લઈને દિગંબરીય પાઠભેદથી ભડકનારા શ્વેતાંબરોની એ ભડક દૂર કરે છે.^૪ આમ આ બાલાવબોધની વિશિષ્ટતા છે.

સમગ્ર બાલાવબોધ સમીક્ષાત્મક સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરાય તો ઉપાધ્યાયજીના અન્ય ગુજરાતી બાલાવબોધની સાથે ભાષા અને શૈલીની દૃષ્ટિએ એનું પરિશીલન થઈ શકે. એ દરમ્યાનમાં બાલાવબોધની હાથપોથી જેમને મળી શકે તેમ હોય તેમજો આ બાલાવબોધનો અને એ હાથપોથીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પૂરો પાડવા હું વિનવું છું.

અહીં એ વાત ઉમેરીશ કે કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે યશોવિજયગણિએ ત. સૂ. ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે તો પછી તેઓ જ એનો ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચે ખરા ?

આનો ઉત્તર એ છે કે આ ગણિએ અજઞ્ઞમયપરિક્ષા, જૈનતર્કભાષા (?), જ્ઞાનસાર અને ધમ્મપરિક્ષા અંગે આવું કાર્ય કર્યું છે તેનું કેમ ?

દ્રવ્યાલોક - આ કૃતિ યશોવિજયજી ગણિએ રચી છે એમ કેટલાંક વર્ષોથી

૧. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ગુજરાતી વ્યાખ્યા સહિત)નો પં. સુખલાલનો પરિચય (પૃ. ૬૮, દ્વિતીય આવૃત્તિ)

૨. જુઓ “પરિચય” (પૃ. ૬૯)

૩. એજન (પૃ. ૬૭)

૪. એજન (પૃ. ૬૯)

મનાતું આવ્યું છે ખરું, પરંતુ જ્યાં સુધી આ કૃતિનો ઉલ્લેખ આ ગણિતે પોતાની કોઈ કૃતિમાં પોતાની કૃતિ તરીકે કર્યાનું અગર તો અન્યકર્તૃક ગ્રંથમાં યશોવિજયગણિની 'કૃતિ તરીકે આ દ્રવ્યાલોકનો ઉલ્લેખ હોવાનું દર્શાવાય નહિ ત્યાં સુધી મારા જેવો તો ઉપર્યુક્ત કથન ન સ્વીકારે.

આ કૃતિ ઉપર સંસ્કૃતમાં સ્વોપજીવિવરણ હોવાનું પણ કેટલાક કહે છે. એ હિસાબે આ કૃતિ કાં તો સંસ્કૃતમાં કે કાં તો પાઈયમાં હશે.

તત્ત્વાલોક અને એનું વિવરણ - તત્ત્વાલોકના રચનાર કોણ છે અને એનો વિષય શો છે તે જાણવામાં નથી. જિનરત્નકોશ (વિ. ૧, પૃ. ૧૫૭)માં તો તત્ત્વાલોક તે શું ત. સૂ. છે કે કોઈ અજૈન ગ્રંથ છે એમ પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે. એ ત. સૂ. તો નથી જ એમ મારું માનવું થાય છે.

ત્રિસૂત્ર્યાલોક - યશોવિજયગણિએ પોતાની કૃતિ નામે નયરહસ્ય (પૃ. ૩૧)માં ત્રિસૂત્ર્યાલોક જોવાની ભલામણ કરી છે. પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

“તદિદમુક્તમ્-અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ (ત.સૂ. અ. ૫, સૂ. ૩૧) इति, अधिकं त्रिसूत्र्यालोके”

અહીં ‘અસ્મત્કૃત’ કે ‘મત્કૃત’ જેવો કોઈ નિર્દેશ નથી. એથી આ ત્રિસૂત્ર્યાલોક પ્રસ્તુત ગણિની રચના નહિ હશે એમ ભાસે છે. ગમે તેમ ત્રિસૂત્ર્યાલોકની એકે હાથપોથી અઘાપિ મળી આવી નથી. એથી એના વિષય વિષે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. મને એમ લાગે છે કે ત. સૂ. (અ. ૫)નાં નિમ્નલિખિત ત્રણ સૂત્રોને ‘કેટલાક ‘ત્રિસૂત્રી’ કહે છે તો એ સૂત્રો વિષે ત્રિસૂત્ર્યાલોકમાં નિરૂપણ હશે :

“उत्पादव्ययघ्नैव्ययुक्तं सत् । २१ ।

तन्नावाव्ययं नित्यम् । ३० ।

अर्पितानर्पितसिद्धेः । ३१ ।”

વિવરણ - ત્રિસૂત્ર્યાલોક ઉપર યશોવિજયગણિએ વિવરણ રચ્યાનું મનાય છે. એ વાત ખરી હો યા નહિ, પણ હજી સુધી એ વિવરણની એકે હાથપોથી પ્રાપ્ત થઈ નથી.

૧. આ કૃતિ ઉપાધ્યાયજીની જ છે. એનો પુરાવો મળ્યો છે. ઉપાધ્યાયજીના જીવન કવન ઉપર હું કંઈક લખવા ધારું છું. ત્યારે તે પુરાવો રજૂ થશે. - સંપા.

૨. જુઓ શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિએ વિ. સં. ૧૯૯૯માં રચેલી અને “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૧માં પ્રકાશિત તત્ત્વાર્થત્રિસૂત્રી પ્રકાશિકાની પ્રશસ્તિ (સ્વો. ૧૭).

‘ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ અને એની ટીકા - ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ નામના પ્રકરણમાં ૩૨ સંસ્કૃત પદો છે. એમાં આ પ્રકરણના નામ પ્રમાણે ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રૌવ્ય સંબંધી વિચાર કરાયો છે. એ ઉત્પાદાદિ વિના વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી એ વાત અહીં દર્શાવાઈ છે. વળી ઉત્પાદ, વ્યય, દ્રૌવ્ય અને અન્વયનાં લક્ષણો અપાયાં છે. આ ઉપરાંત દ્રવ્ય અને પર્યાયના ભેદાભેદ તેમ જ ધર્મી અને ધર્મના ભેદાભેદ વિષે નિરૂપણ છે.

કર્તૃત્વ - આ દ્વાત્રિંશિકાના કર્તા ‘કલિ.’ હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુભાઈ યાને સહોદર પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય ચન્દ્રસેનસૂરિ છે એમણે કોઈ અન્ય કૃતિ રચી છે.^૧

સ્વોપણ વિવરણ (વિ. સં. ૧૨૦૭) - ચન્દ્રસેનસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૦૭માં ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ ઉપર સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે. એમાં ધર્મકીર્તિકૃત હેતુબિન્દુ અને અર્ચટ ઉર્ફે ધર્માકરદત્તકૃત એની ટીકામાંથી તેમજ ન્યાયાવતારના શાન્તિસૂરિકૃત વાર્તિકમાંથી અનેક પાઠો અપાયા છે. અંતમાં મલ્લવાદીકૃત નયચકની વિધિનિયમથી શરૂ થતી એક કારિકા અપાઈ છે.

વિવરણ - યશોવિજયગણિએ આ ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ નામના પ્રકરણ ઉપર વિવરણ રચ્યું છે, પરંતુ એ સાત પદ પૂરતું પણ પૂરું હજી સુધી તો મળી આવ્યું નથી, એમાં પ્રથમ અને ચતુર્થ પદનાં વિવરણનો પ્રારંભિક ભાગ, દ્વિતીય અને સાતમા પદના વિવરણનો અંતિમ ભાગ અને તૃતીય પદના વિવરણનો સંપૂર્ણ ભાગ નથી. ઉપલબ્ધ ભાગનો પ્રારંભ. “દ્વિરિત્યાર્હતમતાનુયાયિનો વયમાલોચયામઃ” થી છે. એવી રીતે સાતમા પદના વિવરણનો અંતિમ ભાગ નીચે મુજબ છે :

“દ્રવ્યતયાઽસ્તિ પર્યાયતયા નાસ્તીતિ તદ્વૃપાખ્યાં યુગપદુપલમ્બા-
નુપલમ્બયોરવિરોધાત્ । ન”

આ વિવરણમાં નિમ્નલિખિત બાબતોને સ્થાન અપાયું છે :

વેદની અપૌરુષેયતાનું ખંડન, સર્વજકથિત આગમનું જ પ્રામાણ્ય, સર્વજ્ઞતાની

૧. આ કૃતિ સ્વોપણ વિવરણ, એ બંનેના ભેગા વિષયાનુક્રમ, સાક્ષિપાઠ તેમજ વિવરણગત ગ્રન્થકારાદિનાં નામ સહિત “ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શેતાંબર સંસ્થા” તરફથી, રતલામથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. વિશેષમાં આ મૂળ કૃતિ, એનાં આદ્ય સાત પદો તેમજ એને અંગેનું ન્યાયાચાર્યકૃત ત્રૂટક વિવરણ “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૦માં નિમ્નલિખિત નામથી પ્રકાશિત પુસ્તકમાં છપાયાં છે :

“ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણવિવરણ વાદમાલા અસ્પૃશદ્ગતિવાદઃ વિજયપ્રમસૂરિસ્વાધ્યાયશ્ચેતિ
ગ્રન્થચતુષ્ટયી”

૨. જુઓ સ્વોપણ વિવરણ (પૃ. ૪૨ આ).

૩. આ અંશતઃ પ્રકાશિત છે.

સિદ્ધિ, ભટ્ટાચાર્યના મતનું ખંડન, નૈયાયિકોની યોગિજ્ઞાનમાં સર્વવિષયકત્વરૂપ માન્યતાનું ખંડન, સત્ત્વની જૈન દષ્ટિએ વિચારણા અને અજૈન દર્શનોએ દર્શાવેલાં સત્ત્વનાં લક્ષણોનું ખંડન, બૌદ્ધમાન્ય સત્ત્વના શક્તિલક્ષણનું તથા ઉપલબ્ધિ એ જ સત્તા છે એમ માનનારા કેટલાક બૌદ્ધોની એ માન્યતાનું ખંડન, બૌદ્ધોના અર્થખંડન પ્રશ્નો, અવયવિનિરાસવિચાર, ન્યાયબિન્દુની આલોચના, અમુક અપેક્ષાએ પરમાણ્વવાત્મક અને પરમાણુજન્ય સ્થૌલ્યતત્ત્વનું સમર્થન, વિલક્ષણ સંયોગવાળા અણુઓ જ પટ છે એવી નવ્ય નાસ્તિકોની માન્યતાનું ખંડન, કર્મની અવ્યાપ્યવૃત્તિતા નથી એમ માનનાર પ્રાચીન નૈયાયિક મતનું અને એથી વિપરીત મત ધરાવનાર નવ્ય નૈયાયિક મતનું તથા મથુરાનાથનું ખંડન, ઉત્પાદાદિની સમજણ, અર્ચટના મતનું ખંડન, આપ્તમીમાંસાની સાક્ષી, 'પશુપાલીય' મતે દર્શાવેલા 'અનવસ્થા' દોષનો પરિહાર અને પરિણામવાદનું સમર્થન.^૧

દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર યાને દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રસ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૧૧) - આ મહામૂલ્યશાળી કૃતિ ૧૭ ઢાલમાં વિભક્ત છે. એની કડીઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૯, ૧૬, ૧૫, ૧૪, ૧૯, ૧૬, ૧૯, ૨૫ (?), ૨૮, ૨૧, ૧૨, ૧૪, ૧૮, ૧૯ + ૮, ૧૩, ૭ અને ૧૧.

એમાં કળશની એક કડી ઉમેરતાં ૨૮૪ કડી થાય છે.

પહેલા કાગળ (પૃ. ૧૦૧)માં દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ તરીકે કર્તાએ જાતે ઓળખાવેલી આ કૃતિ દ્રવ્યાનુયોગને અંગેની ગુજરાતી પદ્ધાત્મક કૃતિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. એનો પ્રથમાદર્શ કર્તાના ગુરુ પં. નયવિજયે સિદ્ધપુરમાં વિ. સં. ૧૭૧૧માં લખ્યો એથી આની મહત્તા સૂચવાય છે.^૨

પહેલી ઢાલમાં જીવવિજય અને નયવિજયને ગુરુ તરીકે સંબોધી પ્રસ્તુત કૃતિ આત્માર્થીના ઉપકારાર્થે રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે. આ ઢાલમાં દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાનનું અને એના જ્ઞાનીનું મહત્ત્વ દર્શાવાયું છે.

૧. જુઓ ઉત્પાદાદિ. ચતુષ્ટયીનું પ્રાસ્તાવિક નિવેદન (પત્ર ૨ અ - ૨ આ).

૨. મેં આ નામ આ કૃતિના આદ્ય પદ ઉપરથી યોજ્યું છે.

૩. આ નામથી આ કૃતિ સ્વોપજ ટબ્બા સહિત ગૂ. સા. સં. (વિ. ૨, પુ. ૧-૨૦૫)માં ઈ. સ. ૧૯૩૮માં છપાવાઈ છે.

૪. આ શબ્દ વિ. સં. ૧૭૧૯ની હાથપોથીના અંતમાં વપરાયો છે.

૫. જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૩૦). આની નોંધ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૬૦)માં લેવાઈ છે.

બીજી ઢાલમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણનું એકેક લક્ષણ, સામાન્યના ઊર્ધ્વતા - સામાન્ય અને તીર્થક - સામાન્ય એ બે પ્રકારો, ઓઘ શક્તિ અને સમુચિત શક્તિ, દિગંબર મતનું ખંડન, ગુણાર્થિક નયની અનુપપત્તિ અને દ્રવ્યાદિમાં સંજ્ઞા, સંખ્યા અને લક્ષણથી ભેદ એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે.

ત્રીજી ઢાલમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં એકાન્તે ભેદ માનવાથી ગુણ-ગુણીભાવનો ઉચ્છેદ, અનવસ્થાદોષ અને વ્યવહારનો નાશ, સંઘ અને દેશ (અવયવ)માં ભેદ માનવાથી બમણો ભાર તેમજ નૈયાયિક અને યોગાચારના મતનો નિર્દેશ એ બાબતો નિરૂપાઈ છે.

ચોથી ઢાલમાં ભેદભેદના વિરોધનો પરિહાર કરાયો છે અને સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે.

પાંચમી ઢાલમાં પ્રમાણ અને નય વચ્ચે ભેદ દર્શાવી દિગંબર માન્યતા મુજબ નવ નય અને ત્રણ ઉપચારનો ઉલ્લેખ કરી, અધ્યાત્મશૈલીએ 'બે જ નય છે એમ કહી નવ નય પૈકી દ્રવ્યાર્થિક નયના દસ પ્રકારો સમજાવાયા છે.

છઠ્ઠી ઢાલમાં નવ નય પૈકી પર્યાયાર્થિકના છ પ્રકારોનું તેમજ નૈગમાદિ સાત નયોનું સ્વરૂપ વિચારાયું છે. આમ અહીં અવશિષ્ટ આઠ નયોની હકીકત અપાઈ છે.

નૈગમના ૩, સંગ્રહના ૨, વ્યવહારના ૨ અને ઋજુસૂત્રના ૨ ભેદ ગણાવી કુલે નયના^૨ ૨૮ ભેદનો નિર્દેશ કરાયો છે.

સાતમી ઢાલમાં ઉપનયોના પ્રકારો દર્શાવાયા છે. સદ્ભૂત વ્યવહાર એ પ્રથમ ઉપનયનો ભેદ કહી એના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારો જણાવાયા છે. ત્યાર બાદ અસદ્ભૂત વ્યવહારના નવ પ્રકાર ગણાવી અન્ય અપેક્ષાએ એના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવાયા છે. વળી ઉપચરિતોપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારના પણ ત્રણ પ્રકાર સૂચવાયા છે.

આઠમી ઢાલમાં નિશ્ચય-નયના બે ભેદ દર્શાવી વ્યવહાર-નયના બે ભેદ અને બંને ભેદના બબે ઉપભેદનું નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ દિગંબરો જે નવ નય માને છે તેનું ખંડન કરાયું છે. અર્પિત અને અનર્પિતને દિગંબરોએ જુદા કેમ ગણાવ્યા

૧. નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય.

૨. દ્રવ્યાર્થિક નયના ૧૦, પર્યાયાર્થિક નયના ૬, નૈગમાદિ ચાર નયના અને શબ્દાદિ ત્રણ નયોના એકેક એમ ૨૮ ભેદ છે.

નથી એ પ્રશ્ન એમને પુછાયો છે. ત્યાર પછી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની સંખ્યા પરત્વે જિનભદ્રગણિજી અને સિદ્ધસેનદિવાકરજીમાં મતભેદ છે એમ કહ્યું છે. વિભક્તને વિભાગ ગણતાં વ્યવસ્થા રહે નહિ અને ઉપનયોનો વ્યવહાર-નયમાં સમાવેશ થાય છે એ બાબત દર્શાવી નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નયનું એકેક લક્ષણ અપાયું છે. દેવસેને નયચક્રમાં જે નવ નય વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે બાળજીવોના બોધ માટે છે, નહિ કે તાત્ત્વિક. એમ કહી આ ઢાલ પૂર્ણ કરાઈ છે.

નવમી ઢાલમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય વિષે વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. આ ઢાલના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે એકે એક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત છે. એ ત્રણમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. આ સંબંધમાં સુવર્ણનાં વડાં અને મુગટનું સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ અપાયું છે. ઇષ્ટાનિષ્ટ વાસનાના ભેદથી વસ્તુમાં ભેદ ન માનવો એ બૌદ્ધ માન્યતાનું નિમિત્તના ભેદની યુક્તિથી ખંડન કરાયું છે. યોગાચાર બૌદ્ધ મત માનવાથી માધ્યમિક બૌદ્ધનો મત આવી જાય એમ કહી એનું પણ ખંડન કરી ઉત્પાદ અને વ્યયનો એકાન્ત ભેદ માનનાર નૈયાયિકના મતનું નિરસન કરાયું છે. દહીં, દૂધ અને ગોરસ (ગાયનો રસ)ના દષ્ટાંત દ્વારા પ્રસ્તુત વિષયનું સમર્થન કરાયું છે. સંઘયજ્ઞાદિક ભવભાવથી સિદ્ધ થતાં કેવલજ્ઞાન જાય એ બાબત સમ્મઈપરણમાંથી દર્શાવાઈ છે. ઉત્પાદના પ્રયોગજન્ય અને વિસ્રસા અર્થાત્ સ્વભાવજનિત એમ બે પ્રકારો, વિનાશના રૂપાંતર-પરિણામ-વિનાશ અને અર્થાન્તર ભાવગમન-વિનાશ એમ બે પ્રકારો તેમજ ધ્રૌવ્યના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારો દર્શાવી તેની સમજણ અપાઈ છે.

દસમી ઢાલમાં શરૂઆતમાં સમ્યક્ત્વના આદર માટે ભલામણ કરાઈ છે. ત્યારબાદ ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યોનાં નામ અને લક્ષણ દર્શાવાયાં છે. કાળ એ જીવ અને અજીવના પર્યાયરૂપ છે એ એક માન્યતા અને જ્યોતિષ્યકની ગતિ અનુસાર જૂનું નવું કરનાર - ઉત્પન્ન થનારી ભાવસ્થિતિનું અપેક્ષાકારણ તે કાળ છે એ બીજી માન્યતા. અને બંનેના ધર્મસંગહણીમાં ઉલ્લેખ, કાળને લગતી દિગંબરોની માન્યતા, યોગશાસ્ત્રના અંતર શ્લોકમાં એનો સ્વીકાર ઇત્યાદિ બાબતો વિચારાઈ છે.

અગિયારમી ઢાલમાં દસ સામાન્ય ગુણનાં નામ દર્શાવી દરેક દ્રવ્યમાં એ પૈકી આઠ આઠ ગુણ છે એમ કહી સોળ વિશેષ ગુણો ગણાવાયા છે. ચેતનત્વાદિ સ્વજાતિની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગુણ છે, જ્યારે પરજાતિની અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ છે એમ કહી સ્વભાવના અગિયાર ગુણોનો નિર્દેશ કરાયો છે. નિમ્નવિખિત સ્વભાવો ન હોય તો શું ? એ વાત ચર્ચાઈ છે :

અસ્તિ ભાવ અને નાસ્તિ ભાવ, નિત્ય સ્વભાવ અને અનિત્ય સ્વભાવ, એક-

સ્વભાવ અને અનેક-સ્વભાવ, ભેદ-સ્વભાવ અને અભેદ-સ્વભાવ તેમજ ભવ્ય-સ્વભાવ અને અભવ્ય-સ્વભાવ.

બારમી ઢાલમાં ૧૦ વિશેષ સ્વભાવ દર્શાવી એમાં પૂર્વોક્ત ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવો ઉમેરતાં જે ૨૧ સ્વભાવ થાય તે પૈકી જીવાદિ છ દ્રવ્યોમાં કેટકેટલા હોય તે બાબત નિરૂપાઈ છે.

તેરમી ઢાલમાં ૨૧ સ્વભાવોને અંગે નયની વિચારણા કરાઈ છે.

ચૌદમી ઢાલમાં પર્યાયના વ્યંજન-પર્યાય અને અર્થ-પર્યાય એ બે ભેદ દર્શાવી એનાં લક્ષણ આપી એ બંનેના બે રીતે બબ્બે ઉપભેદોનો નિર્દેશ કરાયો છે. વળી આ ભેદાદિકનાં ઉદાહરણ અપાયાં છે. આ ઉપરાંત દિગંબરોની કેટલીક માન્યતાનું ખંડન કરાયું છે.

પંદરમી ઢાલનો વિષય ગીતાર્થોના જ્ઞાનની ખૂબી અને સ્તુતિ છે. સાથે સાથે જ્ઞાનથી વિહીન જનોની ઝાટકણી કરાઈ છે.

સોળમી ઢાલમાં જિનેશ્વરની વાણીની પ્રશંસા કરાઈ છે.

સત્તરમી ઢાલમાં કર્તાએ પોતાની ગુરુપરંપરાના ગુણ ગાયા છે. વિશેષમાં પોતાના ગુરુની કૃપાથી પોતે ચિન્તામણિનો અભ્યાસ કરી શક્યા એમ કર્તાએ કહ્યું છે.

અંતમાં “કલશ” તરીકે એક પદ્ય છે અને ત્યાર બાદ સંસ્કૃતમાં એક પદ્ય છે અને એ દ્વારા જૈન વાગ્દેવીની ધ્યાનરૂપ પુષ્પો વડે ચરણપૂજા હો એમ કહ્યું છે.

ઉલ્લેખ – મૂળ કૃતિમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :

ઉત્તરાધ્યયન^૧(૧૭૦, ૨૩૬), ઉપદેશપદ (૩, ૨૪૮), ઉપદેશમાલા (૫), ગચ્છાચાર (૨૬૧), ચિન્તામણિ (૨૮૨), તત્ત્વાર્થ (૮, ૧૧૭, ૧૭૩), ધર્મસંગ્રહણી (૧૭૩), નયચક્ર (૧૧૫), પંચકલ્પભાષ્ય (૪), બૃહત્કલ્પભાષ્ય (૨૫૧), ભગવદ્ (૧૭૨), મહાનિશીથ (૨૫૦), મહાભાષ્ય (૧૨૦), યોગદષ્ટિસમુચ્ચય (૨૪૭), (૨૬૭), યોગશાસ્ત્ર (૧૭૫), વિશેષાવશ્યક (૬૦), ષોડશક (૨૪૬), સમય (૧૭૧), સમ્પત્તિ (૨, ૭, ૮, ૨૦, ૬૦, ૧૪૬, ૨૧૭, ૨૩૧), સમ્પત્તિવૃત્તિ (૨૦૦) અને “સૂત્ર (૨૧, ૧૭૮).

૧. આ પદ્યનો અંક છે. ૨. આ અજૈન કૃતિ છે.

૩. આના કર્તા દિ. દેવસેન છે.

૪-૫. આથી આગમ અભિપ્રેત છે.

ગ્રંથકાર તરીકે નીચે મુજબનાં નામ છે :

જિનભદ્રજી (૧૨૦), દેવસેન (૧૩૧, ૨૪૨), અને સિદ્ધસેનજી (૧૨૧).

અન્ય વિશેષ નામો નીચે પ્રમાણે છે :

દેવદત્ત (૪૫, ૧૧૪), નૈયાયિક (૩૪, ૪૦, ૧૪૦), બુદ્ધ (૧૩૮), યોગાચાર (૩૬), અને સાંખ્ય (૪૦).

સ્વોપજ્ઞ ટબ્બો - યશોવિજયગણિએ જાતે દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ ઉપર ગુજરાતીમાં એ રાસના સ્પષ્ટીકરણ રૂપે ટબ્બો રચ્યો છે. એ દ્વારા કેવળ મૂળ લખાણને વિશદ બનાવાયું છે એટલું જ નહિ પણ સમર્થનાર્થે અવતરણો આપી એને સમૃદ્ધ કરાયું છે. એમાં અનેક ગ્રંથોની સાક્ષી અપાઈ છે. એ પૈકી કેટલાકનાં જ નામ હું અહીં નોંધું છું :

અનુયોગદ્વાર (પૃ. ૭૪, ૭૮), અનેકાન્તવ્યવસ્થા (પૃ. ૪૧), અન્યયોગવ્યવસ્થેદ્દ્વાત્રિશિકા (પૃ. ૩૧, ૩૨, ૮૩), આકર (પૃ. ૭૯), આચારંગ સૂત્ર (પૃ. ૩), આવશ્યક (પૃ. ૭૨, ૧૬૭, ૧૬૮), ઉત્તરાધ્યયન (પૃ. ૧૧૦, ૧૪૭, ૧૫૩, ૧૫૮), ઉપદેશમાલા (પૃ. ૬), ઉપદેશરહસ્ય (પૃ. ૧૫૮), કલ્પ (પૃ. ૮), ગચ્છાચાર (પૃ. ૧૬૫), ગણિતશાસ્ત્ર (પૃ. ૧૮), ગીતા (પૃ. ૧૬), ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ (પૃ. ૩), ચિન્તામણિ (પૃ. ૧૭૮), જીવાભિગમ (પૃ. ૧૧૦), જ્ઞાતા (પૃ. ૩), તત્ત્વાર્થ (પૃ. ૩, ૧૧, ૭૧, ૭૨, ૭૯, ૮૦, ૧૧૨), તર્કશાસ્ત્ર (પૃ. ૪૮, ૧૭૮), દષ્ટિવાદાધ્યયન (પૃ. ૮), દ્રવ્યસંગ્રહ (પૃ. ૪૮, ૧૧૩), દ્વાદશારનયચક્ર (પૃ. ૩૭), ધર્મસંગ્રહણી (પૃ. ૧૧૨), નયચક્ર (પૃ. ૭૧, ૮૨, ૧૫૪, ૧૫૬), નિશીથ (પૃ. ૮), નિશ્ચય-દ્વાત્રિશિકા (પૃ. ૧૧૨), પંચકલ્પભાષ્ય (પૃ. ૫), પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ (પૃ. ૧૦૦), પ્રશમરતિ (પૃ. ૬, ૧૦૫), બૃહત્કલ્પ (પૃ. ૧૬૦), ભગવતી (સૂત્ર) (પૃ. ૧૧૧, ૧૧૫), ભાષારહસ્યપ્રકરણ (પૃ. ૧૨૪), મહાનિશીથ (પૃ. ૧૫૮), યોગદષ્ટિસમુચ્ચય (પૃ. ૧૫૮, ૧૭૦), યોગશાસ્ત્ર (પૃ. ૧૧૩, ૧૧૬), લલિતવિસ્તરા (પૃ. ૮, ૧૬૭), વિશેષાવશ્યક (પૃ. ૪૬, ૭૩, ૮૦), વીસી (પૃ. ૧૬), વિંશિકા (પૃ. ૧૦૩), વ્યવહાર (પૃ. ૮) શતારનયચક્રાધ્યયન (પૃ. ૩૭), શિરોમણિ (પૃ. ૧૭૮), ષોડશક (પૃ. ૫, ૧૫૭), સમ્મતિ (પૃ. ૩, ૪, ૮, ૯, ૧૮, ૧૯, ૩૫, ૪૬, ૮૧, ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૪૩, ૧૫૦, ૧૫૫), સમ્મતિવૃત્તિ (પૃ. ૧૩૪), સિદ્ધાન્ત (પૃ. ૮૧), સૂત્ર (પૃ. ૭૮, ૧૦૮, ૧૧૫) અને સૂત્રકૃતાંગ (પૃ. ૩, ૫).

નવ્ય ન્યાયની છાંટ - નવમી હાલની પાંચમી કડીના ટબ્બામાં નિમ્નલિખિત પંક્તિમાં 'અવચ્છેદ'નો પ્રયોગ કરાયો છે :

“સર્પનઈ પૃષ્ઠાવચ્છેદઈ શ્યામતા છઈ, ઉદરાવચ્છેદઈ નથી. તથા સર્પમાત્રઈ કૃષ્ણાતા નથી. શેષનાગ શુકલ કહવાઈ છઈ.”

‘દ્રવ્યાનુયોગતર્કજ્ઞા - દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ જોઈ એ ઉપરથી પ્રેરણા મેળવી ‘તપા’ ગચ્છના વિનીતસાગરના શિષ્ય ભોજસાગરે આ કૃતિ સ્વોપજ ટીકા સહિત વિજયદયાસૂરિના રાજ્ય (વિ. સં. ૧૭૮૫-૧૮૦૯)માં રચી છે.

‘કમ્મપયડિ અને એની ટીકા - કમ્મપયડિ એ કર્મસિદ્ધાન્તને લગતી ૪૧૫ પદ્યમાં જ. મ.માં શિવશર્મસૂરિએ રચેલી મહત્ત્વની કૃતિ છે. એમાં બન્ધનાદિ આઠ કરણો, દૃઢ્ય અને સત્તાનું નિરૂપણ કરાયું છે. આ કૃતિ ઉપર નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય યશોવિજયગણિની પૂર્વે રચાયું છે :

(૧) ૭૦૦૦ (સાત હજાર) શ્લોક જેવડી અજ્ઞાતકર્તૃક ચુણ્ણિ.

(૨) ૧૮૨૦ શ્લોક જેવડી મુનિચન્દ્રસૂરિજીએ રચેલી ‘વિશેષ વૃત્તિ.

(૩) ૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી મલયગિરિસૂરિજીકૃત વૃત્તિ.

(૪) વિ. સં. ૧૨૨૨માં લખાયેલી અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા.

(૫) અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા. આ જિ. ર. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૭૧)માં નોંધાયેલી છે. અહીં પ્રસ્તુત યશોવિજયગણિએ ૪૭૫ શ્લોકમાં સંસ્કૃતમાં કર્મપ્રકૃતિ રચ્યાનો અને એને સ્વોપજ ટીકાથી વિભૂષિત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

બે વૃત્તિ - યશોવિજયજી ગણિએ ૧૩૦૦૦ શ્લોક જેવડી ‘બૃહદ્ વૃત્તિ તેમજ અપૂર્ણ મળેલી ‘લઘુવૃત્તિ એમ કમ્મપયડિ ઉપર બે વૃત્તિ રચી છે. બૃહદ્ વૃત્તિની

૧. આ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ સહિત “પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ” તરફથી ઈ. સ.(?)માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨. આ કૃતિ ચુણ્ણિ તેમજ મલયગિરિસૂરિજીએ તેમજ યશોવિજયજી ગણિએ રચેલી સંસ્કૃત વૃત્તિઓ સહિત શ્રી ખૂબચંદ પાનાચંદે ડભોઈથી ઈ. સ. ૧૯૩૭માં છપાવી છે. મૂળ કૃતિ સંસ્કૃત છાયા તેમજ પં. ચંદુલાલકૃત ગુજરાતી અન્વયાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે શ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલે ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૩. એમની અન્ય કૃતિ તે (બંધ) સયગ છે. આ બંને કૃતિ વિષે મેં “કમ્મપયડિ અને બંધસયગ” નામના મારા લેખમાં માહિતી આપી છે. એ લેખ “આ. પ્ર.” (પૃ. ૪૮, અં. ૨)માં છપાયો છે.

૪. આને ચૂણ્ણિ-ટિપ્પન પણ કહે છે.

૫. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૯૦, ટિ. ૧.

૬. આ ગુરુતત્ત્વ વિનિશ્ચયના અંતમાં છપાયેલી છે. એ સાત (?) ગાથા પૂરતી છે.

રચનામાં ચુલ્લિ અને મલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિનો ઉપયોગ કરાયો છે.

બૃહદ્ વૃત્તિની વિશેષતા - બૃહદ્ વૃત્તિ મલયગિરીય વૃત્તિ કરતાં દોઢ ગણી મોટી છે એટલે એમાં અધિક સ્પર્ષીકરણ ઉપરાંત શી વિશેષતા છે તે જાણવાની ઉત્સુકતા રહે એ સ્વાભાવિક છે, પણ એ તારવવા માટે મારી પાસે યથેષ્ટ સમય નથી.

ઉલ્લેખ - પાતંજલ યોગદર્શન (પાદ ૨, સૂ ૧૩)ની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા (પૃ. ૨૬)માં યશોવિજયજી ગણિએ સંક્રમની ચર્ચા કરતી વેળા અમારી રચેલી કર્મપ્રકૃતિ વૃત્તિ યથાર્થ રીતે અવલોકીને વીતરાગના સિદ્ધાન્ત અનુસાર કર્માશયનાં સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરવી એમ કહ્યું છે. આ વૃત્તિ તે બૃહદ્ વૃત્તિ હશે. એ ગમે તે હો, પણ બે વૃત્તિમાંથી કોઈ એક તો પાતંજલ યોગદર્શનની વ્યાખ્યા કરતાં પહેલી રચાયાનું તો આથી ફલિત થાય છે જ.

ચૌદ ગુણસ્થાનકની સજ્જા - આ ગુજરાતી કૃતિમાં સાત કડી છે. એમાં અભવ્ય અને ભવ્યને મિથ્યાત્વ ક્યાં સુધી હોય તે કહ્યું છે. વળી સાસ્વાદન વગેરે ગુણસ્થાનકોના સમયનો પણ અહીં નિર્દેશ છે. વિશેષમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ ગુણસ્થાનકનું સૂચન કરાયું છે.

ઉપશમશ્રેણિની સજ્જા - આ સજ્જા ઉપર્યુક્ત કૃતિથી ભિન્ન જ હોય તો એ મારા જોવા જાણવામાં નથી. એમાં ઉપશમશ્રેણિનું નિરૂપણ હશે.

‘સંયમશ્રેણિવિચાર (સજ્જા) - ‘સજ્જા’ તરીકે ઓળખાવાતી આ પદ્ધાત્મક ગુજરાતી કૃતિ ત્રણ ઢાલમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૭, ૮ અને ૫ કડી છે. આમ એકંદરે ૨૧ કડીની આ કૃતિમાં કર્મસિદ્ધાન્તને લગતો એક વિષય ચર્ચાયો છે. એ વિષય તે કંડક અને સ્થાનકને અંગેનો છે. એ કમ્પયડિ (બંધન-કરણ, ગા. ૩)ને આધારે યોજાયો હોય એમ લાગે છે.

પહેલી ઢાલના અંતમાં કપ્પના ભાસનો ઉલ્લેખ છે.

સ્વોપજા ટબ્બો - ઉપર્યુક્ત કૃતિ ઉપર ગુજરાતીમાં કર્તાએ જાતે ટબ્બો રચ્યો છે, પણ અત્યારે તો એ અમુદિત છે.

૧. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૫૧-૪૫૪)માં છપાવાઈ છે. એના પૃ. ૪૫૩માં મો. દ. દેસાઈનું ટિપ્પણ છે. તેમાં એમણે કંડકવર્ગને લગતી સંસ્કૃત નોંધ “શ્રી યશોવિજયે ખુદ સ્વહસ્તે લખેલી મારી પાસેની એક પ્રતિમાં છે” એમ કહ્યું છે વિશેષમાં આ કૃતિ પ્રાચીન સ્તવનાદિ સંગ્રહ કે જે જૈ. ત્ર. પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૮૮૬માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે તેમાં છપાવાઈ છે.

ઉલ્લેખ - ઉત્તમવિજયે વિ. સં. ૧૭૮૮માં જે 'સંયમશ્રેણિસ્તવ' રચ્યો છે તેની પહેલી ઢાલની ત્રીજી કડીમાં પ્રસ્તુત કૃતિ વિશે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“વાચક જશવિજયે રચ્યો જ સંક્ષેપે સજગ્રય”

આમ અહીં આને સજગ્રય કહી છે.

સંયમશ્રેણિપ્રરૂપણા - આ ગદ્યાત્મક ગુજરાતી કૃતિ યશોવિજયગણિએ રચી છે એમ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૬૨)માં ઉલ્લેખ છે. શું એ ઉપર્યુક્ત ટબ્બો છે ?

કાયસ્થિતિનું સ્તવન - આ કૃતિ અત્યારે તો અમુદ્રિત છે. એ ગુજરાતીમાં હશે. એનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે એમાં સંસારી જીવોની કાયસ્થિતિનું નિરૂપણ હશે.

કોઈકે ‘કાયથિઈયોત્ત ચોવીસ પદોમાં જ. મ.માં રચ્યું છે અને એના ઉપર કુલમંડનગણિએ તેમજ રામસિંહે એકેક ટીકા રચી છે. વળી એક અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા પણ છે. આ સાધનનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત કૃતિમાં કરાયો હોય તો ના નહિ.

અષ્ટસહસ્રી વિવરણ - દિ. તાર્કિક સમન્તભદ્રજીએ ૧૧૫ પદમાં સંસ્કૃતમાં દેવાગમસ્તોત્રના નામે પણ ઓળખાવાતી આપ્તમીમાંસા રચી છે અને એ દ્વારા આપ્ત તે કોણ તેનું તાર્કિક દષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું છે. એના ઉપર દિ. અકલંકજીએ

૧. આ નામ કર્તાએ પોતે રચેલા બાલાવબોધમાં આપ્યું છે.

૨. આ કૃતિ સ્વોપજ બાલાવબોધ સહિત જૈન પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યો વિરચિત સ્તવન સંગ્રહ કે જે મોતીચંદ રૂપચંદ ઝવેરીએ ઈ.સ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમાં પૃ. ૧૬૩ અ-૧૮૩ અ માં છપાવાઈ છે.

૩. આ સ્તવનની નોંધ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૮૫)માં છે.

૪. આ કૃતિ “જૈ. આ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૮માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૫. આ વિવરણ આપ્તમીમાંસા, અષ્ટશતી અને અષ્ટસહસ્રી તેમજ અષ્ટસહસ્રી વિવરણની શ્રી વિજયોદયસૂરિજીએ સંસ્કૃતમાં તૈયાર કરેલી વિસ્તૃત વિષયસૂચી સહિત “અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરણ”ના નામથી જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૭માં છપાવાયું છે. એનું સંશોધન શ્રી વિજયોદયસૂરિજીએ કર્યું છે અને એ માટે ભાં. પ્રા. સં. મં.માં મુંબઈ સરકારની માલિકીની જે હાથપોથી છે તેનો જ ઉપયોગ કરાયો છે. પ્રસ્તુત વિવરણનો અંતિમ ભાગ અંશતઃ ખંડિત હોવાથી ટિપ્પણી દ્વારા એને પૂર્ણ કરાયું છે એવો “પ્રકાશકીય નિવેદન” (પત્ર ૨ આ)માં ઉલ્લેખ છે. શરૂઆતના પત્ર ૬૨ આ માં યશોવિજયગણિ કૃત છ પદનું આદિજિન સ્તવન (સંસ્કૃત) છપાવાયું છે. ઉપર્યુક્ત હાથપોથીનું વર્ણન મેં D C G O M (Vol. XVIII, PT.1, pp. 204-205)માં આપ્યું છે.

સંસ્કૃતમાં અષ્ટશતી તરીકે નિર્દેશાતું ભાષ્ય રચ્યું છે અને દિ. વિદ્યાનન્દજીએ એ ભાષ્ય ઉપર સંસ્કૃતમાં અષ્ટસહસ્રી નામની ટીકા રચી છે. એ ટીકાને અષ્ટશતીભાષ્ય તેમજ આપ્તમીમાંસાલંકૃતિ પણ કહે છે. એના ઉપર યશોવિજયજી ગણિએ સંસ્કૃતમાં આઠ હજાર શ્લોક જેવડું વિવરણ રચ્યું છે. એ નીચે મુજબ દસ પરિચ્છેદમાં વિભક્ત કરાયું છે :

(વિવરણ વિષયક)

પ્રથમ પરિચ્છેદ	પત્ર ૧ અ - ૨૩૧ અ	શ્લો. ૧-૨૩
દ્વિતીય પરિચ્છેદ	„ ૨૩૨ અ - ૨૫૪ આ	„ ૨૪-૩૬
તૃતીય „	„ ૨૫૫ અ - ૨૮૪ અ	„ ૩૭-૬૦
ચતુર્થ „	„ ૨૮૪ આ - ૩૦૦ આ	„ ૬૧-૭૨
પંચમ „	„ ૩૦૧ અ - ૩૦૩ આ	„ ૭૩-૭૫
ષષ્ઠ „	„ ૩૦૪ અ - ૩૦૮ આ	„ ૭૬-૭૮
સપ્તમ „	„ ૩૦૮ આ - ૩૨૫ અ	„ ૭૯-૮૭
અષ્ટમ „	„ ૩૨૫ અ - ૩૨૬ આ	„ ૮૮-૮૧
નવમ „	„ ૩૨૭ અ - ૩૩૧ અ	„ ૮૨-૮૫
દસમ „	„ ૩૩૧ આ - ૩૬૬ આ	„ ૮૬-૧૧૫

નવ્ય ન્યાયની શૈલીમાં રચાયેલા આ મનનીય વિવરણના પ્રારંભમાં પાંચ પદ્યો છે. પ્રથમ પદ્યમાં કર્તાએ પોતાનો નિર્દેશ 'ન્યાયવિશારદ' તરીકે કર્યો છે અને અષ્ટસહસ્રીને વિષમ કહી એનું ૮૦૦૦ શ્લોક જેવડું વિવેચન કરું છું એમ કહ્યું છે. ત્રીજા પદ્યમાં કહ્યું છે કે દષ્ટિવાદરૂપ સાગરમાં ઉદ્ભવેલો જે કોઈ સ્વાદ્વાદાર્થ કોઈકના કોઈપણ શાસ્ત્રમાં હોય તો તેનું વ્યાખ્યાન કરવા મારી ભારતી અભિલાષા ધરાવે છે. આગળ જતાં અગિયાર નિયોગ દર્શાવી તેનું ખંડન કરાયું છે (પત્ર ૧૪ આ - ૧૮ અ), વળી પત્ર ૩૬ આ - ૪૧ અ માં તત્ત્વોપપ્લવવાદીઓનો મત દર્શાવી તેનું ખંડન કરાયું છે.

આ વિવરણમાં ગુરુમત, જરૂરયાયિક અને વૈદાન્તપશુનો પ્રયોગ કરાયો છે.

ઉલ્લેખ - પ્રસ્તુત વિવરણમાં વિવિધ 'પ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. દા. ત. 'અનેકાન્તવ્યવસ્થા (પત્ર ૫૩ આ), કુસુમાંજલિ (૬૭ અ), 'તત્ત્વાર્થટીકા (૭),

૧. આની કે વિવરણમાં નિર્દેશાયેલા ગ્રન્થકારોની કે અવતરણોની સૂચી મુદ્રિત આવૃત્તિમાં અપાઈ નથી. આથી આ ત્રણે સૂચી તેમજ અન્ય ઉપયોગી બાબત સહિત આ વિવરણ ફરી છપાવવું ઘટે.

૨-૩. આ ન્યાયાચાર્યની કૃતિ છે.

૧ તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક (૪૫ અ), નવ્ય સિદ્ધાન્ત (૧૩૮ આ), ન્યાયબિન્દુ (૭૨ આ),
૨ ભૂષણસાર (૬૫ અ), વાક્યપદીય (૬૧ આ, ૧૬૦ આ), વાર્તિક (૫૫ અ), સમ્મતિ
(૪ અ, ૫૪ અ), અને સિદ્ધહેમચન્દ્ર (૬૫ આ).

ગ્રન્થકારો તરીકે નિમ્નલિખિત નામો હું નોંધું છું :

ઉદયનાથાર્ય (૬૭ અ), ચિન્તામણિકૃત્ (૭૨ અ), તૌત્તાત્તિક (૧૧૩ અ), થિલ
(૪૧ અ), દિગ્નાગ (૮૮ અ), પ્રજાકર (૨૬ આ, ૫૬ અ), ભટ્ટ (૬૦ આ), ભાષ્યકાર
(૫૭ આ), ભૂષણસારકૃત્ (૬૫ અ), મંડનમિશ્ર (૫૧ આ), મુરારિ (૭૧ આ), રઘુદેવ
ભટ્ટાચાર્ય (૬ અ), વાયકચકવર્તી (૬૫ આ) અને હરિભદ્રાચાર્ય (૫૩ અ).

પત્ર ૧૪ અ માં અવતરણરૂપે ચાર પદો, પત્ર ૧૫ આ માં બે, પત્ર ૪૩
આ માં પાંચ, પત્ર ૪૪ અ માં ત્રણ અને પત્ર ૪૪ આ માં આઠ છે. ઘટમૌલિ.વાળું
અને પયો વ્રત.વાળું પદ આપ્તમીમાંસામાં છે.

પૌર્વાપર્ય - પ્રસ્તુત વિવરણમાં યશોવિજયગણિએ પોતાની નિમ્નલિખિત
કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે આ વિવરણ આ કૃતિઓ કરતાં પાછળનું છે :

અનેકાન્તપ્રવેશ ૧૮૦ આ), અનેકાન્તવ્યવસ્થા (૫૩ આ, ૨૧૧ આ),
ઉપદેશામૃતતરંગિણી (૩૨૭ આ), જ્ઞાનબિન્દુ (૮૩ આ, ૧૭૮ આ, ૩૦૮ અ),
તત્ત્વાર્થટીકા (૩૩૦ અ), નયોપદેશ (૨૧૨ અ), ન્યાયબિન્દુ (૭૨ આ), ન્યાયાલોક
(૧૧૨ અ), વાદમાલા (૨૪૩ અ), સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (૮૭ આ) અને સ્યાદ્વાદરહસ્ય
(૮૭ આ).

યશોવિજયગણિની પ્રતિમાશતક વગેરે કૃતિઓમાં પ્રસ્તુત વિવરણનો ઉલ્લેખ
છે એટલે એ વિવરણ આ કૃતિઓ કરતાં પહેલું રચાયું છે.

૩ સ્યાદ્વાદરહસ્ય પત્ર - અષ્ટસહસ્રીવિવરણના પત્ર ૨૮૨ અ થી પત્ર ૨૮૪
અ ઉપરના ચોથા પદ સુધીના ભાગને કોઈકે આ નામ આપ્યું છે. એ પત્ર
સ્તંભતીર્થના ગોપાલ, સરસ્વતી વગેરે એકાન્તવાદી પંડિતોની મંડળી ઉપર સ્યાદ્વાદનું
સ્થાપન કરવા માટે કોઈક પ્રસંગે યશોવિજયગણિએ સંસ્કૃતમાં લખ્યો હતો તેને એમણે
જ ઉપર્યુક્ત વિવરણમાં સ્થાન આપ્યું છે. આ પત્રના પ્રારંભમાં મહાવીરસ્વામીની
સ્તુતિરૂપ એક પદ અને અંતમાં ચાર પદો છે, જ્યારે બાકીનો ભાગ ગદ્યમાં છે.

૧. આમાંથી ૧૮ પદો અપાયાં છે.

૨. આ વ્યાકરણ છે. જુઓ His of Ind. Logic (P. 220).

૩. આ કૃતિ શ્રી વિજયનંદસૂરિજીકૃત વિવૃત્તિ સહિત “જૈ. પ્ર. પ્ર. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં
છપાવાઈ છે.

અંતિમ પદો પૈકી પહેલું પદ “જગજ્જૈત્રં પત્ર”થી શરૂ થાય છે. એ પત્ર સ્વાદ્વાદનો આશ્રય લઈને લખાયો હોઈ એ સો કુમતનો નાશ કરે છે એમ કહ્યું છે. વિશેષમાં આ આદ્ય પદમાં સ્વાદ્વાદની પ્રશંસા કરાઈ છે. અંતિમ પદમાં કર્તાએ પોતાના ગુરુની પોતાના ઉપરની કૃપાદષ્ટિના ફળનું સૂચન કર્યું છે.

‘વિવૃત્તિ - આ (વિદ્યમાન) શ્રી વિજયોદયસૂરિજીના શિષ્યશ્રી વિજયનંદન-સૂરિજીની વિ. સં. ૧૯૮૨ની રચના છે.

પાતંજલ યોગદર્શન અને એની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા - મહર્ષિ પતંજલિએ ૧૮૫ સૂત્રમાં સંસ્કૃતમાં યોગદર્શન નામનું પુસ્તક રચ્યું છે. એ ચાર પાદમાં વિભક્ત છે. એનાં નામ અને એ દરેકની સૂત્રસંખ્યા નીચે મુજબ છે :

(૧) સમાધિ-પાદ	૫૧
(૨) સાધન-નિર્દેશ	૫૫
(૩) વિભૂતિ-પાદ	૫૫
(૪) કેવલ્ય-પાદ	૩૪

સાંખ્ય દર્શનને અનુસરીને સાંગોપાંગ યોગપ્રક્રિયા રજૂ કરનારા આ યોગદર્શન ઉપર સૌથી પ્રાચીન અને મહત્ત્વનું ભાષ્ય વ્યાસે રચ્યું છે અને એ ભાષ્ય પણ સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત અનુસાર છે.

વ્યાખ્યા - યશોવિજયજી ગણિએ સમગ્ર યોગદર્શનની સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા ન રચતાં એનાં ૨૭ સૂત્રો ઉપર જ વ્યાખ્યા રચી છે. કેમકે એમનો ઉદ્દેશ જૈન દર્શન અને સાંખ્ય દર્શન વચ્ચે જ્યાં જ્યાં મતભેદ હોય તે દર્શાવવાનો તેમજ જ્યાં બંને દર્શનો વચ્ચે કેવળ પરિભાષા પૂરતો જ ભેદ હોય ત્યાં એ બંને દર્શનોનું મિલન

૧. આ સંસ્કૃત વિવૃત્તિ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૪૧, ટિ. ૩.

૨. આ કૃતિ “આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ” તરફથી આગ્રાથી ઈ. સ. ૧૯૨૨માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાં આ પાતંજલ યોગદર્શન ઉપરાંત એને અંગેના ભાષ્યનો અમુક ભાગ તથા યોગદર્શનનાં કેટલાંક (૨૭) સૂત્રો ઉપરની યશોવિજયજી ગણિકૃત વ્યાખ્યા, હારિભદ્રીય જોગવિહાજીવીસિયા અને એના ઉપરનું યશોવિજયજી ગણિકૃત વિવરણ, યોગદર્શનની વ્યાખ્યાનો સાર, જોગવિહાજીવીસિયાનો અનુવાદ અને એનો સાર, ઉપર્યુક્ત વૃત્તિ અને વિવરણમાંનાં અવતરણોની સૂચી, ગ્રંથકારાદિનો નિર્દેશ તેમજ પ્રસ્તાવના અપાયાં છે. વિ. સં. ૧૯૮૮માં પ્રકાશિત ય. વા. ગ્રં.માં પાતંજલ યોગદર્શન અને એની ન્યાયાચાર્યકૃત વ્યાખ્યા છપાઈ છે. પાઠ્ય સાક્ષીપાઠની સંસ્કૃત છાયા અપાઈ છે, પરંતુ પહેલું સંસ્કરણ આ કરતાં ચડે છે.

સૂચવવાનો હતો. આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખી એમણે ટિપ્પણીરૂપ સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા કરી છે અને તેમ કરતી વેળા ૨૭ સૂત્રોના ભાષ્યગત અર્થને લક્ષ્યમાં રાખ્યો છે. વ્યાખ્યાની શરૂઆતમાં “ઈં નમઃ” એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એક પદ્ય દ્વારા કરાઈ છે. અંતમાં એક પદ્ય છે. એમાં કર્તાએ પોતાને વિષે બહુવચનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વ્યાખ્યામાં યશોવિજયજી ગણિએ નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

કર્મપ્રકૃતિ વૃત્તિ (પૃ. ૨૬), યોગબિન્દુ (પૃ. ૭), 'લતા (પૃ. ૪૫), ષોડશક ટીકા (પૃ. ૧૧) અને સ્થાનાંગ (પૃ. ૧૮). આ પૈકી કર્મપ્રકૃતિ વૃત્તિ અને ષોડશક ટીકા એ બંને યશોવિજયજી ગણિની રચના છે.

ગ્રન્થકારો તરીકે નિમ્નલિખિત નામો દર્શાવાયાં છે :

અકલંક (પૃ. ૩૧), 'આચાર્ય (પૃ. ૨), ભાષ્યકૃત (પૃ. ૪), મહાવાદી (પૃ. ૨૮) તેમજ 'સ્તુતિકાર (પૃ. ૩૭). કેટલાંક અવતરણોનાં મૂળ નીચે મુજબ હોવાનું પં. સુખલાલે કહ્યું છે :

આચાર (પૃ. ૬, ૩૭), આવસ્સયની નિજજુતિ (પૃ. ૧૧), જ્ઞાનસાર (પૃ. ૧૩), 'ભગવદ્દગીતા (પૃ. ૨૫), વિસેસા. (પૃ. ૪) અને વીસવીસિયા (પૃ. ૨૬, ૮૭).

નિમ્નલિખિત અવતરણોનાં મૂળ જાણવાં બાકી રહે છે :

અસ્મિન્ હૃદયસ્યે સતિ	પૃ. ૧૫
યલ્લેશ્યો પ્રિયતે તલ્લેશ્યેષૂત્પદ્યતે	પૃ. ૨૬
ળ સવ્કા સ્વમદદં	પૃ. ૩૭
સંયતાનિ તવા(ન ચ)ક્ષાણિ	પૃ. ૩૭
ક્લેશપક્તિર્મતિજ્ઞાનાન્	પૃ. ૪૪
સૂક્તં ચાત્મપરાત્મકર્તૃ.	પૃ. ૫૩

૧. પં. સુખલાલે આનો યશોવિજયગણિની કૃતિ તરીકે પૃ. ૧૪૩માં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે શું વાસ્તવિક છે ?

૨. 'આચાર્ય'થી હરિભદ્રસૂરિજી અભિપ્રેત છે.

૩. મહાવાદી તે સિદ્ધસેન દિવાકરજી છે.

૪. આથી સિદ્ધસેન દિવાકરજી સમજવા કે સમંતભદ્રજી એ પ્રશ્ન છે.

૫. “યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં” એટલું જ અવતરણ (અ. ૮, શ્લો. ૬)માંથી અપાયું છે.

૬. જોગવિહાણવીસિયામાંથી ઉલ્લેખ છે.

૭. અજ્ઞાઈવીસિયામાંથી ઉલ્લેખ છે.

‘વેદાન્ત નિર્ણય’ - આ અને વેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ બંને કૃતિઓ યશોવિજયજી ગણિએ રચ્યાનું મનાય છે પણ એ માટે મને કોઈ સબળ પુરાવો મળ્યો નથી. આ કૃતિ વેદાન્તદર્શનનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ જ દર્શાવે છે કે એ દર્શનનાં કેટલાંક મંતવ્યોનું નિરસન કરે છે કે એ બંને વિષય રજૂ કરે છે તે જાણવું બાકી રહે છે. ગમે તેમ પણ આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં હશે.

જો મમતા જાગી ઊઠે તો વિષયો છોડવાથી શું ? કાંચળીનો ત્યાગ કરવા માત્રથી સર્પ કંઈ નિર્વિષ નથી બની જતો.

અધ્યાત્મસાર]

[શ્રીમદ્ યશોવિજયજી

૧. ‘વેદાન્તનિર્ણય’ ગ્રન્થની નોંધ વિ. સં. ૧૭૬-૭ની ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથોની યાદીમાં છે એટલે એ ગ્રન્થ ઉપાધ્યાયજીએ રચ્યો હતો એ નિશ્ચિત છે. - સંપાદક.

પરમત સમીક્ષા

મનુષ્યોના બે વર્ગ પડાય : (૧) જૈન અને (૨) અજૈન. તેમાં જૈનો એ યશોવિજયજી ગણિની અપેક્ષાએ ‘સ્વયૂથિક’ છે, કેમકે આ ગણિ ધર્મે જૈન છે, જ્યારે અજૈનો ‘પરયૂથિક’ છે.

જૈનોના મુખ્ય બે ઉપવર્ગ ગણાય : (૧) શ્વેતાંબર અને (૨) દિગંબર. આ બંનેના મૂર્તિપૂજક અને અમૂર્તિપૂજક એવા બબે ભેદ છે. યશોવિજયજી ગણિના સમય સુધી તો અમૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબરો એટલે લુંપક, સ્થાનકવાસી, ઢૂંઢક ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાતા પંથના અનુયાયીઓ, એમ સમજાતું હતું, કેમકે ‘તેરાપંથી’ મત તો વિ. સં. ૧૮૧૮માં નીકળ્યો.

અજૈનોના મુખ્ય ઉપવર્ગો નીચે મુજબ છે :

(૧) બૌદ્ધ, (૨) નૈયાયિક, (૩) વૈશેષિક, (૪) સાંખ્ય, (૫) મીમાંસક (પૂર્વમીમાંસાના અનુયાયીઓ), (૬) વેદાન્ત (ઉત્તરમીમાંસાના અનુયાયીઓ) અને (૭) ચાર્વાક (લૌકાયતિક).

અજૈન દર્શનકારોની કેટલીક માન્યતા જૈન દષ્ટિએ વિચારણીય જણાય છે એટલે એની સમાલોચના છેક મહાવીરસ્વામીના સમયથી તો થતી આવી છે. આ પરિસ્થિતિમાં યશોવિજયજી ગણિએ કેટલીક સ્વતંત્ર કૃતિઓ રચી છે તો કેટલીક પુરોગામીની આ વિષયને લગતી કૃતિની ટીકા રચી છે. ‘બીજા પ્રકારની રચના ઓછી – બે જ હોવાથી એ આપણે સૌથી પ્રથમ વિચારીશું.

‘શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને ‘શ્યાદ્વાદકલ્પલતા – હરિભદ્રસૂરિજીએ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય નામની મહામૂલ્યશાળી કૃતિ ૭૦૧ (સાતસો ને એક) પદમાં

૧. દા. ત. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની વૃત્તિ નામે શ્યાદ્વાદકલ્પલતા અને શ્યાદ્વાદમંજરીની ટીકા.
૨. મૂળ કૃતિ “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ હતી. ત્યાર બાદ આ મૂળ કૃતિ શ્યાદ્વાદકલ્પલતા સહિત ડે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૪માં છપાવાઈ હતી, જ્યારે મૂળ કૃતિ દિક્પ્રદા નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત “વિજયદેવસૂરિ સંઘ સંસ્થા, ગોડીજી ઉપાશ્રય” તરફથી મુંબઈથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં પ્રકાશિત કરાઈ હતી.
૩. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ડિ. ૧

રચી છે. એ દ્વારા એમણે લૌકાયતિક તેમજ વેદવિહિત હિંસા તે હિંસા નથી એમ માનનારાના મતની સમાલોચના કરી છે. વળી એમણે કાર્યસિદ્ધિને અંગે પાંચ કારણો દર્શાવ્યાં છે. આ ઉપરાંત એમણે સાંખ્ય, બૌદ્ધ અને બ્રહ્મદ્વૈતવાદીની કેટલીક માન્યતાનું તેમજ સર્વજ્ઞતાને અંગેની મીમાંસકોની માન્યતાનું ખંડન કર્યું છે. વિશેષમાં એમણે 'સત્ત્વ તેમજ મુક્તિ સંબંધી જૈન મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે.

૧ દિક્ષપ્રદા - આ હરિભદ્રસૂરિજીએ જાતે રચેલી ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે.

સ્વાદ્વાદકલ્પલતા - આ સંસ્કૃત ટીકા યશોવિજયજી ગણિએ ૧૩૦૦૦ શ્લોક પૂરતી નવ્ય ન્યાયની શૈલીએ રચી છે અને એ દ્વારા એમણે મૂળ કૃતિ અને દિક્ષપ્રદા ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડ્યો છે.

સન્માર્ગ, કુમાર્ગ અને ઉન્માર્ગનો બોધ કરાવનારા આ હારિભદ્રીય મહામૂલ્યશાળી ગ્રંથનાં ૭૦૧ પદોને ન્યાયાચાર્યે ૧૧ સ્તબકમાં વિભક્ત કર્યો છે. એ સ્તબકદીઠ પદસંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૧૧૨, ૮૧, ૪૪, ૧૩૭, ૩૯, ૬૩, ૬૬, ૧૦, ૨૭, ૬૪ અને ૫૮.

પ્રથમ સ્તબકનાં પદો ૨-૨૯ ઉપક્રમરૂપ છે અને એ ઉત્તમ ઉપદેશની ગરજ સારે છે.

દ્વિતીય સ્તબક કાળ વગેરે પાંચ કારણોના વિશદ નિરૂપણરૂપ છે.

ત્રીજા સ્તબકમાં નિરીશ્વરવાદી સાંખ્યદર્શન અને પાતંજલ યોગદર્શનની સમીક્ષા છે. જગત્કર્તૃત્વવાદને જૈન દષ્ટિએ સુસંગત બતાવવાનો પ્રયાસ કરાયો છે અને કપિલ અને પતંજલિનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કરાયો છે.

સ્તબક ૪-૬માં બૌદ્ધ દર્શનના મનનીય વિચારોનું - ક્ષણિકવાદ અને વિજ્ઞાનવાદનું વિવેચન છે.

સાતમા સ્તબકમાં જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્તો આલેખાયા છે. એમાં સ્વાદ્વાદ અને સાપ્તભંગીને સ્થાન અપાયું છે.

૧. પ્રત્યેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત છે.

૨. આનો તેમજ મૂળ કૃતિનો પરિચય મેં અ. જ. પ. (ખંડ ૨)ના મારા અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૩૮-૪૧)માં તેમજ મહત્તરાષ્ટ્રાકિનીના ધર્મસૂત્ર સમભાવભાવી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ : જીવન અને કવન નામના મારા પુસ્તકમાં આપ્યો છે.

આઠમો સ્તબક વેદાન્ત દર્શનને અંગે છે.

નવમો સ્તબક મુક્તિમાર્ગ ઉપર મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડે છે.

દસમો સ્તબક મીમાંસા દર્શનની મીમાંસારૂપ છે. સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ અને વેદની અપૌરુષેયતાનું ખંડન એ બે વિષયો અહીં હાથ ધરાયા છે.

અગિયારમા સ્તબકમાં અર્થ અને શબ્દ વચ્ચેનો સંબંધ અને મુક્તિમાં સુખ એ બાબતો વિચારાઈ છે.

સ્યાદ્વાદકલ્પલતામાં મંગલવાદને અંગે પુષ્કળ યુક્તિઓ અપાઈ છે. એમાં કેટલીક સૂક્ષ્મ તેમજ નવીન પણ છે.

પ્રથમ સ્તબકમાં પ્રસંગવશાત્ નૈયાયિકોને અંગે તમોવાદની મીમાંસા છે.

ચતુર્થ (૧) સ્તબકમાં સૌત્રાન્તિકોનો સૂત્રાન્તક કહીને ઉપહાસ કરાયો છે.

સ્તબક ૪-૬માં બૌદ્ધ દર્શનનાં વિવિધ મંતવ્યો રજૂ કરાયાં છે. એના સાંગોપાંગ અભ્યાસ માટે ઉદયનકૃત આત્મતત્ત્વવિવેક અને ન્યાયાચાર્યકૃત ન્યાયખંડનબાધનું પરિશીલન કરવું ઘટે.

આઠમા સ્તબકમાં સ્યાદ્વાદનો મહિમા વર્ણવાયો છે.

નવમા સ્તબકમાં સચેલકતા અને સ્ત્રીની મુક્તિ વિષેનાં દ્વિગંબરોનાં મંતવ્યોની મીમાંસા કરાઈ છે.

દસમા સ્તબકમાં કેવલીના કવલાહારની ચર્ચા છે.

અગિયારમા સ્તબકમાં અપોહવાદની ચર્ચા છે.

મુદિત સ્યાદ્વાદકલ્પલતામાં ત્રુટિ - અસ્પૃદ્ધગતિવાદના અંતમાં વિશેષ માહિતી માટે સ્યાદ્વાદકલ્પલતા જોવાની ભલામણ કરી છે, પણ એમાં તો શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયના સ્ત. ૯, શ્લો. ૨૧ની ટીકામાં કશું વિશેષ નિરૂપણ નથી. એથી તેમજ પહેલા દસે સ્તબકો પૈકી પ્રત્યેક પૂર્ણ થતાં સારગાંભિત કાવ્યો અને સ્વકીય ગુરુના નામ ઇત્યાદિ સંબંધી પ્રશસ્તિ છે તેમ અગિયારમા સ્તબક અંગે નથી તેમજ એ સ્તબકના અંતિમ શ્લોકોની ટીકા પણ નથી તેથી મુદિત ટીકાનો કેટલોક ભાગ ખૂટે છે એમ અનુમાનાય છે.^૧

‘સ્યાદ્વાદવાટિકા - શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની ઉપર્યુક્ત બંને ટીકાનો ઉપયોગ કરી આ સ્યાદ્વાદવાટિકા નામની સંસ્કૃત ટીકા શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજીએ રચી છે. એ કટકે કટકે છપાય છે.

‘કલ્પલતાવતારિકા - સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત મૂળ અને એને અંગેની સ્યાદ્વાદકલ્પલતાનો સુગમ બોધ કરાવવાના ઉદ્દેશથી આ ટીકા શ્રી વિજયામૃતસૂરિજીએ રચી છે. એઓ શ્રી વિજયનેમિસૂરિજીના એક મુખ્ય શિષ્ય થાય છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં ન્યાયાચાર્યે દર્શાવેલા ૧૧ સ્તબક વિભાગોને સ્થાન અપાયું છે. સ્યાદ્વાદકલ્પલતાગત સૂક્તોની સાથે સાથે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયનાં ઉપર્યુક્ત પદો આપી પ્રાસંગિક દાર્શનિક વિચારો અહીં રજૂ કરાયા છે એટલે એ મૂળ અને સ્યાદ્વાદકલ્પલતાના પ્રવેશદ્વારની ગરજ સારે તેમ છે, કેમકે એમાં અપાયેલાં પદોનો અન્વય અપાયો છે અને એનું વિવરણ પણ કરાયું છે.

લતા - પાતંજલ યોગદર્શનના ત્રીજા પાદના અંતિમ (?) સૂત્ર ઉપરની યશો-વિજયગણિકૃત સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા (પૃ. ૪૫)માં લતા વિષે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“एतज्जैनैश्वरप्रवचनामृतमापीय ‘उपचरितभोगाभावो मोक्षः’ इत्यादिमिथ्या-हृवचनवासनाविषमनादिकालनिपीतमुद्धमन्तु सहृदयाः ! । अधिकं लतादौ ।”

કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉપચરિત ભોગનો અભાવ તે મોક્ષ છે એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી વાસ્તે એને જતી કરવી જોઈએ. આ વિષયની વિશેષ માહિતી લતા વગેરેમાં અપાઈ છે. આ લતા તે યશોવિજયગણિની પોતાની^૩ કૃતિ હોવાનું પં. સુખલાલે યોગદર્શન તથા યોગવિશિકા (પૃ. ૧૪૩)માં કહ્યું છે, પણ એ બાબત મને શંકા રહે છે. એનાં કારણ નીચે મુજબ છે :

(૧) જ્યાં સુધી મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી યશોવિજયગણિ પોતાની કોઈ કૃતિ જોવાની ભલામણ કરે છે ત્યારે અસ્મત્કૃત, મત્કૃત કે એવી મતલબના ઉલ્લેખપૂર્વક તેમ કરે છે. પ્રસ્તુતમાં તેમ નથી. આ સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાની અન્ય કોઈ હાથપોથીમાં

૧. પ્રથમ સ્તબક શ્લો. (૧-૧૧૨) પૂરતી આ ટીકા પ્રથમ સ્તબક, એનાં પદોની અકારાદિ કમે સૂચી, ટીકાના સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ તેમજ પ્રથમ સ્તબકના પં. સુશીલવિજયજી ગણિએ ગુજરાતીમાં કરેલા સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ સહિત “વિજય લાવણ્યસૂરી-શરજ્ઞાનમંદિર” તરફથી બોટદથી વિ. સં. ૨૦૧૦માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨. આ ટીકા મૂળ તેમજ સ્યાદ્વાદકલ્પલતાના કેટલાક અંશો સહિત “જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા” તરફથી શિવપુરથી વિ. સં. ૨૦૧૪માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૩. ‘લતા’ સ્વતંત્ર નામ નથી. લતાની બે કૃતિઓનો સંકેતસૂચક પ્રયોગ છે. - સંપા.

અસ્મત્કૃત કે મત્કૃત જેટલો અધિક અંશ હોય તો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

(૨) ઉપાધ્યાયજીએ અન્ય કોઈ ગ્રન્થમાં લતાના નામથી પોતાની એ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી.

‘લતા’ એ ઉપાધ્યાયજીની જ કૃતિ હોય તો એ વૈરાગ્યકલ્પલતા અને સ્યાદ્વાદકલ્પલતા પૈકી એક છે કે કેમ એ પણ એક સવાલ છે. ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યામાં દાર્શનિક ચર્ચાના પ્રસંગે લતાનો ઉલ્લેખ છે એ જોતાં સ્યાદ્વાદકલ્પલતા અભિપ્રેત હોય તો ના નહિ.

લતાદ્વય - આ નામથી ઉપાધ્યાયજીની કૃતિનો નિર્દેશ કેટલાંક વર્ષોથી કરાતો આવ્યો છે, પણ આ નામથી કોઈ કૃતિ મળી આવી નથી. વૈરાગ્યકલ્પલતા અને સ્યાદ્વાદકલ્પલતાના એ બંનેના અંતમાં ‘લતા’ શબ્દ છે તો ‘લતાદ્વય’થી એ બે સુચવાતી હશે એમ ભાસે છે.

‘સ્યાદ્વાદમંજરીની ટીકા અને સ્યાદ્વાદમંજૂષા - ‘કલિ.’ હેમચન્દ્રસૂરિજીએ ‘અન્યયોગવ્યવસ્થેદ્વાત્રિશિકા નામની કૃતિ ૩૨ પદ્યમાં સંસ્કૃતમાં રચી અજૈન દર્શનોની સમાલોચના કરી છે. એના ઉપર મલ્લિષેણજીએ શક સંવત્ ૧૨૧૪માં ‘સ્યાદ્વાદમંજરી નામની મનનીય ટીકા સંસ્કૃતમાં રચી છે.

સ્યાદ્વાદમંજૂષા એ સ્યાદ્વાદમંજરી ઉપરની યશોવિજયજીગણિએ રચેલી ટીકાનું નામ હોવાનું મનાય છે. આ કૃતિ હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

‘ન્યાયાલોક - આ સંસ્કૃત ગ્રન્થના પ્રારંભમાં એક પદ્ય છે. એમાં કર્તાએ પોતાને માટે ‘ધીમાન્’ પ્રયોગ કર્યો છે. સાથે સાથે એમણે ન્યાયવિશારદ નામની પોતાની પદવીનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. અંતમાં છ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે. એ પૈકી

૧. ‘લતાદ્વય’થી સ્યાદ્વાદકલ્પલતા અને વૈરાગ્યકલ્પલતા જ અભિપ્રેત છે. જે સ્થળે જે અભીષ્ટ હોય તે લેવું. - સંપાદક

૨. આ ટીકા મૂળ સહિત મોતીલાલ લાધાજીએ (હાલ મુનિશ્રી કેવલવિજયજીએ) વીર સંવત્ ૨૪૫૨માં છપાવી હતી. ત્યાર બાદ આ ટીકા મૂળ સહિત “બોમ્બે સંસ્કૃત સિરીઝ”માં ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. વળી સ્યાદ્વાદમંજરીની હિન્દી અનુવાદ સહિતની બીજી આવૃત્તિ “રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલા”માં ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. સમૂળ સ્યાદ્વાદમંજરીનું ગુજરાતી ભાષાંતર હીરાલાલ હંસરાજે ઈ. સ. ૧૯૦૩માં બહાર પાડ્યું હતું. ભાષાંતરકાર એઓ પોતે છે.

૩-૪. આ બંનેને અંગે કેટલીક વિગતો મેં દ્વાત્રિશિકાદ્વયીની મારી પ્રસ્તાવનામાં આપી છે.

૫. આ ગ્રન્થ તીર્થોદ્ધારક શ્રી વિજયનેમિસૂરિજીએ રચેલી તત્ત્વપ્રભા નામની સંસ્કૃત વિવૃત્તિ સહિત “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં છપાવાયો છે. એમાં મૂળ તેમજ

દ્વિતીય પદમાં આ ગ્રન્થ વિજયસિંહસૂરિજીના રાજ્યમાં રચાયેલું કહ્યું છે. અંતિમ પદમાં કર્તાએ નમ્રતાથીતક એ વાત કહી છે કે અમારા જેવા પ્રમાદગ્રસ્ત અને ચરણકરણથી હીન જનોને માટે પ્રવચનનો રાગ એ ભવસાગર તરી જવાનો શુભ ઉપાય છે. આવી નમ્રતાથી વિભૂષિત વ્યક્તિ પોતાને ‘ધોમાન્’ કહે ?

ઉપર્યુક્ત સાત પદોને બાદ કરતાં બાકીનો ભાગ ગદ્યમાં રચાયેલો છે. સમગ્ર ગ્રન્થ ત્રણ પ્રકાશમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ પ્રકાશમાં મોક્ષના સ્વરૂપ સંબંધી નૈયાયિક, પ્રાભાકર, ત્રિદંડી, બૌદ્ધ, સાંખ્ય, ચાર્વાક, તૌત્તાતિક અને વેદાન્તના મતોનું નિરસન કરાયું છે. તેમ કરતી વેળા ચિન્તામણિકાર (પત્ર ૧૪ આ) અને ઉદયન (પત્ર ૨૩ આ)ના મતની આલોચના કરાઈ છે.

આ પ્રકાશનો બીજો મુદ્દો તે આત્મવિભૂત્વવાદનું એટલે કે નૈયાયિકો આત્માને સર્વવ્યાપક માને છે એ મતનું ખંડન છે. પ્રસંગવશાત્ શબ્દ પૌદ્ગલિક છે એ જૈન માન્યતાનું પ્રતિપાદન કરાયું છે અને ‘કદંબ-ગોલક’ ન્યાયથી તેમજ ‘વીચી-તરંગ’ ન્યાયથી શબ્દની ઉત્પત્તિ દ્વારા, નહિ કે ગમન દ્વારા કર્ણપ્રાપ્તિ છે એ ન્યાયમત દર્શાવી તેનું નિરસન કરાયું છે.

આકાશનો ગુણ શબ્દ છે એમ ઉચ્છૃંખલ નૈયાયિકોનો મત દર્શાવી એનું પણ ખંડન કરાયું છે.

ત્રીજા મુદ્દા તરીકે ચાર્વાકના મતનું ખંડન છે. ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય ઉદ્ભવે છે એ વાતનું નિરસન કરાયું છે.

ચોથો મુદ્દો તે ‘જ્ઞાનનું સમવાયિકારણ શરીર જ છે’ એમ માનનારા ઉચ્છૃંખલ નૈયાયિકોના આ મતની સમાલોચના છે. પ્રસંગોપાત્ત અનુમિતિ વિષે વિચાર કરતી વેળા ઉદયનનો મત (પત્ર ૭૬ અ) દર્શાવાયો છે.

પાંચમા મુદ્દા તરીકે પરપ્રકાશનું ખંડન છે. પત્ર ૮૩ ‘આ’માં પક્ષધરમિશ્રનો મત દર્શાવી તેનું નિરસન કરાયું છે.

છઠ્ઠો મુદ્દો તે સ્વપ્રકાશવાદીનું પ્રતિવિધાન છે. અહીં સમ્મઠપયરજના ટીકાકારના મતની ગ્રાહ્યતાને અને ચિન્તામણિકારના મત (પત્ર ૮૩ અ)ની આલોચનાને સ્થાન અપાયું છે.

વિવૃત્તિના વિષયોની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા ભેગી અપાઈ છે ખરી, પરંતુ એ બે જુદી જાણી શકાય તે માટે મૂળ સંબંધી અને વિવૃત્તિ સંબંધી વિષયોની આગળ સંકેતચિહ્નો તરીકે મૂ. અને ટી.નો ઉલ્લેખ કરાયો છે. આની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પત્ર ૨ અ – ૨ આ) ઉપરથી જાણી શકાય છે કે મનસુખભાઈ ભગુભાઈએ કેવળ મૂળ ગ્રન્થ આ અગાઉ (વિ. સં. (૧)માં) છપાવ્યો હતો.

દ્વિતીય પ્રકાશમાં યોગાચારના મતનો શરૂઆતમાં વિચાર કરાયો છે અને સમવાયનું ખંડન કરાયું છે. આગળ જતાં નેત્રને પ્રાપ્યકારી માનનારના મતનું તેમજ અભાવવાદનું નિરસન કરાયું છે.

તૃતીય પ્રકાશમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, જીવ અને પુદ્ગલનાં લક્ષણો અને સ્વરૂપ દર્શાવાયાં છે. આમ છ દ્રવ્યના નિરૂપણ બાદ પર્યાયનું વિવેચન હાથ ધરાયું છે. અંતમાં પ્રશસ્તિ છે.

‘તત્ત્વપ્રભા - આ વિવૃત્તિ શ્રી વિજયનેમિસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૮૭૨માં રચી છે. એમાં ચૌદ ગુણસ્થાનકો અને સમુદ્ઘાત વિષે વિસ્તારથી વિચાર કરાયો છે.

ન્યાયખિન્દુ - આનો ઉલ્લેખ યશોવિજયગણિએ પ્રામાણ્યની ચર્ચા કરતાં અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (પૃ. ૭૨ આ)માં કર્યો છે તોપણ આ કૃતિ અનુપલબ્ધ હોવાથી એના વિષય વિષે ચોક્કસ માહિતી હું આપી શકું તેમ નથી. આમાં કાં તો ન્યાયાલોકની જેમ પરમતસમીક્ષા હશે અથવા શુદ્ધ ન્યાયનાં અંગરૂપ પ્રમાણાદિનું નિરૂપણ હશે.

A His. of Ind. Logic (પૃ. ૨૧૮)માં નિમ્નલિખિત ગ્રંથકારો અને ગ્રંથો વિષે ન્યાયાલોકમાં ઉલ્લેખ છે એમ કહ્યું છે :

આચાર્ય, ધર્મકીર્તિ, મણિકૃત, ચિન્તામણિકૃત, મિશ્ર, વર્ધમાન અને પક્ષધરમિશ્ર.

સ્યાદ્વાદરહસ્ય, જ્ઞાનાર્ણવ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર અને સમ્પતિ-ટીકા.

‘વીરસ્તોત્ર કિંવા ન્યાયખંડખાદ્ય - આ ૧૧૦ પદ્યની સંસ્કૃત કૃતિનું નામ કર્તાએ આ કૃતિમાં તો દર્શાવ્યું નથી. એથી મેં એના આદ્ય અને ૧૦૬મા પદ્યને લક્ષ્યમાં રાખી વીર-સ્તોત્ર નામ યોજ્યું છે. આને કેટલાક મહાવીર સ્તવ કહે છે એટલું જ નહિ પણ એના નામાંતર તરીકે ન્યાયખંડખાદ્યનો તેમજ ‘ન્યાયખંડન-

૧. આ પ્રકાશિત છે.

૨. આ કૃતિ “ન્યાયખંડખાદ્યપરનામ - મહાવીર સ્તવ પ્રકરણમ્”ના નામથી મનસુખભાઈ ભગુભાઈએ સ્વોપજ વિવરણસહિત છપાવી છે, પરંતુ એમાં પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ નથી. ત્યાર બાદ આ જ નામથી આ મૂળ કૃતિ શ્રી વિજયનેમિસૂરિજી કૃત ન્યાયપ્રભા નામની વિવૃત્તિ સહિત માણેકલાલ મનસુખભાઈએ ઈ સ. ૧૮૨૮માં પ્રકાશિત કરી છે અને આ જ નામથી આ કૃતિ શ્રી વિજયદર્શનસૂરિજી કૃત કલ્પલતિકા સહિત બે ખંડમાં શ્રી તારાયંદ મોતીજી તરફથી એક જ વર્ષમાં - વિ. સં. ૧૮૮૩માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આ બંને પ્રકાશનમાં સંસ્કૃતમાં વિષયાનુક્રમણિકા છે.

૩. આ નામ શ્રી વિજયપદ્મસૂરિજીના ન્યા. ય. સ્મૃ.માં છપાયેલા લેખ (પૃ. ૧૮૮)માં છે.

ખાદ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૨૧૯)માં તો ખંડનખાદ્યનો પણ નામાંતર તરીકે ઉલ્લેખ છે. વળી કેટલાક આ કૃતિના સ્વોપજ વિવરણનું નામ 'ન્યાયખંડનખાદ્ય હોવાનું કહે છે.

છંદ - પદ્ય ૧-૯૯ વસન્તતિલકામાં, ૧૦૦-૧૦૫ અને ૧૦૮ શિખરિણીમાં, ૧૦૬મું પદ્ય હરિણીમાં, ૧૦૭મું શાલિનીમાં અને પદ્ય ૧૦૯ અને ૧૧૦ શાર્દૂલવિકીડિતમાં છે.

વિષય - આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય મહાવીરસ્વામીની વાણીની - સ્યાદ્વાદની સ્તુતિ છે. એના આદ્ય પદ્યમાં કહ્યું છે કે ઐકારનો ઉત્તમ જાપ કે જે કવિત્વ અને કવિત્વની અભિલાષાને પૂર્ણ કરવામાં કલ્પવૃક્ષ છે અને જેનો રંગ અભંગ છે એ જાપને ગંગાની સમીપમાં પ્રાપ્ત કરીને હે વીર ! હું સુખદાતા એવાં તારાં ચરણકમળની સૂક્તરૂપ વિકસ્વર પુષ્પો વડે પૂજા કરું છું.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં સ્યાદ્વાદને અંગે દૂષણો જે અન્યજનો તરફથી દર્શાવાય છે તેનું નિરસન કરાયું છે. વિજ્ઞાનવાદની આલોચના કરાઈ છે.

સ્વોપજ વિવરણ - આનું પરિમાણ ૫૫૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એ ન્યાયાલોકની જેમ નવ્ય ન્યાયની પદ્ધતિએ રચાયેલ છે.

આમાં આંચ સ્થળે ગુણાનન્દ વિદ્યાવાગીશનો ઉલ્લેખ કરી એમની વિચારણાની આલોચના કરાઈ છે. તેમાં નારાયણાચાર્યનો અને શિરોમણિનો ઉલ્લેખ છે.

ન્યાયપ્રભા - આ સંસ્કૃત વિવૃત્તિ શ્રી વિજયનેમિસૂરિજીએ રચી છે. એની પૂર્ણાહુતિ અમદાવાદમાં વિ. સં. ૧૯૭૦માં કરાઈ છે. એ મૂળ કૃતિ તેમજ એના સ્વોપજ વિવરણના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે.

કલ્પલતિકા - આ શ્રી વિજયનેમિસૂરિજીના પટ્ટધર શ્રી વિજયદર્શનસૂરિજીની રચના છે. એ ચાર ભાગમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે પદ્ય ૧-૨૨, ૨૩-૩૪, ૩૫-૫૧ અને ૫૨-૧૧૦ની વિવૃત્તિને સ્થાન અપાયું છે. પ્રથમના બે ભાગનો પ્રથમ ખંડ તરીકે અને બાકીના બે ભાગનો દ્વિતીય ખંડ તરીકે ઉલ્લેખ છે. દ્વિતીય ખંડના

૧. આ નામ મૂળ કૃતિની સ્વોપજ વિવૃત્તિનું છે એમ ન્યા.ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૯૩)માં ઉલ્લેખ છે પરંતુ એના આમુખ (પૃ. ૮)માં એમ નથી.

૨. આ પ્રકાશિત છે.

૩. A His. of Indian Logic હાથપોથીનાં પત્ર ૨, ૧૧, ૫૬, ૭૦ અને ૮૦ એમ પાંચ સ્થળ દર્શાવાયાં છે.

અંતમાં મૂળ તેમજ કલ્પલતિકાનો વિષયાનુક્રમ ભેગો અપાયો છે.

પ્રમેયમાલા - આની ૪૨ પત્રની એક^૧ હાથપોથી મળે છે. એમાં ૨૫મું પત્ર નથી. આ લગભગ ૩૩૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના પ્રારંભમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ પદ્ય છે :

“ऐन्द्रश्रेणितं नत्वा वीरं तत्त्वार्थदिशिनम् ।

પ્રમેયમાલા બાલાનામુપકારાય તન્યતે ॥ ૧ ॥

स्वसिद्धान्तदिशा क्वापि प्रसङ्गाणदनात् क्वचित् ।

અત્રાન્યદર્શનાર્થાનાં ક્વાપિ વ્યાલોડનં મિથઃ ॥ ૨ ॥

अधीत्य ग्रन्थमेनं ये भावयन्ति मुहुर्मुहुः ।

જાયન્તે પારદશ્વાનસ્તર્કાઢ્યેર્લીલયૈવ તે ॥ ૩ ॥”

આના પછી ગદ્યમાં લખાણ છે. એની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે છે :

“तत्र स्वत्वमतिरिक्तं प्रतिग्रहादिजन्यस्य यथेष्टविनियोगजनकस्य व्यापार-
विशेषस्य धनमिष्टस्य स्वामिनिरूप्यस्य कल्पनादिति केचित्, तत्र”

આ કૃતિમાં નીચે પ્રમાણેનાં પ્રકરણ છે :

ક્રમાંક	પત્ર	પ્રકરણનું નામ
૧	૧ અ - ૩ આ	સ્વત્વ
૨	૩ આ - ૫ અ	વિષયતા
૩	૫ અ - ૬ આ	સંસ્કારરસવિષયકતા
૪	૬ આ - ૮ આ	સ્વપ્રકાશતા
૫	૮ આ - ૧૧ અ	નિર્વિકલ્પ
૬	૧૧ અ - ૧૨ આ	સ્મૃતિપ્રામાણ્ય
૭	૧૨ આ - ૧૩ આ	વિશેષણોપલક્ષણ
૮	૧૪ અ - ૧૭ અ	સંશયલક્ષણ

૧. આની શરૂઆતમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

૧૮૦ । श्री गुरुभ्यो नमः । ऐं नमः । अर्ह ।

આના પત્ર ૧ અના ડાબા હાથ તરફના હાંસિયામાં ‘વાદમાલ નવીન’ એવો ઉલ્લેખ છે અને પત્ર ૫ અ, ના હાંસિયામાં ‘વાદમાલા’ છે. પત્ર ૪૨ આ, કોરું છે.

૨. $\frac{42 \times 2 \times 21 \times 60}{32} = 3300 \frac{1}{2}$

૩. આ પત્ર ઉપર ‘અન્યત્ર’ એવો ઉલ્લેખ છે.

૪. આ પ્રકરણમાં અવગ્રહાદિની બાબત અપાઈ છે.

૯	૧૭ અ - ૨૧ અ	મનસૂ
૧૦	૨૧ અ - ૨૬ અ	પૃથિવી
૧૧	૨૬ અ - ૨૮ આ	જલ
૧૨	૨૮ આ - ૩૨ અ	તેજસૂ
૧૩	૩૨ અ - ૩૫ અ	વાયુ
૧૪	૩૫ અ - ૪૨ અ	શરીર

આ પૈકી છેલ્લું પ્રકરણ અપૂર્ણ છે. પત્ર ૪૨ અ ગત અંતિમ લખાણ નીચે પ્રમાણે છે :

“પાણિકર્મણૈવોક્તપ્રત્યયાધુપપત્યાઽતિરિક્તશરીરકર્મકલ્પનાયા એવ બાધકત્વાત્ કમ્પાભાવસ્ત્વન્યત્ર ક્લૃપ્ત એવ શરીરઽકલ્પ્યત્ત્વમ્ ઇતિ ન ગૌરવમ્ । ન ચૈવં કર્મણોઽણુમાત્રં ગતત્વં ત્રુટિમાત્રગતત્વં વા સ્યાત્ । તત્ કર્મણૈવાન્યત્ર પ્રત્યયોપપત્તે”

પૌર્વાપર્ય - પત્ર ૧૭ અ માં નયરહસ્ય જોવાની ભલામણ કરાઈ છે. એ હિસાબે પ્રમેયમાલા એ નયરહસ્ય પછી રચાયાનું ફલિત થાય છે.

ઉલ્લેખ - પત્ર ૩૫ આ માં લીલાવતીકાર અને દેવર્ષિનો ઉલ્લેખ છે.

આ કૃતિમાં શરીરનું ત્રૈવિધ્ય વર્ણવાયું છે.

‘વાદમાલા - આ નામની ત્રણ કૃતિ છે. એમાંની એક કૃતિની યશોવિજયગણિએ સ્વહસ્તે લખેલી હાથપોથી મળે છે અને એ મુદ્રિત છે. એમાં નિમ્નલિખિત સાત વાદોનું નિરૂપણ છે :

(૧) ચિત્રરૂપ-વાદ, (૨) લિંગોપહિત લૈંગિકભાન-વાદ, (૩) દ્રવ્યનાશહેતુતા-વિચાર-વાદ, (૪) સુવર્ણતૈજસત્વાતૈજસત્ત્વ-વાદ, (૫) અન્ધકારભાવ-વાદ, (૬) વાયુસ્પર્શનપ્રત્યક્ષ-વાદ અને (૭) શબ્દનિત્યત્વાનિત્યત્વ વાદ.

આ પ્રમાણેના વિવિધ વાદોને આ કૃતિમાં સ્થાન અપાયું હોવાથી એનું ‘વાદમાલા’ નામ સાર્થક ઠરે છે. કર્તાએ આ કૃતિ સાત જ વાદોથી પૂરી કરી હશે કે વિશેષ વાદો રચવાની એમની ઇચ્છા હશે તેનો નિર્ણય કરવા માટે કોઈ સાધન

૧. આ કૃતિ ઉત્પાદ્યદિસિદ્ધિવિવરણ ઇત્યાદિ સહિત “જૈન ગ્રંથ-પ્રકાશક સભા” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૦માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એ માટે કર્તાએ જાતે લખેલી હાથપોથીનો ઉપયોગ કરાયો છે.

૨. જુઓ ન્યા. પ. સ્મૃ. (પૃ. ૧૮૩).

૩. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન ઉઠાવવાનું કારણ એ છે કે વાદમાલાના અંતમાં ગ્રંથની સમાપ્તિ સૂચવનારું કોઈ વાક્ય નથી.

હજી સુધી તો મને મળી આવ્યું નથી.

વિષય - પ્રથમ વાદમાં 'ચિત્ર'ને અંગે વિચારણા છે.

અનુમિતિના વિષયરૂપ લિંગી(પક્ષ)માં લિંગ(હેતુ) હોવો જ જોઈએ કે નહિ એ બીજા વાદનો વિષય છે.

દ્રવ્યના નાશનો હેતુ છે એ ત્રીજા વાદનો વિષય છે. પ્રાચીન નૈયાયિકોના મતે નિમિત્તથી ભિન્ન કારણના નાશથી દ્રવ્યનો નાશ થાય છે. જ્યારે નવ્ય નૈયાયિકોના મતે ફક્ત અસમવાયિ-કારણના જ નાશથી દ્રવ્યનો નાશ થાય છે. આ બાબત અહીં ચર્ચા કરાઈ છે. સુવર્ણ એ તૈજસ દ્રવ્ય છે કે પાર્થિવ ખનિજ પદાર્થ છે એ વાત ચોથા વાદમાં વિચારાઈ છે. નૈયાયિકો સુવર્ણને તૈજસ દ્રવ્ય માને છે. પાંચમા વાદમાં અંધકાર એ ભાવરૂપ છે કે અભાવરૂપ એ પ્રશ્ન ચર્ચાયો છે. ભાટ્ટ મીમાંસકો અંધકારને ભાવરૂપ માને છે. વાયુ સ્પર્શન છે કે નહિ એ બાબતની ચર્ચા છઠ્ઠા વાદમાં કરાઈ છે. શબ્દ નિત્ય છે કે અનિત્ય એ વાત સાતમા વાદમાં ચર્ચાઈ છે. મીમાંસકો શબ્દને નિત્ય માને છે તો નૈયાયિકો એને અનિત્ય માને છે.

સન્તુલન - શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (સ્તબક ૬, શ્લો. ૩૭)ની ટીકા નામે સ્વાદ્વાદકલ્પલતામાં ન્યાયાચાર્યે ચિત્રરૂપવાદની ચર્ચા પ્રૌઢ યુક્તિઓ આપવાપૂર્વક કરી છે. એના વિસ્તાર માટે સ્વાદ્વાદરહસ્ય જોવાની ભલામણ આ ટીકા (પત્ર ?)માં કરાઈ છે. આ ચિત્રરૂપવાદની ચર્ચા સમ્મઈ પચરણ મહાકાય ટીકા નામે વાદમહાર્ણવમાં જોવાય છે.

ઉલ્લેખ - ત્રણ વાદમાલા પૈકી કોઈ એકનો ઉલ્લેખ અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (પત્ર ૨૪૩ અ)માં છે.

વિવૃત્તિ - વાદમાલા ઉપર 'તીર્થોદ્ધારક' શ્રી વિજયનેમિસૂરિએ ૧૭૨ પત્ર પૂરતી વિસ્તૃત વિવૃત્તિ સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં વિ. સં. ૧૯૮૮માં ભાવનગરમાં રચી છે.

૧. આ વિવૃત્તિ વાદમાલા ટીકાના નામથી "જૈ. પ્ર. સ." તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. પત્ર ૭૨ આ ઉપરનું લખાણ વિવૃત્તિકારના કોઈ સૂક્તનું હોવું જોઈએ; કેમકે એમાં વિવૃત્તિકારને વિવિધ વિશેષણોથી વધાવેલા છે. "પ્રાસ્તાવિક નિવેદન"માં સાતે વાદને લગતા મુદ્દાઓ સંક્ષેપમાં જણાવાયા છે.

૨. ૧ અ - ૩૦ અ, ૩૦ અ - ૪૨ અ, ૪૨ અ - ૪૬ અ, ૪૬ અ - ૫૦ આ, ૫૦ આ - ૬૨ આ, ૬૨ આ - ૬૮ આ અને ૬૮ અ - ૭૨ અમાં સાત વાદો અનુક્રમે ચર્ચાયા છે.

પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે એક 'પદ' છે અને એ દ્વારા મહાવીરસ્વામીને વંદન કરાયું છે. અંતમાં સાત પદ્યોની 'પ્રશસ્તિ' છે. એ પૈકી બીજાથી ચોથા પદ્યમાં ઉપર્યુક્ત સાત વાદો અનુક્રમે દર્શાવાયા છે.

વાદમાલા - આ નામથી ઓળખાવાતી એક સંસ્કૃત કૃતિની છ પત્રની હાથપોથી મળે છે. નવ્ય ન્યાયની શૈલીએ રચાયેલી આ કૃતિનો પ્રારંભ નિમ્નલિખિત પદ્યથી કરાયો છે :

‘‘ऐन्द्रश्रेणिनतं नत्वः सर्वशं तत्त्वदेशिनम् ।

बालानामुपकाराय वादमाला निबध्यते ॥ १ ॥’’

આના પછી ‘‘તથા પ્રાચાં ગુપ્તો’’થી શરૂ થતું બીજું પદ્ય અને ત્યાર બાદ ‘‘વાદમાલામિમાં બાલા:’’થી શરૂ થતું પદ્ય છે. ત્યાર પછીનું લખાણ ગદ્યમાં છે.

‘સ્વત્વવાદ’ એ આ વાદમાલાગત પ્રથમ વાદ છે. સ્વત્વ એટલે સ્વામિત્વ, નહિ કે અન્ય પદાર્થ, એમ કેટલાક માને છે એમ પત્ર ૨ અ માં કહ્યું છે.

લગભગ ચારસો શ્લોક જેવડો આ ‘સ્વત્વવાદ’ પ્રમેયમાલામાં પણ જોવાય છે. આ સ્વત્વવાદ પત્ર ૩ આ સુધી લંબાયો છે. ‘પછી એ જ પત્ર ઉપર ‘‘અથ સન્નિકર્ષ:’’ એવો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી સન્નિકર્ષ-વાદ અપાયો હોય એમ લાગે છે. અંતમાં પત્ર ૬ આ માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

‘‘अत्र द्रव्यचाक्षुषे चक्षुःसंयोगस्य हेतुकार्यतावच्छेदकः सम्बन्धो न विषयत्वमात्रं चैत्रस्यायं पुत्र इत्यादि चाक्षुषे चैत्राद्यंशे व्यभिचारात् किन्तु लौकिकत्वाख्ये (?) विषयताविशेषः अवच्छेदकधर्मविधये वाऽवच्छेदकसम्बन्धविधयाऽपि पदार्थसिद्धे:’’

આના પછી પુષ્પિકા કે પ્રશસ્તિ નથી. આથી આ અપૂર્ણ લાગે છે.

વાદમાલા (બીજી)

વાદમાલા (ત્રીજી) } આ બંનેની હાથપોથી મળી છે ખરી પરંતુ મારા હાથ પર આવી નથી જેથી આ કૃતિઓ વિષેની વિગતો શી રીતે આપી શકાય ? પણ નામ ઉપરથી ન્યાયાદિક દર્શનને લગતા વાદોની ચર્ચાઓ હશે.

૧-૨. આ પદ્યમાં તેમજ પ્રશસ્તિના પાંચમા પદ્યમાં પણ ‘વિવૃત્તિ’ શબ્દ વપરાયો છે.

૩. $\frac{૬ \times ૨ \times ૨૧ \times ૫૦}{૩૨} = ૩૯૩ \frac{૩}{૪}$

૪. એના અંતમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

‘‘तदुभयमेवेऽपि तयोरवश्यं पुरुषधननिष्ठविशेषणताभेदाभ्युपगमादित्याहु:’’

‘અસ્પૃશદ્ગતિવાદ - આ મુખ્યતયા ગદ્યાત્મક કૃતિના પ્રારંભમાં નીચે મુજબનું પદ્ય છે :

“અસ્પૃશદ્ગતિમતીત્ય શોભતે
સિદ્ધયતો ન હિ મતિઃ સુમેધસામ્ ।
इत्यखण्डतमपण्डपण्डिता-
चारमण्डणमसावुपक्रमः ॥ १ ॥”

આ પદ્ય પછી એમ કહ્યું છે કે કેટલાક સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા જનો એમ માને છે કે સિદ્ધ થતી વેળા મોક્ષે જનારની ગતિ, વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના, ઉપરના ભાગના પ્રદેશનો સ્પર્શ સંભવતો હોવાથી ‘સ્પર્શન્તી’ છે. વળી તેઓ, જે સૂત્રોમાં સિદ્ધ થનારની ગતિને ‘અસ્પૃશત્’ કહી છે તેનું સમર્થન, બંને બાજુના પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિનાની એમની ગતિ છે એમ કહી કરે છે. આ બાબતની પ્રસ્તુત કૃતિમાં સમીક્ષા કરાઈ છે.

અંતમાં વિશેષ માહિતી માટે સ્યાદ્વાદકલ્પલતા જોવાની ભલામણ કરાઈ છે ખરી, પરંતુ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (સ્ત. ૯, શ્લો. ૨૧)ની આ ટીકામાં આ વિષયના નિરૂપણાર્થે એકાદ પંક્તિ જ છે. એથી આ મુદ્દિત ટીકા અપૂર્ણ હોય એમ અનુમાનાય છે.

ઉલ્લેખ - મહાવીર સ્તવને લગતી સ્વોપજ વૃત્તિમાં અસ્પૃશદ્ગતિવાદ જોવાની ભલામણ કરાઈ છે. પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

“इत्यादि समर्थितं महता प्रबन्धेनास्पृशदगतिवादेऽस्माभिरिति किमति-
पल्लवितेन ? ।”

અવતરણો - અસ્પૃશદ્ગતિવાદમાં આવસ્સયની યુષ્ણિ, પણ્ણવણા અને વિશેસા., આવસ્સય અને કર્મગ્રંથની મલયગિરીય ટીકા, સમયસારની વૃત્તિ અને તત્ત્વાર્થની વૃત્તિમાંથી અવતરણ અપાયાં છે. વિશેષમાં ‘વાદિવેતાલ’ તેમ જ શાન્તિસૂરિએ કરેલાં વિધાનનો, વૈશેષિક મતનો તેમજ દર્શનાન્તરીયનો ઉલ્લેખ પણ છે. આ ઉપરાંત ભાષ્યકાર, અભયદેવસૂરિ અને સમ્મતિકારનો નિર્દેશ કરાયો છે.

૧. આ કૃતિ ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચયના નામથી પ્રસિદ્ધ કરાયેલા પુસ્તકના અંતમાં (પત્ર ૧ અ - ૨ અમાં) અપૂર્ણ છપાયેલી છે. હવે તો આ કૃતિ પૂરેપૂરી મળે છે અને એ ઉત્પાદાદિ. ચતુષ્ઠીમાં (પત્ર ૩૨ આ - ૩૬ અ માં) વિ. સં. ૨૦૦૦માં છપાવાઈ છે. ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૯૩)માં અસ્પૃશદ્ગતિવાદ એ વાદમાલાનું એક પ્રકરણ છે એવો ઉલ્લેખ છે.

વિષયતાવાદ - આની પાંચ પત્રની કર્તાએ જાતે લખેલી હાથપોથી મળે છે. નવ્ય ન્યાયની શૈલીએ રચાયેલી આ જટિલ કૃતિનો પ્રારંભ “ૐ નમઃ”થી છે. જ્ઞાન વગેરેની વિષયમાં જે વિષયતા છે તે એક પ્રકારનો સ્વરૂપ સંબંધ છે, નહિ કે એ વિષયતા વિષયથી ભિન્ન છે, કેમકે ભિન્નતા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી એમ પ્રાચીનો માને છે. તેના ખંડનથી આ કૃતિની શરૂઆત કરાઈ છે.

ઉદ્દેશ્યત્વ અને વિધેયત્વ એ બંને પણ એક જાતની વિષયતા છે એમ કેટલાક માને છે. એ મતથી વિરુદ્ધ મત યશોવિજયજી ગણિએ અહીં દર્શાવ્યો છે.

આ લગભગ ૧૨૮૫ શ્લોક જેવડી કૃતિના અંતમાં નીચે મુજબની પંક્તિ છે :

“તત્સ્થલીયપ્રતિબન્ધકતાયાં પ્રતિબધ્યતાવચ્છેદકકોટી પ્રત્યક્ષાન્યત્વ-
માપત્યન્યત્વં નિવેશનીયમિતિ ગૌરવમિત્યાદિ પરાસ્તમિતિ કૃતં પલ્લવિતેન । શ્રી”

કહેવાની મતલબ એ છે કે તે સ્થળને લગતી પ્રતિબન્ધકતામાં પ્રતિબધ્યતાચ્છેદકની કોટિમાં પ્રત્યક્ષાન્યત્વ અને (૧) આપત્યન્યત્વ ઉમેરવું ઘટે તો ગૌરવ ઇત્યાદિ દોષ આવે એમ જે કહે છે તેનું આથી નિરસન થયું.

૩આત્માખ્યાતિ - આની ૫૬ પત્રની એક હાથપોથી મળે છે. આની શરૂઆતમાં સૌથી મથાળે નીચે મુજબનું પદ છે :

“ऐन्द्रव्र(वृ)न्दनतं नत्वा वीरं तत्त्वाथदिशिनम् ।

आत्मख्यातिं करोत्युच्चैर्यशोविजयवाचकः ॥ १ ॥”

ત્યાર બાદ “ૐ નમઃ” છે. આ ૨૨૦૦ શ્લોક જેવડી અને અપૂર્ણ જણાતી કૃતિમાં પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે આત્મા એ જ્ઞાન, ઇચ્છા ઇત્યાદિનો આશ્રય છે અને પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્યથી ભિન્ન છે એમ સૌ કોઈ આસ્તિકો માને છે, પરંતુ એ આત્મા તેભુ છે કે મધ્યમ પરિણામવાળો છે એ બાબત મતભેદ છે. નૈયાયિકો વગેરે આત્માને તેભુ માને છે તે અમે સહન ન કરીએ એમ કહી એના ખંડનથી આ કૃતિની શરૂઆત કરાઈ છે.

રામભદ્ર સાર્વભૌમે મૂર્તતા તે જ દ્રવ્ય છે એમ જે કહ્યું છે (પત્ર ૫ અ) તે

$$૧. \frac{૫ \times ૨ \times ૧૮ \times ૪૮}{૩૨} = ૨૮૫.$$

૨. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ પહેલા કાગળ(પૃ. ૮૮)માં છે.

$$૩. \frac{૫૬ \times ૬ \times ૧૫ \times ૪૨}{૩૨} = ૨૨૦૫$$

બરાબર નથી એમ યશોવિજયજીએ જણાવ્યું છે.

આ કૃતિમાં નિમ્નલિખિત મતોનું ખંડન કરાયું છે :

મિશ્રના (પત્ર ૭ આ), ચિન્તામણિકૃતના (પત્ર ૮ અ), સમવાયનું ખંડના (પત્ર ૮ આ), મહાપ્રલયવાદીના (પત્ર ૧૪ અ), અવતારવાદ માનનારના (પત્ર ૧૪ અ), વર્ધમાનના (પત્ર ૧૪ આ), નવ્ય નાસ્તિકના (પત્ર ૧૬ આ), ઉદ્દ્યોતકરના (પત્ર ૧૮ અ), શંકરસ્વામીના (પત્ર ૧૮ અ) અને સ્વતંત્રના (પત્ર ૨૧ અ).

‘વાચક ચકવર્તી’એ કહ્યું છે એના ઉલ્લેખપૂર્વક નીચે મુજબનું અવતરણ પત્ર ૬ અમાં અપાયું છે :

“દ્રવ્યાત્મ ઇતિ ઉપચારઃ સર્વદ્રવ્યેષુ નયવિશેષેણ”

સમ્મતિમાંથી ચાર અવતરણ પત્ર ૧૦ આમાં આપી એની વ્યાખ્યા કરાઈ છે. પત્ર ૧૨ આમાં ‘પદાર્થરત્નમાલા’ના ઉલ્લેખપૂર્વક એમાંથી નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે :

“પક્ષાંડતરે તુ તન્નાશ્રય એક-એવ પ્રત્યભિજ્ઞાનાત્”

પત્ર ૩૧ આ માં ‘પારમર્ષ’ના ઉલ્લેખપૂર્વક નિમ્નલિખિત પંક્તિ રજૂ કરાઈ છે :

દવ્વઙ્ગિયાએ એ હં

ઉપર્યુક્ત મતોના નિરસન પ્રસંગે તે તે મતના પ્રરૂપકનું નામ અપાયું છે. એ ઉપરાંત વિશેષ નામ નીચે મુજબ છે :

આચાર્ય (પત્ર ૩૩ અ, ૪૩ આ), દીધિતિકૃત, ભાષ્યકૃત, મહાવાદી, ‘શિરોમણિ’, સમ્મતિદીકાકાર અને સાર્વભૌમ.

પત્ર ૧૯ આ માં ક્રિયામાણ કૃતંને અંગે અને પત્ર ૨૪ આ માં વિભાગ વિષે વિચાર કરાયો છે. પત્ર ૨૮ આ માં ઘટરૂપને લક્ષીને સપ્તભંગીનો નિર્દેશ છે. પત્ર ૩૩ અ - ૩૩ આ માં અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય અને અપેક્ષાબુદ્ધિવ્યંગ્ય પરત્વે ચર્ચા કરાઈ

૧. આથી ઉમાસ્વાતિ અભિપ્રેત છે.

૨. આ કોઈ અજૈન કૃતિ હોય એમ લાગે છે. એના કર્તાનું નામ જાણવું બાકી રહે છે.

૩. પત્ર ૩૦ આમાં શિરોમણિએ નગ્ન-દીધિતિમાં કહ્યું છે એવો ઉલ્લેખ છે.

છે.^૧ પત્ર ૩૫ અમાં અવયવ અને અવયવીના ભેદાભેદ વિષે ઊહાપોહ છે. પરમાણુમાં પાકથી ઉદ્ભવતા રૂપાદિનો અભાવ છે એમ યશોવિજયે પોતાનો મત પત્ર ૩૯ આ માં દર્શાવ્યો છે. પત્ર ૪૭ આથી કોઈક વાદનો ઉત્તરપક્ષ શરૂ કરાયો છે. પત્ર ૪૯ આ માં યૌક્તિકનો મત દર્શાવાયો છે. પત્ર ૫૬ આ માં વેદાન્તીઓનો જ્ઞાનને લગતો મત દર્શાવાયો છે.

પત્ર ૩૫ અ માં વિશેષાવશ્યકનો અને પત્ર ૪૯ અ માં સ્યાદાદરનાકરનો ઉલ્લેખ છે. અંતમાં નીચે મુજબની પંક્તિ દ્વારા આ હાથપોથી પૂર્ણ કરાઈ છે :

“વસ્તુત આત્મા જ્ઞાનદ્વારા જ્ઞાનન્ય એવેતિ તદ્વાદા સ્વસંવિદિતત્વં જ્ઞાનાતિરિક્તપર્યાયદ્વારા તુ ન તથાત્વમિતિ સ્યાદ્વાદ એવાનાવિલંબિતિ સર્વમવદાતમ્”

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ખરી રીતે આત્મા જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનથી અનન્ય-અભિન્ન જ છે એટલે એ દ્વારા સ્વસંવિદિતત્વ છે, જ્યારે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત પર્યાય દ્વારા તેમ નથી. આમ સ્યાદ્વાદ જ નિર્દોષ છે.

ચિત્રરૂપપ્રકાશ - સ્યાદાદરહસ્ય (પત્ર ૩૩ અ)માં આ કૃતિ જોવાની ભલામણ યશોવિજયજી ગણિએ કરી છે, એટલે આ એમની જ કૃતિ છે એ વાત નિઃશંક છે, પણ એ સંસ્કૃતમાં છે કે કેમ અને એ કોઈ વાદમાલા જેવી કૃતિનો એક ભાગ તો નથી એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

ન્યાયવાદાર્થ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૦૧) - યશોવિજયજી ગણિએ આ જોવાની ભલામણ લઘુ સ્યાદાદરહસ્ય (પત્ર ૩ અ)માં તેમજ બૃહત્ સ્યાદાદરહસ્ય (પત્ર ૩૨ અ)માં કરી છે. વિશેષમાં બૃહત્ સ્યાદાદરહસ્ય (પત્ર ૩૩ અ) જોતાં જણાય છે કે એમાં ચિત્રરૂપ સંબંધી વિચારણા કરાઈ છે.

વાદરહસ્ય - આ યશોવિજયજી ગણિની કૃતિ હોવાનું મનાય છે, પણ એમ માનવા માટે મને કોઈ સબળ પ્રમાણ મળ્યું નથી. એ કૃતિ અનુપલબ્ધ છે એટલે એમાં શું હરિભદ્રસૂરિકૃત વાદાષ્ટક જેવી બાબત ચર્ચાઈ હશે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે.

વાદાર્ણવ - આના પ્રણેતા યશોવિજયજી ગણિ છે એમ નિઃશંકપણે માનવા માટે મને કોઈ કારણ જણાતું નથી. એ અનુપલબ્ધ કૃતિનું નામ વિચારતાં એમાં અનેક વાદોનું વિસ્તૃત અને વેધક વર્ણન હશે એમ લાગે છે.

૧. આ ચર્ચા અનેકાન્તવ્યવસ્થા (૭)નું સ્મરણ કરાવે છે.

૨. આત્મા આત્મા વડે જણાય એ આત્માનું સ્વસંવિદિતત્વ છે.

‘આલોકહેતુવાદ’^૧, મંગલવાદ અને વિધિવાદ - આ ત્રણે કૃતિઓ યશોવિજયજી ગણિએ રચ્યાનું અને અનુપલબ્ધ હોવાનું મનાય છે, પણ એ યશોવિજયજી ગણિની જ કૃતિઓ છે એમ માનવા માટે એમની કોઈ કૃતિમાં એનો ઉલ્લેખ હોય તો એ સબળ પુરાવો ગણી હું એ વાત સ્વીકારું. આવો પુરાવો મંગલવાદ માટે તો ભાસારહસના આદ્ય પદ્યના સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (પત્ર ૨ અ)માં એનો ઉલ્લેખ હોવાથી મળે છે એટલે એ તો યશોવિજયગણિની કૃતિ છે જ.

મંગલવાદમાં મંગલનાં સ્વરૂપ, એની આવશ્યકતા ઇત્યાદિનો વિચાર કરાયો હશે. આ સંબંધી વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત માહિતી વિસેસા. (ગા. ૧૨-૭૮)માં અપાયેલી છે. એનો ઉપયોગ આ મંગલવાદની રચનામાં કરાયો હશે.

પં. સુખલાલની કલ્પના - મંગલવાદ અને વિધિવાદ એ નામ માટે પં. સુખલાલે નીચે મુજબ કથન કર્યું છે :

“મંગલવાદ અને વિધિવાદ એ નામના હાલ અનુપલબ્ધ ગ્રંથોના નામમાં ‘વાદ’ શબ્દ વાપરવાની સ્ફુરણા તેમના સમકાલીન નવ્ય ન્યાયના વિદ્વાન ગદાધરે રચેલ વ્યુત્પત્તિવાદ, શક્તિવાદ આદિ ન્યાય ગ્રંથ પરથી થઈ લાગે છે.”^૩

૧. આ ત્રણે કૃતિઓ સ્વતંત્ર ગ્રંથ રૂપ છે કે એક યા બીજા ગ્રંથના અંશરૂપ છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

૨. આલોકહેતુવાદની કૃતિ જોવામાં આવી નથી. માત્ર તે કૃતિનું એક શ્લોકનું મંગલાચરણ તેઓશ્રીના હસ્તે લખાયેલું મળ્યું છે. - સંપાદક.

૩. જુઓ જૈ. સા. સં. ઇ. (પૃ. ૬૩૬).

પ્રકરણ ૫

પરમતસમીક્ષા (ચાલુ)

આપણે ગત પ્રકરણમાં અજૈન દર્શનકારોના અને એમના અનુયાયીઓનાં એટલે કે પરયૂથિકોનાં કેટલાંક મંતવ્યોની સમીક્ષા રૂપ જે મૌલિક તેમજ વિવરણાત્મક કૃતિઓ યશોવિજયગણિએ રચ્યાનું મનાય છે તે વિષે વિચાર કર્યો. હવે અહીં જૈનોનાં – સ્વયૂથિકોનાં કેટલાંક મંતવ્યોની ચકાસણી રૂપે આ ગણિએ રચેલી મનાતી કૃતિઓ વિચારીશું. તેમાં દિગંબરોને ઉદ્દેશીને રચાયેલી કૃતિઓ નીચે મુજબ છે :

અજઞ્ઞમયપરિક્ષા અને એની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ તેમજ બાલાવબોધ, આધ્યાત્મિક મતખંડન તેમજ દિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ.

આનો હું પરિચય આપું તે પૂર્વે ‘લોકા’ મતના અનુયાયીઓને – અમૂર્તિ-પૂજકોને લક્ષીને રચાયેલી કૃતિઓ નોંધું છું :

પ્રતિમાશતક અને એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય, ‘જિનપ્રતિમા-સ્થાપનની સજ્ઞાય, દોઢસો ગાથાનું હૂંડીનું સ્તવન અને એનો બાલાવબોધ, તેમજ દેવધર્મપરીક્ષા.

ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરગણિએ સવ્વણ્ણસયગ(સર્વજ્ઞશતક)માં જે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે તેના નિરસનાર્થે યશોવિજયગણિએ ધમ્મપરિક્ષા અને એનું સ્વોપજ્ઞ વિવરણ રચ્યાં છે.

‘વર્ધમાનજિનેશ્વરનું સ્તવન યાને ેદસ મતનું સ્તવન (વિ. સં. ૧૭૩૨ કે ૧૭૩૪) – આ ગુજરાતી કૃતિનો પ્રારંભ ત્રણ દુહાથી કરાયો છે. ત્યાર બાદ છ ઢાલ છે અને અંતમાં ત્રણ કડીનો ‘કલશ’ છે. છ ઢાલની કડીઓની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે :

૧. આ નામની ત્રણ કૃતિ છે.

૨. આ સ્તવન જૈન પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યો વિરચિત સ્તવન સંગ્રહમાં પત્ર ૧૩૭ આ – ૧૪૨ આ માં છપાયું છે. શું આ કૃતિ ઉપાધ્યાયજીની છે ખરી ? સંપા.

૩. ધર્મસાગરગણિએ વિ. સં. ૧૬૨૯માં જે પવયણપરિક્ષા રચી છે તેમાં દસ મતોનું નિરૂપણ છે.

૧૦, ૧૬, ૮, ૧૦, ૨૧ અને ૭. = ૭૨

આમ એકંદરે આ સ્તવનમાં ૭૮ (૩ + ૭૨ + ૩) કડી છે.

પહેલી ઢાલમાં, મહાવીરસ્વામીનું શાસન ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલનાર છે, અનુયોગદ્વારમાં આગમના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવાયા છે, તેમજ દુઃપ્રસહસૂરિ સુધી સૂરિપરંપરા ચાલવાની છે એમ વિવિધ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરી બકુશ અને કુશીલના પચ્ચીસ ભેદ અને 'ભરમ' ગ્રહનો પ્રભાવ એ બેનો બાંધેભારે નિર્દેશ કરાયો છે.

બીજી ઢાલમાં કહ્યું છે કે વીર નિર્વાણથી ૬૦૮ વર્ષે 'દિગંબર' મત નીકળ્યો. એ મત સ્ત્રીની સ્ત્રીદેહે મુક્તિ માનતો નથી, પરંતુ ગોમટસારની વૃત્તિમાં તો એથી વિપરીત વાત દર્શાવાઈ છે એમ અહીં કહ્યું છે.

વિ. સં. ૧૧૬૯માં 'પુનમિયા' (પૂર્ણિમા) પંથ નીકળ્યો. એના અનુયાયી ચૌદસને બદલે પૂર્ણિમાને મહત્ત્વ આપે છે તેનું વિવિધ આગમાદિકના ઉલ્લેખપૂર્વક ખંડન કરાયું છે.

વિ. સં. ૧૨૦૪માં 'ખરતર'ની ઉત્પત્તિ થઈ. એ મતમાં સ્ત્રીને પૂજાનો અધિકાર નથી એવી પ્રરૂપણા કરાઈ છે. એ મત પ્રમાણે મહાવીરસ્વામીનાં છ કલ્યાણક છે અને માસકલ્પ નથી.

ત્રીજી ઢાલમાં જિનપ્રતિમા પૂજનીય છે એ વાત કેટલાક દાખલા આપી દર્શાવાઈ છે.^૧

ચોથી ઢાલમાં કહ્યું છે કે શાહ કડુએ (કડવે) વિ. સં. ૧૫૬૪માં ગુરુ તત્ત્વને ઉઠાપી નવો મત કાઢ્યો. એ દ્વારા દ્રવ્યાદિક ચારના ભેદ મહાનિસીહમાં કલા છે, દેશવૃત્તિ (દેશવિરત)ના એકવીસ ભેદ છે તેમજ સાધુ વિના શ્રાવક હોય એ આશ્ચર્ય ગણાય એમ બીજી કેટલીક બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

પાંચમી ઢાલમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વિ. સં. ૧૫૭૦માં લુંકામાંથી 'વિજયા' મત નીકળ્યો. વળી 'નાગોરીતપ' ગચ્છમાંથી 'પાયચંદ' ગચ્છ ઉદ્ભવ્યો અને

૧. શું આ પ્રરૂપણા વિ. સં. ૧૫૦૮માં અમદાવાદમાં લોકશાહ નામના લહિયાને સાધુ પ્રત્યે અજાગમો થતાં અને એમને વિ. સં. ૧૫૩૦માં લખમસી નામનો શિષ્ય મળતાં બંનેએ જે જિનપ્રતિમાનો નિષેધ કર્યો અને વિ. સં. ૧૫૩૩માં સીરોહી પાસેના અરઘટપાટકના વાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના ભાણાએ એ પ્રતિમાનિષેધના વાદને જોર આપ્યું (જુઓ પવયણ પરિક્ષા, વિશ્રામ ૭) તેને ઉદ્દેશીને છે ? આ વાદને માનનારને મૂર્તિપૂજક જૈનો 'લુંપક' કહે છે. જુઓ જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૫૦૮).

શાન્તિદાસ કલિયુગમાં કલંકી સમાન થયો એમ અહીં કહી 'તપ'ગરુડમાં નયવિમલે નવી રીત દાખલ કરી અને 'જ્ઞાનવિમલસૂરિ નામ ધારણ કર્યું અને તેર બોલની પ્રરૂપણા કરી એ વાત દર્શાવાઈ છે.

છઠ્ઠી ઢાલમાં મત હોય ત્યાં ધર્મ નથી એ વાત સૂચવી જિનેશ્વરની આજ્ઞાના પાલનનું મહત્વ દર્શાવાયું છે. ત્યાર બાદ મહાવીરસ્વામીની કૃપાથી કુમત ત્યજતાં અને નયવિજયનો પ્રસાદ થતાં 'આજે મારે દિવાળી થઈ' એમ કર્તાએ કહ્યું છે.

“કલશ”માં મહાવીરસ્વામીને વિનતિરૂપ આ કૃતિ “યુગ-ભવનસંયમ” વર્ષમાં એટલે કે વિ. સં. ૧૭૩૨ કે ૧૭૩૪માં રચાયાનો ઉલ્લેખ છે.

‘અજ્ઞાપ્યમયપરિક્ષા(અધ્યાત્મમતપરીક્ષા) – આ જ. મ. માં ૧૮૪ ગાથામાં રચાયેલી કૃતિ છે. એના મુખ્ય વિષયો તે ધર્મોપકરણ રાખવાથી પરિગ્રહ થાય એનું, તેમજ કેવલિ-ભુક્તિ અને સ્ત્રી-મુક્તિનો ઇન્કાર કરનારા દિગંબરોના મતનું તેમજ નામધારી આધ્યાત્મિકોનું ખંડન છે. પ્રસંગવશાત્ નિમ્નલિખિત મુદ્દાઓ દાખલાપૂર્વક રજૂ કરાયા છે :

અધ્યાત્મના નામાદિ ચાર નિક્ષેપ, ધ્યાન, ઉત્સર્ગ અને અપવાદની સમજણ, રાગ અને દ્રેષ્ણને અંગે ચાર નિક્ષેપ, કોધાદિકની નયો પ્રમાણે વિચારણા તેમજ જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પનું નિરૂપણ તથા નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નયની સમજણ (ગા. ૬૧, ૬૮ ઇત્યાદિ.)

વિદૂષક – પંદરમા પદ્યમાં ‘વિદૂસગ’નો ઉલ્લેખ છે.

વૃત્તિ – પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપર કર્તાએ જાતે સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે. પ્રારંભમાં

૧. પટ્ટાવલી સમુચ્ચય(ભા. ૨, પૃ. ૨૧૬)માં કહ્યું છે કે જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૪૮માં ‘સંડેર’ ગામમાં મહોપાધ્યાય યશોવિજયગણિની આજ્ઞા પ્રમાણે ક્રિયોદ્ધાર કરી ‘સંવેગી’ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. આથી એમ ભાસે છે કે એ સૂરિએ વિ. સં. ૧૭૩૪માં કે તે પહેલાં કોઈ નવો પંથ કાઢ્યો હશે એટલે ઉપાધ્યાયજીએ એમની ઝાટકણી કાઢી છે.

૨. આ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત અ. ર. (ભા. ૨, પૃ. ૨૭૩-૩૪૪)માં ઈ. સ. ૧૮૭૬માં છપાવાઈ છે. વળી આ કૃતિ સંસ્કૃત છાયા અને સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત વૃત્તિ સહિત “દે. લા. જૈ. પુ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૧માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાં વૃત્તિગત વિશેષ નામોની કે અવતરણોની સૂચી અંતમાં અપાઈ નથી, પરંતુ મૂળ કૃતિ અંતમાં અપાઈ છે. વિશેષમાં “અધ્યાત્મમત પરીક્ષા” એ નામથી મૂળ કૃતિ કોઈકના ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત “જૈ. આ. સ.” તરફથી વીર સંવત્ ૨૪૪૪માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે, પણ મૂળ કૃતિમાં અનેક અશુદ્ધિઓ છે. વિશેષમાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ નથી.

એક પદ છે અને અંતમાં પ્રશસ્તિ રૂપે સોળ પદો છે. પ્રશસ્તિમાંના બીજા પદમાં 'ભસ્મક' રોગનો અને ચોથા પદમાં મોગલ સમ્રાટ અકબ્બરનો ઉલ્લેખ છે પ્રશસ્તિમાં હીરવિજયસૂરિજીથી માંડીને ગુરુપરંપરા કર્તાએ વર્ણવી છે.

અવતરણો - વૃત્તિમાં અવતરણો અપાયાં છે. તેમ કરતી વેળા કોઈ કોઈ વાર ગ્રંથનો ઉલ્લેખ પણ કરાયો છે. દા.ત. સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિના ઉલ્લેખપૂર્વક એક અવતરણ ૪૮ અ પત્રમાં અપાયું છે. એવી રીતે આ ૪ પત્રમાં ગુણસ્થાનકમારોહ માટે પણ જોવાય છે. ૩૯ અ પત્રમાં પ્રભાચન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે અને એમની એક કૃતિમાંથી અવતરણ અપાયું છે. પત્ર ૫ આ - ૬ અ માં પ્રવચનસાર (પવચણસાર)ના નિર્દેશપૂર્વક એમાંથી છ ગાથા ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. એવી રીતે ૩૭ અ પત્રમાં સમયસાર માટે છે. આત્માના બહિરાત્મા વગેરે ત્રણ પ્રકારો ૬૬ અ પત્રમાં દર્શાવતી વેળા યોગશાસ્ત્રના ઉલ્લેખપૂર્વક એમાંથી બે પદ અપાયાં છે.

ન્યાય - ૩૩ અ પત્રમાં નિમ્નલિખિત ન્યાય રજૂ કરાયો છે :

“दासेण मे खरो कीओ दासो वि मे खरो वि”

બાલાવબોધ - ન્યાયાચાર્યે જે બે ગુજરાતી કાગળ લખ્યા છે તેમાં પહેલામાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“હવે તે યુગતિ જાણ્યારી ઈચ્છા છઈ સા ગદાધર મહારાજ હસ્તે અધ્યાત્મમતપરીક્ષારો બાલાવબોધ લિખાવી આપસ્યાં તેથી સર્વ પ્રીછયો”

આ ગુજરાતી બાલાવબોધનો પ્રારંભ....

‘ભાષાંતર - અજ્ઞાપ્યમયપરિક્ષાનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કોઈએ કર્યું છે. એ અક્ષરશઃ નથી પરંતુ ભાવવાહી છે.

‘દ્વિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ યાને ચૌરાસી બોલ વિચાર’ - કર્તાએ આ કૃતિનું નામ આ કૃતિમાં દર્શાવ્યું નથી. એથી મેં પહેલું નામ યોજ્યું છે. બીજું નામ કર્તાના એક કાગળમાં છે. આ હિન્દી કૃતિમાં ગૂ. સા. સં. પ્રમાણે ૧૬૧ પદો છે,

૧. આ પ્રકાશિત છે.

૨. આ કૃતિ છંદોનાં નામ સાથે પ્ર. ૨. (ભા. ૧, પૃ. ૭૬૬-૭૭૫)માં ઈ. સ. ૧૮૭૬માં અને આ કૃતિ છંદોનાં નામ, વિષયોનાં શીર્ષક અને થોડાંક ટિપ્પણ સહિત ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૫૭૨-૫૮૭)માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૩. આ કૃતિનો પરિચય મેં “દ્વિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ (૮૪ બોલ વિચાર) : રેખાદર્શન” નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૧, અં. ૧૧)માં છપાયો છે.

જ્યારે કોઈક હાથપોથીમાં તેરમું પદ નથી.

છંદ - આ કૃતિના છંદનાં નામ એને લગતા પદાંક તેમજ તે તે પદની કુલ સંખ્યા સહિત નીચે મુજબ હું દર્શાવું છું :

અડલ્લ (અરિલ્લ) ૫૫, ૭૭-૭૮. [૪]

ચોપાઈ ૨૪-૩૨, ૮૩-૧૦૧. [૧૮]

છપ્પય ૧, ૧૮ [૨]

દોહરો ૩-૧૧, ૧૩-૧૭, ૨૦-૨૩, ૩૪-૩૮, ૪૬-૫૪, ૫૬-૬૮, ૭૨-૭૫, ૮૦-૮૭, ૧૦૩-૧૪૧, ૧૪૪-૧૫૧, ૧૫૩-૧૬૧, [૧૧૫]

સવૈયો ૨, ૧૨, ૧૮, ૩૩, ૪૫, ૭૦, ૭૧, ૭૬, ૧૪૨, ૧૫૨, [૧૦]

સોરઠી દોહરો ૮૮, ૮૯, ૧૦૨, ૧૪૩. [૪]

સોરઠો ૪૦, ૮૦-૮૨. [૪]

હરિગીત (ગીતા) ૪૧-૪૪. [૪]

ઉદ્ભવ - પ્રસ્તુત કૃતિનો ઉદ્ભવ દિ. પંડિત હેમરાજ પાંડેએ ચેતાંબર મતની સમીક્ષા રૂપે કરેલી પ્રરૂપણાને આભારી છે એમ ૧૫૮મું પદ જોતાં જણાય છે. એમણે ચેતાંબરોથી દિગંબરો ચોર્યાસી બાબતમાં ભિન્ન મત ધરાવે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ જાતની એમની કૃતિ તે મારી નામ્ર સમજ પ્રમાણે 'સિતપટ ચૌરાસી' બોલ છે. એના પ્રત્યુત્તર રૂપે ચેતાંબરોને ઉદ્દેશી પ્રસ્તુત કૃતિ યોજાઈ છે.

રચના-સ્થળ - પ્રસ્તુતિ કૃતિ “કાશીથી આવતાં રચેલ” એવો ઉલ્લેખ મુનિ (હાલ સૂરિ) પ્રતાપવિજયજીએ સવૃત્તિક પ્રતિમાશતકના “કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક” (પત્ર ૧૦)માં કર્યો છે, જોકે એ બાબત કોઈ આધાર દર્શાવ્યો નથી. આ પરિસ્થિતિમાં પ્રસ્તુત કૃતિ ક્યાં રચાઈ તે જાણવું બાકી રહે છે. એના રચનાવર્ષ વિષે પણ આપણે અંધારામાં છીએ.

વિષય - પ્રસ્તુત કૃતિનો પ્રારંભ વર્ધમાન નામના જિનેશ્વરની હૃદયંગમ સ્તુતિ

૧. આ કૃતિ કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ જાણવામાં નથી. એનો થોડોક ભાગ મેં એક લેખમાં આપ્યો છે. આથી આ સંપૂર્ણ કૃતિ યશોવિજયની પ્રસ્તુત કૃતિ સહિત છપાવાય તો ચેતાંબરો અને દિગંબરો વચ્ચેના તાત્ત્વિક તેમજ આજની પરિસ્થિતિમાં ‘નગણ્ય’ એવા મતભેદો ક્યા છે તે જાણી બંને ફિરકા વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ઓછું કરી શકાય.

દ્વારા કરાયો છે. આ વર્ધમાન તે મહાવીરસ્વામી છે એમ સહજ ભાસે, પણ આ કૃતિની રચના એવી છે કે ઋષભ, ચન્દ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ધમાન એમ જે જિનેશ્વરોનાં ચાર શાશ્વત નામ ગણાવાય છે તેમાંના હરકોઈ વર્ધમાન જિનેશ્વરને અંગે ઘટી શકે છે. આ સ્તુતિ પછી શ્વેતાંબરોના ગ્રંથોની ખૂબ પ્રશંસા કરાઈ છે અને ત્યાર બાદ દિગંબર મત વીર સંવત ૬૦૮ (ઈ. સ. ૮૨ કે ૮૩)માં આર્યકૃષ્ણના શિષ્ય સહસ્રમલ્લથી નીકળ્યો એ બાબત દર્શાવાઈ છે. એના પછી આ કૃતિના મધ્યબિન્દુરૂપ શ્વેતાંબર અને દિગંબર વચ્ચેના મતભેદનું વિસ્તૃત નિરૂપણ 'દાખલા' 'દલીલપૂર્વક' કરાયું છે. એની આછી રૂપરેખા હું નીચે મુજબ આલેખું છું :

જિનેશ્વરમાં અઢાર દોષોના અભાવની ગણતરી પરત્વે મતભેદ, વલિભુક્તિ (શ્વે.), તીર્થંકરનો દેહ સાત ધાતુઓથી યુક્ત હોવાની માન્યતા (શ્વે.), તીર્થંકરનું પરમ ઔદારિક શરીર (દિ.), નોકર્માહારે જિનના શરીરની સ્થિતિ (દિ.), કેવલીનાં બળેલી દોરડી જેવાં કર્મ (દિ.), તીર્થંકરને ૧૧ પરીષદ (શ્વે.) દિ.), જિનનું ક્ષાયિક સુખ તે કેવલજ્ઞાન (દિ.), દેવની પ્રેરણાથી તીર્થંકરનું બેસવું-ઊઠવું (દિ.), કેવલજ્ઞાની થતાં જિનનું આકાશમાં આકાશના રૂની માફક પરિભ્રમણ (દિ.), જિનની વાણીની સાક્ષરતા (શ્વે.), શલાકાપુરુષોમાં નિહારનો અભાવ (દિ.), અપ્રમત્ત સાધુને આહાર-વિહારનો અસંભવ (દિ.), માનુષોત્તર પર્વતની બહાર જનાર સાધુના વ્રતનો ભંગ (દિ.), ભરતને ગૃહસ્થપણામાં કેવલજ્ઞાન (શ્વે.), ભાવની મુખ્યતા (દિ.), વ્યવહાર-નયની આવશ્યકતા (શ્વે.), અધિગમ વિના સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ (દિ.), કેવલીના મસ્તક ઉપર વસ્ત્ર મુકાતાં કેવલજ્ઞાનનો હ્રાસ (દિ.), સિદ્ધના પંદર ભેદ (શ્વે.), સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધિ (શ્વે.), મલ્લિનાથનું સ્ત્રીત્વ (શ્વે.), દ્રૌપદીનું પંચભર્તૃત્વ (શ્વે.), બાહુબલિએ કરેલો કેવલીનો વિનય (શ્વે.), તીર્થંકરનું વાર્ષિક દાન (શ્વે.), પરહિત કરવાથી પુણ્ય (શ્વે.), કપિલ કેવલીનું નૃત્ય (શ્વે.), મલ્લિનાથ અને નેમિનાથ સિવાયના તીર્થંકરની પરિણીત દશા (શ્વે.), સાધુનું ભિક્ષાગ્રહણ (શ્વે.), કસ્તૂરી વગેરેથી પૂજા (શ્વે.), જિનપ્રતિમાની અંગપૂજા (શ્વે.), સમવસરણમાં જિનની અચેલકતાનું અદર્શન (શ્વે.), ગૌતમસ્વામીએ પરિવ્રાજકનો કરેલો સત્કાર (શ્વે.), જિનપ્રતિમાનું પ્રક્ષાલન (શ્વે.), ગુરુની સ્થાપના (શ્વે.), શત્રુંજયનો તીર્થ તરીકે સ્વીકાર (સ્વે.), શુદ્ધ ઉપયોગમાં સાધુ દ્વારા ઉપદેશ અને દીક્ષા (શ્વે.), વસુદેવની ૭૨૦૦૦ પત્ની (શ્વે.), મહાવીરસ્વામીના જમાલિ જમાઈ (શ્વે.), ચંડુદ્રાચાર્યના શિષ્યને કેવલજ્ઞાન (શ્વે.), વ્યવહારની સ્થાપના (શ્વે.), દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ ઉભય નયની મુખ્યતા (શ્વે.), પર્યાયનો ગુણ તરીકે ઉલ્લેખ (શ્વે.), ગુણાર્થિક નયની અનુપપત્તિ (શ્વે.), નયની સાતની સંખ્યા (શ્વે.), સમયપર્યાયની

કાલદ્રવ્યતા (દિ.), વીર દ્વારા મેરુનું કંપન (શ્વે.), મુનિસુવ્રતસ્વામીના ગણધર અશ્વ (શ્વે.), અડસઠ અક્ષરનો નવકાર મંત્ર (શ્વે.), તીર્થંકરની દેશના અ. મા. માં (શ્વે.), સ્વર્ગમાં તીર્થંકરની દાઢાની પૂજા (શ્વે.), નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થનારને પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ (શ્વે.), મહાવીરસ્વામીનો ગર્ભાપહાર (શ્વે.), એમના બે પિતા (શ્વે.), ત્રિશલાનું સતીત્વ (શ્વે.), કેવલી બાહુબલિએ તીર્થંકરની કરેલી પ્રદક્ષિણા (શ્વે.), વીરે ખાધેલી છીંક (શ્વે.), હરિવર્ષ ક્ષેત્રાદિમાં યુગલિકનું આનયન (શ્વે.), ચમર ઇન્દ્રનો ઉત્પાત (શ્વે.), વીરનો અનાર્ય દેશમાં વિહાર (શ્વે.), દેવ-મનુષ્ય વચ્ચે ભોગ (શ્વે.), વીરના પ્રથમ વ્યાખ્યાનની વિક્ષણતા (શ્વે.), તીર્થંકરની માતાને ચૌદ સ્વપ્ન (શ્વે.), બત્રીસ અતિશયની અપૃથક્તા (શ્વે.), ચામડાના પાત્રમાં જળપાન કરવામાં સદોષતા (દિ.), પાકા ઘીની કલ્પતા (શ્વે.), નાભિ અને મરુદેવાનું યુગલિકત્વ (શ્વે.), તેમના એ યુગલિકના પુત્ર ઋષભદેવ (શ્વે.), ધર્મોપકરણની અપરિગ્રહતા (શ્વે.) અને જિનાગમનો ઉચ્છેદ (દિ.).

ઉલ્લેખ - આ કૃતિમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :

આવશ્યક (૪), ગોમટસાર (૧૦૩), જ્ઞાતાસૂત્ર (૧૪૨), તત્ત્વારથ (૨૫, ૮૩, ૮૨), તન્ત્રસમાધિ (૧૧૧), નયચક્ર (૮૩), પ્રવચનસાર (૨૯, ૪૪, ૬૦, ૭૭), વ્યવહારભાષ્ય (૭૪), શત્રુંજય માહાત્મ (૧૦૦), સમયસાર (૪૨), સમ્મતિ (૭૯, ૮૨) અને સૂચકાંગ (૧૧૪).

ગ્રંથકારોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

દેવસેન (૮૩), સિદ્ધસેન(દિવાકર) (૭૯) અને હેમરાજ પાંડે (૧૫૮). આ ઉપરાંત પૃ. ૯૨માં તત્ત્વારથના જે વૃત્તિકારનો ઉલ્લેખ છે તેઓ સિદ્ધસેનગણિ હશે.

અવતરણ - પ્રસ્તુત કૃતિમાંથી ૨૬મું પદ્ય એક કાગળ (પૃ. ૯૦)માં તેમજ પદ્ય ૧૮, ૧ અને ૪૫ જૈનધર્મવરસ્ત્રોત્રના શ્લો. ૨૮, ૩૦ અને ૩૬ની સ્વોપજ વૃત્તિમાં કંઈક ફેરફાર સાથે જોવાય છે.

મહત્ત્વ - આ કૃતિનું મહત્ત્વ અનેક રીતે છે કેમકે એ લગભગ પોણીત્રણસો વર્ષ ઉપરની હિન્દી પદ્યાત્મક ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે. વળી જૈનોના બંને ફિરકાઓની એ સમયની મનોદશા જાણવા માટેનું એ એક અનુપમ સાધન છે. વિશેષમાં શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો વચ્ચેના મતભેદોનો શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં આ કૃતિ કામ લાગે તેમ છે.

આવશ્યકતા - પ્રસ્તુત કૃતિની ભાષા જોતાં એનો ગુજરાતી અનુવાદ થવો ઘટે.

‘બે કાગળ’ (પ્રથમ કાગળ વિ. સં. ૧૭૩૧ કે ત્યાર બાદ) - ગુજરાતીમાં ‘કાગળ’ શબ્દના બે અર્થ કરાય છે : (૧) વાંસ, ઘાસ, ધાગા ઇત્યાદિમાંથી કરાતી અને લખવા વગેરે કામમાં લેવાતી બનાવટ અને (૨) સંદેશવાહક પત્ર. અત્ર બીજો અર્થ પ્રસ્તુત છે. પત્ર લખવાની પ્રથા ઘણી જૂની છે. એકબીજાને ઝટ મળી શકાય તેમ ન હોય અને કોઈ બાબત જણાવવી કે પૂછવી હોય તો તે માટે પત્રનો ઉપયોગ કરાય છે. પત્રમાં એ લખનારનું નામ, એના નગર કે ગામનું નામ, મિત્રિ (તિથિ કે તારીખ), જેના ઉપર પત્ર લખાયો હોય તેનાં નામકામ ઇત્યાદિ બહિરંગ બાબતો ઉપરાંત લખાણના મુખ્ય મુદ્દારૂપ અંતરંગ બાબત હોય છે.

ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણે જેવા બહુશ્રુત મુનિવર પાસેથી તાત્ત્વિક બોધ મેળવવા સુશ્રાવકો લલચાય એ સ્વાભાવિક છે. આને લઈને આવા કેટલાક શ્રાવકો અને ન્યાયાચાર્ય વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયેલ હોવો જોઈએ. કોઈ શ્રાવકે એમના ઉપર લખેલો પત્ર - કાગળ હજી સુધી કોઈ મળી આવ્યો નથી, પરંતુ ન્યાયાચાર્યે લખેલા બે ગુજરાતી કાગળ અને એક ‘સંસ્કૃત પત્ર મળી આવ્યા છે. એ પૈકી પહેલો કાગળ ઘણો લાંબો છે. ગૂ. સા. સં.માં છપાયેલા પ્રથમ કાગળનો પ્રારંભ “॥ ઐ ॥ શ્રીજેસલમેરુદુર્ગે ઉ. શ્રી જશવિજયગણિદત્તોત્તરપ્રશ્નઃ” થી કરાયો છે, જ્યારે પ્ર. ૨.માં તો બીજા કાગળના પ્રારંભિક ભાગ સાથે મોટે ભાગે સમાન જણાતો પહેલા કાગળનો આદિ ભાગ છે. એ લખાણ નીચે મુજબ છે :

“શ્રી જિનાય નમઃ । સ્વસ્તિ શ્રી સ્તમ્બનકપાર્થજિનં પ્રણમ્ય શ્રી સ્તમ્બતીર્થનગરતઃ શ્રીજેસલમેરુમહાદુર્ગે ન્યાયાચાર્યોપાધ્યાયશ્રીયશોવિજયગણયઃ સપરિકરાઃ સુશ્રાવક-પુણ્યપ્રભાવક-શ્રીદેવગુરુભક્તિકારક-શ્રીજિનાજ્ઞાપ્રતિપાલક-ગીતાર્થપરમ્પરાપ્રાપ્ત-સામાચારીરુચિધારક-આગમાધ્યાત્મવિવેકકારકમોક્ષેકતાન-સર્વાવસરસાવધાન-શા. હરરાજ શા. દેવરાજયોગ્યં ધર્મલાભપૂર્વકં લિખિતં”

બીજા કાગળમાં “શ્રી જિનાય નમઃ” નથી. “સ્તમ્બનકપાર્થ”ને બદલે

૧. આ બંને કાગળ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૨)ના લગભગ અંતમાં પૃ. ૮૪-૧૧૫માં છપાયા છે. પહેલો કાગળ ૧૧૨મા પૃષ્ઠ ઉપર પૂરો થાય છે. પ્ર. ૨. (ભા. ૩, પૃ. ૬૯૭-૭૧૦)માં ઉપાધ્યાયજીએ લખેલો જે કાગળ છપાયો છે તે આ પહેલા કાગળ સાથે લગભગ મળતો આવે છે. એ બેમાં જે થોડોક ફરક છે તે પૃ. ૧૧૫-૧૧૮માં દર્શાવાયો છે.
૨. આને અંગે “પત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાન” નામનો લેખ પં. ધુરંધરવિજયગણેએ લખ્યો છે. એ જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૭૩, અં. ૧, ૨-૩, ૪, ૫, ૮, ૧૧માં તેમજ પુ. ૭૪. અં. ૧, ૩-૪)માં કટકે કટકે છપાયો છે.
૩. આ સંસ્કૃત પત્ર અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (પરિ. ૩)નો અંતિમ ભાગ છે.

“પાર્શ્વ” એવો પાઠ છે. વળી “શ્રીજેસલમેરુમહાદુર્ગે” પાઠ નથી. વિશેષમાં “પ્રતિપાલકસંઘમુખ્યસાહ” એવો પાઠ છે અર્થાત્ હરરાજ અને દેવરાજને લગતા ‘આઠ વિશેષણોને બદલે સુશ્રાવક ઇત્યાદિ ચાર જ વિશેષણ છે. વિશેષમાં બીજા કાગળમાં સંઘમુખ્ય એમ જે કહ્યું છે તે પહેલા કાગળમાં નથી.

ગૂ. સા. સં.માં છપાયેલા પહેલા કાગળના અંતમાં મિતિ નથી, જ્યારે પ્ર. ર.માં છપાયેલા કાગળમાં મિતિપૂર્વક નિમ્નલિખિત પંક્તિ છે :

“ફાગણ સુદ તેરશથી ૧૦૮ શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત સમ્યગ્ શાસ્ત્રવિચારસાર પત્ર સમાપ્ત”

ગૂ. સા. સં. માંના પહેલા કાગળમાં એ ક્યાંથી લખાયો તે જણાવાયું નથી. જ્યારે પ્ર. ર. પ્રમાણે એ સ્તંભતીર્થનગરથી (ખંભાતથી) લખાયો છે. વિશેષમાં ગૂ. સા. સં. પ્રમાણે પહેલો કાગળ જેસલમેરની કોઈ વ્યક્તિને લખાયો છે, જ્યારે પ્ર. ર. પ્રમાણે એ જેસલમેરના સંઘના મુખ્ય શ્રાવકો નામે હરરાજ અને દેવરાજને ધર્મલાભપૂર્વક લખાયા છે.

પ્ર. ર. પ્રમાણે પહેલો કાગળ ‘સ્તંભનક’ પાર્શ્વને નમસ્કારપૂર્વક લખાયો છે, જ્યારે ગૂ. સા. સં.માં એમને કે કોઈ અન્ય ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કર્યાની વાત નથી.

બીજા કાગળનો પ્રારંભ પાર્શ્વજિનને નમસ્કાર કરી કરાયો છે. એ કાગળ સ્તંભતીર્થથી ઉપાધ્યાયજીએ જેસલમેરના આઠ વિશેષણોથી વિભૂષિત બે શ્રાવક નામે હરરાજ અને દેવરાજને એમના પ્રથમ ચૈત્ર સુદના કાગળના ઉત્તરરૂપે ધર્મલાભપૂર્વક લખ્યો છે. એમાં ‘મિતિ’ નથી.

આ બંને કાગળ પૈકી એકેમાં કાગળ કયા વર્ષમાં લખ્યો તેનો ઉલ્લેખ નથી.

ભાષા – પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે લખાયેલા આ બંને કાગળના મોટા ભાગનું લખાણ મારવાડી છાંટવાળી ગુજરાતી ભાષામાં છે. સંસ્કૃતમાં લખાયેલા પ્રારંભિક ભાગમાં “લિખિતં” એમ છે તે “લિખન્તિ” જોઈએ. એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃતની દૃષ્ટિએ આ સ્ખલન ગણાય.

શૈલી – કાગળ લખનાર પોતાના નામ આગળ ‘શ્રી’નો પ્રયોગ કરે એ સમુચિત ન ગણાય. તો ઉપાધ્યાયજીના કાગળમાં એવો ઉલ્લેખ છે તેનું શું કારણ ? એમણે પોતાની પદવીઓ જણાવી છે તેમાં તો કંઈ ખોટું નથી. એમણે પોતાને માટે બહુવચન

૧. આ પૈકી છ વિશેષણોના અંત્યાક્ષર સમાન છે – ‘ક’ છે. આમ એ ‘પ્રાસ’થી શોભે છે.

વાપર્યું છે' તેવી પ્રથા આજકાલના તંત્રીઓ વગેરેને અંગે જોવાય છે.

વિષય - પ્રથમ કાગળમાં અનેક મુદ્દાઓ વિચારાયા છે :

(૧) કેવલીના કવલાહાર વિષે લખતાં ગ્રન્થાન્તર થાય એથી એ બાબત લખી ન હતી. હવે એને લગતી યુક્તિઓ જાણવા મળે તે માટે અધ્યાત્મમતપરીક્ષાનો બાલાવબોધ લખાવી મોકલશું.

(૨) દિગંબરનો નિષેધ હેમચન્દ્રસૂરિજીના પૂર્વના આચાર્યોએ કર્યો છે. દા. ત. જિનભદ્રગણિજી ક્ષમાશ્રમણે વિસેસામાં આઠમા નિહ્વ તરીકે સર્વવિસંવાદી દિગંબરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૩) વાચક ઉમાસ્વાતિએ પ્રશમરતિમાં સાધુને ધર્મોપકરણ હોય એમ કહ્યું છે.

(૪) આગમમાં સ્ત્રી મોક્ષે ગયાની અને મલ્લિનાથને સ્ત્રી કહ્યાની વાત છે.

(૫) ૮૪૦૦૦ જેવડો જે સ્યાદ્વાદરત્નાકર હતો તેમાં ૪૦૦૦ શ્લોક જેટલો વિભાગ તો સ્ત્રીમુક્તિને લગતી યુક્તિઓ પરત્વે હતો.

(૬) પરીક્ષકે સદ્ભૂત અર્થ વિષે સ્પષ્ટ નિર્ણય જાહેર કરવો જોઈએ.

(૭) લાભાંતરાય કર્મના ક્ષયથી કેવલીને દિવ્યપરમાણુ ચયોપચય રોમેરોમ થઈ રહ્યો છે એ વાતનું ખંડન કરાયું છે. એ પ્રસંગે અપાયેલા સાક્ષીપાઠનો ટબ્બો અપાયો છે.

(૮) એકાદશ જિને (ત. સૂ. ૯, સૂત્ર ૧૧)ને અંગેની દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓમાં દોષ બતાવાયા છે.

(૯) મોહનીય કર્મ વિના વેદનીય કર્મ સ્વવિપાક ન દેખાડે એ વાતનું નિરસન કરાયું છે.

આ ઉપરાંત બીજી તેર બાબતો આ કાગળમાં અપાઈ છે :

(૧) સિદ્ધને અંગે તેમજ અલોકાકાશ પરત્વે ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રોવ્યની વિચારણા કરાઈ છે. તેમ કરતી વેળા ઉત્પાદાદિ ત્રણેના પ્રાયોગિક અને વૈજ્ઞાનિક એમ બબ્બે પ્રકારો દર્શાવાયા છે. વળી દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે ત્રણે કાળના સંબંધરૂપ સત્તા છે, જ્યારે પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે તો મધ્યમ ક્ષણરૂપ જ સત્તા છે એ વાત

૧. આ પ્રમાણેનો બહુવચનનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં.....

રજૂ કરાઈ છે.

(૨) 'કાળ'દ્રવ્ય વિષેની શ્વેતાંબરો તેમજ દિગંબરોની માન્યતાનું નિરૂપણ છે.

(૩) 'સ્થાપના' શબ્દની બે વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી નયો પ્રમાણે નિક્ષેપોની યોજના કરાઈ છે.

(૪) શ્રાવકે જિનપૂજન કરવું જોઈએ.

(૫) કેવલીને ચન્દ્રની જ્યોત્સ્નાના સમાન જે કલ્યા છે તે 'પરા' નામની આઠમી દષ્ટિની અગેક્ષાએ છે. કેવલીના ધ્વનિ બાબત દિગંબરોની જે માન્યતા છે તેનું અહીં નિરસન કરાયું છે.

(૬) દસ આશ્ચર્ય ઉપરાંત બીજાં પણ છે. ચન્દ્ર અને સૂર્ય મૂળ વિમાનમાં આવ્યા હતા એમાં આશ્ચર્ય લાગે તે 'આશ્ચર્ય'ના અર્થની સાર્થકતા દર્શાવે છે.

(૭) માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત અને માર્ગાનુસારી એ ત્રણના અર્થ અપાયા છે.

(૮) યતિનાં એટલે કે સાધુનાં અધ્યયનાદિ છ કાર્ય ગણાવાયાં છે. એવી રીતે બ્રહ્મનુ (? બ્રાહ્મણ)નાં પણ અધ્યયનાદિ છ કાર્યનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

(૯) પ્રતિક્રમણનાં દોષસંગ્રહ ઇત્યાદિ છ આવશ્યક કર્મનાં નામ, એના અર્થ અને એને અંગેની વિધિ એ બાબતો અહીં વિચારાઈ છે. અહીં દૈવસિક પ્રતિક્રમણની વિધિનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૦) પંચતીર્થી (પ્રતિમાના) અને ચતુર્વિંશતિ - પટ્ટકાદિમાં એટલે કે ચોવીસીના પટ્ટ વગેરેમાં સ્નાત્રજળનો પરસ્પર સ્પર્શ થતાં તેમાં દોષ નથી એમ કહી 'ધર્મસંગ્રહમાંથી અવતરણ અપાયું છે.

(૧૧) પુરુષે બે વસ્ત્ર પહેરીને અને સ્ત્રીએ ત્રણ પહેરીને દેવપૂજનાદિ કરવું ઘટે.

(૧૨) સાધુને અપ્રાસુકાદિ અશનાદિ વડે પ્રતિલાભતાં પાપકર્મ અલ્પ અને નિર્જરા વિશેષ થાય એમ સૂચવતો ભગવતીનો પાઠ અપાયો છે.

(૧૩) બે ચરણ ઇત્યાદિ નવ અંગે કપૂર, કેસર વગેરેથી મિશ્રિત ગોશીર્ષચન્દનાદિ વડે પૂજન કરવું એ વાત તેમજ પહેલાં કપાળે તિલક કરી નવ

૧. ચોકસાઈથી કહેવું હોય તો ધર્મસંગ્રહના ૬૧મા પદ્યની સ્વોપજા વૃત્તિ (પત્ર ૧૨૯ આ) એવો ઉલ્લેખ કરાવો જોઈએ.

અંગે પૂજા કરવી એમ કેટલાક કહે છે એ વાત અહીં નિર્દેશાઈ છે.

ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ - પ્રથમ કાગળમાં નિમ્નલિખિત 'ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :

*અધ્યાત્મમતપરીક્ષાનો બાલાવબોધ (પૃ. ૮૫), અનુયોગદ્વાર (પૃ. ૧૦૨),
*અનેકાન્તવ્યવસ્થા (પૃ. ૮૮), અયોગવ્યવસ્થેદ્વાત્રિશિકા (પૃ. ૮૬), *આત્મખ્યાતિ
(પૃ. ૮૮), આવશ્યકનિર્ણય (પૃ. ૮૬), ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (પૃ. ૮૮),
ઉપાસકાધ્યયનટીકા (પૃ. ૧૦૮), ઓઘનિર્ણય (પૃ. ૧૦૮), કર્મકાંડ (પૃ. ૮૦),
ગોમતસાર ટીકા (પૃ. ૮૩), ચિન્તામણિતર્ક (પૃ. ૮૪), *ચૌરાસી (પૃ. ૮૪), બોલવિચાર
(પૃ. ૮૦), *જૈનતર્કભાષા (પૃ. ૧૦૩, ૧૦૫), તત્ત્વાર્થ (પૃ. ૮૮), તત્ત્વાર્થ ટીકા
(સિદ્ધસેનીય) (પૃ. ૮૮), તત્ત્વાર્થ સૂત્ર (પૃ. ૮૮, ૧૦૧), *દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ (પૃ.
૧૦૧), દ્વાત્રિશિકા (પૃ. ૧૦૦), *ધર્મસંગ્રહ (પૃ. ૧૧૧), ધર્મસંગ્રહણી (પૃ. ૧૦૦),
નયયક (પૃ. ૧૦૧), ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ. ૮૩), *ન્યાયાલોક (પૃ. ૧૦૦), પંચાશક
(પૃ. ૧૦૭), *પ્રતિમાશતક (પૃ. ૧૦૬), પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ (પૃ. ૮૮), પ્રવચનસાર
(પૃ. ૮૭, ૮૦, ૮૨), પ્રશમરતિ (પૃ. ૮૬, ૮૮), ભગવતી (પૃ. ૧૦૩, ૧૧૨), ભગવતી
સૂત્ર (પૃ. ૮૮, ૮૫), મહાનિશીથસૂત્ર (પૃ. ૧૦૬, ૧૦૭), *યોગદંષ્ટિ (સમુચ્ચય) (પૃ.
૮૩), યોગદંષ્ટિ (સમુચ્ચય)ને અંગેની સજ્જાય (પૃ. ૮૩), રત્નાકરાવતારિકા (પૃ. ૮૮),
વિશેષાવશ્યક (પૃ. ૮૫, ૮૬, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૮), શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (પૃ. ૮૮),
શ્રાવકાચાર (પૃ. ૧૦૮), ષોડશક (પૃ. ૮૫). સમવાયાંગ (પૃ. ૮૫), સમ્મતિ (પૃ. ૮૭,
૮૮), સમ્મતિ મહાતર્ક (પૃ. ૮૬), સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ. ૮૮), *સિદ્ધાન્તતર્ક-પરિષ્કાર
(પૃ. ૧૦૦), સૂત્રકૃતાંગ (પૃ. ૮૪), સૂત્રકૃતાંગ-વૃત્તિ (પૃ. ૮૧), *સ્યાદ્વાદકલ્પલતા
(પૃ. ૮૮) અને સ્યાદ્વાદરત્નાકર (પૃ. ૮૬, ૮૦).

આમાં કેટલાક ગ્રંથો નામભેદ પૂરતા જ ભિન્ન છે.

*'આધ્યાત્મિક મત ખંડન' યાને 'આધ્યાત્મિક મત પરીક્ષા આ સંસ્કૃત કૃતિનાં

* આ ચિહ્નથી અંકિત ગ્રંથો ઉપાધ્યાયજીએ પોતે રચ્યા છે.

૧. ઘણાખરા આગમોના તેમજ અન્ય કોઈ કોઈ ગ્રંથનાં નામ આગળ 'શ્રી' શબ્દ છે, પણ અહીં મેં એ જતો કર્યો છે.

૨. આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૭૩૧માં રચાયો છે.

૩. આને અંગે સજ્જાય રચાઈ છે.

૪. આ કૃતિ સ્વોપજ ટીકા સહિત ન્યા.ય.ગ્ર.માં ૫૨ ૫૦ અ - ૭૦ આ માં "જૈ. ધ. પ્ર. સ." તરફથી વિ. સં. ૧૮૬૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૫. આ નામ સ્વોપજ ટીકાના પ્રારંભગત દ્વિતીય પદમાં જોવાય છે.

૬. આ નામાંતર સંઘે આધ્યાનો ઉલ્લેખ મુદ્રિત પુસ્તક (૫૨ ૭૦ આ)માંની પુષ્પિકામાં છે.

બે નામ પૈકી પહેલું નામ કર્તાએ યોજ્યું છે, જ્યારે બીજું નામ સંઘે આપ્યાનું પુષ્પિકામાં કહ્યું છે. આથી બે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે :

(૧) શું આ પુષ્પિકા યશોવિજયજી ગણિની કૃતિનો એક ભાગ હોઈ એના કર્તા એઓ પોતે છે કે આ પુષ્પિકા તો પ્રસ્તુત કૃતિની નકલ કરનારાએ - લહિયાએ પોતાની તરફથી ઉમેરી છે ?

(૨) પુષ્પિકા સાચી - વિશ્વસનીય હોય તો સંઘે નામાંતર આપ્યું એ બાબતનો શો પુરાવો છે ? પ્રસ્તુત કૃતિમાં ૧૮ પદો છે. એ ભિન્ન ભિન્ન છંદમાં રચાયાં છે :

અનુષ્ટુભ્ (૩-૧૩, ૧૬), આર્યા (૧૪-૧૫, ૧૭, ૧૮) અને ઉપજાતિ (૧, ૨).

વિષય - પહેલાં બે પદોમાં જિન વર્ધમાન અને વીરની અનુક્રમે સ્તુતિ કરાઈ છે. ત્રીજા પદમાં કેવલીના કવલાહારનું સ્થાપન કરવાની કર્તા પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ચોથા પદમાં કહ્યું છે કે તીર્થંકરોને જ અતિશય માનનાર દિગંબરો પણ છે તો પછી વિશેષસિદ્ધિ - કેવલિવિશેષ એવા તીર્થંકરની કવલાહારસિદ્ધિ. સામાન્યસિદ્ધિ - સામાન્યકેવલીઓની પણ કવલાહારસિદ્ધિને કેમ ન સૂચવે ?

સર્વજ્ઞતાની સાથે કવલાહારના વ્યાપક કારણ અને કાર્યનો વિરોધ હોવાથી એ ન ઘટે એવો પૂર્વપક્ષ પાંચમા પદમાં રજૂ કરી છઠ્ઠામાં એનું ખંડન કરાયું છે સાતમા પદમાં પૂર્વપક્ષ તરીકે એ વાત રજૂ કરાઈ છે કે પરમ ઔદારિક શરીરવાળા કેવલીઓને (૧) પાત્રના અભાવ, (૨) ધ્યાનમાં વિઘ્ન, (૩) મોહના અભાવ અને (૪) એ શરીરની અવૃદ્ધિ એમ ચાર કારણોને લઈને કવલાહાર સંભવતો નથી. એનું આ પછીનાં બે પદોમાં ખંડન કરાયું છે. દસમા પદમાં પરમ ઔદારિકત્વનો નિષેધ કરાયો છે. ૧૧મા પદમાં કહ્યું છે કે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને રહેલા જીવોને કવલાહાર નથી તો પછી આગળનાને કેમ ? આનું નિરસન, આ તારી પ્રતિબંધી અમારા સિદ્ધાન્તને બાધક નથી એમ કહી કરાયું છે. ૧૨મા પદમાં કેવલીને કવલાહાર ન હોય એવું અનુમાન રજૂ કરી તેમાં દૂષણ દર્શાવાયું છે. ૧૩મા પદમાં કહ્યું છે કે કેવલીઓને ક્ષુધાદિ અગિયાર પરીષદો વેદનીયકર્મના ઉદયને આભારી છે અને એ કવલાહારના સાક્ષી છે. ઉપાસકાધ્યયનના ટીકાકારે (પ્રભાચન્દ્રે) બે વિકલ્પ દર્શાવ્યા

એ પુષ્પિકા નીચે મુજબ છે :

“इति श्रीसकलपण्डितचक्रचक्रवर्तिपण्डितश्रीजीतविजयगणितीर्थपण्डितश्रीनयविजय-
गणिशिष्यगणियशोविजयकृतं सङ्घदत्ताध्यात्मिकमतपरीक्षाऽपरनामकमाध्यात्मिकमतखण्डन-
प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥”

છે : (૧) જેમ કેવલીમાં રાગના અભાવની પરાકાષ્ઠા છે તેમ ભુક્તિના અભાવની છે. (૨) અપ્રમત્ત સાધુ આહારની વાત સાંભળી પ્રમત્ત ન બને. આ બે વિકલ્પો ૧૪મા પદમાં રજૂ કરી તેનું ૧૫મામાં ખંડન કરાયું છે. ૧૬મા પદમાં હરિદમ્બરોનો પ્રતિષેધ આ પ્રમાણેની યુક્તિઓથી કરવો એમ કહ્યું છે. ૧૭મા પદમાં આ કૃતિનો ‘આધ્યાત્મિક મતદમનદક્ષ’ તરીકે ઉલ્લેખ છે અને ૧૮મામાં આ કૃતિ વૃદ્ધોનાં વચન અનુસાર રચાયોનો નિર્દેશ છે.

‘સ્વોપજ્ઞ ટીકા - આ સંસ્કૃત ટીકાની શરૂઆતમાં ૩બે પદો અને અંતમાં પ્રશસ્તિરૂપે સાત પદો છે. પ્રસંગવશાત્ ટીકા ૧૫૨ પા ૫૦ આ - ૫૨ અમાં બંધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તા એ ચારેનું એકેક લક્ષણ આપી કર્મની આઠ મૂળ તેમજ ૧૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ગણાવાઈ છે. ૫૨ પા ૫૩ અ માં અવતરણરૂપ ૩આઠ પદો દ્વારા ૩૪ અતિશયો દર્શાવાયા છે. ૫૨ પા ૫૪ અ માં વ્યાપક કારણ અને કાર્યનું એકેક લક્ષણ રજૂ કરાયું છે. ૫૨ પા ૬૦ આ - ૬૧ અ માં શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકાર ગણાવી એનાં લક્ષણો ગુણસ્થાનકમારોહમાંથી અપાયાં છે. ૫૨ પા ૬૨ અ માં કેવલીની ઉદય આશ્રીને ૪૨ પ્રકૃતિ ગણાવાઈ છે. ૫૨ પા ૬૮ અ માં હરિદમ્બરનો અર્થ નીચે મુજબ અપાયો છે :

“હરિદેવામ્બરં યેષાં તે હરિદમ્બરા નગનાટાઃ ।હરિદિવ સૂર્યોદયાવચ્ચિન્ના પ્રાચીવામ્બરાણિ યેષાં તે હરિદમ્બરા રક્તપટા इत्यर्थः ।”

૫૨ પા ૬૮ આ - ૬૯ આ માં શિવભૂતિનો વૃત્તાંત આલેખાયો છે.

‘પ્રતિમાશતક (ઉ. વિ. સં. ૧૭૧૩) - આ સંસ્કૃત કૃતિમાં ૧૦૪ પદો છે. એ જાતજાતના અલંકારોથી વિભૂષિત છે. દા. ત. અતિશયોક્તિ (૧૪, પ, ૧૧), આક્ષેપ (૯), ઉત્પ્રેક્ષા (૨, ૩), કલ્પિત ઉપમા (૨, ૮), કાવ્યરૂપક (૧૦), કાવ્યલિંગ

૧. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૭૩

૨. દ્વિતીય પદમાં ‘ટીકા’ એવો ઉલ્લેખ છે જ્યારે પ્રશસ્તિના સાતમા પદમાં ‘વૃત્તિ’ ઉલ્લેખ છે.

૩. આ આઠ પદો અભિ. ચિં. (કાંડ ૧)માંના શ્લો. ૫૭-૬૪ છે.

૪. આ કૃતિ ભાવપ્રભસૂરિજીકૃત વૃત્તિ સહિત “જૈ. આ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૧માં અને આ મૂળ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત “મુ. ક. જૈ. મો.”માં વીર સંવત્ ૨૪૪૬ (વિ. સં. ૧૯૭૬)માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. વિશેષમાં આ મૂળ કૃતિ એના અને ભાવપ્રભસૂરિજીકૃત વૃત્તિના મૂલચંદ જશભાઈ વકીલે કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત ભીમશી માણેકે વિ. સં. ૧૯૫૯માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એમાં વિષયોનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે.

૫. આ પદાંક છે.

(૫, ૧૦), નિદર્શના (૧૧), રસનોપમા (૭૯) અને વ્યતિરેક (૯).

વિષય - આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય માનવસર્જિત - અશાશ્વત જિનપ્રતિમાની પૂજ્યતા દાખલાદલીલથી સિદ્ધ કરવાનો છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ ઇષ્ટ બીજના પ્રણિધાનપૂર્વક, જિનપ્રતિમાની સ્તુતિથી કરાયો છે. ત્યાર બાદ નામાદિ ત્રણ નિષેપની પ્રશસ્તતા, 'બ્રાહ્મી' વિપિની જેમ જિનપ્રતિમાની પૂજ્યતા, લુંપક સામે પ્રહાર, જિનપ્રતિમાના દર્શનાદિનું ફળ, ચૈત્યના 'જ્ઞાન' અર્થની અનુપપત્તિ, જિનપ્રતિમાની જિન સાથે તુલ્યતા, સૂર્યાભદેવે કરેલી જિનપ્રતિમાની પૂજા, સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોને 'અધર્મી' કહેનારના મતનું નિરસન (શ્લો. ૧૬), સૂર્યાભદેવની નૃત્ય માટેની અનુજ્ઞા પરત્વે વિચારણા, અનિષેધની અનુમતિ, દ્રવ્યસ્તવ અંગે સાધુની અનુમોદના, દ્રવ્યસ્તવના ગુણો, મુનિનું નદી ઉતરવાનું કાર્ય, સર્પના મુખમાંથી બાળકનું માતાએ કરેલું કર્ષણ, ઋષભદેવે પુત્રોને કરેલી દેશોની વહેંચણી અને પ્રજાને આપેલું શિલ્પાદિનું શિક્ષણ, મહાનિશીથનું પ્રામાણ્ય, યાત્રાનો ઉપદેશ, યજ્ઞને અંગેની હિંસા, કૂવાનું દષ્ટાંત, આનન્દ અને પરિવ્રાજક (અંબડ)ની જિનચૈત્યની ઉપાસના, સુવર્ણગુલિકાનો નિર્દેશ, કૃષ્ણા (દ્રૌપદી)નું જિનપૂજન, સિદ્ધાર્થનું જિનાર્ચન, ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

મૂર્તિપૂજાના વિરોધનું નિરસન અને જિનપ્રતિમાના પૂજનની સમુચિતતા ૬૯મા પદ્ય સુધી વિચારી ત્યાર બાદ નવ પદ્યમાં ધર્મસાગરગણિજનો નિમ્નલિખિત બાબતને અંગે મત દર્શાવી એનું ખંડન કરાયું છે :

જે જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વિધિપૂર્વક ન કરાઈ હોય તે વન્દનીય ખરી ?

પદ્ય ૭૯-૮૦માં જિનપ્રતિમાની સ્તુતિ કરાઈ છે.

પદ્ય ૮૧-૮૨માં પાશચન્દ્રના મતનું ચાર વિકલ્પ રજૂ કરી ખંડન કરાયું છે.

પદ્ય ૮૩-૮૫માં જિનપૂજન એ પુણ્યનો હેતુ છે, નહિ કે ધર્મનો એમ કહેનારના મતનું નિરસન કરાયું છે.

૯૬મા પદ્યમાં નય, ભંગ અને હેતુને લઈને ગહન એવા માર્ગમાં ગુરુનું શરણ લેવા જેવું છે એમ કહ્યું છે.

૯૭ મા પદ્યમાં 'શંખેશ્વર' પાર્શ્વનાથજીને ઉદેશી જિનભક્તિને અંગે વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયો વિષે ઉલ્લેખ કરાયો છે.

પદ્ય ૯૮-૧૦૫માં સર્વજ્ઞની અને તેમની પ્રતિમાની સ્તુતિ કરી, ૧૦૪ (અંતિમ) પદ્ય પ્રશસ્તિરૂપે કર્તાએ રચ્યું છે.

લુંપક - આ કૃતિમાં 'લુંપક' શબ્દ નિમ્નલિખિત અંકવાળાં પદોમાં વપરાયો છે :

૪, ૨૩, ૨૪, ૨૫.

સ્વોપજવૃત્તિ - આ મુદ્રિત કૃતિના પ્રારંભમાં ચાર પદો છે. આદ્ય પદમાં વીરનો અને મૂળ કૃતિનો “પ્રતિમાશતક ગ્રંથ” તરીકે ઉલ્લેખ છે. દ્વિતીય પદમાં કર્તાએ પોતાની બે પદવી ન્યાયવિશારદ અને સો ગ્રંથ રચનાર એવા પોતાને અપાયેલી ન્યાયાચાર્યની પદવીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રીજા પદમાં પ્રતિમાને લગતી આશંકારૂપ કાદવને દૂર કરવામાં કુશળ એવા સંવિગ્ન સમુદાયની પ્રાર્થનાથી વૃત્તિ રચાય છે એમ કહ્યું છે. આ વૃત્તિના અંતમાં ૧૮ પદોની પ્રશસ્તિ છે. એમાં જિન વર્ધમાન, સુધર્મસ્વામી, જંબૂસ્વામી, જગચ્ચન્દ્રસૂરિ, આનન્દવિમલસૂરિ, વિજયદાનસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે.

સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો - સ્વોપજ વૃત્તિમાં નિમ્નલિખિત ગ્રન્થોની સાક્ષી અપાઈ છે:

*અધ્યાત્મમત પરીક્ષા ^૧ (૨૮૦)	ઉપદેશમાલા (૨૦૨)
અનુયોગદ્વાર (૧૮૨, ૨૮૦)	ઓઘવૃત્તિ (૧૦૩)
અનેકાન્તવ્યવસ્થા (૨૮૩)	ઔપપાતિકોપાંગ (૧૭૬, ૧૭૮)
*અલંકાર ચૂડામણિ ટીકા (૩૦)	કર્મપ્રકૃતિ સંગ્રહણી (૨૭૦)
અષ્ટક (૮૭), ૧૨૨)	કલ્પભાષ્ય (૧૨૦, ૨૦૦, ૨૪૬)
અષ્ટક વૃત્તિ (૧૫૮)	કલ્પસૂત્ર (૧૮૮)
*અષ્ટસહસ્રીવિવરણ (૨૮૮)	કલ્પસ્થિતિ સૂત્ર (૫૬)
આચાર (૧૬૦, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૮૮)	કાવ્યપ્રકાશ (૧૧, ૩૦)
આચારાંગ (૬)	કૂપ દંષ્ટાન્ત (૧૭૦)
આચારનિર્ણયકૃતિ (૧૮૮)	*ગુરુતત્ત્વ નિશ્ચય (૭)
આવશ્યક (૧૪૫, ૧૬૨)	ચૂણિ (૧૩)
આવશ્યકનિર્ણયકૃતિ (૮, ૨૪૮, ૨૮૦)	જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (૬૧)
આર્ષ (૩૦૧)	જંબૂદ્વીપવૃત્તિ (૬૦)
ઉત્તરાધ્યયન (૧૧૩, ૧૨૮, ૧૬૨, ૨૮૨)	જીવાભિગમ વૃત્તિ (૫૩, ૧૮૨ ?)
ઉત્તરાધ્યયનનિર્ણયકૃતિ (૨૪)	જીવાભિગમ સૂત્ર (૫૬, ૧૨૭, ૨૦૨)
ઉપદેશપદ (૭૩)	જૈમિનીય સૂત્ર (૧૧૪)
	જ્ઞાતાધર્મકથા (૧૮૧)

* આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિના પ્રણેતા ન્યાયાચાર્ય પોતે છે.

૧. આ પત્રાંક છે.

જ્ઞાતાસૂત્ર (૫૯)	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય (૧૧૨)
તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર (૨૯૪)	રાજપ્રશ્રીય (૪૧, ૪૮)
જ્ઞાનસાર પ્રકરણ (૧૫૬)	રાજપ્રશ્રીયોપાંગ (૨૮૧)
દશવૈકલિક (૧૬, ૨૮૦)	રાયખસેઈણિજજ (૪૦)
*દેવધર્મ પરીક્ષા (૬૭)	લોક (૧૧૮)
દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ (૭૮)	લૌકિક (૫૪)
*ધર્મપરીક્ષા (૧૬૧)	લૌકિક યાગ (૧૧૧)
ધર્મસંગ્રહણી (૨૯૨)	વિંશિકા (૬૩, ૧૬૨, ૨૮૦)
નન્દીસૂત્ર (૧૨૫)	વિંશિકા પ્રકરણ (૨૪૭)
નમસ્કારનિર્યુક્તિ (૨૦૦)	વિચારામૃતસંગ્રહ (૨૦૨)
નિર્યુક્તિ (૧૩, ૬૧)	વિશેષાવશ્યક (૨૬૬)
ન્યાયકુસુમાંજલિ (૨૯૬)	વ્યવહાર (૧૮૩)
ન્યાયમાલા (૧૧૪)	વ્યવહાર ભાષ્ય (૨૪૭)
પંચ વસ્તુક (૬૧, ૨૦૫)	શતપથ (૧૫૧)
પંચાશક (૬૩, ૧૬૮)	શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (૨૯૧)
પાપશ્રુતાધ્યયન (૨૭૧)	શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ (૬૪)
પ્રકૃતિસંક્રમવિધિ (૨૬૯)	શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર (૨૦૦)
પ્રજ્ઞાપના (૧૦૧, ૧૨૭, ૧૨૮)	શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રચૂંકા (૨૦૦)
પ્રશ્રવ્યાકરણ (૧૪૭, ૧૪૮, ૧૮૦)	ષોડશ (૨૮૪)
ભક્તપ્રકીર્ણિક (૨૦૨)	ષોડશક (૧૬૭)
ભગવતી (૧૮, ૧૯, ૨૪, ૪૦, ૫૮, ૬૭, ૬૯, ૧૦૦, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૮૨)	ષોડશક પ્રકરણ (૨૮૧)
ભગવતીવૃત્તિ (૧૪૬)	સંક્રમવિધિ (૨૬૯)
*ભાષા રહસ્ય (૨૬૫)	સપ્તમાંગ (૧૭૬, ૧૭૭)
મહાનિશીથ (૫, ૧૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૪૫, ૨૮૦, ૨૮૩)	સમવાય (૧૨૭)
મહાભાષ્ય (૧૦૩)	સમ્મતિ (૬૨)
મહાવીર ચરિત્ર (૬૧)	સમ્યક્ત્વ પ્રકરણ (૨૪૬)
યોગગ્રન્થ (૧૧૦, ૧૮૩)	સૂત્રકૃત ૨૭૧)
*યોગદીપિકા (૨૯૪)	સૂચકાંગ (૭૮, ૧૦૫, ૧૭૧)
	સ્થાન (૨૭૩)
	સ્થાનાંગ (૫૪, ૬૫, ૬૬, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૨૭)

* આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિના પ્રણેતા ન્યાયાચાર્ય પોતે છે.

આ પૈકી કેટલાક ગ્રન્થો અભિન્ન છે, કેમકે એનો નિર્દેશ નામાંતરથી પણ કરાયો છે.

ગ્રંથકારોનો ઉલ્લેખ - આ સ્વોપજ વૃત્તિમાં નીચે મુજબના જૈન ગ્રંથકારો વિષે ઉલ્લેખ છે :

અભયદેવસૂરિજી (૧૬૭), ગન્ધહસ્તીજી (૨૮૩), જયચન્દ્રજી (૮૪), જિનભદ્રગણિ કામાશ્રમણજી (૨૬૬), ધર્મદાસગણિ કામાશ્રમણજી (૧૫૮), ભદ્રબાહુસ્વામીજી (૨૮૩), ભાષ્યકાર (૧૬૪), મલયગિરિજી (૧૦૨), યોગાચાર્યજી (૨૮૭), 'વાચક (૭૮, ૨૮૮), 'વાચક ચકવર્તીજી (૧૬૮), સુધર્મસ્વામીજી (૨૦૨), 'હરિભદ્રસૂરિજી (૪, ૨૮૪), 'હરિભદ્રાચાર્યજી (૨૮૫), હેમચન્દ્રાચાર્યજી (૧૧).

અજૈન ગ્રન્થકારો તરીકે નિમ્નલિખિત નામો જોવાય છે :

ઉદયન (૨૮૬), કાવ્યપ્રકાશકાર (૧૧૧), તાન્ત્રિક (૨૮૭), ધર્મશુગ્લાલક (૧૧), મનુ (૧૭૩) અને રામદાસ (૧૭૧).

પત્ર ૧૫માં 'લુંપક' ગચ્છની સૂરિ પદવી ત્યજી હીરસૂરિજીને ભજનારા મેઘ મુનિની સ્તુતિ કરાઈ છે. પત્ર ૧૩૧-૧૪૪માં સાવધાચાર્યજી અને વજ્રસ્વામીજીનાં ચરિત્ર મહાનિશીથમાંથી અપાયાં છે.

પત્ર ૨૦૫-૨૪૨માં પંચવત્યુગમાંથી થયપરિણ્ણા ઉદ્ધૃત કરી તેની સંસ્કૃતમાં યશોવિજયજી ગણિએ વ્યાખ્યા કરી છે. આને અંગે મેં નીચે મુજબનો 'લેખ લખ્યો છે :

“થયપરિણ્ણા (સ્તવપરિણા) અને એની યશો વ્યાખ્યા”

‘વૃત્તિ (વિ. સં. ૧૭૮૩) - આના રચનાર ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના ભાવપ્રભસૂરિજી છે. આ વૃત્તિને ‘પ્રતિમાશતકવૃત્તિવૃત્તિ તેમજ ‘લઘુ વૃત્તિ પણ કહે છે. એ વિ. સં. ૧૭૮૩માં રચાઈ છે.

૧-૨. આ બંને એક જ છે. એ દ્વારા ઉમાસ્વામિ અભિપ્રેત છે.

૩-૪. આ બંને અભિન્ન છે.

૫. આ લેખ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૧, અં. ૧૨)માં છપાયો છે. ૬. આ પ્રકાશિત છે.

૭. જુઓ ઉપર્યુક્ત વૃત્તિનું પ્રારંભનું ચોથું પદ્ય (પત્ર ૧ અ).

૮. જુઓ વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લોક ૮).

ઉદ્ધરણ - પ્રતિમાશતકમાંથી અગિયાર પદો 'પ્રતિમાપૂજન (પૃ. ૩૧૧-૩૧૬)માં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. એના ક્રમાંક એમાં અપાયા નથી એટલે હું એ દર્શાવું છું :

૧, ૨, ૫, ૭૯, ૮૦, ૯૮-૧૦૩.

આ અગિયારે પદોનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રતિમાપૂજન (પૃ. ૩૧૧-૩૧૬)માં અપાયું છે.

૩ભાષાન્તર - પ્રતિમાશતકનું તેમજ ભાવપ્રભસૂરિકૃત વૃત્તિનું ગુજરાતી ભાષાંતર મૂલચંદ નાથુભાઈ વકીલે કર્યું છે.

પ્રભાવ - પ્રતિમાશતક(શ્લો. ૪)ગત દલીલ કાને પડતાં, જન્મથી સ્થાનકવાસી - મૂર્તિપૂજા ન માનનારા પં. સુખલાલ મૂર્તિને માનનાર થયા. આ સંબંધમાં દર્શન અને ચિન્તન (પૃ. ૧)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું એ ઉપાસકનું ધ્યેય છે. હવે તે સ્મરણ જો નામથી થતું હોય તો રૂપથી પણ થાય છે જ. એવી સ્થિતિમાં કોઈ એક સાધનને જ માનવું ને બીજાને તરછોડી કાઢવું એ શું યોગ્ય છે ?

આ દલીલ મારે કાને પડી તે જ ક્ષણે મારો જન્મસિદ્ધ કુસંસ્કાર સરી ગયો. શ્રી રાધાકૃષ્ણે મૂર્તિ ન માનનારને સંબોધીને આ જ વસ્તુ બહુ વિસ્તારથી ને અતિ ઝીણવટથી કહી છે.” - (પૃ. ૩૨).

૩વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન યાને દોઢસો ગાથાનું ‘કુમતિમદગ્ગલન’ સ્તવન’

૧. આ પુસ્તક “પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી જૈન ગ્રન્થમાળા”માં ગ્રન્થાંક ૨૮ તરીકે વિ. સં. ૧૯૯૭માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

૨. આ છપાવાયું છે.

૩. આ સ્તવન પ્ર. ૨. (ભા. ૩, પૃ. ૫૬૯-૬૯૬)માં પદ્યવિજયજીના વાર્તિક સહિત ઈ. સ. ૧૮૭૮માં, સ. સ. (પૃ. ૨૮૮-૨૯૯)માં, ચૈત્ય આદિ સંગ્રહ (ભા. ૩, પૃ. ૩૩૧-૪૪૫)માં વિ. સં. માં શ્રીમદ્દ યશોવિજયજી વિરચિત પ્રાચીન સ્તવનો (પૃ. ૧-૧૧૧)માં પદ્યવિજય કૃત બાલાવબોધ સહિત ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૨૨૯-૨૪૭)માં તેમજ પ્રાચીન સ્તવનાદિ સંગ્રહમાં છપાવાયું છે. સાક્ષીપાઠ, સહિત પણ આ સ્તવન છપાવાયું છે. જુઓ પૃ. (૧૮૨-૩)

૪. આનો પરિચય “જૈ. સ. પ્ર.” (વં. ૨૨, અં. ૭)માં જે નિમ્નલિખિત મારો લેખ છપાયો છે તેમાં આપ્યો છે :

“ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી ગણિનાં ત્રણ બૃહત્ સ્તવનો”

(વિ. સં. ૧૭૩૩) - આ ગુજરાતી સ્તવનને હૂંડીનું સ્તવન, વીરસ્તવ તેમ જ વીરસ્તવન પણ કહે છે. એમાં સાત ઢાલ છે અને અંતિમ ઢાલને કેટલાક ‘કલસ’ ગણે છે. સાત ઢાલની કડીઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૨૫, ૨૨, ૨૫, ૨૨, ૨૩, ૨૫ અને ૫.

આમ આ સ્તવનમાં ૧૪૭ કડી છે. એ ઉપરથી એને દોઢસો ગાથાનું સ્તવન કહે છે.

દેશી અને રાગ - પહેલી છ ઢાલ માટે ભિન્ન ભિન્ન દેશીનો ઉલ્લેખ છે, પણ એકે માટે રાગનો ઉલ્લેખ નથી. સાતમી ઢાલ માટે દેશીને બદલે ‘ધનાશ્રી’ રાગનો ઉલ્લેખ છે.

વિષય - પંચાંગીના આધારે સ્થાપના-નિર્ધારણની સિદ્ધિ કરવી - જિનપ્રતિમાનું પૂજન સમુચિત છે એમ સાબિત કરવું એ આ સ્તવનનો મુખ્ય સૂર છે.

પહેલી ઢાલમાં નિમ્નવિખિત બાબતો વિચારાઈ છે :

સ્થાપના-નિર્ધારણ પ્રમાણ, સત્યના ચાર તથા દસ પ્રકારોનો નિર્દેશ, આવસ્સયનું પ્રમાણ, ‘બ્રાહ્મી’ લિપિનો સ્થાપના-જ્ઞાન અથવા દ્રવ્ય-શ્રુત તરીકે નિર્દેશ, જિનવાણીનો પણ દ્રવ્ય-શ્રુત તરીકે ઉલ્લેખ, સ્ત્રીનું ચિત્ર જોવાની સાધુને મનાઈ, જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ મુનિઓએ જિનપ્રતિમાને કરેલું વંદન તેમજ ‘ચૈત્ય’ શબ્દના ‘જ્ઞાન’ એવા અર્થની અનુચિતતા.

બીજી ઢાલમાં સૂર્યાભદેવે કરેલી દાઢાની પૂજા, ‘પૂરવપચ્છા’નો અર્થ, સમ્યગ્દષ્ટિ દેવની આશાતના ન કરવાની હિતશિક્ષા, દેવોમાં મનુષ્યની અપેક્ષાએ અધિક વિવેક હોવાનું સૂચન ઇત્યાદિ મુદ્દાઓ ચર્ચાયા છે.

ત્રીજી ઢાલમાં અંબડ અને આનંદ એ બે શ્રાવકોના અધિકાર, “ચૈત્ય” શબ્દનો ‘પ્રતિમા’ એવો અર્થ, વૈયાવૃત્યના દસ પ્રકાર તેમજ સિદ્ધાર્થ, શ્રેણિક, મહાબલ અને દ્રૌપદીએ કરેલી જિનપૂજા એમ વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

ચોથી ઢાલમાં જિનપૂજામાં પૃથ્વીકાયાદિ છ કાયનો આરંભ માનનારને મુનિને દાન, મુનિનો વિહાર, પ્રતિક્રમણ, શ્રાવક પુષ્કલીનો પાક્ષિક પૌષ્ઠ. કૃષ્ણ વાસુદેવે કરેલી ઉદ્ધોષણ. કૃષ્ણિક, ઉદાયન વગેરેએ મહાવીરસ્વામીનું કરેલું સન્માન તેમજ ‘તુંગિયા’ નગરીના શ્રાવકનું બલિકર્મ વિચારવાની સૂચના, પ્રથમ ગુણસ્થાનકે દાનાદિકથી શાભ વિપાકની પ્રાપ્તિ, ઋષભદેવે કળાઓનું કરાવેલું દિગ્દર્શન તેમજ

હેતુ-હિંસા, સ્વરૂપ-હિંસા અને અનુબંધ-હિંસાનું સ્વરૂપ એ મુદ્દાઓ રજૂ કરાયા છે.

પાંચમી ઢાલમાં શાશ્વત જિનપ્રતિમાઓનું તથા જિનેશ્વરોનાં કલ્યાણકોને અવસરે દેવોએ કરેલી જિનપૂજાનું વર્ણન છે.

છઠ્ઠી ઢાલમાં સાધુઓને યોગવહનની અને શ્રાવકોને ઉપધાનની આવશ્યકતા, ગૃહસ્થોને સૂત્રો અર્થાત્ આગમો ભણવાની મનાઈ, અર્થના ત્રણ પ્રકાર અને નિજજુતિનો સ્વીકાર એમ વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

સાતમી ઢાલમાં આ સ્તવન ઈંદલપુરમાં દોશી મૂલાના પુત્ર મેઘાને માટે વિ. સં. ૧૭૩૩માં રચાયેલો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં અહીં કર્તાએ પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી છે.

સાક્ષીરૂપ ગ્રંથો – આ સ્તવનમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો સાક્ષી તરીકે ઉલ્લેખ છે :

અનુયોગદ્ધવાર (૬), અનુયોગદ્વાર (૧, ૬), આવશ્યક સૂત્ર (૧, ૬), ઉત્તરાધ્યયન (૨, ૬), ઉવવાઈ (૩), કલ્પ (૩), છઠ્ઠું અંગ (૩), જંબૂપણ્ણત્તિ (૨), જ્ઞાતા (૨, ૪), ઠાણ (૬), ઠાણાંગ (૧, ૨, ૬), દશવૈકાલિક (૧, ૨), 'દસમું અંગ (૩, ૬), નંદી (૧, ૬), નિશીથ (૬), પંચમ અંગ (૬), પઢમ અણુઓગ (૩), પહેલું અંગ (૨), પાંચમું અંગ (૨), પ્રથમ અંગ (૩), બીજું અંગ (૬), ભગવઈ (૧, ૪, ૬), રાયપસેણી (૨), શકસ્તવ (૨, ૩), 'સપ્તમ અંગ (૩, ૬), સમવાયાંગ (૧) અને સૂયડાંગ (૪).

આ પૈકી જે નામાંતર છે તે સમીકરણ દ્વારા દર્શાવું છું :

અનુયોગદ્ધવાર	=	અનુયોગદ્વાર
છઠ્ઠું અંગ	=	જ્ઞાતા
ઠાણ	=	ઠાણાંગ
પંચમ અંગ	=	પાંચમું અંગ = ભગવઈ
પહેલું અંગ	=	પ્રથમ અંગ (આયાર)
બીજું અંગ	=	સૂયડાંગ

વિચારણીય સાક્ષી – બીજી ઢાલની ૧૮મી કડીમાં પાંચમા અંગના દસમા શતકના છઠ્ઠા ઉદેશાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આજે મુદ્રિત આગમમાં તેમજ પદ્મવિજયજીને ઉપલબ્ધ આગમમાં તો ઇન્દ્ર દાઢાની આશાતના ટાળે એ બાબત પાંચમા ઉદેશામાં છે. પદ્મવિજયે આને અનાભોગને લઈને કરાયેલું વિધાન ગણ્યું છે.

મૂલ્યાંકન - આ સ્તવનના અર્થ ઘણા સૂક્ષ્મ છે, એ ગુરુ પાસે ધારવા તેમજ બહુશ્રુત, ગીતાર્થ અને આગમને અનુસરનારાને પૂછી સંશય ટાળવો એમ “કલશ”માં કર્તાએ કહ્યું છે. વિશેષમાં એમણે કહ્યું છે કે જે મનુષ્ય ભ્રમરની જેમ અર્થી થઈને ગુરુની આજ્ઞા માથે ચડાવશે તેને જિનેશ્વરના ગુણરૂપ કલ્પવૃક્ષની સુગંધનો અનુભવ મળશે.

સન્નિવન - આ સ્તવનના મુદ્દાઓ પ્રતિમાશતક અને એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જોવાય છે.

સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ - આ સ્તવન ઉપર યશોવિજયજી ગણિએ આલાવારૂપ વાર્તિક રચ્યું છે એમ પદ્મવિજયજીએ પોતાના વાર્તિકમાં કહ્યું છે. તે વાર્તિક તે જ આ બાલાવબોધ હશે.

વાર્તિક યાને **બાલાવબોધ** (વિ. સં. ૧૮૪૯) - પ્રસ્તુત સ્તવન ઉપર ઉત્તમવિજયજીના શિષ્ય પદ્મવિજયજીએ (વિ. સં. ૧૮૪૯માં રાજધન્યપુર (રાધનપુર)માં આ વાર્તિક રચ્યું છે. એના પ્રારંભમાં ‘એક પદ્ય અને પ્રશસ્તિમાં તેર પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે. બાકીનું લખાણ ગુજરાતીમાં છે. પ્રશસ્તિનાં પહેલાં આઠ પદ્યોમાં પદ્મવિજયજીએ પોતાની ગુરુ-પરંપરા વર્ણવી છે. આ વાર્તિકમાં મેઘાને ‘સ્થાનકવાસી’ શ્રાવક કહ્યો છે અને એ આ સ્તવન દ્વારા પ્રતિબોધ પામ્યો એમ કહ્યું છે.

સાક્ષીરૂપ પાઠ - પ્રસ્તુત સ્તવનમાં નિર્દેશાયેલા ગ્રંથોના પાઠ ન્યા. ય. સ્ત. (પત્ર ૧૮-૪૮)માં અપાયા છે.

પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય - આ નામ શા આધારે પ્રચારમાં આવ્યું છે એ જાણવું બાકી રહે છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ “પૂજા” એવા પ્રતીકથી કરાયો છે અને એમાં અસુમતાં, સતાં, સૂત્રોક્તમર્યાદયા ઇત્યાદિના પર્યાયો અપાયા છે એ જોતાં આ કૃતિ કોઈ ગ્રંથનું વિવરણ છે. આ કૃતિનો પ્રારંભિક ભાગ અનુપલબ્ધ હોય એમ લાગે છે, કેમકે શરૂઆતમાં કોઈ મંગલશ્લોક નથી. અંતિમ ભાગ પણ ખંડિત છે. જિનપ્રતિમાની પૂજા યુક્તિયુક્ત છે એમ તાર્કિક શૈલીએ અહીં પ્રતિપાદન કરાયું છે. પત્ર ૧ અ માં નામમાલામાંથી નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે :

૧. અહીં ‘વાર્તિક’ એવો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રશસ્તિના અંતિમ પદ્યમાં “બાલાવબોધ” તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૨. આ અપૂર્ણ કૃતિ આ નામથી, પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા અને પરમાત્મપંચવિંશતિકા સહિત ‘મુ. ક. જૈ. મો.’માં વીર સંવત્ ૨૪૪૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. આ કૃતિનો આદિમ તેમજ અંતિમ ભાગ ખૂટે છે તો આની અન્ય હાથપોથી માટે તપાસ થવી ઘટે.

“વિવર્ણસ્તુ પૃથગ્જનઃ

इतरः प्राकृतो नीचः पामरो बर्बरश्च सः”

આ અવતરણ અભિધાન ચિન્તામણિ (કાંડ ૩, શ્લો. ૫૯૬)માં જોવાય છે એટલે ઉપર્યુક્ત નામમાલા તે આ હૈમ અભિ. ચિ. જ હશે એમ લાગે છે.

‘જિનપ્રતિમાસ્થાપન સંજ્ઞાપ્રય – આ નામની ત્રણ ગુજરાતી કૃતિ છે. એમાં અનુક્રમે ૧૫, ૮ અને ૭ કડી છે. પહેલી કૃતિમાં જિનપ્રતિમા ઉત્થાપનારને ‘કુમતિ’ કહી જિનપ્રતિમાની પૂજા શાસ્ત્રસંમત હોવાનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. તેમ કરતી વેળા અંબડે, સૂર્યાભે, દ્રૌપદીએ અને સિદ્ધાર્થે તેમજ ચારણ મુનિએ જિનપ્રતિમા પૂજી હતી એમ કહ્યું છે. સમ્યક્ત્વથી રહિત એવી દયા કામ ન લાગે એમ કહી જમાલિનું ઉદાહરણ અપાયું છે. નંદીમાં દર્શાવાયેલી આગમની સંખ્યાને કુમતિ ગોપવે છે તેમજ સૂત્ર અને સાથે સાથે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાની ઉપેક્ષા કરે છે. એ કુમતિ જિનપૂજામાં સ્થાવરની હિંસાનો દોષ દર્શાવે છે, પરંતુ દૂર દેશથી એને આવીને પૂજનારના, પ્રતિક્રમણના, વિહારના અને મુનિને દાન દેવામાં થતા વિશેષ દોષો છે તેનું શું એમ એને પ્રશ્ન પુછાયો છે. અંતમાં કહ્યું છે કે પંચાંગીના જાણકાર જિનપ્રતિમાને જિનતુલ્ય જાણે છે અને કર્તાએ પોતાને ‘કવિ’ કહ્યા છે.

આ પહેલી કૃતિમાં નિમ્નાલિખિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :

આવશ્યક, ઉવાઈ, કલ્પસૂત્ર, છઠ્ઠું અંગ, દસમું અંગ, નંદી, ભગવઈ, મહાનિશીથ, રાયપસેણી અને વ્યવહાર.

બીજી કૃતિની શરૂઆત “સત(ત)રભેદ પૂજા સાંભળી”થી કરાઈ છે. અહીં કહ્યું છે કે જિનપ્રાસાદ કરાવ્યાનું ફળ મહાનિશીથમાં વખાણ્યું છે. એ ફળ દાન, શીલ, તપ અને ભાવનાના સમાન છે. જિનપૂજા એ મોક્ષનું કારણ છે, નાગ, ભૂત, યક્ષ વગેરેની પૂજા તે હિંસા છે અને મિથ્યાદષ્ટિ હરિ અને હરને પૂજે છે, જ્યારે જૈન જિનેશ્વરને પૂજે છે, સૂત્રમાં પુષ્કરોહણાદિક વિધિ છે એમ વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

આ કૃતિમાં મહાનિશીથ, રાયપસેણી અને સુ(સૂ)ગડાંગ એમ ત્રણ આગમોનો

૧. આ નામની ત્રણ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧)માં પૃ. ૪૩૯-૪૪૦, ૪૪૦-૪૪૧ અને ૪૪૧-૪૪૨માં અનુક્રમે છપાવાઈ છે.

૨. ત્રણે કૃતિ પૈકી એકેનો નિર્દેશ કર્તાએ ‘સંજ્ઞાપ્રય’ તરીકે કર્યો નથી.

૩. ત્રીજી કૃતિમાં રચનાર તરીકે યશોવિજયગણિનું નામ નથી, પણ એ એમની હશે એમ લાગે છે.

ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજી કૃતિમાં નદી ઊતરવાથી પાપ ખરું કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારાયો છે.

આ કૃતિમાં ‘બત્રીસ સૂત્ર’ એવો બાંધેભારે ઉલ્લેખ છે. જિનેશ્વરના જન્મ સમયે એમને જળભર્યા એક કરોડ અને સાઠ લાખ કળશો વડે નવડાવે છે એ વાત અહીં કરી છે.

‘જિનપ્રતિમાસ્થાપન સ્તવન (પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮) - આ દસ કડીના પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને ઐતિહાસિક વિગતો રજૂ કરતા સ્તવન દ્વારા જિનપ્રતિમા તે જિનવરની સમાન છે અને જિન-પ્રતિમામાં સંદેહ ન રાખવો એમ કહ્યું છે. એમ કરતી વેળા ભરત વગેરેએ શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યાનો - ભરતે સુવર્ણના પ્રાસાદ કરાવી તેમાં રત્નનાં બિંબ સ્થાપ્યાંનો, વિ. સં. ૧૩૭૧માં સમરોશા () એ અને વિ. સં. ૧૬૭૬માં બાદરશાહને વારે કરમાશાહે અનુક્રમે પંદરમા અને સોળમા ઉદ્ધાર કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં કોણે ક્યારે કેટલા પ્રાસાદ કરાવ્યા અને કેટલાં બિંબ સ્થાપ્યાં તે વિષે નીચે મુજબ માહિતી અપાઈ છે :

વર્ષ	વ્યક્તિ	પ્રાસાદની સંખ્યા	બિંબની સંખ્યા
વીર સંવત્ ૨૮૦	સંપ્રતિ રાજા	સવા લાખ	સવા કરોડ
વિ. સં. ૧૮૮૩	વિમલ મંત્રી ^૨	?	૨૦૦૦
વિ. સં. ૧૧૮૮	કુમારપાલ રાજા	૫૦૦૦	૭૦૦૦
વિ. સં. ૧૨૮૫	વસ્તુપાલ-તેજપાલ	„	૧૧૦૦૦

વિ. સં. ૧૨૭૨માં ધન્ના સંઘવીએ ૮૮ કરોડ દ્રવ્ય ખર્ચી રાણકપુરમાં દહેરાં કરાવ્યાં એ વાત તેમજ દ્રૌપદીએ જિનપ્રતિમા પૂજી હતી એ વાત છઠ્ઠા અંગની સાક્ષી આપી રજૂ કરાઈ છે.

અધ્યમપરિક્ષા (અર્ધપરીક્ષા) ઉ. વિ. સં. ૧૭૨૬) - ન્યાયાચાર્ય

૧. ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૧૮-૧૧૯)માં આ સ્તવન છપાયું છે. એમાં એના નામાંતર તરીકે “કુમતિકલતા ઉન્મિલન સ્તવન” એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે.
૨. એમણે ‘આબુ’ ઉપર દહેરાં કરાવ્યાં પરંતુ કેટલાં તેનો ઉલ્લેખ નથી.
૩. આ કૃતિ સ્વોપજ વિવરણ સહિત પાટણની “હેમચન્દ્રાચાર્ય સભા” તરફથી વિ. સં. ૧૮૭૮માં અને “જૈ. ગ્ર. પ્ર. સ.” તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૮૮૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. આમ મૂળ કૃતિ અને એનું સ્વોપજ વિવરણ બે વાર છપાવાયાં છે. દ્વિતીય પ્રકાશનમાં મૂળ કૃતિની ગાથાઓની સંસ્કૃત છાયા, ગાથાઓની અકારાદિ ક્રમે સૂચી, સ્વોપજ વિવરણગત સાક્ષીરૂપ ગ્રંથોની પત્રાંકના નિર્દેશ વિનાની અને અકારાદિ ક્રમથી અનલંકૃત સૂચી, ઘણાંખરાં પાઠ્ય અવતરણોની સંસ્કૃત છાયા તેમજ સ્વોપજ વિવરણના

યશોવિજયજીએ આ પાઠ્ય કૃતિ રચી તે પૂર્વે આ નામની પાઠ્ય કૃતિ જ્યારામે પદ્યમાં – આર્યામાં રચી હતી અને એના આધારે હરિષેણે અપભ્રંશમાં ૧૧ સંધિમાં આ નામની કૃતિ વિ. સં. ૧૦૪૪માં પૂર્ણ કરી હતી. વિશેષમાં અમિતગતિજીએ વિ. સં. ૧૦૭૦માં અને સૌભાગ્યસાગરે વિ. સં. ૧૫૭૧માં સંસ્કૃતમાં ધર્મપરીક્ષા રચી છે. આ નામની સંસ્કૃત કૃતિ બીજાઓએ પણ રચી છે. દા. ત. પાર્શ્વકીર્તિ, દેવસેન, સોમસુન્દરસૂરિજીના શિષ્ય જિનમંડનજી અને માનવિજયજી ગણિ.

યશોવિજયજી ગણિની ધર્મપરિક્ષામાં ૧૦૪ ગાથા છે અને એ જ. મ. માં રચાયેલી છે. એમાં નિમ્નલિખિત બાબતોને સ્થાન અપાયું છે :

ધર્મનું લક્ષણ, ધર્મની પરીક્ષાના મૂળ તરીકે માધ્યસ્થ્યનો નિર્દેશ, અનંતસંસારીપણાનો હેતુ, આભિગ્રહિકાદિ પાંચ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વ અને આભિગ્રહિકાના છ વિકલ્પો, માર્ગાનુસારિતા, જ્ઞાન અને દર્શનથી યુક્તતા અને અયુક્તતાને લક્ષી આરાધક અને વિરાધકની ચતુર્ભંગી, લૌકિક અને લોકોત્તર મિથ્યાત્વની તુલના, ગુણોનું અનુમોદન, સૂત્ર કહેનારને લાભ, કેવલજ્ઞાનીનાં દ્રવ્યહિંસા અને દ્રવ્યપરિગ્રહ વિષે ચર્ચા, જિનાજ્ઞાની સુવર્ણની જેમ કષ, તાપ અને છેદન દ્વારા પરીક્ષા, કષાદિની સમજણ, સુવર્ણની જેમ ભાવસાધુના આઠ ગુણો^૧ તેમજ સદ્ગુરુની આજ્ઞાના પાલનથી લાભ.

વિશેષમાં અહીં પુષ્પચૂલા, અર્ણિકાપુત્ર વગેરેનો ઉદાહરણાર્થે નિર્દેશ કરાયો છે.

સ્વોપજીવિવરણ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૨૬) – આ સંસ્કૃતમાં રચાયેલા સ્વોપજીવિવરણના પ્રારંભમાં ત્રણ પદ્યો છે. બીજા પદ્યમાં ‘શંખેશ્વર’ પાર્શ્વનાથનો અમે આશ્રય લઈએ છીએ એમ કહ્યું છે. આ વિવરણના અંતમાં પણ ત્રણ પદ્યો છે. એ પૈકી બીજા પદ્યમાં ‘ચારુમતિ’ મહોપાધ્યાય વિનયવિજયગણિજીએ કર્તાને પ્રસ્તુત વિવરણને અંગે સહાયતા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ વિવરણની એક હાથપોથી પત્તનપુરમાં ‘રસાક્ષિસપ્તેન્દુ’ વર્ષમાં એટલે કે વિ. સં. ૧૭૨૬માં લખાયેલી મળે છે.^૨ આ વિવરણમાં આશરે સાડી પાંચસો અવતરણો અપાયાં છે. યથાચ્છન્દની

પ્રાથમિક અંશ પૂરતું મુનિશ્રી શિવાનંદવિજયજી કૃત ટિપ્પણ અપાયાં છે. અને એ રીતે આ દ્વિતીય પ્રકાશન પહેલા કરતાં ચડિયાતું છે, પરંતુ એમાં વિષયાનુક્રમ જણાતો નથી તો એ ન્યૂનતા દૂર થવી ઘટે.

૪. આ નામ સ્વોપજીવિવરણના ત્રીજા પદ્યમાં જોવાય છે.

૧. ગા. ૮૦-૮૨ એ હરિભદ્રસૂરિજી જેવા પૂર્વાચાર્યની કૃતિમાંથી ઉદ્ધૃત કરાઈ છે.

૨. જુઓ દ્વિતીય પ્રકાશન (પત્ર ૨૮૨ આ).

ચારિત્ર વિષયક ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા ^૧(૧૦-૧૪), આઠ યોગદષ્ટિ (૬૧-૬૨), મરીચિના વચનની મીમાંસા (૧૩૯-૧૪૧) ઇત્યાદિ બાબતો વિસ્તારથી વિચારાઈ છે.

સવ્વજ્ઞસુસયગનું ખંડન - વિ. સં. ૧૬૨૯માં પવયજ્ઞપરિક્ષા રચનારા ધર્મસાગરગણિજીએ ૧૨૨ પદ્યમાં જ. મ. માં ^૨સવ્વજ્ઞસુસયગ (સર્વજ્ઞશતક) નામની કૃતિ રચી છે અને એને સંસ્કૃત સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે. આમાં એમણે સર્વજ્ઞને અંગે કેટલાંક વિધાનો કર્યા છે. એ એમના મૌલિક વિચારો છે કે કોઈ પુરોગામીની કૃતિમાં દર્શાવાયેલા વિચારોની રજૂઆત છે તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. ગમે તેમ આવાં કેટલાંક વિધાનોનું ખંડન ન્યાયાચાર્યે ધમ્મપરિક્ષા અને એના વિવરણમાં કર્યું હોય એમ લાગે છે.^૩

સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :

અનુયોગદ્વાર બૃહદ્વૃત્તિ	આરાધના પતાકા
અનુયોગદ્વાર મૂલટીકા	આવશ્યક ચૂર્ણિ
અનુયોગદ્વાર સૂત્ર	આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૯
અયોગવ્યવસ્થેદદ્વાત્રિશિકા ૩	આવશ્યક ભાષ્ય
અષ્ટક (હારિભદ્રીય) ૧૮	આવશ્યક વૃત્તિ
આઉર પચ્ચક્ષુખાણ	ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ
આઉર પચ્ચક્ષુખાણવૃત્તિ	ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિ
આકર ૧૭	ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
આગમ	ઉત્સૂત્ર કંદ કુદાલ ૧૬
આચારાંગ ચૂર્ણિ	ઉપદેશપદ વૃત્તિ ૬૭, ૨૦૧
આચારાંગ ટીકા ૩૦	ઉપદેશપદ સૂત્ર ૮૧, ૨૦૧
આચારાંગ નિર્યુક્તિ ૨૨૧	ઉપદેશપદ સૂત્ર વૃત્તિ ૭૧, ૮૧
આચારાંગ સૂત્ર ૧૮	ઉપદેશમાલા
આતુરપ્રત્યાખ્યાન વૃત્તિ	ઉપદેશમાલા કર્ણિકા

૧. આ પત્રાંક છે.

૨. આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત “મીઠાભાઈ કલ્યાણચંદ જૈન પેઢી” તરફથી કપડવંજથી વિ. સં. ૨૦૧૨માં છપાવાઈ છે.

૩. જૈ. સા. સં. ઇ. (પૃ. ૬૩૩)માં જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે તેથી સવ્વજ્ઞસુસયગ અભિપ્રેત હશે એમ લાગે છે :

“ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિમાશતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે.”

ઉપદેશમાલા દોઘટ્ટી
 ઉપદેશમાલા લઘુવૃત્તિ
 ઉપદેશમાલા વૃત્તિ
 ઉપદેશમાલા (સિદ્ધર્ષિયા)
 ઉપદેશમાલા હેયોપાદેયા
 ઉપદેશરત્નાકર
 ઓઘનિર્યુક્તિ ૧૮૪
 ઓઘનિર્યુક્તિ વૃત્તિ
 કાયસ્થિતિ સ્તોત્ર ૩૫
 કાલિકાચાર્ય કથા
 ખણ્ડખાદ્ય
 ગચ્છાચાર ૧૫
 ગુણસ્થાનકમારોહ સૂત્ર
 ગુણસ્થાનકમારોહ સૂત્ર વૃત્તિ ૩૪
 ચતુઃશરણ ૨૩
 ચતુઃશરણ ટીકા
 જ્ઞાતાધર્મકથાંગ સૂત્ર
 જ્ઞાતાસૂત્ર વૃત્તિ
 ઠાણાંગસૂત્ર
 તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય
 તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય વૃત્તિ ૧૬૩
 તત્ત્વાર્થ સૂત્ર
 ત્રિષષ્ટિ (પર્વ ૧૦)
 ત્રિષષ્ટિ (નેમિ ચરિત્ર) ૧૫
 દશવૈકાલિક ચૂંણિ
 દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ
 દશવૈકાલિક વૃત્તિ
 દ્વાત્રિંશિકા (સિદ્ધસેનીયા)
 દશવૈકાલિક સૂત્ર
 દશાશ્રુતસ્કંધ ચૂંણિ ૨૧૭
 ધનપાલ પંચાશિકા
 ધર્મબિન્દુ

ધર્મબિન્દુ વૃત્તિ
 ધર્મરત્ન પ્રકરણ ૩
 ધર્મરત્ન પ્રકરણ વૃત્તિ
 નન્દિસૂત્ર ૧૪૯
 નન્દિસૂત્ર વૃત્તિ
 નિશીથચૂંણિ
 ન્યાયાવતાર
 પંચનિર્ઝનથી પ્રકરણ
 પંચવસ્તુ
 પંચવસ્તુ વૃત્તિ
 પંચસૂત્ર
 પંચસૂત્ર વૃત્તિ
 પંચાશક ૭૧
 પંચાશક વૃત્તિ
 પાક્ષિક ચૂંણિ
 પાક્ષિક સમ્પત્તિ
 પાક્ષિક સમ્પત્તિ વૃત્તિ
 પાક્ષિક સૂત્ર ૨૩
 પાક્ષિક સૂત્ર વૃત્તિ
 પિણ્ડનિર્યુક્તિ
 પિણ્ડનિર્યુક્તિ વૃત્તિ ૨૦૧
 પુષ્પમાલા પ્રકરણ
 પુષ્પમાલા બૃહદ્વૃત્તિ ૫૧
 પુષ્પમાલા લઘુવૃત્તિ
 પુષ્પમાલા વૃત્તિ ૧૮૨
 પ્રજાપ્તિ ૧૬૧
 પ્રજાપના ૧૮૭
 પ્રજાપના વૃત્તિ ૧૮૦, ૧૮૪
 પ્રજાપના સૂત્ર ૧૮૭
 પ્રમાણનયતત્ત્વલોકાલંકાર
 પ્રવચનપરીક્ષા
 પ્રવચનપરીક્ષા વૃત્તિ
 પ્રવચનસારોદ્ધાર

પ્રવચનસારોદ્ધાર વૃત્તિ ૨૨૧
 પ્રશમરતિ
 પ્રશ્નવ્યાકરણ
 પ્રાકૃત વીરચરિત્ર
 બૃહત્કલ્પ નિર્યુક્તિ
 બૃહત્કલ્પભાષ્ય ૧૮૪
 બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય વૃત્તિ ૧૮૪
 ભગવતી ૨૧૭
 ભગવતી વૃત્તિ ૧૮૬, ૧૮૭
 ભગવતી સૂત્ર ૧૬૧
 ભવભાવના વૃત્તિ ૪૯
 ભુવનભાનુકેવલિચરિત્ર
 મહાનિશીથ ૮૯
 મહાનિશીથ સૂત્ર ૯
 મહાભારત
 યતિજીતકલ્પવૃત્તિ
 યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૬૯
 યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વૃત્તિ
 યોગબિન્દુ
 યોગબિન્દુ સૂત્ર વૃત્તિ ૭૪, ૮૦
 યોગશાસ્ત્ર
 યોગશાસ્ત્ર વૃત્તિ ૪૩
 લઘુપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રન્થ ૪૫
 લલિતાવિસ્તરા ૫૬, ૧૬૬
 લલિતવિસ્તરા પંજિકા
 લોકતત્ત્વનિર્ણય
 વન્દારુવૃત્તિ
 વિંશિકા (અષ્ટમ) ૧૦૯
 „ (ચતુર્થ) ૧૯૩
 „ (તૃતીય)
 „ (પંચમ)
 વિશેષજવતી

વિશેષાવશ્યક ૨૦૫
 વિશેષાવશ્યક વૃત્તિ
 વીર ચરિત્ર ૧૬૨
 વૃદ્ધોપમિતિ ભવપ્રપંચ ૪૬
 વ્યવહાર ૪
 વ્યવહાર ભાષ્ય ૧૦, ૫૪
 વ્યવહાર વૃત્તિ
 શકસ્તવ
 શકસ્તવ વૃત્તિ
 શ્રાદ્ધ જીતકલ્પ સૂત્ર
 શ્રાદ્ધ જીતકલ્પ વૃત્તિ
 શ્રાદ્ધ જીતસૂત્ર ૨૮૨
 શ્રાદ્ધ જીતસૂત્ર વૃત્તિ ૨૮૨
 શ્રાદ્ધ પ્રતિકમણ
 શ્રાદ્ધ પ્રતિકમણ ચૂર્ણિ
 શ્રાદ્ધ પ્રતિકમણ વૃત્તિ
 શ્રાદ્ધવિધિ
 શ્રાદ્ધવિધિ વૃત્તિ
 શ્રાવક દિનકૃત્ય વૃત્તિ ૫૧
 શ્રાવક પ્રજ્ઞાપ્તિ સૂત્ર
 શ્રાવક પ્રજ્ઞાપ્તિ વૃત્તિ
 શ્રાવક પ્રતિકમણ વૃત્તિ
 ષડ્દર્શન સમુચ્ચય વૃત્તિ
 ષોડશક
 સંસ્કૃત નવતત્ત્વ પ્રકરણ
 સંગ્રહણી વૃત્તિ ૩૬
 સમયસાર પ્રકરણ
 સમયસાર વૃત્તિ
 સમવાયાંગ
 સમ્મતિતર્ક ૨૮
 સમ્મતિ વૃત્તિ
 સમ્યક્ત્વ સપ્તતિ

સૂયગડાંગ ચૂર્ણિ

સ્યાદ્વાદ રત્નાકર

સૂયગડાંગ નિર્યુક્તિ

હિતોપદેશમાલા

સૂયગડાંગ વૃત્તિ

હિતોપદેશમાલા વૃત્તિ

સૂયગડાંગ સૂત્ર

પ્રસ્તુત વિવરણમાં ગ્રન્થકારોનાં પણ નામ છે. જેમકે ઉપદેશ-પદવૃત્તિકૃત્ (પત્ર ૮૪), જિનભદ્રગણિજી (૪૫), મૂલ ટીકાકાર (૧૯૫), સિદ્ધર્ષિજી (૧૬૧), સિદ્ધસેનજી (૧૨૮) અને હરિભદ્રસૂરિજી (૨૩, ૨૮, ૬૦, ૮૦ અને ૧૦૧).

૩૫ મા પત્રમાં ત્રૈરાશિકનો ઉલ્લેખ છે.

પૂર્તિ – ઉપર્યુક્ત વિવરણમાં યશોવિજયજી ગણિએ જાતે ઉમેરો કર્યો છે અને એને લગતી હાથપોથી મળી આવી છે એમ ન્યા. ય. સ્મૃ.નું આમુખ (પૃ. ૮) જોતાં જણાય છે.

વિચારબિન્દુ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૨૬) – આની બે હાથપોથીઓ જોવા જાણવામાં છે. એક હાથપોથીના આદ્ય તેમજ અંતિમ (૨૮ મા) પત્રની પહેલી પૃંછીની પ્રતિકૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧)માં પૃ. ૪૦ અને ૪૧ની સામે અનુક્રમે અપાઈ છે. બીજી હાથપોથી ૧૮ પત્રની છે, પરંતુ એનું પહેલું પત્ર ખોવાઈ ગયું છે. એ હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૨૬માં લખાયેલી છે.

લગભગ ૨૬૪૦ શ્લોક જેવડી પ્રસ્તુત કૃતિનો પ્રારંભ નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા કરાયો છે :

“एन्द्रश्रेणिनतं नत्वा जिनं तत्त्वार्थदेशिनम् ।

कुर्वे धर्मपरीक्षाय लेशोद्देशेन वार्तिकम् ॥”

ત્યાર પછીનું લખાણ ગુજરાતીમાં ગદ્યમાં છે. એનો પ્રારંભિક ભાગ નીચે મુજબ છે :

“કોઈક કહઈ છઈ જે ઉત્સૂત્રભાષીનઈ અનંત જ સંસાર હોઈ એ નિર્ધાર ન ઘટઈ જે માઈ જે ણં તિત્થંગરાદીણં મહત્તિ આસાયણં કુજ્જા । સે ણં અજ્ઞવસાયં પડુચ્ચ જાવ ણં અણંતસંસારિમત્તણં લમ્બિજ્જા એ મહાનિશીથ સૂત્રનઈ વચનઈ તીર્થકરાદિની મોટી આશાતનાઈ પાણે અધ્યવસાયનઈ અનુ સંખાતાદિક સંસાર કહિઓ છઈ ॥”

૧. પત્ર ૧૮ આ કોરું છે.

૨. $\frac{૧૮ \times ૨ \times ૧૫ \times ૩૮}{૩૨} = ૬૪૧ \frac{૧}{૪}$

બીજી 'હાથપોથીની ત્રીજી લીટીમાં નીચે મુજબ લખાણ છે :

જન્માંતરનિ વિષયિં ન હોઈ ઇત્યાદિક કોઈક કહઈ છઈ તિહાં જાવા ઉ. સેસં ઇત્યાદિક ઉપદેશમાલાની ગાથાની સંમતિ કહઈ છઈ તે ન ઘટઈ જે માટિં તે ગાથામાંહિ પ્રમાદપરિહારનો અર્થ છઈ પણિ એ અર્થ નથી.

આ વાર્તિકમાં કેટલાક ગ્રંથોનો સાક્ષી તરીકે ઉલ્લેખ છે. દા. ત. -

આચારંગ (૧૫ આ), ઉપદેશપા(૧૫)૬ (૫ આ), દશવૈકલિકચૂર્ણિ (૧૧ અ), ધર્મબિન્દુ વૃત્તિ (૬ અ), ધર્મરત્નપ્રકરણ વૃત્તિ (૪ અ), 'નવતત્ત્વસૂત્ર (૪ અ), પંચનિર્ગન્થી (૧૪ અ), પંચસૂત્ર (૭ આ), પિણ્ડનિર્ધુક્તિ (૧૨ આ), પુષ્પમાલા બૃહદ્વૃત્તિ (૩ આ), પ્રવચનસારોદ્ધાર વૃત્તિ (૩ આ), બૃહત્કલ્પ (૧૨ આ, ૧૩ અ), ભગવતીસૂત્ર (૫ આ, ૧૩ અ), યોગબિન્દુ (૪ અ, ૪ આ, ૬ આ), યોગશાસ્ત્ર વૃત્તિ (૩ આ, ૮ અ, ૮ આ), લઘૂપમિતિભવપ્રપંચ (૩ આ), વિસેસા. (૧૪ અ), વૃદ્ધોપમિતિભવપ્રપંચા (૩ આ), વ્યવહારભાષ્ય (૪ અ), શ્રાદ્ધજીતકલ્પ (૧૮ અ), શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય વૃત્તિ (૩ આ), ષોડશક (૬ આ), સમયસારસૂત્ર (૩ આ), સમ્મતિ (૨ આ), સૂત્રકૃતાંગ (૧૨ આ).

વિષય - આ વાર્તિક ધર્મપરિક્ષા અને એના સ્વોપજ વિવરણના સારાંશરૂપ છે એટલે એનો વિષય એ બેથી જુદો નથી.

પત્ર ૧૮ અ ઉપર નીચે મુજબ લખાણ છે :

‘‘इति श्री‘तपा’गच्छाधिराजभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्योपाध्यायश्री-
कल्याणविजयगणिसन्तानीयपं.श्रीनयविजयगणि शिष्योपाध्यायश्रीयशोविजयविरचितं
स्वोपज्ञधर्मपरीक्षावृत्तिवार्तिकं समाप्तं ॥

एष बिन्दुरिह धर्मपरीक्षावाङ्मयामृतसमुत्थः ।

नन्दताद् विषविकारविनाशी व्योम यावदधितिष्ठति भानुः ॥ १ ॥

इति विचारबिन्दुः संपूर्णः ॥ लिखितश्च संवत् १७२६ मिते पोषमासे चतुर्दश्यां
तिथौ रविवारे । श्री स्तंभतीर्थबन्दिरे ॥ छ ॥ श्रीरस्तु श्रीश्रमणसंघस्य ॥ श्रीः । श्रीः ॥’’

‘દેવધર્મ પરીક્ષા - આ ૪૨૫ શ્લોક જેવડી સંસ્કૃત કૃતિનો પ્રારંભ એક પદથી

૧. આ જીર્ણશીર્ણ હોવાથી પહેલી બે લીટી બરાબર વાંચી શકાતી નથી.

૨. આ પત્રાંક છે. ૩. આ સંસ્કૃતમાં છે.

૪. આ કૃતિ ન્યા. ય. ગ્રં. માં પત્ર ૩૨ અ - ૪૨ આ માં જૈ. ધ. પ્ર. સં. તરફથી અન્ય નવ કૃતિઓની સાથે વિ. સં. ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

કરાયો છે અને એના અંતમાં બે પદો છે. બાકીનો ભાગ ગદ્યમાં છે. પ્રથમ પદમાં કહ્યું છે કે 'દેવો અધર્મી છે' એમ જે કેટલાક કહે છે એ ભ્રમનું હું નિરાકરણ કરું છું. આ કૃતિમાં '૨૭ મુદ્દાઓ ચર્ચાયા છે :

(૧) દેવોને 'અધર્મી' કહેવા તે નિષ્કુર વચન છે. એમ બોલવું સારું નથી, કેમકે આગમમાં દેવોને અસંયત કહેવાનો પણ નિષેધ કરાયો છે.

(૨) દેવોને જેમ 'નોસંયત' કહેવામાં આવે છે તેમ 'નોધર્મી' કહી ન શકાય, કારણ કે ધર્મના શ્રુત-ધર્મ અને ચરિત્ર-ધર્મ એ બે પ્રકારો પૈકી દેવોને શ્રુત-ધર્મ હોય છે.

(૩) દેવો સૂત્રનું પઠન કરતા નથી, વાસ્તે તેમને શ્રુત-ધર્મ નથી એમ કહેવું વાજબી નથી. કેમકે શ્રુત-ધર્મ સૂત્રથી અને અર્થથી એમ બે પ્રકારનો છે અને પ્રત્યેક સમ્યગ્દષ્ટિને શ્રુત-ધર્મ હોય જ છે.

(૪) દેવો 'અધર્મસ્થિત' કહેવાય છે, કેમકે તેઓ સર્વવિરતિરૂપ સંયમને ધારણ કરી શકતા નથી.

(૫) દેવો 'બાળ' છે, કેમકે તેઓ વિશિષ્ટ બોધ વિનાના છે. વ્રતક્રિયાની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો બાળ હોવા છતાં તેમનામાં સમ્યગ્જ્ઞાન હોવાથી એઓ 'બાળ' ન કહેવાય.

(૬) સંયમ વિનાનું એકલું સમ્યક્ત્વ નિષ્ફળ છે એ વિશિષ્ટ સંયમની અપેક્ષાપૂર્વકનું વચન છે. 'બાળ' શબ્દ સાંભળી તાત્પર્ય સમજ્યા વિના વ્યામોહ સંભવે છે.

(૭) દેવો નારકોના જેવા જ છે એ જાત્મનું વચન છે. એ બેમાં વિશેષતાઓ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોને સારી લેશ્યા હોય છે.

(૮) સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો સાધુઓનો વિનય કરે છે. એ એમનું 'તપ' છે.

(૯) દેવો સાધુઓનું વૈયાવૃત્ત્યાદિ કરે તો તેમનો ભવ સફળ છે.

(૧૦) શક ઇન્દ્ર સમ્યગ્વાદી છે, જોકે પ્રમાદાદિને લઈને એની ભાષા ચારે પ્રકારની હોવાનો સંભવ છે. એ અનવદ્યભાષી છે, કેમકે હસ્તાદિ વડે મુખ ઢાંકીને એ બોલે છે.

૧. આ મુદ્દાઓ ન્યા. ય. ગ્રં.ના ઉપોદ્ઘાત (પત્ર ૧૩ અ - ૧૩ આ)માં છે. એ ઉપરથી ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૯૧-૧૯૨)માં એ અપાયા હોય એમ લાગે છે.

(૧૧) શક્ર મુનિઓને અવગ્રહ આપે છે. તે સાધુઓને વસતિના દાન આપવા રૂપ મહાધર્મ છે.

(૧૨) ચમર વગેરે ઇન્દ્રો અને એમના લોકપાલો (તીર્થંકર) ભગવાનનાં હાડકાંની આશાતના કરતા નથી. એ ભગવાનનો વિનય કરવારૂપ ધર્મ છે.

(૧૩) મહર્ષિને ઉપસર્ગ કરનારને દેવ શિક્ષા કરે. એ વૈયાવૃત્ત્ય ગણાય એટલે એ 'તપ' કહેવાય. હરિકેશીનું વૈયાવૃત્ત્ય યક્ષોએ કર્યું હતું.

(૧૪) સવર એ પણ સમ્યક્ત્વ ગણાય. સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોને એ હોય છે.

(૧૫) સૂર્યાભદેવે ધાર્મિક વ્યવસાય કરીને દેવાધિદેવની પ્રતિમાનું પૂજન ભક્તિપૂર્વક કર્યું છે.

(૧૬) વિજય દેવે પણ તેમ કર્યું છે.

(૧૭) દેવો જે જિનપૂજન કરે છે તે આગળ અને પછી કલ્યાણકારી છે. જિનપૂજન એ વાસ્તવિક ધર્મ છે, નહિ કે કુલાચાર.

(૧૮) 'પછી' શબ્દથી પરભવ સમજવાનો છે, કેમકે તપશ્ચર્યાદિકનું ફળ તેવું જ દર્શાવાયું છે.

(૧૯) જિનપ્રતિમાદિનું દેવોએ કરેલું પૂજન તે સ્થિતિરૂપ જ છે, નહિ કે ધર્મરૂપ એમ જે ધર્મશૃંગાલાદિકો બોલે છે તેનું નિરસન આથી થાય છે.

સ્થિતિ પણ ધર્મ જ છે.

(૨૦) જ્ઞાનીઓનો લોકસંગ્રહ યાને લોકોપચાર પણ કર્મ ખપાવવા માટે જ છે.

(૨૧) દેવોએ પ્રભુનું કરેલ વંદનાદિ પણ આગળ અને પછી હિતકારી છે.

(૨૨) વન્દનાધિકારમાં પૂજાધિકારનો સમાવેશ થાય છે.

(૨૩) પ્રભુને વંદન એ નિરવદ્ય અને પરલોકમાં હિતકારી છે. એથી તો સૂર્યાભ વગેરે દેવોની વન્દનાદિની પ્રતિજ્ઞા પ્રભુએ સ્વીકારી હતી. નાટકનો નિષેધ કર્યો નથી.

(૨૪) સૂર્યાભની નાટક માટેની માંગણી ન સ્વીકારવાથી એની ભક્તિનો ભંગ થાય. આમ નાટક એ ભક્તિનું એક અંગ છે.

(૨૫) જેમ દાનનો ઉપદેશ કે નિષેધ કરાય છે તેમ જિનપૂજા માટે ઉપદેશ કે નિષેધ ન કરવો એમ કહેવું ઉચિત નથી, કેમકે જિનપૂજાને અંગે એ અનુબન્ધ-

હિંસા નથી.

(૨૬) જિનચૈત્ય કે જિનપ્રતિમાને અંગે થતી દ્રવ્યહિંસાની અર્થદંડ કે અનર્થદંડ તરીકે ગણના કરાઈ નથી.

(૨૭) જિનપૂજાદિમાં જ્યાં સુધી આરંભ છે ત્યાં સુધી અધર્મ છે અને એમાં જેટલી ભક્તિ છે તે ધર્મ છે એવી મિશ્રભાષા બોલવી યોગ્ય નથી.

અંતમાં, જિનપૂજાદિ - દ્રવ્યસ્તવ એ ધર્મકાર્ય છે એમ માનતાં હિંસાનું દૂષણ ક્યાં ગયું એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી એ દૂષણ અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ ચારમાંથી કઈ રીતે છે તે પ્રશ્ન કરી એ ચારે વિકલ્પનું ખંડન કરાયું છે. વિશેષમાં દ્રવ્યસ્તવને અંગે કૂવો ખોદવાનું ઉદાહરણ રજૂ કરાયું છે.

ઉપર્યુક્ત વિગતો જણાવતી વેળા આગમોમાંથી અવતરણ અપાયાં છે. એ આગમોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

આવશ્યક નિર્યુક્તિ (૪૦ આ), ઉત્તરાધ્યયન (૩૪ આ), ઔપપાતિક (૩૭ આ), જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ (૩૫ આ), જીવાભિગમ (૩૫ આ), બૃહત્કલ્પ (૩૬ આ), ભગવતી (૩૨ અ, ૩૨ આ, ૩૩ અ, ૩૭ આ, ૪૦ આ), દ્વિતીયાંગ (૩૯ આ), મહાનિશીથ (૪૦ આ), મહાભાષ્ય (૩૯ આ), રાજપ્રશ્નીય (૩૫ અ, ૩૭ અ), સૂત્રકૃતાંગ (૩૯ અ, ૪૦ અ, ૪૧ અ) તેમજ સ્થાનાંગ (૩૨ અ, ૩૪ આ, ૪૨ અ).

આ ઉપરાંત અષ્ટક (૩૯ અ)નો પણ ઉલ્લેખ છે. એના પ્રણેતા હરિભદ્રસૂરિ છે.

એકસો આઠ (૧ એક) બોલ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૪૪) - આ ગુજરાતીમાં ગદ્યમાં રચાયેલી કૃતિની એક વીસ પત્રની હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૪૪માં લખાયેલી મળે છે, પરંતુ એનું પહેલું પત્ર નથી. આ આશરે '૪૨૫ શ્લોક જેવડી કૃતિમાં ૧૦૧ બોલ છે છતાં આ હાથપોથીમાં અપાયેલી પુષ્પિકામાં એકસો આઠ બોલ એવો ઉલ્લેખ

$$૧. \frac{૨૦ \times ૨ \times ૧૦ \times ૩૪}{૩૨} = ૪૨૫$$

૨. આ પુષ્પિકા નીચે મુજબ છે :

“ઇતિ શ્રી એકસો આઠ બોલ ઉપાધ્યાય શ્રી જસવિજયગણિ કૃતં સંપૂર્ણઃ ॥ છ ॥ છ ॥ સંવત્ ૧૭૪૪ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૧૦ વાર રવી દિને લખિતં શ્રી રાજનગર મધ્યે મંગલમસ્તુ ॥ ગણિ શ્રી રુદ્ધિભિમલ તત્તશિષ્ય મુનિકીર્તિ - વિમલ લખાવીતં ભદ્રમ્ સંઘનઈ ॥ છ ॥ :” આની પ્રતિ મનિ શ્રી યશોવિજયજી પાસે છે.

છે. પત્ર ૨ અ માંનું લખાણ નીચે પ્રમાણે શરૂ કરાયું છે :

“કોઈ સાધિ નથી । ૩ । છ । યથાર્થદનઈ ઉત્સૂત્ર બોલ્યાનો નિર્ધાર નથી એહવું લિખ્યું છઈ તે ન મિલઈ જે માટઈ આવશ્યક, વ્યવહારભાષ્યાદિક ગ્રંથમાં યથાર્થદ ઉત્સૂત્રચારીનઈ ઉત્સૂત્રભાષી જ કહિઓ છઈ । ૪ ।”

આ કૃતિમાં કર્તાએ સ્વયૂથના વિવાદગ્રસ્ત વિષયોને સ્થાન આપ્યું છે. દા. ત. એમાં નીચે મુજબના મુદ્દા ચર્ચાયા છે :

અપુનર્બન્ધક, જમાલિનો ઉત્તરભવ (૭ અ), વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત જિનપ્રતિમાની પૂજા (૮ આ), કેવલજ્ઞાનીને દ્રવ્યહિંસા (૧૧ આ), રાત્રિવિહાર (૧૩ અ), ચમર (૧૭ અ), અભયદાન (૧૭ અ), બારમા ગુણસ્થાનમાં મૃષાભાષા (૧૮ અ), તેમજ માંસાહારથી નરકગતિ (૧૮ અ).

૧૦૧મો બોલ - અંતિમ બોલ નીચે પ્રમાણે છે :

દષ્ટ મંડલનઈ વિષયિ જે સાધુ દીસઈ છઈ તપાગચ્છનાને ટાલી બીજઈ ક્ષેત્રઈ સાધુ નથી એહવું કહઈ છઈ તે ન મિલઈ જે માટઈ મહાનિશીથ, દુઃષમા સ્તોત્રાદિકનઈ અનુસારઈ ક્ષેત્રાંતરઈ । સાધુસત્તા સંભવઈ એહવું પરમ ગુરુનું વચન છઈ । ૧૦૧ ।

ઇત્યાદિક ઘણા બોલ વિચારવાના છઈ તે સુવિહિત ગીતાર્થના વચનથી નિર્ધારીનઈ સમ્યક્ત્વની દૃઢતા કરવી છ ।

સાક્ષીરૂપ ગ્રંથો - પ્રસ્તુત કૃતિમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોની સાક્ષી અપાઈ છે :

આચારાંગની નિર્યુક્તિ (૧૪ આ), આચારાંગની વૃત્તિ (૧૬ અ), ઉત્તરાધ્યયન (૭ અ), ઉપદેશ પદ (૪ અ), ઉપમિતિભવપ્રપંચા (૩ અ), કર્મગ્રંથ (૧૮ અ), ગુણસ્થાનકમારોહ (૨ અ), દશવૈકાલિક (૬ આ), દુઃષમા સ્તોત્ર (૨૦ આ), ધર્મોબિન્દુ (૫ આ), પંચાશક (૬ આ), મહાનિશીથ (૨૦ આ), યોગબિન્દુ (૩ અ), વ્યવહાર ચૂંજી (૧૭ આ), ષષ્ટાંગ સૂત્ર (૧૮ અ) અને સર્વજ્ઞશતક(ની ટીકા) (૧૬ અ).

ગ્રંથકાર તરીકે ‘સમભાવ ભાવી’ હરિભદ્રસૂરિ અને વ્યાખ્યાવિશારદ મલયાગિરિસૂરિનો ઉલ્લેખ છે.

કર્તૃત્વ - પ્રારંભનું પત્ર નથી એટલે “ઐન્દ્ર” જેવાથી શરૂઆત થઈ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. અંતમાં ‘જસવિજય ગણિ’ એટલો જ કર્તા માટે ઉલ્લેખ છે. એથી એઓ જ ન્યાયાચાર્ય છે કે અન્ય એવો પ્રશ્ન સંભવે છે.

સિરિપુજ્જલેહ (શ્રીપૂજ્યલેખ) - લઘુ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (પત્ર ૨ અ)માં તેમજ બૃહત્ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (પત્ર ૬ અ અને ૧૮ આ)માં શ્રીપૂજ્યલેખનો ઉલ્લેખ છે.

વળી અહીં એ કૃતિમાંથી એક જ. મ. માં રચાયેલું અવતરણ પણ અપાયું છે.

એક ગાથાનું “અન્નં ઘઙાઉ” પ્રતીક લઘુ સ્યાદ્વાદરહસ્યમાં અપાયું છે.

આ અવતરણની ભાષા જોતાં સમગ્ર કૃતિ પાઇયમાં હશે એમ માની મેં એનું એ પ્રકારનું નામ યોજ્યું છે. વળી આ અવતરણ વિચારતાં આ કૃતિ દાર્શનિક સાહિત્યને લગતી હશે એમ લાગે છે. એટલે આ કૃતિ શ્રીપૂજ્યને ઉદ્દેશીને લખાયેલો સામાન્ય લેખ નહિ હશે.^૧ વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ પણ કોઈક કારણસર આવું અનુમાન કર્યું છે એમ ન્યા. ય. સ્મૃ.ના એમના આમુખ (પૃ. ૭)માં નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે :

“શ્રીપૂજ્યલેખ એ કોઈ સામાન્ય વિજ્ઞપ્તિલેખ નથી. પરંતુ એ એક દાર્શનિક પદાર્થોની ચર્ચા કરતો પ્રાકૃતભાષાનો પત્રરૂપ ગ્રંથ જ હતો.”

પ્રસ્તુત કૃતિ જે શ્રીપૂજ્ય ઉપરના પત્રરૂપ છે એ શ્રીપૂજ્ય તે કોણ એનો વિચાર કરતાં એમ ભાસે છે કે ન્યાયાચાર્યના સમયમાંના યતિઓ(જતિઓ યાને ગોરજીઓ)ના નાયક તે આ શ્રીપૂજ્ય હશે અને એમની ગાદી બિકાનેરમાં હશે.

૧. સિરિપુજ્જલેહમાં અન્યોન્યાભાવ પૃથક્ત્વ ભિન્ન છે કે નહિ એ બાબતની ચર્ચા કરાઈ છે એમ લઘુ સ્યાદ્વાદરહસ્ય જોતાં જણાય છે.

૨. શ્રીપૂજ્ય થી વિજયપ્રબસૂરિજી અભિપ્રેત હોવાનો સંભવ શા માટે ન વિચારવો ? - સંપાદક.

પ્રકરણ ૬

અધ્યાત્મ

‘અધ્યાત્મસાર – આ ૯૪૯ પદ્યોમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલી કૃતિ સાત પ્રબન્ધમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૪, ૩, ૪, ૩, ૩, ૨ અને ૨ અધિકાર છે. આ એકવીસ અધિકારોમાં નીચે મુજબના વિષયને સ્થાન અપાયું છે :

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય, અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ, દંભનો ત્યાગ, ભવનું સ્વરૂપ; વૈરાગ્યનો સંભવ, એના ભેદ અને વૈરાગ્યનો વિષય; મમતાનો ત્યાગ, સમતા, સદનુષ્ઠાન અને મનની શુદ્ધિ; સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વનો ત્યાગ અને અસદ્ગ્રહ યાને કદાગ્રહનો ત્યાગ; યોગ, ધ્યાન અને ધ્યાન (સ્તુતિ); આત્માનો નિશ્ચય; જિનમતની સ્તુતિ, અનુભવ અને સજ્જનતા.

ત્રીજા અધિકારમાં દંભના ત્યાગ વિષે વિચાર કરતાં એ ત્યાગરૂપ શુદ્ધિ તે અધ્યાત્મની જન્મભૂમિ છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું છે. ચોથા અધિકારમાં સંસારને સમુદ્ર, અગ્નિ, કસાઈખાનું, નિશાચર, અટવી, કારાગૃહ, સ્મશાન, વિષવૃક્ષ, ગ્રીષ્મઋતુ અને મોહરાજાની રણભૂમિ એમ વિવિધ ઉપમા અપાઈ છે. ‘અનુભવ’ અધિકારમાં કર્તાએ જિનપ્રવચન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે. એમણે આ ભક્તિ નિમ્નવિખિત ચાર કાર્ય દ્વારા સૂચવી છે :

(૧) વિધિનું કથન, (૨) વિધિ ઉપરની પ્રીતિ, (૩) વિધિના અભિલાષીને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તન કરાવવું અને (૪) અવિધિનો નિષેધ.

૧. આ કૃતિ જૈનશાસ્ત્રકથાસંગ્રહની ઈ. સ. ૧૮૮૪માં પ્રકાશિત બીજી આવૃત્તિમાં છપાવાઈ છે. આ કૃતિ પ્ર. ૨. (ભા. ૧, પૃ. ૪૧૫-૫૫૭)માં વીરવિજયના ટબ્બા સહિત ઈ. સ. ૧૯૦૩માં છપાવાઈ છે. વળી એ કૃતિ ગંભીરવિજયગણિની ટીકા સહિત “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એ પૂર્વે મૂળ આ ટીકા સહિત નરોત્તમ ભાણજીએ વિ. સં. ૧૯૫૨માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. વિશેષમાં એમણે મૂળ આ ટીકા તેમજ મૂળના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ઈ. સ. ૧૯૧૬માં છપાવ્યું છે. આ ઉપરાંત આ મૂળ કૃતિ અધ્યાત્મોપનિષદ અને જ્ઞાનસાર સહિત નિમ્નવિખિત નામથી શ્રી, નગીનદાસ કરમચંદે વિ. સં. ૧૯૯૪માં પ્રકાશિત કરી છે :

“અધ્યાત્મસાર – અધ્યાત્મોપનિષદ – જ્ઞાનસારપ્રકરણરત્નત્રયી”

કર્તાની ઉપર્યુક્ત ભક્તિ તેમજ એમનો દર્શનપક્ષ એમને અન્ય સમ્રાદાયોના - દિગમ્બર જેવા સ્વસમયીનાં મન્તવ્યોનું ખંડન કરવામાં તેમજ સાંખ્ય, પાતંજલ વગેરે દર્શનો સાથે સમન્વય સાધવામાં ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. આ કાર્ય એમણે કુશળ તાર્કિકને છાજે તેમ કર્યું છે.

‘અનુભવ’ અધિકારમાં કર્તાએ પોતાનો સાક્ષાત્ અનુભવ ઠાલવ્યો છે.

આ અધિકારના ૨૯મા પદમાં એમણે કહ્યું છે કે પૂરેપૂરો આચાર પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ઇચ્છાયોગનો આશ્રય લઈ મુનિવરોની ભક્તિ વડે તેમના પદવીમાર્ગને અનુસરીએ છીએ.

બીજા અધિકારના ૧૬મા પદમાં તાંબું રસના અનુવેધથી સોનું બને છે એ વાત અને ૨૫મા પદમાં મંડૂકયૂર્ણની અને ૩૪મા પદમાં મહામણિ ત્રાસ નામના દોષને લઈને દૂષિત ગણાય એ બીના દર્શાવી છે.

દ્વિતીય પ્રબન્ધના ૪૬મા પદમાં સંસારમોચકનો અને પ્ર. ૩ ના ૩૪ મા પદમાં ‘કંઠસ્વણ’ ન્યાયનો, ૩૭ મામાં વાસીચન્દનનો, ૫૭ મામાં કતકક્ષોદનો અને ૭૪ મામાં ‘ધર્મયૌવનકાલ’નો ઉલ્લેખ છે.

વીસ વર્ગ - પ્રથમ પ્રબન્ધના ‘અધ્યાત્મસ્વરૂપ’ નામના દ્વિતીય અધિકાર (શ્લો. ૮-૧૧)માં એકેકથી અસંખ્યગુણી નિર્જરા કરનારના વીસ વર્ગ દર્શાવાયા છે. એ નીચે મુજબ છે :

(૧) પ્રશ્ન પૂછવા માટે જેનામાં સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થઈ છે તે, (૨) પૂછવાની ઇચ્છા ધરાવનાર, (૩) સાધુ પાસે જવાની ઇચ્છા રાખનાર, (૪) ક્રિયામાં રહી ધર્મ પૂછતો. (૫) સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો ઇચ્છુક, (૬) સમ્યક્ત્વને પામેલો, સમ્યક્ત્વને પામેલ, (૭-૯) ત્રણ પ્રકારના શ્રાવકો, (૧૦-૧૨) ત્રિવિધ સાધુઓ, (૧૩) અનન્તાનુબન્ધી કષાયરૂપ મોહનીય કર્મના અંશના ક્ષપક, (૧૪) દર્શનમોહના ક્ષપક, (૧૫) મોહના ઉપશમક, (૧૬) ઉપશાન્તમોહ, (૧૭) ક્ષપક, (૧૮) ક્ષીણમોહ, (૧૯) જિન (સયોગી કેવલી) અને (૨૦) અયોગી કેવલી.^૧

સંતુલન - આચાર(સુચ. ૧, અ. ૪) અને એને અંગેની નિજજુતિ (ગા. ૨૨૨-૨૨૩) ને લગતી શીલાંકસૂરિજીકૃત ટીકા (પત્ર ૧૬૦ આ)માં ઉપર્યુક્ત વિષય આલેખાયો છે. એને આધારે યશોવિજયજી ગણિએ પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હશે.^૨

૧-૨. આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ મારો લેખ “મોક્ષાભિમુખ મહાનુભાવોના દસ વર્ગ.” આ લેખ “જૈ. ધ. પ્ર.” (પુ. ૭૪, અંક ૩-૪ અને ૫)માં બે કટકે છપાયો છે.

‘ટીકા (વિ. સં. ૧૮૫૨) - આ સંસ્કૃત ટીકા ગંગાદેવવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૮૫૨માં રચી છે. એઓ વૃદ્ધિવિજયજી ઉર્ફે વૃદ્ધિચન્દ્રના શિષ્ય થાય છે. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૦૦માં થયો હતો. એમણે વિ. સં. ૧૮૨૪માં યતિપણાનો ને વિ. સં. ૧૮૩૧માં સંવેગી દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો. એઓ વિ. સં. ૧૮૪૮માં પંચાસ બન્યા હતા અને વિ. સં. ૧૮૬૮માં સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા.

સ્ખલન - પ્રસ્તુત ટીકામાં કોઈ કોઈ સ્થળે સ્ખલન છે.

ટબ્બો - વીરવિજયે અધ્યાત્મસાર ઉપર ગુજરાતીમાં ટબ્બો રચ્યો છે.

ભાષાન્તર - મૂળ કૃતિનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરાવેલું છે.

‘અધ્યાત્મોપનિષદ્ - “યશઃશ્રી” મુદ્રાથી અંકિત આ સંસ્કૃત કૃતિ ચાર અધિકારમાં વિભક્ત છે; એમાં અનુક્રમે ૭૭, ૬૫, ૪૪ અને ૨૩ પદો છે. આમ એકંદરે મુખ્યત્વે ‘અનુષ્ટુભ’ છંદમાં રચાયેલી આ કૃતિમાં ૨૦૮ પદો છે.

અધિકારનાં નામ - શાસ્ત્ર-યોગ-શુદ્ધિ, જ્ઞાન-યોગ-શુદ્ધિ, ક્રિયા-યોગ-શુદ્ધિ અને સામ્ય-યોગ-શુદ્ધિ એમ ચાર અધિકારનાં અનુક્રમે સાન્વર્થ નામ છે.

વિષય - પ્રથમ અધિકારના આઠ પદમાં કર્તાએ પ્રસ્તુત ગ્રંથનું નામ અધ્યાત્મોપનિષદ્ દર્શાવ્યું છે. બીજા પદમાં શબ્દયોગાર્થમાં નિપુણજનોની દષ્ટિએ એટલે કે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અને ત્રીજા પદમાં રૂઢાર્થમાં નિપુણોની દષ્ટિએ એટલે કે રૂઢિ અનુસાર અધ્યાત્મનો અર્થ કરાયો છે. પ્રથમ અર્થ દ્વારા કહ્યું છે કે ‘આત્માનું જ્ઞાનાચારાદિ પાંચ આચારોનું વિહરણ તે ‘અધ્યાત્મ’ છે. બીજો અર્થ એ છે કે બાહ્ય વ્યવહારથી મહત્ત્વ પામેલા ચિત્તને મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાથી વાસિત કરવું. પ્રથમ અર્થ એવંભૂત નયને લક્ષીને અને બીજો અર્થ વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર એ બે નયોને અનુસરીને અપાયેલ છે, એમ ચોથા પદમાં કહ્યું છે.

પ્રથમ અધિકારમાં અધ્યાત્મનું સાચું સ્વરૂપ, એ માટેની યોગ્યતાના

૧. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૮૭

૨. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૮૦, ટિ.).

૩. આ છપાયેલો છે (જુઓ પૃ. ૧૮૭) વિશેષમાં “અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ” તરફથી આ ટબ્બો મૂળસહિત વિ. સં. ૧૮૮૪માં છપાવાયો છે.

૪. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૮૭

૫. આ કૃતિ “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૮૬૫માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. વળી ‘શ્રી શ્રુતજ્ઞાન અમીધારા’ પૃ. ૪૭-૫૭માં આ કૃતિ ઈ. સ. ૧૮૩૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

અધિકારીનો નિર્દેશ, તુચ્છાગ્રહી જીવોની દુર્દશા, શાસ્ત્રનું સામર્થ્ય, શાસ્ત્રની પરીક્ષાની રીતિ, કષ, છેદ અને તાપનું વિસ્તૃત નિરૂપણ અને એની શાસ્ત્રમાં ઘટના, એકાંતવાદીઓએ પણ આડકતરી રીતે સ્વાદ્વાદનો કરેલો સ્વીકાર, નયની શુદ્ધિ તેમજ શ્રુતજ્ઞાન, ચિન્તા-જ્ઞાન અને ભાવના-જ્ઞાનની સમજણ તથા ધર્મવાદ માટેની યોગ્યતા એમ વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

દ્વિતીય અધિકારમાં નિમ્નલિખિત મુદ્દાઓ વિચારાયા છે :

પ્રાતિભજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, આત્મજ્ઞાની મુનિની ઓળખાણ, સાચું વેદપણું, જ્ઞાની પુરુષોની નિર્લેપતા, ચિત્તની શુદ્ધિ માટેનાં સાધનો તેમજ જ્ઞાન-યોગની વ્યાવહારિક તથા નૈયાયિક દષ્ટિએ વિચારણા.

તૃતીય અધિકારમાં ક્રિયાની આવશ્યકતા અને એનાથી નિર્મળ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાની રીત, તેમજ જ્ઞાની પુરુષો દ્વારા ક્રિયાનું સેવન એ બાબતો વિચારાઈ છે.

ચતુર્થ અધિકારમાં સમતાથી વાસિત જીવની સ્થિતિ, સમતા વિનાના સામાયિકનું સ્વરૂપ, પરમાત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં સમતાની સહાયતા અને સમતાથી લાભો વર્ણવાયા છે. છેલ્લી બાબત દર્શાવતી વેળા નિમ્નલિખિત વ્યક્તિનાં નામ ગણાવાયાં છે :

ભરત, દમદન્તઋષિ, નમિ રાજર્ષિ, સ્કન્દાચાર્યના શિષ્યો, મેતાર્ય, ગજસુકુમાલ, અર્ણિકાપુત્ર, દઢપ્રહારી અને મરુદેવા.

સન્નુલન - અધ્યાત્મોપનિષદ્માંનાં નીચે મુજબનાં પદો જ્ઞાનસારમાં જોવાય છે :

અધ્યાત્મોપનિષદ્		જ્ઞાનસાર	
અધિકાર	પદ	અષ્ટક	પદ
૧	૮	અનુભવ	૪
૧	૧૧-૧૪	શાસ્ત્ર	૬ (પા.), ૩ (પા.), ૧, ૪
૧	૭૪	"	
૨	૧૨ (ઉત્તરાર્ધ)	નિઃસ્પૃહ	૮ (ઉત્તરાર્ધ)
૨	૧૩-૧૪	મગ્ન	૬ (પા.), ૫ (પા.)
૨	૨૧-૨૫	અનુભવ	૩ (પા.), ૫, ૬ (પા.), ૭, ૮
૨	૩૦	વિવેક	૪ (પા.)
૨	૩૫-૩૯	નિર્લેપ	૧-૫
૨	૧૩-૧૮	ક્રિયા	૨-૭

અધ્યાત્મોપનિષદના ચતુર્થ અધિકારનાં નિમ્નલિખિત ક્રમવાળાં પદ્ય વૈરાગ્યકલ્પલતાના પ્રથમ સ્તબકમાં જોવાય છે.

૧	૧૪૩
૪	૧૪૬
૧૭	૨૫૬
૧૮	૨૫૭
૨૧	૨૫૮
૨૨	૨૫૫

અધ્યાત્મોપનિષદના પ્રથમ અધિકારનાં પદ્યો ૪૫-૪૭ અને ૫૨ તે વીતરાગસ્તોત્રના આઠમા પ્રકાશનાં અનુક્રમે પદ્ય ૧૦, ૮, ૯ અને ૧૧ છે.

‘જ્ઞાનસાર’, ‘અષ્ટકપ્રકરણ કિંવા અષ્ટકદ્વાનિશત્ - આ સંસ્કૃત કૃતિમાં

૧. આ કૃતિ ગંભીરવિજયગણિની ટીકા સહિત “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૯માં છપાવાઈ છે. વળી આ કૃતિ દેવચન્દ્રકૃત જ્ઞાનમંજરી નામની ટીકા સહિત “જૈ. આ. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. મૂળ કૃતિ કવિ ધનપાલકૃત શ્રાવક વિધિ પ્રકરણ સહિત “મુ. ક. જૈ. મો.”માં વીર સંવત્ ૨૪૪૭માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આ ઉપરાંત મૂળ કૃતિ “શ્રી શ્રુતજ્ઞાન અમીધારા”માં પૃ. ૧૧૦-૧૨૨માં ઈ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવાઈ છે. વિશેષમાં મૂળ કૃતિ એના પદ્યાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ તેમજ સારાંશ સહિત “શ્રી જ્ઞાનામૃત કાવ્યકુંજ યાને શ્રી જ્ઞાનસાર - ગદ્ય પદ્યાત્મક અનુવાદ મૂળ સાથે”ના નામથી “જૈ. આ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાવાઈ છે.

મૂળ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ તેમજ સ્વોપજ્ઞ ભાવાવબોધના અન્વયના ક્રમે રજૂઆત (ક્રિયાપદનાં જૂનાં રૂપને બદલે પ્રચલિત રૂપ આપીને) સહિત નિમ્નલિખિત નામથી “જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન” તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૨૦૦૭ (દ્વિતીય આવૃત્તિ)માં પ્રકાશિત કરાઈ છે :

“જ્ઞાનસાર [સ્વોપજ્ઞ ભાવાર્થના અનુવાદ સહિત]”

આની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૭)માં કહ્યું છે કે “વિદ્યાષ્ટક”માં વિદ્યા અને અવિદ્યાનું સ્વરૂપ યોગસૂત્રને અનુસરીને આપવામાં આવ્યું છે. અવિદ્યા એ મિથ્યાત્વનો પ્રકાર છે, પરંતુ તેના વર્ણનની શૈલી જુદી જ છે. પૂર્ણાષ્ટક પૂર્ણોપનિષદનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેમાં જૈન દષ્ટિએ પૂર્ણતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

આ આવૃત્તિમાં યોગશાસ્ત્રનો આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો દર્શાવતો ચોથો પ્રકાશ તેમજ યોગને અંગે હેમચન્દ્રસૂરિનો સ્વાનુભવ વર્ણવતો આ જ યોગશાસ્ત્રનો બારમો પ્રકાશ એમ બે પ્રકાશો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત અપાયા છે. પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦)માં કહ્યું છે કે જ્ઞાનસારના વિષયને એ બે પ્રકાશો પૂરકરૂપ હોવાથી અહીં અપાયા છે.

૨. ‘જ્ઞાનસાર’ શબ્દ ઉપસંહારનાં પદ્ય ૫-૯માં વપરાયો છે.

૩. પ્રસ્તુત કૃતિનો અષ્ટકો તરીકે ઉલ્લેખ ઉપસંહારના પાંચમા પદ્યમાં જોવાય છે.

આઠ આઠ પદોનાં બત્રીસ અષ્ટક છે, અને અંતમાં ઉપસંહારરૂપે સત્તર પદો છે. આમ આ કૃતિમાં ૨૭૩ પદો છે. એમાંનાં છેલ્લાં પાંચ પદો શાર્દૂલવિકીરિત છંદમાં છે, જ્યારે બાકીનાં બધાં અનુષ્ટુભમાં છે.

નામ - ઉપર્યુક્ત બત્રીસ અષ્ટકોનાં નામ ઉપસંહારમાંનાં પહેલાં ચાર પદોમાં ગૂંથી લેવાયાં છે. 'અષ્ટક' શબ્દને બાદ કરતાં એ અષ્ટકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) પૂર્ણ, (૨) મગ્ન, (૩) સ્થિરતા, (૪) મોહ, (૫) જ્ઞાન, (૬) શમ, (૭) ઇન્દ્રિય-જય, (૮) ત્યાગ, (૯) ક્રિયા, (૧૦) તૃપ્તિ, (૧૧) નિર્લેપ, (૧૨) નિઃસ્પૃહ, (૧૩) મૌન, (૧૪) વિદ્યા, (૧૫) વિવેક, (૧૬) માધ્યસ્થ, (૧૭) નિર્ભય, (૧૮) અનાત્મશંસા, (૧૯) તત્ત્વદષ્ટિ, (૨૦) સર્વસમૃદ્ધિ, (૨૧) કર્મવિપાકચિન્તન, (૨૨) ભવોદ્દેગ, (૨૩) લોકસંજ્ઞા, (૨૪) શાસ્ત્ર, (૨૫) પરિગ્રહ, (૨૬) અનુભવ, (૨૭) યોગ, (૨૮) નિયાગ, (૨૯) ભાવપૂજા, (૩૦) ધ્યાન, (૩૧) તપસ્સ અને (૩૨) સર્વનયાશ્રયણ.^૧

પ્રસ્તુત કૃતિ એ એના નામ પ્રમાણે સાચેજ જ્ઞાનના સારરૂપ છે. એમાં કર્તાએ સ્વાનુભવ સારી રીતે પીરસ્યો છે. આ કૃતિ નિશ્ચયનયને મુખ્ય ગણી રચાયેલી છે. એ વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયના સંધિરૂપ છે. આદ્ય અષ્ટક પૂર્ણાત્મા - પરમાત્માને સાધ્ય તરીકે રજૂ કરી બાકીનાં અષ્ટકોની રચના એનાં સાધનો તરીકે કરાઈ છે. સર્વનયાષ્ટકમાં આત્માને સમભાવી બનાવવા પ્રયાસ કરાયો છે. આ કૃતિની શૈલી અને એનો વિષય જોતાં એ ભગવદ્ગીતાની જેમ મહત્ત્વનું સ્થાન જૈન જનતામાં ભોગવે તેમ છે.

ઉપસંહારના ૧૫મા અને ૧૬મા પદમાં કહ્યું છે કે આ ગ્રંથ પૂર્ણ આનંદથી ઘન બનેલા (આનંદઘન) આત્માના ચારિત્રરૂપ લક્ષ્મી સાથેના લગ્નના મહોત્સવરૂપ છે. આ ગ્રંથમાં ભાવનારૂપ પવિત્ર ગોમયથી ભૂમી લીંપેલી છે. ચારે બાજુ સમતારૂપ જળ છાંટેલું છે. માર્ગમાં સ્થળે સ્થળે વિવેકરૂપ પુષ્પમાળાઓ લટકાવેલી છે અને અગ્રે અધ્યાત્મરૂપ અમૃતથી ભરેલા કામકુંભની સ્થાપના કરાઈ છે. આ બધું પૂર્ણાનંદઘનરૂપ આત્માને 'અપ્રમાદ' નગરમાં પ્રવેશ કરવામાં મંગળરૂપ છે.

રચનાસ્થળ ઇત્યાદિ - આધ્યાત્મિક અનુભવ પ્રાપ્ત કરાવવામાં અને સ્વસ્વરૂપરમણતા કેળવવામાં ઉપયોગી એવી આ કૃતિ સિદ્ધપુરમાં 'દીપોત્સવી' પર્વને દિવસે પૂર્ણ કરાઈ છે. રચનાવર્ષનો અહીં ઉલ્લેખ નથી.

૧. આ અષ્ટકોની ઝાંખી માટે જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ.૨૦૬-૨૧૩) ગત શ્રી પી. કે. શાહનો લેખ "જૈન દર્શનનું ચિન્તનકાવ્ય જ્ઞાનસાર."

દીપિકા - આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે એમ જિ. ર. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૧૪૮)માં કહ્યું છે અને એનું પરિમાણ ૩૮૦૦ શ્લોકનું દર્શાવાયું છે. વિશેષમાં એની કેટલીક હાથપોથીઓ પણ ઉપલબ્ધ હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

સ્વોપજ્ઞ અવયૂર્ણિ - કર્તાએ જાતે જ્ઞાનસાર ઉપર અવયૂર્ણિ રચ્યાનું અને એ અનુપલબ્ધ હોવાનું મનાય છે.

‘જ્ઞાનમંજરી (વિ. સં. ૧૭૮૬) - આ સંસ્કૃત ટીકા ‘ખરતર’ ગચ્છના દીપચન્દ્રજીના શિષ્ય દેવચન્દ્રજીએ વિ. સં. ૧૭૮૬માં રચી છે.

અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા - આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. આની ત્રણ હાથપોથી મળે છે.

૨ટીકા - (વિ. સં. ૧૮૫૪) - આ સંસ્કૃત ટીકા વૃદ્ધિચન્દ્રના શિષ્ય ગંભીરવિજયજી ગણિએ વિ. સં. ૧૮૫૪માં રચી છે. આ ટીકાનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર શ્રી દીપચંદ છગનલાલ શાહે કરી વિ. સં. ૧૮૫૫માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને એ ભાષાંતર ઉપરથી બાલચંદ હીરાચંદ ચાંદવડકરે મરાઠીમાં ભાષાંતર કર્યું છે.^૧

‘સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ - આને અંગે કર્તાએ નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“બાલિકાને લાળ ચાટવા જેવો આ બાલાવબોધ નીરસ નથી, પરંતુ ન્યાયમાલારૂપ અમૃતના સમૂહ જેવો છે. એનો આસ્વાદ લઈને મોહરૂપ હલાહલની જવાળા શાંત થવાથી વિશાળ બુદ્ધિવાળા થાઓ.”

આ ગુજરાતી બાલાવબોધ સૂરજીના પુત્ર શાંતિદાસના હૃદયમાં પ્રમોદ થવાના કારણે વિનોદાર્થે કરાયો છે એમ બાલાવબોધના અંતમાં જે ત્રણ પદ્યો સંસ્કૃતમાં અપાયાં છે તેમાંના અંતિમ પદ્યમાં કહ્યું છે.

ઉપાન્ત્ય પદ્યમાં કહ્યું છે કે પ્રતિભાને અને પ્રીતિને વિસ્તારતી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પ્રત્યે સરખા આવેશ (આગ્રહ) ધરાવતી અમારી ભારતી (વાણી) યુક્તિરૂપ

૧. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૦૧

૨. આ છપાયેલી છે. જુઓ પૃ. ૨૦૧

૩. આ મરાઠી ભાષાંતર મૂળ સહિત “આનંદવિજય જૈન શાળા માલેગાંવ” તરફથી વિ. સં. ૧૮૫૬માં છપાવાયો છે.

૪. આ બાલાવબોધનો પ્રારંભ એક સંસ્કૃત પદ્યથી કરાયો છે. એમાં ‘જ્ઞાનસારનો અર્થ લોકભાષામાં લખું છું’ એમ કહ્યું છે.

મૌક્તિકોની જન્મભૂમિરૂપ શુક્તિ (છીપ) જેવી સુંદર ઉક્તિવાળી છે. તેથી ભાષાનો ભેદ ખેદ ઉત્પન્ન કરતો નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે છીપો વિવિધ પ્રકારની હોવા છતાં તેમાં મોતી હોવાથી ખેદ થતો નથી તેમ ભાષા વિવિધ જાતની હોવા છતાં તેમાં યુક્તિ હોવાથી કંટાળો ઉત્પન્ન થતો નથી.

‘રહસ્યાર્થ (વિવેચન) - ‘સન્મિત્ર’ કર્પૂરવિજયજીએ જ્ઞાનસાર ઉપર ગુજરાતીમાં રહસ્યાર્થરૂપ વિવેચન રચ્યું છે.

‘પદો અને ‘સારાંશ - શ્રી વેલચંદ ધનજીભાઈ સંઘવીએ જ્ઞાનસારનો ગુજરાતીમાં પદોમાં અનુવાદ કર્યો છે - એકેક અષ્ટકને અંગે એકેક ‘પદ’ રચ્યું છે. ઉપસંહારનાં આદ્ય પાંચ પદો માટે પણ તેમ કર્યું છે; જ્યારે એનાં પછીનાં સાત પદો ‘હરિગીત’માં અને બાકીનાં પ્રશસ્તિરૂપ પાંચે પદો ‘સોયણી-ગઝલ’માં રચ્યાં છે. સાથે સાથે ગુજરાતીમાં સારાંશ આપ્યો છે. એ પદ્યાત્મક તેમજ ગદ્યાત્મક રચના અને મૂળ કૃતિનો જ્ઞાનામૃતકાવ્યકુંજ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

‘જ્ઞાનગીતા - આ જ્ઞાનસારને અંગે મનહર છંદમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલા શતકનું નામ છે. એ ભાવાનુવાદ છે. એના રચનાર શ્રી અમરચંદ માવજી છે.

અધ્યાત્મોપદેશ - આ યશોવિજયજી ગણિની કૃતિ હોવાનું મનાય છે, પણ એમ માનવા માટે મને તો હજી સુધી કોઈ સબળ પુરાવો મળ્યો નથી. આ અદ્યાપિ અનુપલબ્ધ કૃતિ સંસ્કૃતમાં હશે અને એમાં અધ્યાત્મ વિષે ઉપદેશ અપાયો હશે.

અધ્યાત્મબિન્દુ - આના પ્રણેતા યશોવિજયજી ગણિ હોવાનું કહેવાય છે, પણ મને તેમ માનવા માટે કોઈ વિશ્વસનીય સાબિતી મળી નથી. આ કૃતિ અનુપલબ્ધ છે. એમાં અધ્યાત્મનું સંસ્કૃતમાં સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ હશે.

‘યોગની આઠ દંષ્ટિની સજ્જાય’ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૩૬) - હરિભદ્રસૂરિજીએ

૧. આ રહસ્યાર્થ મૂળ સહિત જૈન હિતોપદેશ (ભા. ૩)માં વિ. સં. ૧૮૬૫માં “શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ” તરફથી પ્રકાશિત કરાયો છે.

૨-૩. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ જ્ઞાનામૃત - કાવ્યકુંજ.

૪. આમાં એકદર ૩૩ પદો છે.

૫. આ કૃતિ વિ. સં. ૨૦૦૧માં શ્રી અમરચંદ માવજીએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૩૦).

૬. આ કૃતિ “આઠ યોગ-દંષ્ટિની સ્વાધ્યાય”ના નામથી ગૂ. સા. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૩૩૦-૩૪૧)માં છપાવાઈ છે.

૭. આની વિ. સં. ૧૭૩૬માં લખાયેલી એક હાથપોથીમાં આને “આત્મપ્રબોધ જીપક સજ્જાય” કહી છે જુઓ ગૂ. સા. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૩૪૧).

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામની મહત્ત્વની અને જૈનોનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં અભૂતપૂર્વ એવી કૃતિ રચી છે. એમાં એમણે યોગની નિમ્નલિખિત આઠ દષ્ટિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે :

(૧) મિત્રા, (૨) તારા, (૩) બલા, (૪) દીપ્તા, (૫) સ્થિરા, (૬) કાન્તા, (૭) પ્રભા અને (૮) પરા.

યશોવિજયજી ગણિએ ‘વાચક’ પદ મળ્યા બાદ આ આઠ દષ્ટિ ઉપર પ્રકાશ પાડતી એકેક ઢાલ રચી છે અને અંતિમ ઢાલના અંતમાં આ કૃતિ ‘યોગશાસ્ત્રને આધારે યોજ્યાનું અને નંદીમાં સભાના ત્રણ પ્રકારો અને શ્રોતાના ગુણો અને અવગુણો વિષે ઉલ્લેખ છે તે જાણીને યોગ્ય વ્યક્તિને આ રચના આપવી એમ કહ્યું છે.

આઠ ઢાલની કડીની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૧૫, ૫, ૫, ૨૩, ૬, ૮, ૫ અને ૮.

આમ અહીં એકંદરે ૭૬ કડી છે.

‘જોગવિહાણવીસિયા (યોગવિધાનવિંશિકા) અને એનું વિવરણ - સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિજીએ ‘વીસવીસિયા જ. મ. માં રચી છે. આ નામ જ કહી આપે છે તેમ એમાં વીસ વીસ પદની એકેક વિંશિકા (વીસી) છે. એ પૈકી સત્તરમી વિંશિકા તે જોગવિહાણવીસિયા છે. એમાં યોગનું લક્ષણ, યોગના ‘પાંચ પ્રકારો, એ પ્રત્યેક પ્રકારના ચચ્યાર ભેદ અને એ દરેક ભેદના ચચ્યાર પેટાભેદ એમ યોગના ૮૦ પ્રકારોનું નિરૂપણ છે. આઠમા પદમાં અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમનો ઉલ્લેખ છે.

આ જોગવિહાણવીસિયા ષોડશકનું સ્મરણ કરાવે છે.

‘વિવરણ - જોગવીસિયા ઉપર યશોવિજયગણિએ સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે.

૧. આથી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અભિપ્રેત હશે એમ લાગે છે, કેમકે હેમ યોગશાસ્ત્રમાં તો આઠ દષ્ટિનું નિરૂપણ નથી.

૨-૩. આ બંને પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૪૨

૪. આનો પરિચય મેં અ. જ. પ. (ખંડ ૨)ના મારા અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૩૫-૩૮)માં અંગ્રેજીમાં અને મ. યા. હ.માં ગુજરાતીમાં આપ્યો છે.

૫. પહેલા બે કર્મ-યોગ છે જ્યારે બાકીના ત્રણ જ્ઞાન-યોગ છે.

૬. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૪૨

ઉલ્લેખ - યશોવિજયગણિએ ઉપર્યુક્ત વિવરણમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

અધ્યાત્મસાર પ્રકરણ (પૃ. ૭૮), ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક (પૃ. ૮૦), યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય (પૃ. ૭૮), યોગબિન્દુ (પૃ. ૭૧), 'ષોડશકવૃત્તિ' (પૃ. ૬૧), સંગ્રહશ્લોક (પૃ. ૬૬) અને સદ્ધર્મવિવેચિકા (પૃ. ૬૮).

વળી ગ્રંથકારો તરીકે આ વિવરણમાં મહાભાષ્યકાર (પૃ. ૮૬)નો ઉલ્લેખ છે.

કેટલાંક અવતરણોનાં મૂળ પં. સુખલાલે નીચે મુજબ દર્શાવ્યાં છે :

જ્ઞાનસાર (પૃ. ૭૮), પવયજ્ઞસાર (પૃ. ૮૭), પિણ્ડનિજજુતિ (પૃ. ૫૮), યોગબિન્દુ (પૃ. ૬૨-૬૪, ૭૨), 'યોગસૂત્ર' (પૃ. ૬૧), વિસેસા. (પૃ. ૮૬) અને ષોડશક (પૃ. ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૧, ૭૭, ૮૧, ૮૨, ૮૩ અને ૮૫.)

નીચે લખેલાં અવતરણોનાં મૂળ દર્શાવાયાં નથી :

પ્રણિધાનાદિભાવેન પરિશુદ્ધ:	પૃ. ૬૦
જહ સરણમુવગયાણં	પૃ. ૭૬
અવિહિકયા વરમકયં	પૃ. ૭૮
જા જા હવિઞ્જ જયણા	પૃ. ૭૮
एकोऽपि शास्त्रनीत्या	પૃ. ૭૮
यत् संविग्नजणाचीर्ण	પૃ. ૭૮
यदाचीर्णमसंविज्ञै:	પૃ. ૭૮
तस्माच्छ्रुतानुसारेण	પૃ. ૭૮
स्तोका आर्या अनार्येभ्य:	પૃ. ૭૮
आकल्पव्यवहारार्थ	પૃ. ૭૮

‘વીર સ્તવન’ - આ અગિયાર પદોની સંસ્કૃત રચના છે. પહેલાં દસ પદો મન્દાકાંતામાં અને અંતિમ માલિનીમાં છે. એ રચના ભક્તિભાવથી ભરપૂર છે. આઠમા અને નવમા પદમાં ભક્તિની પ્રશંસા કરાઈ છે. દસમા પદમાં

૧. આ વૃત્તિના રચનાર યશોભદ્રસૂરિજી છે.

૨. આના પ્રણેતા પતંજલિ છે.

૩. આ નામ મેં આદ્ય પદમાં ‘વીર’ શબ્દને અને અંતિમ પદગત ‘સ્તવન’ શબ્દને લક્ષ્યમાં રાખીને યોજ્યું છે.

૪. આ લઘુ કૃતિ માર્ગપરિશુદ્ધિ ઇત્યાદિ સહિત “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

મહાવીરસ્વામીને માતા, ગુરુ, પિતા ઇત્યાદિ તરીકે સંબોધ્યા છે. અંતિમ પદમાં કર્તાએ પોતાના ગુરુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આદ્ય પદમાં મહાવીરસ્વામીનો સમાપત્તિના પાત્ર તરીકે નિર્દેશ છે.

આ કૃતિ યોગની નીસરણી ઉપર આરૂઢ થવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ કૃતિ યોગની વિચારણા માટે કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. એમાં આલંબન યોગ, નિરાલંબન યોગ, અવંચક યોગ, શાસ્ત્ર યોગ, સામર્થ્ય યોગ અને ઇચ્છા યોગ વિષે ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં કર્તાએ પાંચમા પદમાં કહ્યું છે કે ઇચ્છા યોગથી અમને જે સુખ મળે છે તેની આગળ ઇન્દ્રની પદવી અને ચક્રવર્તીના ભોગ કંઈ હિસાબમાં નથી.

જસવિલાસ - આ ગ્રન્થ વિવિધ કૃતિઓના સમૂહરૂપ છે. એ કૃતિઓ નીચે મુજબ છે એમ ગૂ. સા. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૧૮૫) જોતાં જણાય છે :

(૧) નવનિધાન નવ સ્તવનો, (૨) વિશિષ્ટ જિન-સ્તવનો, (૩) સામાન્ય જિન-સ્તવનો, (૪) નેમ-રાજુલનાં ગીતો, (૫) આધ્યાત્મિક પદો, (૬) છંદ, (૭) સ્તુતિ અને (૮) હરિયાલી.

આધ્યાત્મિક પદો - ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૪૭-૧૮૦)માં આ શીર્ષક દ્વારા છત્રીસ પદો અપાયાં છે. એમાં ૩૩મું પદ “હોરી ગીત” અને ૩૫મું પદ “હરીઆલી” છે. પૃ. ૨૫૨ ઉપર “સાચા મુનિ” એ નામથી અને “પવન કો કરે તોલ”થી શરૂ થતું જે પદ અપાયું છે તે પણ “હરીઆલી” ગણાય. આ પદ તેમજ પૃ. ૧૫૫ ગત “સાચો ધર્મ” નામનું પદ ઈ. સ. ૧૮૩૬ પહેલાંના કોઈ પ્રકાશનમાં નહિ હોવાનું અને એ રીતે એ સૌથી પ્રથમ ઉપર્યુક્ત ગૂ. સા. સં. માં જ પ્રથમ અપાયાનું એ પુસ્તકના “પ્રકાશકના બે બોલ”માં સૂચન છે.

ભીમસિંહ માણકે વૈરાગ્યોપદેશક વિવિધ પદસંગ્રહના નામથી જે પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૦૨માં પ્રકાશિત કરી છે તેમાં જસવિલાસ, વિનયવિલાસ અને જ્ઞાનવિલાસ તેમજ સંયમતરંગ તથા અંતમાં આનંદઘન મુનિવરની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદીને સ્થાન અપાયું છે. આ જસવિલાસમાં ૭૫ પદો છે. એ પૈકી ૪૨ પદો સ્તવનો તરીકે અને બાકીનાં આધ્યાત્મિક પદો તરીકે ગૂ. સા. સં. માં સંપાદકને યોગ્ય જણાય એ ક્રમે અપાયાં છે.

જસવિલાસની પેઠે વિનયવિજયજી ગણિએ વિનયવિલાસ અને જ્ઞાનસારે જ્ઞાનવિલાસની રચના કરી છે વિનયવિલાસમાં ૩૭ પદો અને જ્ઞાનવિલાસમાં ૭૫

પદો છે. જ્યારે સંયમતરંગમાં ૩૭ પદો છે અને એ પદો પણ જ્ઞાનાનંદની કૃતિ છે.

ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૧૪૭-૧૭૮)માં જે ક્રમથી અને જે શીર્ષકપૂર્વક ચોત્રીસ આધ્યાત્મિક પદો અપાયાં છે તે હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :

ક્રમાંક	શીર્ષક	પદ	કડી
૧.	પ્રભુભજન	૫૯	૪
૨.	પ્રભુનું સાચું ધ્યાન	૪	૬
૩.	સાચા પ્રભુની પ્રાપ્તિ	૨૫	૮
૪.	વીરોની પ્રભુભક્તિ	૫૮	૪
૫.	પંચ મહાવ્રત જહાજ	૫૬	૬
૬.	સાચા મુનિ	૨૧	૫
૭.	સાચા મુનિ	નવીન	૨
૮.	સાચો જૈન	૩	૧૦
૯.	સજ્જન રીતિ	૫૩	૫
૧૦.	સાચો ધર્મ	નવીન	૮
૧૧.	દષ્ટિરાગ	૭૧	૧૧
૧૨.	પરભાવમાં લગની	૭	૫
૧૩.	મોહત્યાગ અને જ્ઞાનસુધા	૬૭	૧૬
૧૪.	જ્ઞાનદષ્ટિ અને મોહદષ્ટિ	૧	૬
૧૫.	ચેતન અને કર્મ	૫	૮
૧૬.	જ્ઞાન અને ક્રિયા	૩૬	૮
૧૭.	ખોટો છોડી સાચો પંથ લો	૧૩	૬
૧૮.	આત્માને ચેતવણી	૬૨	૮
૧૯.	મનઃસ્થિરતા	૩૪	૬
૨૦.	સમતા અને મમતા	૧૪	૬
૨૧.	સમતાનું મહત્ત્વ	૭૨	૧૨
૨૨.	'ઉપશમ અને શ્રમણત્વ	૬૮	૭
૨૩.	નયની અપેક્ષાએ સામાયિક	૩૫	૮
૨૪.	સુમતિને ચેતનનો વિરહ	૬૫	૫
૨૫.	ચેતના	૨	૬

૧. આના અંતમાં 'હેમ' શબ્દ છે તો શું એ હેમવિજય (યશોવિજયના શિષ્ય) છે ?

૨૬. આત્મદર્શન	૩૭	૬
૨૭. પૂર્ણાનન્દઘન પ્રભુ	૭૩	૪
૨૮. ચિદાનન્દઘન પ્રભુની જોડી	૨૦	૪
૨૯. ચિદાનન્દઘનનું સ્વરૂપ	૬	૬
૩૦. અવિનાશી ચિદાનન્દ	૩૯	૬
૩૧. અવિનાશીમાં મગ્નતા	૩૮	૩
૩૨. પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મ સ્વરૂપ	૬૧	૪
૩૩. હોરી ગીત		૩
૩૪. માયાની ભયાનકતા		૯

‘બાલાવબોધ - જશવિલાસના “જૈન कहौ क्युं होवे”થી શરૂ થતા ત્રીજા પદ ઉપર ‘ખરતર ગચ્છના જ્ઞાનસાર’ ગણિજીએ કોઈ કોઈ સ્થળે સંસ્કૃત પંક્તિથી મિશ્રિત ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચ્યો છે. આ બાલાવબોધના અંતમાં “इति तत्त्वार्थगीतम्” એવો ઉલ્લેખ છે. આમ આ પદનું નામ જ્ઞાનસાગરગણિજીએ આપ્યું છે કે અન્ય કોઈએ તે જાણવું બાકી રહે છે. આ બાલાવબોધમાં કોઈ સ્થળે કર્તાએ પોતાના નામ કે પોતાના ‘પરિચય અગર તો રચનાવર્ષ વગેરે વિષે ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

આ બાલાવબોધમાં હાર(રી)લ પંખીનું ઉદાહરણ અપાયું છે (જુઓ પૃ. ૩૫-૩૬).

‘વિવેચન - ઉપર્યુક્ત આધ્યાત્મિક પદો પૈકી ૩૭, ૪, ૭૩, ૩૮, ૭૨, ૭, ૧, ૫, ૩૪ અને ૧૪ ક્રમાંકવાળાં પદોનો પદ ૧, ૨ એમ ઉલ્લેખ કરી આ દસ

૧. આ બાલાવબોધ, જશવિલાસનું ત્રીજું પદ તેમજ જ્ઞાનસાગરગણિની જીવનરેખા ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૨૬-૪૦)માં છપાયેલ છે.
૨. એજન પૃ. ૨૬.
૩. એજન પૃ. ૩૪.
૪. આ પરિચય માટે જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૨૭-૩૩). અહીં કહ્યું છે કે જ્ઞાનસાગરગણિનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૦૧માં, એમની જિનલાભસૂરિને હાથે દીક્ષા વિ. સં. ૧૮૨૧માં અને એમનો સ્વર્ગવાસ ૯૮ વર્ષની વયે વિ. સં. ૧૮૯૯માં થયેલ છે.
૫. આ વિવેચન ઉપર્યુક્ત દસ પદો તેમજ ૬૫મા પદ એમ અગિયાર આધ્યાત્મિક પદોના ઉદ્ધરણપૂર્વક વાચક ‘જસ’ની અનુભવવાણીના નામથી જે પુસ્તિકા “શ્રી યશોવિજય સારસ્વત સત્ર સમિતિ” તરફથી પ્રકાશન વર્ષના ઉલ્લેખ વિના પ્રકાશિત કરાઈ છે તેમાં છપાયું છે. ૬૫મા પદનું વિવેચન અપાયું નથી. આની બીજી આવૃત્તિ સાધના પબ્લિકેશન્સ મુંબઈ તરફથી બહાર પડી છે. - સંપાદક.

પદોનું ગુજરાતીમાં વિવેચન શ્રી વસંતલાલ કાંતિલાલ મોરબિયાએ કર્યું છે.

મૂલ્યાંકન – નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીએ 'હિન્દી-જૈન-સાહિત્ય-પરિશીલન (પૃ. ૮૭)માં કહ્યું છે :

“યશોવિજયજીકે પદોંકી ભાષા બડી હિ સરસ હૈ । આત્મનિષ્ઠા ઔર વૈયક્તિક ભાવના મી इनके पदोंमें विद्यमान है ।

હરિયાળી – આ ચૌદ કડીની ગુજરાતી કૃતિ છે. પહેલી કડીમાં હરિયાળીનો ઉત્તર “એ નારી કોણ ?” એવા પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે પુછાયો છે અને એ ઉત્તર વીસ વર્ષમાં આપવાનું કહ્યું છે. ત્યાર બાદ હરિયાળીની વિગતો નીચે મુજબ રજૂ કરાઈ છે :

એ નારીને બે પિતા છે. કીડીએ હાથીને જન્મ આપ્યો. હાથીની સામે સસલો થયો. દીવા વગર અજવાળું થાય. કીડીના દરમાં હાથી જાય. અગ્નિની વૃષ્ટિ થાય અને પાણી દીપે અને કાયર સુભટને હરાવે (?). એ નારીએ પિતાને જન્મ આપ્યો અને એ પિતાએ જમાઈને જન્મ આપ્યો. મેઘ વરસતાં રજ ઊડે. લોહું તરે અને તરણું ડૂબે. તેલ ફરે અને ઘાણી પિલાય. દાણા વડે ઘંટી દળાય. બીજ ફળે અને શાખા ઊગે. સરોવરને સમુદ્ર પહોંચે નહિ. કાદવ ઝરે અને સરોવર જામે. માણસ ત્યાં ઘણે વિસામે ભમે. વહાણ ઉપર સમુદ્ર ચાલે. હરણ ડુંગરને હલાવે. આ પ્રમાણે વિરોધાભાસથી ભરપૂર વિગતો કહી હરિયાળીનો ઉકેલ સૂચવવા કર્તા કહે છે અને ન ઉકેલાય તો ફોગટ અભિમાન ન કરવાનું કહે છે. તેરમી કડીમાં કર્તાએ પોતાના ગુરુ નયવિજયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આ તેમ જ ચૌદમી (અંતિમ) કડીમાં હરિઆલી અને હરીઆલી એમ છપાયું છે.

ટબ્બો – આ હરિયાળી ઉપર ગુજરાતીમાં ટબ્બો રચાયો છે.

ઉકેલ – આ હરિયાળીનો ગુજરાતીમાં ઉકેલ અપાયેલ છે. એ ઉકેલ તરીકે ‘દયા’નો ઉલ્લેખ છે, પણ એ મને સમુચિત જણાતો નથી.

૧. આ પુસ્તક “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૬માં છપાવાયું છે.

૨. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧. પૃ. ૧૭૮-૧૮૦)માં છપાઈ છે. પૃ. ૧૮૦-૧૮૪માં ત્રણ ભાવાર્થ અપાયા છે. પહેલા બંને ભાવાર્થમાં ઉકેલ તરીકે ‘ચેતના’નો ઉલ્લેખ છે. ત્રીજો ભાવાર્થ (ઉકેલ) “આ. પ્ર.” (પુ. ૫, અં. ૧)માં વિ. સં. ૧૯૬૩માં છપાયો છે.

૩. જસવિલાસની કેટલીક હાથપોથીમાં આ જોવાય છે.

૪. આ છપાયો છે. જુઓ ટિ. ૨.

‘સમાધિશતક - આ ૧૦૪ દુહામાં રચાયેલી કૃતિ છે. એના ૧૦૨ મા પદ્યનો પૂર્વાર્ધ જે નીચે મુજબ છે તે ઉપરથી આ કૃતિના ‘છંદ અને ‘પરિમાણનો બોધ થાય છે અને સાથે સાથે એ શેમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયું છે તે પણ જાણી શકાય છે :

“દોધક શતકે ઉદ્યુ તંત્રસમાધિ વિચાર”

વિષય - કર્તાએ પ્રથમ પદ્યમાં કહ્યું છે તેમ આ ગુજરાતી મિશ્રિત હિન્દી કૃતિનો વિષય ‘આત્મબોધ’ છે. એમાં બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ દાખલાદલીલપૂર્વક સમજાવાયું છે. ૧૦૩ મા પદ્યમાં મુનિને ઇન્દ્ર કહી ‘રૂપક’ અલંકારનું સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પડાયું છે. અહીં જ્ઞાનને વિમાન, ચારિત્રને વજ્ર, સ્વાભાવિક સમાધિને નંદનવન અને સમતાને ‘શયી’ કહ્યાં છે. ૮૧ મા પદ્યમાં કહ્યું છે કે પોતાના આત્માથી ભિન્ન એવા પરમાત્માના સેવનથી ભવ્ય જન પરમાત્મા બને. દા. ત. જેમ જ્યોતિથી ભિન્ન એવી વાટ જ્યોતિને - દીપકને સેવતાં જ્યોતિરૂપ બને છે. (જુઓ પૃ. ૨૭૨).

ઉદ્દરણ - પ્રસ્તુત કૃતિ કર્તાએ કહ્યું છે તેમ સમાધિતંત્રના ઉદ્દરણરૂપ છે. દિ. પૂજ્યપાદે જે સમાધિશતક તરીકે પણ ઓળખાવાતી ‘સમાધિતંત્ર નામની સંસ્કૃત કૃતિ ૧૦૫ પદ્યમાં રચી છે તે જ આ છે. એ સંસ્કૃત કૃતિના પ્રાયઃ ભાવાનુવાદરૂપ પ્રસ્તુત રચના છે. પૂજ્યપાદની કૃતિ મુમુક્ષોને ઘણી ઉપયોગી છે. એટલે ઉપાધ્યાયજીએ સંસ્કૃત કૃતિનો લાભ ન લઈ શકે તેવા જનોને ઉદ્દેશીને જે આ પ્રસ્તુત કૃતિ રચી તે ઉત્તમ કાર્ય ગણાય. પ્રસ્તુત કૃતિ છપાવનારે સમાધિતંત્ર, અને સમાધિતંત્ર છપાવનારે પ્રસ્તુત કૃતિ ભેગાભેગી છપાવવી ઘટે.

સંતુલન - વૈરાગ્યકલ્પલતા (સ્તબક ૧, શ્લો. ૧૨૭-૨૫૮)માં સમાધિનું

૧. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૬૮-૪૭૮)માં છપાવાઈ છે. પૃ. ૪૭૮માં આ કૃતિનો સમાધિતંત્ર તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૨-૩. આ બેનો નિર્દેશ ૧૦૪મા - અન્તિમ પદ્યના પૂર્વાર્ધમાં જણાવાયો છે. એ પૂર્વાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે :

“કવિ જશવિજયે એ રચ્યો દોધક શતકપ્રમાણ”

૪. આ કૃતિ અન્વયાર્થ અને હિંદી ભાવાર્થ સહિત પં. ક્તેહચંદ દેહલીએ વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ કૃતિ ઉપર દિ. પ્રભાચન્દ્રની સંસ્કૃત ટીકા છે. આ ટીકાનો તેમજ મૂળનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીએ કર્યો છે અને તે એક જ પુસ્તક રૂપે સમાધિશતકના નામથી “વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતું” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૮૧માં છપાવાયો છે. આના ઉપોદ્ઘાતમાં મ. ન. દિવેદીએ અંતમાં કહ્યું છે કે “આ ‘સમાધિશતક’ ગ્રંથ આ રીતે સર્વધર્મના અનુયાયીને, જૈનમતનો છતાં, પરમ ઉપયોગનો છે.”

વિસ્તૃત વર્ણન છે.

‘વિવેચન - પ્રસ્તુત સમાધિશતકનું ગુજરાતીમાં વિવેચન મુનિશ્રી (કાલાંતરે સૂરિ) બુદ્ધિસાગરજીએ કર્યું છે. એમાં એમણે પૂજ્યપાદકૃત સમાધિતંત્રને પણ સ્થાન આપ્યું છે અને સાથે સાથે એના પદાર્થ અને ભાવાર્થ પણ આપી તેમજ પ્રસંગવશાત્ આનંદઘનની તેમજ ઉપાધ્યાયજીની કોઈ કોઈ કૃતિમાંથી અવતરણ આપી વિવેચનને સમૃદ્ધ અને વિશદ બનાવ્યું છે.

‘સમતાશતક યાને સામ્યશતક - આ ૧૦૫ પદ્યમાં દોહામાં રચાયેલી હિન્દી કૃતિ છે. એમાં સમતાનું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે. કર્તાએ અંતમાં પોતાનો ઉલ્લેખ “કવિ જશવિજય” તરીકે કર્યો છે.

ઉદ્ધરણ - અંતિમ પદ્યમાં કહ્યું છે કે આ કૃતિ મુનિ હેમવિજયને માટે સામ્યશતકમાંથી ઉદ્ધૃત કરી છે. ‘ચંદ્ર’ કુળના ‘અભયદેવસૂરિના શિષ્યાણુ’ ‘સિંહવિજયે ૧૦૬ પદ્યમાં સંસ્કૃતમાં “સામ્યશતક રચ્યું છે. એના લગભગ ભાવાનુવાદ રૂપે પ્રસ્તુત કૃતિ યોજાઈ છે.

૧. આ વિવેચન મૂળ સહિત સમાધિશતકમ્ અને આત્મશક્તિ પ્રકાશના નામથી ઈ. સ. ૧૯૦૬માં પ્રકાશિત પુસ્તકમાં છપાવાયું છે.
૨. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૫૯-૪૬૮)માં છપાવાઈ છે.
૩. એમને અંતિમ પદ્યમાં છ તર્કરૂપ વિદ્યાના વનમાં સિંહ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનશાળી કહ્યા છે.
૪. આને બદલે ‘વિજયસિંહ’ હોય તો ના નહિ.
૫. આ કૃતિ “એ. એમ. એન્ડ કંપની” તરફથી મુંબઈથી ઈ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એ પૂર્વે આ સામ્યશતક મુનિશ્રી બુદ્ધિસાગરજીકૃત ગુજરાતી ભાવાર્થ સહિત “અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડલ” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૮માં આ મુનિશ્રીએ રચેલ જે પરમાત્મજ્યોતિ પ્રકાશિત કરાયેલ છે તેમાં પૃ. ૪૪૧-૪૫૯માં છપાવાયું છે.

જીવનશોધન

તેર^૧ કાઠિયાનો નિબંધ - ન્યા. વ. સ્મૃ. (પૃ. ૧૮૫)માં આ કૃતિની નોંધ છે. એની ભાષા ગુજરાતી છે કે હિન્દી એ વિષે અહીં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. એટલે આ કૃતિની હાથપોથી જોયા વિના શું કહેવાય ? એનું નામ વિચારતાં, ઉત્તરજ્ઞાપણ(અ. ૩)ની નિજજુતિ (ગા. ૧૬૦)માં ધર્મશ્રવણમાં વિઘ્નરૂપ બનતા નિમ્નાલિખિત જે તેર નામ ગણાવાયાં છે તેનું નિરૂપણ હશે :

(૧) આળસ, (૨) મોહ, (૩) અવજ્ઞા, (૪) અહંકાર (૫) ક્રોધ, (૬) પ્રમાદ, (૭) કૃપણતા, (૮) ભય, (૯) શોક, (૧૦) અજ્ઞાન, (૧૧) ચિત્તનો વિક્ષેપ, (૧૨) કુતૂહલ, અને (૧૩) રમણ.

આ તેરને જૈન દર્શનમાં 'તેર કાઠિયા' કહ્યા છે.

ઓડશક પ્રકરણ^૨ - આ સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિજીની હૃદયંગમ રચના છે. એ નિમ્નાલિખિત સોળ અધિકારમાં વિભક્ત છે :

(૧) ધર્મપરીક્ષા, (૨) દેશના, (૩) ધર્મલક્ષણ, (૪) ધર્મેચ્છુલિંગ, (૫) લોકોત્તર તત્ત્વપ્રાપ્તિ, (૬) જિનમંદિર, (૭) જિનભિમ્બ, (૮) પ્રતિષ્ઠાવિધિ, (૯) પૂજાસ્વરૂપ, (૧૦) પૂજાફલ, (૧૧) શ્રુતજ્ઞાનલિંગ, (૧૨) દીક્ષા, (૧૩) ગુરુવિનય, (૧૪) યોગભેદ, (૧૫) ધ્યેયસ્વરૂપ અને (૧૬) સમરસ.

પહેલા પંદર અધિકારો સોળ સોળ પદના છે, જ્યારે અંતિમ અધિકાર સત્તર પદનો છે, પરંતુ એ તમામ પદો આર્યામાં છે.

૧. આ કૃતિ ઉપાધ્યાયજી રચિત જ છે કે કેમ ? તે અનિશ્ચિત છે : સંપાદક.
૨. આનો અર્થ પાઈય ટીકા (પત્ર ૧)માં 'કૂકડા વગેરેની કીડા' કરાયો છે.
૩. આ સંસ્કૃત કૃતિ ચરણભદ્રસૂરિજીકૃત વિવરણ તેમજ ન્યાયાચાર્યકૃત યોગદીપિકા નામની વૃત્તિ સહિત "દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૧માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એના અંતમાં મૂળ કૃતિ પૃથક્ અપાઈ છે. પહેલા આઠ અધિકારો પૂરતું મૂળ ગુજરાતી ભાષાંતર અને વિવેચન સહિત શ્રી કેશવલાલ જૈને ઈ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવ્યું છે.
૪. આનો પરિચય મેં અ. જ. પ. (ખંડ ૨)ના મારા અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૪૪-૪૬)માં તેમજ મ. યા. હ. માં આપ્યો છે.

વિવરણ - આ કૃતિ ઉપર યશોભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે.

યોગદીપિકા - ષોડશક પ્રકરણ ઉપર ન્યાયાચાર્યે સંસ્કૃતમાં જે વ્યાખ્યા યાને વૃત્તિ રચી છે તેનો એના અંતમાંની પુષ્પિકામાં યોગદીપિકા તરીકે ઉલ્લેખ છે. એની રચનામાં ઉપર્યુક્ત વિવરણનો સવિશેષ ઉપયોગ કરાયો છે. કોઈ કોઈ નવીન બાબત પણ અપાઈ છે. દા.ત. અંતિમ અધિકારનું અંતિમ પદ્ય કર્તાના શિષ્યે રચ્યું છે એમ બીજાઓ કહે છે એ વાત ઉપર્યુક્ત વિવરણમાં નથી.

આઠમા અધિકારના ચોથા પદ્યનું સામાન્ય અને સંક્ષિપ્ત સ્પષ્ટીકરણ વિવરણમાં છે, જ્યારે એનું વિસ્તૃત અને તાર્કિક દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટીકરણ યોગદીપિકામાં છે. એમાં મીમાંસકના, મજ્ઞિકૃતના તેમજ પ્રતિષ્ઠાની વિધિ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકનારના મતોની આલોચના કરાઈ છે.

ભાષાંતર - ષોડશકના પહેલા આઠ અધિકારનું ગુજરાતીમાં વિવેચન સહિત ભાષાંતર કરાયું છે.

સમકિતના સડસઠ બોલની 'સજ્જાયા - સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિજીએ દંસણસુદ્ધિ યાને દરિસણસત્તરી નામની સિત્તેર ગાથાની કૃતિ જ. મ.માં રચ્યાનું મનાય છે. એના ઉપર સંઘતિલકસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૪૨૨માં આ કૃતિ ઉપર સંસ્કૃતમાં જે વૃત્તિ રચી છે તેમાં પ્રારંભમાં પત્ર ૨ આ માં આ કૃતિને સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા તરીકે અને એ વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૮)માં આ કૃતિનો સમ્યક્ત્વસપ્તતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ મૂળ કૃતિની ગા. ૫-૬ એ કોઈ પૂર્વકાલીન મુનિવરની રચના છે - એ અવતરણ રૂપ છે. એમાં સમ્યક્ત્વને અંગે નિમ્નલિખિત સડસઠ બાબતો (બોલ) ગણાવાયેલ છે :

૪ શ્રદ્ધાન, ૩ લિંગ, ૧૦ વિનય, ૩ શુદ્ધિ, ૫ દોષ, ૮ પ્રભાવક, ૫ ભૂષણ, ૫ લક્ષણ, ૬ યતના, ૬ આકાર (આગાર), ૬ ભાવના અને ૬ સ્થાન.

આમ જે બાર વિષયો અહીં દર્શાવાયા છે તેની સમજણ એકેક ઢાલ દ્વારા

૧. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૧૩, ટિ. ૩

૨. જુઓ પત્ર ૪૨ અ.

૩. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૧૩, ટિ. ૩

૪. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧ પૃ. ૩૧૭-૩૨૮)માં અને એ પૂર્વે ગુજરાતી સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આ કૃતિની ત્રીજી આવૃત્તિ મહેસાણાથી "યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૫. કર્તાએ 'સજ્જાયા' શબ્દ આ કૃતિમાં કોઈ સ્થળે વાપર્યો નથી.

ઉપર્યુક્ત સજ્જાયમાં અપાઈ છે.^૧ આમ જે બાર ઢાલ રચાઈ છે તેની કડીઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૬, ૪, ૫, ૩, ૫, ૮, ૫, ૫, ૫, ૫, ૬ અને ૭.

આમ એકંદર ૬૮ કડી છે. શરૂઆતમાં ચાર કડી દુહામાં છે. તે ઉમેરતાં ૭૨ કડી ગણાય.

આ સજ્જાયના અંતમાં કર્તાએ પોતાનો પરિચય વિબુધ નયવિજયજ્ઞના ચરણના સેવક વાયક જસ તરીકે આપ્યો છે.

બીજી ઢાલની તેરમી કડીમાં 'ઘેબર'નો ઉલ્લેખ છે.

છઠ્ઠી ઢાલમાં આઠ પ્રભાવકો પૈકી નિમ્નલિખિત છ નામ રજૂ કરાયાં છે :

નંદિષેષ^૨ (૨), મલ્લવાદી (૩), ભદ્રબાહુ (૪), વયર યાને વજસ્વામી (૬), કાલિક (૭) અને સિદ્ધસેન (દિવાકર) (૮)

બારમી ઢાલમાં નીચે મુજબ છ સ્થાનક ગણાવાયાં છે :

(૧) ચેતન છે. (૨) આત્મા નિત્ય છે. (૩) ચેતન કર્તા છે. (૪) ચેતન ભોક્તા છે. (૫) પરમપદ યાને મોક્ષ છે. (૬) મોક્ષના ઉપાય સંયમ અને જ્ઞાન છે.

વિશેષમાં આ ઢાલના અંતમાં જ્ઞાન-નય અને ક્રિયા-નયનું નિરૂપણ સંક્ષેપમાં છે.

^૩સમકિત-સુખલડીની 'સજ્જાય - યશોવિજયગણિએ આ છ કડીની નાનકડી કૃતિ દ્વારા રૂપકોની પરંપરા પૂરી પાડી છે. એમાં એમણે જિનશાસનને ચૌદું. સિદ્ધાંતને થાળ અને સમ્યક્ત્વને સુખડી કહ્યાં છે. વિશેષમાં એના ૬૭ બોલના જે બાર વર્ગ પડે છે તેનો અનુક્રમે નીચે મુજબની વાની તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે :

સેવઈયા લાડુ, ફેણાં (? સૂતરફેણી)^૪, દહુઠા (? દહીંથરા), સખર સુહાળી (),

૧. મેં આ બાબત વૈરાગ્યરસમંજરીના પાંચમા ગુચ્છક (શ્લો. ૧૨૧-૧૫૮)ના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૩૯૯-૪૬૯)માં રજૂ કરી છે. એ પૂર્વે આને અંગેનું મારું વક્તવ્ય મેં જૈન તત્ત્વપ્રદીપના મારા વિસ્તૃત વિવેચન નામે આર્હતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૧૩૧-૧૪૪)માં આપ્યું છે.

૨. આ પ્રભાવનો અંક છે.

૩. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૪૫-૬)માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૪. કર્તાએ આ શબ્દ વાપર્યો નથી.

૫. પુષ્ટિમાર્ગીય જનો સૂતરફેણીને 'ફેણીણી' કહે છે.

x^1, x^2 , જલેબી, ખાજા, ઘેબર, ગુંદવડાં નાગોરી પીંડા (પેંડા) અને પૂરી.

હેતુગર્ભ પડિક્કમણની 'સજ્જાયા' (વિ. સં. ૧૭૨૨ કે ૧૭૪૪) - આ ગુજરાતી કૃતિનો પ્રારંભ દુહામાં રચાયેલી પ્રસ્તાવ રૂપ ચાર કડીથી કરાયો છે. ત્યાર બાદ ૧૮ ઢાલ છે. એની ગુજરાતીમાં રચાયેલી કડીઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૧૦, ૬, ૮, ૭, ૧૧, ૮, ૧૧, ૮, ૫, ૮, ૧૮, ૧૧, ૬, ૭, ૪, ૪૧, ૧૧, ૮ અને ૬.^૧

૧૮મી ઢાલ પછી ચાર દુહા છે. ૧૫મી ઢાલમાં ત્રીજી કડી પછી એક પદ્ય પાઈયમાં છે. ૧૭મી ઢાલમાં સાતમી કડી પછી "યત્તઃ" ઉલ્લેખપૂર્વક એક પદ્ય સંસ્કૃતમાં છે. આઠમી ઢાલમાં ઢાલ અને ત્રૂટક એમ અનુક્રમે ઉલ્લેખ છે. પ્રસ્તાવમાં કહ્યું છે કે જેને હેતુની રુચિ હોય તેને ઉદ્દેશીને હેતુ દેખાડાય છે.

૧૮ ઢાલના વિષય અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) પડિક્કમણ(પ્રતિકમણ)ના સામાયિકાદિ છ અધિકાર છે. અને એ દ્વારા ચારિત્રાદિકની શુદ્ધિ થાય છે. દૈવસિક અને રાત્રિક પ્રતિકમણના ઉત્સર્ગથી તેમજ અપવાદથી સમય દર્શાવાયા છે. ઉત્સર્ગથી સૂર્ય અડધો ડૂબે - અસ્ત પામે એ દૈવસિક પ્રતિકમણનો સમય છે. અપવાદથી દૈવસિક પ્રતિકમણનો સમય મધ્યાહ્નથી મંડીને અર્ધરાત્રિ (મધરાત) સુધીનો છે, જ્યારે રાત્રિક પ્રતિકમણનો સમય અર્ધરાત્રિથી મધ્યાહ્ન સુધીનો છે. અંતમાં જિનેશ્વરને 'નૃપતિ' કહ્યા છે અને ગુરુને 'મંત્રી' કહ્યા છે.

(૨) બાર અધિકારે ભાવ-જિન, દ્રવ્ય-જિન ઇત્યાદિને અનુક્રમે વંદના કહી છે. છેલ્લી કડીમાં ચાર ખમાસમણ (ખમાસમણાં) દઈને શ્રાવકને વંદન કરવાની વાત કહી છે.

(૩) અતિચારોની શુદ્ધિ કેમ કરવી - કયું સૂત્ર ક્યારે બોલવું તે દર્શાવી અંતમાં પ્રતિકમણ એટલે સ્વસ્થાનકથી બહાર ગયેલાનું પાછા (સ્વસ્થાને) આવવું એવો અર્થ

૧-૨. આઠ પ્રભાવક અને યતના માટે કોઈ મીઠાઈનો ઉલ્લેખ નથી.

૩. આ કૃતિ પ્રતિકમણ હેતુગર્ભિત સ્વાધ્યાયના નામથી ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૩૬ ૭-૩૮૮)માં છપાવાઈ છે.

૪. કર્તાએ આઠ પદ્યમાં 'સજ્જાયા' શબ્દ વાપર્યો છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે :
'હેતુગર્ભ પડિક્કમણનો, કરશું સરસ સજ્જાયા.'

અહીં 'સજ્જાયા'નો નરજાતિ તરીકે પ્રયોગ છે.

૫. આમ એકંદરે ૧૮૮ કડી છે.

સૂચવી 'પ્રતિક્રમણ' અર્થવાળા નિમ્નલિખિત આઠ પર્યાય ગણવાયા છે :

પડિક્કમણ (પ્રતિક્રમણ), પડિઅરણ (પ્રતિચરણ), પવત્તિ (પ્રવૃત્તિ), પરિહરણા (પરિહરણા), વારણા (વારણા), નિવત્તિ (નિવૃત્તિ), નિન્દા (નિન્દા), ગરહા (ગર્હા) અને સોહી (શુદ્ધિ).

(૪-૬) આ ત્રણ ઢાલમાં દૈવસિક પ્રતિક્રમણની વિધિ દર્શાવાઈ છે.

પાંચમી ઢાલના અંતમાં કહ્યું છે કે દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં ગુરુ એક થુત્તિ (સ્તુતિ) કહે, જ્યારે પાક્ષિકાદિમાં ત્રણ કહે. સાધુ અને શ્રાવક સહુ સાથે ઊંચે સ્વરે થુઈ કહે.

છઠ્ઠી ઢાલની પહેલી કડીમાં કહ્યું છે કે શ્રાવિકા અને સાધ્વી “સંસારદાવાનલ”ની ત્રણ ગાથા બોલે.

અંતમાં 'પ્રતિક્રમણ' પદથી ક્રિયા, કર્તા અને કર્મ કેવી રીતે સમજવાં તે દર્શાવાયું છે.

(૭) આ ઢાલમાં રાત્રિક પ્રતિક્રમણની વિધિ બતાવાઈ છે.

(૮) આ ઢાલમાં પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને વાર્ષિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રતિક્રમણોની વિધિ દર્શાવાઈ છે.

(૯) આ ઢાલમાં 'પડિક્કમણું' એટલે શું તે સૂચવાયું છે.

(૧૦) આ ઢાલમાં પ્રતિક્રમણને અંગે માર્ગનું દષ્ટાંત આપી તેનો ઉપનય દર્શાવાયો છે.

(૧૧) મનની ચંચળતા દર્શાવવા 'અનેક ઉદાહરણો અપાયાં છે. પ્રતિચરણને સમજાવવા પ્રાસાદનું દષ્ટાંત આપી તેનો ઉપનય સમજાવાયો છે.

(૧૨) પ્રતિહરણા સમજાવવા માટે દુગ્ધ-કાય યાને દૂધની કાવડનું દષ્ટાંત ઉપનયપૂર્વક અપાયું છે.

(૧૩) વારણાને અંગે વિષથી મિશ્રિત તળાવનું ઉદાહરણ રજૂ કરી એનો ઉપનય દર્શાવાયો છે.

૧. દા. ત. નદીને બાંધી શકાય, નહિ કે સમુદ્રને; નાનો પર્વત હોય તો ચઢાય, નહિ કે મેરુ; શરીરે બાથ ભીડાય, નહિ કે ગગનને; સરોવર તરી જવાય, નહિ કે સામી ગંગા; તેમજ વચન અને શરીર બાંધી શકાય, નહિ કે મન.

(૧૪) નિવૃત્તિ પરત્વે રાજકન્યાનું દષ્ટાંત ઉપનયસહિત અપાયું છે.

(૧૫) નિવૃત્તિને અંગે એક સાધુનું દષ્ટાંત અપાયું છે. અને એક ગાથા પાઈયમાં અપાઈ છે. આમ નિવૃત્તિ પરત્વે બે દષ્ટાંત છે.

(૧૬) નિન્દા માટે 'ચિત્રકારની પુત્રીનું દષ્ટાંત સવિસ્તર અપાયું છે. એ પુત્રી રાજાને પોતાને મહેલે રાખવા માટે દાસીને કોયડો રોજ એક રાતે પૂછે અને બીજી રાતે પોતે તેનો ઉત્તર આપે. આવા નીચે મુજબના કોયડા અહીં અપાયા છે :

(૧) કોણ પરણે ? (૨) રાત છે કે દિવસ ? (૩) પેટીને કેટલા દિવસ થયા ? (૪) રત્નો કેવી રીતે જાણ્યાં ? (૫) અગ્નિમાં કોણ પેસે ? અને (૬) સોનાનાં કડાં.

(૧૭) ગર્હા માટે પતિમારિકાનું એક દષ્ટાંત ઉપનયપૂર્વક અપાયું છે. અહીં એક પદ્ય સંસ્કૃતમાં છે.

(૧૮) શુદ્ધિને અંગે વસ્ત્રનું દષ્ટાંત આપી એનો ઉપનય રજૂ કરાયો છે. વળી શોધિ માટે રાજા અને વૈદ્યનું એક બીજું દષ્ટાંત અપાયું છે.

રચના-વર્ષ અને રચના-સ્થળ - છેલ્લી ઢાલમાં છેલ્લી કડીમાં પ્રસ્તુત સજ્જાત્ય સુરતમાં યુગ-યુગ-મુનિ-વિદ્યુ વર્ષે એટલે કે વિ. સં. ૧૭૨૨ કે ૧૭૪૪માં રચાયેલો ઉલ્લેખ છે, કેમકે 'યુગ'થી બે તેમજ ચાર એમ બે અંક દર્શાવાય છે.

દષ્ટાંતો - પ્રતિક્રમણથી માંડીને શોધિ માટે એકંદર દસ દષ્ટાંત અપાયાં છે. તેમાં નિવૃત્તિ અને શોધિ માટેનાં બબે દષ્ટાંતમાંથી બીજું દષ્ટાંત બાજુએ રાખતાં બાકીનાં આઠ દષ્ટાંતોનો નિર્દેશ આવસ્સયની નિજજુતિ (ગા. ૧૨૪૨)માં કરાયો છે, જ્યારે એનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન આ આગમની યુજ્જિણ(ભા. ૨, પત્ર ૫૩-૬૨)માં છે.

આ આઠ દષ્ટાંતો થોડાઘણા વિસ્તારથી શ્રાવકોને લગતાં પ્રતિક્રમણસૂત્રોને અંગેનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં અપાયાં છે. દા. ત. શ્રી પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર પ્રબોધ-ટીકા (ભા. ૨, પરિશિષ્ટ ૩, પૃ. ૬૩૭-૬૪૮).

ધર્મસંગ્રહ (વિ. સં. ૧૭૩૧) - આ ૧૫૯ પદ્યમાં સંસ્કૃતમાં અનુષ્ટુભ્માં

૧. આ સંબંધમાં મેં "મૂર્ખાસનનો ચોથો પાયો" નામના લેખમાં કેટલીક માહિતી આપી છે. આ લેખ "ગુજરાતી"માં તા. ૧૦-૪-૪૮ના અંકમાં છપાયો છે.

૨. આ કૃતિ સ્વોપજ વૃત્તિ તેમજ ન્યાયાર્યકૃત વૃત્તિને અંગેનાં ટિપ્પણો કે જે ચોખંડા કોંસમાં અપાયાં છે તે સહિત બે ભાગમાં "દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૫ અને ૧૯૧૮માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આ પૂર્વે આ કૃતિનાં પહેલાં ૨૯ પદ્યો એને લગતી સ્વોપજ વૃત્તિ તેમજ એ બંનેના ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત "જૈન ધર્મ વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ"

રચાયેલી કૃતિ છે. એ ચાર અધિકારમાં વિભક્ત છે. એનાં નામ તેમજ એની પદસંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) સામાન્ય-ગૃહસ્થધર્મ (૧-૨૦), (૨) વિશેષ-ગૃહસ્થધર્મ (૨૧-૭૦), (૩) સાપેક્ષ યતિ(સાધુ)ધર્મ (૭૧-૧૫૩) અને (૪) નિરપેક્ષ યતિધર્મ (૧૫૪-૧૫૯).

આ કૃતિના રચનાર ઉપાધ્યાય માનવિજયગણિ છે. એઓ વિજયાનન્દસૂરિના શિષ્ય પંડિત શાન્તિવિજયના શિષ્ય થાય છે.

સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ - આ નાનકડી કૃતિ ઉપર સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં (પ્રશસ્તિનાં ૨૨ પદોને બાદ કરતાં) કર્તાએ જાતે વૃત્તિ રચી છે. એનું પરિમાણ ૧૪૪૪૩ (૧૪૬૦૨-૧૫૯) શ્લોક જેવડું છે. એની રચના અમદાવાદના વણિક મતી (? ની) આના પુત્ર શાન્તિદાસની પ્રાર્થનાથી કરાઈ હતી. એની પૂર્ણાહુતિ વિ. સં. ૧૭૩૧માં થઈ હતી. અને એનો પ્રથમાદર્શ કાન્તિવિજયજી ગણિએ તૈયાર કર્યો હતો.

આ વૃત્તિમાં માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો, ધર્મદેશના, શ્રાવકના ૨૧ ગુણો, સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ, શ્રાવકોનાં બાર વ્રતો અને એના ૧૨૪ અતિચારો, શ્રાવકની દિનચર્યા, ભક્તિ-ચૈત્યાદિનું સ્વરૂપ, જિનપ્રતિમાની પૂજનવિધિ, પ્રતિકમણનાં સૂત્રોના અર્થ, દૈવસિકાદિ પ્રતિકમણની વિધિ, શ્રાવકનાં ચાતુર્માસિક અને વાર્ષિક કૃત્યો, જિનમંદિરને લગતી વિગતો, શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમા, સ્થવિરકલ્પીના તેમજ જિનકલ્પી વગેરેના આચાર એમ વિવિધ બાબતો અનેક સાક્ષીપાઠપૂર્વક વિસ્તારથી વિચારાઈ છે. ચોથા અધિકારને અંગેની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનું પરિમાણ સૌથી ઓછું છે. પ્રશસ્તિના ૧૦મા અને ૧૧ મા પદમાં ન્યાયાચાર્યની પ્રશંસાપૂર્વક એમણે આ વૃત્તિનું સંશોધન કર્યા બદલ અને પાઠાંતર પ્રમાણે યોજનાદિ કર્યા બદલ ઉપકાર પ્રદર્શિત કરાવ્યો છે. સામાચારીના નિરૂપણમાં એમણે સહાયતા કર્યાની વાત બારમા પદમાં નિર્દેશાઈ

તરફથી પાલીતાણાથી ઈ. સ. ૧૯૦૫માં “શ્રી ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧લો” તરીકે છપાવાયાં હતાં. કાલાંતરે આ કૃતિના પહેલા બે અધિકારોનું તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ પૂરતું અને એ વૃત્તિગત ન્યાયાચાર્યનાં ટિપ્પણોનું ભાષાંતર મુનિશ્રી ભદ્રંકરવિજયજીએ (શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી વિજયમેઘસૂરિજીના પ્રશિષ્યે) કર્યું છે. એ મૂળનાં ૭૦ પદો સહિત શ્રી નરોત્તમદાસ મયાભાઈ શાહે વિ. સં. ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત કર્યું છે. એમાં અંતમાં સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની પ્રશસ્તિ ભાષાંતર સહિત અપાઈ છે. મૂળનાં બાકીનાં પદો ૭૧-૧૫૯ એના તેમજ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીએ ગુજરાતીમાં ટિપ્પણપૂર્વક કરેલા ભાષાંતર સહિત શ્રી અમૃતલાલ જેસિંગભાઈએ અમદાવાદથી વિ. સં. ૨૦૧૪માં છપાવી છે. એમાં સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જે ગ્રન્થોની સાક્ષી અપાઈ છે એ પૈકી ૧૫૧ ગ્રંથોની નામાવલિ અપાઈ છે.

છે. તેરમા પદમાં સિદ્ધાન્તાદિમાં નિષ્ણાત “વાચક શક” લાવણ્યવિજયે આ શાસ્ત્રનું (વૃત્તિનું) સંશોધન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ જોતાં પ્રસ્તુત વૃત્તિના બે સંશોધક છે.

‘ટિપ્પણ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૩૧) – યશોવિજયગણિએ ઉપર્યુક્ત સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ ઉપર સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણો રચ્યાં છે એમ મનાય છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.^૨ આ ટિપ્પણનું પરિમાણ એક હજાર શ્લોક જેટલું હશે.^૩

*માર્ગપરિશુદ્ધિ – આ સંસ્કૃત ગ્રંથ ૩૨૦ પદમાં રચાયેલો છે.

એના આપણે મુખ્ય પાંચ વિભાગ પાડી શકીએ :

(૧) ગ્રંથની પીઠિકા (૧-૪૮), (૨) દીક્ષાની વિધિ (૪૯-૮૮), (૩) ઉપસ્થાપનાની વિધિ (૮૯-૧૨૮), (૪) અનુયોગાનુજ્ઞા અને ગણાનુજ્ઞાની વિધિ (૧૩૦-૨૮૭), અને (૫) ઉપદેશનું રહસ્ય (૨૮૮-૩૧૮).

સંતુલન – સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિજીએ ‘પંચવત્યુગ નામના પદ્યાત્મક

૧. આ ટિપ્પણો ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૨૦૦)માં ન્યાયાચાર્યનાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ટિપ્પણો “જૈ. આ. સ.” તરફથી છપાયાનું અહીં કહ્યું છે તો તે શું ખરું છે ? “દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા” તરફથી પ્રકાશિત પૂર્વભાગના તેમજ ઉત્તરભાગના પણ પત્ર ૧ અ ઉપર નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

ધર્મસંગ્રહ: || [ન્યાયવિશારદન્યાયાચાર્યશ્રીમદ્વયશોવિજયપ્રણીતાન્તર્ગતટિપ્પણીસમેત:]

એ મુજબ એમાં ટિપ્પણો અપાયો છે. આમ આગમોદ્ધારક આનન્દસાગરસૂરિજી ટિપ્પણોના રચનાર યશોવિજયગણિ હોવાનું માને છે.

૨. જુઓ પૃ. ૨૧૯

૩. જુઓ મારો લેખ નામે “ધર્મસંગ્રહની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના સંશોધકો અને ટિપ્પણકાર.” આ લેખ “આ. પ્ર.” (પૃ. ૫૫, અં. ૮)માં છપાયો છે.

૪. આ નાનકડો ગ્રંથ “મુ. ક. જૈ. મો.”માં પુષ્પાંક ૯ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૬માં પ્રકાશિત કરાયો હતો. એનું સંપાદન પં. મોહનવિજયજી (પાછળથી મોહનસૂરિજી)એ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ આ ગ્રંથ “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં જઈલક્ષ્મણ સમુચ્ચય અને વીર સ્તવન સહિત છપાવાયો છે. એમાં ૧૮મા પદથી ૨૮૬મા પર સુધીનાં ૨૬૭ પદો પૈકી પ્રાયઃ પ્રત્યેકના પ્રારંભમાં પંચવત્યુગની સંવાદી ગાથાનો અંક અપાયો છે અને ૧૭૮મા પદ માટે તો ‘ટીકા’ એવો પણ ઉલ્લેખ કરાયો છે. આમ જે અંકો અપાયા છે તેથી આ પ્રકાશન સમૃદ્ધ અને વિશેષ ઉપયોગી બન્યું છે. હવે પછીના પ્રકાશનમાં સંવાદી ગાથાઓ અપાશે તો એ વધારે લાભદાયી બનશે.

૫. આ પદાંક છે.

૬. આની માહિતી માટે જુઓ અ. જ. પ. (ખંડ ૨)નો મારો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૭-૨૮) તેમ જ મ. યા. હ.

ગ્રંથ દ્વારા મુનિમાર્ગની શરૂઆતથી તે એમની અંતિમક્રિયા - એમના વ્યવહારના ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડ્યો છે. એમણે (૧) પ્રવ્રજ્યા, (૨) પ્રવ્રજિતોની રોજની ક્રિયા, (૩) ક્રિયાનિષ્ઠ મુનિને અંગેની ઉપસ્થાપના-વિધિ, (૪) અનુયોગ અને ગણની અનુજ્ઞાની વિધિ તેમજ (૫) સંલેખનાની વિધિ. એમ પાંચ વસ્તુઓ - બાબતો વિસ્તારથી રજૂ કરી છે. એ પૈકી સંલેખનાને છોડી દઈને અને પ્રતિદિન ક્રિયાનો નામ-માત્ર ઉલ્લેખ કરીને અને બાકીની ત્રણ બાબતો વિસ્તારથી દર્શાવી અને તેમ કરવા માટે પંચવત્યુગનો ભારોભાર ઉપયોગ કરીને આ માર્ગપરિશુદ્ધિ નામનો ગ્રંથ તૈયાર કરાવ્યો છે. અંતિમ બે પદોમાં કર્તાની ગુરુપરંપરાનો નિર્દેશ છે.

૩૧૮મા પદમાં 'પરમાનન્દ' શબ્દનો પ્રયોગ કરાવ્યો છે. પાંચમા પદમાં સોમિલનો અને બારમામાં માષતુષ્ણનો ઉલ્લેખ છે.

સ્પાદાદ, નિશ્ચય અને વ્યવહાર વિષે કેટલીક માહિતી લગભગ શરૂઆતમાં અપાઈ છે.

'સામાચારી પયરણ' (સામાચારી પ્રકરણ) - આ પ્રકરણમાં જ. મ. માં રચાયેલાં ૧૦૧ પદો છે. પ્રથમ પદમાં કર્તાએ કહ્યું છે કે હે વર્ધમાન સ્વામી ! હું તારી સ્તુતિ કરીને કૃતાર્થ થાઉં. અંતિમ પદમાં પણ વીરનું સ્મરણ કરી કર્તાએ એમની પાસે સમ્યક્ત્વની યાચના કરી છે. બીજા પદમાં આત્માનો 'સામાચારી' તરીકે નિર્દેશ છે. ત્રીજા પદમાં કહ્યું છે કે નિશ્ચયનય પ્રમાણે ઇચ્છાકારાદિથી ગ્રાહ્ય પરિણામ એ સામાચારી છે^૧, જ્યારે વ્યવહારનય પ્રમાણે દશવિધ શબ્દપ્રયોગ 'સામાચારી' છે.^૨ ચોથા અને પાંચમા પદમાં દશવિધ સામાચારીનાં નામ ગણાવાયાં છે. એ નામો એના નિરૂપણને લગતી પદ્યસંખ્યા સહિત હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :

(૧) ઇચ્છાકાર (૬-૧૮), (૨) મિથ્યાકાર (૨૦-૨૮), (૩) તથાકાર (૩૦-૩૫), (૪) આવશ્યકી (૩૬-૪૦), (૫) નૈષેધિકી (૪૧-૪૫), (૬) આપૃચ્છા (૪૬-૫૦), (૭) પ્રતિપૃચ્છા (૫૨-૫૪), (૮) છન્દના (૫૫-૬૧), (૯) નિમન્ત્રણા (૬૨-૬૮) અને (૧૦) ઉપસંપદ્ (૬૯-૮૭).

૧. આ કૃતિ સ્વોપજ વિવરણસહિત, આરાધક વિરાધક ચતુર્ભંગી (સંદીક)ની સાથે "જૈ. આ. સ." તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨. આ નામ સ્વોપજ વિવરણના પ્રારંભના - આદ્ય પદમાં અપાયું છે.

૩. આ ભાવ-સામાચારી છે.

૪. આ દ્રવ્ય-સામાચારી છે.

સોમા પદમાં હિતકારી ઉપદેશ અપાયો છે.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં દશ પ્રકારની સામાચારી ઉપર વેધક પ્રકાશ પડાયો છે. એ માટે નયોનો પણ ઉપયોગ કરાયો છે.

‘સ્વોપજીવિવરણ - આ સંસ્કૃત વિવરણના પ્રારંભમાં એક પદ છે, જ્યારે અંતમાં ગુરુપરંપરાના નિર્દેશપૂર્વકની અઢાર પદોની પ્રશસ્તિ છે. બાકીનું લખાણ ગદ્યમાં છે. એમાં^૧ અવારનવાર અવતરણો અપાયાં છે.

સંતુલન અને મૂલ્યાંકન - દશવિધ સામાચારી ઉત્તરજીયણ - (અ. ૨૬)માં પૃષ્ઠ પદોમાં સૌથી પ્રથમ જોવાય છે. એને અંગે ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ, ચૂંચિકારે તેમજ સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિજી વગેરેએ એનું નિરૂપણ કર્યું છે, પરંતુ એ વિસ્તૃત નથી. ન્યાયાચાર્યે પૂર્વાચાર્યોની સામગ્રીનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરી એના દોહનરૂપે નવીન શૈલીમાં સાત નયો અનુસાર સામાન્ય સામાચારીનું નિરૂપણ કરી નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બે નયો પ્રમાણે એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો આપ્યાં છે.

સામાચારી એ ચારિત્રનો અંશ છે. એના ‘ઓઘ-સામાચારી, ‘પદવિભાગ-સામાચારી અને દશવિધ-સામાચારી એમ ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાંના અંતિમ પ્રકારને અહીં સ્થાન અપાયું છે. એનો ક્રમ પંચાસગમાંના ‘સામાચારી’ નામના બારમા પંચાસગ પ્રમાણે છે. ઉત્તરજીયણ (અ. ૨૬)માં તો આવશ્યકી ઇત્યાદિ ક્રમે એ રજૂ કરાઈ છે.

‘જઈલક્ષણ (સમુચ્ચય) (યતિલક્ષણસમુચ્ચય) - આ જ. મ.માં રચાયેલા ‘પ્રકરણમાં ૨૨૭ પદો આર્યામાં છે. પ્રથમ પદમાં, સિદ્ધાર્થ નૃપતિના પુત્રને એટલે કે ભગવાન મહાવીરસ્વામીજીને પ્રણામ કરીને સૂત્રોમાં કહેલી નીતિ અનુસાર યતિનાં અર્થાત્ સાધુનાં લક્ષણ હું કહીશ એમ કર્તાએ કહ્યું છે. બીજા પદમાં પૂર્વાચાર્યોએ યતિનાં સાત લક્ષણ કહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ત્રીજા અને ચોથા પદમાં સાત લક્ષણો નીચે

૧. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૨૧, ટિ. ૧

૨. પ્રકાશિત આવૃત્તિમાં આનાં મૂળ સ્થળોનો નિર્દેશ નથી તેમજ અંતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે અવતરણોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી નથી.

૩. આના નિરૂપણ માટે જુઓ ઓહનિજજુતિ.

૪. આ વિષય નવમા પુસ્તકમાંથી લઈ છેવસુતરૂપે રચાયેલા ગ્રંથમાં ચર્ચાયો છે.

૫. આ પ્રકરણ “ન્યા. ય. ગ્રં.” (પત્ર ૭૧ અ-૭૮)માં વિ. સં. ૧૯૬૫માં છપાવાયું છે. ત્યારબાદ સંસ્કૃત છાયા સંહિત એ માર્ગપરિશુદ્ધિ ઇત્યાદિની સાથે સાથે એક જ પુસ્તકરૂપે “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

૬. ૨૨૩મા પદમાં ‘પગરણ’ શબ્દ કર્તાએ વાપર્યો છે.

મુજબ ગણવાયાં છે :

(૧) માર્ગાનુસારી ક્રિયા, (૨) પ્રજ્ઞાપનીયત્વ યાને શિક્ષા ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા, (૩) ઉત્તમ શ્રદ્ધા, (૪) ક્રિયાઓને વિષે અપ્રમાદ, (૫) શક્ય અનુષ્ઠાનનો આરંભ (આદર), (૬) ગુણોનો તીવ્ર અનુરાગ અને (૭) ગુરુની આજ્ઞાનું પરમ આરાધન.

આ સાત લક્ષણોનાં નિરૂપણરૂપ પદોની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

૫-૩૦, ૩૧-૯૮, ૯૯-૧૦૦, ૧૦૧-૧૧૯, ૧૨૦-૧૩૫, ૧૩૬-૧૩૮, ૧૩૯-૨૨૫.

આમ જે સાત વિભાગો - અધિકારો પડે છે તેમાંના 'વિષયો હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :

(૧) માર્ગની વ્યાખ્યા, સિદ્ધાંતની રીતિ, સત્ અને અસત્ આચરણાનું સ્વરૂપ અને ગુરુની આજ્ઞા અનુસારના વર્તનથી કલ્યાણ.

(૨) વિધિ-સૂત્ર, ઉદ્યમ-સૂત્ર, સ્તુતિ-સૂત્ર, ભય-સૂત્ર, ઉત્સર્ગ-સૂત્ર, અપવાદ-સૂત્ર, ઉત્સર્ગપવાદ-સૂત્ર એમ સાત પ્રકારનાં સૂત્રોનો ઉલ્લેખ અને દેશનાની રીતિ.

(૩) વિધિનું બહુમાન, વિધિનું જ્ઞાન, પ્રત્યાખ્યાન પાળવાની લાયકાત, તેમજ વધની અને દયાની તરતમતા.

(૪) મોક્ષદાયક સાધનોની સાધના કરવાની - અનુષ્ઠાનો કરવાની તીવ્ર અભિલાષા, ઉપદેશ કરવા યોગ્ય ગુણો તેમજ દાન, પાત્ર ઇત્યાદિનું નિરૂપણ.

(૫) સંહનનાદિકની હીનતાને - નિર્બળતાને લક્ષ્યમાં લઈને અનુષ્ઠાન કરવાની રીત અને શુભ અધ્યવસાય-ભાવનું રક્ષણ.

(૬) ગુણીજનની પ્રશંસાની રીત.

(૭) ગુરુકુળવાસની આવશ્યકતા, એકલવિહારીને લાગતાં દૂષણો, વિહારની રીતિ, ગુરુ અને શિષ્યના વાસ્તવિક ગુણો, સત્ય પ્રરૂપકની પ્રશંસા અને 'દુઃષમા' કાળમાં સાધુઓની વિદ્યમાનતા.

૨૨૧મા પદમાં કહ્યું છે કે જે એમ કહે કે ધર્મ નથી, સામાયિક નથી અને

૧. આની રૂપરેખા ન્યા. ય. ગ્રં.ના ઉપોદ્ઘાત (પત્ર ૧૪ આ, ૧૫ અ)માં અને એને આધારે ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૯૬)માં આલેખાઈ છે.

વ્રતો પણ નથી તેને સર્વ સંઘે શ્રમણસંઘની બહાર કાઢવો.

ઉલ્લેખ - આ કૃતિમાં પાંચમા પદમાં ધમ્મરચણનો, ૮૦ મામાં ભગવઈનો અને ૧૬૮મા તેમજ ૨૦૫મામાં ગચ્છાચારનો ઉલ્લેખ છે. ૭૧મા પદમાં સંમઈનો ઉલ્લેખ કરી એ પછીનું ૭૨મું પદ એમાંથી અવતરણરૂપે અહીં અપાયું છે.

સન્તુલન - સાધુનાં લક્ષણો દર્શાવતી પ્રાચીન કૃતિઓ આ સંબંધમાં વિચારી શકાય.

છાયા - પ્રસ્તુત કૃતિની સંસ્કૃત છાયા રચાઈ છે અને એ પ્રકાશિત છે.^૧

વિવરણ - પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપર કોઈએ પાઈય કે સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી હોય કે કોઈએ પણ એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી.

યતિધર્મ બત્રીસી - આ કૃતિને કેટલાક સંજમ બત્રીસી કહે છે. આ બંને નામમાં જે 'બત્રીસી' શબ્દ છે તે આ કૃતિની પદસંખ્યા જે બત્રીસની છે તેનું દ્યોતન કરે છે. પ્રસ્તુત કૃતિ ગુજરાતીમાં 'દોહા'માં રચાયેલી છે એમાં જૈન યતિના એટલે કે મુનિના નિમ્નલિખિત ૪૬૬ ધર્મોનું નિરૂપણ છે :

(૧) ક્ષમા, (૨) માર્દવ (મૃદુતા), (૩) આર્જવ (ઋજુતા યાને સરળતા), (૪) મુક્તિ યાને લોભનો ત્યાગ, (૫) તપ, (૬) 'સંયમ, (૭) સત્ય, (૮) શૌચ યાને નિરતિચારતા, (૯) અર્કિચનતા અને (૧૦) બ્રહ્મચર્ય.

આ ૬૬૬ ધર્મની બાબત પદ ૨-૧૨માં દર્શાવાઈ છે. એમાં ક્ષમાના તેમજ વચન-ધર્મના બબે ભેદ સમજાવાયા છે : પહેલા અને ૨૬મા પદમાં ભાવ-યતિનું અને ભાવ-નિર્ગ્રંથનું એકેક લક્ષણ અપાયું છે. પાપ-શ્રમણ વિષે કેટલુંક કથન છે. ૨૮મા પદમાં કહ્યું છે કે જનમનરંજન ધર્મનું મૂલ્ય એક બદામ જેટલું પણ નથી. અંતમાં કર્તાએ 'વાચક' તરીકે પોતાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સાક્ષીરૂપ ગ્રંથો - આ કૃતિમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોની સાક્ષી અપાઈ છે :

૧. જુઓ પૃ. ૨૨૨

૨. આ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૫૫-૪૫૮)માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૩. ક્વચિત્ હિન્દીની છાંટ જોવાય છે.

૪. જુઓ સમવાય (સુત્ર ૧૦), ત. સૂ. (અ. ૮, સૂ. ૬) અને પવયજ્ઞસારુદ્ધાર (ગા. ૫૫૪).

૫. આના સત્તર ભેદનો અહીં બાંધેભારે ઉલ્લેખ છે. એ ભેદો પવયજ્ઞસારુદ્ધાર (ગા. ૫૫૫)માં ગણવાયા છે.

ઉત્તરાધ્યયન (૧૬), ઉપદેશમાલા (૧૮), ગચ્છાચાર (૧૮), પંચાશક (૨૩), બૃહત્કલ્પભાષા(ધ્ય) (૨૦) અને સૂયગડાંગ (૧૫).

‘ચત્તિદિનચર્યા’ – આ કૃતિના કર્તા તરીકે ‘તપા’ ગચ્છના યશોવિજયનો ઉલ્લેખ કરી એની બે હાથપોથીઓની નોંધ જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૩૧૭)માં લેવાઈ છે. શું આ ન્યાયાચાર્યની કૃતિ^૩ છે ?

પ્રસ્તુત કૃતિ સંસ્કૃતમાં હશે. એની ભાષા એ હો યા નહિ, પરંતુ એનું નામ વિચારતાં એમાં જૈન મુનિઓની દિવસ પૂરતી ચર્ચાનું – કાર્યવાહીનું નિરૂપણ હોવું જોઈએ.

પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાની સજ્જાય – આ કૃતિનો ઉલ્લેખ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૨૦૩)માં છે, પરંતુ આ સજ્જાય મારા જોવામાં આવી નથી. જો એ સાચે જ ન્યાયાચાર્યની કૃતિ હોય તો એમાં પાંચ મહાવ્રતોને અંગેની ભાવનાઓનું નિરૂપણ હશે.

‘દ્વાત્રિશદ્વાત્રિશિકા’ – આ સંસ્કૃત કૃતિ જે બત્રીસ પદ્યોવાળી એકેક એવી બત્રીશ દ્વાત્રિશિકા (બત્રીસી) છે. તેમાં પહેલી એકત્રીસ દ્વાત્રિશિકા ‘અનુષ્ટુભ’ માં અને છેલ્લી ‘રથોદ્ધતા’માં છે. એ પ્રત્યેકનું નામ તે તે બત્રીસીના અંતમાંની પુષ્પિકામાં છે. એમ પ્રકાશિત આવૃત્તિ જોતાં જણાય છે. આ નામો કર્તાએ યોજ્યાં છે કે અન્ય કોઈએ – લહિયાએ તે જાણવું બાકી રહે છે. ગમેતેમ એ નામો તે તે દ્વાત્રિશિકાના વિષયનું દ્યોતન કરે છે. એ નામો ‘દ્વાત્રિશિકા’ શબ્દને બાજુએ રાખી હું અહીં રજૂ કરું છું અને સાથે સાથે તે તે દ્વાત્રિશિકાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ આપું છું :

(૧) દાન – આમાં અનુકંપા-દાન અને સુપાત્ર-દાન વિષે માહિતી અપાઈ

૧. જુઓ ગા. ૪૧૨-૪૧૫.

૨. આ કૃતિ કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ જણાતું નથી.

૩. ઉપાધ્યાયજીના નામે ચઢેલી આ નામની કૃતિ છે અને તે સંસ્કૃત પદ્યમય છે. એ અમુદ્રિત છે, પણ એમના નામે સાચી રીતે ચઢેલી છે કે કેમ ? તે નિર્ણય કરવો બાકી છે. – સંપાદક.

૪. આ કૃતિ તત્ત્વાર્થદીપિકા નીમની સ્વોપજ વિવૃત્તિ સહિત “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૧૮૩)માં અર્થદીપિકાનો તત્ત્વદીપિકા તરીકે પણ ઉલ્લેખ છે. ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનમાં સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના દ્વારા બત્રીસ બત્રીસીઓના વિષયની ઝાંખી કરાવાઈ છે. તત્ત્વદીપિકામાંનાં અવતરણ પૈકી કોઈ કોઈનાં મૂળ દર્શાવાયાં છે. પરંતુ મૂળ પદ્યોની અનુક્રમણિકા, અવતરણોની સૂચી ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ સામગ્રીનો અભાવ છે. એ જોતાં તેમજ આ પ્રકાશન મળતું નથી એથી એની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થવી ઘટે.

છે. કયા દાનથી એકાંતે નિર્જરા થાય અને કયાથી અલ્પ નિર્જરા થાય એ વિષે અહીં સમજણ અપાઈ છે. લુબ્ધક અને કૂવાનાં દષ્ટાંતોનો તેમજ પ્રજ્ઞાપ્તિ અને સૂત્રકૃત્તનો અહીં ઉલ્લેખ જોવાય છે.

આને લગતી ત. દી.માં આધારકર્મિકનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે.

આના તેમજ ૨૯મી સિવાયની બીજી બધી દ્વાત્રિંશિકાનાં અંતિમ પદમાં ‘પરમાનન્દ’^૧ શબ્દ નજરે પડે છે. ૨૯મીમાં આ અર્થવાચક પ્રયોગ છે.^૨

(૨) દેશના - અહીં દેશનાને માટે યોગ્ય કોણ ગણાય અને શ્રોતાના ભેદ કેટલા છે એ દર્શાવી શ્રુત-જ્ઞાન ચિન્તા-જ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે. બાળ વગેરે જીવોને કેવી અને કયા ક્રમે દેશના આપવી એ બાબત પણ અહીં રજૂ કરાઈ છે. ત. દી. માં સંજીવની - ચારના દષ્ટાંતનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

(૩) માર્ગ - માર્ગના આગમ અને આચરણા એમ બે ભેદ પાડી આચરણાની પ્રશસ્તતા અને અપ્રશસ્તતાનું, ધાર્મિકાભાસ મુનિનું અને સંવિજ્ઞપાક્ષિકનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. કેટલાક શ્રાવકો પણ ગુણવાન હોય એ બાબત નિર્દેશી સાધુ, શ્રાવક અને સંવિગ્નપક્ષી એ મોક્ષના ત્રણ માર્ગ છે. જ્યારે બાકીના સંસારના છે એમ કહ્યું છે.

(૪) જિનમહત્ત્વ : આ દ્વાત્રિંશિકામાં આપ્તમીમાંસાના આદ્ય પદના ભાવાર્થરૂપ પ્રથમ પદ છે અર્થાત્ એ દ્વારા કહ્યું છે કે બાહ્ય વિભૂતિ તો માયાવીમાં પણ સંભવે છે એટલે એ દષ્ટિએ તીર્થંકર મહાન્ નથી. તીર્થંકરની વાણીની પ્રશંસા કરાઈ છે અને હરિભદ્રસૂરિજીના^૩ વચન દ્વારા એનું સમર્થન કરાયું છે. તીર્થંકર જગત્ના કર્તા નથી વાસ્તે મહાન્ નથી એમ કહેવું ઉચિત નથી. એ વાત અસંખ્ય દાનને અંગે તેમજ નિત્યનિર્દોષતા માટે પણ સમજવાની છે. ટૂંકમાં ઔદયિક ભાવો કરતાં ક્ષાયિક ભાવો - જ્ઞાનાદિને લઈને તીર્થંકરની મહત્તા છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું છે. ૨૭મું પદ અશુદ્ધ જણાય છે. પદાર્થને બદલે પરાર્થ અને અગૂઢને બદલે અમૂઢ જોઈએ.

ત. દી. (પત્ર ૨૦ અ)માં જગત્કર્તૃત્વવાદનું નિરસન કરાયું છે.

(૫) ભક્તિ - જિનચૈત્ય અને જિનબિંબ તૈયાર કેવી રીતે કરવાં, એ માટે જમીનની શુદ્ધિ, અપ્રીતિનો પરિહાર, ભૃત્યોને આપવો જોઈતો સંતોષ ઇત્યાદિ

૧. આ શબ્દ ત. દી.ની પ્રશસ્તિના નવમા પદમાં પણ વપરાયો છે.

૨. “પરસ્ય રતિસમ્પદઃ”

૩. “પક્ષપાતો ન મે વીરે”થી શરૂ થતું પદ ત્રીજા પદ તરીકે ગૂંથી લેવાયું છે.

બાબતો અહીં વર્ણવાઈ છે. પાંચ અને આઠ અંગે પૂજા, પૂજાર્થે સ્નાનની આવશ્યકતા વગેરે વીગતો પણ વિચારાઈ છે. આમ અહીં દ્રવ્યસ્તવરૂપ દ્રવ્યભક્તિનો વિષય ચર્ચાયો છે.

(૬) સાધુસામગ્ર્ય - આમાં વિષયપ્રતિભાસ, તથાત્મપરિણામમત્ અને તત્ત્વસંવેદન એમ જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો અને એના અધિકારી તથા એનાં લિંગો, સર્વસંવત્કરી, પૌરુષદની અને વૃત્તિ એમ ત્રણ પ્રકારની ભિક્ષા, દુઃખાદિગર્ભિત એમ ત્રણ પ્રકારનો વૈરાગ્ય, ભાવની વિશુદ્ધિ અને મલિનતાનો પરિહાર એમ વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

(૭) ધર્મવ્યવસ્થા - આના આદ્ય પદ્યમાં કહ્યું છે કે ધર્મની વ્યવસ્થા ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિવેકથી, ગમ્યાગમ્યના વિવેકથી, તપ અને વિશિષ્ટ દયાથી થાય છે, માંસભક્ષણ એ સ્વતંત્ર સાધનની તેમજ પ્રસંગસાધનની એમ બંને અપેક્ષાએ અનુચિત છે. માંસ એ પ્રાણીનું અંગ હોવાથી અભક્ષ્ય છે એમ નહિ, પરંતુ માંસની પેશીમાં નિગોદના જીવો ઉત્પન્ન થાય છે એથી એ અભક્ષ્ય છે, 'મનુસ્મૃતિ વગેરે વૈદિક ગ્રંથોમાં તેમજ બૌદ્ધ ગ્રંથ નામે 'લંકાવતારસૂત્રમાં માંસભક્ષણનો નિષેધ છે, ઇત્યાદિ બાબતો દ્વારા સાધુએ માંસભક્ષણ ન કરવું જોઈએ એમ અહીં કહેવાયું છે. મદિરાસેવનનો અને અબ્રહ્મનો નિષેધ કરી અને તપની આદરણીયતા દર્શાવી વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી અહિંસાનું સ્વરૂપ રજૂ કરાયું છે.

ત. દી. (પત્ર ૪૦ અ)માં 'શીલપટલ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથનો અને પત્ર ૩૯ અ માં ગમ્યાગમ્યના વિવેકની અનાવશ્યકતા માનનાર મંડલતંત્રવાદી વિષે ઉલ્લેખ છે. અહીં કહ્યું છે કે એ મતનું ખંડન અન્યત્ર ખૂબ કરાયું છે અને આગળ થોડુંક કરાશે.

(૮) વાદ - આમાં શુષ્કવાદ, વિવાદ અને ધર્મવાદ એમ વાદના ત્રણ પ્રકારો,

૧. મૂળમાં આ નામ નથી. બાકી એમાંથી પદ્યો ગૂંથી લેવાયાં છે.
૨. આનો ઉલ્લેખ હરિભદ્રસૂરિ કૃત અષ્ટક પ્રકરણમાંના 'માંસ ભક્ષણ દૂષણ' નામના સત્તરમા અષ્ટકના આઠમા પદ્યમાં છે. આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મેં મારા નિમ્નલિખિત લેખમાં આપી છે :
"લંકાવતાર સૂત્ર અને શીલપટલ સંબંધી જૈન ઉલ્લેખો"
આ લેખ "જૈ. ધ. પ્ર." (પૃ. ૭૪, અં. ૧૦ અને ૧૧)માં બે કટકે છપાયો છે.
૩. આનો ઉલ્લેખ અષ્ટક પ્રકરણની જિનેશ્વરસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૬૫ આ)માં છે. આ સંબંધમાં મેં ABORI (VOL XXXVIII, PTs ૬-૪)માં છપાવેલા મારા લેખ નામે "A NOTE ON SILAPATALA"માં વિચાર કર્યો છે.

એનાં લક્ષણ અને ફળ દર્શાવાયાં છે. વિશેષમાં એકાન્ત નિત્ય અને એકાન્ત અનિત્ય એ બે પક્ષ અસ્વીકાર્ય છે અને નિત્યાનિત્ય પક્ષ સ્વીકારવાથી અહિંસાની ઉત્પત્તિ છે, સત્ય વગેરે મહાવ્રતો અહિંસાની વાડરૂપ છે, પીડાના કર્તૃત્વથી અર્થાત્ પીડા માટે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરવાથી દેહના વિનાશથી અને દુષ્ટ આશયથી એટલે કે સંકલેશથી એમ હિંસાના ત્રણ પ્રકાર છે, ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

ત. દી. (પત્ર ૪૭ આ-૪૮ અ)માં કહ્યું છે કે જેમ જેનો પાંચ મહાવ્રતો ગણાવે છે તેમ ભાગવતો પાંચ વ્રતો અને પાંચ ઉપવ્રતો ગણાવે છે. વ્રતો તે પાંચ યમ છે અને પાંચ ઉપવ્રતો તે પાંચ નિયમ છે. પાશુપતો નીચે પ્રમાણે દસ ધર્મ ગણાવે છે :

(૧) અહિંસા, (૨) સત્યવચન, (૩) અયૌર્ય, (૪) અકલ્પના, (૫) બ્રહ્મચર્ય, (૬) અક્રોધ, (૭) આર્જવ, (૮) શૌચ, (૯) સન્તોષ અને (૧૦) ગુરુની શુશ્રૂષા.^૧

વ્યાસના મતના અનુયાયી સાંખ્યો અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અવ્યવહાર એમ પાંચ યમ અને અક્રોધ, ગુરુની શુશ્રૂષા, શૌચ, આહારનું લાઘવ અને અપ્રમાદ એમ પાંચ નિયમ ગણાવે છે. બૌદ્ધો નીચે મુજબ દશ ‘અકુશલ’ ગણાવે છે :

(૧) હિંસા, (૨) ચોરી, (૩) અન્યથાકામ એટલે પારદાર્ય (પરસ્ત્રીપણું), (૪) પૈશુન્ય, (૫) કઠોર, (૬) અસત્ય, (૭) સંભિન્ન આલાપ અર્થાત્ અસંબદ્ધ ભાષણ, (૮) વ્યાપાદ યાને પરની પીડાનું ચિન્તન, (૯) અભિધ્યા યાને ધનાદિ વિષે અસંતોષ અને (૧૦) દગ્ધિપર્યય યાને મિથ્યાભિનિવેશ.^૨

(૯) કથા - અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને મિશ્રકથા એમ કથાના ચાર પ્રકારો દર્શાવી, ધર્મકથાના આકેષણી ઇત્યાદિ ચાર ભેદો અને આકેષણીના આચાર, વ્યવહાર, પ્રજ્ઞાપ્તિ અને દષ્ટિવાદને આશ્રીને ચાર અવાંતર ભેદો તેમજ સાધુ કેવી કથા કહે અને કેવી ન કહે એ બાબતો અહીં વિચારાઈ છે.

(૧૦) યોગલક્ષણ - આના પ્રારંભમાં જૈન દષ્ટિએ યોગનું ‘લક્ષણ દર્શાવાયું છે. ત્યાર બાદ ભવાભિનંદીનું અને લોકપંક્તિનું સ્વરૂપ, ક્રિયાના પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ એ પાંચ આશયોનાં લક્ષણ તેમજ ભાવથી શુદ્ધ ક્રિયાની મહત્તા એ બાબતો રજૂ કરાઈ છે. ૧૮મા પદ્યમાં ગોપેન્દ્રનો અને ૨૬મામાં

૧. આને લગતું અવતરણ ત. દી. માં અપાયું છે.

૨. આને લગતું અવતરણ કોઈ બૌદ્ધ ગ્રંથમાંથી અપાયું છે.

૩. મોક્ષની સાથે જોડનાર જ ‘યોગ’ છે.

મંડૂકચૂર્ણનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૧) પાતંજલ યોગલક્ષણ વિચાર - આનો પ્રારંભ પતંજલિ પ્રમાણે 'યોગનું, ચિત્તનું અને ચિત્તની માન, ભ્રમ, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ પાંચે વૃત્તિનું એકેક લક્ષણ આપીને કરાયો છે. નિરોધના હેતુરૂપ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનાં લક્ષણ, આત્માને અપરિણામી - કૂટસ્થ અને પ્રકૃતિની એકતા માનવાથી ઉદ્ભવતા દોષો, કર્તાને મતે નિત્યોદિત અને અભિવ્યંગ્ય એમ બે પ્રકારની ચિચ્છક્રિત, પચ્ચીસ તત્ત્વના જ્ઞાનથી મુક્તિની અપ્રાપ્તિ, ઇત્યાદિ બાબતો વર્ણવાઈ છે.

ત. દી.માં પ્રસંગવશાત્ પતંજલિકૃત યોગાનુશાસનમાંથી કેટલાંક સૂત્રો અવતરણ રૂપે અપાયાં છે. ૨૧મા પદ્યમાં કૈવલ્યપાદનો જે ઉલ્લેખ છે એના સ્પષ્ટીકરણ તરીકે 'યોગાનુશાસનનો ચતુર્થ પાદ' એમ કહ્યું છે.

પત્ર ૬૫ અ માં ભોજના ઉલ્લેખપૂર્વક એમની કોઈ કૃતિમાંથી નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે :

“વસ્તુનસ્તથાત્વમનપેક્ષમાણો યોઽધ્યવસાયઃ સ વિકલ્પ ઇત્યુચ્યતે”

(૧૨) પૂર્વસેવા - પ્રારંભમાં યોગની પૂર્વસેવા તરીકે ગુરુ, દેવ વગેરેનું પૂજન, સદાચાર, તપ અને મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષનો ઉલ્લેખ છે. એ તમામનું ત્યાર બાદ સ્પષ્ટીકરણ^૧ છે. ચાન્દ્રાચણ, કૃષ્ણ, મૃત્યુદ્ધન અને પાપસૂદન એ ચાર પ્રકારના તપની સમજણ અપાઈ છે. દિદેક્ષા, ભવબીજ, અવિદ્યા અને અનાદિ વાસના એ અનુક્રમે સાંખ્ય, શૈવ, વેદાન્તી અને બૌદ્ધની પરિભાષા છે.

(૧૩) મુક્ત્યદ્વેષ પ્રાધાન્ય - પૂર્વસેવાના પ્રકારોમાં મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ પ્રશંસનીય છે, એમ કહી, નવમા શ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિ પણ મુક્ત્યદ્વેષને આભારી છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું છે. મુક્તિ, મુક્તિના ઉપાયો અને એ ઉપાયો યોજનાર એ ત્રણે પ્રત્યે અદ્વેષ રાખનાર ગુરુ વગેરેનું પૂજન ન્યાય્ય છે, વિષાનુષ્ઠાન વગેરેમાં પહેલાં ત્રણ વર્જ્ય છે તેમજ ફળની આશા ખરી રીતે ન રાખવી ઘટે ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

ત. દી. (પત્ર ૭૮ અ)માં જે કલ્પલતાનો ઉલ્લેખ છે તે જ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા છે ?

૧. ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ તે 'યોગ' એમ પતંજલિએ કહ્યું છે.

૨. શ્લો. ૧૩-૧૬માં સદાચારો ગણાવાયા છે. આ વિષે વિશેષ માહિતી મેં “ન્યાયાચાર્યે નિર્દેશેલા સદાચાર” નામના લેખમાં આપી છે.

(૧૪) અપુનર્બન્ધક - આમાં અપુનર્બન્ધક જીવનું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે. તેમ કરતી વેળા કહ્યું છે કે અપુનર્બન્ધકની જ પૂર્વસેવા મુખ્ય છે, જ્યારે અન્યની ઔપચારિક છે. ઈદશી અર્થાત્ સંકલેશના અયોગને લઈને વિશિષ્ટ અને એષ્યદ્ભદ્રા એટલે કે કલ્યાણના અનુબન્ધવાળી પુરુષની પ્રકૃતિને આશ્રીને વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે અને એ પ્રકૃતિથી જ શાંત અને ઉદાત્ત થવાય છે અને તેમ થતાં સંસાર અને મોક્ષનાં બીજ, સ્વરૂપ અને ફળ વિચારાય છે ઇત્યાદિ બાબતો અહીં રજૂ કરાઈ છે.

પંદરમા પદમાં ગોપેન્દ્રનો અને રજમામાં દર્દુરચૂર્ણનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૫) સમ્યગ્દષ્ટિ - આમાં સમ્યગ્દષ્ટિનાં શુશ્રૂષા, ધર્મનો રાગ અને ગુરુ વગેરેનું પૂજન એમ ત્રણ લિંગ દર્શાવાયાં છે. યથાપ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ ત્રણ કરણ, સમ્યગ્દષ્ટિની બોધિસત્ત્વ સાથે તુલના, શિષ્ટત્વના લક્ષણની મીમાંસા તેમજ સમ્યક્શ્રુતનું લક્ષણ એ બાબતો પણ વિચારાઈ છે.

ત. દી. - (પત્ર ૮૧ અ)માં પીઠ અને મહાપીઠનો 'મુણ્ડકેવલી' તરીકે ઉલ્લેખ છે.

(૧૬) ઈશાનુગ્રહવિચાર - પતંજલિના મત મુજબનું મહેશનું લક્ષણ, આજ્ઞાના પાલનરૂપ અનુગ્રહનું નિરાકરણ, વ્યાધિ વગેરે વિઘ્નોનો નિર્દેશ, જપનું ફળ અને માધ્યસ્થ્ય ગુણોનું રાગપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન એમ અનેક બાબતો અહીં વિચારાઈ છે. શ્લો. ૧૬માં કાલાતીતનો અને શ્લો. ૨૭માં વ્યાસનો ઉલ્લેખ છે.

ત. દી.માં પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી કેટલાંક સૂત્રો અપાયાં છે.

(૧૭) દૈવપુરુષકાર - અહીં કહ્યું છે કે દૈવ એટલે પોતાનું કર્મ અને પુરુષાકાર એટલે પોતાનો પ્રયત્ન. નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે આ બેનું સ્વરૂપ અહીં આલેખાયું છે. નિશ્ચય-નય પ્રમાણે બંને સ્વતંત્ર છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે સાપેક્ષ છે. અંતિમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં દૈવ ઉપર પુરુષકાર 'પ્રાયઃ વિજય મેળવે છે, અને બેથી નવ પલ્યોપમ બાકી હોય ત્યારે ચારિત્ર મળે છે એ બાબતો તેમજ ચારિત્રનાં લિંગો વિષે અહીં નિરૂપણ છે.

(૧૮) યોગભેદ - અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિનો ક્ષય એમ યોગના પાંચ પ્રકારો ગણાવી અહીં એનાં લક્ષણ આપી ફળ દર્શાવાયાં છે. મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના, ધ્યાન અને એના દોષાદિ તેમજ સમિતિ અને ગુપ્તિ વિષે કેટલુંક નિરૂપણ છે.

૧. આથી નંદિષેષ અપવાદરૂપ છે એમ ત. દી. (પત્ર ૧૦૭ અ)માં કહ્યું છે.

(૧૯) યોગવિવેક. - આમાં નિમ્નલિખિત બાબતોને સ્થાન અપાયું છે :

ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એમ યોગના ત્રણ પ્રકારોનાં લક્ષણ અને એના અધિકારી, પ્રાતિભજ્ઞાનનો શ્રુત અને કેવલજ્ઞાનથી ભેદાભેદ, એ જ્ઞાનનો 'ઋતભર' તરીકે નિર્દેશ, સામર્થ્યયોગના ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવા બે પ્રકારોનું નિરૂપણ^૧, કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગીનાં લક્ષણ, યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક એમ અવંચકના ત્રણ પ્રકારો તેમજ ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થૈર્યયમ અને સિદ્ધિયમ એમ ચતુર્વિધ યમનાં લક્ષણ.

નવમા પદમાં વ્યાસનો ઉલ્લેખ છે.

(૨૦) યોગાવતાર - અહીં પતંજલિના મતે યોગના સંપ્રજાત અને અસંપ્રજાત એવા બે પ્રકારો દર્શાવી સંપ્રજાતના વિતર્કાદિને લઈને ચાર ઉપપ્રકારો વર્ણવ્યા છે. ત્યાર બાદ સમાપત્તિનું લક્ષણ અને એના પ્રકારો તેમજ આત્માના બહિરાત્મા વગેરે ત્રણ પ્રકારો દર્શાવાયા છે. ત્યાર પછી સાચી શ્રદ્ધાથી યુક્ત બોધ તે દષ્ટિ એમ કહી એના મિત્રા વગેરે આઠ પ્રકારો, એને અંગે તૃણાદિની ઉપમા, એના અધિકારીઓ ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

ત. દી. - (પત્ર ૧૨૫ અ)માં ભદન્તભાસ્કરનો ઉલ્લેખ છે.

ત. દી.માં પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી કેટલાંક સૂત્રો અપાયાં છે.

આ વીસમી દ્વાત્રિંશિકામાંના વીસમા પદમાં “મહર્ષિભિરુક્તમ્” એવો ઉલ્લેખ કરી ત. દી. (પત્ર ૧૨૩ અ)માં ન્યાયાચાર્યે દિગંબર ગ્રન્થમાંથી^૩ સાક્ષી આપી છે અને એને અંગે એમણે નીચે મુજબનું વિધાન કર્યું છે :

“ ‘ન ચૈતદ્ગાથાકર્તૃદિગમ્બરત્વેન મહર્ષિત્વાભિધાનં ન નિરવદ્યમ્’ इति मूढधिया शङ्कनीयम्, सत्यार्थकथनगुणेन व्यासादीनामपि हरिभद्राचार्यैस्तथाऽभिधानादिति ।”

કહેવાની મતલબ એ છે કે આ ગાથાના કર્તા દિગંબર છે તો પછી એમને ‘મહર્ષિ’ કહેવા તે નિરવદ્ય ન ગણાય એવી શંકા મૂઢમતિએ ન કરવી જોઈએ, કેમકે

૧. આ નિર્દેશ પાતંજલ યોગદર્શનને આશ્રીને કર્યો છે. જુઓ ઋતુભરા તત્ર પ્રજ્ઞા ॥ ૧૦૪૮ ॥

- સંપાદક.

૨. વ્યવહારનય અને નિશ્ચયને લક્ષીને તાત્ત્વિકતાનો અહીં વિચાર કરાયો છે.

૩. જો જાણદિ(દિ) અરહન્તે(ન્તં) દવ્યત્તગુણત્તપ્જ્જયત્તેહિં ।

સો જાણદિ(દિ) અપ્પાણં મોહો ખલુ જાદિ(દિ) તત્સ લયં ॥”

આ પવવજ્ઞાસારના પ્રથમ અધિકારનું ૮૦મું પદ છે.

વ્યાસ વગેરેએ સત્ય અર્થનું કથન કરેલું હોવાથી એટલે કે તાત્ત્વિક વસ્તુને કહેવાના ગુણને લક્ષ્યમાં રાખીને હરિભદ્રસૂરિજીએ એમને ‘મહર્ષિ’ કહ્યા છે.

(૨૧) મિત્રા - આમાં મિત્રાનું લક્ષણ, અહિંસાદિ પાંચ યમ, ૨૭ (૩ x ૩ x ૩) વૈતર્કી, યોગનાં બીજ અને એનો લાભ એમ વિવિધ બાબતો આવેખાઈ છે.

ત. દી.માં પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી કેટલાંક સૂત્રો અપાયાં છે.

(૨૨) તારાદિત્રય - આમાં તારા, બલા અને દીપ્તા એ ત્રણ દષ્ટિનું નિરૂપણ છે. સાથે સાથે શૌચાદિ પાંચ નિયમો અને એનાં ફળ, તત્ત્વના શ્રવણની ઇચ્છા (તત્ત્વશુશ્રૂષા) અને પ્રશ્નિધાનનું સ્વરૂપ, બહિર્વૃત્તિ, અન્તર્વૃત્તિ અને સ્તંભવૃત્તિનો રેચક, પૂરક અને કુંભક તરીકે નિર્દેશ, પતંજલિએ દર્શાવેલા પ્રાણાયામની કોઈકને ઉપયોગિતા, ધર્મનું પ્રાણો-જીવન કરતાં મહત્ત્વ તેમજ વેદસંવેદ્ય પદ અને અવેદ્યસંવેદ્ય પદની સમજણ એમ વિવિધ વાનગી પિરસાઈ છે.

(૨૩) કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ - આમાં કુતર્કનું સ્વરૂપ, એની હેયતા, બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ એમ બોધના ત્રણ પ્રકારો, સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ, કાળ, નય વગેરેને લઈને દેશનાઓમાં ભિન્નતા ઇત્યાદિ બાબતો ચર્ચાઈ છે.

(૨૪) સદ્દષ્ટિ - પ્રત્યાહાર અને ધારણાનાં લક્ષણ તેમજ સ્થિરા, કાન્તા અને પ્રભા એ ત્રણ દષ્ટિનું સ્વરૂપ, ધર્મના ફળરૂપ ભોગની હેયતા, ‘પ્રભા’દષ્ટિમાં અસંગાનુષ્ઠાન અને નિવૃત્તિથી થતો લાભ એમ વિવિધ બાબતો અહીં નિરૂપાઈ છે.

ત. દી.માં પાતંજલના યોગદર્શનમાંથી કેટલાંક સૂત્ર અપાયાં છે.

(૨૫) કલેશહાનોપાય - અહીં કહ્યું છે કે કલેશનો નાશ નિર્મળ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયાથી થઈ શકે, નહિ કે નૈરાત્મ્યદર્શનથી, વિવેકખ્યાતિથી અથવા અંતિમ દુઃખના નાશથી.

આમ અહીં અજૈન ઉપાયોનું નિરસન કરાયું છે.

ત.દી.માં પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

(૨૬) યોગમહાહાત્મ્ય - આમાં યોગનો મહિમા વર્ણવાયો છે. વિશેષમાં ધારણાદિ સંયમથી પતંજલિના મતે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે ગણાવાઈ છે. અંતમાં શુદ્ધ સંયમનું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે. આગળ જતાં યોગના પ્રભાવે શિલાતીપુત્ર, દઢપ્રહારી અને મરુદેવા મોકે ગયાં અને ભરતને કેવલજ્ઞાન થયું એમ કહ્યું છે.

ત. દી.માં પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી કેટલાંક સૂત્રો અપાયાં છે. એના પત્ર ૧૫૭ આ માં ભોજનો ઉલ્લેખ છે.

(૨૭) ભિક્ષુ - આમાં ભાવ-ભિક્ષુ અને દ્રવ્ય-ભિક્ષુનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. વળી ભિક્ષુના પર્યાયો પણ અપાયા છે.

(૨૮) દીક્ષા - આમાં દીક્ષાની વ્યુત્પત્તિ, દીક્ષા આપવાની વિધિ, વચનક્ષાન્તિ અને ધર્મક્ષાન્તિ એમ ક્ષાન્તિના (ક્ષમાના) બે પ્રકાર, ક્ષાન્તિના ઉપકાર, અપકાર, વિપાક, વચન અને ધર્મની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકાર, પ્રીતિ વગેરે ચાર અનુષ્ઠાનો અને પહેલાં બે અનુષ્ઠાનમાં ત્રણ પ્રકારની ક્ષાન્તિ અને છેલ્લાં બેમાં બાકીની બે જાતની ક્ષાન્તિ, અતિચારો, સદીક્ષાનું સ્વરૂપ તથા દીક્ષા પરત્વે દિગંબરોની બ્રાન્તિ (શ્લો. ૩૧) એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે. શ્લો. ૧૩માં વસન્તનૃપનો અર્થાત્ હોળીના રાજાનો ઉલ્લેખ છે.

(૨૯) વિનય - વિનયની વ્યુત્પત્તિ, વિનયના જ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકાર, કાથિક, વાચિક અને માનસિક વિનયના અનુક્રમે આઠ, ચાર અને બે પ્રકારો અને અરિહંત, સિદ્ધ, કુળ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, ગણ, સંઘ, ક્રિયા, ધર્મ, જ્ઞાન, જ્ઞાની અને ગણ એ તેર પૈકી પ્રત્યેકના ભક્તિ, બહુમાન, પ્રશંસા અને અનાશ્વાતનાને લક્ષીને ચચ્ચાર ઉપકાર^૧, પર્યાયહીન પાઠકની વન્દ્યતા અને વિનયનાં વિવિધ ફળ એમ અનેક બાબતો અહીં આલેખાઈ છે.

(૩૦) કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપન - આનાં પ્રારંભનાં પાંચ પદોમાં કેવલીને કવલાહાર ન હોઈ શકે એ માટે દિગંબરો તરફથી રજૂ થતી દલીલો અપાઈ છે અને ત્યાર બાદ પ્રત્યેક દલીલનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરાયું છે.

ત.દી. (પત્ર ૧૭૭ અ)માં પરદલ્લમિવાણું પદ ન્યાયાચાર્યે પોતાની એક કૃતિમાંથી આપ્યું છે. વિશેષમાં અહીં સમન્તભદ્રના ઉલ્લેખપૂર્વક અનાત્માર્થ વિના થી શરૂ થતું પદ પણ આપ્યું છે.

(૩૧) મુક્તિ - આમાં મુક્તિના સ્વરૂપ સંબંધી નિમ્નલિખિત અજૈન મંતવ્યો રજૂ કરી કેટલાકનાં પ્રરૂપકોનો ઉલ્લેખ કરી તે તે મંતવ્યનું નિરસન કરાયું છે અને પ્રસંગવશાત્ જૈન મતનું સ્થાપન કરાયું છે :

(૧) “પરો દુઃખધ્વંસો મુક્તિઃ”

(૨) પરમાત્મનિ જીવાત્મલયો મુક્તિઃ - ત્રિદંડી

૧. એકંદર બાવન ઉપપ્રકારો.

- (૩) આલબવિજ્ઞાનસન્તતિર્મુક્તિ: - બૌદ્ધ
 (૪) સ્વાતન્ત્ર્યં મુક્તિ:
 (૫) પુંસ: સ્વરૂપાવસ્થાનં મુક્તિ: - સાંખ્ય
 (૬) અગ્રિમાનુત્પાદસદ્ગતા પૂર્વચિત્તનિવૃત્તિર્મુક્તિ:
 (૭) આત્મહાનં મુક્તિ: - ચાર્વાક
 (૮) નિત્યોત્કૃષ્ટસુખવ્યક્તિર્મુક્તિ: - તૌત્યાતિક
 (૯) અવિદ્યાયાં નિવૃત્તાયાં વિવિક્તતા મુક્તિ: - વેદાંતી
 ૧૮મા પદ્યમાં નયોનું નિરૂપણ છે.

ત. દી. (પત્ર ૧૮૨ અ)માં ન્યાયાલોકનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે ૧૮૦ અ માં વર્ધમાનગ્રન્થનો છે.

(૩૨) સજ્જનસ્તુતિ - આનાં પહેલાં અઢાર પદ્યોમાં સજ્જનના ગુણો, દુર્જનના દોષો, ખલ(દુર્જન)નાં વચનોનું નિરસન અને સજ્જનનું કાર્ય એ બાબતો વિચારાઈ છે. ત્યાર બાદ વિજયદેવસૂરિથી માંડીને મુનિવરોની પ્રશસ્તિ, કાશીમાં પઠન, ગુરુનું સ્મરણ ઇત્યાદિ વિષયો પણ હાથ ધરાયા છે.

તત્ત્વાર્થદીપિકા - આ દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ઉપરની સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત વિવૃત્તિનું નામ છે એમ એ વિવૃત્તિની પ્રશસ્તિનું છઠ્ઠું પદ્ય જોતાં જણાય છે. એ પ્રશસ્તિના અંતિમ-દસમા પદ્યમાં સસૂત્ર તત્ત્વાર્થદીપિકાનું પરિમાણ નીચે મુજબ દર્શાવાયું છે :

“પ્રત્યક્ષરં સસૂત્રાઘા અસ્યા માનમનુષ્ટુમામ્ ।

શતાનિ ચ સહસ્રાણિ પદ્યપજ્વાશદેવ ચ ॥ ૧૦ ॥”

આ ઉપરથી તત્ત્વાર્થદીપિકાનું પરિમાણ ૫૫૦૦-૧૦૨૪ અર્થાત્ ૪૪૭૬ શ્લોકનું ગણાય છે.

પત્ર ૨૧ અમાં સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા જોવાની ભલામણ કરાઈ છે.

તત્ત્વાર્થદીપિકા મૂળ કૃતિના^૧ મોટા ભાગના સ્પષ્ટીકરણની ગરજ સારે છે. એમાં કેટલીક વાર નવ્ય ન્યાયની છાંટ જોવાય છે. કોઈ કોઈ અવતરણો અપાયાં છે. અંતમાં દસ પદ્યની પ્રશસ્તિ દ્વારા કર્તાએ હીરવિજયસૂરિથી માંડીને પોતાની

૧. અંતિમ દ્વાત્રિંશિકાને અંગે કશું સ્પષ્ટીકરણ નથી. આવી હકીકત કેટલીક દ્વાત્રિંશિકાના કોઈ કોઈ પદ્ય પરવે પણ જોવાય છે.

ગુરુપરંપરા વર્ણવી છે.

ક્રમની સકારણતા - બત્રીસ દ્વાત્રિશિકાઓ જે ક્રમે રજૂ કરાઈ છે તે ક્રમ કેવી રીતે યુક્તિયુક્ત છે એ બાબત ત. દી.માં વિચારાઈ છે. બીજી દ્વાત્રિશિકાને અંગેની ત. દી.ના પ્રારંભમાં એ દ્વાત્રિશિકાનો પહેલી સાથેનો સંબંધ દર્શાવાયો છે. એવી રીતે ત્રીજીનો બીજી સાથેનો સંબંધ ત્રીજીને લગતી ત. દી.ના પ્રારંભમાં જણાવાયો છે. આમ ઉત્તરોત્તર કાર્ય કરાયું છે.

યોગદર્શન - દ્વા. ૧૬, ૨૦, ૨૧ અને ૨૪-૨૬ને અંગેની ત. દી.માં યોગદર્શનમાંથી સૂત્રો ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.

ટિપ્પણ - “જૈ. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી પ્રકાશિત સવિવૃત્તિ મૂળ કૃતિની પ્રથમ દ્વાત્રિશિકાનાં આઠ અઢાર પદો ઉપર તેમજ ૨૧મી અને ૨૫મી દ્વાત્રિશિકાના એકેક પદ ઉપર આનન્દસાગરસૂરિજીએ સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણો રચ્યાં છે. એ મુદ્રિત પ્રતિ અહીંના જૈનાનન્દ પુસ્તકાલયમાં છે.

અનુવાદ - મૂળ કૃતિનું મહત્ત્વ જોતાં એનો ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષામાં અનુવાદ ક્યારનોએ પ્રસિદ્ધ થવો જોઈતો હતો પણ તેમ થયેલું જણાતું નથી એથી આશ્ચર્ય થાય છે.

‘ગુરુતત્ત્વવિજિગ્ચય’ (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય) (ઉ. વિ. સં. ૧૭૩૩) - આ પ્રાસાદિક કૃતિ જ. મ. માં ચાર ઉલ્લાસમાં રચાઈ છે. એની પદ્યસંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે :

૨૦૮, ૩૪૩, ૧૮૮ અને ૧૬૬.

આમ એકંદર ૮૦૫ ગાથામાંથી કેટલીક તો પૂર્વાચાર્યોએ રચેલી કૃતિઓમાંથી અહીં વણી લેવાઈ છે અને એનો ઉલ્લેખ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં કરાયો છે.

વિષય - પ્રથમ ઉલ્લાસમાં વ્યવહાર-દષ્ટિનું અને નિશ્ચય દષ્ટિનું સ્વરૂપ દાખલાદલીલથી સમજાવાયું છે.

૧. આ કૃતિ ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત વૃત્તિ, ગુજરાતી પ્રસ્તાવના, વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા અને ચાર પરિશિષ્ટો તેમજ અસ્પૃશદ્ગતિવાદ (અપૂર્ણ) તથા કમ્પયપડિની સાત ગાથા અને એની લઘુવૃત્તિ સહિત “જૈ. આ. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૫માં છપાવાઈ છે.

૨. આ ગુરુતત્ત્વવિજિગ્ચયની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની બે હાથપોથીઓ વિ. સં. ૧૭૩૩માં લખાયેલી મળે છે અને એનો ઉપયોગ સવૃત્તિક મૂળના પ્રકાશનાર્થે કરાયો છે.

બીજા ઉલ્લાસમાં આગમાદિ પાંચ વ્યવહારોનું નિરૂપણ કરાયું છે. તેમ કરતી વેળા તર્ક અને સિદ્ધાન્તનું સમતોલપણું સચવાયું છે.

ત્રીજા ઉલ્લાસમાં પાર્શ્વસ્થાદિ કુગુરુઓનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમાં ઉપસંપદ લેવાની એટલે કે ગચ્છાન્તર કરવાની પરિપાટીનું વર્ણન એટલું બધું વિશદ, વ્યવસ્થિત અને વિશાળ સ્વરૂપે અપાયું છે કે જૈન સંઘનો અને ખાસ કરીને શ્રમણસંઘનો સમુચિત બંધારણનો ઇતિહાસ એ પૂરો પાડે છે.

ચોથા ઉલ્લાસમાં સુગુરુનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. પુલાકાદિ પાંચ નિર્ગન્થોનું સ્વરૂપ ૩૬ દ્વાર દ્વારા એટલા બધા વિસ્તારથી અપાયું છે કે એને લઈને એ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ બની જાય છે.

ટૂંકમાં કહું તો આ સવૃત્તિક કૃતિ ભારતીય સંપ્રદાયોમાં ગુરુ વિષે તુલનાત્મક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા માટેનું ઉત્તમ સાધન છે.

ગુરુતત્તવિશિષ્ટ્યની સ્વોપજ્ઞ ટીકા - મલયગિરિસૂરિજીએ આવસ્સય અને એની નિજજુતિ ઉપરની પોતાની વૃત્તિ (પત્ર ૩૭૧ અ)માં એવું વિધાન કર્યું છે કે નયવાક્યમાં ‘સ્યાત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરાતાં એ શેષ ધર્મોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે અને આમ એ સમસ્ત વસ્તુનું ગ્રાહક બનતાં એ નય મટીને પ્રમાણ જ બની જાય છે, કેમકે નય તો એક જ ધર્મનો ગ્રાહક છે. આ માન્યતા અનુસાર સર્વ નયો એકાન્તના ગ્રાહક હોવાથી મિથ્યારૂપ છે.

આ માન્યતાની આલોચના ગુરુતત્તવિશિષ્ટ્યની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પત્ર ૧૭ આ)માં નીચે મુજબ કરાઈ છે :

નયાન્તર સાપેક્ષ નયનો પ્રમાણમાં અંતર્ભાવ કરવાથી વ્યવહારનયને પ્રમાણ ગણવો પડશે, કેમકે એ વ્યવહારનય નિશ્ચયની અપેક્ષા રાખે છે. એ રીતે ચારે નિક્ષેપને વિષય બનાવનાર ‘શબ્દ’ નય પણ ભાવવિષયક શબ્દનયની અપેક્ષા રાખતો હોવાથી પ્રમાણ બની જશે. ખરી વાત તો એ છે કે નયવાક્યમાંનું ‘સ્યાત્’ પદ પ્રતિપક્ષી નયના વિષયની સાપેક્ષતા ઉપસ્થિત કરે છે, નહિ કે અન્ય અનંત ધર્મોનો પરામર્શ કરે છે. જો એમ ન હોય તો અનેકાન્તમાં સમ્યગ્ એકાન્તનો અંતર્ભાવ જ નહિ થઈ શકશે. સમ્યગ્ એકાન્ત એટલે પ્રતિપક્ષી ધર્મની અપેક્ષા રાખનાર એકાન્ત. એથી કરીને ‘સ્યાત્’ એ અવ્યયને અનેકાન્તતાનો ઘોતક માન્યો છે, નહિ કે અનંત ધર્મનો પરામર્શ કરનાર. એથી પ્રમાણ વાક્યમાં ‘સ્યાત્’ પદ અનંત ધર્મોનો પરામર્શ કરે છે, જ્યારે નયવાક્યમાં એ પદ પ્રતિપક્ષી ધર્મની અપેક્ષા જણાવે છે. જુઓ. પ્રો.

મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્યકૃત જૈન દર્શન (પૃ. ૫૪૮).

ગુરુતત્તવિશિષ્ટય (ગા. ૨૦)ની સ્વોપજવૃત્તિ (પત્ર ૫ આ - ૬ અ)માં સમયસારનાં નિમ્નલિખિત પદ્યો અવતરણરૂપે અપાયાં છે :

“વવહારઽભૂત્યો ભૂત્યો દેસિઓ દુ સદ્ધણઓ ।

ભૂત્યમાસિઓ ખલુ સમ્પદિદ્ધી હવઈ જીવો ॥ ૧૧ ॥” - પત્ર ૫ આ

“સુદ્ધો સુદ્ધાદેસો ણાયગો પરમભાવદરિસીર્હિ ।

વવહારદેસિદા પુણ જે ડ અપરમે ઠિયા ભાવે ॥ ૧૨ ॥” - પત્ર ૬ અ

“જહ ણ વિ સવ્કમણજ્જો અણજ્જભાસં વિણા ડ ગાહેડં ।

તહ વવહારેણ વિણા પરમત્યુવણ્ણમસવ્કં ॥ ૮ ॥

જો હિ સુણ્ણહિગચ્છઈ અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદ્ધં ।

તં સુઅકેવલિમિસિણો મણન્તિ લોગપ્પઈવયરા ॥ ૯ ॥

જો સુઅનાણં સવ્વં જાણઈ સુઅકેવલિં તમાહુ જિણા ।

નાણં આદા સવ્વં જમ્હા સુઅકેવલી તમ્હા ॥ ૧૦ ॥” - પત્ર ૬ અ

ઉલ્લેખો - સ્વોપજ વૃત્તિમાં નિમ્નલિખિત નામથી સાક્ષીરૂપ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :

*અધ્યાત્મમત પરીક્ષા^૧ ૨૦ અ

આગમ ૧૮૧ અ

આચારંગ ૩ અ

આવશ્યક ૧૧ અ

આવશ્યકવૃત્તિ ૧૫ અ

ઉત્તરાધ્યયન ૧૮૭ અ

ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ૧૮૦ અ

ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ ૧૮૬ અ

ઉત્તરાધ્યયન વિવરણ ૧૮૩ અ

ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિ ૧૮૮ અ

ઉત્તરાધ્યયન વૃદ્ધ વિવરણ ૧૮૧ અ

ઉપદેશપદ ૩ અ

ઉપદેશમાલા ૧૫૪ અ

*ઉપદેશ રહસ્ય ૩ અ

ઓઘનિર્યુક્તિ ૫ અ

કલ્પભાષ્ય ૧૪ અ

કલ્પસૂત્ર ૧૩૮ અ

કલ્પાધ્યયન ૨૦૮ અ

કાવ્યપ્રકાશ ૧૫૨ અ

ગચ્છાચાર ૩ અ

ચૂર્ણ ૮૬ અ

જંબૂદ્વીપપ્રજાપ્તિ ૪૨ અ

* આ સ્વરચિત છે.

૧. ફક્ત પહેલી જ વાર જે પત્ર ઉપર ઉલ્લેખ છે તેની જ અહીં નોંધ લીધી છે.

જીતકલ્પવૃત્તિ ૬૧ અ
 જીતવૃત્તિ ૧૨૦ અ
 દ્વાત્રિંશિકા ૧૯૪ અ
 ધર્મબિન્દુ ૨૩ અ
 ધર્મસંગ્રહણી ૧૮ અ
 *નયરહસ્ય ૧૫ અ
 નિર્યુક્તિ ૧૮૧ અ
 નિશીથચૂર્ણિ ૧૪૯ અ
 નિશીથભાષ્ય ૧૪ અ
 ન્યાયાવતારવિવૃત્તિ ૧૭ અ
 પંચનિર્ગન્થી પ્રકરણ ૧૮૫ અ
 પંચવસ્તુ ૪૧ અ
 પંચાશક ૩ અ
 પારમર્ષ ૧૭ અ
 નિહડનિર્યુક્તિ ૩૬ અ
 પિહડનિર્યુક્તિ ભાષ્ય ૩૭ અ
 પ્રકલ્પ વ્યવહાર ૧૫૦ અ
 પ્રકલ્પાધ્યયન ૧૪૫ અ
 પ્રજ્ઞપ્તિ ૫૩ અ
 પ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિ ૧૮૬ અ
 પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ૨૦૩ અ
 પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ૧૫ અ
 બન્ધસ્વામિત્વ ૨૦૪ અ
 બૃહદ્બન્ધસ્વામિત્વ ૨૦૪ અ
 ભગવતી ૧૮૫ અ
 ભગવતીચૂર્ણિ ૨૦૮ અ

ભગવતીવૃત્તિ ૧૮૧ અ
 *ભાષારહસ્ય ૧૭૭ અ
 ભાષ્ય ૭૬ અ
 મહાનિશીથ ૩ અ
 *યતિલક્ષણ સમુચ્ચય ૩ અ
 યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય ૭ અ
 લલિત વિસ્તાર ૫ અ
 વન્દનકભાષ્ય ૧૫૩ અ
 વિશેષાવશ્યક ૧૮ અ
 વ્યવહાર ૨૫ અ
 વ્યવહારચૂર્ણિ ૧૪ અ
 વ્યવહાર પીઠિકા ૮૮ અ
 વ્યવહાર પ્રકલ્પાદિ ૧૪૯ અ
 વ્યવહારભાષ્ય ૪ અ
 વ્યવહારવૃત્તિ ૬૧ અ
 વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ ૧૯ અ
 શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ૨૦૮ અ
 શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયવૃત્તિ ૨૦૮ અ
 ષડશીતિકા ૨૦૪ અ
 સપ્તતિકાચૂર્ણિ ૨૦૮ અ
 સમયસાર ૫ અ
 સમ્મતિ ૧૨ અ
 સાધુધર્મવિધિ પંચાશક ૨૦૮ અ
 સૂત્રકૃત ૨૦ અ
 સ્થાનાંગ ૧૬ અ
 *સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા ૧૫ અ

‘શ્રીમન્ધર સ્વામીનું સ્તવન યાને સાડીત્રણસો ગાથાનું સિદ્ધાન્ત વિચાર

* આ સ્વરચિત છે.

૧. આ સ્તવન પદ્મવિજયના વાર્તિક સહિત પ્ર. ૨. (ભા. ૧, પૃ. ૧-૧૩૮)માં ઈ. સ. ૧૮૭૬માં, સ. સ. (પૃ. ૨૫૯-૨૮૮)માં, શ્રીમદ્દ યશોવિજયજી વિરચિત પ્રાચીન સ્તવનો (પૃ. ૧-૧૨૭)માં, ગૂ. સા. સં. (પૃ. ૨૪૮-૨૯૩)માં, તેમજ પ્રાચીન સ્તવનાદિ સંગ્રહમાં છપાવાયું છે. વિશેષમાં આ સ્તવન સાક્ષીપાઠ સહિત પણ પ્રકાશિત કરાયું છે.

રહસ્યગર્ભિત સ્તવન' - આ ગુજરાતી સ્તવનમાં સત્તર ઢાલ અને અંતમાં ચાર પંક્તિના એક પદરૂપ “કલસ” છે. સત્તર ઢાલની કડીઓની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

૨૪, ૧૮, ૧૫, ૧૮, ૨૩, ૨૬, ૧૨, ૨૭, ૨૮, ૨૧, ૨૨, ૧૭, ૧૮, ૧૮, ૨૪, ૨૫ અને ૧૩.

આમ એકંદરે ૩૫૩ કડી છે. એમાં “કલસ”ની એક કડી ઉમેરી, કડીઓને ગાથા ગણતાં ૩૫૪ ગાથા થાય છે. એ ઉપરથી આ સ્તવનને સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન કહે છે.

દેશી - ચૌદમી ઢાલ સિવાયની ઢાલો માટે દેશીનો ઉલ્લેખ છે. એ દેશીઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. ઢાલ ૧૧, ૧૨ અને ૧૭ માટે અનુક્રમે દુહા, ચોપાઈ અને કડખાની દેશીનો ઉલ્લેખ છે.

રાગ - બીજી ઢાલના રાગનું નામ ‘આશાઉરી’ અને પાંચમીના ‘રામગ્રી’ છે. બાકીની કોઈ ઢાલ માટે રાગનો ઉલ્લેખ નથી.

વિષય - આ સ્તવનનો પ્રારંભ સીમન્ધરસ્વામીને વિજ્ઞપ્તિરૂપે કરાયો છે અને એની પૂર્ણાહુતિ પણ એ જ પ્રમાણે કરાઈ છે. ઢાલ દીઠ મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

પહેલી ઢાલમાં સૂત્રવિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરનારા અને વર્તનારાને, ખોટા આલંબન દર્શાવનારા, ‘જેમ ચાલે તેમ ચાલવા દેવું’ એમ કહેનારા, મહાજન જેમ ચાલે તેને જ સન્માર્ગ માનનારા તેમજ લોચાદિક કષ્ટને અને દ્રવ્યલિંગને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપનારાને સદુપદેશ અપાયો છે.

આ ઢાલની નિમ્નલિખિત ચૌદમી કડી રચવા બદલ યશોવિજયગણિને માફીપત્ર લખી આપવું પડ્યું હતું એમ કહેવાય છે, પણ મને એ વાત ખરી જણાતી નથી.

“જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યો પરિવરિઓ;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિયો રે.

જિનજી. ૧૪”

૧. આનો પરિચય મેં “ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી ગણિનાં ત્રણ બૃહત્ સ્તવનો” નામના મારા લેખમાં આપ્યો છે. એ લેખ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૨, અં. ૭)માં છપાયો છે.

બીજી ઢાલમાં પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુરુથી તરી જઈશું એમ માનનારાને, ગરબમાં રહેલા નિર્ગુણ સાધુને સાધુ માનનારાને તેમજ પાપકર્મ પ્રતિક્રમણથી છૂટે એમ માનનારાને હિતશિક્ષા અપાઈ છે.

ત્રીજી ઢાલમાં સાધુઓને નિયતવાસ, ચૈત્યપૂજા અને સાધ્વીએ લાવેલો આહાર કલ્પે એમ બોલનારાને તેમજ વિકૃતિઓનો (વિગઈઓનો) નિત્ય ઉપયોગ કરનારાને શિખામણ અપાઈ છે.

ચોથી ઢાલમાં આત્માની સાક્ષીએ વ્રત પાળવાં પરંતુ ધર્મદેશના ન આપવી, શ્રાવકને ગૂઢ ભાવ ન સમજાવવા તેમજ નવીન ગ્રંથો રચવાની ના પાડનારાને હિતકારી ઉપદેશ અપાયો છે.

પાંચમી ઢાલમાં ગુરુકુલવાસની આવશ્યકતા અને મહત્તા દર્શાવાઈ છે.

છઠ્ઠી ઢાલમાં જ્ઞાનીની - ગીતાર્થની સેવા કરવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. વળી અગીતાર્થને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, પ્રતિસેવા, યોગ્ય, અયોગ્ય, સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર, કલ્પ્ય, અકલ્પ્ય ઇત્યાદિનો બોધ હોતો નથી એ બાબત રજૂ કરાઈ છે.

સાતમી ઢાલમાં આજકાલ કોઈ ગીતાર્થ મુનિવર નથી વાસ્તે એકાકી વિહાર કરવામાં કશો વાંધો નથી, એમ કહેનારાને હિતશિક્ષા અપાઈ છે. વળી આ ઢાલમાં એકાકી વિહારથી થતા ગેરલાભ દર્શાવાયા છે. વિશેષમાં આ પંચમ કાળમાં ગીતાર્થને ગુરુકુલવાસ કરવો ઘટે એમ કહ્યું છે.

આઠમી ઢાલમાં કહ્યું છે કે ધર્મનો સાર અહિંસા છે વાસ્તે એનું જ સેવન કરવું અને પૂજાદિ ન કરવાં એમ કહેવું ઉચિત નથી. ત્યાર બાદ અહિંસાના હેતુ-અહિંસા, સ્વરૂપ-અહિંસા અને અનુબંધ-અહિંસાનું નિરૂપણ કરાયું છે. અંતમાં નૈગમાદિ નય અનુસાર હિંસાની વિચારણા કરાઈ છે.

નવમી ઢાલમાં કહ્યું છે કે એકલાં સૂત્રને અર્થાત્ મૂળને જ સ્વીકારવાં અને એના અર્થને એટલે કે વૃત્તિ વગેરેને જતાં કરવાં એ ઠીક નથી. અહીં અર્થના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવાયા છે. જેમ અર્થમાં ભેદ જણાય છે તેમ સૂત્રમાં પણ છે એવું વિધાન કરી સૂત્રગત કેટલાક મતભેદનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. સૂત્રને રાજા અને અર્થને મન્ત્રી કહી આ ઢાલ પૂરી કરાઈ છે.

દસમી ઢાલમાં જ્ઞાન વિનાની એટલે કે યથાર્થ સમજણ વિનાની ક્રિયામાં જ મગ્ન રહેનારની દુર્દશાનું વર્ણન કરાયું છે.

અગિયારમી ઢાલમાં દ્રવ્ય-શ્રાવકના એકવીસ ગુણોનું નિરૂપણ છે.

બારમી ઢાલમાં ભાવ-શ્રાવકનાં છ લક્ષણોનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી રજૂ કરાયું છે. વિશેષમાં અહીં પ્રતિસેવાના અને ઋજુ વ્યવહારના ચચ્યાર પ્રકારો દર્શાવાયા છે.

તેરમી ઢાલમાં ભાવ-શ્રાવકના સત્તર ગુણોનું વર્ણન છે.

ચૌદમી ઢાલમાં ભાવ-સાધુતાને વરેલા ભાવ-શ્રાવકનાં સાત લક્ષણો દર્શાવાયાં છે.

પંદરમી ઢાલમાં સુશ્રમણનું સ્વરૂપ સમજાવી એની પ્રશંસા કરાઈ છે. અહીં પાપ-શ્રમણનું સ્વરૂપ રજૂ કરાયું છે. આ ઢાલની અગિયારમી કડીમાં હરિભદ્રસૂરિનાં ગુણગાન કરાયાં છે.

સોળમી ઢાલમાં ચેતનાની-જીવની બહુશયન. શયન જાગરણ અને ચોથી (તુરીય) એ ચાર દશા^૧, જીવની દેહથી-પુદ્ગલથી ભિન્નતા, શુદ્ધ વ્યવહાર અને શુદ્ધ નયનું સ્વરૂપ, ‘તપ’ ગચ્છનાં નિર્ગન્ધાદિ છ નામ અને એની સાર્થકતા તેમજ જ્ઞાનની સાથે ક્રિયાનો આદર કરવાની આવશ્યકતા એમ વિવિધ મુદ્દાઓને સ્થાન અપાયું છે.

સત્તરમી ઢાલમાં ગ્રંથકારે જિનેશ્વરની આજ્ઞા પ્રત્યે - વચન પ્રત્યે રાગ દર્શાવી અંતમાં પોતાની ગુરુપરંપરા વર્ણવી છે.

સન્નુલન-શાન્તિસૂરિએ રચેલા ધમ્મરયણ પગરણમાં ધર્મરત્નના અર્થાઓને ઉપદેશ આપતી વેળા ગા. ૫-૭માં દ્રવ્ય-શ્રાવકના ૨૧ ગુણો ગણાવી ગા. ૮-૨૮માં એ ગુણોની સમજણ અપાઈ છે અને ગા. ૩૦માં મધ્યમ અને અધમ કોને કહેવા તે દર્શાવાયું છે. આમ અગિયારમી ઢાલની બધી બાબતો આ પાઈય કૃતિમાં જોવાય છે. એવી રીતે બારમી ઢાલ ગા. ૩૩-૫૫ ના, તેરમી ઢાલ ગા. ૫૭-૭૬ ના અને ચૌદમી ઢાલ ગા. ૭૮-૮૨ અને ૮૦ ઇત્યાદિની છાયારૂપે જણાય છે. તેરમી ઢાલની ત્રીજી કડી ઉપર્યુક્ત કૃતિની ગા. ૬૧ સાથે મળતી આવે છે. આ ગાથા ઇન્દિયપરાજયસયગમાં જોવાય છે.

ઉદ્ધરણ - સોળમી ઢાલમાં ચેતનાની જે ચાર દશાનો નિર્દેશ નયચકમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે તે દશાઓ મલ્લવાદીકૃત નયચક ગત બીજા અરમાંના પુરુષવાદમાં

૧. આ બાબત દ્વાદશારનયચકના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં તેમજ આનંદધનકૃત એક સ્તવનમાં છે.

૨. આને અંગે મેં “તપગચ્છનાં છ નામ અને એની ઉત્પત્તિ” નામના લેખમાં માહિતી આપી છે. આ લેખ “જૈ. ધ. પ્ર.” (પૃ. ૭૩, અં. ૬-૭ ભેગા)માં છપાયો છે.

તેમજ એના ઉપરની સિંહસૂરિગણિવાદિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલી ન્યાયાગમાનુસારિણી નામની 'ટીકા' (પૃ. ૧૮૧)માં જોવાય છે.^૨ એમાં જાગ્રત, સુપ્ત, સુષુપ્ત અને તુરીય (સર્વજ્ઞતા) એમ ચાર દશા વર્ણવાઈ છે.

સાક્ષીરૂપ ગ્રન્થો - અનુયોગદ્વાર^૩ (૮), આચાર (૬), આવશ્યક (૧, ૨, ૩, ૮, ૧૬), આવશ્યક-નિર્યુક્તિ (૫), ઉત્તરાધ્યયન (૫, ૭, ૮, ૧૫), ઉપદેશપદ (૧, ૨, ૫), ઉપદેશમાલા (૧, ૬, ૧૫), ઓઘનિર્યુક્તિ (૧૬), ઓઘવૃત્તિ (૮), કમ્પપયડિ (૬), કલ્પભાષ્ય (૨, ૮), ગચ્છાચાર (૨), જંબુપણ્ણતિ (૮), જ્ઞાતા (૮), ઠાણાંગ (૮) દશવૈકાલિક (૭), દસવૈકાલિક (૫, ૬), ધર્મરત્ન (૫), ચંનયચક (૧૬), પંચકલ્પ (૮), પંચકલ્પ ભાષ્ય (૭), પંચવસ્તુ (૧, ૨), પંચાશક (૫, ૬), પન્નવણ્ણ (૮), પહેલી વીશી (૪), પ્રથમ અંગ (૨, ૧૬), પ્રવચનસાર (૭), બીજું અંગ (૪, ૮), ભગવર્ધ (૨, ૮), મહાનિશીથ (૪), યોગવીશી (૧), સમ્મતિ (૧, ૧૬) અને સૂચગડ (૮).

આમાંનાં કેટલાંક નામાંતર છે તે હું સમીકરણ દ્વારા દર્શાવું છું :

આચાર = પ્રથમ અંગ; દશ વૈકાલિક = દસ વૈકાલિક; અને બીજું અંગ = સૂચગડ.

સાક્ષીપાઠ - સાક્ષીરૂપ ગ્રંથોને અંગેના પાઠ ન્યા. ય. સ્ત. (પત્ર ૪૮-૮૬)માં અપાયા છે.

સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ - આ સ્તવન ઉપર કર્તાએ જાતે ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચ્યો છે.

ટબ્બો - જ્ઞાનવિમલસૂરિએ પ્રસ્તુત સ્તવન ઉપર ટબ્બો રચ્યો છે. એનો ઉપયોગ પદ્મવિજયે આ સ્તવન ઉપર રચેલા વાર્તિકમાં કર્યો છે.^૪

વાર્તિક (વિ. સં. ૧૮૩૦) - ઉત્તમવિજયના શિષ્ય પદ્મવિજયજીએ આ વાર્તિકનો પ્રારંભ એક સંસ્કૃત પદ્યથી કર્યો છે અને પ્રશસ્તિરૂપ સાત પદ્યો રચ્યાં છે. બાકીનું લખાણ ગુજરાતીમાં છે. પ્રશસ્તિના ત્રીજાથી પાંચમા પદ્યમાં પદ્મવિજયજીએ પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી છે અને અંતિમ પદ્યમાં આ વાર્તિક વિ. સં. ૧૮૩૦માં રચ્યાનું કહ્યું છે.

૧. જુઓ આ. સ. તરફથી પ્રકાશિત થનારી અને મુનિશ્રી જંબુવિજયજી દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિ.

૨. પ્રસ્તુત અવતરણ માટે જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૩૬ અને ૩૭).

૩. આ ઢાલનો ક્રમાંક છે.

૪. આનો ઉલ્લેખ દ્રવ્યઅનુયોગવિચારના સ્વોપજ્ઞ ટબ્બા (પૃ. ૩૭ અને ૭૩)માં પણ છે.

૫. જુઓ પ્રાચીન સ્તવનોની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪).

સુગુરુની સજ્જા - આ કૃતિ ચાર ઢાલમાં 'ભિન્ન ભિન્ન દેશીમાં' અનુક્રમે ૯, ૯, ૧૪ અને ૮ કડીમાં રચાયેલી છે. આમ કુલ્લે કડી ૪૦ છે. કોઈપણ ઢાલના અંતમાં સીધી કે ગર્ભિત રીતે કર્તાએ પોતાનું નામ ન દર્શાવતાં અંતમાં એક પાંચ પદ દ્વારા તેમ કર્યું છે એ આ કૃતિની વિશેષતા ગણાય. આ પદમાં એમણે પોતાના ગુરુનું નામ રજૂ કરી તેમની કૃપાથી સુગુરુના ગુણ ગાયા એમ કહ્યું છે.

આ કૃતિમાં સદ્ગુરુનાં વિવિધ લક્ષણો અપાયાં છે - સુસાધુનો માર્ગ વર્ણવાયો છે. તેમ કરતી વેળા નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

દશ વૈકલિક (અ. ૧૦), ઉત્તરાધ્યયન, બીજું અંગ (અ. ૧૧), વ્યવહારભાષ્ય, ઠાણાંગ, ષષ્ટિશતક^૩ અને ઉપદેશમાલા.

ગુરુસદ્લક્ષણ સજ્જા - (ગુરુશ્રદ્ધાન સ્વાધ્યાય) - આ ન્યાયાચાર્યે ગુજરાતીમાં (૭) પદમાં રચેલી સજ્જા છે. એની હાથપોથી જોવા મળ્યે વિશેષ કહી શકાય.

બાલાવબોધ - આને અંગે બાલાવબોધ રચાયાનું કહેવાય છે.

'કુગુરુની' સજ્જા - આ સજ્જા અનુક્રમે ૬, ૫, ૫, ૫, ૮ અને ૯ કડીમાં રચાયેલી છ ઢાલમાં વિભક્ત છે. અંતમાં અહીં પણ સુગુરુની સજ્જાની જેમ એક પદ પાંચમાં છે અને એ જ આ કૃતિના કર્તાનું નામ જણાવે છે. સાથે સાથે એમાં આ કૃતિનો "કુગુરુ સજ્ઞાઓ" તરીકે ઉલ્લેખ પણ છે.

દેશી - છ ઢાલ પૈકી પહેલી ચોપાઈની દેશીમાં છે. બીજી ઢાલ સિવાયની બાકીની માટે ભિન્ન ભિન્ન દેશીનો ઉલ્લેખ છે.

કુગુરુના પાસત્યો (પાર્શ્વસ્થ), ઉસન્નો (અવસન્ન), કુશીલ (કુશીલ), સંસત (સંસક્ત) અને યથાઈદ (યથાર્થઈદ) એમ પાંચ પ્રકારો છે. આ એકેક પ્રકારનું વર્ણન એકેક ઢાલ દ્વારા કરાયું છે અને અંતિમ ઢાલ ઉપસંહારરૂપ છે. ત્રીજી ઢાલમાં કુશીલના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની અપેક્ષાએ ત્રણ ભેદ દર્શાવાયા છે. છેલ્લી ઢાલમાં કહ્યું છે કે આવશ્યકમાં કહ્યા મુજબ કુગુરુના પાંચ પ્રકારો ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે. આ ઢાલમાં નીચે મુજબની કૃતિઓનો ઉલ્લેખ છે :

૧. બીજી ઢાલ ચોપાઈમાં છે.

૨. આવી વિશેષતાનું એક ઉદાહરણ કુગુરુની સજ્જા પૂરું પાડે છે.

૩. આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ નામે ભૌદગારિક નેમિચંદ્ર છે.

૪. આ સજ્જા ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૦-૪૨૫)માં નજરે પડે છે. અહીં પાસત્યા વિચારભાસ એવું આ કૃતિનું નામાંતર અપાયું છે.

૫. આ શબ્દ કર્તાએ જાતે વાપર્યો છે.

‘ઉત્તરાધ્યયન, ઉપદેશમાલા, કલ્પભાષ્ય, ગચ્છાચાર, પહિલો અંગ, મહાનિશીથ, યોગબિન્દુ અને ‘સમકિત-પ્રકરણ.

આ સજ્જાયનો, સુગુરુની સજ્જાયની સાથે સાથે વિચાર કરતાં સુગુરુ અને કુગુરુનો સચોટ અને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

‘ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાય, હિતશિક્ષાની સજ્જાય કિંવા ‘સંવિગ્નપક્ષીય વદન-ચપેટા – આ ૪૧ કડીની કૃતિનાં આમ ત્રણ નામ છે. પહેલું નામ આ કૃતિ “ચડ્યા પડ્યા”થી શરૂ થતી હોવાથી પડયું જણાય છે. બીજું નામ અંતમાંની ૪૧ મી કડીમાં કર્તાએ જે ‘શીખ’ શબ્દ વાપર્યો છે તેને આભારી જણાય છે. ત્રીજું નામ આ કૃતિના વિષયને લક્ષીને કોઈકે યોજ્યું હશે એમ લાગે છે.

દેશી – આ કૃતિ માટે દેશીનો ઉલ્લેખ છે.

વિષય – આ કૃતિ દ્વારા સમપરિણામમાં રહેવાની અને અન્યના અલ્પ ગુણની પણ અનુમોદના કરવાની શિખામણ અપાઈ છે. બાહ્ય કષ્ટથી ઊંચું ચડવું તે જડના ફાંફા છે, જ્યારે સંયમશ્રેણિના શિખરે ચડવું તે ખરું છે, જો કે એ માટે સાચી બાહ્ય ક્રિયાની જરૂર છે. પાસત્યાદિનું-ક્રિયામૂઢનું સ્વરૂપ આ કૃતિમાં આલેખાયું છે. પાસત્યાનું લક્ષણ ૧૭મી કડીમાં અપાયું છે. કુસુમપુરમાં એક શેઠને ઘેર રહેલા સંવેગી અને સંવરગુણમાં હીન એવા મુનિમાં સંવેગીને જ્ઞાનીએ ઉતરતી કોટિનો કહ્યો છે. ‘કલિ’ યુગમાં શુદ્ધ ચારિત્ર પાળનાર તેમજ શુદ્ધ પ્રરૂપક પણ ઓછા છે, જ્યારે સ્વેચ્છાચારીની સંખ્યા મોટી છે. પાપ-શ્રમજનું લક્ષણ ૨૮મી કડીમાં દર્શાવ્યું છે. ૩૦મી કડીમાં હરિભદ્રસૂરિજીની પ્રશંસા છે. કયા મુનિની બલિહારી ગણાય તે વાત ૩૨મી કડીમાં દર્શાવાઈ છે.

જ્ઞાનાધિકની દીક્ષા લેખે ગણાય, જ્યારે અન્યની તો હોળીના રાજા જેવી જણાવી છે માટે જ્ઞાનાધિકના ઉપદેશને અનુસરવાની હિતશિક્ષા અપાઈ છે.

ઉલ્લેખ – આ કૃતિમાં નિમ્નલિખિત નામથી સાક્ષીરૂપ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે:

આચાર (૧૫), આવશ્યક (૩૪), ઉત્તરાધ્યયન (૨૮), ઉપદેશપદ (૨૪), ઉપદેશમાલા (૮), પંચાસક (૩૬), વ્યવહાર-ભાષ્ય (૧૪), ષોડશક (૩૮).

૧. આના પાવ-સમજ (પાપ-શ્રમજ) અજ્ઞયજ્ઞનો અર્થ ઉલ્લેખ છે.

૨. આથી કઈ કૃતિ અભિપ્રેત છે ?

૩. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૮-૪૩૩)માં છપાઈ છે.

૪. આ નામ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત કૃતિનું પૃ. ૪૩૩.

શક પ્રકરણ - આ ન્યાયાચાર્યની કૃતિ હોવાનું મનાય છે. એ વાત સાચી ઠરે તોપણ આ કૃતિની ભાષા સંસ્કૃત હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. વળી બીજો પ્રશ્ન તે આ કૃતિના વિષય પરત્વેનો છે. શું આ કૃતિમાં શકનું યાને ધૂર્તનું સ્વરૂપ વિચારાયું હશે ? જો એમ જ હોય તો એ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા મનાતા 'ધુત્તકપાણ' જેવી કૃતિ હોય તો ના નહિ.

પંચનિર્ગ્રન્થસંગ્રહણી (પંચનિર્ગ્રન્થસંગ્રહણી) - વિવાહપણ્ણતિ (સયગ ૨૫, ઉદેસગ ૬)ના આધારે નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિએ આ નામની કૃતિ જ. મ.માં ૧૦૭ પદોમાં રચી છે. એમાં એમણે (૧) પુલાક, (૨) બકુશ, (૩) કુશીલ, (૪) નિર્ગ્રન્થ અને (૫) સ્નાતક એમ પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્રન્થોનું પ્રજ્ઞાપના, વેદ, રાગ ઇત્યાદિ ૩૬ દ્વારો દ્વારા નિરૂપણ કર્યું છે.

અવચૂરિ - કોઈકે આ સંગ્રહણી ઉપર મોડામાં મોડા વિ. સં. ૧૪૯૫માં અવચૂરિ રચી છે.^૩ વળી અન્ય કોઈએ પણ 'અવચૂરિ (અવચૂરિણિ) રચી છે.

વ્યાખ્યા યાને બાલબોધ - યશોવિજયગણિએ ઉપર્યુક્ત સંગ્રહણી ઉપર લોકગિરામાં એટલે કે ગુજરાતીમાં વ્યાખ્યા યાને બાલબોધ (બાલાવબોધ)ની રચના કરી છે. પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં એક પદ્ય અને અન્તમાં બે પદ્યો નીચે મુજબ છે :

“શ્રીનયવિજયગુરુણાં પ્રસાદમાસાઘ સકલકર્મકરમ્ ।

વ્યાખ્યાં કુર્વે કાઞ્ચિલ્લોકગિરા પઞ્ચનિર્ગ્રન્થ્યાઃ ॥ ૧ ॥”^૪

“શ્રીનયવિજયગુરુણાં ચરણાઙ્ગોપાસનાદુદિતપુણ્યઃ ।

પુણ્યાય યશોવિજયો વ્યાતેને બાલબોધમિમમ્ ॥ ૧ ॥

યદ્યપિ ગનિ ? મમેય(?)કરણાભરણં પચેલિમમતીનામ્ ।

તદપિ પ્રવચનમક્તે પદકિઙ્કિણિકા ભવત્યેષા ॥ ૨ ॥”^૫

૧. આનો પરિચય મેં અ. જ. પ. (ખંડ ૨)ના મારા અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૬, ૨૭ તેમજ ૧૨૩-૧૨૭)માં તેમજ મ. યા. હ.માં મેં આપ્યો છે.

૨. આ કૃતિ પ્રજ્ઞાપનોપાંગ તૃતીયપદ સંગ્રહણી તેમજ એ બંનેની અવચૂરિ(અવચૂરિણિ) સહિત “જે. આ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. મુદ્રિત આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત કૃતિનાં ૧૦૬ પદો છે.

૩. જુઓ DCGCM (Vol XVII, PT. 1, No. 115)

૪. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૩૪૪નું દિ. ૧.

૫. જુઓ DCGCM (XVII, PT. 1, pp. 108).

૬. એજન પૃ. ૧૦૮.

આ પદોને બાદ કરતાં બાકીનું લખાણ^૧ ગુજરાતીમાં છે. એ ઉપર્યુક્ત સંગ્રહણીના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે.

યશોવિજયગણિની આ વ્યાખ્યાની એક હાથપોથી ભા. પ્રા. સં. મં.માં છે અને એને આધારે મેં આ પરિચય આપ્યો છે. આ ઉપરાંત બીજે સ્થળે આની હાથપોથી હોય તો તેનો ઉપયોગ કરીને, નહિ તો આ એક જ હાથપોથી ઉપરથી આ વ્યાખ્યા છપાવવી ઘટે, કેમકે આ વ્યાખ્યા કોઈએ પ્રસિદ્ધ કરી હોય એમ જાણવામાં નથી.

^૨કૂવદ્દિઙ્ગન્તવિસર્જકરણ (કૂપદષ્ટાન્તવિશદીકરણ) – આ જ.મ.માં પદમાં રચાયેલી કૃતિ છે. એ એક વેળા તો સાત પદ પૂરતી જ મળી હતી. આજે એ પૂરી મળી આવી છે.^૩ સ્તવના દ્રવ્ય-સ્તવ અને ભાવ-સ્તવ એવા જે બે પ્રકાર છે તેમાં દ્રવ્ય-સ્તવના અધિકારી ગૃહસ્થો જ છે. એને અંગે કૂવાના દષ્ટાન્તનું સ્પષ્ટીકરણ તાર્કિક શૈલીએ કરાયું છે. કૂવાના દષ્ટાન્તનો ઉલ્લેખ પંચાસગ (પંચાસગ ૪)ના દસમા પદમાં છે. એની વૃત્તિ (પત્ર ૭૪ અ)માં અભયદેવસૂરિએ કહ્યું છે કે કૂવો ખોદવામાં શ્રમ પડે, તરસ લાગે, કાદવથી અંગ ખરડાય ઇત્યાદિ દોષો છે પરંતુ પાણી નીકળતાં એ દોષો દૂર કરાતાં સ્વપરનો ઉપકાર થાય તેમ સ્નાનાદિકને લગતા આરંભ-દોષ માટે સમજવું. અષ્ટક પ્રકરણના સ્નાનાષ્ટક નામના દ્વિતીય અષ્ટકની વૃત્તિમાં પણ કૂવાનું દષ્ટાંત છે.

તત્ત્વવિવેક – આ ઉપર્યુક્ત પાઈય કૃતિનું સંસ્કૃતમાં રચાયેલું સ્વોપજીવિવરણ છે. એમાં પ્રારંભમાં બે પદો છે. બીજા પદમાં ‘ન્યાયાચાર્ય’ યશોવિજય એવો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ ગદ્યાત્મક લખાણ છે. અંતમાં પ્રશસ્તિ હશે તો તે પદમાં હશે. એક વેળા સાત પદો પૂરતું તે પૂરું મળ્યું નહિ હોવાથી ખૂટતા અંશો સંપાદકે યોજ્યા હતા.^૪ પત્ર ૫૪ અ માં સાધુને ભાવ-સ્તવ જ હોય એમ કહી, ‘આ અર્થ અન્ય પ્રકરણમાં પોતે જ કહેશે’ એવું જે કથન કર્યું છે તે કયા પ્રકરણમાં છે ?

૧. એજન પૃ. ૧૦૮-૧૦૯.

૨. આ કૃતિનાં આદ્ય સાત પદો એ પૂરતા તત્ત્વવિવેક સહિત, ભાસરહસ્ય ઇત્યાદિ સહિત “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૭માં પત્ર ૫૩ આ – ૫૮ અ માં છપાવાયાં છે. વિશેષમાં પત્ર ૫૮ અ – ૫૮ આ માં કોઈ પ્રાચીન પુરુષે નવ પદમાં સંસ્કૃતમાં રચેલો કૂપદષ્ટાન્તોપનય અપાયો છે.

૩. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃત્નું આમુખ (પૃ. ૭)

૪. આજે એ પૂરું મળે ખરું ?

‘આરાધક-વિરાધક-ચતુર્ભંગી’ - આ સંસ્કૃતમાં પાંચ પદોમાં રચાયેલી લઘુ કૃતિનો પ્રારંભ નિમ્નલિખિત પદ દ્વારા કરાયો છે :

“શ્રુતશીલવ્યપેક્ષાયામારાધકવિરાધકૌ ।

પ્રત્યેકસમુદાયમ્યાં ચતુર્ભંગીં શ્રિતૌ શ્રુતૌ ॥ ૧ ॥”

આ કૃતિમાં શ્રુત અને શીલને લક્ષીને આરાધક અને વિરાધકનું નિરૂપણ કરાયું છે. એને અંગેના ચાર ભંગો ક્રમશઃ બીજાથી પાંચમા પદમાં વિચારાયા છે.

સન્તુલન - આ વિષય ધમપરિક્ષામાં જોવાય છે.

સ્વોપજ ટીકા - આ સંસ્કૃત ગદ્યાત્મક રચના દ્વારા મૂળ કૃતિનું વિવરણ કરાયું છે. એમાં યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય વગેરેમાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

‘ભાસરહસ્ય (ભાષારહસ્ય) - યશોવિજયગણિએ ‘રહસ્ય’ પદથી અંકિત ૧૦૮ કૃતિઓ રચવાની અભિલાષા સેવી હતી તે મુજબ એમણે રચેલી અત્યાર સુધીમાં નિમ્નલિખિત ચાર કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે :

ઉવએસ રહસ, નયરહસ્ય, ભાસરહસસ અને સ્યાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ, મધ્યમ અને બૃહત્).

આ પૈકી ઉપાંત્ય કૃતિ અત્ર પ્રસ્તુત છે. એમાં જ.મ.માં રચાયેલાં ૧૦૧ પદો છે.

વિષય - વાણી એ માનવ જાતિની વિશિષ્ટ સંપત્તિ છે. એનો સદુપયોગ થવો ઘટે. એક કવિએ કહ્યું છે કે “વિચારીને ચાર ! ઉચ્ચાર વાણી.” વાત ખરી છે. શ્રમણોની વાણી-ભાષા ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિથી સદાયે વિભૂષિત હોવી જોઈએ. એમની ભાષા કેવી હોવી જોઈએ એ વિષે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કરાયું છે. દા.ત. પણ્ણવણાનું ‘ભાસા’ પય, દસવેયાલિયનું ‘વક્કસુદ્ધિ’ નામનું સાતમું અજ્ઞયણ અને એનાં નિજજુત્તિ, યુણિણ અને હારિભદ્રીયાદિ વૃત્તિ, આચારનું ‘ભાસા

૧. આ કૃતિને “જૈ. આ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૩માં “સામાચારી પ્રકરણ”ના નામથી પ્રકાશિત કૃતિની સાથે સ્થાન અપાયું છે. સાથે સાથે પ્રસ્તુત કૃતિની સ્વોપજ ટીકા પણ અપાઈ છે.

૨. આ કૃતિના પ્રારંભમાં જે નથી તેમ અંતમાં “યશઃશ્રી” જેવો પ્રયોગ નથી તો આ કૃતિ ન્યાયાચાર્યની જ છે એમ કહેવા માટે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રમાણ છે ખરું ?

૩. આ કૃતિ સ્વોપજ વિવરણ તેમજ અન્ય ત્રણ કૃતિઓ તથા ભાસારહસસની સંસ્કૃત છાયા સહિત “જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૮૭માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એ પૂર્વે મૂળ કૃતિ સ્વોપજ વિવરણ સહિત મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તરફથી અમદાવાદથી વિ ગ્રં માં છપાવાઈ હતી

જાય' અજઞયણ તેમજ આવસ્સયની નિજજુતિ (ગા. ૧). આ વિવિધ ગ્રંથોના સારરૂપે ભાષાનું રહસ્ય પ્રસ્તુત કૃતિમાં ઉપસ્થિત કરાયું છે.

ભાસારહસ્યમાં નીચે મુજબના વિષયોને સ્થાન અપાયું છે :

ભાષાના નામ-ભાષા ઇત્યાદિ ચાર નિષેષ, દ્રવ્ય-ભાષાના ગ્રહણ, નિસરણ અને પરાઘાત એ ત્રણ પ્રકારો, ગ્રાહ્ય ભાષાની દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વિચારણા, ભાષા-દ્રવ્યનાં સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ ઇત્યાદિ નવ દ્વાર, નિસૃત ભાષાના ખંડ ઇત્યાદિ પાંચ ભેદ અને એનાં ઉદાહરણ, પરાઘાતનું સ્વરૂપ, ભાષાના દ્રવ્ય, શ્રુત અને ચરિત્રને લક્ષીને ત્રણ પ્રકાર, દ્રવ્ય આશ્રીને ભાષાના સત્યા, અસત્યા, મિશ્રા અને અનુભયા એમ ચાર પ્રકાર, વ્યવહાર-નય પ્રમાણે આ ચાર પ્રકાર અને નિશ્ચય-નય પ્રમાણે પહેલા બે જ પ્રકાર, પછણવણામાં ભાષાના આજ્ઞાપની ઇત્યાદિ ચાર પ્રકારનો ઉલ્લેખ, આરાધનાને આશ્રીને ભાષાના ચાર પ્રકાર, સત્યા ભાષાના દસ પ્રકારનાં લક્ષણ, એ દસે પ્રકારના ચચ્યાર ઉપપ્રકાર, અસત્યા ભાષાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ચાર ભેદ, આ ભાષાના તેમજ અસત્યામૃષાના દસ દસ પ્રકારો, અસત્યામૃષાના બાર પ્રકારો, કયા જીવને કઈ ભાષા સંભવે ? તેમજ સાધુઓનો ભાષા પરત્વે વિવેક – એમણે કેવું વચન ઉચ્ચારવું અને કેવું નહિ ?

‘સ્વોપજીવિવરણ – ભાસરહસ્ય ઉપર કર્તાએ જાતે સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે. એમાં ૬૭ સાક્ષીપાઠો^૨ નજરે પડે છે. અંતમાં નવ પદ્યની પ્રશસ્તિ છે. અને એ દ્વારા કર્તાએ પોતાની ગુરુપરંપરાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે.

આ વિવરણમાં યશોવિજયજી ગણિએ પોતાની નિમ્નલિખિત કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

અધ્યાત્મમતપરીક્ષા (પત્ર ૧૦ આ-૧૩ આ), નયરહસ્ય (પત્ર ૧ આ), પ્રમારહસ્ય (પત્ર ૧ આ), મંગલવાદ (પત્ર ૨ આ), વાદમાલા (પત્ર ૧૫ આ) અને સ્યાદ્વાદરહસ્ય (પત્ર ૧ આ).

આ ઉપરાંત અન્યકર્તૃક ગ્રંથો નીચે મુજબ છે :

દશવૈકાલિક (પત્ર ૨ આ), પંચસંગ્રહ ટીકા (પત્ર ૮ આ), પ્રજ્ઞાપના (પત્ર ૩ આ), ભાષ્ય (પત્ર ૪ આ), વાક્યશુદ્ધિચૂંચી (પત્ર ૭ આ, ૮ આ).

૧. આ પ્રકાશિત છે.

૨. આ મૂળ સ્થળ અને પાઠ્ય અવતરણની સંસ્કૃત છાયા વિ. સં. ૧૯૯૭ની આવૃત્તિમાં જોવાય છે.

ગ્રંથકાર તરીકે નિમ્નલિખિત નામો અપાયાં છે :

આવશ્યકનિર્યુક્તિકૃત્ (૬ આ), ગૌતમ (?), ભદ્રબાહુ (૧૬ અ, ૩૧ આ) અને શકરસૂનુ (૧૧ અ).

‘નિશાભક્ત દુષ્ટત્વવિચાર - આ કૃતિ અત્યાર સુધી તો પૂરેપૂરી મળી આવી નથી એટલે એનું પરિમાણ જાણવું બાકી રહે છે. એનો પ્રારંભ નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા કરાયો છે :

“એન્દ્રશ્રેણિનતં નત્વા વીરં તત્ત્વાર્થદેશિનમ્ ।
સ્વરૂપેણૈવ દુષ્ટત્વં નિશાભક્તે વિભાવ્યતે ॥ ૧ ॥”

આના પછીનું લખાણ ગદ્યમાં છે.

આ કૃતિનો વિષય એ છે કે રાત્રિભોજનમાં જે દોષ છે તે સ્વરૂપથી છે. જેમકે હિંસા, અસત્ય ઇત્યાદિમાં. આ ચર્ચા તાર્કિક શૈલીએ કરાઈ છે. એમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૭, સૂ. ૨)ની સિદ્ધસેનસૂરિજીકૃત વૃત્તિ, નિશીથભાષ્ય અને યોગશાસ્ત્ર (પ્રકાશ ૩, શ્લો. ૫૨-૫૩)ની વૃત્તિમાંથી અવતરણ અપાયાં છે.

વિજયપ્રભસૂરિ-ક્ષામણક-વિજ્ઞપ્તિપત્ર - આ કૃતિ સંપૂર્ણ મળે છે ખરી, પણ એ અપ્રકાશિત હોઈ એનો પરિચય હું આપી શકું તેમ નથી. એના નામ ઉપરથી એ વિજયપ્રભસૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયેલું અને ક્ષામણકને લગતું વિજ્ઞપ્તિપત્ર છે.

‘આહાર-અનાહારની સજ્જમ્ય યાને ચતુર્વિધ આહારની સજ્જમ્ય - આ ગુજરાતી કૃતિમાં વીસ અને પ્રત્યન્તર પ્રમાણે એકવીસ કડી છે. દુવિહારમાં એટલે કે દ્વિવિધ આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાનમાં વિવિધ ‘સ્વાદિમ’ વસ્તુઓમાં કઈ કઈ કલ્પે એ બાબત કડી ૩-૮માં દર્શાવાઈ છે. ત્યાર બાદ પાણીના કેટલાક પ્રકારો, ‘ખાદિમ’ તરીકે કલ્પે એવી ચીજો અને ચઉલ્લિહાર યાને ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાનમાં અનાહાર તરીકે કઈ કઈ વસ્તુ કલ્પે તેનું નિરૂપણ કરાયું છે. ૧૮મી કડીમાં અનાહારનું લક્ષણ અપાયું છે.

૧. આ કૃતિ અપૂર્ણ સ્વરૂપે બાસરહસ્ત ઇત્યાદિ સહિત “જૈ. પ્રં. પ્ર. સ.” તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૯૭માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એ કૃતિને આ પ્રકાશનમાં અંતમાં પત્ર ૫૮ આ-૬૦ આ માં સ્થાન અપાયું છે.

૨. આ કૃતિ ગૂ. સા. સં.માં છપાવાઈ છે.

પ્રકીર્ણક યાને અવશિષ્ટ સાહિત્ય

પિસ્તાળીસ આગમોનાં નામની સજ્જત્રય (પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮) - આ તેર કડીની લઘુકૃતિ એના નામ પ્રમાણે ૪૫ આગમોનાં નામ રજૂ કરે છે. અહીં ૪૫ આગમો તરીકે ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉવંગ (ઉપાંગ), ૬ છેય(છેદ), ૧૦ પઠણગ(પ્રકીર્ણક), નંદી, અણુઓગદાર (અનુયોગદાર) અને ૪ મૂલનો ઉલ્લેખ છે. અહીં છ છેય તરીકે કપ્પ, વવહાર, નિસીહ, પંચકપ્પ, મહાનિસીહ અને વવહાર એટલે કે જ્યકપ્પ ગણાવાયાં છે, જ્યારે દસ પઠણગ તરીકે નિમ્નલિખિત આગમોનો નિર્દેશ કરાયો છે :

ચઉસરણ, આઉરપચ્ચક્રખાણ, વીરત્થય, ભત્તપચ્ચક્રખાણ, તંદુલવેયાલિય, ચંદાવેજ્જય, ગણિવિજ્જ, મરણસમાહિ, દેવિંદત્થય, અને સંધારગ.

ચાર મૂલ તરીકે દસવેયાલિય, ઓહનિજ્જુત્તિ, આવસ્સય અને ઉત્તરજ્જયણ ગણાવાયાં છે.

અહીં જે ૪૫ આગમોનાં નામ અપાયાં છે તેમાંનાં ઘણાંખરાં પાઠ્ય ભાષામાં છે અને એ પૈકી કેટલાંક તો એના ગુજરાતી રૂપાંતરરૂપ છે. જ્યકપ્પને બદલે વવહારનો ઉલ્લેખ છે એ વિલક્ષણ ગણાય. પાંચમા અંગમાં ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો હોવાનું કહ્યું છે. નંદી અને અણુઓગદાર એ બે આગમોને સૂત્રરૂપ રત્નની પેટીની કૂચી તરીકે ઓળખાવાયા છે.

અગિયાર અંગની સજ્જત્રય - જૈન આગમોમાં ૧૧ અંગો મહત્તા અને પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. એ ૧૧ અંગોનાં^૧ નામ નીચે મુજબ છે :

આચાર (આચાર), સૂયગડ(સૂત્રકૃત), ઠાણ(સ્થાન), સમવાય, વિવાહપણ્ણત્તિ(વ્યાખ્યાપ્રણત્તિ) યાને ભગવઈ (ભગવતી), નાયાધમ્મ - કહા(જ્ઞાતાધર્મકથા), ઉવાસગદસા(ઉપાસકદશા), અંતગડદસા(અંતકૃદશા), અણુત્તરોવવાઈયદસા(અનુત્તરોપપાતિકદશા), પણ્ણાવાગરણ(પ્રશ્નવ્યાકરણ) અને

૧. કર્તાએ તમામ નામો પાઠ્યમાં આપ્યાં નથી.

વિવાગસુય(વિપાકશ્રુત).

એકેક અંગના પરિચયાર્થે એકેક ઢાલ રચાઈ છે અને અંતમાં “કલશ” રૂપે છ કડીનું લખાણ છે. ૧૧ ઢાલોની કડીઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે :

૫, ૬, ૭, ૬, ૧૫, ૫, ૫, ૫, ૫ અને ૮.

આમ ૭૩ કડી છે.

દેશી - દરેક ઢાલને મથાળે દેશીનો નિર્દેશ કરાયો છે.

વિષય - જે જે અંગના સુયક્ષ્મધરૂપ વિભાગ અને અજઝયણ કે ઉદેસગરૂપ ઉપવિભાગ છે તેની સંખ્યાનો ઉલ્લેખ કરી કર્તાએ અતિસંક્ષેપમાં પ્રત્યેક અંગના વિષયનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

પહેલી ઢાલમાં સિદ્ધાંતનું એ શ્રવણ સુરતરુ, સુરમણિ, સુરગવી (કામધેનુ) અને સુરઘટ કરતાં ચડિયાતું છે એમ કહ્યું છે.

બીજી ઢાલમાં ઝવેરાતનો વેપાર વખાણ્યો છે. ત્રીજી ઢાલમાં વક્તાને યોગ્ય શ્રોતા મળે તો શ્રુતના અર્થનો પાર પમાય એવો ઉલ્લેખ કરતી વેળા ભ્રમરને કમળ-વનની અને કોયલને આમ્રવૃક્ષની પ્રાપ્તિથી સુખ મળે છે એમ કહ્યું છે. ચોથી ઢાલમાં ગણિપિટકના સરવાળાનો બાંધેભારે ઉલ્લેખ છે. પાંચમી ઢાલમાં ભગવદની આરાધનાની વિધિ નીચે મુજબ દર્શાવાઈ છે :

બ્રહ્મચારી ભોંય ઉપર સૂવે, તિવિહાર એકાસણું કરે, બે વાર પ્રતિક્રમણ કરે, સચિત્ત(આહાર)નો ત્યાગ કરે, ત્રિકાલ દેવવંદન કરે, ૨૫ લોગસ્સનો કાયોત્સર્ગ કરે, અને ભગવદના નામની ૨૦ નવકારવાળી ગણે. એ અંગનું વાચન પૂરું થતાં ઉત્સવ કરે - રાતીજગો કરે.

મંડપગિરિના વેપારી સંગ્રામ સોનીએ ગૌતમના નામની સોનૈયા વડે પૂજા કર્યાનો આ ઢાલમાં ઉલ્લેખ છે. વળી સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિઓ ઘણા ભંડારમાં જોવાય છે એમ અહીં કહ્યું છે. ભગવદના યથાયોગ્ય શ્રવણથી ત્રીજે ભવે મુક્તિ મળે એમ આ અંગની પ્રશંસા કરાઈ છે.

છઠ્ઠી ઢાલમાં કહ્યું છે કે શ્રુતના શ્રવણમાં સહાય કરનાર ઇચ્છિત સુખ પામે અને જે આડો થઈ એમાં વિઘ્ન કરે તે માણસ નહિ પણ પાડો છે.

સાતમી ઢાલમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જેને જિનવાણી ગમી ગઈ તે સત્યવાદી અને પવિત્ર છે અને એની સાથે ધર્મની ગોઠી કરવી.

આઠમી ઢાલમાં ધર્મને સુવર્ણનો ઘડો કહ્યો છે, એ ભાંગે તોપણ સુવર્ણ ન જાય. એ ઘડાના ઘાટ અને ઘડામણ જાય તોપણ એની મૂળ વસ્તુનું મૂલ્ય રહે.

નવમી ઢાલમાં કહ્યું છે કે અંધ આગળ આરસી, બહેરા આગળ ગાન (ગીત) અને જડ આગળ ધર્મના રહસ્યનું કથન એ ત્રણે સરખાં છે.

દસમી ઢાલમાં વિદ્યા કોને આપવી તેનો નિર્દેશ છે. વળી ૨૮ લબ્ધિ વિષે બાંધેભારે ઉલ્લેખ છે.

અગિયારમી ઢાલમાં કહ્યું છે કે જે શાસનની ઉન્નતિ કરે તે “સોભાગી.” કેવા શ્રોતાને અંગોનું શ્રવણ કરાવવું એ વાત અંતમાં દર્શાવાઈ છે.

રચનાસમય ઇત્યાદિ - “ટોડરમલ્લ જીતિયો રે” એ આંકણીથી અલંકૃત કળશમાં કર્મના વિવરને ‘પોળિયો’ અર્થાત્ દરવાન કહ્યો છે. વિશેષમાં અહીં કહ્યું છે કે ૧૧ અંગો માણેક શ્રાવિકાએ વિધિપૂર્વક સાંભળ્યાં. એનાં પિતા, માતા અને ભાઈનાં નામ નીચે મુજબ અપાયાં છે :

મંગલ, બકાઈ અને રૂપચંદ.

આ સજ્જાય સુરતમાં ચાતુર્માસ દરમ્યાન વિ. સં.^૨ ૧૭૨૨માં કે ૧૭૪૪માં રચાઈ છે એમ જે અહીં કહ્યું છે તે ઉપરથી માણેક શ્રાવિકા અને એનાં કુટુંબીજનો સુરતના જૈન ધર્મીઓમાં એ ધર્મના રાગી હોવાનું ફલિત થાય છે.

સ્થાપના કલ્પની સજ્જાય - આ પંદર કડીની ગુજરાતી કૃતિ છે. એની આદ્ય કડીમાં કહ્યા મુજબ ભદ્રબાહુસ્વામીએ નવમા પૂર્વમાંથી સ્થાપનાકલ્પ ઉદ્ધૃત કરી એને અંગે જેમ કથન કર્યું તેમ હું કરું છું. આમ પ્રસ્તુત કૃતિનો આધાર ભદ્રબાહુસ્વામીની રચના છે. એ રચના મારા જોવામાં આવી નથી.

જિ. ર. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૪૫૫)માં નિમ્નલિખિત અમુદિત કૃતિઓની નોંધ છે :

(૧) સ્થાપના કલ્પ - આ સંસ્કૃત કૃતિમાં નવ પદ્યો છે.

૧. વહુવર લાવતી વેળા હિન્દુ સ્ત્રીઓ અમે “ઈડરિયો ગઢ જીત્યા રે આણંદ ભયો” એ ગીત ગાય છે.

૨. મૂળ કૃતિના અંતમાં રચના-વર્ષ તરીકે “યુગ યુગ મુનિ વિધુ”નો ઉલ્લેખ છે. યુગ શબ્દથી બે તેમજ ચાર દર્શાવાય છે. એ હિસાબે રચનાવર્ષ તરીકે ૧૭૨૨, ૧૭૨૪, ૧૭૪૨ અને ૧૭૪૪ સમજાય. એક જ સ્થળે ‘યુગ’ના બે ભિન્ન ભિન્ન અર્થો તો કર્તાને ભાગ્યે જ અભિપ્રેત હોય. આથી ૧૭૨૨ કે ૧૭૪૪ સમજવાનું હોય.

(૨) સ્થાપના કલ્પવિધિ - આ ઉપર્યુક્ત જ કૃતિ હશે એમ જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૪૫૫)માં ઉલ્લેખ છે.

(૩) સ્થાપના કુલક.

(૪) 'સ્થાપનાચાર્યવિધિ - આ સંસ્કૃતમાં છે.

(૫) સ્થાપનાલક્ષણકુલક.

(૬) સ્થાપના વિશેષવિધિ.

સ્થાપનાનો વર્ણ લાલ અને એમાં શ્યામ રેખા હોય તો દીર્ઘ આયુષ્ય, બહુ જ્ઞાન અને ઘણું સુખ મળે અને એ સ્થાપના રાખનાર નીલકંઠ અર્થાત્ મહાદેવના સમાન બને.

સ્થાપના લાલ, પીળો, સફેદ, નીલ, રાતો, શુદ્ધ ચેત, અર્ધ લાલ અને જાંબુડો તેમજ ઘી જેવો એમ વિવિધ રંગની અને એ પૈકી કોઈકમાં અમુક રંગની રેખા કે અમુક વર્ણનું બિન્દુ (કે બિન્દુઓ) હોય તો તેના પ્રક્ષાલનાદિથી અમુક અમુક રોગ મટે ઇત્યાદિ બાબતો અહીં નિર્દેશાઈ છે. આ ઉપરાંત 'જાતિ' પુષ્પ, મોરપીંછી, પારો અને ઉંદર જેવી સ્થાપનાનું ફળ કહ્યું છે. વિશેષમાં એકથી સાત આવર્તનું તેમજ સમ અને વિષમ આવર્તનું ફળ દર્શાવાયું છે.

બીજો કાગળ - આ બીજા કાગળમાં હરરાજે અને દેવરાજે પ્રથમ ચૈત્ર સુદના લખેલા લેખની પહોંચ છે અને એમાં એ શ્રાવકોએ પૂછેલા પ્રશ્નના નીચે મુજબ ઉત્તરો છે :

(૧) સાધ્વી નાનબાઈને અવધિજ્ઞાન થયાની વાત જૂઠી છે.

(૨) શ્રાવકને સૂત્ર વાંચવાનો અધિકાર નથી. યોગવહન કર્યા વિના - જ્ઞાનાચાર ક્રિયાશુદ્ધિ વિના - વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના સૂત્ર ન વાંચવું. આના સમર્થનાર્થે ઠાણ, સૂયગડ અને પણ્ડાવાગરણમાંથી સાક્ષીરૂપ પાઠ અપાયા છે.

(૩) મહાવીરસ્વામી 'ક્ષત્રિયકુંડ'માં જન્મ્યા હતા એ વાત 'આગમ' પ્રમાણ અનુસાર છે.

(૪) ન્યાયાચાર્યનું બિરુદ ભટ્ટાચાર્યે મારા રચેલા ન્યાયગ્રન્થને જોઈને આપ્યું છે. મેં બે લાખ શ્લોક જેટલી ન્યાયને અંગે રચના કરી છે. એમાં બૌદ્ધોના એકાંતવાદનું

૧. 'સ્થાપનાચાર્ય' એ સામાયિક કરનાર શ્રાવકનાં ચાર ધર્મોપકરણમાંનું એક છે. જુઓ અણ્ણઓગદાર (સુત્ત)ની સુણ્ણિ (૫૫ ૭).

ખંડન કરાયું છે અને સ્યાદાદપદ્ધતિનો આશ્રય લેવાયો છે.

(૫) જેઓ જ્ઞાનરૂપ સમ્યક્ત્વ કહે છે તેમના મતે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવે છે. દર્શનસપ્તકના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ કેમ કહ્યું તેનો ઉત્તર અપાયો છે અને એ માટે પોતાના એક ગ્રન્થમાંથી અવતરણ અપાયું છે.

નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણથી ભરપૂર મોટો લેખ લખી મોકલ્યાની વાત આ કાગળમાં કરાઈ છે અને ગદાધર સાથે (?) એ મોકલ્યાનું લખ્યું છે.

અન્યકર્તૃક ગ્રંથોનું સંશોધન - આપણે પૃ. ૨૧૮-૯માં જોઈ ગયા તેમ યશોવિજયગણિએ ધર્મસંગ્રહ અને એની સ્વોપજવૃત્તિનું સંશોધન કર્યું છે. આ ઉપરાંત એમણે ઉવએસમાલાના બાલાવબોધને અંગે પણ તેમ કર્યું છે.^૧ આ 'ઉવએસમાલાના કર્તા ધર્મદાસગણિ છે અને એના ઉપર સોમસુન્દરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૮૫માં બાલાવબોધ રચ્યો છે. જ્યારે 'નન્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૪૩માં, કોઈકે વિ. સં. ૧૫૪૬માં અને વૃદ્ધિવિજયે વિ. સં. ૧૭૧૩માં બાલાવબોધ રચેલ છે. આ ચાર બાલાવબોધ પૈકી કયો અહીં અભિપ્રેત છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

સટીક નયચક્રના આદર્શની રચના અને શ્રુતભક્તિનો નમૂનો - કોઈપણ વિપિબદ્ધ કૃતિની રચના પહેલેથી જ જરાએ છોકછાક - સુધારાવધારા વગર ભાગ્યે જ થાય. આવી પરિસ્થિતિમાં યશોવિજયગણિની વિવિધ કૃતિઓ એક વાર તો એમણે જાતે જ લખી હશે અને એની શુદ્ધ નકલ - એનો પ્રથમાદર્શ તૈયાર કરવાનું કાર્ય પણ પ્રાયઃ એમણે જ કર્યું હશે. આ તો એક સામાન્ય બાબત ગણાય. વિશિષ્ટ ઘટના તો નીચે મુજબ છે :

'તાર્કિક શિરોમણિ' મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણે દ્વાદશશત્રીનયચક્રની એક કારિકા રચી અને સ્વોપજ ભાષ્યથી વિભૂષિત કરી છે અને એના ઉપર સિંહવાદીગણિની વિસ્તૃત ટીકા છે. એનું પ્રમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડું ગણાય છે. આ મહાકાય કૃતિની હાથપોથી કોઈક પાસેથી - કોઈ જ્ઞાનભંડારમાંથી બહુ થોડા સમય માટે મળી હશે

૧. જુઓ ન્યા. ય. સ્મૃ. (પૃ. ૧૮૪).

૨. આના પરિચય માટે જુઓ પા. ભા. સા. (પૃ. ૧૨૭) તેમજ ઉપદેશરત્નાકરની મારી ભૂમિકા (પૃ. ૫, ૧૮, ૨૭ અને ૪૭).

૩. આ સૂરિકૃત બાલાવબોધનો અભ્યાસ કરી ડૉ. ટી. એન. દવેએ પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. એને અંગેનો એમનો નિમ્નલિખિત નિબંધ લંડનની "રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી"એ ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો :

"A Study of the Gujarati Language in the 16th Century"

તેથી કે અન્ય કોઈ કારણસર પંદર દિવસમાં એની નકલ ઉતારી લેવાઈ હતી. એ કાર્યમાં પં. યશોવિજય ઉપરાંત નિમ્નલિખિત છ મુનિવરોનો હાથ હતો :

વિબુધ નયવિજય, પંડિત જયસોમ, વિબુધ લાભવિજય (ગણિ), કીર્તિતરત્નગણિ, તત્ત્વવિજય અને વિબુધ રવિવિજય.

સાત જણે મળીને ૩૦૮ પત્રનો આદર્શ તૈયાર કર્યો. આ કાર્ય વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૭૧૦ના પોષ સુદ તેરસે પાટણમાં કરાયું. એમાં ૭૩ પત્ર જેટલું ઝીણા અક્ષરનું – ચોથા ભાગ કરતાં કંઈક વધારે લખાણ યશોવિજયનું છે. વિશેષમાં આ આદર્શ સુધારવાનું કાર્ય પણ એમણે કર્યું છે. અંતમાં કેટલા દિવસમાં ક્યાં કઈ સાલમાં આ આદર્શ કેટલાએ મળીને તૈયાર કર્યો હત્યાદિ બાબતોની પુષ્પિકા પણ આ યશોવિજયે લખી છે. એમાં એમણે પોતાને માટે ‘પંડિત’ તેમજ વિબુધ શબ્દ વાપર્યો છે.

સંશોધનાર્થે વિજ્ઞપ્તિ – એક યા બીજી ભાષામાં વ્યવસ્થિત વિચારોની – વિગતોની લિપિબદ્ધ રજૂઆતને કૃતિ, પુસ્તક કે ગ્રન્થ જેવા નામથી ઓળખાવાય છે. આ રચનામાં ભાષાની દૃષ્ટિએ તેમજ વિષયના નિરૂપણની દૃષ્ટિએ જેટલા પ્રમાણમાં ઓછાં સ્ખલનો હોય તેટલા પ્રમાણમાં એ શુદ્ધ ગણાય. છદ્મસ્થ ગમે તેટલી કાળજી રાખે તોપણ એની કૃતિ સર્વાંશે શુદ્ધ ન પણ રચાય. આવી પરિસ્થિતિમાં કેટલાયે જૈન ગ્રંથકારોએ પોતાના ગ્રંથોનું સંશોધન કરાવ્યું છે અને તેમ છતાં કોઈ દોષ રખે રહી ગયો હોય તો તેના નિરસનાર્થે વિદ્વાનોને – ગીતાર્થોને એમણે સાદર વિજ્ઞપ્તિ પણ કરી છે. ઉપાધ્યાયજીએ પણ પોતાની કેટલીક કૃતિઓ માટે આમ કર્યું છે. અહીં હું થોડાંક ઉદાહરણો આપું છું :

અજ્ઞાપ્તમયપરિક્ષાના અંતિમ પદમાં એમણે કહ્યું છે :

“સોહન્તુ પસાયપરા તં ગીયત્યા વિસેસવિકુ ॥ ૧૮૪ ॥”

અર્થાત્ વિશેષજ્ઞ ગીતાર્થો કૃપા કરી આ કૃતિનું સંશોધન કરો.

આ જ ઉત્તરાર્ધ ધમ્મપરિક્ષાના ૧૦૪મા – અંતિમ પદમાં સોહન્તુને બદલે સોહિન્તુ એવા પાઠભેદપૂર્વક જોવાય છે.

ઉપસંહાર – આ પ્રમાણે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિએ જે વિવિધ વિષયની મહત્ત્વપૂર્ણ કૃતિઓ રચી છે તેને અંગે સુ. વેલિની ચોથી ઢાલની નિમ્નલિખિત બે કડીમાં દર્શાવેલા ભાવ સાથે હું મળતો થાઉં છું એ સૂચવતો હું આ વિહંગાવલોકનથી વિરમું છું :

“વચન – રચન સ્યાદ્વાદનાં, નય નિગમ અગમ ગંભીરો રે;
ઉપનિષદો જિમ વેદની, જસ કઠિન લહો કોઈ ધીરો રે. – ૨

શીતલ પરમાનંદિની, શુચિ વિમલ – સ્વરૂપા સાચી રે;
જેહની રચના – ચંદ્રિકા રસિયા જજ સેવે રાચી રે. – ૩”

પાંચ પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧ : કૃતિકલાપ

પૃષ્ઠક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૨૫૦-૨૫૨	અગિયાર અંગની સજગ્રય	૧૧ ઢાલ; ૭૩ કડી	ગુજરાતી	૧૭૨૨, ૧૭૨૪ ૧૭૪૨ કે ૧૭૪૪
૬૬	^૧ અગિયાર ગણધરને નમસ્કાર			
૧૬૪-૧૬૫	અજગમમયપરિક્ષા (અધ્યાત્મમતપરીક્ષા)	૧૮૪ ગાથા	પાઈય	
૧૬૪-૧૬૫	„ ની વૃત્તિ	૩૮૦૦ શ્લોક	સંસ્કૃત	
૧૬૫	„ નો બાલાવબોધ		ગુ.	
૮૮-૮૧	અઢાર પાપસ્થાનકની સજગ્રય	૧૩૮ કડી	ગુ.	પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮
૨૦૪	^૨ xઅધ્યાત્મચિંદુ		સં. (?)	
૧૮૭-૧૮૮	અધ્યાત્મસાર	૮૪૮ પદ્ય= ૧૩૦૦ શ્લોક	સં.	
૨૦૪	xઅધ્યાત્મોપદેશ		સં. (?)	

૧. જુઓ ગણધરગુણગાન.

૨. x આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ અનુપલબ્ધ છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
સુરત	પ્રકીર્ણ	ગૂ.સા.સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	દ્વિગંબર મતનું ખંડન	પ્ર. ૨.	ઈ. સ. ૧૮૭૬
	„	દે. લા. જૈ. પુ.	ઈ. સ. ૧૮૧૧
	„	પ્ર. ૨.	ઈ. સ. ૧૮૭૬
	ઔપદેશિક	ગૂ.સા.સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	અધ્યાત્મ		
	„	જૈ. ધ. પ્ર. સ.	ઈ. સ. ૧૮૧૫
	અધ્યાત્મ		

૧. આથી કેવળ પ્રસિદ્ધ કરનારી વ્યક્તિ કે સંસ્થા નહિ પરંતુ ગ્રંથમાલ્યા અને જે કૃતિ જે પુસ્તકમાં કે સામયિકમાં છપાવાઈ હોય તે પુસ્તક પણ અભિપ્રેત છે.
૨. જ્યાં કેવળ અંક અપાયો હોય ત્યાં વિ. સં. સમજવાનો છે.
૩. આ પુસ્તકના બંને વિભાગના પ્રકાશક શ્રી બાવચંદ ગોપાળજી છે.

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લેકમીય)
૧૮૮-૨૦૧	અધ્યાત્મોપનિષદ્	૨૦૮ પદ્ય = ૨૩૧ શ્લોક	સં.	
૧૧૮	xઅનેકાન્તપ્રવેશ		સં. (?)	
૧૧૭	'અનેકાન્તવાદ- માહાત્મ્યવિશિકા	૨૦ પદ્ય	સં.	
૧૧૫-૧૧૭	અનેકાન્તવ્યવસ્થા યાને જૈનતર્ક	૩૩૫૭ શ્લોક	સં.	
૮૮-૮૮	અમૃતવેલની સજગ્રય (નાની)	૧૮ કડી	ગુ.	
૮૮-૮૮	„ (મોટી)	૨૮ કડી	ગુ.	
૨૩૪-૨૩૬	અર્થદીપિકા			
૨૫-૨૬	xઅલંકારચૂડામણિની વૃત્તિ		સં.	ઉ. વિ. સં. ૧૭૧૦
	અવિદિતસંજ્ઞક ગ્રંથ		સં.	
૨૦૧-૨૦૨	'અષ્ટક			
૬૮-૭૦	અષ્ટપદી	આઠ પદ્ય = ૧૬ કડી	હિન્દી	
૧૩૮-૧૪૧	અષ્ટસહસ્ત્રીવિવરણ	૮૦૦૦ શ્લોક	સં.	
૧૫૭	'અસ્પૃશદ્ગતિવાદ		સં.	

૧. આ ગ્રંથાંશ છે.
૨. જુઓ તત્ત્વદીપિકા.
૩. આ ચિત્રથી અંકિત કૃતિ તે વિવરણ છે.
૪. જુઓ જ્ઞાનસાર.
૫. આ ગ્રંથાંશ છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	„	જૈ. ધ. પ્ર. સ.	૧૯૬૫
	ન્યાય		
	„	ય. વા. ગ્રં.	૧૯૮૮
	„	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૧૯૮૮
	ઔપદેશિક	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	„	„	„
	કાવ્યશાસ્ત્ર		
	સ્તોત્ર	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	દાર્શનિક	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	ઈ. સ. ૧૯૩૭
	પરમતસમીક્ષા	ઉત્પાદાદિયતુષ્ટયી	૨૦૦૦

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લેકમીય)
૧૫૮-૧૬૦	*આત્મખ્યાતિ	લ. ૨૨૦૦ શ્લોક	સં.	
૪૬	૧આત્મપ્રબોધ- સંજ્ઞાય		ગુ.	
૩૩-૩૫	આદિજિનસ્તવન પુંડરીકગિરિમંડન૩૫	૬ પદ્ય	સં.	
૪૧	*આદેશપટ્ટક		ગુ.	
૧૭૩-૧૭૫	૩આધ્યાત્મિક- મતખંડન		સં.	
૧૭૫	„ ની ટીકા		સં.	
૫૭	xઆનંદઘનની ચોવીસીનો બાલાવબોધ		ગુ.	
૩૩	આંતરોલીમંડન વાસુપૂજ્ય- સ્વામીની થોય	૪ કડી	ગુ.	
૧૧૬	xઆપભંશિક પ્રબંધ			
૨૪૭	આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી	૫ પદ્ય	સં.	
૨૪૭	„ ની ટીકા		સં.	
૭૩-૭૪	*આર્ષભીયચરિત		સં.	

૧. * આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ અમુદિત છે.

૨. જુઓ મારો ઉપોદ્ઘાત.

૩. આને આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા પણ કહે છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	"		
	સ્તોત્ર	આ. સમિતિ	ઈ. સ. ૧૯૨૬
	કેવલીના કવલા- હારનું સ્થાપન	જૈ. ધ. પ્ર. સ.	૧૯૬૫
	"	"	"
	સ્તોત્ર		
	સ્તુતિ	ગૂ.સા.સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	જીવનશોધન	જૈ. આ. સ.	૧૯૭૩
	"	"	"
	ચરિત્ર		

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લેકખીય)
૧૬૧	xઆલોકહેતુતાવાદ		સં.	
૨૪૯	આહાર-અનાહારની સજ્જાય	૨૦ (૧૨૧) કડી	ગુ.	
૧૩૧-૧૩૨	ઉત્પાદાદિસિદ્ધિની ટીકા		સં.	
૧૩૮	xઉપશમશ્રેણિની સજ્જાય		ગુ.	
૯૧	ઉવએસરહસ્ય (ઉપદેશરહસ્ય)	૨૦૩ ગાથા	પા.	
૯૧-૯૨	„ ની ટીકા	૩૭૦૦ શ્લોક	સં.	
૧૯૪-૧૯૬	*એક સો આઠ (૧ એક) બોલ	લ.૪૨૫ શ્લોક	ગુ.	ઉ. વિ. સં. ૧૭૪૪
૨૯-૩૨	ઐન્દ્ર-સ્તુતિ	૯૮ પદ્ય	સં.	
૩૨	„નું (સ્વોપજ્ઞ) વિવરણ		„	
૧૩૭-૧૩૮	કમ્મપયડિની વૃત્તિ (બૃહત્)	૧૩૦૦૦ શ્લોક	„	
„	કમ્મપયડિની વૃત્તિ (લઘુ) (અપૂર્ણ)		„	
૨૬	*કર્પૂરપ્રકરની ટીકા		સં.	
૧૬૯-૧૭૫	કાગળદ્વય (બે કાગળ)		ગુ.	
૨૫૩-૨૫૪	કાગળ બીજો		„	
૧૩૯	*કાયસ્થિતિનું સ્તવન		„	

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	ન્યાય		
	જીવનશોધન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	તત્ત્વજ્ઞાન	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૨૦૦૦
	કર્મસિદ્ધાન્ત		
	ઔપદેશિક	મન્નસુખભાઈ ભગુભાઈ	૧૯૬૭
	"	"	"
	પરમતસમીક્ષા		
	સ્તોત્ર	સ્તુતિચતુર્વિશતિકા	ઈ. સ. ૧૯૩૦
	"	જૈ. આ. સ.	૧૯૮૪
	કર્મસિદ્ધાન્ત	ખૂબચંદ પાનાચંદ	૧૯૩૭
	"	ગુરુતત્ત્વવિશિષ્ટય	ઈ. સ. ૧૯૨૫
	નીતિશાસ્ત્ર		
		ગૂ. સા. સં. વિ. ૨	૧૯૯૪
	પ્રકીર્ણક	"	"
	કર્મસિદ્ધાન્ત		

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૨૬	*કાવ્યકલ્પલતાની વૃત્તિ	૩૨૫૦ શ્લોક	સં.	
૨૫	*કાવ્યપ્રકાશની ટીકા		"	
૨૪૩-૨૪૪	કુગુરુની સજ્જાપ્રય	૬ ઢાલ; ૩૮ કડી + ૧ શ્લો.	ગુ.+પા.	
૨૪૬	કૂવદિકિન્ત વિસર્જકરણ (કૂપ- દંધાન્તવિશદીકરણ)		પા.	
૨૪૬	„ની ટીકા નામે તત્ત્વવિવેક		સં.	
૬૬	ગણધરગુણગાન	છ છ પંક્તિની ૧૧ કડી	ગુ.	ઉ.વિ.સં. ૧૭૧૮
૬૬-૬૮	ગણધરભાસ (અપૂર્ણ)	૫ ઢાલ; ૩૪ કડી	"	ઉ.વિ.સં. ૧૭૧૮
	ગીત	૫ કડી	હિન્દી	
૨૩૬-૨૩૭	ગુરુતત્ત્વવિશિષ્ટય, (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય)	૮૦૫ ગાથા	પા.	ઉ.વિ.સં. ૧૭૩૩
૨૩૭-૨૩૮	„ની ટીકા	૭૦૦૦ શ્લોક	સં.	
૨૪૩	*ગુરુસદ્ગુણ- સજ્જાપ્રય		ગુ. (?)	
૫૦	ગોડી પાર્શ્વનાથ- સ્તવન	૮ કડી	ગુ.	
૩૪-૩૫	ગોડીપાર્શ્વસ્તવન	૧૦૮ પદ્ય	સં.	

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	કાવ્યશાસ્ત્ર		
	"		
	કુગુરુનું સ્વરૂપ	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	જીવનશોધન	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૧૯૮૭
	"	"	"
	સ્તોત્ર	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	સ્તોત્ર	"	૧૯૮૨
	અધ્યાત્મ	યશોભારતી પ્ર.સમિતિ	૨૦૧૩
	'ગુરુ' તત્ત્વનો નિર્ણય	જૈ. આ. સ.	ઈ. સ. ૧૯૨૫
	"	જૈ. આ. સ.	ઈ. સ. ૧૯૨૫
	ગુરુનું સ્વરૂપ		
	સ્તવન	ન્યા. ય. સ્મૃ.	ઈ. સ. ૧૯૫૭
	સ્તોત્ર	જૈ.સ્તો.સં. ભા.૧	૧૯૮૮

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લેકમીય)
૬૯	ગૌતમપ્રભાતિ- સ્તવન	૪ કડી	હિન્દી	
૨૪૪	ચડ્યાપડ્યાની કિંવા હિતશિક્ષાની સજ્જાય યાને સંવિગ્ન- પક્ષીયવદનચપેટા	૪૧ કડી	"	
૧૬૦	ચરિત્રરૂપપ્રકાશ		સં. (?)	
૪૦-૪૨	ચોવીસી (પહેલી)	૧૨૧ કડી	ગુ.	
૪૨-૪૩	" (બીજી)	૮૮ કડી	ગુ.મહિન્દી	
૪૩-૪૪	" (ત્રીજી)	૧૨૬ કડી	ગુ.	
૧૩૮	ચૌદ ગુણસ્થાનની સજ્જાય	૭ કડી	"	
૨૪	ચૌદશૂડામણિની ટીકા		સં.	
૨૨૨-૨૨૪	જઈલક્ષ્મણ- સમુચ્ચય (પતિલક્ષ્મણસમુચ્ચય)	૨૨૭ પદ્યો ૨૬૨ શ્લોક	પા.	
૭૯-૮૨	જંબૂસ્વામીનો ચાસ	૧૪૦૦ શ્લોક	ગુ.	૧૭૩૯
૨૦૭	જશવિલાસ		હિન્દી	
૭૦	જિનગીત	૫ કડી	"	
૧૮૪-૧૮૫	જિનપ્રતિમા- સ્થાપનસજ્જાય	૧૫ કડી	ગુ.	
"	"	૯ કડી	"	
"	"	૭ કડી	"	

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	જીવનશોધન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	ન્યાય		
	સ્તોત્ર	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	કર્મસિદ્ધાન્ત	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	છંદઃશાસ્ત્ર		
	ભાવશ્રમણનું સ્વરૂપ	ન્યા. ય. ગ્રં. (જૈ. ધ. પ્ર. સ.)	૧૯૬૫
ખંભાત	ધર્મકથા	ગૂ. સા. સં. વિ. ૨	૧૯૯૪
	અધ્યાત્મ	ભીમસિંહ માણેક	ઈ. સ. ૧૯૦૨
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	મૂર્તિપૂજનું મંડન	"	"
	"	"	"
	"	"	"

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૧૮૫	જિનપ્રતિમા- સ્થાપનસ્તવન	૧૦ કડી	„	પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮
૧૬૯	‘જેસલમેરપત્ર		ગુ.+ મારવાડી	
૧૦૦-૧૦૧	જૈનતર્કભાષા			
૨૦૫-૨૦૬	જોગવીસિયાનું વિવરણ	૪૫૦ શ્લોક	સં.	
૧૧૨	*જ્ઞાનક્રિયાની સજ્ઞાપ		ગુ.	
૯૪-૯૯	જ્ઞાનબિન્દુ	૧૨૫૦ શ્લોક	સં.	ઉ. વિ. સં. ૧૭૩૧
૨૦૧-૨૦૨	જ્ઞાનસાર યાને અષ્ટકદ્વાનિશત્	૨૭૩ પદ્ય	„	
૨૦૩	*જ્ઞાનસારની ટીકા +દીપિકા	૩૮૦૦ શ્લોક	સં.	
૨૦૩	x„ની અવચૂર્ણ		„	
૨૦૩	„નો બાલાવબોધ		ગુ.	
૧૩૫	*જ્ઞાનાર્ણવ (અપૂર્ણ)		સં.	
„	x „ની ટીકા		„	
૨૩૪-૨૩૬	+તત્ત્વદીપિકા યાને તત્ત્વાર્થદીપિકા	૪૪૭ શ્લોક	„	

૧. આને ‘કાગળ પહેલો’ તરીકે ઓળખાવાય છે.

૨. જુઓ તર્કભાષા.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	"	"	"
	દિગંબર મતનું ખંડન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૨	૧૯૯૪
	યોગ	આત્માનંદ જૈ. પુ. પ્ર. મં.	ઈ. સ. ૧૯૨૨
	નય (ન્યાય)		
	જ્ઞાનમીમાંસા	સિં. જૈ. ગ્રં.	ઈ. સ. ૧૯૪૨
સિદ્ધપુર	અધ્યાત્મ	જૈ. ધ. પ્ર. સ.	૧૯૬૯
	અધ્યાત્મ		
	"		
	"	જૈન પ્રાચ્યવિદ્યા ભવન	૨૦૦૭
	જ્ઞાનમીમાંસા	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૧૯૯૭
	"		
		જૈ. ધ. પ્ર. સ.	૧૯૬૬

પૃષ્ઠક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૧૨૬-૧૨૮	તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા (અપૂર્ણ)		"	
૧૨૮-૧૩૦	*તત્ત્વાર્થસૂત્રનો બાલાવબોધ		ગુ.	
૧૩૦	xતત્ત્વાલોકનું વિવરણ		સં.	
૬૯	'તપ'ગચ્છપતિની સજ્જાયા	૬ કડી	ગુ.	પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮
૧૦૦-૧૦૧	તર્કભાષા યાને જૈનતર્કભાષા	૭૦૦ શ્લોક	સં.	
૧૦૧	" નો બાલાવબોધ		ગુ.	
૨૩-૨૪	* સિડ્ધવ્યોકિત		સં.	
૭૮-૭૯	તુંબડાની સજ્જાયા	૧૦ કડી	ગુ.	
૨૧૩	* તેર કાઠિયાનો નિબંધ		ગુ. (?)	
૧૩૦	x ત્રિસૂત્ર્યાલોકનું વિવરણ		સં.	
૧૬૨-૧૬૪	દસ મતનું સ્તવન કિંવા વર્ધમાન જિને- શ્વરનું સ્તવન	૬ ઢાલ ૭૮ કડી	ગુ.	૧૭૩૨ કે ૧૭૩૪
૧૬૫-૧૬૮	દિક્ષપટયૌરાસી- બોલપ્રત્યુક્તિ	૧૬૧ પદ	હિન્દી	
૧૮૧-૧૮૪	દેવધર્મપરીક્ષા	૪૨૫ શ્લોક	સં.	

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	તત્ત્વજ્ઞાન	માણેકલાલ મનસુખભાઈ	૧૯૮૦
	"		
	સ્તોત્ર	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	ન્યાય	સિં. જૈ. ગ્રં.	ઈ. સ. ૧૯૩૮
	વ્યાકરણ		
	ધર્મકથા	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	ઔપદેશિક		
	તત્ત્વજ્ઞાન		
	પરમતસમીક્ષા	સ્તવનસંગ્રહ	
	હેમરાજ પાંડેની કૃતિનું ખંડન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	દેવ સંબંધી અધર્મતાનું ખંડન	જૈ. ધ. પ્ર. સ.	૧૯૬૫

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લેકમીય)
૧૮૦-૧૮૩	'દોઢસો ગાથાનું કુમ તિમદગાલન સ્તવન			
૧૩૨-૧૩૬	દ્રવ્યઅનુયોગવિચાર યાને દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો સસ	૧૭ ઢાલ; ૨૮૪ કડી	ગુ.	ઉ. વિ. સં. ૧૭૧૧
૧૩૬-૧૩૭	„નો ટબ્બો		„	
૧૨૯-૧૩૦	x દ્રવ્યાલોક		સં.	
૧૩૦	x „ની ટીકા		„	
૨૨૫-૨૩૪	દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા	૧૦૨૪ પદ	„	
૨૩૪-૨૩૬	„ની ટીકા નામે અર્થદીપિકા		„	
૧૮૫-૧૮૬	ધમ્મપરિક્ષા (ધર્મપરીક્ષા)	૧૦૪ ગાથા	પા.	ઉ. વિ. સં. ૧૭૨૬
૧૮૦-૧૮૧	„નું વાર્તિક નામે * વિચારબિન્દુ	લ. ૬૪૦ શ્લોક	ગુ.	ઉ. વિ. સં. ૧૭૨૬
૧૮૬-૧૮૭	„ નું વિવરણ		સં.	
૨૧૮-૨૨૦	ધર્મસંગ્રહતથાટિપણ (ભા. ૧-૨)	૫૦૦ શ્લોક	„	ઉ. વિ. સં. ૧૭૩૧
૧૦૮	૩નયની અપેક્ષાએ સામાયિક	૮ કડી	ગુ.	
૧૦૪-૧૦૫	૩નયપ્રદીપ			

૧. જુઓ વીરસ્તવ.

૨. જુઓ તત્ત્વદીપિકા તેમજ તત્ત્વાર્થદીપિકા

૩. આનો ગૂ. સા. સં.(વિ. ૧, પૃ. ૧૬૮)માં જસવિલાસના ઉપમા પદ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૪. આનું યથાર્થ નામ સપ્તભંગીનયપ્રદીપ છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
સિદ્ધપુર	તત્ત્વજ્ઞાન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૨	૧૯૮૪
	"	"	
	પ્રકીર્ણક (યોગ દિગંબર મત ઇ.)	જૈ. ધ. પ્ર. સ.	૧૯૬૬
	"	"	"
	પરમત- સમીક્ષા	હેમચન્દ્રાચાર્ય સભા	૧૯૭૮
	"		
	"	હેમચન્દ્રાચાર્ય સભા	૧૯૭૮
	જીવનશોધન	દે. લા. જૈ. પુ.	ઈ. સ. ૧૯૧૫ ને ઈ. સ. ૧૯૧૮
	ન્યાય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	"		

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વિક્રમીય)
૧૦૫-૧૦૬	નયરહસ્ય	૫૮૧ શ્લોક	સં.	
૧૦૭-૧૦૮	+ નયામૃતતરંગિણી ભા. ૧-૨		"	
૧૦૬-૧૦૭	નયોપદેશ ભા. ૧-૨	૧૪૪ પદ્યો	"	
૫૪-૫૭	નવનિધાન નવ સ્તવનો	૪૫ કડી	હિન્દી	
૨૪૮	નિશાભક્તદુષ્ટત્વ- વિચાર		સં.	
૭૦-૭૨	નેમ-રાજુલનાં ગીત (ચાર)	૮+૧+૨+૩ = ૧૫ કડી	હિન્દી	
૭૦-૭૨	નેમ-રાજુલનાં ગીત (બે)	૩+૨૧=૨૪ કડી	ગુ.	
૧૫૧-૧૫૨	ન્યાયખંડખાદ્ય			
૧૫૧	ન્યાયબિન્દુ			
૧૬૦	ન્યાયવાદ્યર્થ		સં.	ઉ. વિ. સં. ૧૭૦૧
૧૪૮-૧૫૧	ન્યાયાલોક	૧૨૦૦ શ્લોક	"	
૨૪૫	*પંચનિયંત્રીસંગ- હણીનો બાલબોધ		ગુ.સં.	
૨૮-૨૮	પંચપરમેષ્ઠિગીતા	૧૩૧ કડી	ગુ.	પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮

૧. આનું અપર નામ વીરસ્તોત્ર છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	"	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૨૦૦૩
	"	વિજયલાવણ્ય સૂરી- શ્વર જ્ઞાનમંદિર	૨૦૦૮ અને ૨૦૧૨
	"	"	૨૦૦૮ અને ૨૦૧૨
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	જીવનશોધન	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૧૯૯૭
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	દાર્શનિક	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૧૯૭૪
	જીવનશોધન		
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨

પૃષ્ઠક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૬૫-૬૬	પરમજ્યોતિ:- પંચવિંશતિકા	૨૫ પદો	સં.	
૬૫	પરમાત્મ- પંચવિંશતિકા	૨૫ પદો	„	
૨૨૫	*પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાની સજ્જત્રય		ગુ.	
૧૪૨-૧૪૩	પાતંજલ યોગ- દર્શનની વ્યાખ્યા	૩૦૦ શ્લોક	સં.	
૩૭	‘પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર	૨૧ પદો	„	
૨૫૦	પિસ્તાળીસ આગમોના નામની સજ્જત્રય	૧૩ કડી	ગુ.	પૂ. વિ. સં. ૧૭૧૮
૨૧૬-૨૧૮	પ્રતિક્રમણહેતુગમિત સ્વાધ્યાય	૧૮ ઢલ; ૧૮૮ કડી	ગુ.	૧૭૨૨ કે ૧૭૪૪
૧૭૫-૧૭૭	પ્રતિમાશતક	૧૦૪ પદો	સં.	
૧૭૭-૧૮૦	„ ની વૃત્તિ	૬૦૦૦ શ્લોક	„	ઉ. વિ. સં. ૧૭૧૩
૧૮૩-૧૮૪	પ્રતિમાસ્થાપન- ન્યાય		„	
૧૨૪	અમારહસ્ય		„	
૧૫૩-૧૫૪	*અમેયમાલા	લ ૩૩૦૦ શ્લોક	„	

૧. આને કેટલાક “વારાણસી-પાર્શ્વનાથ-સ્તોત્ર” કહે છે.

૨. આનું અપર નામ ‘હેતુગમિત પડિક્કમણની સજ્જત્રય’ છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	„	મુ. ક. જૈ. મો.	વીરસંવત્ ૨૪૪૬
	„	„	„ „
	જીવનશોધન		
	યોગ	આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડલ	ઈ. સ. ૧૯૨૨
વારાણસી	સ્તોત્ર	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૧૯૯૮
	પ્રકીર્ણક	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
મુરત	જીવનશોધન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	પરમતસમીક્ષા	મુ. ક. જૈ. મો.	૧૯૭૬
	„	„	„
	„	„	„
	દાર્શનિક		

પૃષ્ઠક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૨૬	ફલાફલવિષયક પ્રશ્નપત્ર		સં. + ગુ.	લ. વિ. સં. ૧૭૩૦
૮૨-૮૩	બ્રહ્મગીતા (જંબૂસ્વામીની)	૨૯ કડી	ગુ.	૧૭૩૮
૨૪૭-૨૪૮	ભાસરહસ્ય (ભાષારહસ્ય)	૧૦૧ ગાથા	પા.	
૨૪૮	„નું વિવરણ		સં.	
૧૬૧	૪મંગલવાદ		„	
૨૨૦-૨૨૧	માર્ગપરિશુદ્ધિ	૩૨૦ પદો	„	
૮૭-૮૮	‘મુક્તાશુક્તિ			
૮૬	‘મુક્તાશુક્તિસંવાદ			
૪૪-૪૫	મૌન એકાદશીનું દોઢસો કલ્યાણકનું સ્તવન	૧૨ ઢાલ; ૬૨ કડી	ગુ.	૧૭૩૨
૨૨૫	*યતિદિનચર્યા		સં.	
૨૨૪-૨૨૫	ચતિધર્મબત્રીસી			
૨૧૩-૨૧૪	+ યોગદીપિકા	૧૨૦૦ શ્લોક	સં.	
૫૭	યોગદંષ્ટિસમુચ્ચયની અવચૂરિ (?)		„	

૧. આનું અપર નામ વેરાગ્યરતિ છે.
૨. આ વેરાગ્યકલ્પલતાનો અંશ હોવાનું મનાય છે.
૩. જુઓ સંજમબત્રીસી.
૪. આ ચોડશકની ટીકાનું નામ છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	નિમિત્તશાસ્ત્ર	જૈ. સા. સં. ખંડ ૩ અં. ૨	વિ. સં. ૧૯૮૩
ખંભાત	ધર્મકથા	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	જીવનશોધન	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૧૯૮૭
	"	"	"
	પરમતસમીક્ષા		
	જીવનશોધન	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	વિ. સં. ૨૦૦૩
ખંભાત	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	જીવનશોધન		
	જીવનશોધન		
	યોગ	દે. લા. જૈ. પુ.	ઈ. સ. ૧૯૧૧
	અધ્યાત્મ		

પૃષ્ઠક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૨૦૪-૨૦૫	યોગની આઠ દષ્ટિની સંજ્ઞાય	૮ ઢાલ; ૭૬ કડી	ગુ.	ઉ. વિ. સ. ૧૭૩૬
૬૭	યોગબિન્દુની અવચૂરિ (૭)		સં.	
૧૪૮-૧૪૯	લતા		"	
૧૪૯	લતાદ્વય		"	
૧૬૨-૧૬૪	વર્ધમાન જિનેશ્વરનું સ્તવન			
૧૫૪-૧૫૬	વાદમાલા		સં.	
૧૫૬	* "		"	
૧૫૬	* "		"	
૧૬૦	x વાદરહસ્ય			
૧૬૦	x વાદાર્ણવ			
૩૭	વારાણસી પાર્શ્વનાથ- સ્તોત્ર			
૯૨-૯૩	વાહણ સમુદ્ર સંવાદ	૧૭ ઢાલ; ૨૮૬ કડી	ગુ.	૧૭૬૭
૧૮૦-૧૮૧	*વિચારબિન્દુ	લ. ૬૪૦ શ્લોક	"	ઉ. વિ. સં. ૧૭૨૬
૨૪૯	*વિજયપ્રભસૂરિ- શ્રામણકવિજ્ઞાપિત્ર		સં.	

૧. આથી લતાદ્વયમાંની કઈ લતા સમજવી ?

૨. જુઓ દસ મતનું સ્તવન.

૩. જુઓ પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	અધ્યાત્મ	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"		
	ધર્મકથા+દાર્શનિક		
	પરમતસમીક્ષા	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૨૦૦૦
	"		
	"		
ઘોઘા	ઔપદેશિક	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	પરમતસમીક્ષા		
	ક્ષામણક		

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લેકમીય)
૧૨૫	વિજયપ્રભસૂરિ- સ્વાધ્યાય	૭ પદ્ય	"	
૧૬૧	ત્રિવિધિવાદ		"	
૭૦	વિમલાચળનું સ્તવન	૫ કડી	ગુ.	
૪૬-૫૪	વિશિષ્ટજિનસ્તવનો (૨૦)	૨૧૩ કડી	ગુ. + હિન્દી	
૫૭-૬૧	વિશિષ્ટજિન- સ્તવનોરૂપ ૧૫ પદ્યો	૭૫ કડી	હિન્દી + ગુ.	
૧૫૮	*વિષયતાવાદ	લ.૨૮૫ શ્લોક	સં.	
૬૧-૬૪	વિહરમાણ- જિનવીસી	૧૨૨ કડી	ગુ.	
૧૧૮-૧૧૯	*'વીતરાગસ્તોત્રની ટીકા (બૃહત્)			
"	*'વીતરાગસ્તોત્રની ટીકા (મધ્યમ)			
"	*'વીતરાગસ્તોત્રની ટીકા (લઘુ)			

૧. જુઓ સ્યાદાદરહસ્ય (બૃહત્)
૨. જુઓ સ્યાદાદરહસ્ય (મધ્યમ)
૩. જુઓ સ્યાદાદરહસ્ય (લઘુ)

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	ન્યાય	આ. સમિતિ	ઈ. સ. ૧૯૩૦
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"	"	"
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	પરમતસમીક્ષા		
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૧૮૦-૧૮૩	‘વીરસ્તવ કિંવા વીરસ્તવન યાને વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન	૭ ઢાલ; ૧૪૭ કડી	ગુ.	૧૭૩૩
૧૮૩	* „ની બાલાવબોધ		„	
૧૫૧-૧૫૨	‘વીરસ્તોત્ર	૧૧૦ પદ	સં.	લ.વિ.સં. ૧૭૩૦
૨૧૧	વીરસ્તોત્રનું વિવરણ	૫૫૦૦ શ્લોક	સં.	
૧૪૪	x વેદાન્તનિર્ણય		સં.	
૧૪૪	x વેદાન્ત- વિવેકસર્વસ્વ		સં.	
૮૩-૮૬	વૈરાગ્યકલ્પલતા	૬૦૫૦ પદ	સં.	ઉ.વિ.સં. ૧૭૧૬
૮૭-૮૮	*વૈરાગ્યરતિ	લ. ૪૮૦૦ શ્લોક	સં.	
૩૫-૩૭	શંખેશ્વરપાર્શ્વ- જિનસ્તોત્ર	૧૧૩ પદ	સં.	
„	„	૯૮ „	સં.	
„	„	૩૩ „	સં.	
૨૪૫	x શઠપ્રકરણ		સં. (?)	
૩૭-૩૮	શમીનપાર્શ્વ- નાથસ્તોત્ર	૯ પદ	સં.	

૧. આનાં અન્ય બે નામ છે : દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગ્ગાલનસ્તવન અને હૂંડીનું સ્તવન.

૨. જુઓ ન્યાયખંડ ખાંધ.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
ઈંદલપુર	પરમતસમીક્ષા	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"		
	ન્યાય	મનસુખભાઈ ભગુભાઈ	
	ન્યાય	મનસુખભાઈ ભગુભાઈ	
	ધર્મકથા	હીરાલાલ દેવચંદ શાહ	૧૯૯૯
	"		
	સ્તોત્ર	જૈ. સ્તો. સં. ભા. ૧	૧૯૮૯
	"	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સં.	૧૯૯૮
	"	ય. વા. ગ્રં.	"
	સ્તોત્ર	જૈ. સ્તો. સં. ભા. ૧	૧૯૮૯

૧. એમણે પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

પૃષ્ઠક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લૈકમીય)
૧૦૮-૧૧૧	શાન્તિજિન સ્તવન (નિશ્ચય- વ્યવહારગર્ભિત)	૬ ઢાલ ૪૭ કડી	ગુ.	૧૭૩૨ કે ૧૭૩૪
૭૪-૭૭	શ્રીપાલ રાજાનો રાસ (ઉત્તરાર્ધ)	૫૦૧ ગાથા	ગુ.	૧૭૩૮થી ૧૭૪૫નો ગાળો
૬૦	૧૫ટસ્થાનક- સ્વાધ્યાય			
૨૧૩-૨૧૪	ષોડશકની ટીકા નામે યોગદીપિકા			
૧૩૯	સંયમશ્રેણિપ્રરૂપણા		ગુ.	
૧૩૮	સંયમશ્રેણિવિચાર સજ્જાયા	૩ ઢાલ; ૨૧ કડી	"	
૧૩૮	* „નો ટબ્બો		"	
૨૪૪	સંવિગ્નપક્ષીયવદન- ચપેટા			
૨૨૪	સંજમભત્રીસી યાને પતિધર્મભત્રીસી	૩૨ દોહા	ગુ.	
૧૧૫	સપ્તભંગીતરંગિણી		સં.	
૧૦૪-૧૦૫	સપ્તભંગીનયપ્રદીપ		"	
૬૧	સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ કિંવા સમ્યકત્વચોપાઈ યાને ૫૮સ્થાનક- સ્વાધ્યાય	૧૨૫ કડી + ૩ પદ્યો	ગુ.સં.	

૧. જુઓ સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	ન્યાય	ગુ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	ચરિત્ર	ખીમજી ભીમસી માણેક	ઈ. સ. ૧૮૯૪
	કર્મસિદ્ધાન્ત	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	જીવનશોધન		
	જીવનશોધન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	ન્યાય		
	”	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	૨૦૦૩
	પરમતસમીક્ષા	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૫૦	„ નું વિવરણ		સં+ગુ.	
૨૧૪-૨૧૫	સમકિતના સડસઠ બોલની સજગ્રય	૧૨ બલ; ૭૨ (૬૮+૪) કડી	ગુ.	
૨૧૫-૨૧૬	સમકિત-સુખ- લડીની સજગ્રય	૬ કડી	„	
૨૧૨	સમતાશતક યાને સામ્યશતક	૧૦૫ દોહા	હિન્દી	
૨૧૧-૨૧૨	સમાધિશતક	૧૦૪ દોહા	ગુ.	
૩૭-૩૮	સમીકાપાર્શ્વસ્તોત્ર	૯ પદ્ય	સં.	
૯૨-૯૩	‘સમુદ્રવહાણસંવાદ			
	‘સમ્યક્ત્વચોપાઈ			
૧૧૩-૧૧૪	‘સવાસો ગાથાનું નય- રહસ્યગર્ભિત સ્તવન			
૨૩૮-૨૪૨	‘સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સિદ્ધાન્ત- વિચારરહસ્યગર્ભિત સ્તવન			
૬૮-૬૯	સાધુના ગુણગાનની સજગ્રય કિંવા સાધુવન્દના	૮ બલ; ૧૦૧ કડી	ગુ.	૧૭૮૧

૧. જુઓ વાહણ-સમુદ્ર સંવાદ.
૨. જુઓ સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ.
૩. જુઓ પૃ. ૨૯૫.
- ૪ જુઓ પૃ. ૨૯૫.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	પરમતસમીક્ષા	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	જીવનશોધન	"	"
	"	"	"
	અધ્યાત્મ	"	"
	અધ્યાત્મ	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	ભક્તિસાહિત્ય		
ખંભાત	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (લેકમીય)
૩૮	સામાન્ય જિનસ્તવન	૪ કડી	હિન્દી	
૩૮-૪૦	સામાન્ય જિનસ્ત- વનરૂપ આઠ પદો	૫+૫+૩+૪+ ૩+૪+૪+૩= ૩૧ કડી	„	
૨૨૧-૨૨૨	સામાયારીપયરણ	૧૦૧ પદો	પા.	
૨૨૨	„ નું વિવરણ		સં.	
૨૧૨	‘સામ્યશતક’			
૬૪-૬૫	સિદ્ધ જિનનાં સહસ્ર નામ	૨૧ કડી	ગુ.	
૬૪-૬૫	‘સિદ્ધસહસ્રનામ- વર્ણન છંદ			
૧૨૪-૧૨૫	x ^૩ સિદ્ધાન્તતર્ક- પરિષ્કાર		સં.	
૧૦૧-૧૦૪	*સિદ્ધાન્તમંજરી (શબ્દખંડ)ની ટીકા	લ. ૧૨૦૦ શ્લોક	„	
૧૯૬	xસિરિપુજ્જલેહ (શ્રીપૂજ્યલેખ)		પા. (?)	
૬૪	સીમંધરસ્વામીનું સ્તવન	૬ કડી	ગુ.	

૧. જુઓ સમત્તાશતક.

૨. જુઓ સિદ્ધ જિનનાં સહસ્ર નામ.

૩. આનું ન્યા. ય. સ્મૃ (પૃ. ૪૦)માં ‘સિદ્ધાન્તમતપરિષ્કાર’ નામ છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"	"	"
	જીવનશોધન	જૈ. આ. સ.	૧૯૭૩
	"	"	"
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	ન્યાય		
	"		
	પરમતસમીક્ષા		
	ભક્તિસાહિત્ય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૨૩૮-૨૪૨	સીમન્ધરસ્વામીનું સ્તવન યાને સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચારરહસ્ય- ગર્ભિત સ્તવન	૧૭ ઢાલ; ૩૫૪ કડી	ગુ.	
૨૪૨	„નો બાલાવબોધ		„	
૧૧૧-૧૧૨	સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિ (નિશ્ચય અને વ્યવહારગર્ભિત)	૪ ઢાલ; ૪૧ કડી	ગુ.	વિ. સં. ૧૭૧૦ થી ૧૭૪૫ના ગાળામાં
૧૧૩-૧૧૪	સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિરૂપ સ્તવન યાને સવા સો ગાથાનું નયરહસ્ય- ગર્ભિત સ્તવન	૧૧ ઢાલ; ૧૨૫ કડી	ગુ.	
૧૧૪	„નો બાલાવબોધ		„	
૨૪૩	સુગુરુની સજ્જાયા	૪ ઢાલ; ૪૦ કડી + ૧ પદ	ગુ.+પા.	
	‘સ્તોત્રાવલી		સં.	
૨૫૨	સ્થાપનાકલ્પની સજ્જાયા	૧૫ કડી	ગુ.	
૪૬	સ્થાપનાચાર્યની સજ્જાયા		„	

૧. આથી કયાં સ્તોત્રોનો સમૂહ સમજવો એ પ્રશ્ન છે.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	જીવનશોધન	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"		
	ન્યાય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	ન્યાય	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	"		
	સુગુરુનું સ્વરૂપ	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨
	પ્રકીર્ણક	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૯૨

પૃષ્ઠાંક	નામ	પરિમાણ	ભાષા	રચનાવર્ષ (વૈક્રમીય)
૧૪૫-૧૪૭	^૧ +સ્યાદ્વાદકલ્પલતા	૧૦૦૦૦ શ્લોક	સં.	
૧૪૮	સ્યાદ્વાદમંજરીની ટીકા નામે x + સ્યાદ્વાદમંજૂષા		"	
૧૨૨-૧૨૪	*+સ્યાદ્વાદરહસ્ય (બૃહત્)	લ. ૨૩૦૦ શ્લોક	"	
૧૨૧-૧૨૨	*+, (મધ્યમ)	લ. ૧૧૭૫ શ્લોક	"	
૧૧૮-૧૨૦	*+, (લઘુ)	લ. ૧૨૩૫ શ્લોક	"	૧૭૦૧
૧૪૧-૧૪૨	^૨ સ્યાદ્વાદરહસ્યપત્ર		સં.	
૨૧૦	હરિયાળી	૨૧ પંક્તિ = દસક કડી	ગુ.	
૨૧૦	હરિયાળી	૧૪ કડી	"	
૨૧૦	x „નો ટબ્બો		"	
૧૮૦-૧૮૩	^૩ હૂડીનું સ્તવન			
૨૧૬-૨૧૮	^૪ હેતુગમિત પડિ- ક્રમણની સજગ્રય			

તા. ક. આ પરિશિષ્ટમાં મેં કેટલીક કૃતિઓનાં નામાંતર વગેરેનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

૧. આ શા. વા. સ.ની ટીકાનું નામ છે.
૨. આ ગ્રન્થાંશ છે.
૩. જુઓ વીરસ્તવ.
૪. જુઓ પ્રતિક્રમણહેતુગમિત સ્વાધ્યાય.

રચનાસ્થળ	વિષય	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (વૈક્રમીય)
	દાર્શનિક	દે. લા. જૈ. પુ.	ઈ. સ. ૧૯૧૪
	દાર્શનિક		
	ન્યાય		
	"		
અંતરપટ્ટી	"		
	ન્યાય	જૈ. ગ્રં. પ્ર. સ.	ઈ. સ. ૧૯૩૬
		આત્માનંદ પ્રકાશ (પુ. ૫૮, અં. ૩)	ઈ. સ. ૧૯૬૧
	અધ્યાત્મ	ગૂ. સા. સં. વિ. ૧	૧૯૮૨
	"		

પરિશિષ્ટ ૨

ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિના કૃતિકલાપનું ભાષાદીઠ વર્ગીકરણ^૧

(અ) સંસ્કૃત કૃતિઓ

અજ્ઞાપ્યમયપરિકખાની વૃત્તિ	અષ્ટસહસ્રીવિવરણ
^૨ xઅધ્યાત્મભિન્દુ ^૩	અસ્પૃશદ્ગતિવાદ (ગ્રન્થાંશ)
અધ્યાત્મસાર	આત્મખ્યાતિ
xઅધ્યાત્મોપદેશ	આદિજિનસ્તવન
અધ્યાત્મોપનિષદ્	આધ્યાત્મિકમતખંડન
xઅનેકાન્તપ્રવેશ	આધ્યાત્મિકમતખંડનની ટીકા
^૪ અનેકાન્તવાદમાહાત્મ્યવિંશતિકા	આરાધકવિરાધકચતુર્ભંગી
(ગ્રન્થાંશ)	„ ની ટીકા
અનેકાન્તવ્યવસ્થા	^૫ ++આર્ષભીયચરિત (અપૂર્ણ)
^૫ +અર્થદીપિકા ^૬	xઆલોકહેતુતાવાદ
xઅલંકારચૂડામણિની વૃત્તિ	ઉત્પાદાદિસિદ્ધિની ટીકા
અવિદિતસંજ્ઞક ગ્રંથ	ઉવએસરહસસની ટીકા
અષ્ટક	‘ઐન્દ્રસ્તુતિ(ચતુર્વિંશતિકા)
અષ્ટકદ્વાત્રિંશત્	„ નું વિવરણ

૧. આમાં મેં કેટલીક કૃતિઓનાં નામાંતરો તેમજ કોઈ કોઈના ગ્રંથાંશ નોધ્યાં છે. નામાંતરોનો નિર્દેશ આ પરિશિષ્ટના અંતમાં તેમજ ચતુર્થ પરિશિષ્ટમાં મેં કર્યો છે.
૨. x આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ અદ્યપિ અનુપલબ્ધ છે.
૩. આ તેમજ બીજી પણ કોઈ કોઈ કૃતિની ભાષા વિષે સંદેહ છે. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.
૪. આ કૃતિ પં. સુશીલવિજયગણિના ગુજરાતી ભાવાર્થ સહિત “શ્રી નેમિ-લાવણ્ય-દક્ષ-સુશીલ-ગ્રંથમાલા”માં “જ્ઞાનોપાસક સમિતિ” દ્વારા વિ. સં. ૨૦૧૫માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.
- ૫ + આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ એ વિવરણનું વિશિષ્ટ નામ છે.
૬. આ દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશતિકાની ટીકાનું નામ છે. આનાં અન્ય બે નામ છે : તત્ત્વદીપિકા અને તત્ત્વાર્થદીપિકા.
૭. ++ આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ અપૂર્ણ છે.
૮. આ કૃતિ સ્વોપજ વિવરણ, અજ્ઞાતકર્તૃક અવચૂરિ, અન્વય, હિન્દી ભાષાન્તર તથા ચાર પરિશિષ્ટો સહિત સચિત્ર સ્વરૂપે ‘ઐન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશતિકા’ના નામથી “પ. પ્ર. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૬૨માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

કમ્પયડિની વૃત્તિ (બૃહત્)	xતત્ત્વાલોકનું વિવરણ
++ „ „ (લઘુ) (અપૂર્ણ)	તર્કભાષા
¹ કર્પૂરપ્રકરની ટીકા (?)	++તિકન્વયોક્તિ (અપૂર્ણ)
કાવ્યકલ્પલતાની વૃત્તિ	xત્રિસૂત્ર્યાલોકનું વિવરણ
++કાવ્યપ્રકાશની ટીકા (અપૂર્ણ)	⁴ દીપિકા
કૂવદિકૃત્તત્ત્વવિસર્જકરણનું વિવરણ જુઓ	દેવધર્મપરીક્ષા
તત્ત્વવિવેક	xદ્રવ્યાલોક
ગુરુતત્ત્વવિશિષ્ટચયની ટીકા	x „ ની ટીકા
ગોડી-પાર્શ્વ-સ્તવન	દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા
xચિત્રરૂપપ્રકાશ	„ ની ટીકા.
xછન્દશૂડામણિની ટીકા	જુઓ અર્થદીપિકા
જૈનતર્ક	ધર્મપરિક્ષાનું વિવરણ
જૈનતર્કભાષા	ધર્મસંગ્રહનું ટિપ્પણ
જોગવીસિયાની ટીકા	નયપ્રદીપ
જ્ઞાનબિન્દુ	નયરહસ્ય
જ્ઞાનસાર	⁵ નયામૃતતરંગિણી
x „ની અવયૂર્ણિ	નયોપદેશ
„ ની ટીકા. જુઓ દીપિકા	નયોપદેશનું સ્પષ્ટીકરણ
++જ્ઞાનાર્ણવ (અપૂર્ણ)	જુઓ નયામૃતતરંગિણી
x „ની ટીકા	++નિશાભક્તદુષ્ટત્વવિચાર (અપૂર્ણ)
² તત્ત્વદીપિકા	વીરસ્તોત્રની ટીકા
³ તત્ત્વવિવેક	⁶ ન્યાયખંડખાદ્ય
⁴ તત્ત્વાર્થદીપિકા	xન્યાયબિન્દુ
++તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા (અપૂર્ણ)	xન્યાયવાદાર્થ

૧. આ કૃતિના પ્રણેતા વિષે શંકા છે. આવી બીજી પણ કોઈ કોઈ કૃતિ છે. એ બાબત મેં તેના અંતમાં પ્રશ્નાર્થક ચિહ્ન કૌંસમાં મૂકી સૂચવી છે.
૨. જુઓ પૃ. ૨૯૮, ટિ. ૬.
૩. આ કૂવદિકૃત્તત્ત્વવિસર્જકરણની વિવરણનું નામ છે.
૪. જુઓ પૃ. ૨૯૮, ટિ. ૬
૫. આ જ્ઞાનસારની ટીકાનું નામ છે.
૬. આ નયોપદેશના સ્પષ્ટીકરણનું નામ છે.
૭. આ વીરસ્તોત્રની ટીકાનું નામ છે.

ન્યાયાલોક
 પરમજ્યોતિઃપંચવિંશતિકા
 પરમાત્મપંચવિંશતિકા
 પાતંજલ યોગદર્શનની વ્યાખ્યા
 પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર
 પ્રતિમાશતક
 „ ની વૃત્તિ
 ++પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય (અપૂર્ણ)
 xપ્રમારહસ્ય
 પ્રમેયમાલા (અંશતઃ અપૂર્ણ)
 ફલાફલવિષયક પ્રશ્નપત્ર (સં.+ગુ.)
 ભાસરહસ્યનું વિવરણ
 xમંગલવાદ
 માર્ગપરિશુદ્ધિ
 મુક્તાશુક્તિ
 મુક્તાશુક્તિસંવાદ (? ગ્રન્થાંશ)
 યતિદિનચર્યા (?)
 *યોગદીપિકા
 xયોગદષ્ટિસમુચ્ચયની અવચૂરિ (?)
 xયોગબિન્દુની અવચૂરિ (?)
 લતા
 લતાદ્વય
 વાદમાલા
 ++ „ (અપૂર્ણ)
 ++ „ (,,)
 xવાદરહસ્ય
 xવાદાર્ણવ
 વારાણસીપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર
 વિજયપ્રભસૂરિક્ષામણક - વિજ્ઞપ્તિપત્ર
 વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય

xવિધિવાદ
 વિષયતાવાદ
 વીતરાગસ્તોત્રની ટીકા (બૃહત્). જુઓ
 સ્યાદ્વાદરહસ્ય (બૃહત્)
 વીતરાગસ્તોત્રની ટીકા (મધ્યમ).
 જુઓ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (મધ્યમ)
 વીતરાગસ્તોત્રની ટીકા (લઘુ). જુઓ
 સ્યાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ)
 વીરસ્તોત્ર
 „ નું વિવરણ
 જુઓ ન્યાયખંડખાદ્ય
 xવેદાન્તનિર્ણય
 xવેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ
 વૈરાગ્યકલ્પલતા
 ++વૈરાગ્યરતિ (અપૂર્ણ)
 શંખેશ્વરપાર્શ્વજિનસ્તોત્ર
 „
 „
 xશકપ્રકરણ
 શ(સ)મીનપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર
 શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની ટીકા. જુઓ
 સ્યાદ્વાદકલ્પલતા
 ષોડશકની ટીકા. જુઓ યોગદીપિકા
 xસપ્તભંગીતરંગિણી
 સપ્તભંગીનયપ્રદીપ
 સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈનું
 વિવરણ (?)
 સમીકાપાર્શ્વસ્તોત્ર
 સામાયારીપચરણનું વિવરણ
 xસિદ્ધાન્તતર્કપરિષ્કાર

¹xસિદ્ધાન્તમંજરી(શબ્દખંડ)ની ટીકા	સ્યાદ્વાદમંજૂષા
++સિદ્ધાન્તસહસ્રનામકોશ (અપૂર્ણ)	સ્યાદ્વાદમંજૂષા
સ્તોત્રાવલી	*સ્યાદ્વાદરહસ્ય (બૃહત્)
²++સ્યાદ્વાદકલ્પલતા	*સ્યાદ્વાદરહસ્ય (મધ્યમ)
³xસ્યાદ્વાદમંજરીની ટીકા. જુઓ	*સ્યાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ)

(આ) પાઇય કૃતિઓ

અજઞ્મમયપરિકખા	જઇલકખણસમુચ્ચય
xઆપભંશિક પ્રબન્ધ	ધમ્મપરિકખા
ઉવએસરહસ્સ	ભાસરહસ્સ
કૂવદિકૈન્તવિસઇકરણ	સામાયારીપયરણ
ગુરુતત્તવિણિચ્છય	xસિરિપુજજલેહ

(ઇ) ગુજરાતી કૃતિઓ

અગિયાર અંગની સજઞાય	એક સો આઠ (એક ?) બોલ
અગિયાર ગણધરને નમસ્કાર	કાગળદ્વય
અજઞ્મમયપરિકખાનો બાલાવબોધ	કાગળ પહેલો
અઢાર પાપસ્થાનકની સજઞાય	કાગળ બીજો
અમૃતવેલની સજઞાય (નાની)	કાયસ્થિતિનું સ્તવન
અમૃતવેલની સજઞાય (મોટી)	કુગુરુની સજઞાય (ગુ. + પા.)
આઠ યોગદૃષ્ટિની સજઞાય	ગણધરગુણગાન
આત્મપ્રબોધ સજઞાય (?)	++ગણધરભાસ (અપૂર્ણ)
આદેશપટ્ટક	ગુરુસદહણાસજઞાય (?)
xઆનન્દઘનની ચોવીસીનો બાલાવબોધ	ગોડીપાર્શ્વનાથસ્તવન
આંતરોલીમંડન વાસુપૂજ્યસ્વામીની થોય	ગૌતમસ્વામીનો છંદ (?)
આહાર-અનાહારની સજઞાય	ચડચાપડચાની સજઞાય
x‘ઉપશમ’શ્રેણીની સજઞાય	ચોવીસી (પહેલી)

૧. આને કેટલાક ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી કહે છે.

૨. આ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની ટીકાનું નામ છે.

૩. આ સ્યાદ્વાદમંજરીની ટીકાનું નામ છે.

૪-૬. આ અનુક્રમે વીતરાગસ્તોત્ર (અ. ૮)ની ટીકાનું નામ છે.

ચોવીસી (બીજી) ^૧	નયની અપેક્ષાએ સામાયિક
ચોવીસી (ત્રીજી)	નેમ-રાજુલનાં ગીત (બે)
ચૌદ ગુણસ્થાનની સજ્જા	પંચનિયંત્રીસંગહણીનો બાલબોધ (ગુ.
જંબૂસ્વામીનો રાસ	+ સં.)
જિનપ્રતિમાસ્થાપનસજ્જા	પંચપરમેષ્ઠિગીતા
"	પાંચ કુગુરુની સજ્જા
"	પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાની સજ્જા
જિનપ્રતિમાસ્થાપનસ્તવન	પિસ્તાળીસ આગમોનાં નામની
જેસલમેરપત્ર	સજ્જા
જ્ઞાનક્રિયાનીસજ્જા	પ્રતિક્રમણહેતુગર્ભિત સ્વાધ્યાય
જ્ઞાનસારનો બાલાવબોધ	ફલાફલવિષયક પ્રશ્નપત્ર (સં.+ગુ.)
તત્ત્વાર્થસૂત્રનો બાલાવબોધ	બ્રહ્મગીતા
'તપ'ગચ્છપતિની સજ્જા	મૌન એકાદશીનું દોઢ સો કલ્યાણકનું
તર્કભાષાનો બાલાવબોધ	સ્તવન
તુંબડાની સજ્જા	યતિધર્મબત્રીસી
તેર કાઠિયાનો નિબંધ	યોગની આઠ દષ્ટિની સજ્જા
દસ મતનું સ્તવન	વર્ધમાન જિનેશ્વરનું સ્તવન
દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગાલન	વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ
સ્તવન	*વિચારબિન્દુ
દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર	વિમળાચળનું સ્તવન
" " " નો ટબ્બો	વિશિષ્ટજિનસ્તવનો ("૧૭)
દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ	વિશિષ્ટજિનસ્તવનોરૂપ 'બે પદો
ધમ્મપરિક્રમાનું વાર્તિક. જુઓ	વિહરમાણજિનવીસી
વિચારબિન્દુ	વીરસ્તવ

૧. આ ચોવીસીનું બાવીસમું સ્તવન હિન્દીમાં છે.
૨. આ કૃતિ 'જંબૂસ્વામી રાસ'ના નામથી "શ્રી નગીનભાઈ મંછુભાઈ જૈન સાહિત્યોદ્ધાર ફંડ" તરફથી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે લખેલ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણો સહિત ઈ. સ. ૧૯૬૧માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.
૩. આમાં મારવાડી ભાષાની છાંટ છે.
૪. આ ધમ્મપરિક્રમાનું ગુજરાતી વાર્તિક છે.
૫. વીસ સ્તવનો પૈકી પહેલું અને બારમું હિન્દીમાં અને નવમું હિન્દી અને ગુજરાતીમાં છે.
૬. પંદર પદો પૈકી આ આઠમું અને બારમું છે.

વીરસ્તવન
વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન
વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવનનો
બાલાવબોધ
શાન્તિ જિન સ્તવન (નિશ્ચયવ્યવહાર-
ગર્ભિત)
શ્રીપાલ રાજાનો રાસ (ઉત્તરાર્ધ)
ષટ્સ્થાનકસ્વાધ્યાય
સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ (ગુ.મ્સં.)
સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈનું
વિવરણ (સં. + ગુ.)
સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય
સમકિત-સુખલડીની સજ્જાય
સમાધિશતક
સમુદ્ર-વહાણ-સંવાદ
સમ્યક્ત્વચોપાઈ
સંજમબત્રીસી
સંયમશ્રેણિપ્રરૂપણા
સંયમશ્રેણિવિચાર (સજ્જાય)
સંયમશ્રેણિવિચારનો ટબ્બા
સંવિગ્નપક્ષીયવદનચપેટા
સવા સો ગાથાનું નયરહસ્યગર્ભિત

સ્તવન
સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચાર-
રહસ્યગર્ભિત સ્તવન
સાધુના ગુણગાનની સજ્જાય
સાધુવન્દના
સિદ્ધ જિનનાં સહસ્ર નામ
સિદ્ધસહસ્રનામવર્ણન છંદ
સીમન્ધરસ્વામીનું સ્તવન
,, ,,
,, ,, નો બાલાવબોધ
સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિ
સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિરૂપ સ્તવન
સીમન્ધરસ્વામીનો બાલાવબોધ
સુગુરુની સજ્જાય (ગુ. + પા.)
સ્થાપનાકલ્પની સજ્જાય
સ્થાપનાચાર્યની સજ્જાય
હરિયાળી
હરિયાળી
હરિયાળીનો ટબ્બો
હિતશિક્ષાની સજ્જાય
હૂંડીનું સ્તવન
હેતુગર્ભિત પડિક્કમણની સજ્જાય

(ઈ) હિન્દી કૃતિઓ

અષ્ટપદી
‘આધ્યાત્મિક ગીત
ગીત
ગૌતમપ્રભાતિ સ્તવન
જસવિલાસ
જિન-ગીત

દિક્પટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ
નવનિધાન નવ સ્તવનો
નેમ-રાજુલનાં ગીત (૪)
નેમિનાથનું સ્તવન (બીજી ચોવીસીમાંનું)
વિશિષ્ટજિનસ્તવનો (૩^૧)

૧. શું આ જસવિલાસમાં અંતર્ગત છે ?

૨. વીસ સ્તવનો પૈકી પહેલું અને બારમું હિન્દીમાં છે જ્યારે નવમું હિન્દી અને ગુજરાતીમાં છે.

વિશિષ્ટજિનસ્તવનોરૂપ પદો (૧૩ ^૧)	સામાન્યજિનસ્તવનરૂપ આઠ પદો
^૨ સમતાશતક	સામ્યશતક
સામાન્યજિનસ્તવન	હોરીગીત (અંથાંશ)

નામોનાં સમીકરણો

અગિયાર ગણધરને નમસ્કાર = ગણધરગુણગાન
 અર્થદીપિકા = તત્ત્વદીપિકા = તત્ત્વાર્થદીપિકા
 અષ્ટક = અષ્ટકદ્વાત્રિંશત્ = જ્ઞાનસાર
 અષ્ટકદ્વાત્રિંશત્ = અષ્ટક = જ્ઞાનસાર
 આઠ યોગદષ્ટિની સજ્જાયા = યોગની આઠ દષ્ટિની સજ્જાયા
 આધ્યાત્મિકમતખંડન = આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા
 આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા = આધ્યાત્મિકમતખંડન
 ઐન્દ્રસ્તુતિ = ઐન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિંશતિકા
 ઐન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિંશતિકા = ઐન્દ્રસ્તુતિ
 કુગુરુની સજ્જાયા = પાંચ કુગુરુની સજ્જાયા
 ગણધરગુણગાન = અગિયાર ગણધરને નમસ્કાર
 ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાયા = સંવિગ્નપક્ષીયવદનચપેટા = હિતશિક્ષાની સજ્જાયા
 જૈનતર્કભાષા = તર્કભાષા
 જ્ઞાનસાર = અષ્ટક = અષ્ટકદ્વાત્રિંશત્
 તત્ત્વદીપિકા = અર્થદીપિકા = તત્ત્વાર્થદીપિકા
 તત્ત્વાર્થદીપિકા = અર્થદીપિકા = તત્ત્વદીપિકા
 તર્કભાષા = જૈનતર્કભાષા
 દસ મતનું સ્તવન = વર્ધમાન જિનેશ્વરનું સ્તવન
 દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગાલન સ્તવન = વીરસ્તવ = વીરસ્તવન =
 વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન = હૂંડીનું સ્તવન
 દ્રવ્ય-અનુયોગ-વિચાર = દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ
 દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ = દ્રવ્ય-અનુયોગ-વિચાર
 નયપ્રદીપ = સપ્તભંગીનયપ્રદીપ
 ન્યાયખંડખાદ્ય = મહાવીરસ્તવ = વીરસ્તોત્ર

૧. પંદર પદો પૈકી આઠમું અને બારમું ગુજરાતીમાં છે.
૨. આનું અપર નામ સામ્યશતક છે.
૩. અધિક નામાન્તરો માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૪.

પાંચ કુગુરુની સજ્જાય = કુગુરુની સજ્જાય

પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર = 'વારાણસી' પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર

પ્રતિક્રમણહેતુગર્ભિત સ્વાધ્યાય = હેતુગર્ભ પડિક્કમણની સજ્જાય

મહાવીરસ્તવ = ન્યાયખંડખાદ્ય = વીરસ્તોત્ર મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન =

સમવસરણનું સ્તવન

મુક્તાશુક્તિ = વૈરાગ્યરતિ

યતિધર્મબત્રીસી = સંજમબત્રીસી

યોગની આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાય = આઠ યોગદૃષ્ટિની સજ્જાય

વર્ધમાન જિનેશ્વરનું સ્તવન = દસ મતનું સ્તવન

'વારાણસી' પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર = પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર

વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ = સમુદ્ર-વહાણ-સંવાદ

વીરસ્તવ = દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગાલન સ્તવન = વીરસ્તવન =

વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન = હૂંડીનું સ્તવન

વીરસ્તવન = દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગાલન સ્તવન = વીરસ્તવ =

વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન = હૂંડીનું સ્તવન

વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન = દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગાલન સ્તવન =

વીરસ્તવ = વીરસ્તવન = હૂંડીનું સ્તવન

વીરસ્તોત્ર = ન્યાયખંડખાદ્ય = મહાવીરસ્તવ

વૈરાગ્યરતિ = મુક્તાશુક્તિ

ષટ્સ્થાનકસ્વાધ્યાય = સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ

સંવિગ્નપક્ષીયવદનચપેટા = ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાય = હિતશિક્ષાની સજ્જાય

સંજમબત્રીસી = યતિધર્મબત્રીસી

સપ્તભંગીનયપ્રદીપ = નયપ્રદીપ

સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ = ષટ્સ્થાનકસ્વાધ્યાય = સમ્યક્ત્વચોપાઈ

સમતાશતક = સામ્યશતક

સમવસરણનું સ્તવન = મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન

સમુદ્ર-વહાણ-સંવાદ = વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ

સમ્યક્ત્વચોપાઈ = સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ = ષટ્સ્થાનકસ્વાધ્યાય

સવા સો ગાથાનું નયરહસ્યગર્ભિત સ્તવન = સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિરૂપ સ્તવન

સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચારરહસ્યગર્ભિત સ્તવન = સીમન્ધરસ્વામીનું

સ્તવન

સાધુના ગુણગાનની સજ્જાય = સાધુવન્દના

સાધુવન્દના = સાધુના ગુણગાનની સજ્જાય

સામ્યશતક = સમતાશતક

સિદ્ધ જિનનાં સહસ્ર નામ = સિદ્ધસહસ્રનામવર્ણન છંદ

વિદ્ધસહસ્રનામવર્ણન છંદ = સિદ્ધ જિનનાં સહસ્ર નામ

સીમન્દરસ્વામીનું સ્તવન = સાડી ત્રણ સો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચારરહસ્યગર્ભિત સ્તવન

સીમન્દરસ્વામીને વિનતિરૂપ સ્તવન=સવા સો ગાથાનું નયરહસ્યગર્ભિત સ્તવન

હિતશિક્ષાની સજ્જાય = ચડચા પડચાની સજ્જાય = સંવિગ્નપક્ષીયવદનચપેટા

હૂંડીનું સ્તવન = દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગાલન સ્તવન = વીરસ્તવ =

વીરસ્તવન = વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન

હેતુગર્ભ પડિક્કમણની સજ્જાય = પ્રતિક્રમણહેતુગર્ભિત સ્વાધ્યાય

પરિશિષ્ટ ૩

ગ્રન્થકારોની સૂચી

[અ] જૈન

અ

ઉ

અકલંક (દિ.) ૧૫૨, ૮૭, ૧૩૮, ૧૪૩	ઉત્તમવિજય ૧૩૮
અભયદેવસૂરિ (તર્કપંચાનન) ૩૨, ૧૫૭	ઉદયવિજય ૮૨
અભયદેવસૂરિ (નવાંગીવૃત્તિકાર) ૫૨,	ઉપદેશવૃત્તિકૃત્ ૧૮૦
૮૬, ૧૭૮, ૨૪૫, ૨૪૬	ઉપાધ્યાયજી ૧૭, ૨૫, ૩૦, ૩૧, ૩૨,
અમરચંદ માવજી ૨૦૪	૩૫, ૩૭, ૩૮, ૪૨, ૪૩, ૪૮, ૪૯,
અમરચન્દ્રસૂરિ ૨૬, ૨૬	૫૦, ૫૧, ૫૩, ૬૩, ૬૯, ૧૮, ૨૬,
અમરચન્દ્રસૂરિ ૬૨ જુઓ સિંહશિશુક	૮૫, ૮૬, ૮૭, ૧૧૨, ૧૨૩, ૧૨૮,
અમિતગતિ (દિ.) ૨૦, ૧૮૬	૧૩૦, ૧૬૨, ૧૭૦, ૧૭૩, ૨૧૧,
અમૃતચન્દ્ર (દિ.) ૧૧૬	૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૫, ૨૫૫ જુઓ
અમૃતચન્દ્રસૂરિ (દિ.) ૨૦	જશ, જશવિજય, જશવિજય-ગણિ,
	જસવિજય, જસવિજયગણિ,
	ન્યાયાચાર્ય, યશોવિજય અને
	યશોવિજયગણિ

આ

આગમોદ્ધારક ૩૩, ૩૩ જુઓ આનન્દ-
સાગરસૂરિજી
આચાર્ય ૧૪૩, ૧૫૧ જુઓ
હરિભદ્રસૂરિ
આનન્દઘન(જી) ૫૭, ૨૧૨, ૨૪૧
આનન્દસાગરસૂરિજી ૩૩, ૨૨૦, ૨૩૫
જુઓ આગમોદ્ધારક
આનન્દસૂરિ ૬૨ જુઓ વ્યાઘ્રશિશુક
આવશ્યકનિર્યુક્તિકૃત્ ૨૪૮ જુઓ
ભદ્રબાહુ અને ભદ્રબાહુસ્વામી

ઉમાસ્વાતિ ૨૦, ૨૧, ૩૩, ૪૨, ૫૫,
૧૨૬, ૧૪૧, ૧૫૮, ૧૭૮ જુઓ
વાચક અને વાચક-ચકવર્તી
ઉમાસ્વામિગણિ ૧૨૮

ઋ

ઋષભદાસ ૪૧

૧. આથી ગ્રન્થના પ્રણેતા, સંકલનકાર, સંશોધક, સહાયક, લેખ લખનાર, પ્રસ્તાવનાકાર તથા વક્તા અભિપ્રેત છે.

૨. આ દેવનાગરી અંક તે ઉપોદઘાતનો પૃષ્ઠાંક છે.

ક

કમલસંયમ ૫૫

કર્પૂરવિજયજી (સન્મિત્ર) ૮૯, ૯૧,
૨૦૪

કાન્તિ ૧

કાન્તિવિજય ૧

કુંવરજી આણંદજી ૮૯, ૯૧

કુન્દકુન્દ (દિ.) ૫૫

કુલમણ્ડનગણિ ૧૩૯

ક્ષમાકલ્યાણ ૭૩

ગ

ગન્ધહસ્તિનું ૫૩ જુઓ ગન્ધહસ્તી અને

સિદ્ધસેન દિવાકર

ગન્ધહસ્તી ૫૪ જુઓ સિદ્ધસેનગણિ

ગન્ધહસ્તી ૫૨, ૫૩, ૫૬, ૧૭૯ જુઓ

સિદ્ધસેન દિવાકર

ગમ્ભીરવિજયગણિ ૧૯૭, ૧૯૯,
૨૦૧, ૨૦૩

ચ

ચતુરવિજયજી (અમરવિજયજીના શિષ્ય)

૭૪, ૧૯, ૭૨, ૧૨૫

ચન્દુલાલ ૧૩૭

ચન્દ્રસેનસૂરિ ૧૩૧

ચાંદવડકર બાલચંદ હીરાચંદ ૨૦૩

જ

જંબૂવિજયજી ૫૭, ૨૪૨

જયચન્દ્ર ૧૭૯

જયચન્દ્રસૂરિ ૭૩

જયરામ ૧૮૬

જશ ૪૨, ૪૪, ૫૦, ૬૪, ૬૯, ૭૮,
૮૮ જુઓ ઉપાધ્યાયજીજશવિજય ૪૪ (કવિ), ૧૩૯ (કવિ),
૨૧૧ (કવિ), ૨૧૨

જશવિજયગણિ ૫૭, ૧૬૯

જસવિજયગણિ ૧૧૯, ૧૮૪, ૧૯૫

જસવિજય (વિમલહર્ષના શિષ્ય) ૧૯
જુઓ યશોવિજય

જિનભદ્ર ૧૩૬ જુઓ ભાષ્યકાર

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ ૩૨, ૯૬,
૯૮, ૧૦૬, ૧૨૪, ૧૩૪, ૧૭૧,
૧૭૯, ૧૯૦

જિનમણ્ડન ૧૮૬

જિનવિજય (ત્રિમાવિજયના શિષ્ય) ૬૪

જિનહર્ષ ૭૩

જિનેશ્વરસૂરિ ૨૨૭

જૈન કામતાપ્રસાદ (દિ.) ૨૦

જ્ઞાનવિમલસૂરિ ૨૮, ૭૮, ૨૪૨

જ્ઞાનસાર(ગણિ) ૨૦૭, ૨૦૯

જ્ઞાનાનન્દ ૨૦૮

ઝ

ઝવેરી મોહનલાલ ભ. ૬૭

ઢ

ઢરબારીલાલ જૈન કોઠિયા (દિ.) ૫૮, ૫૯
દાનવિજયગણિ ૧૧૫

દેવગુપ્ત ૧૨૭

દેવચન્દ્ર (અધ્યાત્મરસિક) ૨૮, ૭૨,
૬૪, ૭૮, ૨૦૧, ૨૦૩

દેવરાજ ૨૫૩

દેવવિજયગણિ ૧૭

દેવસૂરિ ૧૨૭

દેવસેન (? અન્ય) ૧૮૬

દેવસેન (દિ.) ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૬૮

દેશાઈ મોહનલાલ દલીયંદ ૭૪, ૭૫, ૨, ૩, ૧૦, ૧૩, ૧૮, ૧૩૮

દોશી બેચરદાસ ૧૨૮

ધ

ધનપાલ ૨૦૧

ધર્મદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ, ૧૭૮, ૨૫૪

ધર્મભૂષણ (ત્રીજા) (દિ.) ૫૮, ૫૯, ૧૦૧

ધર્મસાગરગણિ ૪૦, ૪૩, ૧૬૨, ૧૭૬, ૧૮૭

ધુરન્ધરવિજયગણિ ૧૪, ૮૨, ૧૨૫, ૧૬૮

ન

નન્દલાલ (દિ.) ૨૦

નન્નસૂરિ ૨૫૪

નયાન્દિ ?)સાગરગણિ ૧૧૮

નેમિયન્દ (ભાંડાગારિક) ૨૪૩

નેમિયન્દ શાસ્ત્રી (દિ.) ૨૧૦

ન્યાયાચાર્ય ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૬૦, ૬૬, ૭૦, ૧૦૩, ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૫, ૧૬૫, ૧૬૮, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૮૫, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૫,

૨૩૧, ૨૩૩, ૨૪૩, ૨૪૫, ૨૪૭
જુઓ ઉપાધ્યાયજી

પ

પદ્મવિજય ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૮૦, ૧૮૩, ૨૩૮, ૨૪૨

પાર્શ્વકીર્તિ ૧૮૬

પાશચન્દ્ર ૧૭૬

પુણ્યવિજયજી ૫૪, ૨, ૩, ૧૮, ૪૮, ૮૮, ૧૮૬

પૂજ્યપાદ (દિ.) ૧૨૬, ૨૧૧, ૨૧૨

પ્રતાપવિજયજી ૭૩, ૧૬૬

પ્રભાચન્દ્ર (દિ.) ૧૬૫, ૧૭૪, ૨૧૧

પ્રભાનન્દસૂરિ ૧૧૮

પ્રેમી નાથૂરામ (દિ.) ૧૨૬

બ

બખ્ખભટ્ટિસૂરિ ૩૧, ૩૪

બુદ્ધિસાગર(સૂરિ) ૮૫

બુદ્ધિસાગરસૂરિજી ૭૩, ૨૧૨

ભ

ભગવતીદાસ (દિ.) ૩૮

ભગવાનદાસ હરખચંદ ૮૩

ભદ્રંકરવિજયજી ૨૧૮

ભદ્રબાહુ ૨૪૮ જુઓ આવશ્યક-નિર્યુક્તિકૃત

ભદ્રબાહુસ્વામી ૧૭૮, ૨૨૨, ૨૫૨

ભાનુવિજયજી ૪૦, ૧૨૪

ભાવપ્રભસૂરિ ૭૧, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૭૫, ૧૭૮, ૧૮૦

ભાષ્પકાર ૧૪૧, ૧૫૭, ૧૭૮ જુઓ

જિનભદ્ર

ભાષ્યકૃત ૧૪૩, ૧૫૮

ભાષ્યસુધામ્ભોનિધિ ૧૨૭

ભોજસાગર ૧૩૭

મ

મલયગિરિ ૬૭, ૧૭૮

મલયગિરિસૂરિ ૩૨, ૮૫, ૮૬, ૧૨૭,

૧૩૭, ૧૮૫, ૨૩૬

મલ્લવાદી, ક્ષમાશ્રમણ ૩૨, ૫૬, ૮૫,

૮૬, ૧૩૧, ૨૪૧, ૨૫૪

મલ્લિષેણ ૧૪૮

મહાવાદી ૩૦, ૧૪૩, ૧૫૮ જુઓ

સિદ્ધસેન (દિવાકર)

મહેતા મનઃસુખભાઈ કિરત્યંદ ૧૦૫

માણિક્યચન્દ્રસૂરિ ૫૧

માણિક્યસાગર ૧૧૮

માનવિજયગણિ ૭, ૧૮૬, ૨૧૮

માલવણિયા દલસુખ ૮૪

મુનિચંદ્રસૂરિ ૧૩૭

મૂલ ટીકાકાર ૧૮૦

મેઘરાજ ૧૧૮

મેરુવિજય ૩૨

મોરખિયા વસન્તલાલ કાન્તિલાલ ૨૧૦

મોહનવિજયજી (મોહનસૂરિ) ૨૨૦

ય

યશોભદ્રસૂરિ ૨૦૬, ૨૧૩, ૨૧૪

યશોવિજય ૬૭, ૭૪, ૪૮, ૬૮, ૧૮૧

જુઓ ઉપાધ્યાયજી

યશોવિજય (? અન્ય) ૨૨૫

યશોવિજય (વિમલહર્ષના શિષ્ય) ૧૮

જુઓ જસવિજય

યશોવિજયગણિ ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૨૧,

૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮,

૨૯, ૩૦, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૪૦,

૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૯, ૬૦, ૫, ૮, ૧૫,

૧૮, ૧૯, ૨૧-૨૬, ૨૮, ૩૮, ૪૦,

૪૨, ૪૪, ૪૮, ૫૨, ૫૬, ૫૭, ૬૫,

૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૩, ૧૦૦,

૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૧૪, ૧૧૫,

૧૧૮, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૨૯,

૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮,

૧૩૯, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫,

૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૪, ૧૫૮, ૧૬૦,

૧૬૧, ૧૬૨, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૮૩,

૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૮, ૨૦૪, ૨૦૫,

૨૦૬, ૨૧૫, ૨૨૦, ૨૪૫, ૨૪૬,

૨૪૭, ૨૪૮, ૨૫૪, ૨૫૫

યશોવિજયગણિ (અન્ય ?) ૧૨૮

યશોવિજયજી ૫૩, ૭, ૮, ૬૪, ૭૫,

૭૬, ૧૨૮, ૨૧૦ જુઓ ઉપાધ્યાયજી

યશોવિજયજી ઉ. ૫૩, ૭૭, ૧૫૮

યશોવિજયજી (વિજયધર્મસૂરિના શિષ્ય)

૨, ૩

યોગાચાર્ય ૧૭૮

૨

રત્નશેખરસૂરિ ૧૮, ૭૭

રવિસાગર ૩૨

રાજશેખર ૧૧૮

રામસિંહ ૧૩૮

લ

લાઘાશા ૬૦
લાલન, પં. ૬૫
લાવણ્યવિજય ૨૨૦
લાવણ્યસમય ૫૪
લોકાશાહ ૫૪

વ

વકીલ મૂલચંદ નથુભાઈ ૧૭૫, ૧૮૦
વાચક ૧૭૧ જુઓ ઉમાસ્વાતિ
વાચકચક્રવર્તી ૧૪૧, ૧૫૮, ૧૭૮
વાદિવેતાલ ૧૫૭ જુઓ શાન્તિસૂરિ
વિજયદર્શનસૂરિજી ૧૪૧, ૧૫૨
વિજયનન્દનસૂરિજી ૧૪૧, ૧૪૨
વિજયનેમિસૂરિજી ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૨,
૧૫૫
વિજયપદ્મસૂરિજી ૪૬, ૪૭, ૭૪, ૧૫૧
વિજયપ્રભસૂરિ ૧૨૫
વિજયલબ્ધિસૂરિજી ૫૭, ૭૨
વિજયલાવણ્યસૂરિજી ૧૦૪, ૧૦૫,
૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૩૦,
૧૪૮
વિજયસિંહ ૫૦, ૨૧૨
વિજયામૃતસૂરિજી ૧૪૮
વિજયોદયસૂરિજી ૧૨૭, ૧૩૮, ૧૪૨
વિદ્યાનન્દ (દિ.) ૧૪૦
વિનયવિજય ૭૫
વિનયવિજયગણિ ૪૯, ૭૪, ૬૭, ૭૧,
૭૪, ૭૫, ૮૨, ૧૮૬, ૨૦૭
વિમલકીર્તિ ૨૧
વિમલદાસ (દિ.) ૧૧૫
વીરવિજય ૫૬, ૧૮૭, ૧૮૮

વૃદ્ધાચાર્ય ૩૨
વૃદ્ધિવિજય ૮૨
વૃદ્ધિવિજય ૨૫૪
વ્યાઘ્રશિશુક ૬૨ જુઓ આનંદસૂરિ

શ

શયંભવસૂરિ ૩૮
શાન્તિસૂરિ ૧૩૧ જુઓ વાદિવેતાલ
શાન્તિસૂરિ ૧૫૭
શાન્તિસૂરિ ૨૪૧
શાહ દીપચંદ છગનલાલ ૨૦૩
શાહ દુર્લભદાસ કાલિદાસ ૪૦
શાહ ધીરજલાલ ટોકરશી ૮૮
શાહ પી. કે. ૨૦૨
શિવલાલ ૧૮
શિવશર્મસૂરિ ૧૩૭
શિવાનન્દવિજયજી ૧૮૬
શીલાંકસૂરિ ૨, ૧૮૮
શોભન (મુનિ) ૨૦, ૩૧
શ્રુતસાગર (દિ.) ૫૫

સ

સંઘતિલકસૂરિ ૨૧૪
સંઘવી વેલચંદ ધનજીભાઈ ૨૦૪
સંઘવી સુખલાલ ૫૩, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૨,
૮૪ જુઓ સુખલાલ, પં.
સમન્તભદ્ર (દિ.) ૩૬, ૫૨, ૫૬, ૮૭,
૧૩૮, ૧૪૩
સિંહવાદિગણિ કામાશ્રમજી ૧૮, ૮૫,
૨૫૪ જુઓ સિંહસૂરિવાદિગણિ
કામાશ્રમજી
સિંહવિજય ૫૦, ૨૧૨

સિંહશિશુક દર જુઓ અમરચન્દ્રસૂરિ
 સિંહસૂરિવાદિગણિ ક્ષમાશ્રમણ ૫૭,
 ૨૪૨ જુઓ સિંહવાદિગણિ
 ક્ષમાશ્રમણ
 સિદ્ધર્ષિ ૮૪, ૧૮૦
 સિદ્ધસેન ૫૬, ૮૭, ૧૩૬, ૧૮૦
 સિદ્ધસેનગણિ ૫૪, ૧૨૬, ૧૬૮
 સિદ્ધસેન (દિવાકર) (વાદી) ૩૦, ૩૨,
 ૩૮, ૪૨, ૫૨, ૫૪, ૫૬, ૮૬,
 ૧૦૬, ૧૩૪, ૧૪૩, ૧૬૮, ૨૪૮
 જુઓ મહાવાદી
 સુખલાલ પં. ૩૧, ૬૬, ૮૪, ૮૫, ૧૦૦,
 ૧૦૧, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૩, ૧૪૮,
 ૧૬૧, ૧૮૦, ૨૦૬ જુઓ સંઘવી
 સુખલાલ
 સુધર્મસ્વામી ૧૭૮
 સુશીલવિજયગણિ ૧૪૮
 સોમસુન્દરસૂરિ ૨૫૪
 સોમોદયગણિ ૧૧૮
 સૌભાગ્યસાગર ૧૮૬
 સ્તુતિકાર ૧૪૩
 ઉ
 હરરાજ ૨૫૩

હરિ ૨૬, ૨૬ જુઓ હરિષેણ
 હરિભદ્રસૂરિ (યાત્રિનીના ધર્મસૂનુ) ૩૨,
 ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૫૫, ૫૬, ૫૭,
 ૫૯, ૬૦, ૭૨, ૧૫, ૪૮, ૮૧, ૮૫,
 ૧૧૮, ૧૨૭, ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૬,
 ૧૬૦, ૧૭૮, ૧૮૬, ૧૮૦, ૧૮૪,
 ૧૮૫, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૩, ૨૧૪,
 ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૩૧,
 ૨૩૨, ૨૪૫
 હરિભદ્રાચાર્ય ૧૪૧, ૧૭૮
 હરિષેણ (દિ.) ૧૮૬
 હરિષેણ ૨૬, ૨૬ જુઓ હરિ
 હીરાકુમારી ૮૪
 હીરાલાલ વિ. હંસરાજ ૮૬
 હીરાલાલ હંસરાજ ૧૪૮
 હેમચન્દ્રવિજય
 હેમચન્દ્રસૂરિ (કલિ.) ૨૫, ૫૭, ૫૮, ૭૨,
 ૨૪, ૨૬, ૧૧૮, ૧૪૮, ૧૭૧, ૨૦૧
 જુઓ હેમસૂરિ
 હેમચન્દ્રાચાર્ય ૬૭, ૧૭૮
 હેમરાજ પાંડે (દિ.) ૨૦, ૧૬૬, ૧૬૮
 હેમવિજય ૩૨, ૨૦૮
 હેમસૂરિ ૧૦૪, ૧૧૮ જુઓ
 હેમચન્દ્રસૂરિ

[આ] અજૈન

અર્ચટ (બૌદ્ધ) ૧૩૧, ૧૩૨ જુઓ

ચ

ધર્માકરદત્ત

આચાર્ય ૧૫૮ જુઓ 'ઉદયન અને

ઉદયનાચાર્ય

ઉ

ચતુર્ભુજ ૮૨

ચિન્તામણિકાર ૧૫૦ જુઓ ગંગેશ

ચિન્તામણિકૃત ૧૦૪, ૧૪૧, ૧૫૧,

૧૫૮

ઉદયન ૧૨૦, ૧૨૩, ૧૪૭, ૧૫૦,

જ

૧૭૮ જુઓ આચાર્ય

ઉદયનાચાર્ય ૬૪, ૧૦૪, ૧૪૧

ઉદ્દ્યોતકર ૧૫૮

જગદીશ ૬૭

જયદેવ ૭૦

જનકીનાથ શર્મા ૧૦૨

જૈમિનિ ૭

ક

કાણે, મહોપાધ્યાય ૨૫

ત

કાવ્યપ્રકાશકાર ૧૭૮ જુઓ મમ્મટ

કુમારિલ ભટ્ટ (મીમાંસક) ૮૭, ૧૦૧

તાન્ત્રિક ૧૭૮

કેશવમિશ્ર ૨૦, ૧૦૧

થ

ગ

થિલ ૧૪૧

ગંગેશ (ઉપાધ્યાય) ૬૧, ૬૨, ૬૪,

દ

૧૦૮ જુઓ ચિન્તામણિકાર અને

ચિન્તામણિકૃત

ગદ્યધર ૨૧, ૧૬૧

દેવે કનૈયાલાલ ભાઈશંકર ૨

દેવે ટી. એન. ૨૫૪

દિફનાગ (બૌદ્ધ) ૨૧, ૧૪૧

દિધિતિકૃત ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૫૮

ગુણાનન્દ ૬૭

ગુણાનન્દ વિદ્યાવાગીશ ૬૬, ૧૫૨

જુઓ રઘુનાથ

ગૌતમ ૨૪૮

દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઈ ૨૧૧

૧. એઓ 'આચાર્ય' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. એમનું અપર નામ 'ઉદયકર' છે. એમનો જન્મ દરભંગાની ઉત્તરે વીસ માઈલ ઉપર આવેલા મહારોણિક ગામમાં થયો હતો. એમણે શકસંવત્ ૮૦૬માં લક્ષણાવતી નામની કૃતિ રચી હતી. એમની અન્ય કૃતિઓ નીચે મુજબ છે :

આત્મતત્ત્વવિવેક કિંવા બૌદ્ધધિક્કાર, યાને બૌદ્ધાધિકાર, કિરણાવલી, કુસુમાંજલિ અને ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકાપરિશુદ્ધિ.

ધ

ધમકીર્તિ (બૌદ્ધ) ૧૩૧, ૧૫૧
 ધર્મશૃંગાલક ૧૭૯
 ધર્મકરદત્ત ૧૩૧ જુઓ અર્થટ

ન

નારાયણાચાર્ય ૧૫૨
 નૃસિંહ પંચાનન ૧૦૨
 ન્હાનાલાલ ૬૧

પ

પક્ષધરમિશ્ર ૬૪, ૬૫, ૧૦૪, ૧૦૮,
 ૧૫૦, ૧૫૧
 પતંજલિ મહર્ષિ ૪૧, ૫૫, ૫૯, ૧૪૨,
 ૨૦૬, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨
 પ્રકાશાત્મયતિ ૩૧
 પ્રજાકરગુપ્ત (બૌદ્ધ) ૨૦, ૧૦૧, ૧૪૧
 પ્રભાકર ૧૦૪, ૧૨૩
 પ્રભાકર ભટ્ટ ૭
 પ્રેમાનન્દ ૫૫, ૬૪

ભ

ભટ્ટ જુઓ કુમારિલ ૧૦૪, ૧૪૧
 ભટ્ટાચાર્ય ૩૩, ૧૦૪, ૧૩૨
 ભામહ ૧૧
 ભૂષણકાર ૧૦૪
 ભૂષણસારકૃત્ ૧૪૧
 ભોજ ૨૨૯, ૨૩૩

મ

મણિકૃત્ ૧૦૪, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩,
 ૧૫૧, ૨૧૪

મણ્ડનમિશ્ર ૩૧, ૧૪૧

મથુરાનાથ ૨૧, ૬૬, ૧૦૮, ૧૩૨
 મથુરાનાથ તર્કવાગીશ ૨૨, ૬૬
 મધુસૂદન ૨૦, ૫૨, ૬૦, ૬૧, ૮૫, ૮૭
 મધુસૂદન સરસ્વતી ૬૧

મનુ ૧૦૪, ૧૭૯
 મમ્મટ ૨૫ જુઓ કાવ્યપ્રકાશકાર
 મહાપ્રલયવાદી ૧૫૯
 મહાભાષ્યકાર ૨૦૬
 મહેતા નર્મદાશંકર દેવશંકર ૭૩
 માધવાચાર્ય ૬૦ જુઓ વિદ્યારણ્ય

મિશ્ર ૧૦૪, ૧૫૧, ૧૫૯

મુરારિ ૧૪૧

મુરારિમિશ્ર ૧૦૨

ય

યાદવ ૧૦૧, ૧૦૩
 યૌક્તિક ૧૬૦

૨

રઘુદેવ (ન્યાયાલંકાર) ૬૭
 રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્ય ૬૭, ૬૮, ૧૪૧

રઘુનાથ ૬૬ જુઓ દીપ્તિકૃત્
 રઘુનાથ શિરોમણિ ૬૨, ૬૫, ૬૭,
 ૧૦૭, ૧૦૮

રાધાકૃષ્ણ ૧૮૦

રામદાસ ૧૭૯

રામભદ્ર ૬૭

રામભદ્ર સાર્વભૌમ ૨૨, ૬૭, ૧૫૯

વ

વર્ધમાન ૬૨, ૬૪, ૧૨૩, ૧૫૧, ૧૫૯

વાચસ્પતિમિશ્ર ૨૦, ૩૧, ૮૫
વાત્સ્યાયન ૩૪
વિદ્યારણ્ય ૬૦ જુઓ માધવાચાર્ય
વિવરણાચાર્ય ૩૧, ૫૨, ૮૭
વિશ્વનાથ ૨૫
વેલણકર હરિ દામોદર ૧૮
વ્યાસ (ભાષ્યકાર) ૫૯
વ્યાસ ૨૨૮
વ્યાસ ૨૩૨

શ

શકટસૂત્ર ૨૪૮

શંકરસ્વામી ૧૫૮

શિરોમણિ ૧૫૨, ૧૫૮ જુઓ
દીપતિકૃત્

શિવાદિત્ય ૬૧
શિવાદિત્યમિશ્ર ૧૦૨
શ્રીકૃષ્ણ ન્યાયાલંકાર ૧૦૩
શ્રીહર્ષ ૧૧, ૬૨, ૧૦૬

સ

સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ, ડૉ. ૬૧, ૭૫
સર્વજ્ઞાત્મમુનિ ૩૧
સાયણાચાર્ય ૬૦
સુરેશાચાર્ય ૩૧
સ્વતંત્ર (?) ૧૫૮

હ

હરિદાસ ન્યાયાલંકાર ૬૫
હોલ (Hall) ૬૬

પરિશિષ્ટ ૪

ગ્રન્થો અને લેખોની સૂચી^૧

[અ] જૈન

અ

અગિયાર અંગ ઉપાંગની સજ્જાય ૪૬,
૪૭અગિયાર અંગની સજ્જાય ૪૬, ૪૭,
૬૯, ૧૨, ૧૪, ૨૫૦અજિતનાથનું સ્તવન, તારંગામંડન ૪૪,
૪૬અજ્ઞાપ્યમયપરિક્ષા ૨૨, ૫૧, ૮,
૧૨૮, ૧૬૨, ૧૬૪, ૨૫૫ જુઓ
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા

- અનુવાદ ૧૬૪

- છાયા ૧૬૪

- બાલાવબોધ ૧૬૨, ૧૬૫

- ભાષાંતર (અજ્ઞાત) ૧૬૫

- વિવરણ (ગુ. સ્વોપજ્ઞ) ૨૨

- વિવરણ (સં. સ્વોપજ્ઞ) ૨૨

- વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૮, ૧૬૨, ૧૬૪,
૧૬૫

અંચલમતદલન ૨૦

અઢાર પાપસ્થાનક તથા બાર ભાવનાની
સજ્જાય ૮૮અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાય ૪૬,
૪૭, ૫૮, ૮૮- ગુજરાતી અર્થ અને રહસ્ય ૮૮, ૮૧
- વિવેચન ૮૮, ૮૧અઢાર પાપસ્થાનકોની સજ્જાયોની
ચોપડી ૮૮અઢારમી સદીના મહાન જ્યોતિર્ધર
મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી (ટૂંક
પરિચય) ૭૪

*અણાઈવીસિયા ૧૪૩

અણુઓગદાર ૩૫, ૧૦૧, ૧૦૫,
૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૭, ૨૫૦ જુઓ
અણુઓગદાર (સુત્ત), અનુયોગદુવાર,
અનુયોગદ્વાર અને અનુયોગદ્વારસૂત્ર

- વૃત્તિ ૧૦૫

અણુઓગદાર (સુત્ત) ૨૫૩ જુઓ
અણુઓગદાર

- ચુલ્લિ ૨૫૩

અણુતરોવવાઈયદસા ૨૫૦ જુઓ
અનુત્તરોપપાતિકદશા

અધ્યાત્મબિન્દુ ૨૦, ૨૪, ૭૦, ૨૦૪

અધ્યાત્મમતપરીક્ષા ૨૦, ૨૦, ૧૨૦,
૧૨૧, ૧૨૨, ૧૬૪, ૧૭૭, ૨૩૭,

૨૪૮ જુઓ અજ્ઞાપ્યમયપરિક્ષા

- બાલાવબોધ ૨૦, ૧૬૫, ૧૭૧,
૧૭૩

૧. આમાં કોઈ કોઈ ગ્રન્થાંશની પણ મેં નોંધ લીધી છે.

૨. *આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ તે ગ્રન્થાંશ છે.

અધ્યાત્મસાર ૨૧, ૨૪, ૩૯, ૪૧, ૫૧,
૫૫, ૬૦, ૧૮, ૮૦, ૮૭, ૧૧૬,

૧૮૭ જુઓ અધ્યાત્મસારપ્રકરણ

- અનુવાદ ૧૮૭

- ટબ્બો ૧૮૭, ૧૮૮

- ટીકા ૧૮૭, ૧૮૮

- ભાષાંતર ૧૮૮

અધ્યાત્મસાર-અધ્યાત્મોપનિષદ્જ્ઞાન-
સારપ્રકરણરત્નત્રયી ૧૮૭

અધ્યાત્મસારપ્રકરણ ૨૦૬ જુઓ
અધ્યાત્મસાર

અધ્યાત્મી શ્રીઆનન્દધન અને શ્રી
યશોવિજય ૭૫, ૧૧

અધ્યાત્મોપદેશ ૧૯, ૨૪, ૭૦, ૨૦૪

અધ્યાત્મોપનિષદ્ ૧૯, ૨૪, ૩૯, ૪૧,
૫૧, ૫૮, ૮૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૮૭,
૧૮૮, ૨૦૦, ૨૦૧

અધ્યાત્મોપનિષદ્ (હૈમ) ૧૧

અનન્તવીર્ય-જિન-સ્તવન ૫૬

*અનાત્મશંસાષ્ટક ૮૦

અનુત્તરોપપાતિકદશા ૨૫૦ જુઓ
અણુત્તરોવવાઈયદસા

અનુભવવાણી, વાયક જશની ૨૦૮

અનુયોગદ્વાર ૧૮૨ જુઓ અણુ-
ઓગદાર

અનુયોગદ્વાર ૧૦૭, ૧૩૬, ૧૬૩,
૧૭૩, ૧૭૭, ૧૮૨, ૨૪૨, ૨૫૦

- બૃહદ્વૃત્તિ ૧૮૭

- મૂલટીકા ૧૮૭

અનુયોગદ્વારસૂત્ર ૧૮૭ જુઓ
અણુઓગદાર

અનેકાન્તજયપતાકા ૫૬, ૧૪૬, ૨૧૩

- ઉપોદ્ઘાત (અંગ્રેજી) ૨૦૫, ૨૨૦,
૨૪૫

- વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૫૬

અનેકાન્તપ્રવેશ ૨૦, ૨૪, ૩૩, ૩૬,
૭૧, ૧૧૮

અનેકાન્તવાદપ્રવેશ ૨૦, ૧૧૮, ૧૪૧

*અનેકાન્તવાદમાહાત્મ્યવિશિકા ૧૧૭

અનેકાન્તવ્યવસ્થા ૧૬, ૨૧, ૩૩, ૩૫,
૩૬, ૩૮, ૫૬, ૭૧, ૪, ૮૭, ૧૧૫,

૧૧૭, ૧૧૮, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૧,
૧૬૦, ૧૭૩, ૧૭૭ જુઓ જૈનતર્ક

અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણ ૧૧૫

- પ્રકાશકીય નિવેદન ૨૯

- વિવૃત્તિ ૧૧૫

અન્તકૃદશા ૨૫૦ જુઓ આઠમું અંગ
અન્તગડ ૬૮

અન્તગડદસા ૨૫૦

અન્યયોગવ્યવસ્થેદ્વાત્રિશિકા ૩૬,
૧૧૭, ૧૩૬, ૧૪૮

- ટીકા જુઓ સ્યાદ્વાદમંજરી ૧૪૮

અભિધાનચિન્તામણિ ૧૭૫, ૧૮૪

અભિનન્દનનાથનું સ્તવન (ચોવીસી
પહેલી) ૪૧

અભિનન્દનનાથનું સ્તવન ૪૪, ૪૭

અમૃતવેલની સંજ્ઞાય (નાની) ૪૬, ૪૭,
૮૮, ૮૮

- વિવેચન ૮૮

અમૃતવેલની સંજ્ઞાય (મોટી) ૪૬, ૪૭,
૮૮

અયોગવ્યવસ્થેદ્વાત્રિશિકા ૧૭૩,
૧૮૭

અર્થદીપિકા ૨૨૫ જુઓ તત્ત્વદીપિકા

અને તત્ત્વાર્થદીપિકા
અર્હસ્તુતિ ૩૨ જુઓ એન્દ્રસ્તુતિ,
એન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિંશતિકા અને
જિનસ્તુતિ

અર્હન્નામસહસ્રસમુચ્ચય ૬૪
અલંકારયૂડામણિ ૨૩, ૨૫, ૧૨, ૨૫,
૨૬

- ટીકા ૭૧, ૨૬, ૧૭૭
- વિવરણ ૨૩, ૨૬, ૧૦૪
- વૃત્તિ ૨૫, ૫૭, ૨૫
- „ (હૈમ) ૨૫

અષ્ટક (યશો.) ૧૧, ૧૭૭, ૧૮૪ જુઓ
અષ્ટકદ્વાત્રિંશત્ અને જ્ઞાનસાર

- વૃત્તિ ૧૭૭

અષ્ટક (હરિ) ૧૧, ૧૮૭ જુઓ
અષ્ટક(પ્રકરણ) (હરિ.)

અષ્ટકદ્વાત્રિંશત્ ૨૦૧ જુઓ અષ્ટક
(યશો.)

અષ્ટકપ્રકરણ (યશો.) ૨૦૧, ૨૪૬
જુઓ અષ્ટકદ્વાત્રિંશત્

અષ્ટક(પ્રકરણ) ૨૨૭ જુઓ અષ્ટક
(હરિ.)

- વૃત્તિ (જિને.) ૨૨૭

અષ્ટકપ્રકરણ (હરિ.) ૫૭ જુઓ અષ્ટક
(હરિ.)

અષ્ટપદી ૫૦, ૬૮, ૭૦, ૨૦૭

અષ્ટપ્રકારી પૂજા ૧૭

અષ્ટશતી ૩૩, ૧૪૦

- ભાષ્ય ૧૪૦ જુઓ અષ્ટસહસ્રી તેમજ
આપ્તમીમાંસાલંકૃતિ

અષ્ટસહસ્રી ૨૩, ૫૬, ૧૨૨, ૧૨૮,
૧૩૮, ૧૪૦ જુઓ અષ્ટશતીભાષ્ય

- વિવરણ ૪૦, ૫૬, ૬૫, ૬૭, ૬૮,
૭૧, ૧૮, ૨૦, ૧૦૪, ૧૧૮, ૧૨૮,
૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૫૧, ૧૫૫,
૧૬૮, ૧૭૭

- વિવેચન ૧૪૦

અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરણ ૧૩૮

- ટિપ્પણી ૧૩૮

*અસ્મૃશદ્ગતિવાદ ૧૮, ૧૪૭, ૧૫૭,
૨૩૫

આ

આઉરપચ્ચક્ષમાણ ૧૮૭, ૨૫૦ જુઓ
આતુરપ્રત્યાખ્યાન

- વૃત્તિ ૧૮૭

આકર ૧૧૭, ૧૩૬, ૧૮૭ જુઓ
પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક

આગમ ૧૨૧ જુઓ આવસ્સયનિજજુતિ
આગમ ૧૧૭, ૧૨૨, ૧૮૭, ૨૩૭,
૨૫૩

આચાર ૮૩, ૮૭, ૧૧૧, ૧૭૭, ૨૪૪,
૨૫૦ જુઓ આચારાંગ,
આચારાંગસૂત્ર, આચાર, પહેલું અંગ
અને પ્રથમ અંગ

આચારપ્રદીપ ૨૦

આચારાંગ ૧૭૭, ૧૮૧, ૨૩૭ જુઓ
આચાર

- ચૂર્ણ ૧૮૭

- ટીકા ૧૮૭

- નિર્યુક્તિ ૧૭૭, ૧૮૭, ૧૮૫

- વૃત્તિ ૧૮૫

આચારાંગસૂત્ર ૧૩૬, ૧૮૭ જુઓ
આચાર

આચારોપદેશ ૩૧
 આઠમું અંગ ૬૯ જુઓ અન્તકૃદશા
 આઠ યોગદષ્ટિની સજ્જાય ૪૬ જુઓ
 આઠ યોગદષ્ટિની(નો) સ્વાધ્યાય અને
 યોગની આઠ દષ્ટિની સજ્જાય
 આઠ યોગદષ્ટિની(નો) સ્વાધ્યાય ૨૦૪
 જુઓ આઠ યોગદષ્ટિની સજ્જાય
 આતુરપ્રત્યાખ્યાન ૧૮૭ જુઓ
 આઉરપચ્ચક્રખણ
 - વૃત્તિ ૧૮૭
 આત્મકલ્યાણમાળા ૪૧
 આત્મખ્યાતિ (અમૃત.) ૨૦
 આત્મખ્યાતિ ૨૦, ૨૪, ૫૬, ૧૮,
 ૧૫૮, ૧૭૩
 આત્મજ્યોતિઃસ્વરૂપપંચવિંશતિકા ૬૫
 જુઓ પરમજ્યોતિઃપંચવિંશતિકા
 આત્મપ્રબોધકજીવક સજ્જાય ૨૦૪
 આત્મપ્રબોધની સજ્જાય ૪૬, ૪૭
 આદિજિનસ્તવન ૨૮, ૪૮, ૩૩, ૩૪,
 ૧૩૯ જુઓ ઋષભદેવસ્તવન, શ્રી
 શત્રુંજયમંડન; પુંડરીક-ગિરિરાજ-
 સ્તોત્ર
 - અનુવાદ ૩૩
 આદિનાથનું સ્તવન ૫૭
 આદિનાથસ્તવન ૪૬
 આદેશપટ્ટક ૪૧
 આધ્યાત્મિક ગીત ૪૮, ૬
 *આધ્યાત્મિક પદો ૩૮, ૨૦૭, ૨૦૯
 - વિવેચન ૨૦૯
 આધ્યાત્મિકમતખંડન ૨૨, ૫૧, ૧૬૨,
 ૧૭૩ જુઓ આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા
 આધ્યાત્મિકમતદલન ૨૦

આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા ૧૭૩ જુઓ
 આધ્યાત્મિકમતખંડન
 - ટીકા (સ્વોપણ) ૧૭૩, ૧૭૫
 - વિવરણ (સ્વોપણ) ૨૨
 - વૃત્તિ (સ્વોપણ) ૧૭૫
 આનન્દઘનચોવીસી ૨૩, ૫૭
 - બાલાવબોધ ૭૧, ૫૭
 - વિવરણ ૨૩
 'આન્તરોલિ'મંડન વાસુપૂજ્યસ્વામીની
 થોય ૪૮
 આપદ્વંશિકપ્રબન્ધ ૭૧, ૧૧૬, ૧૧૭
 આપ્તપરીક્ષા ૨૦
 આપ્તમીમાંસા ૩૩, ૩૬, ૫૨, ૫૬,
 ૯૭, ૧૨૦, ૧૩૨, ૧૩૯, ૧૪૧,
 ૨૨૬ જુઓ દેવાગમસ્તોત્ર
 - ભાષ્ય ૧૪૦
 - ભાષ્યટીકા ૧૪૦
 આપ્તમીમાંસાવંકૃતિ ૧૪૦ જુઓ
 અષ્ટશતીભાષ્ય અને અષ્ટસહસ્રી
 આચાર ૨, ૮૩, ૧૦૭, ૧૧૪, ૧૪૩,
 ૧૮૨, ૧૯૮, ૨૪૭, ૨૫૦ જુઓ
 આચાર
 - ટીકા ૨, ૧૧૭, ૧૯૮
 - નિજજુત્તિ ૧૯૮
 આરાધક-વિરાધક-ચતુર્ભંગી ૨૨, ૫૧,
 ૧૮, ૨૪૭
 - ટીકા (સ્વોપણ) ૨૨, ૧૮, ૨૪૭
 આરાધનાપતાકા ૧૮૭
 આર્ષ ૧૭૭
 આર્ષભીયચરિત ૨૪, ૨૬, ૭૬, ૧૮,
 ૭૩
 આર્હતદર્શનદીપિકા ૯૮, ૨૧૫

આલોકહેતુતાવાદ ૨૪, ૩૩, ૭૧, ૧૬૧

આવશ્યક ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૩૬,

૧૬૮, ૧૭૭, ૧૮૪, ૧૮૪, ૨૩૭,

૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪ જુઓ

આવશ્યકસૂત્ર અને આવસ્સય

- ચૂષ્ણિ ૧૮૭

- નિર્યુક્તિ ૧૭૩, ૧૭૭, ૧૮૭, ૧૮૪,

૨૪૨

- ભાષ(ખ્ય) ૧૧૨, ૧૮૭

- વૃત્તિ ૧૮૭, ૨૩૭

આવશ્યકસૂત્ર ૧૮૨ જુઓ આવશ્યક

આવસ્સય ૨૩૬, ૨૫૦

- ચુષ્ણિ ૭૨, ૧૫૭, ૨૧૮

- ટીકા (મલય.) ૧૫૭ જુઓ વૃત્તિ

- નિજજુતિ ૬૬, ૮૭, ૧૦૬, ૧૧૭,

૧૨૧, ૧૨૨, ૧૪૩, ૨૧૮, ૨૩૬,

૨૪૮

- ભાસ (મૂલ) ૧૦૬

- વૃત્તિ (મલય.) ૧૫૭, ૨૩૬ જુઓ

ટીકા

- વૃત્તિ ૨૩૭

આહાર-અનાહારની સજ્ઞાય ૨૪૮

જુઓ ચતુર્વિધ આહારની સજ્ઞાય

અને ચાર આહાર અનાહારની

સજ્ઞાય

ઈ

ઈન્દ્રિયપરાજયસયગ ૨૪૧

ઈન્દુદૂત ૧૨૫

- ટીકા ૧૨૫

ઈ

* ઈશાનુગ્રહવિચાર ૫૧

ઉ

ઉણાદિગણવિવરણ ૧૨

ઉત્તરજ્ઞાયણ ૬૮, ૮૦, ૧૦૫, ૧૧૭,

૨૨૨, ૨૫૦ જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અને

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર

- નિજજુતિ ૨૧૩

ઉત્તરાધ્યયન ૬૮, ૧૧૧, ૧૩૫, ૧૩૬,

૧૭૩, ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૫,

૨૨૫, ૨૩૭, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪

જુઓ ઉત્તરજ્ઞાયણ

- નિર્યુક્તિ ૧૭૭, ૧૮૭, ૨૩૭

- બૃહદ્વૃત્તિ ૨૩૭

- વિવરણ ૨૩૭

- વૃત્તિ ૧૮૭, ૨૩૭

- વૃદ્ધવિવરણ ૨૩૭

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ૧૭૩, ૧૮૭ જુઓ

ઉત્તરજ્ઞાયણ

ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ ૧૮, ૧૩૧ જુઓ

ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણ

- ટીકા ૧૮, ૧૩૧

- વિવરણ (યશો.) ૭૧, ૧૩૧

- વિવરણ (સ્વોપણ) ૧૩૧, ૧૫૪

ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણ. ૨૩, ૨૫ જુઓ

ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ

- ટીકા (યશો.) ૨૩, ૨૫, ૨૩

ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણવિવરણવાદમાલા-

અસ્પૃશદગતિવાદ: વિજયપ્રભસૂરિ-

સ્વાધ્યાયશ્ચ ગ્રન્થચતુષ્ટયી ૧૩૧,

૧૩૨, ૧૪૭, ૧૫૭

ઉત્સૂત્રકન્દકુદાલ ૧૮૭

ઉન્નતપુરસ્તવન ૬૧ ૩, ૪૮

ઉપદેશપદ ૧૩૫, ૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૫,

૨૩૭, ૨૪૨, ૨૪૪ જુઓ
ઉપદેશપદસૂત્ર અને ઉવએસપય

- વૃત્તિ ૧૮૭

ઉપદેશપદસૂત્ર ૧૮૭ જુઓ ઉપદેશપદ

- વૃત્તિ ૧૮૭

ઉપદેશમાલ ૧૩૫

ઉપદેશમાલા ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૩૫,

૧૩૬, ૧૭૭, ૧૮૭, ૧૮૧, ૨૨૫,

૨૩૭, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪

- કર્ણિકા ૧૮૭

- દોઘટ્ટી ૧૮૮

- લઘુવૃત્તિ ૧૮૮

- વૃત્તિ ૧૮૮

- „ (સિદ્ધર્ષિ.) ૧૮૮

- હેયોપાદેયા ૧૮૮

ઉપદેશરત્નાકર ૧૮૮

- ભૂમિકા ૨૫૪

ઉપદેશરહસ્ય (અજ્ઞાત) ૮૧

ઉપદેશરહસ્ય (યશો.) ૨૧, ૨૨, ૮૧,

૧૩૬ જુઓ ઉવએસરહસ્ય

ઉપદેશામૃતતરંગિણી ૧૪૧

ઉપમિતિભવપ્રપંચા ૧૮૫

ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ૨૧, ૩૦, ૮૪

‘ઉપશમ’શ્રેણિની સજ્ઞાપ ૪૬, ૪૭,

૧૩૮

‘x’ઉપાધ્યાયજ્ઞનાં ૧૫૨ લઘુ સ્તવનો

૪૪

ઉપાધ્યાયજ્ઞના ગ્રન્થોની યાદી ૧૪૪

ઉપાસકદશા ૨૫૦ જુઓ ઉવાસગદસા

અને સપ્તમ અંગ

ઉપાસકાધ્યયન (દિ.) ૧૭૪

- ટીકા ૧૭૩

ઉવએસપય ૫૭, ૮૧ જુઓ ઉપદેશપદ

ઉવએસમાલા ૨૧, ૨૫૪ જુઓ ઉપદેશ-

માલા

- બાલાવબોધ (અજ્ઞાત) ૨૫૪

- બાલાવબોધ (નન્ન.) ૨૫૪

- બાલાવબોધ (વૃદ્ધિ.) ૨૫૪

- બાલાવબોધ (સોમ.) ૨૫૪

ઉવએસરહસ્ય ૨૨, ૩૦, ૫૭, ૧૮, ૨૨,

૮૧, ૧૨૪, ૨૩૭, ૨૪૭ જુઓ

ઉપદેશરહસ્ય (યશો.)

- વિવરણ (સ્વોપજ્ઞ) ૭૧, ૮૧, ૧૨૪

ઉવવાઈ ૧૮૨

ઉવાઈ ૧૮૪

ઉવાસગદસા ૧૮૨, ૨૫૦ જુઓ

ઉપાસકદશા

✽

ઋષભદેવનાં સ્તવન ૪૪

ઋષભદેવનું સ્તવન ૪૦

ઋષભદેવનું સ્તવન ૪૬, ૪૮

ઋષભદેવનું સ્તવન ૫૭

- અનુવાદ ૩૪

ઋષભદેવસ્તવનમૂ, શ્રીશત્રુંજયમંડન શ્રી

૩૪ જુઓ આદિજિનસ્તવન

ઋષભદેવસ્તવન, શ્રીશત્રુંજયમંડન શ્રી

૨૮

એ

એક સો આઠ બોલ ૧૮૪

એક સો એક બોલ ૧૯૪

ક

ઐ

- ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ ૧૬, ૩, ૫
 ઐન્દ્રસ્તુતિ (અજ્ઞાત) ૨૯
 ઐન્દ્રસ્તુતિ (યશો.) ૨૨, ૨૬, ૨૮, ૭,
 ૨૯, ૩૧, ૩૨ જુઓ અર્હત્સ્તુતિ
 - અનુવાદ (ગુજ.) ૨૯
 - અવયૂરિ (અજ્ઞાત) ૨૯, ૧૩૨
 - અવયૂરિ (અજ્ઞાત) ૩૩
 - અવયૂરિ (આનન્દ.)
 - વિવરણ (સ્વોપણ) ૩૨
 - વૃત્તિ (સ્વોપણ) ૨૯
 ઐન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિશતિકા ૨૦, ૨૯, ૬૫
 જુઓ અર્હત્સ્તુતિ
 - વિવરણ (સ્વોપણ) ૨૯, ૩૨

ઓ

- ઓઘ ૧૧૧ જુઓ ઓઘનિર્ધુક્તિ અને
 ઓહનિજજુતિ
 - વૃત્તિ ૧૭૭, ૨૪૨
 ઓઘનિર્ધુક્તિ ૧૧૧, ૧૭૩, ૧૮૮,
 ૨૩૭, ૨૪૨ જુઓ ઓઘ
 - વૃત્તિ ૧૮૮
 ઓહનિજજુતિ ૧૧૪, ૨૨૨, ૨૫૦
 જુઓ ઓઘ

ઔ

- ઔપપાતિક ૧૯૪
 ઔપપાતિકોપાંગ ૧૭૭

- કપ્પ ૯૭, ૨૫૦ જુઓ કલ્પ
 - ભાસ ૯૭, ૧૨૦, ૧૩૮
 કમ્પપયડિ ૨૩, ૨૫, ૩૭, ૩, ૧૮,
 ૧૩૭, ૧૩૮, ૨૩૫, ૨૪૨ જુઓ
 કર્મપ્રકૃતિ (શિવ.) અને
 કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણી
 - અન્વયાર્થ અને ભાવાર્થ ૧૩૭
 - ચુણ્ણિ ૧૩૭, ૧૩૮
 - ચૂણ્ણિટિપ્પણ ૧૩૭ જુઓ વિશેષવૃત્તિ
 - છાયા ૧૩૭
 - ટીકા (અજ્ઞાત) ૧૩૭
 - ટીકા (અજ્ઞાત) ૧૩૭
 - ટીકા (યશો.) ૨૪, ૨૫, ૧૩૭
 - વિશેષવૃત્તિ ૧૩૭ જુઓ ચૂણ્ણિટિપ્પણ
 - વૃત્તિ (બૃહત્) (યશો.) ૨૩, ૩૭, ૩,
 ૧૩૭, ૧૩૮
 - વૃત્તિ (મલય.) ૧૩૭, ૧૩૮
 - વૃત્તિ (લઘુ) (યશો.) (લઘુ ?) ૨૩, ૩૭,
 ૧૩૭, ૨૩૫
 કમ્પપયડિ અને (બન્ધ)સયગ ૧૩૭
 કર્મપ્રકર ૨૬, ૧૮, ૨૬ જુઓ
 સુભાષિતકોશ અને સૂક્તવાલી
 - ટીકા ૨૬, ૧૮, ૨૬
 - બાલાવબોધ ૧૯
 * કર્મકાણ્ડ ૧૭૩
 કર્મગ્રન્થ ૧૮૫
 - ટીકા (મલય.) ૧૫૭
 કર્મપ્રકૃતિ (યશો.) ૧૩૭
 - ટીકા (સ્વોપણ) ૧૩૭

૧ આ પૃષ્ઠગત 'એના'થી શરૂ થતી પંક્તિ ૧૯થી પાંચ પંક્તિ રદબાતલ ગણવી.

કર્મપ્રકૃતિ (શિવ.). જુઓ કમ્પયારિ

- વૃત્તિ ૧૩૭, ૧૪૩

કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણી ૧૭૭ જુઓ

કમ્પયારિ

કલ્પ ૯૭, ૧૩૬, ૧૮૨ જુઓ કલ્પ

- ભાષ્ય ૫૩, ૯૭, ૯૮, ૧૭૭, ૨૩૭,

૨૪૨, ૨૪૪

કલ્પલતા ૨૨૯

કલ્પલતાવતારિકા ૧૪૮

કલ્પલતિકા ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩

કલ્પસૂત્ર ૧૧૪, ૧૭૭, ૧૮૪, ૨૩૭

જુઓ પજ્જોસવણાકલ્પ

કલ્પસ્થિતિસ્તોત્ર ૧૭૭

કલ્પાધ્યયન ૨૩૭

કલ્પાણમન્દિરસ્તોત્ર ૪૭, ૪૮, ૬૨

કાગળ (પ્રથમ) ૫૩, ૫૬, ૭૧, ૧૮,

૧૦૧, ૧૩૨, ૧૫૮, ૧૬૫, ૧૬૮,

૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧

કાગળ (બીજો) ૩૩, ૭૧, ૨૦, ૧૨૪,

૧૬૯, ૧૭૦, ૨૫૩

કાગળ, બે ૫૩, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૦

કામશાસ્ત્ર (?) ૮૫

કાયથિઈથોત્ત ૧૩૮ જુઓ

કાયસ્થિતિસ્તોત્ર

- ટીકા (અજ્ઞાત) ૧૩૯

- ટીકા (કુલ.) ૧૩૯

- ટીકા (રામ.) ૧૩૯

કાયસ્થિતિનું સ્તવન ૧૩૯

કાયસ્થિતિસ્તોત્ર ૧૮૮ જુઓ

કાયથિઈથોત્ત

કારુણ્યકલિકા ૫૧

કાલશતક ૨૬

કાલિકાચાર્યકથા ૧૮૮

કાવ્યકલ્પલતા ૧૧, ૧૮, ૨૬

- બાલાવબોધ ૧૮

- વૃત્તિ (યશો.) ૨૫, ૨૬, ૨૬

કાવ્યપ્રકાશ

- ટીકા ૧૮, ૨૫

- ટીકા (યશો.) ૨૪, ૨૫, ૨૫ જુઓ

વૃત્તિ

- વિવરણ ૨૨, ૨૩

- વૃત્તિ (યશો.) ૨૫, ૨૫ જુઓ ટીકા

(યશો.)

x કાવ્યશાસ્ત્રી યશોવિજયગણિ ૨૬,

૨૪

કાવ્યાનુશાસન ૨૬

- વૃત્તિ ૨૬

કુગુરુની સજ્જાયા ૨૪૩ જુઓ પાંચ

કુગુરુની સજ્જાયા અને

પાસત્યાવિચારભાસ

કુન્થુનાથનું સ્તવન (ચોવીસી ૧) ૪૧

કુન્થુનાથનું સ્તવન (ચોવીસી ૨) ૪૨,

૪૩

કુમતિલતાઉન્મૂલન સ્તવન ૧૮૫ જુઓ

જિનપ્રતિમાસ્થાપન સ્તવન

કૂપદંષ્ટાન્ત ૧૭૭

કૂપદંષ્ટાન્તવિશદીકરણ ૨૪૬ જુઓ

કૂપદિઠિન્તવિસર્જકરણ

કૂપદંષ્ટાન્તોપનય ૨૪૬

કૂવદિઠિન્તવિસર્જકરણ ૨૨, ૨૩, ૫૧,

૨૪૬ જુઓ કૂપદંષ્ટાન્તવિશદીકરણ

- વિવરણ ૨૩

*કલેશહાનોપાય ૫૧

ક્ષેત્રવિચાર ૫

ખ

ખંડખાદ્ય (?) ૧૮૮

ખંડનખાદ્ય ૧૫૨ જુઓ ન્યાયખંડખાદ્ય,
ન્યાયખંડનખાદ્ય, મહાવીરસ્તવન,
મહાવીરસ્તવપ્રકરણ અને વીરસ્તોત્ર

ગ

ગચ્છાચાર ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૮૮, ૨૩૭,
૨૪૨, ૨૪૪

ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક ૨૦૬

ગચ્છાચાર ૨૨૪, ૨૨૫

ગણધરગુણગાન ૬૬ જુઓ અગિયાર
ગણધરને નમસ્કાર

ગણધરનમસ્કાર ૬૬

ગણધરભાસ ૬૬, ૬૭

ગણિતશાસ્ત્ર (?) ૧૩૬

ગણિવિજ્ઞા ૨૫૦

ગુણસ્થાનકમારોહ ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૬૫,
૧૭૫, ૧૮૫

ગુણસ્થાનકમારોહસૂત્ર ૧૮૮

- વૃત્તિ ૧૮૮

ગુરુતત્તવિણિચ્છય ૧૮, ૨૨, ૬૧, ૧૧,
૨૫, ૮૭, ૨૩૫ જુઓ ગુરુતત્તવ-
વિનિશ્ચય

- ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૮૭, ૨૩૬

- વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૫, ૨૩૫, ૨૩૭

ગુરુતત્તવવિનિશ્ચય ૧૭૭ જુઓ ગુરુતત્ત-
વિણિચ્છય

ગુરુતત્તવવિનિશ્ચય ૨૧, ૧૧, ૧૩૭,
૧૫૭, ૨૩૫ જુઓ ગુરુતત્તવિણિચ્છય

- ગ્રન્થપરિચય ઇત્યાદિ ૭૪

- વિવરણ ૨૨

- સંપાદકીય નિવેદન ૧૧

ગુરુપરિવાડી ૪૩ જુઓ તપાપટ્ટાવલી

- વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૪૩

ગુરુમાલા ૧૭

ગુરુસદ્ગુણાની સજ્જાય ૪૬, ૨૪૩

- બાલાવબોધ ૨૪૩

ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ૪૦, ૪૭, ૪૮,
૬૮, ૭૪, ૧૮, ૨૨, ૩૩, ૩૪, ૩૮,
૪૦, ૪૪, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧,
૫૩, ૫૪, ૫૯, ૬૪, ૬૬, ૭૦, ૭૧,
૭૯, ૮૨, ૮૦, ૮૨, ૧૦૦, ૧૦૮,
૧૧૧, ૧૧૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૩૨,
૧૩૮, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૮૦,
૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૦, ૨૦૪, ૨૦૭,
૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૪,
૨૧૫, ૨૧૬, ૨૨૪, ૨૩૮, ૨૪૩,
૨૪૪, ૨૪૯

ગોડીજિનપાર્શ્વસ્તવન, શ્રી ૩૪

ગોડીપાર્શ્વનાથસ્તવન ૨૮

ગોડીપાર્શ્વસ્તવન ૩૪

ગોમ્મટસાર ૨૦, ૧૬૮

- ટીકા ૧૭૩

- વચનિકા ૨૦

- વૃત્તિ ૧૬૩

ગૌતમપ્રભાતિસ્તવન ૪૪, ૩૮, ૬૯

ચ

ચઉસરણ ૨૫૦ જુઓ ચતુઃશરણ

ચડયા પડયાની સજ્જાય ૪૬, ૪૭, ૪૮,
૨૪૪ જુઓ સંવિગ્નપક્ષીયવદનચપેટા
અને હિતશિક્ષાની સજ્જાય

ચતુર્વિંશતિકા ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪

ચતુર્વિધ આહારની સજ્જાયા ૨૪૯

જુઓ આહાર-અનાહારની સજ્જાયા
ચતુઃશરણ ૧૮૮ જુઓ ચઉસરણ
- ટીકા ૧૮૮

ચન્દાવેજ્જાય ૨૫૦

ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ૧૩૬

ચાર આહાર અનાહારની સજ્જાયા ૪૬

જુઓ આહાર-અનાહારની સજ્જાયા
ચિત્રકલ્પદ્રુમ ૧૮

*ચિત્રરૂપપ્રકાશ ૧૨૨, ૧૬૦

ચિન્તામણિ અને યશોવિજયગણિ ૮

ચૂણિ ૧૭૭, ૨૩૭

ચૈત્ય આદિ સંગ્રહ ૧૮૦

ચૈત્યપરિપાટી ૬૦

ચોવીસી, અંતિમ ૨૯, જુઓ ચોવીસી

ત્રીજી અને ચૌદ બોલની ચોવીસી

ચોવીસીઓ, ત્રણ ૨૮, ૪૦

ચોવીસી, ત્રણ ૪૨

ચોવીસી (ત્રીજી) ૨૯, ૪૪, ૪૨, ૪૩

જુઓ ચોવીસી, અંતિમ

ચોવીસી (ત્રીજી)નાં સ્તવનો ૧૫

ચોવીસી (પહેલી) ૪૪, ૪૦, ૪૧

- ભાવાર્થ ૪૦

- વિવેચન ૪૦

ચોવીસી (બીજી) ૨૮, ૪૪, ૪૨, ૪૩

ચૌદ ગુણસ્થાનકની સજ્જાયા ૪૬, ૪૭,

૪૮, ૧૩૮

ચૌદ બોલની ચોવીસી ૪૩ જુઓ

ચોવીસી, અંતિમ

ચૌરાસી બોલવિચાર ૧૬૫, ૧૭૩ જુઓ

દિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ

૧. આ નામથી આ કૃતિ ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૫૪૮-૫૫૩)માં છપાવાઈ છે.

છ

છઠ્ઠું અંગ ૬૯, ૭૯, ૧૮૨, ૧૮૪,
૧૮૫ જુઓ જ્ઞાતા, જ્ઞાતાધર્મકથા.

જ્ઞાતાધર્મકથાંગ અને જ્ઞાતાધર્મસૂત્ર

છન્દ ૨૦૭

છન્દશ્લોકમણિ ૨૩, ૨૪

- ટીકા ૨૬, ૭૭, ૨૪

- વૃત્તિ ૨૬, ૬૭

છન્દોઽનુશાસન ૨૪, ૨૯

જ

જઈલક્ષ્મણ(સમુચ્ચય) ૨૨૨

જઈલક્ષ્મણસમુચ્ચય ૨૪, ૫૧, ૨૨૦

- છાયા ૨૨૨, ૨૨૪

જમ્બુપણજ્ઞપ્તિ ૬૯, ૨૪૨ જુઓ

જમ્બુપણજ્ઞપ્તિ

જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ૧૭૭, ૧૮૪, ૨૩૭

જમ્બુદ્વીપવૃત્તિ ૧૭૭

જમ્બુપણજ્ઞપ્તિ ૧૮૨ જુઓ જમ્બુપણજ્ઞપ્તિ

*જમ્બૂસ્વામિચરિત્ર ૮૨

*જમ્બૂસ્વામિ બ્રહ્મગીતા, શ્રી. જુઓ

બ્રહ્મગીતા

જમ્બૂસ્વામીનો રાસ ૨૪, ૪૮, ૪૯, ૬૯,

૮, ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૭૯

જશવિલાસ ૨૧, ૫૪, ૨૦૭, ૨૦૮

- બાલાવબોધ ૨૦૮ જુઓ જસવિલાસ

- વિવેચન ૨૦૮

જસવિલાસ ૪૮, ૫૦, ૧૦૮, ૧૧૨,

૨૦૭, ૨૧૦ જુઓ જશવિલાસ

જસવેલડી ૧ જુઓ સુજસવેલિ

જિનગીત ૪૮, ૭૦	જૈનતત્ત્વપ્રદીપ ૯૮, ૨૧૫
જિનપ્રતિમાસ્થાપનની સજ્જા ૪૬,	- વિવેચન ૯૮, ૨૧૫
૪૮, ૧૬૨, ૧૮૪	જૈનતત્ત્વાદર્શ ૪૪
જિનપ્રતિમાસ્થાપનની સજ્જા ૪૬,	જૈનતર્ક ૧૧૫ જુઓ અનેકાન્તવ્યવસ્થા
૪૮, ૧૮૪	જૈનતર્કપરિભાષા ૧૦૦, ૧૧૫
જિનપ્રતિમાસ્થાપનની સજ્જા ૪૬,	જૈનતર્કભાષા ૨૦, ૨૪, ૩૩, ૩૪, ૨,
૪૮, ૧૮૪	૧૦૦, ૧૨૯, ૧૭૩ જુઓ તર્કભાષા
જિનપ્રતિમાસ્થાપન સ્તવન. ૧૮૫ જુઓ	- પરિચય ૭૪, ૨,
કુમ્ભલિલતાઉન્મૂલન સજ્જા ૪૨,	- બાલાવબોધ ૧૨૯
૪૪, ૪૪,	જૈન દર્શન (મહેન્દ્ર.) ૨૩૭
૪૦	x જૈન દર્શનનું તુલનાત્મક દ્વિગદર્શન ૫૨
*જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિશિકા ૫૬	જૈનધર્મવરસ્તોત્ર ૧૬૮
જિનરત્નકોશ ૧૯, ૨૬, ૩૭, ૩૮, ૬૫,	- વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૬૮
૮૬, ૯૮, ૧૦૪, ૧૩૦, ૧૩૭,	x જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ ૭૪
૧૫૨, ૨૦૩, ૨૨૫, ૨૫૨, ૨૫૩	જૈન પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યો વિરચિત
જિનસ્તવન ૧૨૫	સ્તવનસંગ્રહ ૧૩૯, ૧૬૨
જિનસ્તુતિ ૩૨ જુઓ અર્હતસ્તુતિ	જૈનશાસ્ત્રકથાસંગ્રહ ૧૯૭
જીત	જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૧૨,
- વૃત્તિ ૨૩૮	૧૭, ૫૫, ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૭
જીતકલ્પ જુઓ જીયકલ્પ	જૈન સાહિત્યકા ઇતિહાસ ૪૨
- વૃત્તિ ૨૩૮	જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૫૫,
જીયકલ્પ ૨૫૦ જુઓ જીતકલ્પ	૬૬, ૬૭, ૭૪, ૨, ૧૬૧, ૧૬૩,
જીવવિચાર ૪૨	૧૮૭
જીવાભિગમ ૧૧૪, ૧૩૬, ૧૮૪ જુઓ	જૈનસાહિત્યમાં ભગવદ્ગીતા ૩૮
જીવાભિગમસૂત્ર	જૈનસ્તોત્રસન્દોહ ૧૯, ૩૪, ૩૫, ૩૭,
- વૃત્તિ ૧૭૭	૧૨૫
જીવાભિગમસૂત્ર ૧૭૭ જુઓ	- પ્રસ્તાવના ૭૪, ૧૯, ૧૨૫
જીવાભિગમ	જૈનહિતોપદેશ ૨૦૪
જેસલમેર પત્ર ૫૧	*જોગવિહાણવીસિયા ૧૪૨, ૧૪૩,
જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૧૩૨	૨૦૫ જુઓ જોગવીસિયા
જૈન ગ્રંથાવલી ૭૩, ૨૪, ૩૭, ૩૮, ૮૬,	- અનુવાદ ૧૪૨
૯૧	- વિવરણ (યશો.) ૧૪૨, ૨૦૫, ૨૦૬

- સાર ૧૪૨

*જોગવીસિયા ૨૩, ૫૭, ૨૦૫ જુઓ

જોગવિહાણવીસિયા

- વિવરણ ૨૨, ૨૩, ૨૦૫, ૨૦૬

- વૃત્તિ ૧૮

જ્ઞાતા ૧૩૬, ૧૮૨, ૨૪૨ જુઓ છઠ્ઠું

અંગ

જ્ઞાતાધર્મકથા ૧૭૭, ૨૫૦

- વૃત્તિ ૧૮૮

જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્ર ૧૮૮ જુઓ છઠ્ઠું

અંગ

જ્ઞાતાસૂત્ર ૧૬૮, ૧૭૮

જ્ઞાનક્રિયાની સજ્જા ૪૬, ૪૭, ૧૧૨

જ્ઞાનક્રિયા સજ્જા ૩૫

જ્ઞાનગીતા ૮૨, ૨૦૪

જ્ઞાનબિન્દુ ૨૦, ૨૪, ૩૦, ૪૦, ૫૨,

૫૩, ૫૪, ૫૫, ૬૦, ૬૧, ૧૧, ૮૪,

૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૧૧૮,

૧૪૧ જુઓ જ્ઞાનબિન્દુપ્રકરણ

- અનુવાદ ૮૮

- ટિપ્પણ ૫૪, ૮૮

- ટિપ્પણો ૩૧, ૮૮

- ટીકા ૮૮

- પરિચય ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૭૫,

૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૮,

જ્ઞાનબિન્દુની અન્યકર્તૃક ટીકા અને

જ્ઞાનસારની સ્વોપજ્ઞ ટીકા ૮૮

જ્ઞાનબિન્દુપ્રકરણ ૮૪ જુઓ જ્ઞાનબિન્દુ

જ્ઞાનમંજરી ૭૨, ૨૦૧, ૨૦૩

જ્ઞાનવિલાસ ૨૦૭

જ્ઞાનસાર ૨૧, ૨૨, ૪૧, ૫૧, ૭૨, ૧૪,

૧૭, ૪૯, ૮૦, ૮૧, ૧૨૮, ૧૪૩,

૧૮૭, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૪,

૨૦૬ જુઓ અષ્ટક (૫શો.)

- અનુવાદ ૨૦૧

- અનુવાદ, પદ્યાત્મક ૨૦૪

- અવયૂરિ ૭૧

- અવયૂર્ણિ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૨, ૨૦૩

- ટીકા (અજ્ઞાત) ૨૦૩

- ટીકા (ગંભીર.) ૨૦૧

- ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૨૦૩

- બાલાવબોધ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૭, ૧૨૮, ૨૦૧, ૨૦૩

- ભાષાન્તર ૨૦૩

- ભાષાન્તર ૨૦૩

- રહસ્યાર્થ (વિવેચન) ૨૦૪ જુઓ વિવેચન

- વિવરણ (ગુ.) ૨૨

- વિવરણ (સં.) ૨૨

- વિવેચન ૨૦૪ જુઓ રહસ્યાર્થ (વિવેચન)

- સારાંશ ૨૦૪

xજ્ઞાનસાર, જૈન દર્શનનું ચિન્તન કાવ્ય ૨૦૨

જ્ઞાનસારપ્રકરણ ૧૭૮ જુઓ અષ્ટક (૫શો.)

જ્ઞાનસાર સ્વોપજ્ઞ ભાવાર્થના અનુવાદ સહિત ૨૦૧

જ્ઞાનામૃતકાવ્યકુંજ યાને શ્રીજ્ઞાનસાર ગદ્યપદ્યાત્મક અનુવાદ મૂળ સાથે. શ્રી ૨૦૧, ૨૦૪

જ્ઞાનાર્ણવ ૧૧, ૨૨, ૩૦, ૩૫, ૮૭, ૮૮, ૧૫૧,

- ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૮૮

[- વિવરણ ૨૨, ૩૦

જ્ઞાનાર્ણવ (શુભ.) ૧૧, ૫૧

૮

ટીકા ૨૨૦

૬

ઠાણા ૩૫, ૬૫, ૭૭, ૧૮૨, ૨૫૦,

૨૫૩

ઠાણાંગ ૧૮૨, ૨૪૨, ૨૪૩

ઠાણાંગસૂત્ર ૧૮૮

ત

તત્ત્વદીપિકા ૨૨૫ જુઓ અર્થદીપિકા

તત્ત્વપ્રભા ૧૪૯, ૧૫૧

તત્ત્વબોધિની ૧૧૫, ૧૧૭

તત્ત્વવિવેક ૨૩, ૧૫, ૨૪૬

તત્ત્વારથ ૧૬૮ જુઓ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર,

તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર

અને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર

તત્ત્વાર્થ ૧૦૭, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૭૩

- ટીકા ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૭૩,

- ભાષ્ય ૧૦૭, ૧૮૮

- ભાષ્યવૃત્તિ ૧૮૮

- વૃત્તિ ૧૫૭

તત્ત્વાર્થગીત ૪૮, ૨૦૯ જુઓ જશ-

વિલાસ (પદ) ૩નો બાલાવબોધ

તત્ત્વાર્થત્રિસૂત્રીપ્રકાશિકા ૧૩૦

તત્ત્વાર્થદીપિકા ૫૫, ૫૧, ૨૨૫, ૨૨૬,

૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧,

૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫ જુઓ

અર્થદીપિકા

તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક ૩૩

તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર ૧૭૮ જુઓ તત્ત્વારથ

તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧૦૧, ૧૪૧

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૨૩, ૨૫, ૫૩, ૧૮, ૯૭,

૧૦૬, ૧૧૭, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૭૩,

૧૮૮, ૨૨૪ જુઓ તત્ત્વારથ

- ગૂજરાતી વ્યાખ્યા ૧૨૮

- ટીકા (યશો.) ૫૫, ૧૮, ૧૦૭, ૧૨૬,

૧૨૭, ૧૨૮

- ટીકા (યશોભદ્રના શિષ્ય) ૫૪

- ટીકા (સિદ્ધ.) ૫૪, ૧૦૬, ૧૭૩,

૨૪૯

- ટીકા (હરિ.) ૫૪

- પરિચય ૫૩, ૧૨૮, ૧૨૯

- બાલાવબોધ ૧૨૮, ૧૨૯

- ભાષ્ય ૩૩, ૩૫, ૧૦૬, ૧૦૭,

૧૧૭, ૧૨૬

- વિવરણ ૨૨, ૨૩

- વ્યાખ્યાઓ (દિ.) ૧૭૧

- વૃત્તિ (સિદ્ધ.) ૨૪૯

તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર ૧૮ જુઓ

તત્ત્વારથ

- બાલાવબોધ ૧૮

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૧૨૬ જુઓ

તત્ત્વારથ

- ટિપ્પણ ૧૨૭

- ટીકા (દેવ.) ૧૨૭

- ટીકા (મલય.) ૧૨૭

- ટીકા (યશો.) ૧૨૭

- ટીકા (યશોભદ્ર) ૧૨૭

- ટીકા (યશોભદ્રના શિષ્ય) ૧૨૭

- ટીકા (સિદ્ધ.) ૫૪, ૧૨૬

- ટીકા (હરિ.) ૧૨૭

- પરિચય ૫૩
 - ભાષ્ય ૧૨૬
 - વિવરણ (સંબંધકારિકાઓનું) ૧૨૭
 તત્ત્વાલોક ૧૩૦
 - વિવરણ ૨૨, ૨૩, ૭૧, ૧૩૦
 તન્ત્રસમાધિ ૧૬૮, ૨૧૧
 તન્દુલવેયાલિય ૨૫૦
 x'તપ'ગચ્છનાં છ નામ અને એની
 ઉત્પત્તિ ૨૪૧
 તપગચ્છપતિની સજ્જાય ૪૬, ૬૮
 'તપાગચ્છાચાર્યની સજ્જાય ૪૬, ૬૮
 તપાપટ્ટાવલી ૪૩ જુઓ ગુરુપરિવાડી
 તરંગિણીતરણી ૧૦૬
 તર્કભાષા ૩૦, ૫૯, ૩, ૬, ૭, ૧૫, ૧૭,
 ૨૨, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૬ જુઓ
 જૈનતર્કભાષા
 - બાલાવબોધ ૭૧, ૧૦૧
 તર્કરહસ્યદીપિકા ૨૦
 તર્કશાસ્ત્ર ૧૩૬
 તાત્પર્યસંગ્રહ (વૃત્તિ) ૧૦૦, ૧૦૧
 * તારાદિત્રયદ્વાત્રિશિકા ૫૧
 તિડન્વયોક્તિ ૧૮, ૧૯, ૨૪, ૨૫, ૧૮,
 ૨૩
 તુંબડાની સજ્જાય ૪૬, ૪૭, ૭૮
 તેર કાઠિયાનો નિબંધ ૨૧૩
 x ત્રણ બૃહત્સ્તવનો, ન્યાયાચાર્ય યશો-
 વિજયગણિનાં ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૮૦,
 ૧૮૩, ૨૩૯
 ત્રિદશતરંગિણી ૨૦
 ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (નેમિચરિત્ર)
 ૧૮૮

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પર્વ ૧૦)
 ૧૮૮

ત્રિસૂત્યાલોક ૨૫, ૧૦૬, ૧૩૦

- ટીકા ૨૫

- વિવરણ ૭૧, ૧૩૦

થ

* થયપરિણ્યા ૫૭, ૧૭૯

- વ્યાખ્યા ૫૭, ૧૭૯

xથયપરિણ્યા (સ્તવપરિણ્યા) અને એની

યશોવ્યાખ્યા ૧૭૯

*થેરાવલી ૬૬

દ

દંસણસુદ્ધિ ૨૧૪ જુઓ દરિસણસત્તરિ

- વૃત્તિ ૨૧૪

દંડક ૪૨

* 'દમ્ભત્યાગ' અધિકાર ૮૦

દરિસણસત્તરિ ૨૧૪ જુઓ દંસણસત્તરિ

દર્શન અને ચિન્તન ૭૪, ૧૮૦

દલ્લસંગહ ૧૦૬, ૧૧૭ જુઓ

દ્રવ્યસંગ્રહ

દશવૈકાલિક ૧૭૮, ૧૮૨, ૧૮૫,

૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૮ જુઓ દશ-

વૈકાલિકસૂત્ર, દસવૈયાલિય અને

દસવૈકાલિક

- ચૂર્ણ ૧૮૮, ૧૮૧

- નિર્ચુક્તિ ૧૮૮

- વૃત્તિ ૧૮૮

દશવૈકાલિકસૂત્ર ૧૮૮ જુઓ દશ-

વૈકાલિક

૧. આ નામથી ઉપર્યુક્ત સજ્જાય ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૪૪૫)માં છપાવાઈ છે.

દશા. જુઓ દશાશ્રુતસન્ધ

— ચૂર્ણિ ૧૧૨

દશાર્ણભદ્ર-સજગ્રય ૩

દશાશ્રુતસ્કંધ જુઓ દશા.

— ચૂર્ણિ ૧૮૮

દસ મતનું સ્તવન ૪૨, ૪૪, ૧૬૨

જુઓ વર્ધમાન જિનેશ્વરનું સ્તવન

દસમું અંગ ૧૮૨, ૧૮૪ જુઓ

પણ્ડાવાગરણ અને પ્રશ્નવ્યાકરણ

દસવેયાલિય ૮૦, ૧૦૭, ૨૪૭, ૨૫૦

જુઓ દશવૈકાલિક

— ચુણ્ણિ ૨૪૭

— નિજજુતિ ૨૪૭

— વૃત્તિ (અન્ય) ૨૪૭,

— વૃત્તિ (હરિ.) ૨૪૭

દસવૈકાલિક ૨૪૨ જુઓ દશવૈકાલિક

દિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ ૫૦,

૫૧, ૧૬૨, ૧૬૫ જુઓ ચૌરાસી

(૮૪) બોલ વિચાર

x દિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ

(ચૌરાસી બોલવિચાર) : રેખાદર્શન

૧૬૫

દિક્ષપ્રદા ૧૪૫, ૧૪૬

દીપિકા ૨૦૩

દુર્ગપદ્મપ્રકાશ ૧૧૮

દુઃખમાસ્તોત્ર ૧૮૫

દશિવાદ ૧૪૦

દશિવાદાધ્યયન ૧૩૬

દેવધર્મપરીક્ષા ૨૦, ૨૪, ૧૬૨, ૧૭૮,

૧૮૧

દેવાગમસ્તોત્ર ૧૩૮ જુઓ આપ્ત-

મીમાંસા

દેવિન્દ્રતથ્ય ૨૫૦

દોઢ સો ગાથાનું કુમતિમદગાલનસ્તવન

૧૮૦ જુઓ વીરસ્તવ, વીરસ્તવન,

વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન અને

હૂંડીનું સ્તવન

દોઢ સો ગાથાનું સ્તવન ૧૮૧

દોઢ સો ગાથાનું હૂંડીનું સ્તવન ૨૨,

૧૬૨

— બાલાવબોધ (સ્વોપણ) ૧૬૨, ૧૮૩

દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર ૨૨, ૩૪, ૩૬,

૩૭, ૪૯, ૫૧, ૬૩, ૬૯, ૭, ૮, ૧૮,

૧૩૨ જુઓ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ,

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય રાસ અને

દ્રવ્યાનુયોગવિચાર

— ટબ્બો (સ્વોપણ) ૪૦, ૫૭, ૧૮,

૧૩૨, ૨૪૨

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ ૭, ૧૩૨ જુઓ

દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય રાસ ૪૯, ૧૩૨,

૧૩૭, ૧૭૩ જુઓ દ્રવ્ય અનુયોગ

વિચાર

— ટબ્બો (સ્વોપણ) ૩૬, ૩૭, ૫૬, ૮,

૧૩૨, ૧૩૬

દ્રવ્યસંગ્રહ ૧૩૬ જુઓ દ્રવ્યસંગ્રહ

દ્રવ્યાનુયોગતર્કજ્ઞા ૩૭, ૧૩૭

— અનુવાદ ૧૩૭

— ટીકા (સ્વોપણ) ૧૩૭

દ્રવ્યાનુયોગવિચાર જુઓ દ્રવ્ય અનુયોગ

વિચાર

— ટબ્બો (સ્વોપણ) ૨૪૨

દ્રવ્યાલોક ૧૧, ૨૨, ૭૧, ૧૨૮, ૧૩૦

— ટીકા ૭૧

- વિવરણ (સ્વોપણ) ૨૨, ૧૩૦
- દ્વાત્રિશદ્દ્વાત્રિશિકા (યશો.) ૨૦, ૨૨, ૫૧, ૫૨, ૫૬, ૫૯, ૨૨, ૨૨૫, ૨૩૪ જુઓ દ્વાત્રિશિકા (યશો.)
- દિપ્પણ ૨૩૫
- પ્રસ્તાવના ૭૪
- વિવરણ ૪૨
- વિવૃત્તિ ૨૩૪ જુઓ અર્થદીપિકા
- દ્વાત્રિશદ્દ્વાત્રિશિકા (સિદ્ધ.) ૨૦, ૮૭ જુઓ દ્વાત્રિશિકા ((સિદ્ધ.)
- દ્વાત્રિશિકા (યશો.) ૬૦, ૧૭૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૮ જુઓ દ્વાત્રિશદ્દ્વાત્રિશિકા (યશો.)
- દ્વાત્રિશિકા (સિદ્ધ.) ૫૩, ૧૭૩, ૧૮૮ જુઓ દ્વાત્રિશદ્દ્વાત્રિશિકા (સિદ્ધ.)
- દ્વાત્રિશિકાદ્વયી ૧૪૮
- પ્રસ્તાવના ૧૪૮
- દ્વાત્રિશિકાપ્રકરણ ૧૭૮
- દ્વાદશારનયચક્ર ૩૫, ૧૮, ૮૫, ૧૩૬, ૨૫૪
- ટીકા (સિંહ.) ૧૮, ૨૫૪,
- ભાષ્ય (સ્વોપણ) ૨૪૧, ૨૫૪
- દ્વિતીયાંગ ૧૮૪ જુઓ બીજું અંગ, સુ(સૂ)ગડાંગ, સૂત્રકૃત, સૂત્રકૃતાંગ, સૂયગડ, સૂયગડાંગ, સૂયગડાંગસૂત્ર અને સૂયડાંગ

ધ

- ધનપાલપંચાશિકા ૧૮૮
- ધમ્મપરિક્ષા (જય.) ૧૮૬
- ધમ્મપરિક્ષા (યશો.) ૨૨, ૨૩, ૪૦, ૫૧, ૧૮, ૧૨૮, ૧૬૨, ૧૮૫,

- ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૧, ૨૪૭, ૨૫૫ જુઓ ધર્મપરીક્ષા (યશો.)
- દિપ્પણ ૧૮૬
- ટીકા (સ્વોપણ) ૧૮, ૧૧૬
- વાર્તિક ૧૮, ૧૨૮, ૧૮૧
- વિવરણ (સ્વોપણ) ૨૨, ૬૯, ૧૧૬, ૧૬૨, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૧
- ધમ્મપરિક્ષા (હરિષેણ) ૧૮૬
- ધમ્મરયણપયરણ ૨૨૪, ૨૪૧ જુઓ ધર્મરત્ન
- ધમ્મસંગહણી ૧૩૪ જુઓ ધર્મસંગહણી
- ધર્મનાથનું સ્તવન ૪૧
- ધર્મપરીક્ષા (અમિત.) ૨૦, ૧૮૬
- ધર્મપરીક્ષા (યશો.) ૨૦, ૧૭૮, ૧૮૫, ૧૮૭ જુઓ ધમ્મપરિક્ષા (યશો.)
- ટીકા ૧૮૭
- વૃત્તિવાર્તિક ૧૮૧
- ધર્મપરીક્ષા (જિન.) ૧૮૬
- ધર્મપરીક્ષા (દેવ.) ૧૮૬
- ધર્મપરીક્ષા (પાર્શ્વ) ૧૮૬
- ધર્મપરીક્ષા (માન.) ૧૮૬
- ધર્મપરીક્ષા (સૌભાગ્ય.) ૧૮૬
- ધર્મખિન્દુ ૨૦, ૧૮૮, ૧૮૫, ૨૩૮
- વૃત્તિ ૧૮૮, ૧૮૧
- ધર્મરત્ન ૨૪૨ જુઓ ધમ્મરયણપયરણ
- ધર્મરત્નપ્રકરણ ૧૮૮
- વૃત્તિ ૧૮૮, ૧૮૧
- ધર્મસંગહ ૧૮, ૧૭૨, ૧૭૩, ૨૧૮, ૨૫૪
- દિપ્પણી ૨૨૦
- દિપ્પણો ૨૧૮, ૨૨૦
- વિવરણ (દિપ્પણ) ૨૩

- ભાષાંતર ૨૧૮, ૨૨૦
- વૃત્તિ (સ્વોપજ) ૭, ૧૭૨, ૨૧૮, ૨૫૪
- સંશોધન (યશો.) ૧૮, ૨૧૮, ૨૫૪
- ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧લો, શ્રી ૨૧૮
- ધર્મસંગ્રહણી ૧૧૨, ૧૨૧, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૭૩, ૧૭૮, ૨૩૮ જુઓ
- ધમ્મસંગહણી
- xધર્મસંગ્રહનો સ્વોપજ વૃત્તિના સંશોધકો અને ટિપ્પણકાર ૨૨૦
- ધુત્તક્રખાણ ૨૪૫
- ધ્યાનસ્તુત્યધિકાર ૪૦
- ધ્યાનાધિકાર ૩૯, ૪૦

ન

- નન્દી ૩૦, ૮૬, ૮૭, ૧૨૭, ૧૮૨, ૧૮૪, ૨૦૫, ૨૫૦ જુઓ નન્દીસૂત્ર
- ટીકા (મલય.) ૩૨, ૮૬
- ટીકા (હરિ.) ૩૨
- નન્દીસૂત્ર ૧૭૮, ૧૮૮ જુઓ નન્દી
- વૃત્તિ ૧૮૮
- xનમસ્કારનિર્યુક્તિ ૧૭૮
- નમિનાથનું સ્તવન ૪૧
- નયચક્ર (અજ્ઞાત) ૨૪૧
- નયચક્ર (દેવ.) ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬
- વચનિકા ૨૦
- નયચક્ર (મલ્લ.) ૫૬, ૫૭, ૧૩૧, ૧૬૮, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૫૪
- ટીકા (સિંહ.) ૫૭, ૨૪૨, ૨૫૪ જુઓ ન્યાયાગમાનુસારિણી
- ટીકાની આદર્શ રચના ૨૫૪
- ભાષ્ય ૫૬

- સંશોધન ૨૫૪
- નયની અપેક્ષાએ સામાયિક ૧૦૮
- નયપ્રદીપ ૨૦, ૩૫, ૧૦૪, ૧૦૫ જુઓ સપ્તભંગીનયપ્રદીપ
- *નયપ્રદીપ ૧૦૪
- નયપ્રદીપ અને નયચક્રસ્વરૂપ ૧૦૫
- નયરહસ્ય ૧૮, ૨૧, ૨૪, ૩૩, ૩૫, ૭૧, ૧૮, ૨૨, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૮, ૧૩૦, ૧૫૪, ૨૩૮, ૨૪૭, ૨૪૮ જુઓ નયરહસ્યપ્રકરણ ૨૮
- વિવૃત્તિ ૧૦૫ જુઓ પ્રમોદા
- નયરહસ્યપ્રકરણ ૧૦૫ જુઓ નયરહસ્ય ન્યામૃતતરંગિણી ૨૦, ૨૩, ૩૩, ૩૫, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૮
- તરંગિણીતરણી ૧૦૮
- નયોપદેશ ૧૮, ૧૯, ૨૨, ૨૩, ૩૪, ૩૫, ૫૧, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૨૭, ૧૪૧
- ટીકા (સ્વોપજ) ૧૦૭
- વિવરણ ૨૨
- વૃત્તિ ૩૫
- xનર્કુટક, નર્દટક યાને અવિતથ તથા કોકિલક ૩૦
- નલવિલાસ ૨૧
- નવતત્ત ૪૨, ૧૧૭
- નવતત્ત્વપ્રકરણ, સંસ્કૃત ૧૮૮
- નવતત્ત્વસૂત્ર ૧૮૧
- નવનિધાન નવ સ્તવનો ૨૯, ૪૪, ૩૮, ૫૪, ૬૨, ૨૦૭
- નવનિધાન સ્તવનો ૫૪
- નવપદની પૂજા, શ્રીમદ્ યશોવિજયજી

ઉપાધ્યાયકૃત ૭૭
 નવપદની પૂજા અર્થ સહિત તથા
 નવપદની ઓળીની વિધિ, ઉપાધ્યાય
 યશોવિજયાદિ વિરચિત ૭૭
 નવપદપૂજા ૨૭, ૪૯, ૭૭, ૭૮, ૧૧૭
 x નવપદપૂજાનું કર્તૃત્વ ૭૮
 નવમું અંગ ૬૯ જુઓ
 અશ્વત્થરોવવાઈયદસા
 નાણખવાય ૩૦
 નામમાલા ૧૮૩, ૧૮૪ જુઓ
 અભિધાનચિન્તામણિ
 નાયાધમ્મકહા ૭૮, ૨૫૦ જુઓ જ્ઞાતા
 નિયમસાર ૨૧, ૩૩, ૫૫
 નિર્ધુક્તિ ૧૭૮, ૨૩૮
 નિશાભક્તદુષ્ટત્વવિચાર ૨૪૯
 નિશાભુક્તિપ્રકરણ ૧૮
 નિશીથ ૧૩૬, ૧૮૨ જુઓ નિસીહ
 - ચૂર્ણિ ૧૮૮, ૨૩૮
 - ભાષ્ય ૨૩૮, ૨૪૯
 x નિશ્ચય અને વ્યવહારને અંગેનાં
 સ્તવનો, વાયક જશનાં ૧૦૮
 *નિશ્ચયદ્વાત્રિશિકા ૩૦, ૮૭, ૧૩૬
 નિસીહ ૨૫૦ જુઓ નિશીથ
 'નેમ પ્રભુનું મૌન
 'નેમ પ્રભુને મનામણાં
 નેમ-રાજુલનાં ગીતો ૪૮, ૨૦૭
 નેમ-રાજુલનાં છ ગીત ૭૦
 નેમિનાથનું સ્તવન ૪૪ જુઓ રાજુલ-

નિવેદન
 નેમિનાથનું સ્તવન (અન્ય) ૪૬, ૪૮
 નેમિનાથનું સ્તવન (ચોવીસી ૧) ૪૧
 નેમિનાથનું સ્તવન (ચોવીસી ૨) ૪૨
 નેમિનાથનું સ્તવન (ચોવીસી ૩) ૪૩
 નેમિનાથનું સ્તવન (હિન્દી) ૫૮
 નેમિનાથનું સ્તવન (હિન્દી) ૫૮
 નેમિનાથભ્રમરગીતા ૮૨
 ન્યાયખંડખાદ્ય ૧૯, ૨૨, ૨૩, ૫૧.
 ૫૩, ૬૫, ૭, ૧૫૧ જુઓ ખંડનખાદ્ય
 - ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૫૩, ૬૫, ૬૬
 ન્યાયખંડખાદ્યાપરનામહાવીરસ્તવન-
 પ્રકરણમ્ ૧૫૧ જુઓ ખંડનખાદ્ય
 ન્યાયખંડનખાદ્ય ૭, ૧૮, ૧૪૭, ૧૫૧,
 ૧૫૨
 ન્યાયદીપિકા ૫૮, ૫૯, ૧૦૧
 - અનુવાદ (હિન્દી) ૫૮
 - ટિપ્પણ ૫૮ જુઓ પ્રકાશ
 - પ્રસ્તાવના ૫૮
 ન્યાયપ્રભા ૧૫૧, ૧૫૨
 ન્યાયબિન્દુ ૨૦, ૨૪, ૩૪, ૭૧, ૧૩૨,
 ૧૪૧, ૧૫૧
 ન્યાયમાલા ૧૭૮
 ન્યાયવાદ્યર્થ ૩૪, ૭૧, ૧૨૦, ૧૨૨,
 ૧૬૦
 ન્યાયવિનિશ્ચય ૨૧
 ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી ૧૦૧, ૧૦૨,
 ૧૦૮

- ૧-૨. આ 'નેમ-રાજુલનાં છ ગીત'માંનાં અનુક્રમે બીજા અને પહેલા ગીતનાં નામ છે.
 ૩. આના શ્લો. ૧-૩૪ શ્રી. જીવરાજભાઈ ઓધવજી દોશીના ગુજરાતી શ્લોકાર્થ અને ભાવાર્થ
 સહિત 'જૈ. ધ. પ્ર.' (પુ. ૬૧, અં. ૧૨-૧૩; પુ. ૬૨, અં. ૧, ૪-૭; અને પુ. ૬૩, અં.
 ૨-૩ અને ૪)માં વિ. સં. ૨૦૦૧થી વિ. સં. ૨૦૦૩માં નવ કટકે છપાયા છે.

– ટીકા ૧૦૧, ૧૦૮

ન્યાયાગમાનુસારિણી ૫૭, ૨૪૨

ન્યાયાચાર્યશ્રીયશોવિજયકૃતાનિ સ્તવનાનિ

સાક્ષીધૃતપાટયુતાનિ સવાસો દોઢસો ને

સાર્દાત્રણસો ગાથાનાં સ્તવનો

સાક્ષિપાટસહિત ૧૧૩, ૨૪૨

x ન્યાયાચાર્યે નિર્દેશેલા સદાચાર ૨૨૯

ન્યાયાર્થમંજૂષા ૨૦

ન્યાયાલોક ૧૧, ૨૪, ૩૪, ૭૧, ૧૮,

૯૯, ૧૨૪, ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૫૧,

૧૭૩, ૨૩૪

– વિવૃત્તિ ૧૪૯, ૧૫૧

ન્યાયાવતાર ૧૮૮

– વાર્તિક ૧૩૧

– વિવૃત્તિ ૨૩૮

૫

પજ્જોસવણાકપ્પ ૬૬, ૬૭

– સુબોધિકા ૬૭

પંચકપ્પ ૨૫૦

પંચકલ્પ ૨૪૨

– ભાષ્ય ૧૩૫, ૧૩૬, ૨૪૨

પંચત્થિકાય ૨૦

– ટીકા (હિન્દી) ૨૦

પંચનિયંટીસંગહણી ૨૪૫ જુઓ

પંચનિયંટીસંગહણી અને પંચનિર્ગ્ન્ય-
સંગ્રહણી

– અવયૂરિ ૨૪૫

– અવયૂર્ણિ ૨૪૫

– બાલબોધ ૨૪૫

– બાલાવબોધ ૨૪૫

– વ્યાખ્યા ૨૪૫, ૨૪૬

પંચનિયંટીસંગહણી. ૨૩ જુઓ પંચ-
નિયંટસંગહણી

– બાલબોધ ૫૧

પંચનિર્ગ્ન્યસંગ્રહણી ૨૪૫ જુઓ પંચ-

નિયંટસંગહણી

પંચનિર્ગ્ન્યી ૧૮૧

– વ્યાખ્યા ૨૪૫

પંચનિર્ગ્ન્યીપ્રકરણ ૧૮૮, ૨૩૮

પંચપરમેષ્ઠિગીતા ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૨૮,
૪૧

પંચપરમેષ્ઠિસ્તવ ૧૮

પંચમ અંગ ૧૮૨ જુઓ પાંચમું અંગ,

પ્રજ્ઞપ્તિ, ભગવર્ધ, ભગવતી,

ભગવતીસૂત્ર, વિવાહપણ્ણપ્તિ અને

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ

પંચવત્થુગ ૫૭, ૧૭૯, ૨૨૦, ૨૨૧

જુઓ પંચવસ્તુક

પંચવસ્તુ ૧૧૨, ૧૮૮, ૨૩૮, ૨૪૨

– વૃત્તિ ૧૮૮

પંચવસ્તુક ૧૭૮ જુઓ પંચવત્થુગ

પંચસંગહ ૯૭

પંચસંગ્રહ

– ટીકા ૨૪૮

પંચસૂત્ર ૧૮૮, ૧૮૧

– વૃત્તિ ૧૮૮

પંચાશક ૧૧૪, ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૮,
૧૮૫, ૨૨૫, ૨૩૮, ૨૪૨, ૨૪૪

જુઓ પંચાસગ

– વૃત્તિ ૧૮૮

પંચાશત્ ૧૦૫

પંચાસગ ૧૧૭, ૨૨૨, ૨૪૬ જુઓ

પંચાશક

- વૃત્તિ ૨૪૬
 પટ્ટાવલીસમુચ્ચય ૧૬૪
 પઢમ અણુઓગ ૧૮૨
 પણ્ણવણા ૮૭, ૧૫૭, ૨૪૭, ૨૪૮
 જુઓ પન્નવણા, પ્રજ્ઞાપના અને
 પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર
 પણ્ણવાગરણ ૧૮૨, ૨૫૦, ૨૫૩
 જુઓ દસમું અંગ
 પત્ર ૧૫ જુઓ કાગળ બીજો
 પત્ર (ગુજ.) ૧૮ જુઓ કાગળ બે
 *પત્ર (સં.) ૧૮, ૧૬૮
 xપત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાન ૧૬૮
 પદવ્યવસ્થા ૨૧
 પદ્યચરિત ૫૭ જુઓ રામાયણ
 પદ્યપ્રભસ્વામીનું સ્તવન ચોવીસી (૨)
 ૪૨
 પદ્માનન્દમહાકાવ્ય ૨૬
 પન્નવણા ૨૪૨ જુઓ પણ્ણવણા
 પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા ૨૦, ૨૪,
 ૨૮, ૬૫ જુઓ આત્મજ્યોતિઃ
 સ્વરૂપપંચવિંશતિકા
 - અનુવાદ ૬૬
 પરમાત્મજ્યોતિ ૨૧૨
 પરમાત્મજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા ૬૫,
 ૧૮૩
 પરમાત્મપંચવિંશતિકા ૨૦, ૨૪, ૨૮,
 ૬૫, ૧૮૩
 - અનુવાદ ૬૫
 * પરમાત્માનું સ્વરૂપ ૩૯
 * પરિગ્રહાષ્ટક ૮૦, ૮૧
 પરિશિષ્ટપર્વ ૨૯, ૮૨
 પરીક્ષામુખ ૧૦૧

પર્યાય ૧૦૬, ૧૦૮
 પવન કો કરે તોલ ૨૦૭
 પવયણપરિક્ષા ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૮૭
 જુઓ પ્રવચનપરીક્ષા
 પવયણસાર ૨૧, ૫૫, ૨૦, ૧૬૫,
 ૨૦૬, ૨૩૧ જુઓ પ્રવચનસાર
 - ટીકા (હિન્દી) ૨૦
 પવયણસારુદ્ધાર ૧૦૫, ૧૧૭, ૨૨૪
 જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર
 - વૃત્તિ ૧૦૫
 પહેલું અંગ ૧૧૪, ૧૮૨ જુઓ આચાર
 પહેલો અંગ ૨૪૪
 પાઇયટીકા ૨૧૩
 પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય
 ૨૫૪
 પાક્ષિક જુઓ પાક્ષિકસૂત્ર
 - ચૂર્ણિ ૧૮૮
 પાક્ષિકસપ્તતિ ૧૮૮
 - વૃત્તિ ૧૮૮
 પાક્ષિકસૂત્ર ૧૮૮ જુઓ પાક્ષિક
 - વૃત્તિ ૧૮૮
 પાંચ કુગુરુની સજ્જાય ૪૬ જુઓ
 કુગુરુની સજ્જાય
 પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાની સજ્જાય
 ૪૬, ૨૨૫
 પાંચમું અંગ ૧૮૨, ૨૫૦ જુઓ પંચમ
 અંગ
 પાતાંજલયોગદર્શન ૫૯, ૧૪૨ જુઓ
 યોગદર્શન અને યોગસૂત્ર
 - ભાષ્ય ૧૪૨
 - વ્યાખ્યા (સંક્ષિપ્ત), મૂળ અને ભાષ્યની
 ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૧૩૮, ૧૪૨, ૧૪૮

*પાતંજલયોગલક્ષણવિચાર ૫૯, ૨૨૮
- વિવૃત્તિ ૫૯ જુઓ અર્થદીપિકા

*પાપશ્રમણ (અધ્યયન) ૨૪૪ જુઓ
પાવસમણ

પાપશ્રુતાધ્યયન ૧૭૮

પારમર્ષ ૧૫૮, ૨૩૮

પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર ૨૮, ૩૭

પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર શંખેશ્વર ૩૫

પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર શંખેશ્વર ૩૬

પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર શંખેશ્વર ૩૭

પાર્શ્વનાથનાં સ્તવનો ૪૪

‘પાર્શ્વનાથનું સ્તવન ૪૮

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન ૪૪ જુઓ
મુક્તિદાનની યાચના

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન ૪૮ જુઓ
પ્રભુગુણગાનમહિમા

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન. જુઓ પ્રભુસેવા

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન. અંતરીક્ષ ૫૦ જુઓ
પ્રભુમહિમા

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન અંતરીક્ષ ૫૮

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, કલહારા ૫૮

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, ગોડી ૫૦

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, ગોડી ૫૦

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, ચિન્તામણિ ૫૦
જુઓ મુક્તિયાચના

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, (દાદા ?) ૫૮

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (દાદા ?) ૫૮

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (પહેલી
ચોવીસીમાંનું) ૪૧

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન (બીજી ચોવીસીમાંનું)
૪૨

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, શંખેશ્વર ૫૮ જુઓ
મારી દશા

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, શામળા
(ભાવપૂજારહસ્યગર્ભિત) ૨૯, ૪૮

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, સૂરતિમંડન ૧૮,
૫૮ જુઓ મુક્તિદાનની યાચના

પાર્શ્વનાથરાજગીતા ૮૨

પાર્શ્વનાથસ્તુતિ, વારાણસી ૭

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર ૭, ૧૮

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર વારાણસી ૭, ૩૭

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર શંખેશ્વર ૨૮

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર શંખેશ્વર ૨૮

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર શમીન ૩૭, ૩૮

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર સમીકા ૩૮

પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર સમીન ૩૭

*પાવસમણ (અજ્ઞયણ) ૨૪૪ જુઓ
પાપશ્રમણ

પાસત્થાવિચારભાસ ૨૪૩ જુઓ
કુગુરુની સજ્ઞાય

પિણ્ડનિજજુતિ ૨૦૬ જુઓ
પિણ્ડનિર્યુક્તિ

પિણ્ડનિર્યુક્તિ ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૩૮
જુઓ પિણ્ડનિજજુતિ

- ભાષ્ય ૨૩૮

- વૃત્તિ ૧૮૮

પિસ્તાળીસ આગમની સજ્ઞાય ૪૭

પિસ્તાળીસ આગમોનાં નામની સજ્ઞાય
૪૬, ૪૭, ૨૫૦

‘પુણ્ડરીક’ ગિરિરાજસ્તોત્ર ૩૩ જુઓ
આદિજિનસ્તવન (યશો.)

પુષ્પમાલા ૨૧ જુઓ પુષ્પમાલાપ્રકરણ

- બૃહદ્વૃત્તિ ૧૮૮, ૧૮૧

- લઘુવૃત્તિ ૧૮૮

- વૃત્તિ ૧૮૮

પુષ્પમાલાપ્રકરણ ૧૮૮ જુઓ પુષ્પમાલા

*પૂર્ણાષ્ટક ૨૦૧, ૨૦૨

પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર ૫૧

પ્રકરણરત્નાકર ૧૧૩, ૧૬૫, ૧૬૯,

૧૭૦, ૧૮૦, ૧૮૭, ૨૩૮

પ્રકલ્પ ૨૩૮

પ્રકલ્પાધ્યયન ૨૩૮

પ્રકાશ ૫૮

પ્રકૃતિસંક્રમવિધિ ૧૭૮

પ્રજ્ઞાપ્તિ ૧૮૮, ૨૨૬, ૨૩૮ જુઓ

પંચમ અંગ

- વૃત્તિ ૨૩૮

પ્રજ્ઞાપના ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૪૮ જુઓ

પણણવણા

- વૃત્તિ ૧૩૬, ૧૮૮

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ૧૮૮, ૨૩૮ જુઓ

પણણવણા

પ્રજ્ઞાપનોપાંગતૃતીયપદસંગ્રહણી ૨૪૫

- અવચૂરિ ૨૪૫

- અવચૂરિણી ૨૪૫

પ્રતિક્રમણગર્ભહેતુ ૭૩

પ્રતિક્રમણવિધિ (જ્ય.) ૭૩

પ્રતિક્રમણવિધિ (જિન.) ૭૩

પ્રતિક્રમણસૂત્ર પ્રબોધટીકા, શ્રી ૭૩,

૨૧૮

પ્રતિક્રમણહેતુગર્ભિત સજ્જાયા ૪૬,

૬૧, ૧૨, ૧૪ જુઓ હેતુગર્ભિત

પ્રતિક્રમણની સજ્જાયા

પ્રતિક્રમણહેતુગર્ભિત સ્વાધ્યાય ૨૧૬

પ્રતિમાપૂજન ૧૮૦

પ્રતિમાશતક ૨૧, ૨૨, ૫૧, ૫૪, ૧૭,

૨૫, ૧૪૧, ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૭૩,

૧૭૫, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૭ જુઓ

પ્રતિમાશતકગ્રન્થ

- કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક ૧૭, ૧૬૬

- ટીકા (સ્વોપણ) ૨૫ જુઓ વૃત્તિ

(સ્વોપણ)

- પ્રસ્તાવના ૭૩

- ભાષાંતર ૧૭૫, ૧૮૦

- લઘુવૃત્તિ ૧૭૮ જુઓ વૃત્તિવૃત્તિ

- વૃત્તિ (ભાવ.) ૭૨, ૧૭૫, ૧૮૦

- વૃત્તિ (સ્વોપણ) ૬૧, ૭૧, ૧૧૮,

૧૬૨, ૧૭૫, ૧૮૩ જુઓ ટીકા

(સ્વોપણ)

- વૃત્તિવૃત્તિ ૧૭૮ જુઓ લઘુવૃત્તિ

પ્રતિમાશતકગ્રન્થ ૧૭૭ જુઓ

પ્રતિમાશતક

પ્રતિમાસ્થાપનની સજ્જાયા ૪૬

પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય ૬૫, ૧૬૨, ૧૮૩

પ્રથમ અંગ ૧૧૪, ૧૮૨, ૨૪૨ જુઓ

આચાર

પ્રભાવકચરિત ૫૭

પ્રભુગુણગાનમહિમા ૪૮ જુઓ

૧. આ સજ્જાયાની વિ. સં. ૧૭૪૩માં લખાયેલી એક હાથપોથી વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને મળી હતી. જુઓ એમનો લેખ “મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીનો સ્વર્ગવાસ સંવત્.” આ લેખ “જૈન” (વ. ૧૪, અં. ૩૨-૩૩)ના તા. ૨૧-૮-’૬૫ના પર્યુષણાંકમાં છપાયો છે.

પાર્શ્વનાથનું સ્તવન

*પ્રભુના ગુણનું ધ્યાન ૩૯

* પ્રભુના દર્શનથી આનન્દ ૩૯

*પ્રભુની જ યાચના ૪૦

*પ્રભુનું પ્રવચન ૩૯

*પ્રભુનું શરણ ૩૯

*પ્રભુ પ્રત્યે પૂર્ણ રાગ ૩૯

પ્રભુમહિમા ૫૦ જુઓ પાર્શ્વનાથનું
સ્તવન, અન્તરીક્ષ

*પ્રભુ સાથે તન્મયતા ૩૯

*પ્રભુસેવા. જુઓ પાર્શ્વનાથનું સ્તવન

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક ૧૧, ૩૫, ૯૭,
૧૦૧, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૧૭, ૧૨૩
પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ૯૭, ૧૮૮,
૨૩૮

પ્રમારહસ્ય ૨૧, ૨૪, ૩૪, ૭૧, ૨૨,
૧૨૪, ૨૪૮

પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ ૧૭૩

*પ્રમેયમાલા ૨૧, ૨૪, ૩૭, ૧૮, ૧૫૩,
૧૫૪, ૧૫૬

પ્રમેયરત્નમંજૂષા ૧૬

પ્રમોદા ૧૦૫, ૧૦૬

પ્રવચનપરીક્ષા ૧૮૮ જુઓ પવયણ-
પરિક્ષા

- વૃત્તિ ૧૮૮

પ્રવચનસાર ૧૨૧, ૧૬૫, ૧૬૮,
૧૭૩, ૨૪૨ જુઓ પવયણસાર

- વૃત્તિ ૧૧૬

પ્રવચનસારોદ્ધાર ૧૮૮ જુઓ પવયણ-

સારુદ્ધાર

- વૃત્તિ ૧૮૮, ૧૯૧

પ્રશમરતિ ૨૧, ૫૫, ૯૭, ૧૧૭, ૧૩૬,
૧૭૧, ૧૭૩, ૧૮૮

પ્રશ્નવ્યાકરણ ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૫૦ જુઓ
દસમું અંગ

પ્રાચીન ફાગુસંગ્રહ ૮૨

પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં વિરલ અને
વિશિષ્ટ છંદો (લેખાંક ૨) ૩૦

પ્રાચીન સ્તવનાદિસંગ્રહ ૧૧૩, ૧૩૮,
૧૮૦, ૨૩૮

પ્રાચીન સ્તવનો, શ્રીમદ્ યશોવિજયજી
વિરચિત ૧૧૩, ૧૮૦, ૨૩૮, ૨૪૨

- બાલાવબોધ ૧૧૩, ૧૮૦

ફ

ફલાફલવિષયક પ્રશ્નપત્ર ૨૬, ૫૦, ૧૮,
૨૬

બ

(બન્ધ)સયગ ૧૩૭

બન્ધસ્વામિત્વ ૨૩૮

બાલબોધિની ૧૦૪, ૧૦૫

બીજું અંગ ૧૮૨, ૨૪૨, ૨૪૩ જુઓ
દ્વિતીયાંગ

બૃહત્કલ્પ ૯૮, ૧૩૬, ૧૯૧, ૧૯૪
જુઓ બૃહત્કલ્પસૂત્ર

- નિર્યુક્તિ ૧૮૮

- બૃહદ્ભાષ્ય ૫૪

૧. આ ચાર કડીની હિન્દી કૃતિ જસવિલાસના રજમા પદ તરીકે ગૂ. સા. સં. (વિ. ૧, પૃ. ૯૫)માં છપાવાઈ છે.

૨. આનાં ચૌદ પ્રકરણોનાં નામ પૃ. ૧૫૩-૫૪માં છે તે મેં નોંધ્યાં નથી.

- ભાષ્ય (ભાષ) ૧૩૫, ૧૮૯, ૨૨૫
- ભાષ્યવૃત્તિ ૧૮૯
- લઘુભાષ્ય ૫૪
- વૃત્તિ ૧૨૦
- બૃહત્કલ્પસૂત્ર ૯૮ જુઓ બૃહત્કલ્પ
- ભાષ્ય (બૃહત્) ૯૮
- ભાષ્ય (લઘુ) ૯૮
- બૃહદ્બન્ધસ્વામિત્વ ૨૩૮
- બ્રહ્મગીતા ૬૧, ૮૨ જુઓ જંબૂસ્વામિ
- બ્રહ્મગીતા, શ્રી
- બ્રહ્મવિલાસ ૩૮
- ભાષાભક્તામર ૨૦
- ભાષારહસ્ય ૨૧, ૧૩૬, ૧૭૮, ૨૩૮, ૨૪૭ જુઓ ભાસરહસ્ય અને ભાસારહસ્ય
- ભાષ્ય ૧૦૭, ૨૩૮, ૨૪૮ જુઓ મહાભાષ્ય, વિશેષાવશ્યક, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને વિસેસાવસ્સયભાસ
- ભાસરહસ્ય ૫૧, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯ જુઓ ભાષારહસ્ય
- વિવરણ (સ્વોપણ) ૭૧, ૨૪૭, ૨૪૮
- *ભાસા (૫૫) ૨૪૭
- *ભાસાજાય ૨૪૭, ૨૪૮
- ભાસારહસ્ય ૨૨, ૫૧, ૧૮, ૨૨, ૧૧૭, ૧૬૧ જુઓ ભાષારહસ્ય
- છાયા ૨૪૭
- વિવરણ (સ્વોપણ) ૨૨, ૨૨, ૧૬૧, ૨૪૭
- ભુવનભાનુકેવલિચરિત્ર ૧૮૯

ભ

- ભક્તપ્રકીર્ણક ૧૭૮
- ભક્તામરસ્તોત્ર ૩૬, ૪૧, ૫૭
- ભગવદ્ ૬૯, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૩૫, ૧૮૨, ૧૮૪, ૨૨૪, ૨૪૨, ૨૫૦, ૨૫૧ જુઓ પંચમ અંગ
- ભગવતી ૨૯, ૧૩૬, ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૯, ૧૯૪, ૨૩૮, ૨૫૦

- ચૂંછિ ૨૩૮
- વૃત્તિ ૨૯, ૧૭૮, ૧૮૯, ૨૩૮
- ભગવતીસૂત્ર ૧૭૩, ૧૮૯, ૧૯૧ જુઓ પંચમ અંગ
- ભત્તપર્યક્ષજ્ઞાણ ૨૫૦
- ભરહેસર-બાહુબલિ-સજ્જાત્રય ૪૫
- ભવભાવના
- વૃત્તિ ૧૮૯
- ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા ૧૮
- *ભાવપૂજાષ્ટક ૪૯

મ

- મંગલવાદ ૨૧, ૨૪, ૩૪, ૭૧, ૧૬૧, ૨૪૮
- મનનું મારણ ૮૯
- મન્ડ જિજ્ઞાસા આજ્ઞા ૪૫
- મરણસમાહિ ૨૫૦
- મલકાપુર તે કયું ? ભૂગોલશીને પ્રશ્ન ૯, ૪૭
- *મલવાદ્ધિપ્રબન્ધ ૫૭
- *મહત્તરા યાકિનીના ધર્મસૂનુ સમભાવ-ભાવી શ્રીહરીભદ્રસૂરિ : જીવન અને

૧. આ કૃતિનું નામ મુખપૃષ્ઠ તેમજ પૂંઠા ઉપર “શ્રી હરિભદ્રસૂરિ” એમ છપાવાયું છે.

કવન ૧૪૬, ૨૦૫, ૨૧૩, ૨૨૦,
૨૪૫

મહાનિશીથ ૧૧૪, ૧૩૫, ૧૩૬,
૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૪, ૧૮૯,
૧૮૪, ૧૮૫, ૨૩૮, ૨૪૨, ૨૪૪

મહાનિશીથસૂત્ર ૧૭૩, ૧૮૯, ૧૯૦

મહાનિસીહ ૧૬૩, ૨૫૦

મહાભાષ્ય ૧૦૭, ૧૩૫, ૧૭૮, ૧૮૪

જુઓ ભાષ્ય

મહાવીરચરિત્ર ૧૭૮

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય રજતમહોત્સવ-
ગ્રન્થ, શ્રી ૭૫, ૧૧

મહાવીરસ્તવ ૧૫૧ જુઓ ખંડનખાદ્ય

— ટીકા ૨૩

— વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૫૭

મહાવીરસ્તવન (ચોવીસી ૧) ૪૦, ૪૧

મહાવીરસ્તવન (ચોવીસી ૨) ૪૩

મહાવીરસ્તુતિ ૮

મહાવીરસ્વામીનાં સ્તવન ૪૪

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન ૫૩ જુઓ
સમવસરજ્ઞજિનસ્તવન

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (ચોવીસી ૨)
૪૨

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (ચોવીસી ૩)
૪૩

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન, રાજનગરમંડન
૫૧

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન, રાજનગરમંડન
૫૨

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (હિન્દી) ૬૦

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (હિન્દી) ૬૦

મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન (હિન્દી) ૬૧

મહાવીરસ્વામીનો સ્તવ, રાજનગરમંડન
૫૧

*માંસભક્ષણદૂષણ ૨૨૭

માફીપત્ર ૧૮, ૭૬, ૧૧૩, ૧૧૪, ૨૩૮

મારી દશા ૫૮ જુઓ પાર્શ્વનાથનું
સ્તવન. શંખેશ્વર

માર્ગપરિશુદ્ધિ ૨૦, ૨૪, ૫૧, ૫૭, ૧૮,
૨૦૬, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨

*મિત્રાદ્વાત્રિશિકા ૫૧

મુક્તાશુક્તિ ૮૬, ૮૭ જુઓ વૈરાગ્યરતિ

મુક્તાશુક્તિસંવાદ ૮૬

મુક્તિદાનની યાચના ૫૮ જુઓ
પાર્શ્વનાથનું સ્તવન, સુરતિમંડન

મુક્તિયાચના ૫૦ જુઓ પાર્શ્વનાથનું
સ્તવન, ચિન્તામણિ

મૂર્ખાસનનો ચોથો પાયો ૨૧૮

xમોક્ષાભિમુખ મહાનુભાવોના દસ વર્ગ
૧૮૮

મૌન એકાદશીની સ્તુતિ ૪૫

મૌન એકાદશીનું દોઢ સો કલ્યાણકનું
સ્તવન ૪૪, ૬૧, ૧૪, ૪૪ જુઓ

મૌન એકાદશીનું સ્તવન

xમૌન એકાદશીનું પર્વ અને એને અંગેનું
સાહિત્ય ૪૫

મૌન એકાદશીનું સ્તવન ૨૮, ૧૬ જુઓ

મૌન એકાદશીનું દોઢ સો કલ્યાણકનું
સ્તવન

ય

યતિજીતકલ્પ

— વૃત્તિ ૧૮૮

યતિદિનચર્યા ૨૨૫

યતિધર્મબત્રીસી ૫૧, ૨૨૪ જુઓ
 સંજમબત્રીસી
 યતિધર્મબત્રીસીની સજ્જાય ૪૬, ૪૭
 યતિલક્ષણસમુચ્ચય ૨૧, ૨૨૨, ૨૩૮
 યદુવિલાસ ૨૧
 યશોદોહન ૧૭, ૭૬
 x યશોવિજયગણિના મનગમતા
 (favourite) તીર્થંકર, ન્યાય-વિશારદ
 ન્યાયાચાર્ય ૩૬
 xયશોવિજયગણિની ગુરુપરંપરા, વાચક
 ૧૫, ૧૬
 xયશોવિજયગણિ મોટા કે એમના સોદર
 પદ્મવિજય ? વાચક ૪
 યશોવિજયજીકૃત ગ્રન્થો, શ્રી ૭૪
 યશોવિજયજી જીવન, મહોપાધ્યાય
 શ્રીમદ્ ૭૩
 યશોવિજયજીની જન્મભૂમિ કનોડુ,
 વાચકવર ૨
 યશોવિજયજીની જીવનરેખા, શ્રીમદ્ ૧૮
 યશોવિજયજી મહારાજના ગ્રન્થોનું
 અધ્યયન, શ્રી ૧૪
 યશોવિજયજી મહારાજનાં વચનનાં
 રહસ્યો અને વિશેષતાઓ, પૂજ્ય-
 ઉપાધ્યાયજી ૪૦
 યશોવિજયજી મહારાજની જન્મભૂમિ
 કનોડા, શ્રી ૩
 યશોવિજયની ચોવીસીઓ, વાચક ૪૪
 યશોવિજયવાચકગ્રન્થસંગ્રહ ૭, ૩૩,
 ૩૬, ૩૭, ૧૧૭, ૧૪૨
 યશોવિજયસ્મૃતિ ગ્રન્થ, ન્યાયવિશારદ
 ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાયશ્રી ૩૪, ૪૬,
 ૪૮, ૭૬, ૨, ૩, ૬, ૧૩, ૧૭, ૧૮,

૨૧, ૪૦, ૪૮, ૫૦, ૫૬, ૧૦૦,
 ૧૦૧, ૧૨૪, ૧૩૨, ૧૩૮, ૧૫૧,
 ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૮૨, ૧૮૮,
 ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૦૮, ૨૧૩, ૨૨૦,
 ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૪૨, ૨૫૪
 - આમુખ ૪૮, ૭૩, ૧૮૦, ૧૮૬,
 ૨૪૬
 યોગગ્રન્થ ૧૭૮
 યોગદર્શન. ૫૧. ૧૪૨ જુઓ પાતંજલ-
 યોગદર્શન
 - વ્યાખ્યા ૧૪૨
 - વ્યાખ્યાનો સાર ૧૪૨
 યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા ૬૦, ૧૪૮
 - પ્રસ્તાવના ૬૦, ૭૩
 યોગદીપિકા ૨૦, ૨૩, ૧૭૮, ૨૧૩,
 ૨૧૪
 યોગદષ્ટિસજ્જાય ૧૭, ૧૭૩
 - ટબ્બો ૧૭
 યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૬૦, ૧૮, ૧૩૫,
 ૧૩૬, ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૦૫,
 ૨૦૬, ૨૩૮, ૨૪૭
 - અવચૂરિ ૫૭, ૧૮
 - વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૮૮
 - વૃત્તિ ૧૮૮
 યોગની આઠ દષ્ટિની સજ્જાય ૪૮, ૬૧,
 ૨૦૪ જુઓ આઠ યોગદષ્ટિની
 સજ્જાય
 યોગપ્રદીપ ૧૧
 યોગબિન્દુ ૨૦, ૪૧, ૧૮, ૧૧૨, ૧૪૩,
 ૧૮૮, ૧૮૧, ૧૮૫, ૨૦૬, ૨૪૪
 જુઓ યોગબિન્દુસૂત્ર
 - અવચૂરિ ૫૭, ૧૮

યોગબિન્દુસૂત્ર. જુઓ યોગબિન્દુ

- વૃત્તિ ૧૮૯

*યોગમાહાત્મ્ય ૫૯

*યોગવિધાનવિંશિકા ૨૦૫

*યોગવીશી ૨૪૨

યોગશાસ્ત્ર ૧૯, ૫૮, ૭૩, ૮૦, ૮૧,

૧૧૪, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૬૫,

૧૮૯, ૨૦૧, ૨૦૫ જુઓ

અધ્યાત્મોપનિષદ

- અનુવાદ ૨૦૧

- વિવરણ (સ્વોપજ્ઞ) ૭૨, ૭૩ જુઓ

વૃત્તિ

- વૃત્તિ ૧૮૯, ૧૮૧, ૨૪૯ જુઓ

વિવરણ

યોગશાસ્ત્ર (?) ૨૦૫

યોગસૂત્ર. ૨૩, ૨૦૧, ૨૦૬ જુઓ

પાતંજલયોગદર્શન

- વિવરણ ૨૨, ૨૩

યોગાધિકાર ૫૫

*યોગાવતાર ૫૫, ૫૯

*યોગાવતારદ્વાવિંશિકા ૪૧

૨

xરક્ષાબંધનનું પર્વ ૧૩

રઘુવિલાસ ૨૧

રત્નાકરપંચવિંશતિકા ૨૦, ૫૧

રત્નાકરાવતારિકા ૧૦૫, ૧૭૩

રાજપ્રશ્રીય ૧૭૮, ૧૮૪ જુઓ

રાયપસેણી, રાયપ્પસેઈણિજજ,

રાયપ્પસેણઈજજ અને રાયપ્રસેણી

રાજપ્રશ્રીયોપાંગ ૧૭૮

*રાજુલના ઉદ્ગાર

રાજુલ-નિવેદન. જુઓ નેમિનાથનું સ્તવન

*રાજુલ પ્રત્યે સખી

xરાધાવેધ ૭૫

રામાયણ ૫૭ જુઓ પદ્યચરિત

રાયપસેણી ૧૧૪, ૧૮૨, ૧૮૪ જુઓ

રાજપ્રશ્રીય

રાયપ્પસેઈણિજજ ૧૭૮

રાયપ્પસેણઈજજ ૧૦૫

- વૃત્તિ ૧૦૫

રાયપ્રસેણી ૬૯ જુઓ રાજપ્રશ્રીય

૯

લઘીયક્ષય ૧૦૧

- વિવૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૦૧

લઘૂપમિતિભવપ્રપંચ ૧૮૧

લઘૂપમિતિભવપ્રપંચગ્રન્થ ૧૮૮

xલંકાવતારસૂત્ર અને શીલપટલ સંબંધી

જૈન ઉલ્લેખો ૨૨૭

લતા ૧૪૩, ૧૪૮, ૧૪૯

લતાદ્વય ૧૪૯

લલિતવિસ્તાર ૧૩૬, ૧૮૯, ૨૩૮

-પંજિકા ૧૮૯

લોક (?) ૧૭૮

લોકતત્ત્વનિર્ણય ૨૦, ૩૮, ૧૮૯

લોકનાલિકા ૧૯

લોક(ગ)નાલિયા ૧૯

- બાલાવબોધ ૧૯

*લોકસાર ૧૧૪

૧. આ નેમ-રાજુલનાં છ ગીતોમાંનું છેલ્લું છે.

૨. આ નેમ-રાજુલનાં છ ગીતોમાંનું ચોથું છે.

લોગસ્સ ૨૫૧

લૌકિક (?) ૧૭૮

લૌકિકયાગ (?) ૧૭૮

વ

વક્કસુદ્ધિ ૨૪૭ જુઓ વાક્યશુદ્ધિ

વન્દનકભાષ્ય ૨૩૮

વન્દારુવૃત્તિ ૧૮૮

વર્ધમાનગ્રન્થ ૨૩૪

વર્ધમાન-જિન-સ્તવન ૫૨

વર્ધમાન જિનેશ્વરનું સ્તવન ૧૬૨ જુઓ

દસ મતનું સ્તવન

વવહાર ૨૫૦ જુઓ વ્યવહાર

વાક્યશુદ્ધિ. જુઓ વક્કસુદ્ધિ

- ચૂંછિ ૨૪૮

વાગ્વિલાસ ૫૭

વાદમહાર્ણવ ૮૬, ૧૫૫

વાદમાલ, નવીન ૧૫૩

વાદમાલા ૨૭, ૭૫, ૧૮, ૧૩૧, ૧૪૧,

૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૦

વાદમાલા ૧૮, ૧૫૬

વાદમાલા ૩૪, ૧૫૬

- ટીકા ૧૫૫

- વિવૃત્તિ ૧૫૫, ૧૫૬

વાદમાલા ૧૪૧, ૧૫૬, ૨૪૮

વાદમાલા, ત્રણ ૨૪, ૩૭, ૧૫૪, ૧૫૫,

વાદરહસ્ય ૨૪, ૩૪, ૭૭, ૧૬૦

વાદાર્ણવ ૭૯, ૨૪, ૩૪, ૭૭, ૧૬૦

*વાદાષ્ટક ૧૬૦

વાસુપૂજ્યની સ્તુતિ, અન્તરોલિમંડન

૪૮, ૩૩

વાહણ સમુદ્ર વૃત્તાંત ૭૯ જુઓ સમુદ્ર
વહાણ સંવાદ અને સમુદ્રવાહણ-
વિવાદ રાસ

વાહણ-સમુદ્ર-સંવાદ ૭૮, ૨૪, ૩૦,
૪૮, ૪૯, ૬૯, ૮૨

વિંશિકા ૧૩૬, ૧૭૮ જુઓ વિંશિકા-
પ્રકરણ અને વીસવીસિયા

વિંશિકા, અષ્ટમ ૧૮૮

વિંશિકા ચતુર્થ ૧૮૮

વિંશિકા, તૃતીય ૧૮૮

વિંશિકા પંચમ ૧૮૮

વિંશિકાપ્રકરણ ૧૭૮ જુઓ વિંશિકા

x વિક્રમસંવત્ ૧૭૧૭નું માફીપત્ર ૧૧

વિચારબિન્દુ ૨૦, ૨૩, ૬૯, ૭૫, ૧૮,
૧૮૦, ૧૮૧

વિચારામૃતસંગ્રહ ૧૭૮

વિજયનેભિસૂરિસ્વાધ્યાય ૧૨૫

વિજયપ્રભક્ષામણકવિજ્ઞાપ્તિપત્ર ૧૮

વિજયપ્રભસૂરિક્ષામણકવિજ્ઞાપ્તિપત્ર ૨૪,
૨૪૮

વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય ૨૪, ૩૭, ૪૮,
૨૮, ૬૮, ૭૭, ૧૨૫

વિજયવલ્લભસૂરિસ્મારકગ્રન્થ, આચાર્ય
શ્રી ૫

*વિદ્યાષ્ટક ૨૦૧

વિધિવાદ ૨૭, ૨૪, ૩૪, ૭૭, ૧૬૧

વિનયવિલાસ ૨૦૭

વિપાકશ્રુત ૨૫૧ જુઓ વિવાગસુય

વિમલનાથનું સ્તવન ૪૧

વિમલાચલ જિન સ્તવન ૭૦

વિમલાચળનું સ્તવન ૪૪, ૭૦

૧. આ અજૈન કૃતિ તો નથી ?

- વિવાગમુય ૨૫૧ જુઓ વિપાકશ્રુત - ટીકા (માણિક્ય.) ૧૧૮
 વિવાહપણ્ણતિ ૩૬, ૯૭, ૧૦૮, ૧૧૭, - 'ટીકા (યશો.) ૨૬ જુઓ વિવરણ
 ૨૪૫, ૨૫૦ જુઓ પંચમ અંગ - ટીકા (રાજ.) ૧૧૮
 વિવેક ૨૬ - ટીકા (સોમ.) ૧૧૮
 વિશિષ્ટજિનસ્તવનો ૪૪, ૫૧, ૪૦, - વિવરણ ૨૩ જુઓ ટીકા (યશો.)
 ૨૦૭ - વૃત્તિ (પ્રભા.) ૧૧૮
 વિશિષ્ટજિનસ્તવનો૩૫ પદો ૫૧, ૩૮, વીતરાગસ્તોત્ર (પ્ર. ૮)
 ૫૭ - વૃત્તિ ૫૭, ૭૬, ૧૧૮, ૧૨૦
 વિશેષણવતી ૧૮૮ જુઓ વિસેસણવર્ઠ - વૃત્તિ ત્રણ ૫૭, ૧૧૮ જુઓ
 વિશેષાવશ્યક ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૬૦, સ્પષ્ટીકરણ, ત્રણ
 ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૩૮ જુઓ - વૃત્તિ, બૃહત્ ૭૬, ૧૧૮
 ભાષ્ય - વૃત્તિ, મધ્યમ ૭૬, ૧૧૮
 - વૃત્તિ ૧૨૨, ૧૮૮ - વૃત્તિ, લઘુ ૭૬, ૧૧૮
 વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ૮૮, ૧૦૪ જુઓ - સ્પષ્ટીકરણ ત્રણ, ૩૭, ૧૧૮ જુઓ
 ભાષ્ય વૃત્તિ, ત્રણ
 વિષયતાવાદ ૨૪, ૩૪, ૧૮, ૧૫૮ વીરચરિત્ર (પ્રાકૃત) ૧૮૮
 વિસેસણવર્ઠ ૩૨, ૧૨૪ જુઓ વિશેષણ- વીરચરિત્ર ૧૮૮
 વતી વીરત્થય ૨૫૦
 વિસેસાવસ્સયભાસ ૩૦, ૩૬, ૬૩, વીરસ્તવ ૫૧, ૧૮૧ જુઓ દોઢ સો
 ૬૪, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૦૬, ગાથાનું કુમતિમદગાલન સ્તવન
 ૧૦૭, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૪૩, ૧૫૭, વીરસ્તવ ૨૨ જુઓ ખંડનખાદ્ય
 ૧૬૧, ૧૭૧, ૧૮૧, ૨૦૬ જુઓ વીરસ્તવન ૧૮૧ જુઓ દોઢ સો ગાથાનું
 ભાષ્ય કુમતિમદગાલન સ્તવન
 - વૃત્તિ ૧૦૫ વીરસ્તવન ૨૨૦ જુઓ ખંડનખાદ્ય
 વિહરમાણ જિનવીસી (જિન.) ૬૪ વીરસ્તવન (સં.) ૨૦૬
 વિહરમાણ જિનવીસી (દેવ.) ૬૪ વીરસ્તુતિ ૧૮
 વિહરમાણ જિનવીસી (યશો.) ૨૮, ૪૪, વીરસ્તુતિ (રવિ.) ૩૨
 ૪૪, ૪૬, ૬૧ જુઓ વીસી (યશો.) - અવચૂરિ ૩૨
 વીતરાગસ્તોત્ર ૨૩, ૨૬, ૨૦૧ - ટીકા ૧૮
 - અવચૂરિ (નય.) ૧૧૮ વીરસ્તુતિ૩૫ હૂંડીનું સ્તવન ૬૧, ૧૪,
 - અવચૂરિ (મેઘ.) ૧૧૮ ૧૮૦ જુઓ દોઢ સો ગાથાનું

કુમતિમદગાલન સ્તવન

- બાલાવબોધ (પદ્ય.) ૧૮૦, ૧૮૩

જુઓ વાર્તિક (પદ્ય.)

- બાલાવબોધ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૮૩ જુઓ

વાર્તિક (સ્વોપજ્ઞ)

- વાર્તિક (પદ્ય.) ૧૮૦, ૧૮૩ જુઓ

બાલાવબોધ (પદ્ય.)

- વાર્તિક (સ્વોપજ્ઞ) ૧૮૩ જુઓ

બાલાવબોધ (સ્વોપજ્ઞ)

- સાક્ષીપાઠ ૧૮૦

વીરસ્તોત્ર ૫૩, ૧૫૧ જુઓ ખંડનખાદ્ય

- ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૫૩, ૬૫

- વિવરણ ૧૫૧, ૧૫૨

- વિવૃત્તિ ૧૫૨

વીસવીસિયા ૩૮, ૫૭, ૧૦૭, ૧૪૩,

૨૦૫ જુઓ વિંશિકા

- વિવરણ ૭૦

વીસી (ચોથી) ૧૩૬

વીસી (પહેલી) ૨૪૨

વીસી (ચશો.) ૨૮, ૬૧ જુઓ

વિહરમાણ જિન વીસી (ચશો.)

વૃદ્ધ અમૃતવેલીની સજ્જાય. જુઓ

અમૃતવેલીની સજ્જાય (મોટી)

વૃદ્ધોપમિતિભવપ્રપંચ(યા) ૧૮૮, ૧૮૧

વૃષભસ્તવન ૩૪

* વેદદ્વાત્રિંશિકા ૩૮

વેદાન્તનિર્ણય ૨૦, ૨૪, ૩૮, ૭૧,

૧૪૪

વેદાન્તવિવેકસર્વસ્વ ૨૧, ૨૪, ૩૮, ૭૧,

૧૪૪

વૈરાગ્યકલ્પલતા ૧૯, ૨૪, ૩૦, ૬૯,

૧૮, ૮૩, ૮૬, ૮૭, ૮૦, ૮૧,

૧૪૮, ૨૦૧, ૨૧૧

- ભાષાંતર ૮૩, ૮૬

વૈરાગ્યરતિ ૨૧, ૨૪, ૩૦, ૧૮, ૮૭

જુઓ મુક્તાશુક્તિ

વૈરાગ્યરસમંજરી ૨૧૫

- સ્પષ્ટીકરણ ૨૧૫

વૈરાગ્યોપદેશક વિવિધ પદસંગ્રહ ૨૦૭

વ્યવહાર ૮૬, ૧૩૬, ૧૭૮, ૧૮૪,

૧૮૮, ૨૩૮ જુઓ વ્યવહાર

- ચૂંચિ ૧૮૫, ૨૩૮

- પીઠિકા ૨૩૮

- ભાષ્ય ૧૧૨, ૧૬૮, ૧૭૮, ૧૮૮,

૧૮૧, ૧૮૫, ૨૩૮, ૨૪૩, ૨૪૪

- વૃત્તિ ૧૮૮, ૨૩૮

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ ૨૩૮, ૨૫૦ જુઓ

પંચમ અંગ

શ

શકસ્તવ ૧૧૪, ૧૮૨, ૧૮૮

- વૃત્તિ ૧૮૮

શઙ્ખકરણ ૨૦, ૨૪, ૭૧, ૨૪૫

શતક ૨૧

શતારનયચકાધ્યયન ૧૩૬

શનુંજયગિરિસ્તુતિ ૪૧

શનુંજયમહાતમ ૧૬૮

શાન્તિ જિનનું સ્તવન ૩૫ જુઓ સવા

સો ગાથાનું નયરહસ્યગર્ભિત સ્તવન

શાન્તિજિનસ્તવન ૪૯, ૬૯, ૧૦૮

શાન્તિનાથનાં સ્તવન ૪૪

શાન્તિનાથનું સ્તવન, ઉન્નતપુરમંડન

૪૭

શાન્તિનાથનું સ્તવન (ચોવીસી ૨) ૪૨,

- ૪૩
શાન્તિનાથનું સ્તવન (હિન્દી) ૫૮
શાસનપત્ર ૨૧
શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૨૧, ૨૩, ૨૫,
૪૦, ૧૨૦, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૮,
૧૭૩, ૧૭૮, ૨૩૮
- ટીકા (અમૃત.) ૧૪૮
- ટીકા (યશો.) ૨૩, ૨૫, ૫૭, ૧૪૬,
૧૪૮, ૧૫૫, ૧૫૭ જુઓ
વૃત્તિ(યશો.)
- ટીકા (લાવણ્ય.) ૧૪૮
- ટીકા (સ્વોપજા) ૪૦, ૧૪૮ જુઓ વૃત્તિ
(સ્વોપજા)
- ભાવાર્થ ૧૪૮
- વૃત્તિ (યશો.) ૧૪૫, ૨૩૮ જુઓ ટીકા
(યશો.)
- વૃત્તિ (સ્વોપજા) ૧૪૬, ૧૪૮, ૨૩૮
જુઓ ટીકા (સ્વોપજા) અને દ્વિક્ષપ્રદા
શિષ્યહિતા ૭૨
શીતલનાથનું સ્તવન ૪૪
શીતલનાથનું સ્તવન (હિન્દી) ૫૭
શીલપટલ ૨૨૭
શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ૨૦
શોભનસ્તુતિ ૨૮, ૩૧ જુઓ સ્તુતિ-
ચતુર્વિંશતિકા
શૌચપ્રકરણ ૨૦
શ્રાદ્ધજીતકલ્પ. ૧૮૧ જુઓ શ્રાદ્ધજીત-
કલ્પસૂત્ર
- વૃત્તિ ૧૮૮
શ્રાદ્ધજીતકલ્પસૂત્ર ૧૮૮ જુઓ શ્રાદ્ધ-
જીતકલ્પ
શ્રાદ્ધજીતસૂત્ર ૧૮૮
- વૃત્તિ ૧૮૮
શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ ૧૮૮
- ચૂર્ણ ૧૮૮
- વૃત્તિ ૧૮૮
શ્રાદ્ધવિધિ ૧૮૮
- વૃત્તિ ૧૮૮
શ્રાવકદિનકૃત્ય
- વૃત્તિ ૧૮૮, ૧૮૧
શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ ૧૭૮ જુઓ શ્રાવક-
પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર
- વૃત્તિ ૧૮૮
શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર ૧૮૮ જુઓ શ્રાવક-
પ્રજ્ઞપ્તિ
શ્રાવકપ્રતિક્રમણ
- વૃત્તિ ૧૮૮
શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર ૧૭૮
- ચૂર્ણ ૧૭૮
શ્રાવકવિધિપ્રકરણ ૨૦૧
શ્રાવકચાર ૧૭૩
શ્રીપાલ રાજાનો રાસ ૨૪, ૨૮, ૨૯,
૪૮, ૪૯, ૫૬, ૭૪, ૭૮, ૧૧૭
- ભાવાર્થ ૭૭
- સમજૂતી ૭૭
શ્રીપૂજ્યલેખ ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૮૬ જુઓ
સિરિપુજ્યલેહ
- ૫
ષડશીતિકા ૨૩૮
ષડ્દર્શનનિર્ણય ૨૦, ૨૧
ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ૨૧
- વૃત્તિ ૧૮૮
ષષ્ટિશતક ૨૪૩

ષષ્ટાંગસૂત્ર ૧૮૫ જુઓ જ્ઞાતા

ષોડશ ૧૭૮

ષોડશક ૨૩, ૮૭, ૧૧૪, ૧૩૫, ૧૩૬,
૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૦૫,
૨૦૬, ૨૪૪ જુઓ ષોડશકપ્રકરણ
અને ષોડશપ્રકરણ

- ટીકા ૬૭, ૧૪૩

- વિવરણ ૨૨, ૨૩, ૪૨

- વૃત્તિ ૨૦૬

ષોડશકપ્રકરણ ૨૫, ૧૭૮, ૨૧૩,
૨૧૪ જુઓ ષોડશ

- ટીકા (યશો.) ૨૪, ૨૫, જુઓ વૃત્તિ
(યશો.)

- ભાષાંતર ૨૧૩, ૨૧૪

- વિવરણ ૨૧૪

- વિવેચન ૨૧૩

- વૃત્તિ (યશો.) ૨૧૩, ૨૧૪ જુઓ ટીકા
(યશો.)

- વ્યાખ્યા ૨૧૪

ષોડશપ્રકરણ ૧૦૭ જુઓ ષોડશ

સ

સંયમતરંગ ૨૦૭, ૨૦૮

સંયમશ્રેણિપ્રરૂપણા ૧૩૮

સંયમશ્રેણિવિચાર ૩૭, ૫૧ જુઓ સંયમ-
શ્રેણિસજ્જાયા

સંયમશ્રેણિવિચાર(સજ્જાયા) ૨૨, ૧૩૮

- ટબ્બો (સ્વોપજ્ઞ) ૧૩૮ જુઓ વિવરણ
(સ્વોપજ્ઞ)

- ટિપ્પણ ૧૩૮

- વિવરણ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૨ જુઓ ટબ્બો

(સ્વોપજ્ઞ)

સંયમશ્રેણિસજ્જાયા ૪૬ જુઓ સંયમ-
શ્રેણિવિચાર

સંયમશ્રેણિસ્તવ ૧૩૮

- બાલાવબોધ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૩૮

xસંવાદો સંબંધી જૈન સાહિત્ય ૮૩

સંવિગ્નપક્ષીયવદનચપેટા ૨૪૪ જુઓ
ચડ્યા પડ્યાની સજ્જાયા

સંસારદાવાનલ ૨૧૭

*સખી પ્રત્યે રાજુલ

*સખી પ્રત્યે રાજુલ

સંકેત ૨૫

સંક્રમણવિધિ ૧૭૮

સંગહણી ૪૨

સંગ્રહણી

- વૃત્તિ ૧૮૮

સંગ્રહશ્લોક ૨૦૬

સજ્જન સન્મિત્ર ૧૧૩, ૧૮૦, ૨૩૮

*‘સજ્જનસ્તુતિ’ દ્વાત્રિંશિકા ૨૨

સંજમબત્રીસી ૨૨૪ જુઓ યતિધર્મ-
બત્રીસી

સંજમબત્રીસીની સજ્જાયા ૪૭

સત્તરિસયઠાણ ૪૪

*સદ્દદષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા ૬૦

*સદ્દર્મવિંશિકા ૨૦૬

સન્ધારગ ૨૫૦

સન્મતિતર્ક. જુઓ સમ્મઈ, સમ્મઈ-
પયરણ, સમ્મતિ, સમ્મતિતર્ક અને
સમ્મતિમહાતર્ક

- ટિપ્પણ ૧૨૮

૧-૨ આ નેમરાજુલનાં છ ગીત પૈકી અનુક્રમે ત્રીજું અને પાંચમું ગીત છે.

સપ્તતિકા

- ચૂર્ણિ ૨૩૮

*સપ્તભંગી ૩૬, ૧૫૯

સપ્તભંગીતરંગિણી (યશો.) ૧૬, ૨૦,
૨૪, ૩૪, ૩૬, ૭૧, ૧૧૫, ૧૨૦,
૧૨૨

સપ્તભંગીતરંગિણી (વિમલ.) ૧૧૫

સપ્તભંગીનયપ્રદીપ ૧૬, ૩૪, ૩૫,
૩૬, ૧૦૪, ૧૦૫ જુઓ સપ્તભંગી-
નયપ્રદીપ-પ્રકરણ

- અનુવાદ ૧૦૫

- વિવેચન ૧૦૫

સપ્તભંગી-નયપ્રદીપ-પ્રકરણ ૧૦૪
જુઓ સપ્તભંગીનયપ્રદીપ

- ટીકા (બાલબોધિની) ૧૦૪

સપ્તભંગીપ્રકરણ ૧૧૫

*સપ્તભંગીસમર્થન ૧૦૪

સપ્તમ અંગ ૧૮૨ જુઓ ઉપાસકદશા
સપ્તમાંગ ૧૭૮

સમકિતનાં છ સ્થાનની ચોપાઈ ૨૨,
૪૦, ૫૧

- ટિપ્પણ ૪૦

- વિવરણ ૨૨, ૫૦

સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય ૪૬,
૧૮, ૨૧૪

- સ્પષ્ટીકરણ ૨૧૪

સમકિતપ્રકરણ ૨૪૪

સમકિત-સુખલડીની સજ્જાય ૪૬,
૫૨, ૨૧૫

સમતાશતક ૫૦, ૫૧, ૧૭, ૮૦, ૨૧૨
જુઓ સામ્યશતક (યશો.)

૧. આનો અર્થ 'આગમ' છે.

સમય ૧૩૫

સમયસાર ૨૧, ૫૫, ૧૬૫, ૧૬૮,
૨૩૭, ૨૩૮ જુઓ સમયસારપાહુડ,

સમયસારપ્રકરણ અને સમયસારસૂત્ર
- વૃત્તિ ૧૫૭, ૧૮૯

સમયસારપાહુડ. ૨૦ જુઓ સમયસાર
- ટીકા ૨૦

સમયસારપ્રકરણ ૧૮૯ જુઓ
સમયસાર
સમયસારસૂત્ર ૧૮૧

- વૃત્તિ ૧૫૭

સમરાઈઅચકલા ૨૧, ૧૧૬

સમરાઈઅચરિય ૩૪

સમવસરણ-જિન-સ્તવન ૫૩ જુઓ
મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન

સમવાય ૧૦૫, ૧૭૮, ૨૨૪, ૨૫૦
જુઓ સમવાયાંગ

- વૃત્તિ ૧૦૫

સમવાયાંગ ૧૭૩, ૧૮૨, ૧૮૯ જુઓ
સમવાય

સમાધિતન્ત્ર (પૂજ્ય.) ૨૧૧

- અનુવાદ ૨૧૧

- અન્વયાર્થ અને ભાવાર્થ ૨૧૧

- ટીકા ૨૧૧

સમાધિતન્ત્ર (યશો.) ૨૧૧, ૨૧૨

સમાધિશતક ૨૧, ૫૧, ૮૪, ૨૧૧

- વિવેચન ૨૧૨

સમાધિશતકમ્ અને આત્મશક્તિપ્રકાશ
૨૧૨

સમુદ્રવહાણસંવાદ ૮૨ જુઓ વાહણ-
સમુદ્રવૃત્તાન્ત

- સારાંશ ૯૨

સમુદ્રવાહણવિવાદરાસ ૯૨ જુઓ

વાહણસમુદ્રવૃત્તાન્ત

સમ્બોધસત્તરિ ૧૯

- ટીકાનો બાલાવબોધ ૧૯

સમ્મઠ ૨૨૪ જુઓ સન્મતિતર્ક

સમ્મઠપયરણ ૩૦, ૩૫, ૩૭, ૫૬, ૭૬,

૯૬, ૯૭, ૧૦૭, ૧૧૭, ૧૩૪, ૧૫૦

- ટીકા (અભય.) ૩૨, ૯૬ જુઓ

વાદમહાર્ણવ

- ટીકા (મલ્લ.) ૫૬

- ટીકા (યશો.) ૫૬

- વ્યાખ્યા ૫૬, ૯૬

સમ્મતિ ૧૦૭, ૧૨૭, ૧૩૫, ૧૩૬,

૧૪૧, ૧૫૯, ૧૬૮, ૧૭૩, ૧૭૮,

૧૯૧, ૨૩૮, ૨૪૨ જુઓ સન્મતિતર્ક

- ટીકા ૧૫૧ જુઓ વાદમહાર્ણવ

- વૃત્તિ ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૮૯

- વ્યાખ્યા (યશો.) ૧૫૯

સમ્મતિતર્ક ૧૮૯ જુઓ સન્મતિતર્ક

સમ્મતિમહાતર્ક ૧૭૩

સમ્યક્ત્વપ્રકરણ ૧૭૮

સમ્યક્ત્વસપ્તતિ ૧૮૯, ૨૧૪

સમ્યક્ત્વસપ્તતિકા ૨૧૪

સર્વજ્ઞશતક ૪૦, ૧૬૨, ૧૮૭ જુઓ

સવ્વણ્ણસયગ

- ટીકા ૧૯૫

સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (હરિ.) ૩૩

સર્વાર્થસિદ્ધિ ૩૩, ૧૭૩

સવા સો ગાથાનું નયરહસ્યગર્ભિત

સ્તવન ૧૧૩ જુઓ શાન્તિ જિનનું

૧. આ કયા ગ્રન્થમાંનો છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

સ્તવન અને સીમન્ધરસ્વામીને

વિનતિરૂપ સ્તવન

સવા સો ગાથાનું સ્તવન ૨૨, ૩૫

- બાલાવબોધ ૨૪૨

સવ્વણ્ણસયગ ૪૦, ૧૬૨, ૧૮૭ જુઓ

સર્વજ્ઞશતક

- વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૮૭

'સાક્ષીપાઠ

- ટબો ૧૭૧

સાચા મુનિ ૨૦૭

સાચો ધર્મ ૨૦૭

સાડી ત્રણસો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચાર-

રહસ્યગર્ભિત સ્તવન ૫૬, ૨૩૮

જુઓ સીમન્ધરસ્વામીનું સ્તવન અને

સીમન્ધર જિન વિનતિરૂપ સાડી

ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન

સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન ૨૨, ૫૭,

૨૩૯

- બાલાવબોધ ૨૪૨

સાધુધર્મવિધિ ૨૩૮

સાધુના ગુણગાનની સજ્જાય ૬૮

સાધુવન્દના ૬૧, ૬૮

* સામાઈય ૬

* સામાચારી ૨૨૨

સામાચારીપ્રકરણ ૨૦, ૨૨૧, ૨૪૭

જુઓ સામાચારીપયરણ

સામાન્યજિનસ્તવન ૪૪, ૩૮

સામાન્યજિનસ્તવનરૂપ આઠ પદો ૪૪,

૩૮

સામાન્યજિનસ્તવનો ૪૪, ૨૦૭

સામાચારીપયરણ ૨૨, ૫૧, ૭, ૨૨૧

જુઓ સામાયારીપ્રકરણ
 - વિવરણ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૨, ૨૨૧, ૨૪૭
 સામ્યશતક (યશો.) ૨૧, ૫૦, ૧૭,
 ૨૧૨ જુઓ સમતાશતક
 સામ્યશતક (સિંહ.) ૫૦, ૨૧૨
 - ભાવાનુવાદ ૨૧૨
 સિતપટ ચૌરાસી બોલ ૨૦, ૧૬૬
 સિદ્ધ-જિનનાં સહસ્ર નામ ૪૮, ૪૮, ૬૪
 જુઓ સિદ્ધસહસ્રનામવર્ણન છંદ
 સિદ્ધ જિનનાં સહસ્ર નામ વર્ણન છંદ ૨૮
 સિદ્ધજિનસહસ્રનામ ૪૮
 સિદ્ધસહસ્રનામકોશ ૪૨
 સિદ્ધસહસ્રનામવર્ણન છંદ ૬૪ જુઓ
 સિદ્ધ જિનનાં સહસ્ર નામ
 સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૧૪૧
 સિદ્ધાન્ત ૧૩૬
 સિદ્ધાન્તયોપાઈ ૫૫
 સિદ્ધાન્તતર્કપરિષ્કાર ૨૦, ૨૪, ૩૪,
 ૩૬, ૭૧, ૧૨૪, ૧૭૩ જુઓ
 સિદ્ધાન્તમતપરિષ્કાર
 સિદ્ધાન્તમંજરી (શબ્દખંડ) ૨૩, ૨૫,
 ૧૮, ૨૬, ૧૦૨, ૧૦૩
 - ટીકા ૩૪, ૧૮, ૨૬, ૧૦૩, ૧૦૪
 સિદ્ધાન્તમતપરિષ્કાર ૧૨૪ જુઓ
 સિદ્ધાન્તતર્ક પરિષ્કાર
 સિદ્ધાન્તસારોદ્ધારસમ્યક્ત્વોલ્લાસટિપ્પણ
 ૫૫
 સિદ્ધિદંડિકા ૬૮
 સિરિપૂજજલેહ ૨૪, ૭૧, ૧૮૬ જુઓ
 શ્રીપૂજ્યલેખ
 સિરિવાલકહા ૭૭

સીમન્ધર જિનને વિનતિ (નિશ્ચય અને
 વ્યવહાર ગર્ભિત) ૩૫ જુઓ સીમન્ધર-
 સ્વામીને વિનતિ
 સિમન્ધરજિનવિનતિ ૧૦૮
 સીમન્ધર જિન વિનતિરૂપ સાડી ત્રણસો
 ગાથાનું સ્તવન ૧૬ જુઓ સાડી
 ત્રણસો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચાર-
 રહસ્ય-ગર્ભિત સ્તવન
 સીમન્ધરજિનસ્તવન ૮૧
 સીમન્ધરજિનસ્તવનો ૪૪
 સીમન્ધરસ્વામીની થોય ૪૮
 સીમન્ધરસ્વામીનું સ્તવન ૨૩૮ જુઓ
 સાડી ત્રણસો ગાથાનું સિદ્ધાન્તવિચાર-
 રહસ્યગર્ભિત સ્તવન
 - ટબ્બો (જ્ઞાન.) ૨૪૨
 - બાલાવબોધ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૪૨
 - વાર્તિક (પદ્ય.) ૨૩૮, ૨૪૨
 સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિ ૧૧૧ જુઓ
 સીમન્ધર જિનને વિનતિ
 સીમન્ધરસ્વામીને વિનતિરૂપ સ્તવન
 ૧૧૩ જુઓ સવા સો ગાથાનું
 નયરહસ્ય-ગર્ભિત સ્તવન
 - બાલાવબોધ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૧૪
 - વાર્તિક ૧૧૪
 સુગુરુની સજ્જાયા ૪૬, ૫૧, ૨૪૩,
 ૨૪૪
 સુજશવેલીભાસ ૧૩ જુઓ જસવેલી
 સુજસવેલિ ૧૬
 x¹સુજસવેલિ અને ઐતિહાસિક
 વસ્ત્રપટ (લેખાંક ૧)
 સુજસવેલી ૧, ૨, ૩, ૬, ૮

સુજસવેલી સાર્થ ૪
 સુજસવેલીભાસ ૭૪, ૨, ૩, ૧૯
 સુજસવેલી ભાસ સાર્થ ૨
 સુ. વે. ૧૦, ૧૩, ૧૫, ૪૨
 સુ. વેલિ ૩, ૨૫૫
 સુપાર્શ્વનાથનાં સ્તવન ૪૪, ૬૨
 સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન (ચોવીસી ૧) ૪૧
 સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન ૪૭, ૪૮
 સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન, મલકાપુરમંડન ૪૭
 સુપાર્શ્વનાથસ્તવન, મલકાપુરમંડન ૯
 સુબોધિકા ૬૭
 સુભાષિતકોશ ૨૬ જુઓ કર્પૂરપ્રકર
 સુરત ચૈત્યપરિપાટી ૬૦
 સુ(સૂ)ગડાંગ ૧૮૪ જુઓ દ્વિતીયાંગ
 સૂક્તપાવલી ૨૬ જુઓ કર્પૂરપ્રકર
 'સૂત્ર ૧૧૭, ૧૩૫, ૧૩૬
 સૂત્રકૃત ૧૭૮, ૨૨૬, ૨૩૮, ૨૫૦
 જુઓ દ્વિતીયાંગ
 સૂત્રકૃતાંગ ૧૩૬, ૧૭૩, ૧૮૧, ૧૮૪
 - વૃત્તિ ૧૬૫, ૧૭૩
 સૂયગડ ૪૦, ૩૪, ૬૯, ૮૦, ૨૪૨,
 ૨૫૦, ૨૫૩ જુઓ દ્વિતીયાંગ
 સૂયગડાંગ ૧૭૮, ૨૨૫
 - ચૂષિ ૧૮૦
 - નિર્યુક્તિ ૩૪, ૧૮૦
 - વૃત્તિ ૧૮૦
 સૂયગડાંગસૂત્ર ૧૮૦ જુઓ દ્વિતીયાંગ

સૂયગડાંગ ૧૬૮, ૧૮૨
 'સ્તુતિ ૧૨૧
 'સ્તુતિ ૧૨૨
 'સ્તુતિ ૨૦૭
 'સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (મેરુ.) ૩૨
 સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (લબ્ધિ.) ૩૨
 સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (શોભન) ૨૦, ૩૧
 જુઓ શોભનસ્તુતિ
 - ભૂમિકા ૧૨૫
 સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (હેમ.) ૨૯, ૩૨
 સ્તુતિતરંગિણી ૨૯, ૩૨, ૩૩
 સ્તુતિદ્વાત્રિશિકા ૧૦૫
 સ્તોત્રત્રિક ૧૮
 સ્થાન ૧૭૮, ૨૫૦
 સ્થાનાંગ ૧૪૩, ૧૭૮, ૧૯૪, ૨૩૮
 સ્થાપનાકલ્પ (ભદ્ર.) ૨૫૨
 સ્થાપનાકલ્પ (સંસ્કૃત) ૨૫૨
 સ્થાપનાકલ્પની સજ્જાય ૪૬, ૪૭,
 ૨૫૨
 સ્થાપનાકલ્પવિધિ ૨૫૩
 સ્થાપનાકુલક ૨૫૩
 સ્થાપનાચાર્યની સજ્જાય ૪૬, ૪૭
 સ્થાપનાચાર્યવિધિ ૨૫૩
 સ્થાપનાલક્ષણકુલક ૨૫૩
 સ્થાપનાવિશેષવિધિ ૨૫૩
 *સ્થૈયાષ્ટક ૮૦
 સ્નાનાષ્ટક ૨૪૬
 - વૃત્તિ ૨૪૬

૧. આનો અર્થ 'આગમ' થાય છે.

૨-૪. શું આ ત્રણે કૃતિ ભિન્ન ભિન્ન છે કે કોઈ બે કે બધી જ એક જ છે ?

૫. આ 'ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ'ના નામથી સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ સહિત 'આ. સમિતિ' તરફથી મારા શ્લોકાર્થાદિ સહિત ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાઈ છે.

સ્વાદ્વાદકલ્પલતા ૧૧, ૨૩, ૪૦, ૭૨,
૮૮, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૪૧,
૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯,
૧૫૫, ૧૫૭, ૧૭૩, ૨૨૮, ૨૩૪,
૨૩૮

સ્વાદ્વાદમંજરી ૨૩, ૨૫, ૧૨૭

- અનુવાદ (હિન્દી) ૧૪૮

- ટીકા (યશો.) ૨૩, ૧૪૫, ૧૪૮

- ભાષાંતર ૧૪૮

સ્વાદ્વાદમંજૂષા ૨૦, ૨૩, ૨૫, ૧૪૮

સ્વાદ્વાદરત્નાકર ૧૫૧, ૧૬૦, ૧૭૧,
૧૭૩, ૧૮૦

સ્વાદ્વાદરહસ્ય ૨૧, ૫૮, ૨૨, ૧૧૮,
૧૪૧, ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૬૦, ૨૪૭,
૨૪૮

સ્વાદ્વાદરહસ્ય, ત્રણ ૩૬, ૩૭, ૫૭, ૫૮,
૧૧૮

સ્વાદ્વાદરહસ્યપત્ર ૧૪૧

- વિવૃત્તિ ૧૪૧

સ્વાદ્વાદરહસ્ય (બૃહત્) ૩૪, ૭૧, ૭૫,
૧૮, ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૬૦,
૧૮૬, ૨૪૭

સ્વાદ્વાદરહસ્ય (મધ્યમ) ૩૪, ૭૫,
૧૧૮, ૧૨૧, ૧૨૨, ૨૪૭

સ્વાદ્વાદરહસ્ય (લઘુ) ૩૪, ૬૮, ૬૯,
૭૧, ૭૫, ૫, ૧૮, ૧૧૫, ૧૧૮,
૧૧૮, ૧૨૧, ૧૬૦, ૧૮૬, ૨૪૭

સ્વાદ્વાદવાટિકા ૧૪૮

હ

હરિયાલી ૨૦૭ જુઓ હરિયાળી (યશો.)
અને હરીઆલી

હરિયાળી (અન્ય)

* હરિયાળી (યશો.) ૨૪, ૪૭, ૫૧,
૨૧૦ જુઓ હરિયાળી

- ટબ્બો ૨૧૦

- ભાવાર્થ (ત્રણ) ૨૧૦

હરિયાળીની સજ્જાય ૪૬, ૪૭

હરીઆલી ૨૦૭, ૨૧૦ જુઓ હરિયાલી
હિંસાષ્ટક ૩૩

- અવચૂરિ ૩૩

હિતશિક્ષાની સજ્જાય ૪૬, ૪૭, ૨૪૪

જુઓ ચડ્યાપડ્યાની સજ્જાય

હિતોપદેશમાલા ૧૮૦

- વૃત્તિ ૧૮૦

હિન્દી જૈન સાહિત્યકા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
૨૦

હિન્દી જૈન સાહિત્ય પરિશીલન ૨૧૦

હુણ્ડીનું સ્તવન ૧૮૧ જુઓ દોઢ સો
ગાથાનું કુમતિમદગાલન સ્તવન

હેતુગર્ભ પડિક્કમણી સજ્જાય ૨૧૬

જુઓ પ્રતિકમણ હેતુગર્ભિત સજ્જાય

હોરીગીત ૪૮, ૨૦૭

Descriptive Catalogue of the
Government Collections of
Manuscripts ૧૨, ૧૮, ૨૪૫

x Illustrations of Letter-
diagrams ૨૫

x Jaina Records about Birds,
The ૬૮

Jaina Religion and Literature,
The ૧૨૮

x Note on S'ilapatala, A ૨૨૭
Study of the Gujarati Language
in the 16th Century, A ૨૫૪

[આ] અજૈન

અ

ક

અદ્વૈતસિદ્ધિ ૬૧
અનુમાનખંડ ૬૩
અનુમાનદીધિતિવિવેક ૬૭
અભંગ ૨૦
અયુર્દયભાવના ૬૬ જુઓ આયુર્દય-
ભાવની
અલંકારસર્વસ્વ ૨૧
અવચ્છેદકત્વનિરુક્તિ ૬૬
અષ્ટપદી ૭૦
અષ્ટાધ્યાયી (પાણિનીય) ૨૩, ૮૭,
૧૦૫

કામસૂત્ર ૩૪
કાવ્યપ્રકાશ ૨૫, ૧૭૭, ૨૩૭
- ટીકાઓ ૨૫
- વૃત્તિ (યશો.) ૨૫
- ટીકા (સ્વોપજ ?) ૨૫
કાવ્યાદર્શ ૩૧
કિરણાવલીપ્રકાશ ૬૪
- દીધિતિ ૬૬
- રહસ્ય ૨૧, ૬૬
કુસુમાંજલિ ૬૫, ૧૦૪, ૧૪૦
કેનોપનિષદ્ ૩૧, ૮૭
*કૈવલ્યવાદ ૫૧

આ

ખ

આખ્યાતવાદ ૬૬
આત્મતત્ત્વવિવેક ૧૪૭
- દીધિતિટીકા ૬૭
આદિક્રિયાવિવેક (?) ૬૬
આયુર્દયભાવની ૬૬ જુઓ અયુર્દય-
ભાવના

ખંડનખંડખાદે ૧૧, ૬૨, ૬૪, ૧૦૬,
૧૦૭
- દીધિતિ ૬૬
- પ્રકાશ ૬૪

ઈ

ગ

ઈશ્વરપ્રતિપત્તિપ્રકાશ ૬૧

ગીતા ૧૩૬
ગુણરહસ્ય ૨૧, ૬૭
ગુણવિવૃત્તિવિવેક ૬૭
ગૂઢાર્થદીપિકા ૬૧
ગૌતમસૂત્ર ૧૧૭

ઉ

ઉદયકારિકા ૧૨૭
ઉપનિષદો ૩૮
-દીપિકાઓ ૬૦

ચ

ઋ

ચન્દ્રાલોક ૬૪

ઋગ્વેદ ૮૭

ચરકસંહિતા ૧૦૬

ચિન્તામણિ દર, ૧૩૫, ૧૩૬ જુઓ
 (તત્ત્વ) ચિન્તામણિ, તત્ત્વચિન્તામણિ
 અને પ્રમાણચિન્તામણિ
 ચિન્તામણિગ્રન્થ ૯૭
 ચિન્તામણિતર્ક ૧૭૩
 ચિન્તામણિશિરોમણિ ૮

તર્કભાષા (કેશવ) ૨૦, ૧૦૧
 તર્કભાષા (પ્રજ્ઞા) ૨૦, ૧૦૧
 તાત્પર્યપરિશુદ્ધિ ૨૦
 તુલસી રામાયણ ૨૦
 તૈત્તરીયોપનિષદ્ ૩૧, ૯૭

૬

છ

દીધિતિ દ૬, દ૬, ૧૦૭

છાન્દોગ્યોપનિષદ્ ૩૧, ૯૭, ૧૧૭

- ટીકા દ૭

જ

- રહસ્ય ૨૧, દ૬

જાગદીશી દ૭

દ્રવ્યપદ્યર્થ દ૪

જીવનમુક્તિવિવેક દ૦

દ્રવ્યસારસંગ્રહ દ૭

જૈમિનીયન્યાયમાલાવિસ્તર દ૦

ધ

જૈમિનીયસૂત્ર ૧૭૭

ધ્વન્યાલોક ૧૧

ત

ન

(તત્ત્વ)ચિન્તામણિ દ૩ જુઓ ચિન્તામણિ
 તત્ત્વચિન્તામણિ દ૧, દ૨, દ૩, દ૪,
 દ૫, ૯૭, ૧૦૭, ૧૦૮
 - ગૂઢાર્થદીપિકા દ૭
 - ટીકાઓ દ૪
 - ટીકા (રઘુ.) દ૫, ૧૦૭ જુઓ દીધિતિ
 - ટીકા (વાસુ.) દ૫
 - ટીકા (હરિ.) દ૫ જુઓ પ્રકાશ
 - દીધિતિપ્રકાશિકા દ૭
 - પ્રકાશ (વર્ધ.) દ૪
 - રહસ્ય ૨૧, દ૬
 તત્ત્વચિન્તામણ્યાલોક દ૪
 - રહસ્ય ૨૧, દ૬
 તત્ત્વબિન્દુ ૨૦
 તત્ત્વરહસ્ય દ૬
 તત્ત્વાલોકરહસ્ય દ૬

નગ્દીધિતિ ૧૫૮

નગ્વાદ દ૬

નવીનનિર્માણ દ૨

નવ્યસિદ્ધાન્ત ૧૪૧

નળાખ્યાન ૫૫, દ૪

નીતિશતક ૨૧

નેષ્ઠર્થસિદ્ધિ ૨૧

ન્યાયકુસુમાંજલિ ૧૭૩, ૧૭૮

- પ્રકાશ દ૪

- વિવેક દ૭

ન્યાયકુસુમાંજલિકારિકાવ્યાખ્યા દ૭, દ૨

ન્યાયનિબન્ધપ્રકાશ દ૪

ન્યાયપરિશિષ્ટપ્રકાશ દ૪

ન્યાયપ્રકાશનિબન્ધ દ૪

ન્યાયબિન્દુ ૨૦, ૧૩૨

ન્યાયમંજરીસાર ૧૦૧, ૧૦૩ જુઓ

મંજરીકૌતુક
 ન્યાયરહસ્ય ૨૨, ૬૭
 ન્યાયલીલાવતીપ્રકાશ ૬૪
 - દીધિતિ ૬૬
 - દીધિતિરહસ્ય ૬૬
 - દીધિતિવિવેક ૬૭
 - રહસ્ય ૨૧, ૬૬
 ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યપરિશુદ્ધિ ૬૪
 - ટીકા ૬૪
 ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી ૧૦૧, ૧૦૨,
 ૧૦૩ જુઓ સિદ્ધાન્તમંજરી
 - ટીકા ૧૦૩
 - ભૂષા ૧૦૩

પ

પંચદશી ૬૦, ૮૭
 પંચપાદિકાવિવરણપ્રમેયસંગ્રહ ૬૦
 પદાર્થખંડ ૬૬
 પદાર્થખંડનવ્યાખ્યા ૬૮
 પદાર્થતત્ત્વનિરૂપણ ૬૬
 પદાર્થરત્નમાલા ૧૫૮
 પદાર્થવિવેકપ્રકાશ ૬૭
 પાતંજલયોગદર્શન ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૬૦,
 ૧૩૮, ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૪૮, ૨૩૦,
 ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩ જુઓ યોગદર્શન,
 યોગસૂત્ર અને યોગાનુશાસન
 પૂર્ણોપનિષદ ૨૦૧
 પ્રકાશ ૬૬ જુઓ તત્ત્વચિન્તામણિની
 ટીકા
 પ્રકાશ ૬૭
 પ્રમાણચિન્તામણિ ૬૨ જુઓ ચિન્તામણિ

પ્રમાણવાર્તિક ૮૭, ૧૦૧
 પ્રમાણસમુચ્ચય ૨૧
 પ્રમેયનિબન્ધપ્રકાશ ૬૪
 પ્રમેયસંગ્રહ ૬૦
 પ્રશ્નોપનિષદ્ ૩૯
 પ્રસન્નરાધવ ૬૪
 પ્રસ્થાનભેદ ૬૧

ફ

ફક્કિકા ૬૬ જુઓ માથુરી

બ

બૃહદારણ્યકવાર્તિકસાર ૬૬
 બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૩૯, ૮૭
 બૌદ્ધધિક્કાર

- રહસ્ય ૨૧, ૬૬
 - શિરોમણિ ૬૬

ભ

ભગવદ્ગીતા ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૬૦, ૬૧,
 ૮૭, ૧૪૩, ૨૦૨

ભાવદીપિકા ૧૦૩

ભૂષણસાર ૧૪૧

ભમરગીતા ૮૨

મ

મકરન્દ ૬૭

મંજરીકૌતુક ૧૦૩ જુઓ ન્યાયમંજરી-
 સાર

મનુસ્મૃતિ ૨૨૭

મહાભારત ૧૮૮

૧. આ નૈષધચરિત ઉપર નારાયણકૃત ટીકાનું પણ નામ છે.

મહાભાષ્ય ૧૦૭

મહિમ્નસ્તોત્ર

- ટીકા ૬૧

માથુરી ૬૬ જુઓ ફક્કિકા

મુહુરકોપનિષદ્ ૩૯, ૮૭

ય

યોગદર્શન ૫૯, ૧૧૭, ૧૪૨, ૨૩૫

જુઓ પાતંજલયોગદર્શન

- ભાષ્ય ૫૯, ૧૪૨

- વ્યાખ્યા (યશો.) ૩૮, ૧૪૨, ૧૪૩

યોગસૂત્ર ૨૦૧, ૨૦૬ જુઓ

પાતંજલયોગદર્શન

યોગાનુશાસન ૫૯, ૨૨૮ જુઓ

પાતંજલયોગદર્શન

૨

રત્નકોશ ૬૧

લ

લંકાવતારસૂત્ર ૨૨૭

લીલાવતીવિવેક ૬૪

વ

વસિષ્ઠવાક્ય ૧૧૭

વાક્યપદીય ૧૦૭, ૧૧૭, ૧૨૭, ૧૪૧

વાર્તિક ૧૧૭, ૧૪૧

વેદાન્તકલ્પલતિકા ૮૫

વ્યુત્પત્તિવાદ ૨૧, ૧૬૧

શ

શક્તિવાદ ૨૧, ૧૬૧

શંકરદિગ્વિજય ૬૦

શતપથ ૧૭૮

શબ્દાલોકવિવેક ૬૭

શાટ્યાયનીયોપનિષદ્ ૩૯, ૮૭

શિરોમણિ ૧૩૬

શ્રીસ્થળપ્રકાશ ૩

શ્લોકવાર્તિક (કુમારિલા) ૮૭, ૧૦૧

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ ૩૯, ૮૭

સ

સંક્ષેપશારીરકવાર્તિક ૩૧

સત્યક્રકમદીપિકા ૬૭

સપ્તપદાર્થી ૬૧

સાંખ્યકારિકા ૧૧૭

સાર્વભૌમનિરુક્તિ ૬૪

સાહિત્યદર્પણ ૨૫

સિદ્ધાન્તભિન્દુ ૨૦, ૬૦, ૬૧, ૮૭

સિદ્ધાન્તમંજરી (શબ્દખંડ) ૧૦૨, ૧૦૩

જુઓ ન્યાયસિદ્ધાન્તમંજરી

- ટીકા ૨૬, ૧૦૩, ૧૦૪

સિદ્ધાન્તરહસ્ય ૨૧, ૬૬

હ

હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ૬૦, ૬૧,

૬૨, ૬૪, ૭૩, ૧૦૬,

હેતુભિન્દુ ૨૦, ૧૩૧

- ટીકા ૧૩૧

History of Indian Logic (Ancient, Mediaval and Modern

Schools), A ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૬,

૬૮, ૭૫, ૧૦૨, ૧૪૧, ૧૫૧, ૧૫૨

History of Sanskrit Poetics ૨૫

પરિશિષ્ટ ૫

પ્રકીર્ણક વિશેષનામો

[૧]

અ

અકબર ૧૫

અકબર ૧૬૫

અકમ્પિત ૬૬

અગ્નિભૂતિ ૬૬, ૬૭

અગ્નિવૈશ્યાયન (ગોત્ર) ૬૭

અંગજ ૮૯

અચલબ્રાતા ૬૬

અચિરા ૫૮

અચ્યુતા ૩૦

અજિત ૩૦

અજિતદેવ ૫૪

અજિતનાથ ૪૬, ૪૭, ૫૫

અજિતવીર્ય ૬૧

અજિતસેન (નૃપ) ૭૫

અણહિલપુર પાટણ ૪, ૫

અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડળ ૧૯૯,

૨૧૨

અનંગ. જુઓ કામ અને કામદેવ

અનન્ત ૩૦

અનન્તદેવસ્વામી (દિ.) ૧૧૫

અનન્તવીર્ય ૬૧

અનિર્વાણવાદ ૪૦

અનુતર (વિમાન) ૮૩

અનુપાયવાદ ૪૦ જુઓ નિયતિવાદ

અન્તરદ્વીપ ૪૭

અન્તરપલ્લી ૧૧૯, ૧૨૦ જુઓ

આન્તરોલી

‘અન્તરીક્ષ’ પાર્શ્વનાથ ૫૮

અન્ધકારભાવવાદ ૧૫૪

અપોહવાદ ૧૪૭

અભંગ ૨૦

અભયદેવસૂરિ ૧૫૭, ૨૧૨

અભાવવાદ ૧૫૧

અભિનન્દન ૩૦, ૫૫

અભિનન્દનનાથ ૨૧

અમદ્રવાદ ૧૩, ૫૬, ૬, ૧૦, ૧૨,

૧૩, ૧૪, ૨૬, ૩૬, ૫૧, ૫૨, ૮૧,

૧૦૪, ૧૧૩, ૧૨૭, ૧૫૨, ૧૬૩,

૧૮૫, ૨૦૧, ૨૧૯, ૨૪૭, ૨૪૯

જુઓ રાજનગર

અમરકીર્તિ (દિ.) ૫૮

અમરચંદ માવજી ૨૦૪

અમૃતલાલ જૈશિંગભાઈ ૨૧૯

અમ્બડ (પરિગ્રાજક) ૧૭૬, ૧૮૧,

૧૮૪

અમ્બા ૩૦

અમ્બિકા ૩૦

અર ૩૦, ૪૫

અરઘટ્ટપાટક ૧૬૩

અર્ણિકાપુત્ર ૧૮૬, ૨૦૦

અર્ણિકાસુત ૬૯

અર્હમ્ ૨૬
અવતારવાદ ૧૫૯
અવસ્થાપિની (વિદ્યા) ૮૦
અશ્વ (ગણધર) ૧૬૮

આ

આકાશગંગા ૭૦
આકાશવાણી ૧૩
આગમોદય સમિતિ ૩૩
આગમોદ્ધારક ૩૩
આગ્રા ૯, ૧૦, ૨૦, ૪૭, ૧૪૨
આચાર્ય ૧૫૯ જુઓ ઉદયન
આઠ મૂર્તિ ૮૧ જુઓ મૂર્તિ, આઠ
આણંદપુર ૪૬ જુઓ વડનગર.
આત્મવિભુત્વવાદ ૧૫૦
આત્માનન્દ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ
૧૪૨
આત્માનન્દ પ્રકાશ ૪૪, ૧૧, ૨૧, ૩૧,
૩૬, જમ્, ૧૦૮, ૧૩૭, ૨૧૦, ૨૨૦
આત્માનન્દ સભા ૨૪૨
આદિજિન ૪૩
આદિત્યયશસ્ ૬૮
આનન્દ ૧૧૨, ૧૭૬, ૧૮૧
આનન્દઘન ૭૦, ૨૦૭
આનન્દઘનજી ૧૯
આનન્દવિજય જૈન શાળા માલેગાંવ
૨૦૩
આનન્દવિમલસૂરિ ૧૭૭
આન્તરોલી ૩૩, ૧૧૯, ૧૨૦ જુઓ
અન્તરપલ્લી
આબુ ૪૦, ૪૬, ૧૮૫
આરણ્યકો ૩૮

આર્દ્રકુમાર ૬૯
આર્યકૃષ્ણ ૧૬૭
આષાઢભૂતિ ૮૯

ઇ

ઇડરિયો ગઢ ૨૫૨
ઇન્દલપુર ૧૪, ૧૫, ૧૮૨
ઇન્દ્રભૂતિ ૬૬, ૬૭, ૬૯ જુઓ ગૌતમ,
ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ અને ગૌતમસ્વામી

ઈ

ઈશ્વર (તીર્થંકર) ૬૧

ઉ

ઉત્તમવિજય ૧૭, ૧૧૪, ૧૮૩, ૨૪૨
ઉત્તરમીમાંસા ૧૪૫
ઉદધિકુમાર (દેવ) ૯૩
ઉદાયન ૧૮૧
ઉના ૪૭
ઉન્નતપુર ૪૭
ઉપગીતા (હેમરાજની પત્ની) ૨૦
ઉપનિષદો ૩૮
ઉપવ્રતો, પાંચ ૨૨૮
ઉપાધ્યાય ૬૭ જુઓ ગંગેશ, ગંગેશ
ઉપાધ્યાય અને ગંગેશ્વર
ઉપાધ્યાયજી ૫૨, ૫૪, ૧૧, ૧૨,
૧૪૯, ૧૬૪ જુઓ જશ, જશવન્ત,
જશવિજય, જસ, જસવન્ત, જસ-
વિજય, જસવિજયગણિ, જસવિજયજી,
ન્યાયાચાર્ય, યશોવિજય, યશોવિજય-
ગણિ અને યશોવિજયજી
ઉમાસ્વાતિ ૫૫, ૧૨૮, ૧૭૧

ઋ

ઋષભ ૩૦, ૧૬૭ જુઓ નાભિનન્દન
ઋષભદેવ ૨૮, ૨૯, ૪૪, ૪૫, ૨૬,
૩૪, ૪૦, ૪૬, ૫૪, ૫૫, ૫૭, ૬૮,
૭૩, ૧૬૮, ૧૭૬, ૧૮૧
ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર
સંસ્થા ૩૩, ૧૧૩, ૧૩૧
ઋષભાનન ૬૧

એ

એ. એમ. એન્ડ કંપની ૨૧૨

ઐ

ઐકાર ૨૩, ૧૫૨
ઐકાર જાપનો મન્ત્ર ૨૩
ઐરાવત (ક્ષેત્ર) ૫૫
ઐરાવત ક્ષેત્ર પાંચ ૪૫, ૬૧

ઔ

ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ ૩
ઔરંગજેબ (નૃપ) ૧૦

ક

કચનગિરિ ૫૮ જુઓ મેરુ અને સુમેરુ
કડવા મત ૪૩, ૧૬૩
કડવા શાહ ૧૬૩
કડુઅ શાહ ૧૬૩
કણસાગર ગ્રામ ૫
કણાદ ૧૧૬
'કણ્ઠસ્વર્ણ' ન્યાય ૧૮૮
'કદમ્બગોલક' ન્યાય ૧૫૦
કનકશ્રી ૮૦

કનકસેના ૮૦,

કનકાવતી ૩

કનોડા ૨, ૩

કનોડુ ૨, ૫

કનોડું ૪

કન્હોડું ૧

કન્હોડૂ-કમ્હોડુ ૨

કપડવંજ ૩૩, ૧૧૮, ૧૮૭ જુઓ

કર્પટવાણિજ્ય

કપર્દિ (યક્ષ) ૩૧

કપિલ ૧૪૬, ૧૬૭

કમલવતી ૮૦

કમલા (નદી) ૬૩, ૬૪

કમળા (કૃષ્ણાની પત્ની) ૫૦, ૬૨

કરમાશાહ ૧૮૫

કરિઓન (Karion) ૬૧

કર્માશાહ ૪૦

કર્પટવાણિજ્ય ૧૧૮ જુઓ કપડવંજ

કલકત્તા ૬૩

કલંકી ૧૬૪

કલિ કાલ ૪૭

કલિ યુગ ૧૬૪

કલિકાલસર્વજ્ઞ ૫૭, ૭૨, ૨૪, ૨૬,

૪૬, ૧૧૮, ૧૩૧, ૧૪૮

કલોલ ૨

કલ્યાણવિજય (વરવાચક) ૧૩, ૧૬,
૪૫, ૧૨૦

કલ્યાણવિજયગણિ ૫, ૧૫, ૧૬, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૮૧

'કલ્હારા' પાર્શ્વનાથ ૫૮

કવિ (બિરુદ) ૧૫, ૨૪

કાંજીવરમ ૧૧૫

કાન્તિવિજય ૧

કાન્તિવિજયગણિ ૨૧૮

કાન્તિવિજયજી (પ્રવર્તક) ૧૦, ૧૨૮

કામ ૫૬, ૬૯ જુઓ અનંગ

કામદેવ ૪૧, ૫૬, ૭૧

કાલાતીત ૨૩૦

કાલિક ૨૧૫

કાલિ(લ)કસૂરિ ૮૯

કાલી (દેવી) ૬૧, ૩૦

કાલી (શ્રેણિકની પત્ની) ૬૮

કાશી ૨૧, ૬૩, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૫,

૧૬૬, ૨૩૪ જુઓ વાણારસી અને

વારાણસી

કાશ્મીર ૬૨

કીર્તિરત્નગણિ ૧૯, ૨૫૫

કીર્તિવિજય (ઉપાધ્યાય) ૧૬, ૩૩

કીર્તિવિજયગણિ (ઉપાધ્યાય) ૧૫, ૧૬

કીર્તિવિમલ ૧૮૪

કુણગિરિ ૪ જુઓ કુન્ડગેર

કુણગેર ૪

કુન્થુ ૩૦

કુન્થુનાથ ૪૧

કુન્દકુન્દ (દિ.) ૫૫

કુન્દકુન્દાર્ય ૫૫, ૫૮

કુન્ડગેર ૧ જુઓ કુણગિરિ

કુબેરદત્ત ૮૦

કુમરવિહાર ૪૬

કુમારગિરિ ૪

કુમારપાલ (નૃપ) ૪૦, ૪૬, ૧૮૫

કુરગડુ ૮૦

કુલયોગી ૨૩૧

કુસુમપુર ૮૦, ૨૪૪

કૂચીકર્ણ ૮૦

કૂણિક (નૃપ) ૧૮૧

કૂચાલી શારદ (બિરુદ) ૧૫

કૂલવાલૂક ૬૯

કૃત્ષ્ણ ૨૨૮

કૃત યુગ ૪૭

કૃષ્ણ (વાસુદેવ) ૪૧, ૪૪, ૭૧, ૧૮૧

જુઓ ગોવિન્દ, મુરારિ અને હરિ

કૃષ્ણા ૧૭૬ જુઓ દ્રૌપદી

કેવલવિજયજી ૧૪૯ જુઓ મોતીલાલ

લાધાજી

કેસરવિજયગણિ ૧૭

કોટિશિલા ૪૬

કોલ્લાગ ૬૭

કૌશલિક ૪૦

ક્ષણભંગવાદ ૯૫

ક્ષણિકવાદ ૧૪૬

ક્ષત્રિયકુણ્ડ ૨૫૩

ક્ષમાશ્રમજ્ઞ ૬૯, ૯૮

ક્ષીરસમુદ્ર ૫૬

ખ

ખંભ ૮૨

ખંભાત ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૪૫, ૬૯, ૮૨,

૧૭૦

ખરતર ૪૩, ૧૬૩

ખરતર ગચ્છ ૭૨, ૨૦૩, ૨૦૯

ખરતર મત ૪૩, ૧૬૩

ખિમાવિજય ૬૪

ખીમજી ભીમસિંહ માણેક ૭૪

ખૂબચંદ પાનાચંદ ૧૩૭

ગ

ગંગા ૪૮

ગંગા (નદી) ૮, ૩૩, ૪૧, ૫૭, ૭૮,

૧૫૨, ૨૧૭ જુઓ સુરસરિતા

ગંગેશ ૬૨, ૬૬, ૧૦૮

ગંગેશ ઉપાધ્યાય ૬૧, ૬૨

ગંગેશ્વર ૬૧

ગજસુકુમાલ ૨૦૦

ગદાધર ૨૫૪ જુઓ ગદાધર મહારાજ

ગદાધર (નૈયાયિક) ૬૭, ૧૦૮

ગદાધર મહારાજ ૨૦, ૧૬૫ જુઓ

ગદાધર

ગન્ધહસ્તી ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૬

ગન્ધહસ્તી (પદ) ૬૩

ગંભૂતા ૨ જુઓ ગાંભૂ

ગાન્ધારી ૩૦

ગાંભૂ ૨ જુઓ ગંભૂતા

ગિરનાર ૭૧, ૭૨

ગુજરાત ૧૦

ગુજરાતી (સામયિક) ૨૧૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, સાતમી ૭૪

ગુણવિજયગણિ, પં. ૧૭

ગુણસુન્દરી ૭૫

ગુણાનન્દ વિદ્યાવાગીશ ૬૬

ગુરુમત ૧૪૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ૬૬

‘ગોડી’ પાર્શ્વનાથ ૪૩, ૩૫, ૫૦

ગોપાલ ૨૦, ૧૪૧

ગોપીદાસ ૬૦

ગોપેન્દ્ર ૨૨૮, ૨૩૦

ગોબર ૬૭

ગોવિન્દ ૫૦, ૫૮ જુઓ કૃષ્ણ

ગોવિન્દસિંહ, ગુરુ ૨૦

ગૌડ મીમાંસક ૬૧

ગૌતમ ૬૮, ૨૫૧ જુઓ ઇન્દ્રભૂતિ

ગૌતમ (ગોત્ર) ૬૭

ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ ૬૮ જુઓ ઇન્દ્રભૂતિ

ગૌતમસ્વામી ૬૮, ૧૬૭

ગૌરી ૩૦

ઘ

ઘોઘા (બંદિર) ૮૨, ૮૩

ચ

ચક્રધરા ૩૦

ચણ્ડગુદાચાર્ય ૧૬૭

ચતુર્દશપૂર્વધર ૮૨

ચતુર્વિંશતિપટ્ટક ૧૭૨

ચન્દ્ર કુળ ૨૧૨

ચન્દ્રપતિ ૬૨

ચન્દ્રપ્રભ ૩૦, ૫૪, ૫૬

ચન્દ્રપ્રભસ્વામી ૫૬

ચન્દ્રબાહુ ૬૧

ચન્દ્રયશસ્ ૬૧

ચન્દ્રહાસ (ખડ્ગ) ૫૮

ચન્દ્રાનન ૬૧, ૧૬૭

ચમર (ઇન્દ્ર) ૧૬૮, ૧૮૩, ૧૮૫

ચાણસ્મા ૧

ચાન્દ્રાચણ ૨૨૮

ચારણ મુનિ ૧૮૪

ચાર્વાક ૧૪૫, ૨૩૪

— દર્શન

— મત ૧૫૦

ચાર્વાકી, નવ્ય ૧૨૦
ચિત્રરૂપવાદ ૧૫૪, ૧૫૫
'ચિન્તામણિ' પાર્શ્વનાથ ૫૧
ચિલાતીપુત્ર ૨૩૨
ચૈતન્ય ૬૫
ચોવીસી (સંજ્ઞા) ૪૦, ૪૫
ચૌખંબા સિરીઝ ૬૬

છ

છાણી ૩૩

જ

જગચ્ચન્દ્રસૂરિ ૧૭૭
જગત્કર્તૃત્વવાદ ૧૪૬
જગદીશ તર્કલિંગકાર ૬૭
જગદીશ (ભટ્ટાચાર્ય) ૧૦૮
જગદ્ગુરુ (બિરુદ) ૧૫
જમાલિ ૧૬૭, ૧૮૪, ૧૮૫
જમ્બુકુમાર ૬૯ જુઓ જમ્બૂસ્વામી
જમ્બૂદ્વીપ ૪૫
જમ્બૂસ્વામી ૨૯, ૪૯, ૭૯, ૮૦, ૮૧,
૮૨, ૮૩, ૧૭૭ જુઓ જમ્બૂકુમાર
જયદેવ ૬૪ જુઓ પક્ષધર અને પક્ષધર-
મિશ્ર
જયરામ ન્યાયપંચાનન ૬૭
જયશ્રી ૮૦
જયસિરી ૮૦
જયસુન્દરી ૭૫
જયસોમ ૧૦, ૧૯, ૨૫૫
જરનૈયાયિક ૧૪૦
જશ ૪૨, ૪૪, ૫૦, ૫૭, ૬૪, ૭૮
જુઓ ઉપાધ્યાયજી

જશવન્ત ૧, ૪૨ જુઓ ઉપાધ્યાયજી
જશ વાયક ૪૮, ૬૬, ૭૬
જશવિજયગણિ (વિનયવિજયગણિના
શિષ્ય) ૧૧૯, ૧૮૪

જશવિજય, વાયક ૫૭ જુઓ
ઉપાધ્યાયજી
જસ ૫૯, ૬૪, ૬૬, ૬૯, ૨૧૫
જસવન્ત ૧, ૪, ૫
જસવિજય ૧૯
જસવિજયગણિ ૫, ૧૮૫
જસવિજયજી ૧૧

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ ૫૪, ૮૮
જિનલાભસૂરિ ૨૦૯
જિનવિજય ૧૭, ૨૧, ૬૪

જીતવિજય ૧૮, ૧૩, ૧૬, ૧૨૦, ૧૩૨
જીતવિજયગણિ ૧૩, ૧૬, ૧૨૧, ૧૭૪

જેસલમેર ૧૫, ૧૭૦
જેસલમેરુદુર્ગ ૧૬૯
જેસલમેરુમહાદુર્ગ ૧૬૯, ૧૭૦
જૈન ૯૩

જૈન આત્માનન્દ સભા ૨૯, ૭૭, ૧૩૯,
૧૬૪, ૧૭૫, ૨૦૧, ૨૨૦, ૨૨૧,
૨૩૫, ૨૪૫, ૨૪૭

જૈન કેશવલાલ ૨૧૩

જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશક સભા ૩૬, ૮૯,
૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૩૦,
૧૩૧, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૯,
૧૫૪, ૧૫૫, ૧૮૫, ૨૦૧, ૨૦૬,
૨૨૦, ૨૨૨, ૨૩૫, ૨૪૧, ૨૪૬,
૨૪૭, ૨૪૯

જૈન ધર્મ પ્રકાશ ૩૮, ૪, ૧૯, ૨૯, ૮૨,
૯૮, ૧૬૯, ૧૮૮, ૨૨૭

જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ૭૩, ૬૪, ૭૭, ૮૪, ૧૪૫, ૧૭૩, ૧૮૭, ૧૯૯, ૨૨૫	તત્ત્વવિજય ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૨૫૫ તત્ત્વોપપ્લવવાદી ૧૪૦ તથાગત ૬૫
જૈન ધર્મ વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ ૨૧૮	તપગચ્છ ૬૯, ૧૧૫, ૧૬૪, ૨૪૧
જૈન પ્રાચ્યવિદ્યા ભવન ૨૦૧	જુઓ તપાગચ્છ
જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ ૪૦, ૨૦૪	તપસ્વી ૬૦
જૈન સત્ય પ્રકાશ ૨૬, ૪૪, ૭૪, ૮, ૨૪, ૪૭, ૧૧૩, ૧૬૫, ૧૭૯, ૧૮૦, ૨૩૯	તપાગચ્છ ૧૩૭, ૧૮૧, ૧૮૫, ૨૨૫ જુઓ તપગચ્છ
જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા ૧૪૮	તમોવાદ ૧૪૭
જૈનાનંદ પુસ્તકાલય ૨૯, ૨૩૫	તર્કપંચાનન ૩૨
જૈની (શ્રાવિકા) ૨૦	તર્કવાગીશ ૬૬
જ્ઞાનવિમલસૂરિ ૧૬૪ જુઓ નયવિમલ	તર્કલંકાર ૬૭
જ્ઞાનવિમલીય પંથ ૪૩	તારંગા ૪૬
જ્ઞાનસારગણિ ૨૦૯	તારણગિરિ ૪૭
જ્વલનાયુધા ૩૦	તારણ દેવી ૪૬
ઝ	તારાયંદ મોતીજી ૧૫૧
ઝરિયા	તાર્કિકશિરોમણિ ૬૬
ઝવેરી મોતીચંદ ૩૫ચંદ ૧૩૯	‘તાલોદ્ઘાટિની’ વિદ્યા ૮૦
ટ	તિલક (શેઠ) ૯૦
ટોડરમલ્લ ૨૫૨	તિલકસુન્દરી ૭૫ જુઓ ત્રૈલોક્યસુન્દરી
ડ	તિલકસુન્દરી ૭૫
ડભોઈ ૧૩, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૧૩૭	તીર્થોદ્ધારક ૧૫૫
ઢ	તુકારામ ૨૦
ઢુણ્ઢક ૧૪૫ જુઓ લુંપક અને સ્થાનકવાસી	તુંગિયાનગરી ૧૮૧
ત	તુમ્બરુ (પોળિયો) ૫૪
તક્ષશિલા ૭૩	તુલસીદાસ ૨૦
	તેગબહાદુર ૨૦
	તેજપાલ ૧૮૫
	તેરાપંથી ૧૪૫
	તૌતાતિક ૧૨૦, ૧૪૧, ૧૫૦, ૨૩૪
	ત્રયીગીત ૬૫
	ત્રિદંડી મત ૧૫૦, ૨૩૩

ત્રિશલા ૧૬૮

ત્રિશલાનન્દન પર જુઓ મહાવીર,
મહાવીરસ્વામી, વર્ધમાન, વર્ધમાન-
સ્વામી અને વીર

ત્રૈરાશિક ૧૮૦

ત્રૈલોક્યસુન્દરી ૭૫ જુઓ તિલકસુન્દરી

થ

થિલ ૧૪૧

દ

દમદન્ત (ઋષિ) ૬૮, ૨૦૦

દમયન્તી ૫૫

દયાવિજય ૧૭

દરભંગા ૬૧, ૬૪

દર્દૂરચૂર્ણ ૨૩૦ જુઓ મહદૂકચૂર્ણ

'દાદા' પાર્શ્વનાથ ૫૮

'દાદા' પાસજી ૫૮

દાદો પાસજી ૫૮

દિગંબર મત ૪૩, ૧૬૩

દિવાકર (પદ) ૫૪

દીધિતિકૃત્ ૧૨૧, ૧૫૮ જુઓ રઘુનાથ

શિરોમણિ

દીનાર ૬

દીપચન્દ્ર ૨૦૩

દુર્મિલા ૮૦ જુઓ નૂપુરમણિડતા

દુઃપ્રસહ(સૂરિ) ૬૮, ૧૬૩

'દુઃષમા' કાળ ૨૨૩

દઢપ્રહરી ૬૮, ૨૦૦, ૨૩૨

દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ ૮૫

દેવકી ૬૮

દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

૧૪૫, ૧૬૪, ૨૧૩, ૨૧૮, ૨૨૦

દેવદત્ત ૮૮, ૧૩૬

દેવપત્તન ૧૨૫

દેવરાજ ૨૦, ૧૬૮, ૧૭૦

દેવરાય, પહેલો ૫૮

દેવર્દિ ક્ષમાશ્રમણ ૬૮

દેવર્ષિ ૧૫૪

દેવવિજયગણિ ૧૭

દેવસૂરિ, વાદી ૧૨૭

દ્રવ્યનાશહેતુતાવિચારવાદ ૧૫૪

દ્રોપદી ૨૧, ૪૦, ૭૮, ૧૬૭, ૧૭૬,

૧૮૧, ૧૮૪, ૧૮૫ જુઓ કૃષ્ણા

ધ

ધનજી સૂરા ૬, ૭

ધનમિત્ર ૬૭

ધન્ના (સંઘવી) ૧૮૫

ધમ્મિલ ૬૭

ધરણેન્દ્ર ૫૦

ધરણેન્દ્રની પત્ની ૩૦

ધર્મ (તીર્થંકર) ૩૦

ધર્મનાથ ૬૦

ધર્મનાથનું દહેરાસર ૬૦

ધર્મનાથનું દહેરું ૬૦

ધર્મનાથનું મંદિર ૬૦

ધર્મબોધ ગ્રન્થમાલા ૮૮

ધર્મભૂષણ, ત્રીજા ૫૮

ધર્મભૂષણ પહેલા ૫૮

ધર્મભૂષણ બીજા ૫૮

ધર્મભૂષણ યતિ, અભિનવ ૫૮

ધર્મરુચિ ૭૮

ધર્મશૃગાલ ૧૮૩

ધર્મસાગર ૨૦, ૧૮૭

‘ધાતકી’ ખંડ ૪૫

ધીણોજ ૧, ૨

ધણુજ (ગામ) ૨

ધેણુજ (સ્ટેશન) ૨

ધ્રુવ

ન

નગીનદાસ ૧૧

નગીનદાસ કરમચંદ ૧૮૭

નગ્ન ૧૦૭

નગનાટ ૧૭૫

નદિયા ૬૪, ૬૫ જુઓ નવદ્વીપ

નન્દ ૮૮

‘નન્દન’ (વન) ૪૮, ૫૬, ૬૨

નન્દિપેણ ૮૮, ૨૧૫, ૨૩૦

નભસેના ૮૦

નમિ (તીર્થંકર) ૩૦

નમિ (રાજર્ષિ) ૨૦૦

નયવિજય (ન્યાયાચાર્યના ગુરુ) ૭૮, ૪,

૫, ૬, ૮, ૧૩, ૪૨, ૪૪, ૫૭, ૬૪,

૬૭, ૭૮, ૧૨૧, ૧૩૨, ૧૬૪,

૨૧૦, ૨૧૫, ૨૪૫, ૨૫૫ જુઓ

નયવિજયગણિ

નયવિજય (વિનયવિજયગણિના શિષ્ય)

૧૬

નયવિજયગણિ ૫, ૭, ૧૧, ૧૬, ૧૮,

૮૩, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૮૧

જુઓ નયવિજય (ન્યાયાચાર્યના ગુરુ)

નયવિમલ ૧૬૪ જુઓ જ્ઞાનવિમલસૂરિ

નરોત્તમ ભાણજી ૧૮૭

નર્મદા (નદી) ૫૬, ૬૨ જુઓ રેવા

નવકાર મન્ત્ર ૨૮, ૪૧, ૧૬૮

નવખંડ પાસ, શ્રી ૧૧

‘નવખંડા’ પાર્શ્વનાથ ૮૨

નવદ્વીપ ૬૨ જુઓ નદિયા

નવપદ ૭૫, ૭૭, ૭૮ જુઓ સિદ્ધચક્ર

નળ ૫૫

નાગપુરીય સરાહ ૧૦ જુઓ ‘નાગોરી’

સરાઈ

નાગશ્રી ૮૦

નાગિલા ૭૮

‘નાગોરી’ તપ ગચ્છ ૧૬૩

‘નાગોરી’ સરાઈ ૧૦ જુઓ નાગપુરીય

સરાહ

નાતિવંશી

નાનબાઈ (સાધ્વી) ૨૫૩

નાભિ ૧૬૮

નાભિનન્દન ૭૪ જુઓ ઋષભ

નારદ ૮૮

નારાયણ ૧, ૨

નિધિ, નવ ૪૧

નાસ્તિક ૧૦૭

નાસ્તિક નવ્ય ૧૩૨, ૧૫૮

– મત ૪૦, ૧૫૮

નિયતિવાદ ૪૦ જુઓ અનુપાયવાદ

નિયમ, પાંચ ૨૨૮

નિરંજન ૫૭

નિર્વાણી ૩૦

નીલકંઠ ૨૫૩ જુઓ મહાદેવ, મહેશ (?),

શંકર અને શંભુ

નૂપુરમણિડતા ૮૦, ૮૧ જુઓ દુર્મિલા

નૃસિંહ વ્યાસ ૧૩૦

નેમિ ૩૦ જુઓ નેમિનાથ

નેમિ (વિહરમાણ જિન) ૬૧	પંચદશીકાર ૬૦
નેમિનાથ ૪૪, ૪૮, ૫૮, ૭૧, ૭૨, ૮૦,	પતંજલિ ૫૧, ૧૪૬
૧૬૭ જુઓ નેમિ	પત્તનપુર ૧૮૬
નેયાયિક ૧૮, ૮૫, ૧૧૮, ૧૨૭,	પદમસિંહ ૩ જુઓ પદસિંહ
૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૫,	પદપ્રભ ૩૦
૧૫૦	પદપ્રભસ્વામી ૪૨
નેયાયિકો ૬૨, ૧૩૨, ૧૪૭, ૧૫૦,	પદસ્થ (નૃપ) ૭૮
૧૫૫, ૧૫૮	પદવિજય ૪, ૫, ૧૬, ૧૮૨
નેયાયિકો, ઉચ્છૃંખલ ૧૫૦	પદશ્રી ૮૦
નેયાયિકો, નવ્ય ૧૩૨, ૧૫૫	પદસિંહ ૩, ૫ જુઓ પદમસિંહ
નેયાયિકો, પ્રાચીન ૧૩૨, ૧૫૫	પદસેના ૮૦
નેરાત્મ્યવાદ ૮૫	પદાવતી ૫૦
ન્યાયચૂડામણિ ૧૦૨ જુઓ જાનકીનાથ	પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ ૧૩૭
શર્મા	પરમાનન્દ ૨૨૧, ૨૨૬
ન્યાયપંચાનન ૬૭	પરમેષ્ઠી, પાંચ ૮૮
ન્યાયમત ૧૫૦	પશુપાલીય ૧૩૨
ન્યાયવિશારદ ૧૩, ૭૩, ૧, ૨, ૧૫,	પાટણ ૧, ૨, ૧૬, ૧૮૫, ૨૫૫
૧૪૦, ૧૪૮, ૧૭૭	પાણ્ડવ, પાંચ ૭૮
ન્યાયાચાર્ય ૧૩, ૧૪, ૬૦, ૬૫, ૬૭,	પાતંજલ દર્શન ૧૮૮
૬૮, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૫, ૧, ૨, ૧૫,	પાપસૂદન (તપ) ૨૨૮
૧૭૭, ૨૪૬, ૨૫૩ જુઓ	પાયચંદ' ગચ્છ ૧૬૩
ઉપાધ્યાયજી	પાયચંદમત ૪૩
ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયકૃત ગ્રન્થમાલા	પારમર્ષ ૧૫૮
૮૪, ૧૦૦, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬,	પારસ(મણિ) ૭૦
૧૭૩, ૧૮૧, ૨૨૨, ૨૨૩	પાર્શ્વ ૩૦, ૩૭, ૧૭૦ જુઓ પાર્શ્વનાથ
ન્યાયાલંકાર ૬૭	અને પાસ
	પાર્શ્વ (યક્ષ) ૩૭
	પાર્શ્વનાથ ૨૮, ૩૭, ૪૮, ૫૦, ૫૮,
	૫૮, ૬૦, ૭૪, ૧૧૮ જુઓ પાર્શ્વ
	પાલીતાણા ૨૧૮
	પાશુપતો ૨૨૮

૫

પક્ષધર ૬૨

પક્ષધરમિશ્ર ૬૫

પંચતીર્થી ૧૭૨

૧. શું આ મુદ્દા છે ? ૨. આ પાઠ્ય શબ્દ છે. ગુજરાતીમાં પણ એ વપરાયો છે.

પાસ ૧૮ જુઓ પાર્શ્વ

ફ

પીઠ ૨૩૦

ફતેહચંદ દેહલી ૨૧૧

પુણ્ડરીક ૬૮

બ

પુણ્ડરીકગિરિ ૪૩, ૩૪

પુણ્યવિજયગણિ, પં. ૧૧, ૧૮

બક (ખેડૂત) ૮૦

પુનમિયા પંથ ૧૬૩ જુઓ પૂર્ણિમા પંથ

બકાઈ (શ્રાવિકા) ૨૫૨

પુરુષદત્તા ૩૦

બંગાળ ૬૧, ૬૨, ૬૫, ૬૬

પુરુષોત્તમ ૫૭ જુઓ વિષ્ણુ અને હરિ

બનારસીદાસ ૧૪

પુષ્કરાર્ધ ૪૫

બલરામ ૬૮

પુષ્કલી ૧૮૧

બાદરશાહ ૧૮૫

પુષ્પયૂલા ૧૮૬

બાર્હસ્પત્ય ૮૫

પૂનમિયા ૪૩

- મત ૮૫

પૂર્ણિમા ગચ્છ ૭૧, ૧૭૮

બાહુ ૬૧

પૂર્ણિમા પંથ ૧૬૩ જુઓ પુનમિયા પંથ

બાહુબલિ ૬૮, ૭૩, ૮૦, ૧૬૭, ૧૬૮

પૂર્વમીમાંસા ૧૪૫

બિકાનેર ૧૮૬

પૃથ્વી ૬૭

બુદ્ધ ૫૭, ૧૩૬

પોઢા (વ્યવહારી) ૪૭

બુલાખીદાસ ૨૦

પ્રજ્ઞપિ ૨૨૬

બૃહદ્ ગચ્છ ૭૭

પ્રત્યેકબુદ્ધ ૬૮

બૃહસ્પતિ ૨૫

પ્રદેશી (નૃપ) ૬૮

બેચરદાસ પં. ૧૨૮

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ૧૩૧

બોટાદ ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૪૮

પ્રભવ ૮૦, ૮૧

બોધિસત્ત્વ ૨૩૦

પ્રભવસ્વામી ૮૧, ૮૨

બોમ્બે સંસ્કૃત સિરીઝ ૧૪૮

પ્રભાકર (સામયિક) ૭૫

બોલી ૫૧

પ્રભાચન્દ્ર ૧૬૫

બૌદ્ધ ૬૨, ૧૪૫, ૧૪૬, ૨૩૪

પ્રભાનન્દ ૧૧૮

- દર્શન ૧૪૬, ૧૪૭

પ્રભાસ ૬૬

- મત ૧૫૦

પ્રવૃત્તચક્રયોગી ૨૩૧

બૌદ્ધો ૧૦૭, ૨૨૮, ૨૫૩

‘પ્રાગ્વાટ’ જ્ઞાતિ ૧૬૩

બ્રહ્મ ૮૪

પ્રાભાકર મત ૧૫૦

બ્રહ્મજ્ઞાન ૮૫

પ્રેમાનન્દ કવિ ૨૦, ૫૫

બ્રહ્મદત્ત ૮૦

બ્રહ્મલોક ૭૮, ૮૦

બ્રહ્મશાન્તિ (પક્ષ) ૩૧

બ્રહ્મા ૫૫, ૫૭, ૮૩

બ્રહ્મદ્વૈતવાદી ૧૪૬

બ્રહ્મજ્ઞો ૩૮

બ્રાહ્મી ૬૯

બ્રાહ્મી લિપિ ૧૭૬, ૧૮૧

ભ

ભગવતીપ્રસાદ ૧૦૧

ભગીરથ ઠક્કુર ૬૨

ભટ્ટાચાર્ય ૩૩, ૭, ૨૫૩

ભટ્ટાચાર્ય ચૂડામણિ ૧૦૨ જુઓ

જાનકીનાથ શર્મા

ભદન્ત ભાસ્કર ૨૩૧

ભદ્રબાહુ ૧૨૭, ૨૧૫, ૨૫૨

ભદ્રિલા ૬૭

ભરત (ચક્રવર્તી) ૬૮, ૭૩, ૧૦૮,

૧૧૦, ૧૮૫, ૨૦૦, ૨૩૨

ભરત (ભૂપતિ) ૪૧

ભરતક્ષેત્ર, ચાર ૬૧

ભરતક્ષેત્ર, પાંચ ૪૫, ૫૫, ૬૧, ૬૪

ભરતર્ષભ ૩૧

ભવદત્ત ૭૮, ૮૦

ભવદેવ ૭૮

ભવનાથ ૬૨, ૬૭

ભવાની ૬૭

ભસ્મ (ગ્રહ) ૧૬૩

ભાગવતો ૨૨૮

ભાદ્ર (મીમાંસક) ૧૫૫

ભાણો ૫૪, ૧૬૩

ભાણસરકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધનમન્દિર

૬૮, ૧૩૯, ૨૪૬

ભારત વર્ષ ૧૯, ૨૯, ૬૨, ૧, ૨૦, ૩૦

ભારતી (સામયિક) ૮૦

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી ૨૧૦

ભારદ્વાજ (ગોત્ર) ૬૭

ભાષ્યકાર ૩૨, ૧૨૭, ૧૫૭ જુઓ

જિનભદ્રગણિ

ભાષ્યકૃત્ ૧૫૮

ભાવનગર ૧૫૫

ભીમાદેવી ૫૮

ભીમશી માણેક ૧૭૫

ભીમસિંહ માણેક ૨૦૭

ભીમસિંહ માણેક ૮૩

ભુજંગ ૬૧

ભોજ ૨૩૩

મ

‘મગધ’ દેશ ૧૦૬

મંગલ (શ્રાવક) ૨૫૨

મંગલવાદ ૧૪૭

મણિચન્દ્ર ૧૧, ૧૮

મણિવિજય ૧૭

મણડપગિરિ ૨૫૧

મણડલતન્ત્રવાદી ૨૨૭

મણિડત ૬૬

મણડૂકચૂર્ણ ૧૮૮, ૨૨૮ જુઓ દર્દૂરચૂર્ણ

મતિ(ની ?)આ ૨૧૮

મથુરાનાથ તર્કવાગીશ ૬૬

મદન ૭૨, ૮૩

મદનમંજરી ૭૫

મદનમંજૂષા ૭૫

મદનસેના ૭૫

મદ્રાસ ૬૨

મધુબિન્દુનું દષ્ટાંત ૮૦

મધુસૂદન ૬૦, ૬૧

મધુસૂદન તપસ્વી ૬૦

મધુસૂદન સરસ્વતી ૬૧

મનસુખભાઈ ભગુભાઈ ૮૧, ૧૫૦,

૧૫૧, ૨૪૭

મયજ્ઞા ૭૫

મયજ્ઞા(મદના)સુન્દરી ૭૫

મયાવિજય ૧૭

મરીચિ ૧૮૭

મરુદેવા ૧૦૯, ૧૬૮, ૨૦૦, ૨૩૨

મલકાપુર ૯, ૪૭

મલયગિરિ ૬૭

મલયગિરિસૂરિ ૧૨૭

મલ્લવાદી ૨૧૫

મલ્લિ (તીર્થંકર) ૩૦

મલ્લિનાથ ૬૮, ૯૦, ૧૬૭, ૧૭૧

મહાકાલી ૩૦

મહાદેવ ૮૧, ૮૩, ૨૫૩ જુઓ નીલકંઠ

મહાદેવમિશ્ર ૬૪

મહાપીઠ ૨૩૦

મહાબલ ૧૮૧

મહાભદ્ર ૬૧

મહામણિ ૧૯૮

મહામહોપાધ્યાય ૬૪

મહામાનસી ૩૦

મહારાષ્ટ્ર ૬૨

મહામાહજા (બિરુદ) ૨૮

મહાવાદી ૧૫૯

મહાવિદેહ ૨૮, ૬૧

મહાવીર ૩૦, ૫૨, ૬૮ જુઓ

ત્રિશલાનન્દન

મહાવીર જૈન સભા ૧૧૩

મહાવીરસ્વામી ૩૮, ૪૬, ૨૬, ૪૦,

૫૧, ૫૨, ૫૩, ૬૦, ૬૧, ૬૬, ૭૬,

૧૪૧, ૧૪૫, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૩,

૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૮૧, ૨૦૭,

૨૨૨, ૨૫૩ જુઓ ત્રિશલાનન્દન

મહાવ્રતો, પાંચ ૨૨૮

મહાસિદ્ધિ, આઠ ૪૧

મહેતા ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ

૧૦૫

મહેન્દ્ર ૩૬

મહેન્દ્રકુમાર ૨૩૭

મહેશ ૨૩૦ જુઓ નીલકંઠ (?)

મહેશ ઠક્કુર ૬૨

મહેશ્વરદત્ત ૮૦

મહેશ્વર વિશ્વારદ ૬૫

મહેસાણા ૨, ૪૦ જુઓ મહેસાણા

મહોબતખાન ૧૦

મહોપાધ્યાય ૪૫ જુઓ કલ્યાણવિજય

મહોપાધ્યાય ૬૧ જુઓ વર્ધમાન

માણેક (શ્રાવિકા) ૨૦, ૨૫૨

માણેકલાલ યુનીલાલ ૧૩૭

માણેકલાલ મનસુખભાઈ ૧૨૭, ૧૫૧

માણેકવિજય ૧૭

માધ્યમિક ૧૦૭, ૧૩૪

માનવિજયગણિ ૭

માનવિજયગણિ (યશોવિજયગણિના

શિષ્ય) ૧૨, ૧૭, ૧૯

માનવી ૩૦

‘માન’ સરોવર ૫૬, ૫૭, ૬૨

માનસી ૩૦

માનુષોત્તર (પર્વત) ૧૬૭

મારવાડી (ભાષા) ૪૭, ૮૧

માષતુષ ૨૨૧

મા-સાહસ (પક્ષી) ૮૦

મિથિલા દર, ૬૪, ૬૫

મીઠાભાઈ કલ્યાણચંદ્ર જૈન પેઢી ૧૮૭

મીમાંસક ૮૫, ૧૪૫, ૨૧૪

મીમાંસકો ૧૪૬, ૧૫૫

મીમાંસા દર્શન ૭, ૧૪૭

મુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા ૧૭,
૬૫, ૧૭૫, ૧૮૩, ૨૦૧, ૨૨૦

મુણ્ડકેવલી ૨૩૦

મુનિસુન્દરસૂરિ ૬

મુનિસુવ્રત (તીર્થંકર) ૩૦

મુનિસુવ્રતસ્વામી ૧૬૮

મુંબઈ ૧૪૫, ૨૦૮, ૨૧૨

મુંબઈ વિદ્યાપીઠ ૨૫

મુંબઈ સરકાર ૧૩૯

મુરારિ ૪૧ જુઓ કૃષ્ણ

મૂર્તિ આઠ. જુઓ આઠ મૂર્તિ

મૂલા ૧૯

મૂલા દોશી ૧૮૨

મૂળરાજ ૩

મૃત્યુદ્ધન (તપ) ૨૨૯

મેઘમુનિ ૧૭૯

મેઘા ૧૯, ૧૮૨, ૧૮૩

મેતાર્ય ૬૬, ૨૦૦

મેરુ ૫, ૪૧, ૪૭, ૫૮, ૬૦, ૧૬૮

જુઓ કંચનગિરિ

મૈથિલી ૬૧

મોગલ ૧૬૫

મોતીલાલ લાધાજી ૧૪૯ જુઓ

કેવલવિજયજી

મોહનવિજયજીનો ભંડાર ૯૮

મૌર્યપુત્ર ૬૬

મહેસાણા ૨ જુઓ મહેસાણા

ય

યજ્ઞપતિ દર

યમ, પાંચ ૨૨૮

યશઃશ્રી (મુદ્રા) ૧૯૯

યશોભદ્ર ૫૪, ૧૨૭

યશોવિજય ૬૭, ૫, ૬, ૭, ૧૩, ૩૭,
૪૨, ૧૬૦, ૨૦૮, ૨૨૫, ૨૪૬

જુઓ ઉપાધ્યાયજી

યશોવિજય (પંન્યાસ) ૨૫૫

યશોવિજયગણિ ૧૩, ૪૧, ૬૦, ૭૩, ૧,
૨, ૩, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫,
૧૬, ૧૭, ૨૦, ૩૬, ૭૦, ૮૩,
૧૨૭, ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૫૧, ૧૬૪,
૨૩૯યશોવિજયજી (વિજયધર્મસૂરિજીના
શિષ્ય) ૧૩, ૭૫, ૨, ૩, ૧૮૪યશોવિજયજી, ઉ. ૫૩, ૫૪ જુઓ
ઉપાધ્યાયજી

યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા ૯૮

યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા
૨૧૪

યશોવિજય સારસ્વત સત્રસમિતિ ૨૦૯

યાજ્ઞિક ૩

યાપનીય ૧૨૬

યુગમન્ધર ૬૧

યુધિષ્ઠિર

યોગાચાર ૧૩૬, ૧૫૧

યૌક્તિક ૧૬૦

૨

રક્તપટ ૧૭૫

રઘુદેવ ન્યાયાલંકાર ૬૭

રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્ય ૬૭

રઘુનન્દન જુઓ રામ

રઘુનાથ ૬૬, ૬૬

રઘુનાથ શિરોમણિ ૬૨, ૬૫

રતનપોળ ૧૦

રતલામ ૧૩૧

રતિ ૫૬

રવિવિજય ૧૮, ૨૫૫

રાજધન્યપુર ૧૮૩ જુઓ રાધનપુર

રાજનગર ૬, ૫૧, ૫૨, ૧૮૪ જુઓ

અમદાવાદ

રાજમતી ૫૮, ૭૧

રાજુલ ૫૮, ૭૧, ૭૨

રાણકપુર ૪૬, ૧૮૫

રાધનપુર ૧૮૩ જુઓ રાજધન્યપુર

રાધાવેધ ૭૫

રાંદેર ૭૪

રામ ૫૬, ૬૨, ૮૦ જુઓ રઘુનન્દન

રામકૃષ્ણ ભટ્ટાચાર્ય ચક્રવર્તી ૬૬

રામદાસ ૨૦

રામભદ્ર ૬૭

રામભદ્ર સાર્વભૌમ ૬૭

રાયચંદ જૈન શાસ્ત્રમાલા ૧૧૫, ૧૪૮

રાવણ ૮૦

રાષ્ટ્રકૂટ ૭૮

રુચિદત્ત ૬૨

રુચિદત્તમિશ્ર ૬૫

રુદ્ધિવિમલગણિ ૧૮૪

રૂપચંદ ૨૫૨

રૂપચંદ (હેમરાજના ગુરુ) ૨૦

રૂપવિજયગણિ ૧૭

રૂપેણ (નદી) ૩

રેવતી ૭૮

રેવા (નદી) ૫૬ જુઓ નર્મદા

રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી ૬૨,

૨૫૪

રોહિણી ૩૦

રોહિણીયો (ચોર) ૮૦

રોહિણેય ૮૦

લ

લક્ષ્મીપતિ

લખમચી ૫૪, ૧૬૩

લઘુહરિભદ્ર ૧૫

લન્ડન ૨૫૪

લઘ્વિસૂરીશ્વર જૈન ગ્રન્થમાલા, શ્રી ૨૮

લલિતાંગ ૮૧

લલિતાંગકુમાર ૮૦

લાભવિજય ૧૩, ૧૨૦

લાભવિજય(ગણિ) ૧૫, ૧૬, ૧૮,

૧૨૧, ૨૫૫

લિંગોપહિત-લૈંગિકભાન-વાદ ૧૫૪

લીલાવતીકાર ૧૫૪

લુંકા (મત) ૪૩, ૧૬૩

લુંકા (લોક) ૪૩

લુંપક ૫૪, ૧૪૫, ૧૬૩, ૧૭૬, ૧૭૭

જુઓ હુણ્ડક

લુંપક ગચ્છ ૧૭૮

લોકગિરા ૨૪૫

‘લોકા’મત ૧૬૨

લોકાશાહ ૫૪, ૫૬, ૧૬૩

લોકાયતિક ૧૪૫, ૧૪૬

વ

વજ્રધર ૬૧

વજ્રશૃંગલા ૩૦

વજ્રસેન ૨૬, ૨૬

વજ્રસ્વામી ૧૭૮, ૨૧૫ જુઓ વયર

વજ્રાંકુશી ૩૦

વડનગર ૪૭ જુઓ આણંદપુર

'વણિક' જ્ઞાતિ ૨

વડોદરા ૧૩

વડોદરા દેશી કેળવણીખાતું ૨૧૧

વનલતા (રાણી) ૭૮

વયર ૨૧૫ જુઓ વજ્રસ્વામી

વર્ધમાન ૫૨, ૧૬૬, ૧૭૪, ૧૭૭

જુઓ ત્રિશલાનંદન

વર્ધમાન (અન્ય) ૧૬૭

વર્ધમાન (નૈયાયિક) ૬૧, ૬૨

વર્ધમાન ભટ્ટારક (દિ.) ૫૮

વર્ધમાનસ્વામી ૨૨૧ જુઓ

ત્રિશલાનંદન

વલ્લભ ૮૦

વસન્તનૃપ હોળીનો રાજા ૨૩૩

વસુ (નૃપ) ૮૦

વસુદેવ ૧૬૭

વસુભૂતિ ૬૭

વસ્તુપાલ (મંત્રી) ૪૦, ૧૮૫

વાગ્દેવી ૩૦, ૩૧, ૧૩૫ જુઓ

શ્રુતદેવતા

વાઙ્મયસ્વામિની ૩૦

વાચક (પદવી) ૧૬, ૪૨, ૬૭, ૨૦૫,

૨૧૫, ૨૨૪

વાચસ્પતિમિશ્ર ૩૧

વાણારસી ૩૭, ૪૮ જુઓ કાશી

વાદિગજકેસરી ૧૬

વાદિવેતાલ (ભિરુદ) ૧૫૭

વાયુભૂતિ ૬૬, ૬૭

વાયુસ્માર્શનપ્રત્યક્ષવાદ ૧૫૪

વારાણસી ૭ જુઓ કાશી

વારિષેષ ૧૬૭

વારુણી ૬૭

વાસુદેવ ૬૨

વાસુદેવમિશ્ર ૬૫

વાસુદેવ સાર્વભૌમ ૬૨, ૬૫

વાસુપૂજ્ય ૩૦

વાસુપૂજ્યસ્વામી ૩૩

વિક્રમ ૫૫

વિજયતિલકસૂરિ ૨૦

વિજયદયાસૂરિ ૧૩૭

વિજયદાનસૂરિ ૧૭૭

વિજયદાનસૂરીશ્વરજી જૈન ગ્રન્થમાલા,

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ૧૮૦

વિજયદેવ ૬૮ જુઓ વિજયદેવસૂરિ

વિજય દેવ (સુર) ૧૮૩

વિજયદેવસૂરસંઘ સંસ્થા, ગોડીજી

ઉપાશ્રય ૧૪૫

વિજયદેવસૂરિ ૫, ૧૦, ૧૬, ૧૮, ૩૩,

૪૭, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૫, ૨૩૪,

૨૫૫

વિજયધર્મ ૬૮

વિજયધર્મસૂરિ ૬૮

વિજયધર્મસૂરિજી ૧૩, ૨

વિજયધર્મસૂરિજી, શ્રી ૭૫

વિજયનગર ૫૮	વિમલનાથ ૪૧ જુઓ વિમલ (તીર્થંકર)
વિજયનેમિસૂરિજી ૧૨૭, ૧૪૮, ૧૫૨	વિમલહર્ષ ૧૮
વિજયપ્રતાપસૂરિજી ૧૪, ૨	વિવરણાચાર્ય ૩૧, ૮૪
વિજયપ્રભ ૬૯	વિશાલ ૬૧
વિજયપ્રભસૂરિ ૧૧, ૧૬, ૧૮, ૧૧૧,	વિશિષ્ટલક્ષણવાદ ૧૦૩
૧૨૫, ૧૮૬, ૨૪૯	વિશિષ્ટદ્વૈતી ૬૧
વિજયમેઘસૂરિજી ૨૧૮	વિષ્ણુ ૬૧, ૭૭ જુઓ પુરુષોત્તમ
વિજયરાજસૂરિ ૧૧૫	‘વીચિતરંગ’ ન્યાય ૧૫૦
વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વર જ્ઞાનમંદિર, શ્રી	વીજામતિ ૪૩ જુઓ વિજયામત
૧૦૬, ૧૧૫, ૧૪૮	વીર ૧૮, ૬૦, ૧૦૩, ૧૫૨, ૧૫૩,
વિજયવલ્લભસૂરિજી ૧૧૮	૧૫૮, ૧૬૮, ૧૭૪, ૧૭૭, ૨૨૧,
વિજયસિંહ (? સિંહવિજય) ૨૧૨	૨૨૬, ૨૪૯ જુઓ ત્રિશલાનન્દન
વિજયસિંહસૂરિ ૧૬, ૧૮, ૩૩, ૪૭,	વીરસેન ૮૯
૧૨૦, ૧૨૧, ૧૫૦, ૨૧૯	વીરસેન (તીર્થંકર) ૬૧
વિજયસિદ્ધિસૂરિજી ૨૧૯	વીરસેવામંદિર ૫૮
વિજયસેનસૂરિ ૧૬, ૧૨૦	વૃદ્ધિચન્દ્ર ૧૯૯, ૨૦૩
વિજયસેનસૂરીશ્વર ૫	વૃદ્ધિવિજય ૧૯૯
વિજયાનન્દસૂરિ ૨૧૯	વેજલપુર ૪૧
વિજયામત ૪૩, ૧૬૩ જુઓ વીજામતિ	વેત્તાલ ૬૧
વિજયામતિ ૪૩	વેદ ૧૩૧
વિજયોદયસૂરિજી ૧૨૭, ૧૩૯, ૧૪૨	વેદાન્ત ૬૦, ૬૫, ૧૪૫
વિજ્ઞાનવાદ ૧૪૬, ૧૫૨	– દર્શન ૩૮, ૧૪૪, ૧૪૭
વિદેહ (ક્ષેત્ર) ૫૫	– મત ૧૫૦
વિદ્યુન્માલી ૭૯, ૮૦	વેદાન્તી ૨૨૯, ૨૩૪
વિનયવિજયગણિ (ઉપાધ્યાય) ૧૬, ૧૮,	વેદાન્તીઓ ૩૮, ૧૬૦
૬૦, ૭૬	વેદો ૩૮
વિનીતવિજયગણિ ૧૭	વૈદાન્તિપશુ ૧૪૦
વિનીતસાગર ૧૩૭	વૈદિક ૧૨૮
વિમલ (તીર્થંકર) ૩૦ જુઓ વિમલનાથ	વૈભાષિક ૧૦૭
વિમલ (મંત્રી) ૪૦, ૧૮૫	વૈયાકરણો ૨૩
‘વિમલ’ ગચ્છ ૨૬	વૈયાકરણો નવ્ય ૨૩
વિમલગિરિ ૭૦	વૈશેષિક ૧૪૫

- દર્શન ૬૧, ૭, ૧૧૮, ૧૫૭
 વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ૬૫
 વ્યક્ત ૬૬, ૬૭
 વ્યાસ ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨
 વ્રજ ભાષા ૧૪
 વ્રતો, પાંચ ૨૨૮

શ

શંકર ૩૭, ૪૮, ૫૭, ૫૮ જુઓ
 નીલકણ્ઠ
 શંકરમતાવલંબી ૬૧
 શંકરમિશ્ર ૬૨
 શંખેશ્વર પાર્શ્વ જિન ૩૫, ૩૬, ૩૭
 શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ૨૮, ૩૬, ૩૭, ૫૮,
 ૭૪, ૧૨૩, ૧૭૬, ૧૮૬
 શક ૧૮૨, ૧૮૩
 શયી ૨૧૧
 શતાવધાની ૬
 શત્રુંજય (તીર્થ) ૧૧, ૧૩, ૪૦, ૧૬૭,
 ૧૮૫
 શબ્દનિત્યવાનિત્યત્વવાદ ૧૫૪
 શમ્ભુ ૬૫ જુઓ નીલકણ્ઠ
 શલાકાપરીક્ષા ૬૫
 શાન્તિ (તીર્થંકર) ૩૦ જુઓ શાન્તિનાથ
 શાન્તિ (દેવી) ૩૧
 શાન્તિદાસ ૧૬૪
 શાન્તિદાસ (મતીઆનો પુત્ર) ૨૧૮
 શાન્તિદાસ (સૂરજનો પુત્ર) ૨૦, ૨૦૩
 શાન્તિદાસ શેઠ ૨૦
 શાન્તિદાસીય મત ૪૩
 શાન્તિનાથ.૩૧, ૪૭, ૫૮, ૧૦૮ જુઓ
 શાન્તિ (તીર્થંકર)

શાન્તિનાથની શાસનસ્વામિની ૩૧
 શાન્તિનાથનો પ્રાસાદ ૪૭
 શાન્તિવિજય ૨૧૮
 શારદ ૮ જુઓ સરસ્વતી
 શારદા દેવી ૮, ૭૮
 શાસ્ત્રમુક્તાવલી ૧૧૫
 શાહ નરોત્તમદાસ મયાભાઈ ૨૧૮
 શાહ હીરાલાલ દેવચંદ ૮૩
 શિરપુર ૧૪૮
 શિરોમણિ ૬૬, ૧૫૨
 શિવ ૬૨
 શિવકુમાર ૭૮, ૮૦
 શિવભૂતિ ૧૭૫
 શિવાજી ૨૦
 શિવાદેવી ૭૧
 શીખો ૨૦
 શીતલ (તીર્થંકર) ૩૦
 શીત તલાઈ ૧૩ જુઓ સીતતલાઈ
 શીતલાઈ ૧૩
 શીલાંગરથ ૪૮
 શુભવિજય ૫૬
 શુ(શ્વ)રસેન ૮૮
 શૃંગારસુન્દરી ૭૫
 શૃંગેરીમઠ ૬૦
 શેઠ દલસુખભાઈ ભગુભાઈ ૮૮
 શેષ (નાગ) ૬૩, ૧૩૭
 શૈવ ૬૧, ૨૨૮
 શ્રીકર ૬૧
 શ્રીપાલ (નૃપ) ૭૪, ૭૫
 શ્રીપૂજ્ય ૧૮૬
 શ્રીરમણ
 શ્રીરામ તર્કાલંકાર ૬૬

શ્રીરામ તીર્થલંકાર ૬૬

શ્રુતજ્ઞાન અમીધારા, શ્રી ૧૮૮, ૨૦૧

શ્રુતદેવતા ૩૦ જુઓ વાગ્દેવી

શ્રુતિ ૮૬

શ્રેણિક (નૃપ) ૬૮, ૭૬, ૧૧૨, ૧૮૧

શ્રેયાંસ (તીર્થંકર) ૩૦

શ્રેયાંસકુમાર ૫૭

સ

સંવેગી ૨૪૪

સંવેગીમાર્ગ ૧૬૪

સંસારમોચક ૧૮૮

સગર (ચકવર્તી) ૬૮, ૮૮

સંગ્રામ (સોની) ૨૫૧

સંઘવી સુખલાલ ૨, ૧૮૦

સંજીવનીચાર (ન્યાય) ૨૨૬

સંડેર ગામ ૧૬૪

સત્યવિજય (પં.) ૫, ૧૬

સત્યવિજયગણિ (પં.) ૧૮

સનત્કુમાર (ચકવર્તી) ૬૮

સન્નિકર્ષવાદ ૧૫૬

સંન્યાસી ૭

સમન્તભદ્ર ૬૬, ૮૪, ૨૩૩

સમયસુન્દરગણિ ૬૩

સમરશાહ ૪૦

સમરોશાહ ૧૮૫

સમાસશક્તિવાદ ૧૦૩

સમુદ્રશ્રી ૮૦

સમેતશિખર ૪૭

સમ્પ્રતિ (નૃપ) ૪૦, ૧૮૫

સમ્ભવ ૩૦

સમ્ભવ જિન ૫૪

સમ્ભવનાથ ૫૫

સમ્પ્રતિકાર ૧૫૭ જુઓ સિદ્ધસેન

(દિવાકર)

સમ્પ્રતિષ્ઠાકાર ૧૫૮

સરસાવા ૬૮

સરસ્વતી ૨૦

સરસ્વતી ૮, ૨૪, ૩૦, ૩૩, ૫૨ જુઓ

શારદ

સરસ્વતી (એકાન્તવાદી) ૧૪૧

સરસ્વતી મુછાળી ૧૫

સર્વાર્થસિદ્ધ ૭૮

સહસ્રમલ્લ ૧૬૭

સહસ્રાવધાની ૬

સાંખ્ય ૭, ૧૩૬, ૧૪૫, ૧૪૬, ૨૨૮,

૨૩૪

સાંખ્ય દર્શન ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૪૨,

૧૮૮

સાંખ્ય દર્શન, નિરીશ્વરવાદી ૧૪૬

સાંખ્ય મત ૧૫૦

સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત ૧૪૨

સાંખ્યો ૨૨૮

સાગરદત્ત ૮૦

સાધના પબ્લિકેશન ૨૦૮

સામળાજી ૪૮

સાર્વભૌમ (ઇલ્કાબ) ૬૬, ૧૫૮

સાવધાચાર્ય ૧૭૮

સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા ૮૪, ૧૦૦

સિદ્ધચક્ર ૭૪ જુઓ નવપદ

સિદ્ધપુર ૧૪, ૧૫, ૧૩૨, ૨૦૨

સિદ્ધસેન (દિવાકર) ૨૮, ૧૨૭, ૨૧૫

જુઓ સમ્પ્રતિકાર

સિદ્ધસેન દિવાકર ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૬,

૧૪૩

સિદ્ધાર્થ ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૪, ૨૨૨

સિદ્ધિચન્દ્રગણિ ૬

સિન્ધુ (દેશ) ૭૩

સિદ્ધસેનગણિ (ગન્ધહસ્તી) ૫૪

સીતતલાઈ ૧૩ જુઓ સીત તલાઈ

સીતા ૬૨, ૮૩, ૮૦

સીમન્ધર ૪૮, ૬૧

સીમન્ધરસ્વામી ૪૫, ૭૦, ૧૧૧,

૧૧૨, ૨૩૮

સીમન્ધરસ્વામીનું દહેરાસર ૬૧

સીરોહી ૧૬૩

સુજસ ૭૫, ૮૮

સુજાત ૬૧

સુદર્શન (ચક્ર) ૮૩

સુદર્શન (શેઠ) ૬૮, ૮૦

સુધર્મસ્વામી ૮૧, ૮૨, ૧૭૭

સુધર્મા ૬૬, ૬૭

સુન્દર ઉપાધ્યાય ૬૬

સુપાર્શ્વ ૩૦, ૫૪

સુપાર્શ્વનાથ ૪૭

સુબાહુ ૬૧

સુભૂમ (ચક્રવર્તી) ૮૦

સુમતિ ૩૦

સુમતિનાથ ૫૪, ૫૬

સુમતિવિજય ૧૭

સુમિત્રા ૬૪

સુમેરુ ૨૩ જુઓ કંચનગિરિ

સુરગિરિ

સુરત ૭૩, ૪૧, ૧૨, ૧૪, ૧૫, ૨૮,

૬૧, ૭૪, ૭૫, ૮૮, ૨૧૮, ૨૫૨

સુરપ્રભ ૬૧

સુરસરિતા ૫૮ જુઓ ગંગા

સુવર્ણગિરિ

સુવર્ણગુલિકા ૧૭૬

સુવર્ણતૈજસત્વાતૈજસત્વવાદ ૧૫૪

સુવિધિ ૩૦

સુવિધિનાથ ૪૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭

સુવેગ (દૂત) ૭૩

સૂત્રાન્તક (ઉપહાસ) ૧૪૭ જુઓ

સૌત્રાન્તિક

'સૂરજમંડણ' પાસજી ૬૦ જુઓ

'સૂરતિમંડન' પાર્શ્વનાથ

સૂરજી ૨૦, ૨૦૩

'સૂરતિમંડન' પાર્શ્વનાથ ૫૮ જુઓ

'સૂરજમંડણ' પાસજી

સૂર્યાભ ૧૮૪, ૧૮૩

સૂર્યાભદેવ ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૩

સૈસવ ૬૪

સોભાગદે ૧, ૨, ૪ જુઓ સૌભાગ્યદેવી

સોમસુન્દરસૂરિ ૧૮૬

સૌમિલ ૨૨૧

સૌત્રાન્તિક ૧૦૭, ૧૪૭ જુઓ

સૂત્રાન્તક

સૌધર્મ (ઇન્દ્ર) ૬૦ જુઓ હરિ

સૌધર્મ (દેવલોક) ૭૮

સૌભાગ્યદેવી ૧ જુઓ સોભાગદે

સૌભાગ્યવિજયગણિ ૧૭

સ્કન્દક (મુનિ) ૬૮

સ્કન્દકાર્યાર્થ ૨૦૦

સ્તમ્ભતીર્થ ૧૪૧, ૧૭૦

સ્તમ્ભતીર્થ બન્દિર ૧૮૧

'સ્તમ્ભનક' પાર્શ્વ ૧૬૮, ૧૭૦

સ્થાનકવાસી ૧૪૫ જુઓ દુષ્ટક

સ્થાનકવાસીઓ ૪૩
સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય ૪૩
સ્થૂલિભદ્ર ૮૦
સ્મરણા (દેવી) ૨
સ્મૃતિ ૮૬
સ્વતંત્રોનો મત ૧૨૦
સ્વયમ્બલ ૬૧
સ્વયમ્બૂ ૬૫
સ્વયમ્બૂરમણ (સિમુદ્ર) ૪૧
સ્વર્ણાગિરિ ૮૩

હ

હઠયોગ ૮૫
હનમાનની પોળ ૬૧
હર ૫૫, ૫૮, ૧૮૪ જુઓ નીલકંઠ
હરરાજ ૨૦, ૨૨, ૧૭૦, ૨૫૩
હરિ ૮૦
હરિ ૮૦
હરિ ૪૪ જુઓ કૃષ્ણ
હરિ ૫૫, ૫૮, ૭૦, ૮૩, ૧૮૪ જુઓ પુરુષોત્તમ
હરિ ૬૦ જુઓ સૌધર્મ (ઇન્દ્ર)
હરિકેશી ૧૮૩
હરિદમ્બર ૧૭૫
હરિનામ ઉપાધ્યાય ૬૬
હરિભદ્રસૂરિ (યાકિનીના ધર્મસૂત્ર) ૫૭, ૪૮, ૧૨૭, ૧૪૧, ૨૪૪
હરિમિશ્ર ૬૨, ૬૪
હરિરામ તર્કવાગીશ ૬૭

હરિ વર્ષ (ક્ષેત્ર) ૧૬૮
હર્ષનન્દન ૬૩
હાર(રી)લ ૨૦૮
હિન્દુ મિલન મન્દિર ૫૨
હિમાલય ૭૦
હીરવિજયસૂરિ ૫, ૧૫, ૧૬, ૭૬, ૧૨૦, ૧૬૫, ૧૭૭, ૧૮૧, ૨૩૪
હીરસૂરિ ૧૭૮
હીરાલાલ હંસરાજ ૭૬, ૧૪૮
હ્રી ૨૬
હુણ્ડા (અવસર્પિણી) ૨૮, ૩૦
હેમચન્દ્ર ૫૭, ૬
હેમચન્દ્રસૂરિ (કવિ.) ૫૭, ૧૬, ૪૬, ૧૩૧, ૧૭૧
હેમચન્દ્રાચાર્યસભા ૧૮૫
હેમરાજ પાંડે (દિ.) ૨૦
હેમવિજય ૧૩, ૧૭, ૨૦૮, ૨૧૨
હોળીનો રાજા ૨૩૩, ૨૪૪ જુઓ વસન્તનૃપ
All India Radio ૧૩
Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute ૬૮, ૨૨૭
Bibliotheca Indica Series ૬૬
Bombay Sanskrit & Prakrit Series
Journal of the University of Bombay ૨૫
Lazarus & Co. E. J. ૧૦૧

[૨]

અ	ધ
અકલંક ૮૫	ધનવાહન ૮૫
અનુસુન્દર નૃપ ૮૪, ૮૫	ધનશેખર ૮૫
‘અવ્યવહાર રાણિ’ નગરી ૮૪	ધનેશ્વરસૂરિ ૮૫
ક	ધવલ નૃપ ૮૫
કનકમંજરી ૮૪	ન
કનકશેખર ૮૪	નન્દા રાણી ૮૪
કર્પિજલા ૮૪	નન્દિવર્ધન ૮૪
કર્મપરિણામ નૃપ ૮૪, ૮૫	નરવાહન નૃપ ૮૫
કાલપરિણતિ રાણી ૮૪	નરસુન્દરી ૮૫
કુલન્ધર ૮૫	નલિની રાણી ૮૪
કૂટ વૈદ્ય ૮૫	નિર્મલાચાર્ય ૮૫
ગ	નૃગતિ (દુર્ગતિ) નગરી ૮૪
ગુણધારણ ૮૫	પ
ચ	પદ્મ નૃપ ૮૪
ચન્દ્ર ૮૫	પાપોદય ૮૫
ચારિત્ર રાજા ૮૪	પુણ્ડરીક ૮૪, ૮૫
ચિત્તવાનર ૮૫	પુણ્યોદય ૮૪, ૮૫, ૮૮
‘ચિત્તસૌન્દર્ય’ નગરી ૮૪	બ
ચોરી ૮૫	બકુલ શેઠ ૮૫
જ	બઠર ગુરુ ૮૫
જ્ઞાનસંવરણ ૮૫	બા(વા)મદેવ ૮૫
ત	બાલા બુદ્ધિ ૮૪
તેતલિ ૮૪	બુધસૂરિ ૮૫
દ	ભ
દ્રમક ૮૪	‘ભવચક્ર’ નગર ૮૫
	‘ભવ’ નગર ૮૪

ભાણો ૧૬૩
ભૌતાચાર્ય ૮૫

મ

મકરધ્વજ ૮૫
મણિમંજરી ૮૪
મદનમંજરી ૮૫
મધ્યમ બુદ્ધિ ૮૪
મન્મથકંદલી રાણી ૮૪
મયૂરમંજરી ૮૫
મલયમંજરી ૮૪
મહાભદ્રા ૮૪
મહામોહ ૮૫
માયા ૮૫
મોહ ૮૪, ૮૫

૨

રત્નચૂડ ૮૫
રમણ ૮૫
'રાજસચિત્' નગર ૮૫
રિપુદારણ ૮૫
રિપુમર્દન નૃપ ૮૪
'રૌદ્રચિત્' નગરી ૮૪

વ

વામદેવ ૮૫
વિજય ૮૫

વિદુર ૮૪
વિભાકર ૮૪
વિમલ ૮૫
વિરોચન ૮૫
વિવેકાચાર્ય ૮૪
વેલ્લહલ્લ ૮૫
વૈશ્વાનર ૮૪

શ

શ્રીગર્ભ નૃપ ૮૪
શ્રુતિસંગ ૮૫

સ

સદાગમ (આચાર્ય) ૮૪
સદ્બુદ્ધિ ૮૪
સદ્બોધ ૮૫
સદ્વૈદ્ય ૮૫
સમન્તભદ્ર ૮૪
સમ્યગ્દર્શન ૮૫
સિંહકુમાર ૮૫
સુમતિ ૮૪
સુમાલિની ૮૮
સુલલિતા ૮૪, ૮૫

હ

હરિ ૮૫
હરિકુમાર ૮૫

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૫૭	૫	પદ્મચરિત	પદ્મચરિત
૬૧	૨૨	કડલી	કાલી
૬૫	૩	નડિયાદમાં	નદિયામાં
૬૬	૧૭	'સિદ્ધાન્તરહસ્ય'. પછી ઉમેરો : મથુરાનાથે સુન્દર ઉપા. અને હરિનામ ઉપા.નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.	
૬૮	૩	રઘુદેવે	રઘુદેવ
૭૩	૭	'વિ.સં. ૧૫૦૬માં' પછી ઉમેરો : અને જિનહર્ષે વિ.સં. ૧૪૨૫માં.	
૭	૭	સાંખ્ય	સાંખ્ય,
૧૧૮	૧૨	અને	યાને
૧૨૦	૧૫	નોતાતિક	તૌતાતિક
૧૨૩	૪	વ્રતે	વ્રતે
૧૨૪	૧૪	ન્યાયલોકાદિ	ન્યાયાલોકાદિ
૧૩૭	૨૮	ચૂણિ	ચૂણિ
૧૪૦	૨૫	જન્મૈયાયિક	જન્મૈયાયિક
૧૪૫	૨૩	વિજયદેવસૂરિ	વિજયદેવસૂર
૧૪૭	૧૯	અસ્પૃદ્ગતિવાદ	અસ્પૃશદ્ગતિવાદ
૧૪૮	૨૯	શિવપુર	શિરપુર
૧૭૫	૨૯	જશભાઈ	નથુભાઈ
૧૯૪	૨૮	મુનિકીર્તિ-વિમલ	મુનિ કીર્તિવિમલ
૧૯૫	૨૦	ધર્મોબિન્દુ	ધર્મબિન્દુ
૧૯૮	૧૩	કંઠસ્વણ	કંઠસ્વર્ણ
૨૦૯	૧૩, ૨૧, ૨૫	જ્ઞાનસાગરગણિ	જ્ઞાનસારગણિ
૨૨૫	૨૫	નીમની	નામની
૨૩૮	૧૫	નિહડનિર્યુક્તિ	પિહડનિર્યુક્તિ
૨૪૭	૭	ધમપરિક્રમા	ધમ્મપરિક્રમા
૨૪૯	૩	શકટસૂનુ	શકટસૂનુ
૨૫૫	૪	કીર્તિતરત્નગણિ	કીર્તિરત્નગણિ

“सर्वं परवशं दुःखं सर्वात्मवशं सुखम् ।
एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥”

અર્થ : સુખ અને દુઃખની વ્યાખ્યા શી છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે ઉપરના શ્લોકમાં આપ્યો છે. તેઓ કહે છે કે -

બધી જાતની પરાધીનતા એનું નામ દુઃખ અને બધી જાતની સ્વાધીનતા એનું નામ સુખ.

તાત્પર્ય એ કે - સુખી થવું હોય તેને ભૌતિક ગુલામીથી મુક્ત થવું જ જોઈએ.

- સંપા.

“થોડલો પણ ગુણ પર તણો, સાંભળી હર્ષ મન આણ રે,
દોષ લવ પણ નિજ દેખતાં, નિર્ગુણ નિજાતમા જાણ રે.
ઉચિત વ્યવહાર અવલંબને, એમ કરી સ્થિર પરિણામ રે,
ભાવિયે શુદ્ધ નય-ભાવના, પાવનાશય તર્ક ઠામ રે.
એતન જ્ઞાન અજુઆલીએ.”

‘અમૃતવેલની સજાયા’માંથી

– ઉપા. યશોવિજયજી

કૃતમોહાસ્ત્રવૈફલ્યં જ્ઞાનવર્મ વિભર્તિ યઃ ।
ક્વ ભીતસ્ય ક્વ વા ભંગઃ કર્મસંગરકેલિષુ ॥

‘જ્ઞાનસાર’માંથી

– ઉપા. યશોવિજયજી

[કર્મના સંગ્રામની કીડાઓમાં મોહરૂપ હથિયારને
વિક્ષણ (નિષ્કળ) કરનાર જ્ઞાનરૂપ બાપ્તરને જે ધારણ
કરે છે તેને ભય ક્યાંથી કે પરાજય ક્યાંથી ?]